ANDRIEVS EZERGAILIS

Holokausts vācu okupētajā Latvijā

1941–1944

LVI
1936
1991

L 99-5
135

ANDRIEVS EZERGAILIS

Holokausts vācu okupētajā Latvijā

1941–1944

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA APGĀDS
Rīga 1999

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA
99 — 19.969
0300039155

UDK 94(474.3)
Ez 360

Ezergailis, Andrew. *The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center.*
Rīga: The Historical Institute of Latvia, 1996, XXI+465 p.

No aŋļu valodas tulkoja
Dina Plandere
Inese Skrīvere
Elga Zālīte

Tulkojuma zinātniskais redaktors
Arturs Žvinklis

Redaktore
Ilze Antēna

Māksliniece
Ināra Jēgere

Grāmata izdota ar Latvijas Republikas
Guntara Krasta vadītā Ministru kabineta
atbalstu

ISBN 9984–601–02–1

© Andrievs Ezergailis, 1999

Šo darbu es veltu Latvijas ebrejiem,
kuri gājuši bojā holokaustā.

Priekšvārds

Tā būs līdzīga tam, it kā kad kāds bēgtu no lauvas un kristu lāča nagos vai arī ja viņš laimīgs ienāktu namā un atbalstītos ar roku pret sienu, un viņam iedzeltu čūska.

Amosa grāmata 5: 19

Un jūs atzīsit patiesību, un patiesība darīs jūs brīvus.

Jāņa evaņģēlijs 8: 32

Izpratne par holokaustu Latvijā ir svārstījusies no nolieguma līdz pārspīlējumam, no iespējamā līdz neiespējamajam. Šī darba mērķis ir diskusiju un izpratni novirzīt iepretim centram, uz pieņemamības sfēru.

Holokausta vēsturniekiem jāsaskaras ar diviem grūti pārvaramiem šķēršļiem. Viņiem jāizlaužas cauri tai miglai, ko radījušas nacistiskās Vācijas un Padomju Savienības propagandas iestādes. Abām pusēm katrai savu iemeslu dēļ bija nodoms maldināt pasauli par ebreju iznīcināšanu Latvijā. Šīs informācijas barjeras neattiecas tikai uz Latviju vien, bet, kā parādījusi kara noziedznieka Ivana Demjanjuka lieta, skar visas teritorijas, ko pēc kara kontrolēja Padomju Savienība. Holokausta Rietumeiropas vēsturniekiem pēc kara bija izdevība divkārt pārbaudīt nacistu propagandu, noteikt vainīgos un nevainīgos. To pašu vēsturnieki nevarēja izdarīt attiecībā uz notikumiem teritorijās, ko vēlāk kontrolēja Padomju Savienība. Tas nozīmē, ka holokausta pirmā fāze, kuru noslēdza apspriede Vanzē,* joprojām ir jāpēta un daudzas tās detaļas jāapstiprina. Jauno vēsturnieku pamatuzdevums būs izlauzties cauri neskaidrības tumsai un pievērsties pirmavotiem, kas līdz ar padomju sistēmas sabrukumu pamazām kļūst pieejami. Holokausts jāapskata tāds, kāds tas tiešām bija. Nav

---

* 1942. g. 20. janvārī Berlīnē, Vanzē nr. 56/58, notika nacistiskās Vācijas Iekšlietu ministrijas, Ārlietu ministrijas, nacistu partijas, Okupēto Austrumu apgabalu valsts ministrijas (reihsministrijas), SS, SD un Drošības policijas augsta ranga darbinieku sanāksme, kurā tika lemts par 11 miljonu Eiropas ebreju iznīcināšanu. Sanāksmi vadīja Drošības policijas un SD priekšnieks SS obergrupenfīrers Reinhards Heidrihs *(Heydrich)*. Tajā piedalījās arī Drošības policijas un SD komandieris Latvijas ģenerālapgabalā SS šturmbanfīrers Rūdolfs Lange. Apspriedes protokolā iekļautajā statistiskajā pārskatā par ebreju skaitu norādīts, ka Latvijā dotajā brīdī dzīvi bija palikuši 3500 ebreji.

pieņemams Ernsta Noltes *(Nolte)* relatīvisms, tāpat kā nav pieņemams pilnīgo noliedzēju revizionisms. Nav arī atbalstāms Arno Meijera *(Mayer)* Austrumeiropas lasījums. Neviens no tiem neatbilst patiesībai par Austrumeiropu.*

Nacistu iestādes, kas bija atbildīgas par ebreju iznīcināšanu Latvijā, dezinformācijas kampaņu par to sāka, pat vēl pirms iznīcināšana bija notikusi. Hitlera atteikšanās parakstīt pavēli ir agrīna pazīme. Tādā veidā pašā augšā tika radīts informācijas vakuums. Dokumentu ķēde, kas liecina par to, kas kuram pavēlēja, tika pārtraukta, un tas kopš tā laika devis iespēju rasties dažādiem iztulkojumiem. Kā nebija rakstītu pavēļu no varas augšējiem slāņiem einzacgrupu *(Einsatzgruppen* – EG) komandieriem, tāpat nebija rakstītu pavēļu, ko šie komandieri būtu nosūtījuši einzackomandām *(Einsatzkommandos* – EK) vai jebkurām Drošības policijas un SD vai vienkārši SD *(Sicherheitspolizei und SD)* vienībām: teilkomandām *(Teilkommandos)*, šīskomandām *(Schieskommandos)*, rollkomandām *(Rollkomandos).*** Nav arī nekādu rakstītu pavēļu latviešu specvienībām vai policijas spēkiem, kas būtu nākušas no vācu specvienībām. Paradoksāli ir tas, ka *omerta* likumi attiecās uz tām pavēlēm un informāciju, ko novadīja zemāk, bet sistēma pārtrūka informācijas plūsmā no tiešā darbības lauka uz Drošības policijas galveno pārvaldi un SD pārvaldi Berlīnē – *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). Pateicoties slepenības ķēdes pārrāvumam, mūsu rīcībā nonākuši t.s. *Ereignismeldungen UdSSR* (EM) – biļeteni par einzacgrupu ikdienas aktivitātēm (bieži tulkoti kā "Ziņojumi par notikumiem PSRS"). Papildu šiem biļeteniem mūsu rīcībā ir arī divi V. Štālekera *(Stahlecker)* apkopotie ziņojumi (1941. g. 15. oktobrī un 1942. g. 30. janvārī), kas parāda nacistu slepkavnieciskos plānus Latvijā.

Savukārt padomju varas pārstāvji nicinoši izturējās pret holokausta sekām: slēpa pierādījumus, bieži tos izmantoja ļaunprātīgi un izdevīgā gadījumā anticionisma vārdā vajāja tos, kas bija pārdzīvojuši holokaustu. Padomju vara atbildību par ebreju iznīcināšanu paplašināja, to uzveļot padomju politiskajai opozīcijai, neņemot vērā, vai tās oponentiem bija kāda saistība ar briesmu darbiem vai nebija. Padomju izpratnē –

---

* Laikam neviens vēsturnieks, nerunājot nemaz par žurnālistiem, rakstot par holokaustu Austrumos, līdz šim vēl nav bijis brīvs no iepriekšnoteiktas domāšanas. Šķiet, ka maz apzināmies, ka ne tikai avoti, bet arī emocijas nosaka secinājumus. Par neseno diskusiju holokausta jautājumā sk.: *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate / Ed. by P.* Baldwin. Par Arno Meijera versiju par holokaustu Austrumos sk.: *Why did the Heavens Not Darken? The Final Solution in History* (New York: Pantheon Books, 1988). Ernsts Nolte jautājumu par vācu vainu pētījis ilgāku laika posmu, un citu darbu vidū viņa versija par holokaustu atrodama grāmatā *Der Europäische Bürgerkrieg, 1917–1945: Nationalismus und Bolshevismus* (1987) un daudzos citos darbos, ieskaitot *Heidegger: Politik und Geschichte im Leben und Denken* (1992). Sk. arī: *The Holocaust* / Ed. by D. L. Niewyk.

** Dažkārt šīs militārās vienības tiek tulkotas kā operatīvās grupas un komandas. H. Biezais tās dēvēja par iznīcinātāju grupām vai komandām *(red.)*.

vienalga, vai tie bija nacisma draugi vai ienaidnieki, ja viņi nesadarbojās ar Iekšlietu tautas komisariātu (IeTK), tie vienādā mērā tika apsūdzēti kolaboracionismā. Ilgajā Austrumeiropas okupācijas periodā padomju varai izdevās likvidēt atšķirību starp vainīgu un nevainīgu, upuri un slepkavu. Brežņevisma ēras "ziedu laikos" pat valsts sponsorētās publikācijās ebreji tika apsūdzēti līdzvainībā pašu nāvē. Revizionisms, vēršoties pret Nirnbergas spriedumiem, vairākos aspektos aizsākās padomju propagandas iestādēs.

Darbu pie šīs grāmatas sāku apmēram pirms desmit gadiem, bet tagad, kad esmu to pabeidzis, saprotu, ka pie tās esmu strādājis kopš 1941. gada. Biju 10 gadu vecs, kad vācieši okupēja Latviju un sākās ebreju iznīcināšana. Kad augu, man nebija ebreju draugu; neviens nedzīvoja mūsu apkārtnē un neapmeklēja mūsu skolu. Tuvākā ebreju apdzīvotā vieta bija Nereta apmēram 18 kilometru attālumā. Situācijā, kad dominējošais bija zirgu transports, tas bija ievērojams attālums: mana māte un tēvs apmeklēja Neretas tirgu apmēram trīs vai četras reizes gadā. Noteikti esmu ēdis ebreju smalkmaizītes, beigeļus un desu, bet neatceros apzināšanos, ka tie būtu bijuši ebreju. Skaidrāk atmiņā iespiedies apkārtceļojošs ebreju tirgotājs, kas labākas dienas pieredzējuša zirdziņa vilktos ratos apmeklēja lauku sētas gar mūsu ceļu. Tā ir atmiņu atblāzma no agrās bērnības. Mēs dzīvojām kooperatīvās pienotavas otrajā stāvā, tā bija moderna mūra ēka, vienīgais rūpnieciskais uzņēmums apkārtnē. Apkārtceļojošais tirgotājs mūsu mājā neapstājās, bet es skrēju pie kaimiņiem un aplūkoju viņa preces.

No manas dzīves agrīnajiem kontaktiem ar ebrejiem visnozīmīgākais norisinājās 1941. g. jūlija beigās. Kā tagad liecina savāktā informācija, tas bija laikā, kad tika nogalināti Neretas un Viesītes ebreji. Mūsu mājā kādā lietainā vakarā ieradās vīrs no Viesītes, ģērbies aizsargu uniformā. Viņu pazina mans tēvs, bet man viņš bija svešs. Vīrs bija piezvanījis agrāk, dienas laikā, sakot, ka atradis Viesītes sinagogā, kā es atceros, dažus ebreju rituāla piederumus, kas pierādītu, ka ebreji piedalījušies kristiešu nogalināšanā un savos rituālos un lūgšanās izmantojuši viņu ādu, matus un asinis. Vīrs ieradās vēlāk, kā solījis, un no sava portfeļa izvilka divus, kā mēs tos saucām, ebreju "ragus" un nolika uz galda. Tagad es zinu, ka pareizais nosaukums tiem ir *tifilin* un tās ir ādas kastes, ko ortodoksālie ebreji lieto rīta lūgšanās. Mūsu interese bija modināta, "ragi" tika atvērti un apmēram pieci vai seši pergamenta gabali ar cilspiedumiem uz tiem izbērti uz galda. Kāds jautāja: "Kur ir asinis?" Asinis mūs interesēja sevišķi. Bet tur nebija asiņu, mēs pārbaudījām papīrus – tur nebija ne miņas no asinīm. Tur nebija matu. Cilvēka ādas paliekas izrādījās pergaments. Mēs visi, jauni un veci, pazinām pergamentu. Pienotavā glabājās tonnām pergamenta, un tā pergamenta kvalitāte, ko atrada ebreju "ragā", bija apmēram tāda pati, kāda bija pergamentam ar angļu cilspiedumiem, ko strādnieces lietoja eksporta sviesta ietīšanai.

Tā pierādījumus, kas 1941. g. lietainajā jūlija dienā atradās uz galda, iznīcināja vienkāršs izskaidrojums. Es iepazinu pasaules krāpšanu. Man vajadzēja vairākus gadu

desmitus, lai atgrieztos pie problēmas, kas saistīta ar meliem par ebrejiem, ko antisemīti bija izsējuši pasaulē.

Mūsu ceļā cauri daudzām detaļām, liecībām, tiesas procedūrām, atmiņām un arhīvu materiāliem atklāsies skaidrāka aina par to, kas patiesībā notika Latvijā vācu okupācijas laikā no 1941. līdz 1945. gadam. Tagad holokaustu Latvijā mēs varam skatīt tā sociālajā un vēsturiskajā kontekstā. Situācija bija daudz nopietnāka un sarežģītāka, nekā žurnālisti un holokausta vēsturnieki līdz šim to izpratuši. Patiešām, daudzi sarežģīti attiecību jautājumi starp holokausta dalībniekiem – vāciešiem, latviešiem un ebrejiem – joprojām ir dziļi pagātnes ēnās tīti un gaida savu atšķetināšanu. Viens no šī darba mērķiem bija izpētīt latviešu dalību savu līdzpilsoņu iznīcināšanā. Neviens akmens nav palicis neapgriezts, meklējot liecības. Meli ir tikuši apšaubīti un patiesība – apstiprināta.

Ievadā es sniedzu to historiogrāfisko un pētniecības problēmu analīzi, ar kurām saskaras Latvijas holokausta vēsturnieks. Šķēršļi ir grūti pārvarami, jo ilgajos okupācijas gados Latvijai un latviešiem naidīgās varas dokumentus par nacistu laiku slēpušas un izmantojušas ļaunprātīgi. Lai kāda ir galīgā patiesība par ebreju traģēdiju Latvijā, taču patiesība ir arī tā, ka Padomju valsts izmantoja savas iespējas manipulēt ar vēsturi, lai dezinformētu pasauli par to, kas īsti notika un kā tas notika. Tikai tagad līdz ar arhīvu atvēršanu dezinformācijas pakāpe kļūst acīm redzama. Tikai tagad mēs zinām, cik daudz ebreju no Eiropas ieveda Latvijā un ko F. Jekelns *(Jeckeln)* teica vai būtu varējis teikt savā tiesas procesā Rīgā. Dezinformējot pasauli par nacistu okupāciju, padomju vara pavēra iespēju revizionistiskajiem vēsturniekiem: tiem, kas vēlējās anulēt Nirnbergas spriedumus un apgalvot, ka ebreju iznīcināšana nebija nacistu politikas sastāvdaļa un ka nekad nebija eksistējusi fīrera pavēle *(Führerbefehl)*. Šis darbs ir atspēkojums tiem vēsturniekiem, kas apgalvo, ka ebrejus Latvijā nogalināja pēc vietējas iniciatīvas, pat pret vācu gribu un nodomiem. Starpvaru laiks Latvijā, laika posms starp Sarkanās armijas atkāpšanos un einzacgrupu ierašanos, patiesībā neeksistēja, lai ko apgalvotu padomju propaganda. Vērmahta vienības ieradās Rīgā 1941. g. 1. jūlijā vienos pēcpusdienā, un tikai dažas stundas vēlāk einzacgrupas A komandieris brigādefīrers V. Štālekers runāja ar Viktoru Arāju.

Kursu uz dezinformāciju sāka paši nacisti. Šis pētījums rāda, ka RSHA speciālajām vienībām un tieši einzacgrupām, ierodoties Latvijā, tika dota pavēle mudināt latviešus uz ebreju nogalināšanu un tad fotografēt latviešus, to darot. Einzacgrupām sekoja H. Lozes *(Lohse)* administrācija – Ostlandes civilā pārvalde. H. Loze izturējās tā, it kā vācieši nebūtu gribējuši ebrejus iznīcināt vispār, bet tikai izmantot viņu darbaspēku, lai realizētu vācu kara mērķus. Vāciešu mēģinājums padarīt neskaidru atbildības jautājumu kļūst pilnīgi saprotams no V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra apkopotā ziņojuma un pat vēl vairāk no viņa 1941. g. 6. augusta vēstules (sk. 1. pielikumu), kas gadu desmitiem tikusi slēpta Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA). Vēstule rāda, ka V. Štālekers darbojās

saskaņā ar būtiskām pavēlēm, un tādējādi apstiprina Nirnbergas spriedumu, ka tieši nacisti uzsāka un pabeidza galīgo risinājumu – ebreju iznīcināšanu.

Pirmā nodaļa lasītāju iepazīstina ar Latvijas vēsturisko un sociālo kontekstu pirms nacistu okupācijas un tās laikā. Pagātnes vara pār nākotni vienmēr ir kā mistiska amalgama. Es apzinos, ka individualitātei un nācijai jāsadzīvo ar pagātni, bet nav iespējams izzināt, ko šī pagātne nosaka. Tikpat lielā mērā kā atbrīvot, vēsture var arī paverdzināt. Tikai naivi domājošie, vērtējot pagātni, secinās, ka ebreju iznīcināšana Latvijā bija iepriekšnolemta.

Otrā nodaļa izseko ebreju vēsturei Latvijā no 16. gs. līdz mūsdienām un meklē 1941. g. traģēdijas vietējās saknes. Īpašas uzmanības centrā ir pirmās Latvijas Republikas periods no 1918. līdz 1940. gadam. Trešās nodaļas tēmas ir radniecīgas iepriekšējā nodaļā skartajām. Te apskatīta antisemītisma vēsture un antisemītisma nozīme, vērtējot latviešu dalību iznīcināšanas akcijās. Mans viedoklis ir, ka holokausta vēsturnieki ir bijuši pārāk vienpusīgi, balstoties uz antisemītismu kā pamatfaktoru ebreju iznīcināšanas skaidrojumam. Antisemītisma modelis var būt pareizs vecajās Eiropas valstīs, kur pretebreju noskaņojums bija dziļi iespiedies tautas apziņā un pat mākslā kopš viduslaikiem, bet Latvijas gadījumā ir vajadzīgs daudzpusīgāks skaidrojums. Mūsu nodoms nav noliegt antisemītisma lomu holokausta organizētāju – A. Hitlera, H. Himlera *(Himmler)*, R. Heidriha vai A. Eihmana *(Eichmann)* – vidū vai nacisma ideoloģijā kopumā, bet drīzāk apšaubīt antisemītismu kā motīvu latviešu līdzdalībai, uz ko viņi tika pamudināti, viņiem pavēlēts un dota atļauja. Ir pierādāms, ka visniknākie latviešu antisemīti iznīcināšanas akcijās nepiedalījās.

Ceturtā nodaļa apskata nacistu politiku un pārvaldi Latvijā. Nodaļa atspēko kļūdaino padomju iestāžu un revizionistu viedokli, ka nacistu okupēto valstu vidū Latvija baudīja lielāku labvēlību. Nacistu rasu skalā latvieši neierindojās sevišķi augstu (viņi tika uzskatīti par tuvākiem ebrejiem nekā dāņiem), un plānotā politika, lai gan pilnībā neīstenota, bija šim principam atbilstīga. Nacistu politikas skaidri izteikts mērķis, formulēts daudzos līmeņos, bija pilnīga un galīga Baltijas ģermanizācija – Latvijas iztīrīšana no latviešiem. Izveidojot Ostlandi kā jaunu politisku vienību, nacisti izsvītroja Latvijas kā valsts vārdu un tādējādi apstiprināja 1939. g. Hitlera un Staļina vienošanos. Okupācijas laikā Latvija atradās vairāku pārvaldes līmeņu kontrolē, kuru funkcijas daļēji sakrita: policijas, galvenokārt SD, V. Štālekera, R. Langes un F. Jekelna vadībā; civilās pārvaldes, ko komandēja H. Loze; un dažādu militāro varas orgānu kontrolē. Bez tam Latvija atradās arī H. Gēringa *(Göring)* ekonomisko plānotāju aktivitātes sfērā. Vāciešu pārvalde Latvijā izcēlās ar dažādu pārvaldes līmeņu kopējās politikas vienveidību vietējo iedzīvotāju apspiešanā un tajā pašā laikā ar pastāvošu savstarpēju rīvēšanos pašu vāciešu pārvaldes orgānu starpā.

Piektā nodaļa apskata SD pārvaldes – *Reichssicherheitshauptamt* – vienību klātbūtni un darbību Latvijā. SD, ko vadīja R. Heidrihs, bija organizācija, kas atbildēja par drošību

aizmugurē un par ebreju iznīcināšanu padomju teritorijās. Lai gan R. Heidriha pavēles bija domātas ebreju ātrai iznīcināšanai, uz ebreju grautiņiem izprovocējot vietējos iedzīvotājus, einzackomandas konstatēja, ka genocīds ir daudz komplicētāks pasākums, nekā tās bija paredzējušas. Pēc neveiksmes grautiņu izraisīšanā V. Štālekers uzsāka organizēt vietējās SD vienības, kas bieži tika izmantotas ebreju nogalināšanai. Sākumā einzackomandas vadīja V. Štālekers. Kad Latviju pārņēma civilā pārvalde, tika izveidota vietēja SD struktūra, ko vadīja Rūdolfs Lange. Sākumā R. Langes priekšnieks Latvijā bija Hanss Ādolfs Prīcmans *(Prützmann)*, no 1941. g. novembra līdz kara beigām – Frīdrihs Jekelns. 1941. g. jūnijā un jūlijā V. Štālekers izveidoja vairākas vietējo latviešu palīgvienības, no kurām Viktora Arāja un Mārtiņa Vagulāna vienības bija ar visbaigāko slavu.

Sestā nodaļa apskata Arāja vienību, tās darbību un struktūru. Esmu izsekojis vienības vēsturei no tās pirmsākumiem līdz 1944. g. beigām. Sākumā V. Štālekers bija domājis, ka vienībai būs pagaidu raksturs, ka tā būs domāta tikai ebreju iznīcināšanai. Bet, tā kā vāciešu grūtības Krievijā auga, vienība saņēma jaunus uzdevumus. Ir aplūkota arī V. Arāja biogrāfija. Latviešu SD vīru saraksts tādā mērā, kādā to varēja noteikt, ietverts 2. pielikumā.

Septītā nodaļa aplūko Latvijas ebreju iznīcināšanu un raksturo iznīcināšanas metodes. Sevišķs uzsvars likts uz iznīcināšanas galvenajiem modeļiem un politiku Latvijā. Specifiskāki gadījumi aplūkoti astotajā nodaļā, kur izskatīts Rumbulas slaktiņš, un devītajā nodaļā, kur aprakstīta iznīcināšana lielākajās pilsētās – Liepājā, Ventspilī, Daugavpilī un Rēzeknē. Izvērtēts un aprakstīts jautājums par atbildības sadali starp vāciešiem un latviešiem. Nogalināto Latvijas ebreju kopskaits, iespējams, nepārsniedza 61 000, kas veido apmēram 65% no 1935. g. Latvijā dzīvojušajiem ebrejiem. Ir pamats pieņemt, ka apmēram 4000–5000 ebreju no Latvijas 1944. g. tika aizvesti uz Vāciju.

Daudz dezinformācijas ir ticis izplatīts par latviešu šucmaņu vienībām. Tā bija liela un amorfa organizācija ar daudzveidīgām policijas un militārajām funkcijām. To darbība izvērtēta 10. nodaļā. Šīs vienības bija vietēji policijas formējumi, un kā tādiem tiem bija jāpiedalās iznīcināšanas operācijās, parasti kā sargiem. Salīdzinājumā ar Arāja vienību šīm vienībām bija mazāka loma, un šo daudzšķautņaino organizāciju nevar krāsot ar to pašu otu.

Vienpadsmitā nodaļa apraksta Latvijas geto un koncentrācijas nometnes. Sākotnēji nacisti plānoja izveidot vienīgi pagaidu uzturēšanās apmetnes, kur ebreji tiktu koncentrēti pirms iznīcināšanas. RSHA plānoja ebrejus nogalināt, cik ātri vien iespējams. Bet Austrumos vācieši saskārās ar tik lielu ebreju skaitu, ka iznīcināšanas tempi bija jāsamazina, sevišķi tāpēc, ka vietējie nepiedalījās nogalināšanā ar tādu enerģiju, uz kādu H. Himlers un R. Heidrihs bija cerējis. Tāpēc radās ideja par pastāvīgām un daļēji pastāvīgām nometnēm un geto. Šajā nodaļā ir skarts arī reiha ebreju liktenis Latvijā. Reiha ebreju skaits, ko ieveda Latvijā, pagaidām nav noteikts ar dokumentāru precizitāti, bet līdz šim atrastie dati norāda, ka tas nepārsniedza 22 000 ebreju. Geto Latvijā organizēja

galvenokārt H. Loze un viņa civilā pārvalde. Apmēram 10 000–12 000 Latvijas un reiha ebreju pārdzīvoja Latvijas nometnes, kas, ņemot vērā galīgā risinājuma pavēles mērķus, bija augsts rādītājs.

Divpadsmitā nodaļa, kas uzrakstīta 1999. gadā, analizē liecības par ebreju šaušanu Ilūkstes apriņķī. Šīs nodaļas, tāpat kā visas grāmatas nolūks bija: 1) dokumentēt ebreju nošaušanu Ilūkstes apriņķī; 2) atsegt īpatnējo iznīcināšanas metodi Ilūkstes apriņķī, ņemot vērā atšķirību no citiem apriņķiem; 3) atsegt vāciešu lomu nogalināšanā; 4) apstrīdēt bieži sastopamo tēzi, ka ebreju šaušana Ilūkstes apriņķī notikusi it kā pirms vācu ienākšanas un ka latvieši to būtu veikuši bez vāciešu pavēlēm. Pirmajās stundās pēc nacistu ienākšanas Latvijas pilsētās un pagastos to vadībā nodibinājās pašaizsardzības vienības. Ilūkstes piemērs rāda, ka ar pirmajām stundām pašaizsardzības kontrolēja vāciešu vietējās militārās un SD komandantūras. Pilsētas tieši kontrolēja armijas komandants, pagastus – caur apriņķa centra komandantūrām, kur latviešu komandants darbojās kā okupantu pavēļu īstenotājs. Ilūkstes apriņķī šo lomu izpildīja Oskars Baltmanis.

Darbs ietver arī četrus pielikumus. Pirmais satur V. Štālekera 1941. g. augusta vēstuli savai organizācijai, vēstuli, kura formulē SD politiku attiecībā pret ebrejiem. Otrajā ietverti to vāciešu un latviešu SD locekļu saraksti, kuri darbojās Latvijā. Trešajā pielikumā apkopota dažāda statistiskā informācija par ebrejiem Latvijā, ieskaitot viņu dzīvesvietu uzskaitījumu 1935. gadā. Ceturtais pielikums satur dokumentus, kas attiecas uz latviešu šucmaņu vienībām un viņu sadursmēm ar ebrejiem 1941. gadā.

Lai gan daudz ir paveikts, daudz vēl jādara. Ebreju iznīcināšana bija pasaules vēsturē vēl nepieredzētu apmēru slepkavības akts, un tādējādi viens vienīgs darbs nevar atbildēt uz visiem jautājumiem. Šī darba mērķis būs vairāk nekā sasniegts, ja tas iedvesmos uz tālāku izpēti, ja tā vietā, lai piekristu šī pētījuma principiem, zinātnieki tos apstrīdēs. Es esmu pārliecināts, ka neviens atsevišķi nevar izskaidrot tik sarežģītu jautājumu kā holokausts, drīzāk mums jāpieņem sokratiskā gudrība, ka patiesība rodas diskusijas gaitā.

Rakstot šo darbu, vairāk nekā jebkad agrāk man bija tā laime saņemt padomu un atbalstu no kolēģiem un draugiem visā pasaulē. Daudzo personu vidū, kas devušas ieguldījumu šī darba pabeigšanā, man jānosauc kolēģi: Dovs Levins (*Dov Levin*; Jeruzaleme), Efraims Gordons (*Efrayim Gordon*; Telaviva), Džeiks Efrats (*Jack Efrat;* Johannesburga), Kārlis Kangeris, Haralds Biezais, Uldis Ģērmanis (Stokholma), Vilis Skultāns, Ādolfs Šilde (Vācija), Vilis Samsons, Indulis Ronis, Māris Zvaigzne, Marģers Vestermanis (Rīga), Jānis Krēsliņš, Viktors Neimanis, Džordžs Longvorts *(George Longworth)*, Gertrude Šneidere *(Gertrude Schneider)*, Rūdolfs Turks, Jānis Vītols, Sanders Gilmans *(Sander Gilman)*, Allens Raijens *(Allen Ryan)*, Pauls Hamills *(Paul Hamill)*, Nikolajs Balabkins, Edvards Anders un jau mirušais Edgars Andersons (ASV). Visu izpētes posmu savienošanā bijusi nepieciešama Jeruzalemes, Koblencas, Minhenes, Berlīnes, Palo Alto, Ņujorkas, Sinsinati un Rīgas vēsturnieku un bibliotekāru palīdzība. Laimīgā iespēja atrast "pareizo" dokumentu ir tikpat lielā mērā arhīvistu, kā paša pētnieka nopelns. To

daudzo arhīvistu vidū, no kuru palīdzības es esmu bijis atkarīgs, man īpaši jāpateicas Sarmītei Pijolai, kas grāmatas sarakstīšanas laikā strādāja Latvijas Valsts vēstures arhīvā.

Mana īpaša pateicība pienākas Bentonam Arnovicam *(Benton Arnovitz)*, ASV Holokausta memoriālā muzeja akadēmisko publikāciju daļas direktoram, kurš mani uzaicināja sadarboties ar muzeju publikācijas izdošanā un uzspodrināja angļu manuskriptu. Tomēr jāatzīmē, ka muzejs ne vienmēr piekrīt visiem maniem apgalvojumiem, pierādījumiem un secinājumiem par holokaustu Latvijā.

Man paveicās, ka laikā, kad veicu izpēti, VDK kontroles sistēma pār arhīviem un bibliotēkām Rīgā bija sabrukusi. Es neapgalvoju, ka būtu izsmēlis visus Rīgas un Krievijas arhīvu noslēpumus, ko tie joprojām glabā par holokaustu Latvijā, bet, ja VDK pārraudzība būtu turpinājusi pastāvēt, darbs būtu mazāk pabeigts, kā tas ir tagad. VDK piekopto politiku liecību slēpšanā par holokaustu Latvijā mazākā mērā ir līdzsvarojuši latviešu emigranti, kuri bieži būtu varējuši atbildēt uz maniem jautājumiem, bet to nedarīja.

Par visām kļūdām es uzņemos atbildību, un nevienu draugu vai kolēģi par tām vainot nevajag.

Lai gan pētījums ir integrēts, brīžiem atsevišķas tēmas no nodaļas uz nodaļu daļēji sedzas. Tas darīts tādēļ, lai šīs tēmas padarītu saprotamas. Un, visbeidzot, es negribu izlikties, ka esmu uzrakstījis sterilu, neitrālu pētījumu. Līdz šim galvenie runātāji par holokaustu Latvijā nākuši no lielvarām, un to mērķis ir bijis Latviju iznīcināt. Šis ir pirmais darbs, ko sarakstījis viens no vietējiem *(Einheimische)*, kā vācieši pārsvarā apzīmēja latviešus. Es ceru, ka esmu izvairījies no lielākas moralizēšanas, nekā to prasa tēma. Lai kā esmu centies, darbu konceptualizējot, neesmu varējis izvairīties no savas latviskās pagātnes un piederības parādīšanas. Daži no maniem tautiešiem par šī darba uzrakstīšanu no manis, iespējams, novērsīsies.

Es vēlos pateikties šādiem dāvinājumiem, kas man ļāvuši darbu pabeigt. Sevišķi esmu pateicīgs Nacionālajam humanitāro zinātņu atbalsta fondam par naudu, kas mani atbrīvoja no viena gada pasniedzēja darba. Amerikas filozofu biedrība un Ebreju kultūras memoriālais fonds sagādāja mazākas prēmijas. Saņēmu arī vasaras pabalstu no Kornela *(Cornell)* universitātes Humanitāro zinātņu biedrības un ceļojumu pabalstu no Nacionālā humanitāro zinātņu atbalsta fonda. Itakas koledža, sevišķi rektora birojs, ir bijusi pretimnākoša, saskaņojot dažas stipendijas un finansējot dažus manus ceļojumus.

Andrievs Ezergailis
Itaka, Ņujorka

Priekšvārds latviešu izdevumam

Mana grāmata *The Holocaust in Latvia: 1941–1944*, kas iznāca 1996. g. Rīgā, bija pirmā un līdz šim vienīgā, kura deva visaptverošu izklāstu par ebreju iznīcināšanu vācu okupētajā Latvijā. Tā aizpildīja balto plankumu par šo Latvijas vēstures posmu un tagad ir neatņemams informācijas avots par holokaustu Eiropā. Holokausta eksperti Izraēlā, Eiropā un Amerikā ir novērtējuši to kā vienreizīgu, svarīgu un paliekošu devumu. Daudziem cilvēkiem, kas nezināja par notikumiem vācu okupācijas laikā Latvijā, un tiem, kas bija zaudējuši tuviniekus šajā laikā, mans darbs deva racionālu un ticamu izskaidrojumu. Lasītāju vidū grāmata ir guvusi ievērību. Ceru, ka latviešu izdevums turpinās šo ievirzi un ka lasītāji to izmantos kā informācijas avotu, uz kuru var paļauties.

Svarīgs darba uzdevums bija atrast viduscelju starp galējiem uzskatiem, kas par šo tematu bija samilzuši garajos Latvijas okupācijas gados. Lai arī pilnībā tas nav paveikts, savā veidā grāmata ir kalpojusi par ekstrēmu viedokļu katalizatoru. No vienas puses, nereti dzird, ka autors, grāmatu rakstot, ir pārdevies par "žīdu naudu", no otras, ka pazeminājis latviešu lomu viņu asiņainajā pagātnē.

Ar grāmatas pārtulkošanu un izdošanu Latvijā sāksies tās otrā un, iespējams, īstā dzīve. Varbūt nebija pareizi, ka pasaule par holokaustu Latvijā varēja uzzināt vairāk nekā latvieši. Esmu pārliecināts, ka, tā kā darbs ir arī par latviešu likteņiem, viņi būs daudz kritiskāki un atradīs vairāk iebilžu nekā cittautieši. Tomēr latviešu lasītājam ir jāņem vērā, ka grāmatu rakstīju nelatviešiem. Ja vispirms to būtu rakstījis latviešu lasītājam, domāju, tās tonis varētu būt skarbāks. Uzrakstīt grāmatu, kas apmierinātu visus, nav iespējams, jo par holokaustu vienprātības nav ne starp latviešiem, ne vāciešiem, ne ebrejiem.

Ja darbu rakstītu pašlaik, domāju, ka galvenajās līnijās tas neatšķirtos no esošā. Kad uzsāku pētījumu, lielākā daļa Latvijas avotu man bija pieejama tikai izlases veidā – tie, ko padomju iestādes bija nosūtījušas Vācijas un ASV prokuroriem. Pētījumu beidzot, Padomju Savienība jau bija sabrukusi un Latvijas arhīvi pamazām kļuva pieejami. Piemēram, man bija izdevība apzināt vācu okupācijas laika visu presi un daļēji arī čekas prāvu lietas.

Grāmatas angļu izdevumā nebija aplūkota ebreju iznīcināšana Latvijas mazpilsētās. Okupācijas spēku noorganizēto policejiski administratīvo shēmu Latvijā bija iespējams rekonstruēt, bet detalizētai dokumentācijai avotu man trūka. Tikai tagad, kad Latvijas vēstures institūts ir izdevis čekas prāvu kartotēkas rādītāju (No NKVD līdz KGB:

Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986), varam precīzāk izprast gan vācu okupācijas iekārtu, gan ebreju iznīcināšanas sistēmu. Lai novērstu šo trūkumu, ar Dr. Rudītes Vīksnes līdzdalību sarakstīju jaunu nodaļu "Ebreju iznīcināšana Ilūkstes apriņķī", ko pievienoju oriģinālsacerējumam.

Vācu okupanti Latvijas teritoriju saskaldīja apriņķos, nepieļaujot jebkādu administratīvu centralizāciju. Visos apriņķos un pagastos vācieši noorganizēja pašaizsardzības komandantūras. Tādos apriņķos kā, piemēram, Jelgavas, Tukuma, Valmieras un Madonas apriņķī līdzās pašaizsardzībām okupanti izveidoja latviešu SD nodaļas. Varam pieņemt, ka tajos apriņķos, kur nebija SD nodaļu, ebreju iznīcināšanu pavēlēja organizēt apriņķa pašaizsardzības komandantam, kā tas notika Ilūkstes apriņķī. Mēs varam minēt, vai šī apriņķa ebreju iznīcināšanas modelis tika pārņemts citos Latvijas apriņķos, kur nepastāvēja SD nodaļas, taču nevaram to apgalvot. Vai par visiem Latvijas apriņķiem arhīvi sniegs tikpat daudz informācijas, kā mēs savācām par Ilūksti, uzzināsim tikai tad, kad pētniecības darbs būs paveikts. Šobrīd mēs nevaram precīzi pateikt, kāda bija latviešu SD vadītāju un pašaizsardzības komandantu mijiedarbība, lai gan varam pieņemt, ka šīs divas organizācijas darbojās dažādos virzienos un to vadītāju pavēles atšķīrās.

Zināmu konceptuālu skaidrību holokausta pētniecībā Latvijā ienesa Pētera Vītola un Eduarda Podiņa nesenās prāvas Kanādā. Kaut gan Kanādas prokurori centās apgalvot, ka Madonas un Valmieras pašaizsardzības – vēlāk Palīgpolicija – bija iesaistītas ebreju iznīcināšanā, to lomu viņi nevarēja pierādīt.

Lai pārtulkotu un sagatavotu izdošanai šāda apjoma darbu, ir nepieciešama ekspertu komanda. Vispirms jāpateicas komandas vadītājam Latvijas vēstures institūta direktoram Andrim Caunem par šī projekta sākšanu un rūpēm par darba izdošanu, apgāda vadītājai Līgai Lapai par projekta vadīšanu, institūta līdzstrādniekam Arturam Žvinklim par latviešu tulkojuma zinātnisko rediģēšanu, redaktorei Ilzei Antenai par darba literāro redakciju, mākslinieciei Inārai Jēgerei par mākslinieciško noformējumu. Lielu darbu tulkošanā ir ieguldījusi Dina Plandere, Inese Skrīvere, Elga Zālīte. Vairākas kļūdas, kas bija oriģinālā, esmu izlabojis tulkojumā. Ir jāiegaumē, ka angļu valodā ir nianses, ko ne vienmēr var precīzi pārtulkot latviski. Strīdīgos gadījumos vajadzētu ieskatīties angļu tekstā.

Andrievs Ezergailis

Itakā
1999. g. augustā

Ievads

> Pašreizējā kara psiholoģiskās sekas – vispirms neticamā sabiedrisko uzskatu brutalizācija, savstarpējā apmelošana, nepieredzēts graušanas trakums, absurdi melu plūdi un cilvēka nespēja apturēt asiņaino dēmonu... Civilizētam cilvēkam šis karš ir nesaudzīgi parādījis, ka viņš joprojām ir barbars, un tajā pašā laikā parādījis, ka, ja jebkad vēl viņam radīsies vēlēšanās savu kaimiņu padarīt atbildīgu par viņa paša ļaunajām īpašībām, tad dzelzs pletne viņam būs noglabāta.
>
> *K. G. Jungs, 1916. g.*

> Šis notikums [holokausts] ir ticis pierakstīts pēc sava paša koda, kuru vispirms vajadzēja salauzt, lai būtu iespējama tā saprašana.
>
> *Zigmunts Baumans*

Holokausts vairāk pakļaujas aprakstam nekā analīzei. Tajā pakāpē, kad vēstures rakstīšana ir analīze, abstrahēšanās un zināšanu vispārināšana, holokausts nepadodas vēsturiskajai izziņai. Holokausts negrib atvērties analīzei. Cēloņa noteikšana nozīmē izskaidrošanu, un izskaidrojums nozīmē sāpju remdēšanu. Holokausta vēsturnieki negrib piedot. Holokausts ir perfekts priekšmets literatūrai un poētiskam aprakstam, kas nodarbojas ar kopējo, konkrēto, specifisko un tiešo. Bet paradoksālā veidā par holokaustu ir uzrakstīts mazāk labas literatūras nekā vēstures pētījumu. Holokausta neģēlība ir pārāk liela jebkādam izskaidrojumam. Tiklīdz izskaidrojums ir izvirzīts, tūlīt tas tiek noraidīts un pieprasīti jauni un dziļāki skaidrojumi. Holokausta Rietumu vēsturnieki ebreju iznīcināšanas jautājuma skaidrojumu saistījuši ar hronoloģisko dimensiju. Viņiem šķiet, ka antisemītisms ir galvenā atslēga un neviens akmens nav palicis neapgriezts, izsekojot Eiropas antisemītiskajai pagātnei. Holokausta vēsturnieku tekstos var parādīties Mārtiņa Lutera un baznīcas tēvu darbu citāti, kā arī citāti no A. de Gobino *(Gobineau)*, H. S. Čemberlena *(Chamberlain)*, R. Vāgnera *(Wagner)* un Ā. Hitlera darbiem. Romas ikonogrāfija un gotisko baznīcu fasādes tiek pētītas to antisemītiskā satura dēļ.[1]

Vairāku iemeslu dēļ Rietumu modelis ir izrādījies nepiemērots, lai noskaidrotu cēloņus latviešu dalībai iznīcināšanas akcijās. Kad ir apkopoti Rietumeiropas

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA
99- 19.969 0300039155

antisemītisma pierādījumi, Vācija un sevišķi Francija šķiet tik smagi noslogota ar antisemītisma tēliem un rakstiem, ka nekas cits neatliek kā būt pārliecinātam par šīs pētījuma līnijas pareizību. Bet tad rodas jautājums, kāds tam sakars ar Latviju.

Latvija holokausta vēsturniekiem ir bijusi mīkla. Holokausts Latvijā vairāk eksistē pasaules presē un tiesu procesos nekā vēstures grāmatās. Ja Latvija minēta pamattekstā, tur atrodams maz kas vairāk par upuru skaitu kopā ar kādu apgalvojumu, kas tikpat labi var būt kļūdains un nekonkrēts.[2] Piemēram, M. Gilberta *(Martin Gilbert)* darbā *The Macmillan Atlas of the Holocaust* Latvija ir parādīta kartē, bet vienīgā nozīmīgā holokausta vieta ir Mežaparks, kuru autors nosauc par masu slepkavību vietu.[3] Lai cik mierīgi par Latviju rakstījusi L. Davidoviča *(Lucy Davidowicz)*, viņa bija acīm redzami dezinformēta, apgalvojot, ka Baltijas tautām vācu okupācijas apstākļos tika dota ierobežota autonomija.[4]

Daļēji tas ir tāpēc, ka vairums vāciešu dokumentāro liecību, kas bija vienīgās tādas liecības, uz kuru bāzes ir tikusi uzrakstīta lielākā daļa agrīnās holokausta vēstures, bija ļoti trūcīgs par iznīcināšanas operācijām Latvijā. Pamatavots agrīnajiem rakstītājiem par holokaustu Austrumos bija Drošības policijas un SD einzacgrupu vietējie ziņojumi. Taču šie ziņojumi sniedz maz ko vairāk par skaitļiem, un pat tie var nebūt pilnībā ticami. Nekādā ziņā nav uzskatāms, ka šie ziņojumi var sniegt ko vairāk kā informāciju par iznīcināšanas operāciju rezultātiem un slepkavu un organizētāju identitāti Latvijā. Jāpēta un jāatšifrē neskaidrie komentāri, bet holokausta agrīnajiem vēsturniekiem – vispārinātājiem, kas visu holokausta vēsturi gribēja uzrakstīt vienā spalvas vilcienā, tam trūka laika un pacietības, un varbūt dziļāku zināšanu.

Trūkstot konkrētai un precīzai informācijai par ebreju iznīcināšanu Latvijā, vispārinātāji vispārināja pārāk daudz. Viņi bija kompetentāki un izmantoja pārliecinošāku dokumentāciju, rakstot par otro ebreju iznīcināšanas fāzi, kas sākās pēc apspriedes Vanzē, par Vācijas nometnēm, Polijas transportu un gāzes kamerām. Savas zināšanas par vēlāko fāzi un valstīm, par kurām viņiem bija informācija, vispārinātāji tiecās attiecināt uz agrāku fāzi un atšķirīgu politisko un ģeogrāfisko situāciju. Piemēram, vispārinātāji veltīja nepietiekamu uzmanību atšķirībām starp padomju teritoriju okupāciju un Nīderlandes, Dānijas un Francijas okupāciju. Valstīs, ko Vācija uzskatīja par ģermāņu izcelsmes, tika saglabātas vietējās pārvaldes struktūras. Lielu Francijas daļu pārvaldīja paši francūži, lai arī kolaboracionisti, un Dānijā karaliskā ģimene turpināja rīkoties kā nācijas simboliskā vadone. Vispārinātāji nav spējuši arī ievērot atšķirības nacistu spriedumos par rasēm, ko tie pasludināja attiecībā uz Rietumu tautām atšķirībā no Austrumu tautām. Latvieši rasu skalā tika nolikti daudz tuvāk ebrejiem nekā francūžiem, dāņi atradās visaugstākajā kategorijā. Latviešu nācija bija nolemta iznīcībai; bija paredzēta pilnīga un galīga Baltijas ģermanizācija. Vācieši plānoja latviešus aizvietot ar ģermāņu tautām

no Rietumiem; holandieši un dāņi tika uzskatīti par galvenajiem kandidātiem nometināšanai Latvijā.[5]

Ar savu holokausta historiogrāfisko analīzi vēsturnieku vidū izceļas Lusija Davidoviča. Darbā *The Holocaust and the Historians* viņa secināja, ka angļu un amerikāņu vēsturnieki holokaustu traktējuši neviendabīgi, neveltot notikumam pienākošo uzmanību. Viņu grāmatās, sevišķi mācību grāmatās šī gadsimta lielākā traģēdija skarta tikai zemteksta piezīmē vai tai veltīts ne vairāk kā viens paragrāfs. Viņa raksta, ka sevišķi angļi daudz vairāk bijuši norūpējušies par Ā. Hitlera patoloģiju nekā par viņa kriminālo darbību.[6] Vācu vēsturnieku darbus viņa raksturo kā "pagātnes ēnu". Lai gan dažus vācu vēsturniekus viņa uzskata par daudzsološiem, viņu kļūda ir Hitlera laika skaidrošana vēsturiska pārrāvuma kategorijās, parādot Ā. Hitleru kā vēsturisku negadījumu. L. Davidoviča kopumā slavē darbus, kas nākuši no Modernās vēstures institūta, bet brīdina, ka tie var būt pārāk akadēmiski, pārplūdināti ar detaļām, kas holokausta saikni ar plašākiem jautājumiem padara neskaidru.[7] Visasākos vārdus L. Davidoviča veltījusi padomju vēsturniekiem, kuru darbus viņa nosauca par "palimpsesta vēsturi", jo tie holokausta vēsturi sagrozījuši līdz nepazīšanai, lai "parādītu", ka paši ebreji, cionisti, bija tie, kas sev piesauca traģēdiju.[8] Ja L. Davidoviča būtu rakstījusi par Latvijas holokausta literatūru, iespējams, viņa to būtu apzīmējusi par "trūkstošā centra vēsturi". Latvijas holokausta kontūras var apjaust vairāk no tā, kas nav ticis uzrakstīts, nekā no tā, kas ir ticis uzrakstīts. Otrajam pasaules karam Latvijā ir veltīta ievērojama grupa vēstures un literāro darbu, bet holokaustam pieskaras tikai dažas grāmatas un raksti.

Interpretāciju maiņa

Jautājums par to, kas bija atbildīgs par ebreju iznīcināšanu Latvijā, ir ticis pārskatīts. Pirmie vēsturnieki, tādi kā Džeralds Reitlingers *(Reitlinger)*, Lusija Davidoviča un zināmā mērā Rauls Hilbergs *(Hilberg)*, atgādina izmeklētājus Nirnbergas prāvās, galveno un primāro atbildību par ebreju nogalināšanu piedēvējot Himlera–Heidriha komandai: Drošības policijas einzacvienībām un SD. Šī virziena galvenais secinājums joprojām izskatās pārliecinošs,[9] bet perifērijā palikuši daudzi jautājumi.

Abvērs

Padomju autori, skaidrojot nacistu briesmu darbus, tos lielā mērā pierakstījuši Abvēram – vācu militārās izlūkošanas daļai. Lai gan Abvēram Latvijā bija sakari un aģenti, padomju liktais uzsvars uz Abvēru neiztur pārbaudi, un Rietumos šis viedoklis nav guvis nekādu uzticību. Ar Abvēru saistītie skaidrojumi būtu pieskaitāmi padomju tendencei vainu un atbildību paplašināt līdz katram ienaidnieka nometnes nostūrim. Daļēji šis izskaidrojums radies, padomju vēsturniekiem aizraujoties ar slepenajām biedrībām un spiegiem.[10]

Vērmahts

Sarežģītāks ir jautājums par Vērmahta lomu iznīcināšanas operācijās. Lai gan Latvijā nav dokumentēta piemēra, ka Vērmahta dalībnieki būtu piedalījušies tiešajās iznīcināšanās, Vērmahts nodrošināja apstākļus, kuros iznīcināšanas varēja notikt. Pirmkārt, lielākā daļa no iznīcināšanām notika, kamēr pastāvēja karastāvoklis vai līdzīgi apstākļi. Otrkārt, daudzos gadījumos pirmos "ebreju likumus" (attiecībā uz dzelteno identifikācijas zīmju valkāšanu un pārtikas sadali) izdeva Vērmahta komandieri reģionālajās vai municipālajās teritorijās.[11] "Ebreju likumus" bieži izdeva pirmo okupācijas dienu, dažreiz stundu laikā. Nav apšaubāms, ka Vērmahts būtu varējis apstādināt nogalināšanas, ja būtu vēlējies, un ka briesmu darbi notika Vērmahta acu priekšā. Ir skaidrs, ka vairums vācu karavīru nezināja par ebreju iznīcināšanas pavēlēm, bet ir vienlīdz skaidrs, ka Hitlers un visa SS un SD hierarhija bija koordinējusi iznīcināšanas ar Vērmahta vadību.[12] Bez augstākā komandiera V. Keitela *(Keitel)* ziņas nebūtu varējušas notikt kā iznīcināšanas, tā arī nebūtu izdoti pretebreju likumi,[13] kā tas atspoguļojas 10. nodaļā. Laikā pēc šīs grāmatas angļu valodas izdevuma iznākšanas mans uzskats par Vērmahta līdzdalību holokaustā ir pastiprinājies.

70. gadu vēstures skola

70. gados Rietumos sāka parādīties jauns viedoklis vai drīzāk – attieksme pret holokaustu Latvijā. Jaunā attieksme bija plaši izplatīta un parādījās ne tikai žurnālistu, bet arī vēsturnieku darbos; tā ietekmēja pētniekus visā pasaulē. Jaunais viedoklis mīkstināja Nirnbergas legālismu, pieņēmumu, ka holokaustā vainīgie bija SS, Himlera–Heidriha komanda. Sāka parādīties vēsturnieku, žurnālistu darbi, juridiskas apsūdzības, kurās bija apgalvots, ka Austrumu teritoriju vietējie iedzīvotāji attiecībā pret vajātajiem ebrejiem bija ļaunāki par vāciešiem. Šī uzskata sākumus lielā mērā var saistīt ar padomju laika aģitācijas un propagandas iestādēm, bet to nosaukt par padomju skolu vien būtu pārāk šauri.

70. gadu skolai ir kāds pozitīvs aspekts. Sākotnējie Nirnbergas legālisti, pamatojot savas apsūdzības uz dokumentāciju, ko bija atstājusi Drošības policija un SD spēki, nebija pamanījuši, ka Austrumu teritorijās (izņemot Poliju) vietējās policijas vienības lielā mērā bijušas iesaistītas savu līdzcilvēku iznīcināšanā. Tādās grāmatās kā Allena Raijena *(Alan Ryan) The Quiet Neighbours* 70. gadu skola atdzīvināja ideju par vispārējo un kolektīvo vainu, bet šoreiz apvainojums kolektīvismā netika vērsts pret vāciešiem kā 40. un 50. gados, bet pret austrumeiropiešiem, to skaitā latviešiem.[14]

Izsekot šī jaunā virziena pirmsākumiem attiecībā uz visu Austrumeiropu ir pārāk plašs uzdevums šī darba mērogam, bet, kas attiecas uz latviešu apsūdzību kolektīvajā vainā, tam ir divi avoti.

Pirmā ir Maksa Kaufmana *(Max Kaufmann)* grāmata *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, kas publicēta 1947. gadā.[15] Tā ir viena no pirmajām memuāru grāmatām par holokaustu, un tā spilgti atsedza to smagumu un nežēlību, ko Latvijas ebreji pārcieta

vācu okupācijas laikā. Tā ir arī plaša apsūdzība latviešiem. Grāmatas pamatpremisa ir, ka latvieši par ebreju nogalināšanu ir tīksminājušies:

> Latviešu nežēlība auga no dienas dienā. Viņi ebrejus veda uz dažādām darbavietām, un uz ielām viņi ne tikai tos briesmīgi sita, viņi pat daudzus nogalināja.[16]

M. Kaufmans latviešu policijai un varas orgāniem pierakstīja visus nacistu briesmu darbus: antisemītisko propagandu, "ebreju likumus", noteikumus par ietves lietošanu, pārtikas apgādes noteikumus, dzeltenās zvaigznes likumus un pašas iznīcināšanas.

1971. g. M. Kaufmans latviešu lomu holokaustā novērtēja šādi:

> Īsi pēc vācu okupācijas sākuma Latvijā arī latvieši izstrādāja savu Latvijas ebreju galējā risinājuma versiju. Kamēr vācieši joprojām bija aizņemti ar okupācijas jautājumiem, ar vāciešu svētību tika organizētas latviešu brīvprātīgo grupas; un šie brīvprātīgie sadzina kopā ebrejus perifērijā un daļēji arī pilsētās. Vēlāk šie latvieši organizēja arī brīvprātīgus militārus formējumus un kopā ar vācu vienībām tie nogalināja Latvijā un ārpus Latvijas. Tā rīkojoties, latvieši guva vāciešu uzticību, un tāpēc vācieši nesvārstījās Latvijā ievest tūkstošus un tūkstošus no citām valstīm, lai tur tos nogalinātu. Tas tika apstiprināts 1946. g. bijušā okupēto teritoriju vācu pilnvarotā F. Jekelna un piecu citu ģenerāļu, kuri tika tiesāti vienlaicīgi, prāvā.. Uz arhīvu bāzes tiek veikti daudzi pētījumi par Latvijas ebreju un citu ebreju skaitu, ko Latvijā nogalināja vācieši. Tomēr es domāju, ka precīzs skaits nekad netiks pareizi noteikts, jo latvieši daudzus ebrejus bija nogalinājuši pat pirms vācu ienākšanas.. Kā lielās traģēdijas aculiecinieks es nevaru mazināt vāciešu vainu. Bet no latviešiem, ar kuriem mēs esam kopā dzīvojuši vairākus simtus gadu un ar kuriem mēs esam izgājuši cauri labiem laikiem, tāpat kā sliktiem, mums būtu bijis jāsagaida drīzāk humāna nekā dzīvnieciska attieksme.[17]

Otrs jaunās vēstures avots saistās ar VDK pamfletu sēriju, kas sarakstīti 60. gadu sākumā, starp kuriem nozīmīgākais ir *Kas ir Daugavas vanagi*.[18] Pārsteidzošs un negaidīts rezultāts bija tas, ka šie pamfleti, sevišķi *Daugavas Vanagi, Who Are They?*, iegāja Rietumu zinātniskajā apritē un vairāki autori tos pieņēma kā dokumentus. Brošūra *Kas ir Daugavas vanagi* Rietumu zinātnieku 70. un 80. gadu darbos tika daudz biežāk citēta nekā M. Kaufmana atmiņas. Brošūra kļuva par sava veida rokasgrāmatu izmeklēšanas iestādēm Rietumvācijā, ASV, Lielbritānijā, Kanādā un Austrālijā.[19] Šīs brošūras spēks bija situāciju aprakstos ar norādēm, ka tie tikuši balstīti uz arhīvu un aculiecinieku liecībām; brošūra deva sarakstus ar vairākiem simtiem latviešu vārdu, kas bija piedalījušies iznīcināšanās. Lai atšķetinātu visus brošūras *Kas ir Daugavas van*agi melus, pus-patiesības un pārspīlējumus, būtu vajadzīga īpaša grāmata. Pietiekami norādīt, ka, lai gan 10% no faktiem ir patiesi, pārējais ir viltojums. Cik lielā mērā brošūrā sniegtie fakti, attēli un situācijas ir nepatiesas, var noteikt, pārbaudot apgalvojumu detaļas.[20] Rietumu

zinātniekiem un žurnālistiem trūka pacietības un vēstures zināšanu, lai iedziļinātos šajā padomju krāpšanā. Visinteresantākais brošūras aspekts ir tas, ka lielākā daļa sacerējuma loģikas un izteiktās kolektīvās apsūdzības pret latviešiem ir balstītas pārsvarā uz trim apgalvojumiem, kurus ģenerālis Frīdrihs Jekelns it kā izteicis savā 1946. g. tiesas prāvā Rīgā.[21] "Patiesība nr. 1" ir apgalvojums, ka latvieši nogalināja lielu, nenosakāmu ebreju skaitu vēl pirms vāciešu ierašanās Latvijā. Otrā ir tas, ka latvieši bija labāki šāvēji nekā vācieši. Un trešā – ka Rietumu ebreji tikuši vesti uz Latviju, "jo latvieši bija radījuši tam pienācīgus apstākļus"[22]. Šo triju apgalvojumu atšķetināšana ir vairāk nekā tikai jautājums ar pārejošu nozīmi. Rietumos iznākušajos darbos par holokaustu šīs ir visbiežāk citētās "patiesības" par latviešu līdzdalību nogalināšanā.

F. Jekelna trīs "patiesības"

Par šīm varbūtējām F. Jekelna "patiesībām" pastāv trīs jautājumi. Vai F. Jekelns tās ir tiešām izteicis? Vai viņš būtu varējis tās izteikt? Pat ja viņš nav to teicis, vai tā varētu būt patiesība?

Trīs apgalvojumi, kad tie parādās Rietumu literatūrā, dažreiz tiek likti citātu pēdiņās, dažreiz tiek pārfrāzēti un dažreiz lietoti vispār bez jebkādas norādes. Lai gan šie apgalvojumi jau ir atrodami M. Kaufmana grāmatā, Rietumu autori vienmēr atsaucas uz brošūru *Kas ir Daugavas vanagi* kā citātu avotu. *Kas ir Daugavas vanagi* tomēr neuzrāda avotu, bet apgalvo, ka F. Jekelns apgalvojumus izteicis savā prāvā. Ņemot vērā, ka F. Jekelns tikai Ukrainā, Baltijā un Baltkrievijā bija atbildīgs vismaz par 300 000–500 000 cilvēku nāvi, uz trim varbūtējiem apgalvojumiem ir dota neparasti augsta ticamības pakāpe. Šķiet, retorisks ir jautājums, vai F. Jekelna kriminālā pagātne apgalvojumiem nodrošināja augstāku ticamību nekā tajā gadījumā, ja apgalvojumu būtu izteicis statistiķis. F. Jekelnam bija iemesls melot, novērst uzmanību no paša vainas. Skeptisks vēsturnieks varētu arī apgalvot, ka, pat ja F. Jekelns pats nebūtu gribējis izteikt šos paziņojumus, IeTK izmeklētājs būtu viņu uz to piespiedis.

Bet, lai noteiktu F. Jekelna apgalvojumu patiesīgumu, mums vairs nevajag paļauties uz VDK filtrēto informāciju. Pašlaik Rietumos ir pieejams ievērojams daudzums F. Jekelna nopratināšanas protokolu,[23] un Dr. Indulis Ronis visu lietu redzēja Maskavā. Tagad ar pilnu pārliecību mēs varam teikt, ka F. Jekelns no atbildības neizvairījās (vai padomju izmeklētāji viņam to neļāva); viņš arī necentās par saviem noziegumiem melot. Latvija bija otrā plāna jautājums, un apsūdzības jautājumi daudz vairāk centrējās ap sakariem ar Berlīni – H. Himleru un H. Gēringu. No vēsturnieka redzes viedokļa padomju tiesas bija šauri ievirzītas, lai pierādītu tikai vienu lietu – nacistu režīma kriminālo raksturu. Nevienā no savām liecībām F. Jekelns nepieskārās jautājumam par latviešu atbildību ebreju nogalināšanā. Neviens no trim apgalvojumiem, ko pieraksta F. Jekelnam, nav atrodams oficiālajā protokolā.

F. Jekelna prāvas mērķis bija atzīt par vainīgu F. Jekelnu un nacistus, nevis latviešus. Latvijas Universitātes bijušais vēstures profesors Pēteris Krupņikovs pirms F. Jekelna prāvas un tās laikā strādāja par padomju izmeklētāju un prokuroru tulku. Viņš neatceras, ka F. Jekelns jebkad jebkādā kontekstā būtu izteicis kādu no trim apgalvojumiem.

Pirmajam apgalvojumam ir trīs versijas. Pirmā ir 1947. g. M. Kaufmana versija:

> Man nav precīzi zināms Latvijā no ārzemēm ievesto ebreju skaits, ne arī Latvijā nogalināto ebreju skaits. Vēl pirms vāciešu pārņēma varu, latvieši bija nogalinājuši tik daudzus ebrejus, ka precīzu skaitu nevar noteikt.[24]

1962. g. *Kas ir Daugavas vanagi* versijā būtiskās rindas skan tā:

> Šo skaitli precīzi nevaru noteikt. Kad 1941. gada vasarā ierados Rīgā, paši latvieši jau bija nogalinājuši tūkstošiem ebreju. Tas pats bija noticis arī citās Latvijas pilsētās.[25]

Kas ir Daugavas vanagi versija ir fantastiskāka un absurdāka. Abi autori apgalvojumu dod kā tiešu citātu, bet otrajā versijā F. Jekelns liecina, ka Latvijā ieradies 1941. g. vasarā, kas nav iespējams, jo šajā laikā viņš darbojās Ukrainā, un ir precīzi dokumentēts, ka Rīgā viņš ieradās tikai 1941. g. novembra vidū.

Nākamais citāts nāk no F. Jekelna nopratināšanas atšifrējuma, un tas lielā mērā līdzinās M. Kaufmana versijai. F. Jekelns runā par ebreju skaitu, kas nogalināts pirms viņa ierašanās, lai gan vārdu nomaiņa notikusi netiešā veidā. Viņš saka, ka nevar būt precīzs par ebreju skaitu, kas ievests Latvijā, un tad nonāk pie jautājuma par ebrejiem, kas nogalināti pirms viņa ierašanās Baltijā.

> *Jekelns:* .. Man tomēr jāteic, ka jau pirms manas ierašanās Rīgā Ostlandē un Baltkrievijā bija nogalināts liels skaits ebreju. Par to man ziņoja.
>
> *Jautājums:* Kas par to ziņoja?
>
> *Jekelns:* Štālekers, Prīcmans, ģenerālmajors Šrēders, SS Latvijas policijas priekšnieks, ģenerālmajors Mollers, SS Igaunijas policijas priekšnieks, un ģenerālmajors Visockis, SS Lietuvas policijas priekšnieks.[26]

F. Jekelna apgalvojums atšifrējumā atbilst faktiem, kādi tie bija 1941. gadā. Viņa apgalvojums ir patiess, jo daudzi ebreji Baltijā un Baltkrievijā tika nogalināti pirms viņa ierašanās (Latvijā bija noslepkavots ap 31 000). Saprātīgi ir arī pieņemt, ka, ierodoties Rīgā, F. Jekelns prasīja saviem padotajiem informēt viņu par situāciju. Mēs nezinām F. Jekelnam sniegto ziņojumu saturu, bet nav norādes, ka būtu teikts, ka latvieši bija nogalinājuši lielu skaitu ebreju pirms vāciešu ierašanās. Ir būtiski atzīmēt, ka pēc savas struktūras un satura F. Jekelna atbilde ir līdzīga M. Kaufmana apgalvojumam, izņemot to, ka oficiālā versija pretstatā M. Kaufmana versijai neko nesaka par lielu skaitu ebreju, ko nogalinājuši latvieši. Pēc kara, 1946. g., M. Kaufmans Latvijā bija vizītē, un viņš apgalvo, ka piedalījies F. Jekelna prāvā, bet jāievēro, ka nevienā variantā, ne 1947. g., ne 1971. g., kad viņš raksta īsu rakstu par holokaustu Latvijā, M. Kaufmans nav teicis, ka pats būtu dzirdējis šādus apgalvojumus no F. Jekelna. Tas, ka 1946. g. M. Kaufmans šo viedokli

guvis Latvijā, tomēr, šķiet, ir skaidrs. Kā viņš ieguvis sagrozīto citātu, viņš nepaskaidro. Kas attiecas uz avotu, par to klusē arī VDK 60. un 70. gadu pamfleti.

Tā kā nav pamata domāt, ka F. Jekelns pats ir bijis autors "Jekelna" pirmajam apgalvojumam, tāpat apšaubāms ir tas, ka viņš ir autors otrajam un trešajam apgalvojumam.

Vai F. Jekelns jebkad ir teicis, ka latvieši bija labāki šāvēji nekā vācieši? Nav apstiprināta vai arhīvā atrasta dokumenta, kas F. Jekelnu saistītu ar šo apgalvojumu, un ir apšaubāms, vai šis nacisma ideju nesējs, izteikts valdošās rases proponents, būtu tā teicis. Pat ja viņš ir tā teicis, pastāv divi dokumentēti gadījumi, kad viņš ebreju nogalināšanai vāciešu vietā būtu varējis nozīmēt latviešus, bet izvēlējās vāciešus. Pirmais un lielākais piemērs bija pati Rumbulas akcija. Iznīcināt ebrejus Rumbulā F. Jekelns pavēlēja savas komandas 12 vīriem. V. Arājs un latviešu policisti tajā laikā veica ar šaušanu nesaistītus uzdevumus. Otrs gadījums attiecās uz ieroču meklēšanu geto 1942. g. rudenī. Veikt meklēšanu un pēc tam iznīcināt ebreju pretošanās kustības dalībniekus F. Jekelns uzdeva R. Langes SD vienībai. F. Jekelns vispār nav varējis būt labs tiesnesis par to, kādi latvieši bija slepkavas: viņš atradās pārāk augtu varas hierarhijā, pārāk tālu no latviešiem. R. Lange un V. Štālekers būtu varējuši dot ticamāku liecību nekā F. Jekelns, un ir zināms, ka dažos gadījumos V. Štālekers sūdzējies, ka latvieši nogalinot pārāk lēni.[27]

Trešais F. Jekelna apgalvojums ir vienlīdz noraidāms. Reiha ebrejus sāka pārvietot un Latviju ļoti īsi pēc F. Jekelna ierašanās, un visi, kas Latvijā bija saistīti ar šo jautājumu, ieskaitot R. Langi, šķiet, bijuši nesagatavoti un pārsteigti, kad ebreji sāka ierasties Rīgā. Lēmumu ebrejus pārvietot pieņēma Berlīnē,[28] un nav zināms, vai H. Himlers, R. Heidrihs un Ā. Eihmans jebkad ar kādu Baltijā konsultējies. Plāni pārvietot ebrejus uz Ostlandi patiesībā bija ambiciozāki nekā galīgais rezultāts. Vāciešu civilā pārvalde Baltijā, sevišķi Hinriha Lozes personā, bija pret ebreju pārvešanu uz Ostlandi. Tas ir padomju izdomājums, ka 240 000 ebreju tika nosūtīti uz Latviju un te nogalināti. Vispirms jau Latvijā kara laikā nebija pietiekami daudz nometņu, lai tādu skaitu izvietotu. Divas lielākās koncentrācijas nometnes – Salaspils un Mežaparks – pat pēc to pabeigšanas varēja izvietot tikai ap 6000 cilvēku. Rīgas geto pēc Latvijas ebreju nogalināšanas vairs nekad nesasniedza tā sākotnējo ieslodzīto skaitu – 29 000. Jumpravmuižā tika radīta pagaidu nometne, bet pat tās kulminācijas brīdī tajā atradās ne vairāk kā 4000 cilvēku.[29]

Historiogrāfija

Attiecībā uz holokaustu Latvijā eksistē četras galvenās literatūras grupas. Pirmo veido darbi, ko sarakstījuši paši ebreji, galvenokārt holokaustu pārdzīvojušie. Vācieši tiekušies rakstīt par pārvaldes un organizatoriskajiem aspektiem, bet padomju pārstāvji, cīnoties pret "cionistiem" un "nacionālistiem", bijuši nenovīdīgi arhīvu materiālu sargātāji un nodarbojušies ar holokausta ideoloģizāciju. Latviešu emigranti holokaustu atcerējušies visai negribīgi.

Обобщенные сведения

о жертвах немецко-фашистских злодеяний

по Латвийской ССР

№№ п. п.	Наименование района	Количество актов	Убито, замучено мирных граждан	Из них детей	Убито, замучено военнопленных	Угнано в рабство	
						по актам	по сапскам
1.	гор. Рига	9	170 000	24 680	130 400	76 216	44 2[illegible]3
2.	гор. Даугавпилс	2	40 000	3 960	124 800	9 900	869
3.	гор. Елгава	3	8 317		23 039	14 026	1 426
4.	гор. Лиепая	1	30 835	3 563	7 271	12 370	901
5.	гор. Вентспилс	1	3 826	761	3 000	5 574	259
6.	Абренский уезд	22	2 159	497		3 778	3 031
7.	Айзпутский „	1	1 148	103	3	7 443	897
8.	Баускский „	43	2 653	23	19	6 699	2 671
9.	Валкский „	6	1 632	22	175	4 077	4 077
10.	Валмиерский „	115	4 168	315	232	8 619	5 146
11.	Вентспилский „	26	5 032	666	800	1 998	9[illegible]
12.	Даугавпилский „	62	6 389	1 058	1 174	4 926	4 9[illegible]
13.	Екабпилский „	10	4 038	650	1 188	6 539	3 154
14.	Елгавский „	4	580	13	45	17 761	3 811
15.	Илукстский „	48	1 956	328	127	4 386	767
16.	Кулдыгский „	1	2 040			10 852	766
17.	Лиепайский „	1	367		98	1 386	1 386
18.	Лудзенский „	4	3 004	732	55	1 936	1 936
19.	Мадонский „	95	2 969	377	1 249	30 652	5 495
20.	Резекненский „	50	15 199	2 045	35 429	5 089	3 660
21.	Рижский „	88	1 375		882	15 056	7 571
22.	Талский „	45	2 859			6 826	1 217
23.	Тукумский „	20	2 583		8	13 688	1 071
24.	Цесисский „	72	674	38	38	9 818	3 166
	Итого	729	313 798	39 831	330 032	279 615	103 404

Председатель Чрезвычайной Республиканской Комиссии (Я. Калнберзин)

Члены ответственный секретарь (Я. Клаван)

гор. Рига, 31 июля 1945 года.

Тип. ВАПП № 1 «Цинк» Полиграфтреста 1909 10

1. att. Nacistu okupācijas laikā Latvijā noslepkavoto cilvēku skaits padomju iestāžu vērtējumā 1945. g.

Kā rāda tabula, padomju vara holokaustu politiskiem mērķiem sāka izmantot pat pirms kara beigām. Ārkārtējā komisija, kas izmeklēja nacistu briesmu darbus, konstatēja, ka Latvijā tikuši nogalināti 313 798 civiliedzīvotāji (t.sk. 39 831 bērns) un 330 032 karagūstekņi. Patiesībā Latvijā nogalināto civilpersonu skaits, ieskaitot ebrejus, nepārsniedza 85 000.

Dzīvi palikušie ebreji

Dzīvi palikušie ebreji mums atstājuši daudzas lieliskas grāmatas par Latvijā pieredzēto, un no tām mēs varam diezgan daudz uzzināt par ebreju likteni Latvijā, galvenokārt Rīgā. Jāatzīmē, ka visčaklākie rakstītāji bijuši no Vācijas Latvijā ievestie ebreji. Laika ritumā gandrīz neviens darbs nevar līdzināties ar Maksa Kaufmana darbu *Die Vernichtung der Juden Lettlands.*[30] M. Kaufmans dokumentē savu pieredzi, sākot ar vācu ienākšanu Rīgā līdz 1944. g. augustam, kad viņš tika pārvests uz Būhenvaldi, tad kājām nogāja līdz Zaksenhauzenei, kur tika atbrīvots 1945. g. 1. maijā. M. Kaufmans pārdzīvoja 1941. g. novembra un decembra nošaušanas, jo viņš bija strādājošs ebrejs. Viņa briesmu stāsti nākuši galvenokārt no Rīgas geto un Mežaparka koncentrācijas nometnes. Starp daudzām asinis stindzinošām nodaļām neviena laikam nav tik šausmu pārpilna kā nodaļa par "asiņaino Sloku", kūdras purvu pie Rīgas, kur M. Kaufmans piedzīvoja, kā SD kareivis nogalina viņa dēlu. Kā strādājošais M. Kaufmans redzēja citas nometnes un darbavietas Rīgā un tās apkārtnē. Tomēr M. Kaufmans tiecas sniegt liecības par daudzām citām vietām Latvijā, kurās viņš pats nebija bijis, un notikumiem, kuros pats nepiedalījās. Tās grāmatas daļas ir nepārliecinošas. Raugoties distancēti, darbs ir pārpildīts ar emocionāliem vārdu plūdiem, izvirzītie apvainojumi ir tik universāli, ka autoram nav izdevies iezīmēt atšķirības starp vainīgo, nevainīgo un blakus stāvētāju.

Jozefs Kacs *(Josef Katz)*, darba *One Who Came Back* autors, bija Lībekas ebrejs, kurš, strādādams darba nodaļās, aizklīda prom no Rīgas, vienā gadījumā dodoties uz Liepāju, citā – pat uz Ļeņingradas fronti kraut baļķus vilcienos. Rīgā viņš ieradās 1941. g. decembrī, kad lielā Rumbulas akcija bija beigusies. Atšķirībā no M. Kaufmana viņam ir maz, ko mums pastāstīt par pašām iznīcināšanas akcijām, bet viņa grāmata ir saistoša ar iespēju uzzināt par ebreju dzīvi, draudiem un nežēlību "mierīgākā" periodā no 1942. g. vidus līdz 1944. gadam.

Varbūt visdetalizētākās un precīzākās ir Sidneja Aivensa *(Sidney Iwens)* atmiņas *How Dark the Heavens.* S. Aivenss bija Lietuvas ebrejs, kurš patvērumu mēģināja rast padomju teritorijā, bet pirms frontes līnijas sasniegšanas negribot nonāca Daugavpilī. Viņa grāmata ir sarakstīta dienasgrāmatas formā un stāsta mums par visām nozīmīgajām iznīcināšanas akcijām pilsētā, kā arī par viņa paša brīnumaino izglābšanos no nāves. Gertrude Šneidere bija pusaudze, kad viņu, viņas vecākus un vienpadsmit gadu veco māsu no Vīnes pārveda uz Rīgu. G. Šneideres grāmata *Journey into Terror*[31] ir atšķirīga no M. Kaufmana, J. Kaca un S. Aivensa atmiņām. Kā autore mums atklāj ievadā, *Journey into Terror* ir balstīta uz dienasgrāmatu, kuru viņa papildinājusi ar sarunām ar citiem dzīvi palikušajiem. Bez tam tā ir Rīgas geto pirmā vēsture. Grāmata ir nozīmīga ar informāciju par sociālo un kultūras dzīvi geto un Mežaparka koncentrācijas nometnē un satur vērtīgus faktus par ebreju pārvešanu no reiha uz Latviju.

Latviešiem īpaši interesanta ir Frīdas Mihelsones *(Frida Michelson)* grāmata *I Survived Rumbuli*, sāpīga grāmata lasīšanai, bet vienlaicīgi iedvesmojoša. F. Mihelsone bija modiste Rīgā, viņu aizveda uz Rumbulu otras lielās akcijas laikā 1941. g. 8. decembrī. Brīnumainā kārtā viņai no turienes izdevās izglābties, lai pastāstītu savu stāstu. Grāmata ir nozīmīga ar informāciju, ko viņa sniedz par pirmajām nacistu okupācijas dienām, par dzīvi geto 1941. g. novembra un decembra akciju laikā, par iznīcināšanas operāciju un pašas veiksmi, slēpjoties un pārdzīvojot vajāšanu gadus.

Citu atmiņu vidū jāmin arī Žanetes Volfas *(Jeanette Wolff)* darbs *Sadismus oder Wahnsinn*, gan mazāka mēroga nekā G. Šneideres un F. Mihelsones darbi; Reskas Veisas *(Reska Weiss)* atmiņas *Journey Through Hell*, kas ir interesants stāsts par viņas pieredzi Latvijā, lai gan viņa jauc daudzas vietas un laikus; Grētas Gotšalkas *(Greta Gottschalk)* nepublicētais manuskripts *Der Letze Weg*; Betijas Hapas (*Betty Happ* – pseidonīms) atmiņas zviedru valodā *Bortom all Mänsklighet*; A. Levina *(А. Левин) Черту через зубы*; Hildes Šermanes-Sanderes *(Hilde Sherman-Zander)* darbs *Zwischen Tag und Dunkel*. Šajā darbu grupā mums jāiekļauj arī Gertrudes Šneideres daudzpusīgie krājumi, viņas rediģēto *Muted Voices: Jewish Survivors of Latvia Remember* un sarakstīto *The Unfinished Road: Jewish Survivors of Latvia Look Back*.

M. Bobes *(M. Bobe)* un citu autoru darbs *The Jews in Latvia* ir eseju un rakstu antoloģija, ko izdevusi Latvijas un Igaunijas ebreju asociācija Izraēlā. Tā satur maz informācijas par pašu holokaustu, bet ir nepieciešama vairāku radniecīgu tēmu izpratnei, sevišķi par ebreju dzīvi Latvijā un latviešu un ebreju attiecībām pirms Otrā pasaules kara. Visčaklākais Izraēlas vēsturnieks, kas strādā par Baltijas tēmām, ir Dovs Levins. Lai gan vairums no D. Levina darbiem tieši neskar holokaustu, tie atklāj daudz par latviešu un ebreju attiecībām pirms holokausta.

Vācu autoru darbi

Tikai nedaudzi vācu valodā iznākušie darbi skar holokaustu Latvijā. Visnozīmīgākais ir Helmuta Krausnika *(Helmut Krausnick)* un Hansa Heinrika Vilhelma *(Hans-Heinrich Wilhelm)* vēsturiskais pētījums *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*. Grāmatas otrā daļa – H. H. Vilhelma ieguldījums – satur nepieciešamu informāciju par ebreju un citu civiliedzīvotāju iznīcināšanu Latvijā. Lai gan tas ir ļoti detalizēts pētījums, tā kompetenci ierobežo pārmērīga paļaušanās uz einzacgrupu – iznīcināšanas vienību – ikdienas ziņojumiem jeb biļeteniem *Ereignismeldungen*, kas tika sūtīti uz Berlīni. Grāmata izceļ problēmas, kas parādās, lietojot einzacgrupu ziņojumus kā avotu. Šie biļeteni bija spēcīgs ierocis Nirnbergas un vēlāko kara noziegumu prāvu prokuroru rokās, bet kā vēstures avotam tiem piemīt trūkumi. Tie sniedz ziņas par nogalināto ebreju un citu civiliedzīvotāju aptuvenu skaitu, bet nav sevišķi vispusīgi vai konkrēti par iznīcināšanas operācijām un darbības vietām. Tie satur daudzus izlūkdienestu pārskatus par vietējiem iedzīvotājiem, bet Latvijas gadījumā maz ko pastāsta par to, kas sadarbojās ar iznīcināšanas vienībām.

Starp pārējiem vācu valodā iznākušajiem darbiem jāmin soma Sepo Milliniemi *(Seppo Myllyniemi)* grāmata *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*. Lai gan tā ir nozīmīga holokausta izpratnei, S. Milliniemi grāmata mums pastāsta ļoti maz par slepkavībām Latvijā. Autors dod ļoti precīzu vācu okupācijas pārvaldes struktūras un tās ekonomiskās politikas aprakstu; tomēr viņš neko nestāsta par SD struktūru Latvijā. S. Milliniemi mērķis bija aizpildīt pārrāvumu, ko atstāja Aleksandra Dallina *(Alexander Dallin)* darbs *German Rule in Russia, 1941–1944*, un viņš to ir veiksmīgi izdarījis. Lai gan S. Milliniemi ir soms, viņa darbs līdzinās vācu darbiem par Otro pasaules karu. Tāpat kā H. H. Vilhelms, arī S. Milliniemi lielāko daļu savas izpētes veica Modernās vēstures institūtā. Abu autoru darbos ir pārāk liela paļaušanās uz nacistu avotiem, kā rezultātā viņi ļāvuši avotiem zināmā mērā noteikt savus tekstus. Līdzīgs, bet mazāka vēriena darbs ir H. D. Handraka *(H. D. Handrack) Das Reichskommissariat Ostland*.

Vācu literatūra ir bagāta ar atmiņām, lai gan vairums no tām aplūko militārus un pārvaldes jautājumus. Sevišķi atzīmējami trīs vācbaltiešu darbi. Hugo Vitroka *(Hugo Wittrock) Kommissarischer Oberbürgermeister von Riga, 1941–1944: "Erinnerungen"* daudz runā par civilās pārvaldes konfliktiem ar SD, bet nepiemin, ka 1941. g. apmēram divus mēnešus autors bija Rīgas geto galvenais pārvaldnieks. Jirgens E. Krēgers *(Jürgen E. Kroeger)*, SD funkcionārs, ir atstājis divas melīgas memuāru grāmatas *Eine Baltische Illusion: Tagebuch eines Deutsch-Balten aus den Jahren 1939–1944* un *So war es: Ein Bericht*. No vācbaltu memuāriem visvairāk denacificēta ir Harija Marnica grāmata *Kāvi pār Daugavu*. Visās šajās atmiņu grāmatās ebreju jautājums skarts tikai netieši. J. E. Krēgers iztirzā to vispilnīgāk, lai gan šķiet, ka daži no viņa dienasgrāmatas ierakstiem ir vēlāki iestarpinājumi. Abi – H. Vitroks un J. E. Krēgers – turpina to pašu veco vācbaltu taku, ebreju iznīcināšanā vainojot vairāk latviešus nekā vāciešus. Interesants ir H. Marnica – denacificēta vācbaltieša gadījums; savi bērnības draugi latvieši viņam kļuva tuvāki nekā vācu SS līdzgaitnieki, kas okupēja Latviju. No dokumentāra viedokļa nozīmīgākā šo darbu vidū ir H. Vitroka grāmata.

Trimdas latvieši

Latvieši, kas pēc kara emigrēja, būtu varējuši sakopot savas zināšanas par ebreju likteni savā zemē un tādējādi salauzt VDK dezinformāciju. Ja trimdas latvieši būtu tā izdarījuši, nav šaubu, ka viņi būtu uzlabojuši savu stāvokli pasaules sabiedrībā. Viņi ne tikai nepacēla jautājumu oficiālā un diplomātiskā līmenī, bet mēģināja informāciju par holokaustu Latvijā noklusēt. Jāatzīmē, ka vairumam emigrējušo latviešu bija tikai vispārējas zināšanas par ebreju iznīcināšanu, bet tie latvieši, kuri zināja detaļas, visticamāk, bija paši iesaistīti iznīcināšanās.

Dažu žurnālistu vidū holokausts Latvijā tiek uzskatīts par it kā komunistisku tēmu, kas pārmērīgi tikusi pētīta Padomju Savienībā. Šis viedoklis nav brīvs no antisemītisma aspektiem.

Lai gan trimdas latvieši ir mēģinājuši šo tēmu ignorēt, viņi ir uzrakstījuši par holokaustu Latvijā vairāk nekā paši to apzinās. Nozīmīgu memuāru un polemisku apcerējumu vidū mēs varam minēt Ž. Unāma,[32] O. Dankera,[33] Ā. Blāķa,[34] A. Valdmaņa[35] un G. Celmiņa[36] darbus. Neviens no tiem neliecina par pilnīgu vai pat daļēju traģēdijas izpratni. Iespējams, tas ir avotu pieejamības trūkuma dēļ, bet ir arī citi, dziļāki cēloņi. Rakstītāji nav ne zinājuši, kā sākt risināt jautājumu, ne arī pratuši vienmērīgi sadalīt vainu. Kopumā viņi nav izjutuši, ka ebreju iznīcināšana jebkādā veidā būtu viņu atbildība. Daudzi latvieši ir apgalvojuši, ka latviešu un ebreju attiecības pirms vācu iebrukuma bija labas, pat paraugveida.[37] Jebkuru viedokli par kolektīvu vainu viņi noraidījuši kā padomju propagandu. No otras puses, daži varbūt ir slēpuši informāciju dziļā kauna dēļ par latviešu kolaboracionismu. Daudzi nacisma laika žurnālisti vadīja trimdas presi. Patiesībā emigrācijas pirmajās desmitgadēs noziegumu līdzgaitnieki bija atbildīgi par to, kas par noziegumiem tika rakstīts.[38] Bija tādi latviešu emigranti, kurus tik ļoti pārmāca pašu bēdas un savas tēvzemes zaudēšana, ka viņiem pilnā mērā neizdevās aptvert nacistu uzbrukumu Eiropas ebrejiem. Visbeidzot, tie latvieši, kuri bija briesmu darbu tiešie līdzdalībnieki un varēja rakstīt kā autoritatīvs avots, acīm redzami par šo tematu sarunu uzsākt netaisījās. Nebija arī domājams, ka viņi būs tie, kas rakstīs atmiņas. Tas tomēr neizskaidro to cilvēku klusēšanu, kuri bija redzējuši un dzirdējuši daudz, bet neizskaidrojamu iemeslu dēļ bija jutuši sava veida solidaritāti ar latviešu kriminālnoziedzniekiem.

Latviešu trimdinieki tomēr ražīgi rakstījuši par vācu okupāciju vēstures grāmatās, memuāros, polemikās un stāstos. Patiesībā viņi rakstījuši par visu, izņemot ebreju iznīcināšanu vai jebkuru citu iznīcināšanu, kas notika nacisma apstākļos. Latvieši aplūkojuši visus pārējos jautājumus, bet izvairījušies no ļaunuma centra. Trimdas literatūra ir plaši apskatījusi vācu pārvaldes struktūru Latvijā un latviešu piedalīšanos tajā.

Emigrācijas literatūra ir bagāta arī ar informāciju par latviešu militāriem formējumiem, sākot ar partizānu vienībām laikā, kad vācieši ienāca Latvijā, līdz šucmaņu vienībām un Latviešu leģionam. Militārās literatūras apjoms ir milzīgs; nozīmīgāko darbu vidū ir A. Silgaiļa *Latviešu leģions* un daudzsējumu izdevums *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*.[39] Ir vairāki izdevumi, kas daudzus gadus regulāri publicējuši Otrā pasaules kara atmiņas, pētījumus un dokumentus.[40]

Kārlis Siljakovs, Liepājas SD politiskās policijas priekšnieks, ir atstājis divsējumu memuārus *Mana atbilde*. K. Siljakovam tomēr nav izdevies pastāstīt visu patiesību, lai gan viņš to solījis.

Akadēmisko pētījumu vidū, kas atklājuši daudz par nacisma laiku, jāmin Haralda Biezā, Arnolda Aizsilnieka un Kārļa Kangera darbi. H. Biezais novērtē augstākā līmeņa kolaboracionistu darbību Latvijā, sevišķi O. Dankera un R. Bangerska darbību. Pēdējie publicētie H. Biezā darbi ir *Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki* un *Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis*. A. Aizsilnieks detalizētāk nekā jebkurš cits dokumentējis

nacistu ekonomisko politiku Latvijā, K. Kangeris nodarbojies ar nacistu darba politikas jautājumu un Latvijas iedzīvotāju evakuāciju 1944. gadā.

Latviešu emigrācijas daiļliteratūras rakstnieku vidū izceļas produktīvais Gunārs Janovskis ar savu romānu, kas veltīts ebreju iznīcināšanai Krustpilī. Viņa *Pilsēta pie upes* turpinājumos tika publicēta laikrakstā *Laiks* (1990–1991). Eduards Freimanis ir rakstnieks, kas vistiešāk un visspēcīgāk attēlojis ebreju iznīcināšanu savā dzimtajā Kuldīgā, sevišķi romānos *Ticība* un *Visādais Jēpis*. Abos šajos romānos aprakstīta ebreju apcietināšana un iznīcināšana, lai arī neizplūstot reālistiskās detaļās. Citi autori, kas skāruši tēmu, ir Arnolds Apse darbā *Klosterkalns*, Rihards Rīdzinieks (īst.v. Ervīns Grīns) darbā *Zelta motocikls*[41] un Valentīns Pelēcis atmiņās *Malēnieša pasaule*.[42] Aivars Ruņģis[43] un Mārtiņš Zīverts[44] rakstījis lugas ar atsauksmēm uz holokaustu. Literarizētajās atmiņās *Pakāpies tornī!* Uldis Ģērmanis attēlo draugu, kurš dienējis Arāja komandā.

Padomju sacerējumi

Padomju iestāžu rīcībā pēc kara bija faktiskie pierādījumi: kapavietas, sagrābtie vācu dokumenti, iznīcināšanu liecinieki un dzīvi palikušie. Jau kopš paša sākuma padomju pārstāvji ar holokausta vēsturi Latvijā nodarbojās divkosīgi, tāpat kā ar holokausta vēsturi kopumā. Dezinformēt tie bija sākuši jau kara laikā. No vienas puses, padomju pārstāvji nonāca tuvu holokausta eksistences noliegšanai vispār, no otras puses, ebreju nogalināšanā viņi apsūdzēja visu Austrumeiropu, izņemot krievus. Tā kā padomju pārstāvji pēc kara grima antisemītismā un pat holokaustu pārdzīvojušie tika vajāti un izsūtīti uz Ziemeļiem, informācija par vācu briesmu darbiem Austrumos tika virzīta varas orgāniem vēlamā virzienā, publicējot atlasītas liecības – dokumentu un grāmatu druskas, kas saturēja dezinformāciju vai nepilnīgu informāciju par Austrumeiropas tautām piederīgo dalību briesmu darbos. Noziegumu hierarhijā piedalīšanās cīņās pret Sarkano armiju vai padomju partizāniem tika vērtēta kā tikpat smagi noziegumi, dažreiz pat smagāki kā dalība ebreju iznīcināšanā. Darbība nacistu nogalināšanas mehānismā nebija šķērslis vēlākai dalībai IeTK vai VDK spiegu, aģentu un informatoru tīklā. Latvijā ir labi zināmi daži gadījumi, kad nacistu laika aktīvisti un žurnālisti vēlāk iesaistījās VDK darbā.[45]

Pat pirms kara beigām padomju pārstāvji sasauca Republikas Ārkārtējo komisiju[46] nacisma noziegumu izmeklēšanai. Komisija darbojās no 1944. g. 23. augusta līdz 1946. g. 27. jūlijam, izveidoja 5562 (!) vietējās izmeklēšanas komisijas un nodarbināja ap 50 000 cilvēku. Komisijas ziņojumi kvalitātes ziņā atšķiras cits no cita. No vienas puses, tie atklāj pedantisku attieksmi pret detaļām, bet, no otras puses, tendenci pārspīlēt, pat fabricēt datus. Sevišķi upuru skaits tika palielināts bez jebkāda pamatojoša pierādījuma. Papildu izmeklēšanai politiskos un kriminālos jautājumos, ko veica Ārkārtējā komisija, IeTK un SMERŠ Latvijā un PSRS, par nacistu noziegumiem nopratināja tūkstošiem latviešu un vāciešu. Tikai tagad, kad atvērušies arhīvi, mēs patiešām redzam padomju varas

uzkrāto milzīgo informācijas daudzumu. Pēc kara padomju varas iestādes sagūstīja vismaz 344 Arāja komandas locekļus, tie tika nopratināti, tiesāti un atzīti par vainīgiem.[47] Otrā pasaules kara dokumenti ir saskaņoti ar citiem informācijas avotiem un sakārtoti kartotēkā saskaņā ar visaugstākajiem arhīva standartiem.

Tikai pēc *perestroikas* daļu VDK informācijas sāka padarīt pieejamu ierobežotai publiskai lietošanai. Pēc Padomju Savienības sabrukuma ir iespējama pilna pieeja kādreiz slepenajiem dokumentiem, izņemot tās lietas, kuras aizveda uz Krieviju. Ārkārtējās komisijas arhīvi ārzemniekiem tika atvērti 1989. g. un citi arhīvi, ko pirms tam kontrolēja VDK, tādi kā vietējās policijas dokumenti, tika padarīti pieejami pakāpeniski. IeTK un VDK kara noziegumu prāvu lietas civilā kontrolē nonāca tikai pēc neveiksmīgā apvērsuma 1991. g. augustā.

Ir grūti saprast slepenības līmeni, ko padomju vara uzspieda holokausta arhīviem,[48] jo arī padomju pārstāvji apgalvoja, ka vēlas iznīcināt nacismu. Tikai 70. gados padomju vara sāka nodot atklātībā atsevišķus dokumentus (tagad mēs zinām, ka tie tika izmeklēti un apstrādāti) vācu un amerikāņu prokuroriem, kas nodarbojās ar kara noziegumu lietām. Tomēr daudzus dokumentus, kas būtu varējuši palīdzēt Rietumos ierosināt lietas par kara noziegumiem, padomju pārstāvji neizdeva,[49] holokausta izmeklēšanu pakļaujot iekšējās un ārējās politikas apsvērumiem. Šie apsvērumi iekrāso visas padomju perioda publikācijas. Atmiņa par nacistu noziegumiem tika noslīcināta padomju dialektikā.

Padomju pārstāvji nekad nedeva vācu okupācijas laika upuru skaita pareizu novērtējumu. Viņi pat neuzskaitīja nogalinātos komunistus, ko būtu bijis viegli izdarīt. Skaitļu noteikšana tika atstāta aģitācijas un propagandas iestāžu pārziņā, un tās nāca klajā ar skaitu, kas robežojās ar fantastiku. Daži skaitļi, kas parādās Latvijas Ārkārtējās komisijas ziņojumos, tika falsificēti pirmavotu līmenī. Uzrādītie skaitļi bieži tika trīskāršoti salīdzinājumā ar reālajiem sākuma datiem.

Padomju darbu par holokaustu galvenā tendence ir bijusi mazināt, dažkārt pat noliegt vāciešu lomu ebreju iznīcināšanā un atbildību par slepkavībām uzvelt „nacionālistiem". Padomju pārstāvji uztvēra un turpināja nacistu tēmu par „vietējo" spēku spontanitāti ebreju nogalināšanā. Padomju historiogrāfijas stūrakmens bija sadalīt latviešu tautu komunistos un nacionālistos. Padomju lietojumā termins „nacionālists" biežāk nozīmēja nekomunistu. Lai gan kolektīvo vainu izbeidza attiecināt pat uz vāciešiem, padomju pārstāvji un to sekotāji šo koncepciju turpina atbalstīt līdz mūsu dienām. Šie sacerējumi novērsuši uzmanību no vācu okupācijas varas, karastāvokļa likuma, Vērmahta, SD un daudzslāņainās civilās pārvaldes un nacistu partijas kontroles Latvijā. Latvija tiek parādīta tā, it kā latvieši paši kontrolējuši situāciju, pārvaldot zemi. Tā kā tika atbalstīts šis viedoklis, pieeju informācijas avotiem un arhīva liecībām ierobežoja.[50]

Holokausta temats bija tabu pat holokaustu pārdzīvojušo starpā.[51] Ebrejiem neļāva rakstīt par viņu mocību gadiem. Padomju vara informācijas izplatību par noziegumiem

bremzēja un bieži vajāja tos, kas bija cietuši nacisma laikā, pat dzīvi palikušos ebrejus. Uzkrājot liecību kalnus par nacistu noziegumiem, padomju vara neļāva dzīvi palikušajiem brīvi pulcēties, lai pārrunātu noziegumus un atcerētos upurus.[52]

Kopumā mēs varam teikt, ka laikā pirms *glasnostj* posma Latvijā bija aizliegts rakstīt par latviešu un ebreju attiecībām. Piemēram, vārds „ebrejs" (žīds) tika svītrots no latviešu marksistu tekstiem; Jāņa Raiņa klasiskā drāma *Jāzeps un viņa brāļi* ilgu laiku bija aizliegta uz latviešu skatuves, un viņa dienasgrāmata par ceļojumu uz Palestīnu 1929. g. tika izslēgta no Kopotiem rakstiem. Tikai ar *glasnostj* atnākšanu padomju informācijas barjera sāka sairt. Bet pat šodien Kremļa vadība, tagadējā Krievijas vadība, nav atzinusi, ka ebreji Krievijas teritorijā tika nogalināti tāpēc, ka viņi ir ebreji, ne arī tā ir izdarījusi kādu atzinumu par krievu jeb padomju ļaužu dalību holokaustā.[53] Par spīti ierobežojumiem, latvieši padomju varas apstākļos rakstīja par holokaustu vienkārši tāpēc, ka viņi dzīvoja nozieguma vietā. Padomju Latvijā informācija par holokaustu atrodama palīgliteratūrā – vēstures grāmatās un atmiņās par karu, par partizānu cīņām.

Starp Padomju Latvijas grāmatām, kas ietver informāciju par nacistu noziegumiem, jāmin *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā*[54] un antoloģija *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais.*[55] Bez tam ir publicēta virkne komunistu pretošanās kustībai un partizānu kustībai veltītu darbu: J. Dzintara grāmata *Neredzamā fronte;* Alfrēda Raškevica un Olgas Spoģes darbs *Avangardā komunisti;* kā arī daudzi akadēmiķa Viļa Samsona pētījumi un atmiņas: *Kurzemes katlā, Kurzemes meži šalc* u.c.[56]

Tikai trīs padomju perioda latviešu grāmatas tieši aplūko ar holokaustu saistītus jautājumus: dokumentu krājums *Mēs apsūdzam;* atmiņu antoloģija *Salaspils nāves nometnē* un Marģera Vestermaņa monogrāfija *Tā rīkojās vērmahts.* Holokausta padomju bibliotēkā varam iekļaut arī publikāciju *Tiesas prāva,* kas ietver 1946. g. F. Jekelna tiesas prāvas aprakstu un daļēju atšifrējumu. Padomju okupācijas laikā visuzmanīgākais un čaklākais dokumentu sastādītājs bija Marģers Vestermanis, holokaustu pārdzīvojušais, kas darījis daudz, lai izvairītos no propagandas savos darbos.

Ārzemju lasītājam rakstītie darbi jāapskata atsevišķi, jo tie nebija pieejami dzimtenē un bija domāti, lai ietekmētu Rietumu viedokli. 1959. gadā – Hruščova laikā – Maskava organizēja kampaņu un pavēlēja padomju republiku attiecīgām VDK nodaļām izdot pamfletus ar īpašu mērķi – nacistu noziegumos iepīt robežtautas – ukraiņus, lietuviešus, latviešus un igauņus. Šo pamfletu centralizētā izcelsme ir acīm redzama no teksta stila un satura. Mērķis nebija atklāt informāciju par holokaustu, bet drīzāk kompromitēt, dažreiz pelnīti, attiecīgo tautu pārstāvjus, kuri bija emigrējuši. Pamfleti sniedza puspatiesības, un starp viltotiem dokumentiem tie ietvēra īstus arhīvu dokumentus, kas iepriekš nebija Rietumos redzēti. Šo pamfletu ietekmi uz holokausta pētījumiem un Rietumu tiesu iestādēm nevar novērtēt par zemu.

Lielāko rezonansi izraisīja E. Avotiņa, J. Dzirkaļa un V. Pētersona pamflets *Kas ir Daugavas vanagi.*[57] To pārtulkoja labā literārā angļu valodā ar nosaukumu *Daugavas*

Vanagi, Who are They?, kā arī vācu un zviedru valodā. Rietumos pamfleta ietekmes būtiska daļa bija latviešu kara noziedznieku vārdu nosaukšana. Izrādījās, ka no aptuveni 300 brošūrā minētajiem vārdiem apmēram trīs duči bija cilvēki ar kriminālu pagātni. Kā norāda M. Zvonova pamflets *По евреям огонь* (Rīga, 1993), šo padomju propagandas žanru pārņēma Krievijas propaganda.

Padomju Latvijas historiogrāfijas plašākā kontekstā mums jāiekļauj arī Salaspils memoriālais ansamblis, kas ir viens no grandiozākajiem Eiropā. Kaut gan ansamblis tika būvēts, lai pieminētu ne tikai ebreju upurus vien, ebreji katrā ziņā tika ietilpināti nacisma upuru kategorijā. Pat Brežņeva laika antisemītisma vistumšākajās dienās tūristu gidi pieminēja, ka Latvijā tika nogalināti ebreji.[58]

Tikai pēc *perestroikas* sākšanās varēja parādīties pilnībā godīgas publikācijas par holokaustu Latvijā. Ievērības cienīgs notikums bija 1989. g. publicētais Viļņa Zariņa pētījums par nacistu ideoloģiju. Presē un vadošajos vēstures žurnālos *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* un *Latvijas Vēsture* parādījušies vairāki ar holokausta jautājumu saistīti raksti. *Pēcperestroikas* sacerējumu autoru vidū bijis Vilis Samsons, Andrievs Ezergailis, Haralds Biezais, Kārlis Kangeris, Heinrihs Strods un Aivars Stranga.

Liecinieki

Aculiecinieku liecībām bieži ir tikai ierobežota nozīme. Parasti viņi atceras maz – un atmiņai ir tuneļa perspektīva. Tāpat kā vēsturnieki, viņi vispārina no tā mazumiņa, ko pieredzējuši un atceras. Lai gan ir taisnība, ka daudzi vācieši un austrumeiropieši mēģinājuši aizmirst par ebreju iznīcināšanām vai pat tās nolieguši, vienlīdz taisnība ir arī tas, ka ar dažiem izņēmumiem tie, kas nogalināšanu piedzīvoja tieši vai nu kā upuri, vai noziedznieki, atceras maz; ja viņi arī atceras, atmiņa bieži ir nepilnīga un vainas apziņas skarta. Daži liecinieki tomēr no kopuma izdalās. Labākās pirmavotu liecības nāk no tiesu procesu lieciniekiem; to starpā savukārt visticamākie apraksti iegūti no tiem, kuri tikuši spīdzināti vai sodīti. Tas nozīmē, ka labākās liecības šī pētījuma rakstīšanai nākušas no Padomju Savienības, sevišķi tās liecības, kas tika iegūtas Rietumvācijas un Amerikas Savienoto Valstu tiesu prāvu vajadzībām, kur lietas sastāvdaļa bija dubultnopratināšana. Nirnbergas liecībām bijusi mazāka vērtība tāpēc, ka tās skāra augstākā ešelona kriminālistus, ļoti reti pievēršot uzmanību zemākā līmeņa darbībām.

Visnozīmīgākos dokumentus par iznīcināšanām Latvijā savāca Hamburgas un Hannoveres zemestiesas prokurori 70. gados; viņi bija pirmie, kas ieguva padomju iestāžu slēptās liecības. Abas jurisdikcijas ieguva atlasītus dokumentus no VDK un SMERŠ arhīviem, kā arī tiesības dubultnopratināt padomju lieciniekus. Darbu, ko sāka vācu jurisdikcija, turpināja Īpašās izmeklēšanas pārvalde (OSI), ASV Tieslietu departamenta apakšnodaļa. Bez liecībām, ko savākušas minētās organizācijas, šis darbs nebūtu

iespējams. Sevišķas ievērības cienīgs ir zemestiesas dokumentu sakopojums Hamburgā, kur kopā ar Viktoru Arāju tika tiesāta virkne vāciešu, kas darbojās Latvijā: Frīdrihs Jānke *(Friedrich Jahnke)*, Gerhards Maivalds *(Gerhard Maywald)*, Arno Besekovs *(Arno Besekow)* un citi. Jāatzīmē arī zemestiesas dokumentu kopojums Hannoverē, kur tika tiesāts einzackomandas komandieris Erhards Grauels *(Erhard Grauel)* un citi Liepājas funkcionāri.

Neatsverams avots ir bijis holokaustu pārdzīvojušo ebreju liecības. Pēc kara dažādas ebreju organizācijas mēģināja savākt dzīvi palikšo ebreju, kuri bija izkaisīti pa visu pasauli, liecības un atmiņas. Daudz liecību savākts *Yad Vashem* arhīvā Jeruzalemē. Tās ir jidišā, ivritā, vācu, angļu un krievu valodā, maz latviešu valodā. Dzīvi palikušo liecībām piemīt tie paši trūkumi, kas aculiecinieku vērtējumiem: tās ir ļoti neviendabīgas un šauras, ierobežotas ar paša liecinieka pieredzi. Visnoderīgākais liecību aspekts ir atmiņu un to detaļu konkrētums. Neviena dzīvi palikušā ebreja liecība tomēr nepārsteidz ar plašumu. Tā ir nozīmīga holokausta dokumentēšanai, jo parāda, ko viņi atcerējušies un ko aizmirsuši. Ikviens dzīvi palikušais var zināt savu patiesību par holokaustu, bet ne visu patiesību. Dzīvi palikušo ebreju kā holokausta liecinieku liecības ietekmējušas vairākas problēmas: viņi bija spiesti dzīvot nošķirtos un brutālos apstākļos; viņu pārvietošanās iespēja un spēja iegūt jaunu informāciju bija ierobežota; parasti vienīgie sakari ar vietējiem iedzīvotājiem bija saikne ar sargiem; viņi dzīvoja terora un stresa apstākļos; dzīvi palikušie paši nepiedzīvoja iznīcināšanas operācijas. Kas attiecas uz iznīcināšanas operācijām, paši slepkavas, ja viņus var piespiest uz atklātību, bieži sniedz vairāk informācijas nekā dzīvi palikušie. Attiecībā uz šiem ebreju liecību trūkumiem E. Grauela tiesas procesā kāda Ida Bokiana *(Bocian)* liecināja: *„Wir hatten Angst, den Kopf zu heben, die Augen zu öffnen, zu atmen"* (Mēs baidījāmies pacelt galvu, atvērt acis, elpot).[60]

Ar dažiem izņēmumiem dzīvi palikušo liecības – ārzemju ebreju liecības lielākā mērā nekā Latvijas ebreju liecības – ir bijušas īpaši nepilnīgas, norādot un aprakstot latviešu lomu noziegumos. Ja apsūdzība būtu atstāta reiha ebreju liecinieku ziņā, latviešu slepkavu saraksts nebūtu pārsniedzis trīs vai četrus vārdus.[61]

Uz Latviju atvesto ebreju atmiņām (to ir ievērojams daudzums) piemīt īpaša problēma: šie ebreji jutās tuvāki Vācijai un vāciešiem nekā Latvijai un latviešiem. Viņi runāja vācu valodā, un viņu komunikācija ar latviešiem bija ierobežota. Bieži rodas iespaids, ka šiem atmiņu autoriem vācu uzraugi patika labāk, jo ar tiem viņi varēja labāk saprasties nekā ar latviešu sargiem, kurus nepazina. Atsevišķos gadījumos Eiropas ebreji nebija brīvi no rasistiskas domāšanas, un rasu vērtības skalā latviešus tie nolika apmēram tur, kur vācieši nolika viņus.[62]

Dažas no dzīvi palikušo ebreju liecībām par holokaustu Latvijā bijušas iespaidīgas un unikālas visā holokausta literatūras kopumā. To vidū mums jāmin Frīdas Mihelsones grāmata, Ellas Medaljes un Matīsa Lutriņa liecības[63] un daudzas Maksa Kaufmana grāmatas daļas, tādas kā stāstījums par viņa dēla nogalināšanu Slokas purvā.

Cits potenciāls avots, kas būtu atklājis diezgan daudz par holokaustu Latvijā, varēja būt uz Rietumiem emigrējušie latvieši, kuri nacistu okupētajā Latvijā, konkrēti – policijā, bija ieņēmuši nozīmīgus amatus. Bet šie emigranti – daļēji kara noziegumu tiesas prāvu dēļ – nav bijuši sevišķi pretimnākoši. Pat šī darba autoram, kuram ir dziļas saknes latviešu emigrācijā, šajā avotā nav izdevies ielūkoties.

Kas nogalināja Latvijas ebrejus?

Lai gan jautājums skan vienkārši, atbildēt uz to – kas nogalināja Latvijas ebrejus – nebūt nav viegli. Ebreju iznīcināšana sākās līdz ar vācu okupāciju, un galvenie Hitlera pavēļu izpildītāji bija vīri no Drošības policijas un SD vienībām.[64] Pastāv daudzlīmeņu liecības, ka, ja nebūtu bijusi fīrera pavēle, Latvijas ebreji nebūtu cietuši. Lai kāda loma latviešu partizānu spēkiem varēja būt ebreju slepkavošanā, nogalināšanu darīja iespējamu tieši nacistu iebrukums Latvijā. Noskaidrot jautājumu par nogalināšanu pavēļu došanu un organizēšanu nozīmē nonākt pie paša centra jautājumam par to, kas bija pamatā iznīcināšanai – spontanitāte vai pavēles.

Spontanitāte vai pavēles

Pirmais norādījums par to, ka ebreju slepkavībām Latvijā vajadzētu notikt spontāni, atrodams R. Heidriha pavēlē enzacgrupu vadītājiem. Ideju uztvēra dažādu līmeņu vācu funkcionāri savos ziņojumos, direktīvās. Pēc kara padomju aģitācijas un propagandas iestādes savos nolūkos apsūdzību spontanitātē arī novērtēja kā lietderīgu. Tā tika iekļauta Maksa Kaufmana atmiņās un daudzos citos Rietumu žurnālistu un vēsturnieku darbos. Tomēr neviens no apgalvojumiem par spontānajiem grautiņiem nav ticis precizēts attiecībā uz vietu, datumu, iesaistītajām vienībām vai personām.[65] Lai konstatētu latviešu iesaistīšanos spontānās slepkavībās, būtu nepieciešams norādīt vismaz datumu un vietu, kur slepkavības notikušas. Spontānās slepkavības nebūtu varējušas notikt Rīgā, Liepājā vai Daugavpilī, jo attiecībā uz šīm trim galvenajām pilsētām pastāv daudz vācu, SD un pēckara prokuroru dokumentāciju, kas norāda, ka latviešus uz grautiņiem pamudināt nebija iespējams.[66]

Vistiešākais veids, kā pārbaudīt šāda apgalvojuma ticamību par spontanitāti, ir doties uz Latvijas Valsts vēstures arhīvu Rīgā un pārbaudīt padomju Ārkārtējās komisijas 1944.–1948. g. lietas. Komisijas datu vākšanas veids neiztika bez kļūdām, bet arhīva dati ir ļoti skaidri un konkrēti attiecībā uz notikumu vietām un vairumā gadījumu uz briesmu darbu datumiem. Arhīvi ir veidoti pa apriņķiem, un katra apriņķa lieta iedalīta mazākās, dažkārt neapstrādātās lietās no pagastiem un pilsētām. Slepkavību vietas ilustrētas kartēs, norādot ģeogrāfisko vietu un apbedījumu apmēru. Lietā bieži ietilpst arī iznīcināto ebreju saraksti. Ja ebreji tika nogalināti uz vietas, to norāda arhīva ieraksti, bet parasti ebreji no mazākiem centriem tika sūtīti uz lielākām pilsētām, un arī tas ir norādīts. Lietas satur arī to cilvēku sarakstus, kas piedalījās iznīcināšanā, un ir norādīts,

vai nogalināšanu izdarīja vietējie, vācieši vai kāda cita vienība. Komisijas ziņojumi ietver lielu daudzumu neapstrādātu datu, kas varētu kalpot par pamatu detalizētam un īpašam pētījumam par ebreju iznīcināšanu dažādās Latvijas vietās. Ārkārtējās komisijas dati nav ticami attiecībā pret nogalināto precīzu skaitu, jo izmeklētāji par daudzām vietām veda dubultgrāmatvedību, vienu sarakstu dodot par izgudrotajiem nāves gadījumiem, otru – par reālo noslepkavoto skaitu.[67]

Nav saglabājies gandrīz neviena latviešu viedokļa no 1941. g., jo starp padomju un nacistu varas laiku praktiski nebija intervāla. Kamēr varas mainījās, grupai žurnālistu tomēr izdevās 1. jūlijā Rīgā izlaist vienu lapu lielu laikrakstu *Brīvā Zeme*.[68] Dīvainā kārtā redaktors skāra problēmu par ienaidnieku nogalināšanu.

> Sveiciet varonīgo vācu armiju, kas satriekusi mūsu vislielāko ienaidnieku, kas padzinusi necilvēcīgās komunistu laupītāju bandas. Šī armija, nožēlojama un satriekta, tagad bēg panikā no mūsu zemes. Latvieši, nenogaliniet šos nožēlojamos cilvēkus, atbruņojiet viņus un saņemiet gūstā un tikai tur, kur pret jums vēršas kāda pretestība, to tūdaļ nekavējoties ar visu stingrību novēršat.[69]

Lai gan rakstītājs[70] atrunā savus tautiešus no nogalināšanas, atriebība nav pieminēta, un mēs varam pieņemt, ka tas ir viens no iemesliem, kāpēc V. Štālekers apturēja tālāku laikraksta izdošanu.

Padomju Ārkārtējās komisijas protokoli parādīja, ka ebreju masu iznīcināšanas Latvijas mazajās pilsētās nesākās okupācijas pirmajās dienās, bet tikai jūlija otrajā pusē un augustā. Citiem vārdiem, iznīcināšanas Latvijā sākās drīzāk nedēļas nekā stundas pēc nacistu ierašanās, labu laiku pēc tā laika, kas, kā apgalvo padomju pārstāvji, ir bijis starpvaru perioda robeža Latvijā. Arī latviešu vietējās policijas lietas tajā pašā arhīvā satur tās sistēmas un pavēļu grafiku un liecības, kuru ietvaros tika organizēti un darbojās policijas spēki. Divu sarakstu salīdzinājums attiecībā uz nogalināšanu datumiem un policijas spēku nodibināšanu atklāj, ka nogalināšana un policijas organizēšana notika apgrieztā kārtībā nekā tā, ko centās pierādīt padomju iestādes. Arhīvi rāda, ka vācieši sāka organizēties burtiski dažas stundas pēc Vērmahta ienākšanas Latvijā un slaktiņš sākās tikai pēc tam, kad bija tikusi noorganizēta pavēļu ķēde. Analizējot iznīcināšanas datumus vien, ir pietiekams iemesls apgalvot, ka nogalināšanas nebūtu varējušas notikt dusmu lēkmē vai kā spontāna atriebība, bet ka tās bija organizētas, notika pavēļu rezultātā un tika vadītas.

Ebreju iznīcināšana nenotika tādā kontekstā, par kādu runāja padomju propaganda. Nevienu liecību par ebreju iznīcināšanu Latvijā nevajadzētu uzskatīt par pilnību, bet *glasnostj* gaismā jauno liecību apgalvojums, ka Latvijā notika spontānas ebreju iznīcināšanas un ka latvieši slepkavoja bez vācu pavēlēm, ir absurds.

Iedziļinoties nacistu domāšanā un viņu kontroles sistēmā, kas tika izveidota kopš okupācijas pirmajām stundām, ir pamats secināt, ka nacisti, par spīti tam, ko viņi teica, negribēja, lai latvieši darbotos spontāni. Ja būtu notikusi jebkāda patiesa spontanitāte, tai būtu sekojuši soda pasākumi.

Vēsturnieki, kuriem ir tieksme saskatīt iepriekšnolemtus vēsturiskus spēku, vajadzētu ņemt vērā arī to, ka Latvijas pagātnē ebreju grautiņi nav bijuši. Neviena ebreju sinagoga nav tikusi nodedzināta pirms vācu ierašanās. Antisemītu vidū Latvija bija uzskatīta par "ebreju zemi", nevis kā tāda, kur būtu notikuši grautiņi. Latviešu un ebreju attiecībās 20. gados bija problēmas, bet tajās nebija nekas tāds, kas būtu pareģojis 1941. g. nogalināšanas.[71]

Summējot diskusiju par atbildību ebreju nogalināšanā Latvijā, pastāv zināma neskaidrība par to, kas izdeva pavēles par slepkavībām. Pastāv problēma par atbildības sadalīšanu starp dažādiem vācu spēkiem – SD un Vērmahtu. Ebreju nogalināšanas jautājumā problēma pastāv arī par atbildības sadalīšanu starp vāciešiem un latviešiem, sevišķi, kas attiecas uz vācu Drošības policijas 2. einzackomandas un SD un Arāja komandas attiecībām.

Latviešu dalības cēloņi

Relatīvi runājot, latvieši ir jauna literārās kultūras nācija. Latvijā nebija tādas antisemītisma tradīcijas kā Vācijā un Francijā. Dokumentējami antisemītiski incidenti nesniedzas agrāk par 1919. gadu. Salīdzinājumā ar Francijas incidentu biežumu un spēku Latvijas incidenti bija minimāli. No otras puses, latvieši nebija naivi jautājumā par antisemītismu. Rīga bija starptautiska metropole, kur dažus jaunības gadus bija pavadījis R. Vāgners. Viss, kas bija zināms Vācijā un Krievijā – divās galvenajās modernā antisemītisma izcelsmes vietās –, bija zināms arī Rīgā. Bet Latvijas pagātnē nebija tādu dižu prātu kā R. Vāgners vai A. de Gobino, kuri bija pārņemti ar antisemītismu, nebija arī arhitektūras pieminekļu ar antisemītiskiem tēliem. Dižākais Latvijas dzejnieks Jānis Rainis[72] bija filosemīts, tāpat kā Kārlis Balodis, starptautiski atzīts ekonomists.[73] Uz vācu okupācijas sākuma laiku, lai gan bija iespiests Henrija Forda antisemītiskais opuss, latviešu valodā bija tulkoti tikai fragmenti no *Ciānas gudro protokoliem.* Ir maz ticams, ka latvieši, kas piedalījās ebreju nogalināšanā, bija lasījuši vai pat dzirdējuši par kādu no antisemītisma klasiķiem. Tam antisemītisma veidam, kas ebrejus demonizēja kā pasaules konspiratorus un ko N. Kons *(Norman Cohn)* dokumentējis savā lieliskajā pētījumā par *Ciānas gudro protokolu* izcelsmi,[74] latviešu kultūrā nav līdzinieka.

Jautājums par Latvijas antisemītismu joprojām gaida savu vēsturnieku. Tiklīdz būs uzrakstīts pilnīgs ziņojums, neapšaubāmi tiks atrastas atbildes uz jautājumu par naidīgumu pret ebrejiem, jo ebreji lielākoties dzīvoja atsevišķi no latviešiem un visumā neintegrējās latviešu sabiedrībā. Tomēr, ja mēs kaut cik ticam Latvijas antisemītiski noskaņotiem autoriem, Latvijas valdība un kultūra bija ebrejiem draudzīga. Viņi gandrīz neko neatrada Latvijas pagātnē vai toreizējā tagadnē, kas pietiekami parādītu "ebreju problēmas" pastāvēšanu. Jāatzīmē, ka Ulmaņa diktatūras laikā antisemītiski sacerējumi bija aizliegti. Tas nozīmē, ka vairums jauno cilvēku, kas piedalījās iznīcināšanās, 1934. g. bija padsmitnieki vai jaunāki un diez vai bija iepazinušies ar antisemītisma

literatūru. Kopumā mēs varam teikt, ka ebreju demonizācija Latvijā, kāda tā izvērsās Francijā, Krievijā un Vācijā, pirms vācu okupācijas 1941. g. nav atrodama.

Ņemot vērā, ka Latvijas kultūra bija "jauna", un to, ka tajā nebija ebreja kā dēmona tēla, mums jābalstās uz tradicionālāku, plurālistiskāku vēstures analīzi, lai izskaidrotu latviešu dalību noziegumos pret ebrejiem: nacistu propagandas ietekmi, augstāko pavēļu principu un kolektīvo ārprātu, ko atnesa okupācija un karš. Vācieši latviešu dalību iznīcināšanās panāca, galvenokārt popularizējot "žīdiskā boļševisma" ideju. Lai gan saikne bija kļūdaina, propaganda bija nežēlīga un koncentrēta. Patiesībā boļševisma birkas piekarināšana ebrejiem bija vecu vecais apmelojums, saistīts ar Kristus nogalināšanu senatnē.

Propaganda

Pirmie nacistu propagandas soļi nekādā atklātā veidā neaicināja uz ebreju nogalināšanu. Radioraidījumos nebija tieša aicinājuma nogalināt ebrejus, kā dažkārt apgalvots, bet tomēr radioviļņos izskanēja diezgan daudz antisemītiskas propagandas, kas sākās ar radiopārraidēm latviešu valodā no Kēnigsbergas 1941. g. 22. jūnija pirmsausmas stundās.[75]

Nopietnāka antisemītisma propaganda sākās uz ielām: plakāti, kas sludināja ierobežojumus ebrejiem, aizliegums stāvēt rindās, vardarbīga ebreju iekļaušana darba vienībās. Cits ievērojams sākotnējs solis bija komunistu upuru līķu izrakšana un ebreju apvainošana viņu nāvē. Okupācijas pirmajās nedēļās galvenie jaunumi nacistu presē Latvijā bija attēli, kas rādīja uzvarošo vācu armiju un pa pusei satrūdējušus līķus, atraktus dažādās slaktiņu vietās.[76] Šo līķu identificēšana bija daļa no nemitīgās vāciešu aktivitātes. Pretebreju noskaņojums tika uzkurināts, atsaucoties uz ebrejiem kā čekistiem un saistot ebrejus ar komunismu. Nacistu presē Latvijā dominējošā frāze bija – "žīdiskais boļševisms"[77]. Papildu "jaunumiem" presē latvieši tika aicināti apmeklēt komunistu moku kambarus. Vienu no šādām ekskursijām čekas pagrabos aprakstījis kāds medicīnas students.

> Vācieši bija nadzīgi uz komunistu briesmudarbu izrādīšanu. Un toreiz jau raka ārā katrs piederīgais, paņēma savējo projām. Kur tad vēl Baltezers un čekas pagrabi.. Es vēl mācījos medskolā [19]41.–[19]42. gadā. Toreiz mūs no skolas veda ekskursijā uz čeku. Pagrabā neveda, bet vadītājs izstāstīja, kas tur noticis. Bijusi ieeja no stūra, es atceros, kā mēs iegājām iekšā, kā izgājām tām telpām cauri un ienācām garāžā – tur ir tāda četrstūraina garāža, drusciņ iegarena. Izbraukšana no garāžas ir tieši sētā. Un garāžai pretī dzelzs vārti, kas tagad uz Stabu ielu ved. Garāžai gar sāniem bija boksi. Liekas, toreiz redzējām divus tādus boksus, kur tā šaušana notika. Tur varēja redzēt, ka visa siena sašauta, ar smadzenēm notašķīts un visu ko. Arī kanalizāciju rādīja, kas noskalo. Tas vīrs stāstīja, kā tur šāvuši, tad iekrāvuši smagajā mašīnā, izveduši ārā..[78]

Antisemītiskā propaganda bija daudzlīmeņu koordinēts trieciens. Moku kambaru apmeklējumiem, kādi tika piedāvāti, piemēram, šim medicīnas studentam, vajadzēja izplatīt antisemītisma ideju, to neietērpjot īpaši daudzos vārdos.

Augstākās pavēles

Gan Vērmahts, gan SD pēc ierašanās Latvijā bija pietiekami uzmanīgi, lai latviešu pārziņā neatstātu nevienu konkurējošu pārvaldes struktūru, neskatoties uz to, cik maza tā būtu. Vienlaicīgi nacisti militarizēja policiju un no militārajām vienībām izveidoja policijas spēkus. Līdz 1942. g. janvārim visi policijas vienībās, SD vai šucmaņu vienībās dienējošie latvieši vairāk vai mazāk bija brīvprātīgie. Okupācijas pirmajos divos mēnešos no vienībām bija iespējams aiziet, lai gan liecības ir dažādas. Neviens no latviešiem šaušanās piedalīties netika spiests, kaut gan "brīvprātību" provinces pilsētu ebreju apšaušanā mēs tik kategoriski nevaram uzsvērt. Sākumā atbirums Arāja komandā, kā arī šucmaņu spēkos bija liels. Kāpēc daži aizgāja un daži palika, lai piedalītos nogalināšanās, ir jautājums, kas vairāk uzdodams psihiatram nekā vēsturniekam. Visas aktivitātes tomēr notika izveidotās organizācijās. Tas nozīmē – nekas Latvijā nenotika bez pavēles.[79]

Latviešu dalībnieku skaits

Tāpat kā nekad nebūs zināms konkrēts nacistu okupācijas upuru skaits, nekad nebūs zināms arī to cilvēku skaits, kas piedalījās ebreju iznīcināšanās. Pirmkārt, nav nemaz tik skaidrs, ko vajadzētu saukt par piedalīšanos. Ja mēs runātu tikai par tiem, kas tiešām šāva, tā būtu viena lieta. Ņemot vērā šo kritēriju, to latviešu skaits, kas izpildīja asiņaino uzdevumu, iespējams, nesasniegtu 500. Vajadzēja tikai 12 F. Jekelna vīrus, lai nogalinātu 24 000 upuru Rumbulas divu dienu akcijā. Taču Rumbulas akcijā vajadzēja apmēram 1500 vīru, kas stāvēja sardzē un veda upurus uz nošaušanas vietu. Bieži var dzirdēt, ka ebreju iznīcināšana bija tik milzīgs uzdevums, ka vācieši to nebūtu varējuši veikt bez latviešu vai citu vietējo palīdzības. Tomēr cilvēku skaita ziņā nebija vajadzīgs pārāk daudz dalībnieku, lai likvidētu 65 000 Latvijas ebreju. H. Himlers, zinot, kādu psihisku ļaunumu šāds uzdevums varētu radīt, nevēlējās demoralizēt pārmērīgi lielu karaspēka daļu. Bez tam iznīcināšana nekad nebija plānota kā atklāta akcija; tika ievērota zināma slepenība. Lai nu kā, pārējie vācieši kritizēja SD, ka tie latviešiem ļāva šaut: viņi pārāk daudz runāja un dzēra, un viņi kļuva par slepkavību lieciniekiem. Liepājas gebītskomisārs ierosināja, ka latvieši, kuri piedalījušies ebreju slepkavošanā, pēc tam paši būtu nogalināmi.[80] Vairums no iznīcināšanām notika agrās rīta stundās un ar dažiem izņēmumiem nomaļās vietās.[81] Tādējādi nepieciešamība ievērot slepenību noteica to, ka ebreju nogalināšanā iesaistīto cilvēku skaits bija neliels.

Nogalināšanas akcijas bija divu veidu: vienas – kā Rumbulā – ar lielu dalībnieku skaitu; citas – ar maz dalībniekiem. Cilvēku skaits, kas tika izmantots nogalināšanā,

protams, bija atkarīgs no upuru skaita. Rumbulas akcija skāra pavisam 24 000 ebreju, kurus F. Jekelns bija nolēmis nogalināt divās dienās. Geto atradās apmēram 10 km no nogalināšanas vietas, un ebreji uz turieni tika dzīti kājām. Bija vajadzīgs liels skaits vīru, kas apsargāja nogalināšanas vietas apkārtni un uz turieni dzina upurus. Rumbulas akcijā varēja būt piedalījies ap 1500 latviešu kā sargi un akcijas veicinātāji. Vismaz 800 no tiem bija Rīgas policijas iecirkņu kārtībnieki. Domājams, ka šajā akcijā piedalījās vairāk latviešu nekā jebkurā citā akcijā vācu okupācijas laikā.

Vairums, varbūt pat visas pārējās iznīcināšanas akcijas Latvijā saistīja daudz mazāku dalībnieku skaitu. Ebreji tika atvesti no nometnēm uz nogalināšanas vietām grupās pa 20 vai 30 atkarībā no smago mašīnu lieluma. Pēc ierašanās grupa ātri tika iznīcināta. Šī metode prasīja maz sargu. Ar 12 sargiem pietika. Šāva no 20 līdz 40 vīriem, dažreiz mazāk. Šo metodi lietoja Arāja komanda Biķernieku akcijā un lielākajā daļā no iznīcināšanām mazajās pilsētās. Liepājas un Daugavpils slaktiņi ierindojami kaut kur pa vidu, bet kopumā tika ievērots Biķernieku modelis. Salīdzinājumā ar F. Jekelna metodi un Polijas nāves nometnēs lietotajām konveijera metodēm šis bija lēns process. Tomēr nogalināto skaits auga: vienā stundā varēja nogalināt ap 100 ebreju. Paietu diena, lai nogalinātu 1000 cilvēku. Bija gadījumi, kad Arāja komanda, pārvietojoties savā zilajā autobusā, vienā dienā apstājās vairākās vietās. Ne visus mazo pilsētu ebrejus nogalināja Arāja vīri. Dažreiz tādās vietās kā Jēkabpilī un Ilūkstes apriņķī ebrejus šāva tur noorganizētas šāvēju vienības. Latviešu policistu līdzdalība parasti nozīmēja stāvēšanu sardzē pie apcietinājuma un nogalināšanas vietām. Domājams, ne vairāk par 1000 latviešu policistiem papildu Rīgas policistiem bija iesaistīts nošaušanās. Vietējo policistu vainas pakāpes noteikšana ir grūta, pat neatrisināma problēma. Ebreju iedzīvotāju blīvums Latvijā pa apriņķiem ievērojami atšķīrās.[82] Vietās ar augstāku ebreju koncentrāciju varētu sagaidīt augstāku latviešu līdzdalību. Bet tās bija pilsētas, kuras visbiežāk apmeklēja Arāja komanda. Deviņas vietas ar augstāko ebreju koncentrāciju Latvijā aptvēra apmēram 85% no Latvijas ebrejiem. Tādējādi vairākumam Latvijas policistu vispār nebija nekādas vai minimālas saskares ar ebrejiem. Padomju propaganda ir mēģinājusi ar ebreju nogalināšanu saistīt šucmaņu bataljonus, bet jāatzīmē, ka pirmie šādi bataljoni tika organizēti tikai 1941. g. beigās un 1942. g. sākumā, kad Latvijas ebreji jau bija nošauti.

Latviešu atbildība

Jautājums par latviešu atbildību ebreju nogalināšanā ir komplicētāks nekā jautājums par vāciešu vainu. Latvija bija okupēta zeme. Atšķirībā no Beļģijas, Holandes un Dānijas te bija karastāvoklis. Padomu ebreju jautājumā nacisti latviešiem neprasīja. Nevienam latvietim nebija iespējams īstenot Petēna lomu. Ģenerāldirektori, O. Dankers un citi latvieši bija pārāk tālu no jebkādas lēmumu pieņemšanas ebreju jautājumā. Vainas noteikšanā jāņem vērā, ka latvieši arī bija nacistu upuri. Lai gan bija iecerēts, pret latviešiem netika īstenots genocīds; nacistu okupācijas laikā pavisam tika nogalināts

ap 15 000 Latvijas iedzīvotāju neebreju. Var diskutēt, vai tas, ka vācieši ebreju nogalināšanā iesaistīja latviešus, bija sava veida izrēķināšanās veids. Tomēr vēsturisks fakts ir arī tas, ka Arāja komanda, kas sastāvēja galvenokārt no latviešiem, bija unikāla vienība, kam nebija līdzinieka okupētajā Eiropā.

Latviešu sacerējumi par ebreju nogalināšanu Latvijā parāda dažādus nožēlas līmeņus. Pārstāvētas noteiktas, paaudzēm raksturīgas attieksmes. Jaunāki latvieši, kas holokaustu pieredzēja bērnībā vai pusaudžu gados vai kas tad vēl nebija dzimuši, liekas, izjūt augstāku vainas pakāpi nekā tie, kuri okupācijas laikā bija pieauguši. Droši vispārināt nevar tāpēc, ka šī tēma vēl nav tikusi pētīta un atrodams visai maz piemēru par to.

Latviešu jautājums Latvijā izvirza īpašu problēmu. Pusgadsimtu ilgi latviešiem neļāva runāt VDK, kas holokausta jautājumu risināja pēc saviem ieskatiem. Pastāv trejādas problēmas: tēma tika nodzīta pagrīdē un netika apspriesta un skaidrota kā Rietumos; padomju pārstāvji holokausta jautājumus izmantoja, lai vērstos pret latviešiem – padomju cilvēki tika mācīti pret latviešiem izturēties kā pret fašistiem un vāciešiem; daudzi *glasnostj* vēsturnieki un žurnālisti ir pārāk jauni, lai zinātu pietiekami daudz un pievērstu pietiekamu uzmanību holokausta jautājumam. Ilgi pēc tam, kad ideju par kolektīvo vainu pret ebrejiem beidza attiecināt uz valstīm Rietumos, VDK to turpināja lietot pret tautām padomju okupētajās teritorijās. Mūsdienu neatkarīgās Latvijas mērķis ir no jauna radīt latviešu un ebreju attiecības, kādas tās bija Latvijas parlamentārās republikas laikā. Latvijas Augstākā Padome ir pieņēmusi atvainošanās lēmumu, bet šobrīd vēl nav notikusi plašāka diskusija par ebreju likteni nacistu varas laikā.

To latviešu vecākās paaudzes attieksmi, kas okupācijas laikā bija vairāk vai mazāk pārvaldes pozīcijās, iemieso Jānis Lejiņš. J. Lejiņš bija Irlavas pieaugušo darba kolonijas vadītājs, kad 1941. g. 24. jūlijā policisti uz pagasta centru aizveda astoņus ebrejus, kas tur strādāja. No šejienes ebrejus pārvietoja uz Tukumu, un, kā J. Lejiņš dzirdēja, viņi tika nogalināti nākošajā dienā. Par spīti īpašiem apstākļiem, J. Lejiņš nogalināšanu uzskata par vācu lietu.

> Vācieši it kā ļoti steidzoties ar šo "akciju", bet neizpaužot, kāpēc. Rīgā notiekot tas pats. Šāda informācija mani ļoti satrauca. Lasīt Hitlera murgojumu par rases tīrību ir viena lieta, bet uzzināt, ka slepkavošana notikusi pie mums, ir pavisam cita lieta. Astoņi cilvēki, kas vakar vēl bija manā padotībā, bez nozieguma un tiesas – nošauti! [..] Vai mēs būtu varējuši viņus glābt? Tāda doma toreiz pat nepacēlās, jo neviens nezināja, ka viņi no kaut kā būtu jāglābj. Rīkojumu no policijas bija saņēmis iestādes darbvedis. Es pēdējam jautāju, vai viņš noprasījis, kāpēc mums atņem cilvēkus, kad tie šeit vajadzīgi. Viņš to esot darījis, bet policija arī nezinājusi, kāpēc tas darīts, tikai uzsvērts, ka tas esot ļoti strikts vācu rīkojums, kas nekavējoties izpildāms.[83]

J. Lejiņš atzīmē arī, ka "latviešu varā nebija šādas akcijas uzsākšana vai izbeigšana".

Grūti pateikt, cik lielu nožēlu J. Lejiņš jūt pret ebrejiem. Viņa izturēšanās uz tādu nenorāda. Viņš mums stāsta, ka latvieši nebūtu varējuši palīdzēt ebrejiem un ka šajā laikā – jūlija beigās – neviens nezināja, ka ebrejiem varētu draudēt kādas briesmas. Jautājums par informētību ir galvenais: lai gan ebreji netika nogalināti atklāti, vai J. Lejiņš, vīrs, kuram bija kontakti Rīgā un citos centros, varēja apgalvot, ka viņš nezināja? Kā vaina varētu būt noklusēšana – viņa paša? Viņa tautas?

Faktiski no vācu okupācijas laika mums nav atbilstošu piemēru par latviešu viedokli ebreju nogalināšanas jautājumā. Atsevišķās pagrīdes publikācijas, kas pavairotas uz mimeogrāfa, jautājumu neskar bieži un pietiekami aptveroši. 1943. g. latviešu arodbiedrību pārstāvji izsūtīja uzsaukumu Starptautiskajai Arodbiedrību federācijai, izskaidrojot latviešu attieksmi ebreju nogalināšanas jautājumā.

> Vācu terorisms ir bijis pat nežēlīgāks kā krievu. Mums nav tiešu datu par to, cik cilvēku vācieši sodījuši ar nāvi un cik deportējuši no Baltijas valstīm. Tomēr saskaņā ar piesardzīgiem vērtējumiem Latvijā vien ar nāvi sodīti 10 000 un deportēti 50 000. Daudzi tūkstoši apcietināti un internēti koncentrācijas nometnēs. Vēl vairāk, visās trijās Baltijas valstīs praktiski visi ebreju rases pilsoņi, kas dzīvoja tur laikā, kad vācieši iebruka Baltijas valstīs, ir tikuši nogalināti. Latvijā bija apmēram 90 000 ebreji, varbūt 20 000 no tiem izbēga kopā ar krieviem; Rīgas geto pašreiz ir kādi 3000 ebreju, pārējos vācieši ir nogalinājuši. Svarīgi, ka tagad vācieši izplata melus, ka tieši latvieši, lietuvieši un igauņi nogalinājuši ebrejus. Latvijā vācu cinisms sniedzās tik tālu, ka viņi filmēja ebreju iznīcināšanu. Filmā līdzās upuriem var redzēt sargus latviešu uniformā. Tie bija vai nu vāciešu uzpirkti vai apdzirdīti huligāni, vai personas, kas tur atradās zem izrēķināšanās draudiem. Visas šīs masu slepkavības ir uz vācu sirdsapziņas, vietējie iedzīvotāji tās ar riebumu nosoda. Atbildīgās personas par šiem briesmu darbiem ir vācu SS vadītājs *Gruppenführer* Šrēders un Drošības policijas priekšnieks Latvijā *Sturmbannführer* Lange.[84]

Starp latviešu rakstniekiem ārzemēs dziļāko nožēlu paudis novelists Eduards Freimanis, bet viņš ebreju nogalināšanas akcijai atradās tuvāk nekā J. Lejiņš un pilnībā apzinājās faktus. E. Freimanis bija Kuldīgas vietējās pašaizsardzības grupas dalībnieks, strādāja ieroču noliktavā, un citu uzdevumu starpā viņam bija jāizsniedz ieroči un munīcija ebreju slepkavām. Viņš pazina tos, kas izdarīja slepkavības, un arī daudzus no vietējiem ebrejiem, kas tika nogalināti. Upuru vidū bija viņa skolas draugs. Pie jūlija dienām Kuldīgā E. Freimanis atgriežas daudzos darbos,[85] kur risinājumu slepkavas meklē alkoholā, Dievā un vājprātā.

Latvijas pagātnes noziegumi smagi gulst arī uz Riharda Rīdzinieka apziņu. Viņa stāsta galvenais varonis, tāpat kā E. Freimaņa varonis, nokļūst trakonamā. Jautājums, ko vienmēr atkārto galvenais varonis, ir: ".. un tad?"[86] Ojāra Vācieša dzejolis „Rumbula"[87]

un Voldemāra Avena dzejolis „Zilais autobuss"[88] ir to literāro darbu vidū, kur jautājums par ebreju nogalināšanu ir parādīts kā latviešu kolektīvās sirdsapziņas centrālais jautājums.

Ja pieņemam, ka pašnāvība un nervu sabrukums liecina par vainas apzināšanos, tad šāvēju komandu dalībnieku dzīvesstāsti varētu sniegt plašus materiālus. Lai gan neviens tos nav vācis, stāsti eksistē folkloras līmenī, un daudzi latvieši, kas vecāki par 60 gadiem, būs dzirdējuši par ebreju šāvējiem, kas sajuka prātā vai izdarīja pašnāvību. Leitnanta Feliksa Dībieša un leitnanta Roberta Freimūta – V. Arāja līdzgaitnieki no komandas agrīnajām dienām – pašnāvības gadījumi ir vislabāk zināmie Arāja vīru vidū.[89]

Ar savu sirdsapziņu ir cīnījies Jānis Eduards Zirnis, kurš kādu laiku dienēja Arāja vienībā. 60. gados viņš dibināja kara noziegumu izmeklēšanas biroju – rakstīja garas vēstules nacistu medniekiem. Egons Jansons, komandas loceklis, kurš liecināja V. Arāja prāvā, ir dzīvojis Vācijā un visu savu dzīvi pavadījis cietumos un vājprātīgo dziednīcās. No otras puses, Jāzeps Linarts, Latvijas iedzīvotājs, kurš piedalījās iznīcināšanās Liepājā, noliedza vainas apzināšanos, kad viņam par to jautāja E. Grauela prāvā.[90] Kopumā nešķiet, ka Arāja komandas dzīvi esošie liecinieki Latvijā būtu rādījuši lielu nožēlu, kad tos nopratināja dažādi Rietumu apsūdzētāji. Bet nopratinātāji daudz neiedziļinājās sirdsapziņas jautājumos. Latvijas liecinieki parasti ir tikuši sodīti, un lielākā daļa no viņiem izcietusi sodu Sibīrijā.[91]

Emigranti, kas tiecas noliegt latviešu vainu, izmanto vairākus argumentus, kas kopumā saistās ar ideju par latviešu bezspēcību nacistu okupācijas apstākļos.

- Nekāda atklāta ebreju aizstāvēšana, piemēram, mācītāju lūgumi pēc žēlastības, nebija iespējama. Izrādīt jebkādas simpātijas ebrejiem būtu nozīmējis atstādināšanu no amata, kā uz to norāda gadījumi ar dažiem mācītājiem.
- Ebreju slēpšana bija noziegums, par ko sodīja, vismazākais, ar apcietinājumu, un rezultātā būtu cietusi visa ģimene.
- Latvijas ebreji tika nogalināti ātri, un nebija ne laika, ne līdzekļu, lai uz slaktiņiem reaģētu.
- Rietumu un padomju radio, kas bija vienīgais sakars ar ārpasauli, minētajā jautājumā klusēja. Lielbritānijas, ASV un Zviedrijas izlūkošanas dienesti, kas būtu varējuši brīdināt, izskaidrot nacistu politiku un norādīt latviešiem kolaborācijas cenu, neteica neko. Padomju spiediena rezultātā sabiedroto un neitrālo valstu ārlietu dienesti Londonā, Vašingtonā un Stokholmā latviešu diplomātiem un demokrātiem pieeju ēterā liedza.
- Nacistiem izdevās Latvijas sabiedrībā iefiltrēt spiegus un kolaboracionistus, un tas lielā mērā iedragāja vietējo pretestību. Vajadzēja paiet kādam laikam, lai latvieši atklātu, ka nacisti viņu zemei bija tikpat bīstami kā padomju vara.
- Daudzi Eiropas ebreji Latvijā bija raduši patvērumu, kad daudzu citu zemju durvis, ieskaitot Zviedriju, bija aizvērušās.

- Lai kāda ir latviešu vaina, par nacistu noziegumiem viņi ir tikuši sodīti proporcionāli un skaita ziņā vairāk nekā vācieši.
- Pēc visa, kas ir teikts un darīts, daudzi latvieši riskēja ar savu dzīvību, lai glābtu ebrejus, daži veiksmīgi, citi ne.[92]

Pastāv ievērojama emigrantu grupa, kas ne tikai noliedz jebkādu jautājumu par latviešu vainu, bet cenšas to izkropļot, pierādot, ka paši ebreji ir atbildīgi par savu likteni, jo viņi sadarbojušies vai nu ar komunistiem, vai čeku.[93]

Neskatoties uz to, lai ko arī kāds teiktu par latviešu bezspēcību vācu varas apstākļos un grūtībām, lai palīdzētu ebreju upuriem, iekšējā vainas sajūta, no kuras cieš daudzi latvieši, rodas tāpēc, ka bija tāda latviešu komanda, kas nogalināja ebrejus, un tāpēc, ka daudzi latvieši zaudēja kaimiņus un draugus. Šī vaina ir gan personiska – kaimiņa, drauga, skolasbiedra, studenta, strādnieka zaudējums, gan valstiska – Latvijas politiskā organizācija, sadragāta un salauzta, bija bezspēcīga savu pilsoņu aizstāvēšanā.

Analizējot vāciešu vainu, 1946. g. Karls Jasperss izteica viedokli, ka pastāv četru veidu atbildība, ar ko jāsastopas vācu tautai, – kriminālā, politiskā, morālā un metafiziskā.

Kriminālā atbildība

Daudzi latvieši noteikti bija krimināli vainīgi. Tos, kas tieši piedalījās ebreju slepkavībās, vajadzētu sodīt krimināli, lai arī 1999. g. runāt par sodu daudziem no viņiem ir pārāk vēlu šai pasaulē. Kriminālā atbildība, lietojot Rietumu kara noziegumu prāvu kritērijus, varētu tikt attiecināta uz apmēram 500–600 vīriem, lielākais – uz 1000. Tas ietvertu četrus dučus žurnālistu, kuri rakstīja, rediģēja un publicēja nacistu propagandu par ebrejiem,[94] kā arī dažus žurnālistus, kas, kā, piemēram, Pauls Ducmanis, pārmetās no darbošanās vācu propagandas orgānos uz padomju orgāniem.

Politiskā atbildība

Latviešiem varētu piedēvēt maz politiskās atbildības. Vācieši izvēlējās katru latviešu amatpersonu, augstāku vai zemāku. Latviešu kvislingi, ja mēs vēlamies šo vārdu attiecināt uz latviešu Pašpārvaldes ģenerāldirektoriem un tur nodarbinātajiem, nebija pat īsti kvislingi, jo viņiem nebija citas lēmumu pieņemšanas varas kā tikai piekrist saviem vācu priekšniekiem un dažkārt propagandēt vācu politiku. Nav zināms, ka vācieši būtu akceptējuši jebkādu ģenerāldirektorāta ierosinātu pasākumu, lai cik niecīgs tas bija. Iespējams, ka ģenerāldirektoriem bija mazāk patstāvīgu lēmumu pieņemšanas tiesību nekā pagastu vecākajiem, vietējo zemnieku kopienu vecākajiem. Neviens no ģenerāldirektoriem neiestājās par ebrejiem. Un viņus vispirms izvēlējās pronacistiskās nostājas dēļ, kur viens no kritērijiem bija antisemītisms. Ja viņi būtu mēģinājuši ebrejus aizstāvēt, tūlīt sekotu atmaksa. Pavēles, kas noveda pie ebreju iznīcināšanas, parakstījuši vairāki zemāka līmeņa latvieši – starp tiem prominentākie ir pulkveža-leitnanta K. Lobes, M. Vagulāna un leitnanta R. Blūzmaņa paraksti.[95] Tomēr

visos gadījumos, kad latvietis tiešām parakstījis pretebreju pavēli vai rīkojumu, dokumentu pēdas ved einzackomandu virzienā. K. Lobes, M. Vagulāna un R. Blūzmaņa vaina bija krimināla, ne politiska.

Morālā un metafiziskā atbildība

Saskaņā ar K. Jaspersa viedokli morāla atbildība rodas, ja netiek izdarīta ētiski pareiza izvēle. Morālās izvēles jautājumā augstākās pavēles princips nav attaisnojums nozieguma izdarīšanai. Morāli vainīgi ir tie, kas atradās tuvu noziegumam, bet neiebilda, kad bija iespēja to darīt, vai arī kas neatteicās izpildīt noziedzīgu pavēli, lai gan tas bija iespējams. Morāles jautājumā nezināšana nav attaisnojums. Saskaņā ar K. Jaspersu morālo atbildību nosaka katrs pats, arī draugi un tuvinieki, "kuri ir ar mīlestību norūpējušies par manu dvēseli". K. Jaspersa meditācijas varam papildināt ar to, ka arī sabiedrībai ir loma personas morālo pienākumu noteikšanā.

Metafiziskā atbildība rodas no solidaritātes sajūtas visu cilvēku starpā, „kas dara katru līdzatbildīgu par visu nepareizo un par jebkuru netaisnību pasaulē, sevišķi par noziegumiem, kas pastrādāti, klātesot vai zinot par tiem. Jurisdikcija par metafizisko atbildību atrodas tikai Dieva ziņā".[96] Jautājumi par morālo un metafizisko atbildību vairāk ir filozofu un reliģisko domātāju nekā vēsturnieku apceres temati. Tomēr varam konstatēt, ka pēc Otrā pasaules kara līdzās nedaudziem literāriem darbiem ir bijis pavisam maz mēģinājumu pārdomāt latviešu vainu ebreju nogalināšanā Latvijā.

Atsauces un skaidrojumi

1 Labu diskusiju par dažādiem antisemītisma aspektiem sk.: Gilman S. L., Katz S. T., *Anti-Semitism in Times of Crisis.*

2 Galveno darbu vidū par holokaustu es ietveru: *American Jewish Conference. Nazi Germany's War Against the Jews;* Dawidowicz L., *The War Against the Jews. 1933–1945;* Bauer Y., *A History of the Holocaust;* Reitlinger G., *The Final Solution;* Yahil L., *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945.*

3 Latvijā bija daudz masu slepkavības vietu, bet Mežaparka koncentrācijas nometne, lai gan apstākļi te bija nežēlīgi, nebija to vidū. M. Gilberts kļūdās, arī apgalvojot, ka 1944. g. desmitiem tūkstošu ebreju tika pārvests no Rīgas uz Štuthofu. Patiesībā izdzīvojušo Latvijas ebreju skaita visoptimistiskākais vērtējums nevarēja pārsniegt 12 000. Mežaparka koncentrācijas nometni atvēra 1943. g. beigās, apmēram divus gadus pēc masveida nogalināšanu perioda Latvijā.

4 Dawidowicz L., *The War Against the Jews,* 398 p.

5 Dažādu Eiropas valstu administratīvās struktūras apskatītas darbā: Hilberg R., *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945,* p. 75–102. Par dāņu ebreju glābšanu sk.: "Danes Commemorate Rescue of Jews from Nazis", p. A 3.

6 Dawidowicz L., *The Holocaust and the Historians,* p. 22–42.

[7] L. Davidoviča darbā *The Holocaust and the Historians* (67. lpp.) uzteica F. Fišera *(F. Fischer)* pētījumu *Griff nach der Weltmacht*, jo te aizstāvēts kontinuitātes princips Vācijas vēsturē, un K. D. Brahera *(K. D. Bracher)* darbu *Die Deutsche Diktatur* (1969), jo autors bija "pirmais neebreju vēsturnieks, kurš ir atzinis, ka nacisti kopš paša sākuma doktrīnā un darbībā kā prioritāti izvirzīja to, lai naids pret ebrejiem ar visām no tā izrietošajām traģiskajām sekām tiktu padarīts par valsts politikas pamatiezīmi".

[8] Dawidowicz L., *The Holocaust and the Historians*, p. 86.

[9] H. H. Vilhelma darbs par einzacgrupu A joprojām apstiprina šo viedokli. Sk.: Krausnick H., Wilhelm H. H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, Bd 2.

[10] Šī tendence vainot Abvēru briesmu darbos atrodama V. Čerednīčenko *(V. Cherednichenko)* darbā *Collaborationists*, kas attiecas uz Ukrainu. J. Dzintara grāmata *Neredzamā fronte* ir labs šīs tendences piemērs attiecībā uz Latviju.

[11] Vērmahta lomu īpaši uzsvēris M. Vestermanis esejā "Der lettische Anteil an der "Endlösung"".

[12] Tas ir redzams no V. Štālekera apkopotā ziņojuma 15. oktobrī (17. lpp.). Tā, kā pēc instrukciju saņemšanas Vērmahta komandieri saprata šādas aktivitātes, tīrīšanas akcijas varēja turpināties bez jebkādām problēmām.

[13] Jautājumā par centieniem koordinēt SD darbību ar Vērmahtu sk. YIVO arhīva materiālus: Für die militärische Sicherung und für Aufrechterhaltung der Ruhe und Ordnung im Ostland, YIVO Occ E3 3, un V. Keitela 1941. g. 12. septembra memorandu, YIVO, Occ E3 3.

[14] Viena no autoriem, kas strādāja šajā žanrā, bija H. Feina, sk.: Fein H., *Accounting for Genocide*. H. Feinas grāmatas premisa ir, ka holokausts ir skaidrojams ne tik daudz ar vācu okupāciju kā ar vietējo iedzīvotāju sociālajām attieksmēm.

[15] Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*.

[16] Turpat, 62. lpp.

[17] Kaufmann M., "The War Years in Latvia Revisited", p. 365, 366.

[18] Šī pamfleta, tāpat kā daudzu citu, īstais autors bija Paulis Ducmanis, kurš okupācijas laikā strādāja nacistu presē. Pēc kara čeka pierunāja P. Ducmani strādāt tās labā. 1963. g. P. Ducmaņa opuss iznāca G. Evans angļu tulkojumā *Daugavas Vanagi, Who Are They?*. Pēc tam tas parādījās arī zviedru un vācu tulkojumā. Citi līdzīga rakstura pamfleti bija: Arklāvs B., Dzirkalis J., Silabriedis J., *Viņi bez maskas*; Dzirkalis J., *Kāpēc viņi bēga? Patiesība par latviešu nacionālo fondu Zviedrijā*; Birznieks M., *No SS un SD līdz...*. Īpašā apakšžanrā nacistu noziegumos kā vainīgie tika izdalīti latviešu garīdznieki, sk.: *Cilvēki bez sirdsapziņas* (VDK publikācija); Stabiņš E., *Kangari talāros* (VDK publikācija). Šie pamfleti saturēja daudz informācijas par holokaustu Latvijā, bet, atskaitot dokumentu uzrādīšanu, tie varēja pierādīt ļoti maz, kā to parādījuši daudzie tiesas procesi, kas notika pamfletu publicēšanas rezultātā.

[19] Starp autoriem, kas grāmatu iekļāva savā bibliogrāfijā, to citēja vai pārfrāzēja un ko ietekmēja grāmatas loģika, bija H. Feina *(Helen Fein)*, G. Šneidere, B. Press *(Bernhard Press)*, H. Blūms *(Howard Blum)*, R. G. Seidele *(Roschelle G. Saidel)* un K. Simpsons *(Christopher Simpson)*. Vispārsteidzošāko pieķeršanos VDK literatūrai parādījis A. Raijens, iepriekšējais OSI vadītājs, savā grāmatā: Ryan A. J., *Quiet Neighbours: Prosecuting Nazi War Criminals in America*, kurā klusā kaimiņa vadošā metafora cēlusies no padomju literatūras, īpaši *Daugavas Vanagi, Who Are They?*. Citāti no padomju literatūras parādās arī D. Levina darbā: *Levin D., Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities in Latvia and Estonia*.

[20] Veicot pētījumu par holokaustu Latvijā, polemisku mērķu labad vienbrīd es apgalvoju, ka apmēram 75% no brošūras satura bija patiesība. Tas bija sākumā; jo vairāk es esmu iedziļinājies saturā, jo melīgāka izrādījusies brošūra; attēli un dokumenti tikuši nepareizi identificēti, vainīgo un nevainīgo personības neatbilst aprakstīto briesmu darbu laikam un vietai. Šodien galvenais VDK tradīcijas turpinātājs ir B. Press darbā: Press B., *Judenmord in Lettland, 1941–1945*. Viņs ir paņēmis attēlus no Eiropas dažādām pilsētām, kur pret ebrejiem tikusi vērsta vardarbība, un identificējis tos kā ainas no Rīgas ielām 1941. gadā. Viņš ir publicējis arī fotogrāfiju, kur redzama 1938. g. Vācijā degoša sinagoga, un identificējis to kā Rīgas sinagogas degšanu 1941. gadā.

[21] 1941. g. novembrī H. Himlers F. Jekelnu nosūtīja uz Rīgu, nozīmēja viņu par Augstāko SS un policijas vadītāju un pavēlēja viņam no ebrejiem atbrīvot Rīgu un pārējos Baltijas geto. Novembrī F. Jekelns no V. Štālekera pārņēma uzdevumu nogalināt Ostlandes un Krievijas ziemeļu ebrejus. Savas uzturēšanās laikā no 1941. g. novembra līdz 1944. g. septembrim, kad viņš aizbrauca, F. Jekelns Baltijā bija atbildīgs vismaz par 150 000 cilvēku nāvi. Ja pieskaitām visus tos ebrejus, ko viņš pavēlēja nogalināt Ukrainā pirms ierašanās Rīgā, un visus Baltkrievijā nogalinātos ebrejus, skaits divkāršojas vai pat trīskāršojas. Par kara noziegumiem F. Jekelnam tika piespriests nāvessods, un viņš tika pakārts Rīgā, Uzvaras laukumā, 1946. g. 3. februārī.

[22] Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 536. Tā pati ideja, savādāk izteikta, atrodama arī 68. lappusē.

[23] Dažus no F. Jekelna nopratināšanas dokumentiem ieguva Hamburgas Zemestiesa sakarā ar G. Meivalda un V. Arāja kara noziegumu prāvām. Vairums no tiem ir pārpublicēti šādos darbos: Krausnick H., Wilhelm H. H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges;* Fleming G., *Hitler and the Final Solution*, p. 95–100. Daļa no F. Jekelna liecībām ir atrodama arī *Tiesas prāva par vācu – fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā.*

[24] Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 67.

[25] Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V., *Kas ir Daugavas vanagi*, 18. lpp.

[26] Krausnick H., Wilhelm H. H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 569.

[27] Landgericht Hamburg: Urteil, Heinz Georg Theodor Trühe, 29 April 1975, p. 28.

[28] Ideju par ebreju sūtīšanu uz Rīgu pirmo reizi pieminēja H. Himlers 1941. g. septembrī Berlīnē vēstulē Geiseram. Vēlreiz to atgādināja R. Heidrihs 1941. g. 10. septembrī RSHA sapulcē par "galīgo risinājumu". R. Heidrihs ierosināja, lai uz Rīgu un Minsku tiktu nosūtīti 50 000 ebreju. Sk.: Hilberg R., *The Destruction of the European Jews*, vol. 2, p. 402.

[29] Sk.: Schneider G., *"The Riga Ghetto*, 1941–1943", p. 44, 45. Īpaši viņa dokumentē H. Lozes opozīciju ebreju pārvietošanai uz Baltiju.

[30] M. Kaufmana kritiku sk.: turpat, 9., 10. lpp.

[31] Sk.: turpat; Schneider G., *Journey into Terror: The Story of the Riga Ghetto.* Daudzās nodaļās disertācija ir pilnīgāka nekā uz tās balstītā grāmata.

[32] Žanis Unāms sarakstījis veselas traktātu sērijas, kur viņš kritizē Latvijas valdošās aprindas vācu okupācijas laikā. Visnozīmīgākās no tām ir *Melnā vara toreiz un tagad* un *Zem Barbarosas šķēpa.*

[33] Oskars Dankers atstājis divas grāmatas *Lai vēsture spriež tiesu* un *No atmiņu pūra*, kas lielā mērā attaisno viņa nostāju nacistu laikā un atklāj mazāk nekā noklusē. *No atmiņu pūra* ir rakstu krājums par viņu, kas ietver daudzas viņa runas. Irma Dankere savās atmiņās *Daudz tu man solīji...* izvēlējusies runāt par laimīgākām dienām ģimenes dzīvē pirms un pēc kara, samazinot kara gadu aprakstu līdz apmēram pusotrai lappusei.

[34] Blāķis Ā., *Medaļas otrā puse.*

[35] Alfreds Valdmanis nav uzrakstījis atmiņas vārda tiešajā nozīmē, bet daudzi uzskata, ka Borisa *Dienās baltās nebaltās*, lielīga, maza grāmata, patiesībā ir A. Valdmaņa atmiņas. Zināmu ieskatu A. Valdmaņa karjerā var gūt no viņa vēstulēm Edgaram Andersonam, sk.: "Atmiņās kavējoties".

[36] Gustava Celmiņa atmiņas *Eiropas krustceļos* stāsta gandrīz vienīgi par viņa pieredzi koncentrācijas nometnē, bet ne par viņa sakariem ar nacistiem 1941. gadā.

[37] Aptverošākā diskusija par šo problēmu atrodama darbā: Bobe M., et. al., *The Jews in Latvia.* Latviešu viedokli sk.: Andersons E., "Trīs bezvalsts tautas Latvijā", 9.–16. lpp.

[38] Nav iemesla apgalvot, ka visi redaktori bija līdzvainīgi nacistu noziegumos. Ievērojams demokrātisks laikraksts *Latvju Ziņas*, kura redaktore bija Dagnija Šleiere, nedaudz gadu iznāca Stokholmā. Starp autoriem, kam bija ierobežota publicēšanās iespēja emigrācijas presē, jāmin M. Valters, A. Berķis un Ž. Unāms.

[39] *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā* / Red. O. Freivalds u.c. Jāatzīmē arī šādi darbi: Šķiņķis A., *Kurzemes cietoksnis; Informācija par latviešu leģionu.* Otrajā pasaules karā piedalījušos karavīru garāku atmiņu vidū ir: Hāzners V. A., *Varmācības torņi;* Janums V., *Mana pulka kauju gaitas;* Ķīlītis J., *Es karā aiziedams;* Lasmanis A., *Cerības un vilšanās;* Bangerskis R., *Mana mūža atmiņas;* kā arī citi darbi: Perro O., *Holmas cietoksnis; Vēstures veidotāji; Neuzvarēto traģēdija; Karavīksnas lokā.*

[40] Periodisko izdevumu vidū varam minēt: *Daugavas Vanagu Mēnešraksts, Kara Invalīds, Latvija Amerikā* un *Treji Vārti.*

[41] Kā kontrastu rakstniekiem, kas konfrontēja kara un holokausta jautājumus, varam minēt A. Eglīti ar darbu *Es nebiju varonis* un T. Zeltiņu – *Pazudusē paaudze.* Abi ir ražīgi autori, bet, par spīti iespējām, ko attiecīgie darbi viņiem piedāvāja, viņiem neizdevās skart ebreju nogalināšanas jautājumu.

[42] Valentīns Pelēcis darbā *Malēnieša pasaule* (3. grām., 145.–157. lpp.) īsumā pastāstījis par Alūksnes ebreju internēšanu.

[43] Ruņģis A., "Salaspils", grām.: Ruņģis A., Rīdzinieks R., Nollendorfs V., *Trīs lugas.* A. Ruņģa luga ir ļoti stilizēts darbs, uzrakstīts modernā stilā, vairāk ar domu simbolizēt Latvijas atrašanos starp spēcīgajiem kaimiņiem, nevis izvirzīt uzmanības centrā konkrētos nacistu briesmu darbus Latvijā.

[44] M. Zīverts lugā *Pēdējā laiva* parāda situāciju bunkurā Baltijas jūras krastā, pirms pēdējā laiva devās uz Zviedriju. Jauns latvietis atdod savu vietu, lai varētu izbēgt ebreju sieviete.

[45] VDK avots uzskaita šādus Arāja komandas locekļus, kas Latvijā strādāja kā informatori (daži minēti tikai ar segvārdu): Pekavs, Krauze, Fēnikss, Apse, Grigorjevs, Lauks, Edvards, Kaija, Raimonds Zaļkalns, Jānis Iezēns, Aleksandrs, Andrejs, Zvejnieks, Jānis, Manfreds, Valdis, Lorencs, Ērglis, Kurošins, Kārlis Strazds, Jānis Vītols, Šterns, Boriss Kinslers, Brokāns, Vītols, Tīģeris, Maršāns, Vadims Kliņģeris, Jānis Zālītis, Oļģerts Lācis, Haralds Leja, Valdemārs Šulmanis, Rolfs Ozols, Bēglis, Melnais, Smilga, Jūlijs (Edgars) Vītols, Manfreds Puzule (VDK kolekcija par Arāja komandas sastāvu Latvijas Valsts arhīvā).

[46] Komisijas pilns nosaukums skan – Republikas Ārkārtējā komisija vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai, kā arī Latvijas PSR pilsoņiem, lauksaimniecībai, sabiedriskajām organizācijām, valsts uzņēmumiem un iestādēm nodarīto zaudējumu konstatēšanai, sk.: *Latvijas PSR mazā enciklopēdija,* 1. sēj., 99., 100. lpp.

[47] Arāja komandas locekļu tiesu prāvu dokumenti veido tikai mazu daļu no 40 000 lietām, kas atrodas bijšajos Rīgas VDK arhīvos.

[48] Slepenība tika attiecināta pat uz okupācijas laikā nogalināto latviešu komunistu skaitu. Sk.: Samsons V., *Kurzemes meži šalc*, 19. lpp.

[49] Piemēram, padomju pārstāvji zināja precīzi, cik vīru dienēja Arāja komandā, bet Hamburgas tiesu iestādēm dokumentus nekad neizdeva. B. Maikovska gadījumā padomju pārstāvju rīcībā bija to vīru saraksti, kas bija viņa pakļautībā, bet amerikāņi šos sarakstus nesaņēma.

[50] Par padomju attieksmi pret padomju cilvēku liecībām sk.: Zariņš V., "Laupītāju filozofija", *Avots*, 1988, nr. 8, 69. lpp. Pēc Viļņa Zariņa teiktā, citi cilvēki viņam ieteica neaiztikt tēmu, jo fašisms esot tik pamatīgi sakauts, ka tā reinkarnācija zinātniskā pētījumā vairs nav nepieciešama. Viņš raksta: "Saskaņā ar tajos laikos pastāvošajiem noteikumiem publikācijās par nacionālsociālismu nedrīkstēja iekļaut precīzus citātus no Hitlera un viņa sekotāju darbiem, norādot avotus, jo tā būšot tribīnes došana ienaidniekam. Man ieteica precīzos citātus aizstāt ar atstāstījumiem, bet šo tekstu interpretācijas – ar lamu vārdiem."

[51] Vienīgo darbu par holokaustu, uz kuru var paļauties, vairāk gan par holokausta blakusparādībām nekā holokaustu pašu, sarakstījis Marģers Vestermanis, sk.: Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts*. M. Vestermanis bija atbildīgs arī par dokumentu krājumu *Mēs apsūdzam*, lai gan viņa vārds redaktoru sarakstā nebija minēts.

[52] Frīdai Mihelsonei publicēt atmiņas Padomju Savienībā nebija atļauts, sk.: Michelson F., *I survived Rumbuli*, p. 231.

[53] Piemēram, ir labi zināms, ka IeTK karaspēks laikā, kad vācu armija ienāca Latvijā, bloķēja Latvijas un PSRS robežu, tā neļaujot Latvijas un Lietuvas ebrejiem izbēgt uz Padomju Savienības iekšieni. Jāatzīmē arī Staļina 3. jūlija radioruna, kurā viņš nepieminēja ebrejus un īpašās briesmas, kas tiem draudēja nacistu varas apstākļos. Staļina brīdinājums 1941. g. 3. jūlijā, iespējams, nebūtu varējis glābt Latvijas ebrejus, bet ar attiecīgiem brīdinājumiem un palīdzību daudz savādāks būtu varējis būt Kijevas ebreju liktenis.

[54] *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā.*

[55] *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais.*

[56] V. Samsona darbs *Kurzemes katlā* (1969) ir agrāka versija darbam *Kurzemes meži šalc* (1974). Citu V. Samsona darbu vidū nozīmīgākie ir *Partizāņu kustība Ziemeļlatvijā Lielajā Tēvijas karā; Deviņpadsmitais – sarkano partizāņu gads* un *Cauri puteņiem.*

[57] Sk. 18. atsauci.

[58] Salaspils memoriālais ansamblis (40 ha) tika atklāts 1967. g. 31. oktobrī. Ansambli veido ieejas būve (siena "Dzīvība–nāve" ar galveno ieeju un galeriju), betonā liets svinīgo ceremoniju laukums un Ciešanu ceļš, kas aptver nometnes teritoriju, kurā paceļas septiņas rupjgraudainā betonā veidotas figūras – Nesalauztais, Pazemotā, Protests, Zvērests, Rot Front, Solidaritāte un Māte. Pa kreisi no svinīgo ceremoniju laukuma atrodas memoriālā ansambļa idejiskais centrs, vainagu nolikšanas platforma ar mūžīgo metronomu, kas simbolizē nometnē nogalināto 7000 bērnu sirdspukstus. Tā atrodas vietā, kur, kā domājams, atradās barakas ar 7000 bērnu. Sk.: *Latvijas PSR mazā enciklopēdija*, 3. sēj., 277., 278. lpp. Tāpat kā visa padomju historiogrāfija par holokaustu bieži satur pārspīlējumus vai melus, diemžēl akmens memoriāls nav izņēmums. Šķiet, ka stāsts par 7000 bērnu, kas nogalināti Salaspilī, ir nepatiess. Nometni izbūvēja reiha ebreji, bet, kad 1942. g. rudenī viņus pārveda atpakaļ uz geto, nometnē tika

izmitināti neebreju cietumnieki. Ir taisnība, ka 1943. g. beigās nometnē uz neilgu laiku tika ieslodzīti baltkrievu bērni, bet nav ziņu, ka tie tika nogalināti. Viktors Neimanis, kurš bija Salaspils ieslodzītais 1943. un 1944. g., liecināja, ka Salaspilī nekad netika izmitināti vai nogalināti ebreju bērni. 7000 bērnu bija daudz vairāk, nekā Salaspils nometne spēja izvietot.

[59] Zariņš V.,"Laupītāju filozofija".

[60] Izdzīvojušo liecinieku liecību ticamība ir pārbaudīta Hannoveres Zemestiesā, sk.: Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel und andere, S. 37, 42.

[61] Visbiežāk minētais latvietis, daudz vairāk nekā V. Arājs, ir Herberts Cukurs, slavenais lidotājs. Geto iemītnieki atceras arī A. Danckopu, geto latviešu sargu komandieri.

[62] G. Šneidere grāmatā *The Riga Ghetto* (202. lpp.) konstatē: "Dažiem [vācu funkcionāriem. – *A.E.*] uzticējās un tos cienīja. Tā tas nebija ne ar vienu no latviešu sargiem. Te Vācijas ebreju etnocentrisms parādījās pilnā mērā. Latviešus ienīda un nicināja ne tikai viņu nežēlības dēļ, bet arī viņu iedomātās atpalicības dēļ." Eiropas ebreji, tiklīdz tie ieradās Rīgas geto, ģermanizēja geto ielu nosaukumus, latviešu vārdus parasti nomainot ar vācu pilsētu vārdiem.

[63] Vairāk detaļu par M. Lutriņa un E. Medaljes liecībām sk. 8. nodaļā.

[64] Literatūrā par holokaustu Gestapo bieži tika minēta kā nogalināšanas iestāde. Latvijā Gestapo klātbūtne tomēr nebija manāma. Jumta organizācija bija SD, un Gestapo tai pakļāvās. Jirgenam Krēgeram, Rīgas SD vācbaltu tulkam, viņu iepazīstinot ar gaidāmo darbu, tika teikts: "Mūsu nodaļa ir ziņu nodaļa. Mēs esam, tā teikt, Gestapo garā roka" (Kroeger J. E., *So war es*, S. 89).

[65] Makss Kaufmans, iespējams, ir bijis vienīgais, kurš aprakstījis, kā viņš tās sauc, latviešu akcijas Rīgas prefektūras priekšā un pagalmā. Nav šaubu, ka M. Kaufmanam taisnība, aprakstot notikuma vietu. Bet viņš kļūdās apgalvojumā, ka tā bija spontāna akcija, jo tajā laikā M. Kaufmans nevarēja zināt, ka prefektūru aizņēma V. Štālekers. Sk. 7. nodaļu.

[66] Hannoveres Zemestiesa izskatīja šo jautājumu un nonāca pie secinājuma, ka šajos apstākļos V. Arājs nebūtu varējis darboties viens vai spontāni: "Ir neiespējami, ka šajos apstākļos, tikai dažas nedēļas pēc kara sākšanās ar PSRS, okupētā teritorijā bruņota latviešu vienība pēc neatkarīgām latviešu pavēlēm, vairāk vai mazāk esot vācu uzraudzībā, būtu varējusi brīvi pārvietoties apkārt un veikt lielākas ebreju eksekūcijas. Uz vietas Liepājā bija Drošības policijas un SD štābs un Kīglera *(Kügler)* vienība. Šīs vienības uzdevums bija Liepājas apriņķī uzturēt kārtību un drošību armijas aizmugurē un veikt ebreju iznīcināšanu. Aplūkojot abus uzdevumus, nevar noliegt Kīglera vainu par to, ko Arājs izdarījis." Sk.: Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel und andere, S. 176, 177.

[67] Izrādās, ka tiem, kas uz vietas bija atbildīgi par datu vākšanu, tika pavēlēts ziņas par upuru skaitu palielināt. Ziņojumā, kuru nosūtīja uz apriņķi, piemēram, minēts, ka nogalināts 100 cilvēku, bet pirmavots min tikai 30. Tomēr attiecībā uz dažām vietām abi skaitļi sakrīt.

[68] Sākot ar 1941. g., iznāca liels skaits pagrīdes pretvācu publikāciju, un daudzas no tām ir pieejamas oriģinālā – latviešu valodā un vācu tulkojumā. Lai gan pagrīdes publikācijas reti piemin ebrejus, atriebības ideja – nacistu propagandas stūrakmens – tajās nav atrodama. Pēteris Vilciņš vēstulē Hitleram tieši runāja par ebreju problēmu un apsūdzēja fireru nopietnā kļūdā. Sk.: Ezergailis A., "Pētera Vilciņa padoms Hitleram".

[69] *Brīvā Zeme*, 1941. g. 1. jūl. Nav domājams, ka autors rakstījis šos vārdus, lai novērstu slaktiņu.

[70] Visticamāk, ka redakcijas viedokļa paudējs bija Arturs Kroders, žurnālists veterāns. Viņš kļuva par kolaboracionistu un pirmajos okupācijas mēnešos rediģēja *Tēviju*. Zīmīgi, ka, rakstot 1. jūlija sleju,

viņš vēl nebija dzirdējis par "komisāra pavēli". Vācieši, lai gan A. Kroders sadarbojās ar tiem, nekad viņam neuzticējās.

71 Piemēram, no ebreju perspektīvas Latvijas ebreji Amerikā, kas 1940.–1941. g. sarakstīja memorandu *Jews of Latvia*, nepieļāva iespēju, ka Latvijā ebrejus varētu nogalināt.

72 J. Raiņa sakari ar ebrejiem bija daudzveidīgi. Īsi pirms savas nāves viņš apciemoja Palestīnu un par savu pieredzi rakstīja dienasgrāmatu. Tiek uzskatīts, ka viņa pēdējie vārdi bija: "Lifšic, dārgais draugs, paliec ar mani." Lifšics bija Raiņa draugs dzīves garumā un viņa ārsts.

73 Kārlis Balodis bija viens no agrīnajiem ebreju dzimtenes Palestīnas propagandētājiem. Sk. viņa pamfletu: Balodis K., *Pro Palästina*, Heft 2: "Palästina als jüdisches Ansiedlungsgebiet". K. Baloža īsu biogrāfiju sk: Balabkins N., "Tautsaimnieks Kārlis Balodis"; Balabkins N., Šneps M., *Kad Latvija būs labklājības valsts: Tautsaimnieks Kārlis Balodis.*

74 Cohn N., *Warrant for Genocide.*

75 Piemēram, 4. jūlijā Kēnigsbergas radio ziņoja: "Staļinam, viņa žīdiskiem čekistiem un pārējiem noziedzniekiem pienācis baigais gals" (*Kurzemes Vārds*, 1941. g. 5. jūl.).

76 Plašiem propagandas mērķiem izmantoja ģenerāļa K. Gopera – Latvijas skautu organizācijas dibinātāja un vadītāja – nāves faktu. Vispirms tika paziņots, ka viņa līķis atrasts Centrālcietuma pagalmā. Otra un patiesā līķa izrakšana notika 1943. g. Ulbrokas slaktiņa vietā. Tomēr pat tagad sabiedrība uzskata, ka K. Gopera līķis atrasts 1941. g. jūlijā (Jura Alhimoviča vēstule autoram). Sk. arī: Skujiņš Z., *Sarunas ar jāņtārpiņiem.*

77 Vārds *boļševiks* bija nacistu ievedums. Latvieši kopš Stučkas laikiem lietoja vārdu "lielinieks". Vārda "boļševiks" lietojums ir acīm redzama nacistu iespaida liecība okupācijas presē.

78 [Pēteris L.], "Grenadiera stāsts", *Avots*, 1990, nr. 2, 62., 63. lpp. Uzskatāmāks kapavietas atrakšanas apraksts atrodams 9. nodaļā, apakšnodaļā "Rēzekne".

79 Pieņēmumi, kāpēc daži cilvēki piedalījās nogalināšanas akcijās, atrodami *New York Review of Books* (21 December 1989).

80 V. Alnora ziņojumu ģenerālkomisāram O. H. Dreksleram sk.: *Mēs apsūdzam*, 155., 156. lpp. Ziņojums citēts šīs grāmatas 9. nodaļā (350. lpp.).

81 Divi izņēmumi ir agrīnās slepkavības Liepājā un Daugavpilī, kas notika pilsētu parkā. Arī Rumbulas akcija notika pārāk pieejamā un atklātā vietā.

82 Latvija aptvēra 65 741 km², tas nozīmēja, ka uz vienu kvadrātkilometru dzīvoja aptuveni viens nogalinātais ebrejs.

83 Lejiņš J., *Mana Dzimtene*, 261., 262. lpp.

84 "Baltijas strādnieki vācu un krievu okupācijas jūgā" – uzsaukums Starptautiskajai Arodbiedrību federācijai 1943. g. decembrī. Ieguvums no Kārļa Kangera kolekcijas. Paziņojums ir ievērojams ar to, ka tas parāda uzsaukuma rakstītāju zināšanu trūkumu par vācu hierarhiju Latvijā. Ziņas par dzīvo un mirušo ebreju skaitu ir vairāk vai mazāk pareizas, bet jāatzīmē, ka tas bija nepietiekami attiecībā uz vainas noskaidrošanu par izdarītajām slepkavībām. Piemēram, F. Jekelns un V. Arājs nebija minēts.

85 To darbu vidū, kur E. Freimanis aplūko šīs tēmas, ir: *Divas pasaules*, *Ticība* un *Visādais Jēpis.*

86 Rīdzinieks R., *Zelta motocikls.*

87 Vācietis O., *Kopoti raksti*, 1. sēj., 394., 395. lpp.

88 Avens V., *Avis.*

[89] Tos slepkavas, kuri sajuka prātā, vācieši bieži nogalināja.

[90] Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel und andere, S. 72 (Jāzepa Linarta liecība).

[91] VDK lietas parāda, ka daudz lielāks latviešu nekā vācu iznīcināšanas akciju dalībnieku īpatsvars ir ticis tiesāts un notiesāts – bieži uz nāvi – kara noziegumu prāvās. Tas īpaši attiecas uz zemāka ranga dalībniekiem.

[92] 1993. g. jūnijā dzīvi palikušo ebreju tikšanās reizē Rīgā īpaša sesija tika veltīta to latviešu piemiņai, kas glāba ebrejus. Sk.: Vestermanis M., "Vēsture nezina cildenāku rīcību"; Bergers E., "Pat nāves briesmās būt cilvēkam".

[93] Šis viedoklis pirmo reizi tika skaidri formulēts vācu okupācijas laikā, un neviens to nav izdarījis pilnīgāk kā H. Vītols darbā *Staļina impērija patiesības gaismā* (175. lpp.).

[94] Pēc kara padomju pārstāvji notvēra apmēram 344 Arāja komandas locekļus, un visi tika tiesāti un saņēma sodu. Šis fakts vien varētu norādīt, ka proporcionāli vairāk latviešu nekā vāciešu tika notiesāts par kara noziegumu izdarīšanu (LVA, nekataloģizētie VDK dokumenti).

[95] K. Lobes dokuments ir publicēts VDK pamfletā *Viņi bez maskas* (91. lpp.), bet nav iemesla pieņemt, ka tas nav patiess. R. Blūzmaņa paziņojumu izlīmēja Daugavpilī uz ielu stabiem, un tas parādījās arī *Daugavpils Latviešu Avīzē* 1941. g. 15. jūlijā.

[96] Jaspers K., *The Question of German Guilt*, p. 31, 32.

I

Vēsturiskais un sociālais konteksts

Pagātnes pacelšana tagadnībā norisinās cerībā atbrīvoties no bijušiem notikumiem. Manī deg slāpes aizmirst izstaigātos elles lokus, neapslāpējamas ir ilgas pēc jauniem tēliem un skaņām.

Zenta Mauriņa, *Dzelzs aizbīdņi lūst*

Vēsturiskais fons

Kā neatkarīga valsts Latvija radās 1918. gadā. Atšķirībā no lietuviešiem, kas agrīnajā jauno laiku vēstures periodā Austrumeiropā nodibināja lielvalsti, latvieši pirms 1918. g. nekad nebija bijuši vienoti vai baudījuši politisku neatkarību. Latvieši ir sena tauta ar valodu, kas tuva oriģinālajam indoeiropiešu valodas prototipam. Kas izskaidro latviešu izturību un spēju izdzīvot?

Latviešu vēsturi noteica lielo Ziemeļaustrumeiropas impēriju – Vācijas, Krievijas, Polijas un Zviedrijas – plāni un intrigas. Pēc Vācu ordeņa bruņinieku ierašanās 13. gs. uz Latvijas zemes tikuši izcīnīti daudzi kari.

Ne vienreiz vien Eiropas vēsturē parādījās "Baltijas jautājums", kas nozīmēja, ka Baltijas teritorijā bija parādījies varas vakuums un ka uz Latvijas zemes notika impēriju armiju sadursmes. Dzīvot impērisko lielvaru krustcelēs latviešu tautai nozīmēja gan postu, gan iespējas. No vienas puses, impēriju armijas, sevišķi Krievijas – Ivans Bargais un Pēteris Lielais –, izpostīja Latvijas zemi, bet, no otras puses, impēriju konfliktējošās intereses latviešu tautai nodrošināja sava veida aizsardzību. Latvieši kā zemnieku tauta dzīvoja lielvaru pakļautībā. Latvijas robežām tādā veidā, kā tās tika noteiktas neatkarības cīņu laikā 1918.–1920. g., nebija gadījuma rakstura – tās bija vēsturiski noteiktas. Austrumu robeža ar Krieviju un dienvidu robeža ar Poliju un Lietuvu tika novilkta, pārsvarā sekojot robežām, ko Vācu ordeņa bruņinieki bija iezīmējuši savā cīņā ar Kijevas un Novgorodas Krievzemi un lietuviešiem.

Pirms 1918. g. Latvijas vēsturē izdalāmi četri galvenie periodi.

- Cilšu periods, kas ilga līdz 13. gs. un ko daļēji ietekmēja vikingu klejojumi.
- Vācu ordeņa bruņinieku okupācija 13. gs., kas uz latviešu teritorijām pārnesa pāvesta un vācu varu un nodibināja veidojumu, kas bija pazīstams kā Livonijas valsts. Rīga kļuva par Hanzas savienības ievērojamu priekšposteni. Tika radīta

vācu aristokrātija, kas pastāvēja līdz 20. gadsimtam. Livonija sabruka 16. gs., un tas veicināja krievu, zviedru un lietuviešu-poļu armiju sadursmes Latvijā.

- Zviedru un poļu okupācijas periods 16. gs. pēc Livonijas valsts sabrukuma. Latviju sadalīja Zviedru Vidzemē, kas atradās zviedru karaļa pakļautībā, Poļu Vidzemē (Inflantija) un Kurzemes un Zemgales hercogistē, kas nonāca Polijas-Lietuvas karaļa pakļautībā.
- Krievu okupācija sākās, kad Pēteris Lielais 1710. g. iekaroja Zviedru Vidzemi, un galīgi noformējās, kad Katrīna Lielā Krievijas impērijai pievienoja Poļu Vidzemi jeb Latgali (1772. g.) un Kurzemes un Zemgales hercogisti. Latgali inkorporēja Vitebskas guberņā, bet Kurzemi un Vidzemi kā atsevišķas guberņas pārvaldīja Vācu ordeņa bruņinieku pēcnācēji – Baltijas vācieši. Latgale, nonākot poļu ietekmē, pieņēma katolicismu un slāvu kultūras ietekmi, bet Kurzeme un Vidzeme kļuva protestantiskas un saglabāja vācisku raksturu.

Kad 16. gs. poļi pārņēma Kurzemi un Latgali, šīs teritorijas tika atvērtas ebreju iecelotājiem. Līdz neatkarīgās Latvijas valsts izveidošanai ebrejiem slēgta bija lielākā daļa Vidzemes.

Pārvaldes ziņā Vidzeme un Kurzeme 18. un 19. gs. pirmajā pusē baudīja plašu autonomiju Krievijas ērgļa paspārnē. Tās pārvaldīja vācu landtāgi un padomes. Ne latviešiem, ne krievu ierēdņiem tajos nebija nekādas teikšanas. Jauna ēra latviešiem sākās, kad pie varas nāca Aleksandrs I (1801–1825), kurš likvidēja dzimtbūšanu 1817. g. Kurzemē un 1819. g. Vidzemē. Pirmajās trijās desmitgadēs pēc atbrīvošanas no dzimtbūšanas latviešu zemnieku stāvoklis pasliktinājās, jo atbrīvošana tiem nedeva zemi un vācu baroni saglabāja savu ekonomisko varu pār latviešiem. Atbrīvošana latviešiem nedeva arī nekādu politisku varu. Cari Baltijā uzsāka realizēt pakāpeniski augošu rusifikācijas politiku. Varas grožus Baltijas vācieši sāka zaudēt 19. gs. 40. gados, kad sākās īpašu privilēģiju piešķiršana ortodoksālajai baznīcai Baltijā un latviešu zemniecības pievēršana jaunai ticībai. Zemniekiem tika dota arī iespēja izpirkt savas zemes. Tā bija politika, kas noveda pie pārtikuša zemnieku slāņa izveidošanās. 19. gs. gaitā latviešu vadošie spēki atbalstīja, pat veicināja krievu spiedienu pret vāciešiem. Bet 19. gs. 80. gados Aleksandrs III un viņa padomdevējs K. Pobedonoscevs Baltijā uzsāka agresīvu rusifikāciju. Baltijas guberņas nonāca tiešā Sanktpēterburgas administratīvā kontrolē, krievi pārņēma visu policijas varu, un skolās kā mācību valodu ieviesa krievu valodu. Rusifikācija nozīmēja arī būtisku pagriezienu latviešu politiskajā orientācijā un attieksmēs. Līdz 19. gs. 80. gadiem latvieši domāja, ka viņu ienaidnieks ir vācieši, pēc tam viņi sāka cīnīties arī ar krievu pašvaldību un birokrātiju.

Lai gan Baltijas vāciešu ekonomiskajai un politiskajai kontrolei bija postoša ietekme uz latviešu labklājības un pilsoņtiesību attīstību, to pašu nevar teikt par vācu kultūras ietekmi. 18. gs. caur vācu kulturālajām un reliģiskajām institūcijām hernhūtiešu kustības veidā Latvijā ieplūda apgaismības un protestantisma idejas. Šīs 18. gs. kustības latviešu tautai atstāja būtisku mantojumu: elementārās izglītības sākumu. Kopš 18. gs. apmēram 85% iedzīvotāju vairs nebija analfabēti. Lai gan izglītības līmenis bija zems, tas tomēr

nodrošināja pamatu latviešu literārās kultūras un tautas nacionālās pašapziņas augšanai. Pirmo nacionālo atmodu latvieši datē ar 19. gs. 60. gadiem. Kustība daļēji auga slavofilu iespaida paspārnē kā pretspēks vācu ideoloģijai. Ar 60. gadiem ir datējami latviešu nacionālās literatūras, literārās valodas, teātra un mūzikas attīstības sākumi. Nacionāls notikums, kas stimulēja un saliedēja latviešu tautu, bija dziesmusvētki. Pirmie dziesmusvētki notika 1873. g., un kopš tā laika tie tiek rīkoti regulāri. Tā kā latviešiem vēsturiski trūka līdzekļu literārās kultūras attīstībai, savas estētiskās un sociālās izjūtas viņi izteica tautas literatūrā, sevišķi tautasdziesmās.

1890. g. Latvijai atnesa marksismu un Latvijas sabiedrības radikalizāciju. Revolucionāro kustību uzkurināja vācu un krievu privilēģijas un pastiprināja marksistiskā, liberālā un nacionālistiskā retorika. Latvijas radikālisma pirmā stadija kulmināciju sasniedza 1905. g. revolūcijā, kas Latvijā bija spēcīgāka nekā jebkur citur impērijā. Cara valdība atbildēja ar atriebību: soda ekspedīcijas sešos mēnešos no 1905. g. decembra līdz 1906. g. maijam nogalināja apmēram 1170 cilvēku, kas bija proporcionāli lielāks upuru skaits nekā jebkur citur impērijā.

Krievijas impērijas nākošās krīzes laikā – 1917. g. revolūcijā un tai sekojošajā Pilsoņu karā – latviešiem arī bija nozīmīga loma. Latvieši, kurus bija rosinājušas atriebības jūtas par slaktiņiem pēc 1905. g. un kas bija destabilizēti Pirmajā pasaules karā, boļševiku lietai pievienojās lielā skaitā, palīdzēja Ļeņinam uzvarēt un gādāja par apsardzi uz Kremļa mūriem.[1]

Kā pretspēks latviešu boļševikiem 1917. g. revolūcijas gaitā radās liberāli nacionālais bloks, kas izmantoja politisko haosu sakautajās Krievijas un Vācijas impērijās un 1918. g. nodibināja neatkarīgu Latvijas valsti, kas kļuva pazīstama kā pirmā Latvijas Republika.

Savas pastāvēšanas laikā līdz 1940. g. Latvijas Republika pārdzīvoja divus posmus: demokrātisko no 1918. līdž 1934. g. un diktatūras fāzi Kārļa Ulmaņa vadībā, kurš 1934. g. izdarīja militāru apvērsumu, apturot Latvijas Satversmi. Dažos aspektos Ulmaņa režīms bija līdzīgs Eiropas fašistisko režīmu prototipiem, sevišķi Musolīni režīmam. Bet atšķirībā no B. Musolīni K. Ulmanis nāca no politiskā centra un pārstāvēja stabilas šķiras. Dažās vēsturiskajās interpretācijās Ulmaņa apvērsums traktēts kā mēģinājums novērst reālu fašistisku apvērsumu, ko tajā laikā draudēja izdarīt Pērkoņkrusts. Tuvojoties Otrajam pasaules karam, Latvija krita par upuri lielvalstu plāniem. Molotova–Ribentropa pakts Latviju iekļāva padomju ietekmes sfērā un izraisīja vācbaltu masveida izceļošanu uz savu vēsturisko dzimteni. Padomju tanki iedārdēja Latvijā 1940. g. jūnijā, nodibinot staļinisko režīmu, kas ilga vienu gadu un kura laikā Latvijas valsts un sabiedrība tika lielā mērā sovetizēta. Tas bija pirmais padomju okupācijas periods, un Latvijas vēstures grāmatās tas ir pazīstams kā Baigais gads. 1941. g. 22. jūnijā nacistiskā Vācija uzbruka Padomju Savienībai, un līdz 1. jūlijam apmēram ¾ no Latvijas tika iztīrītas no Sarkanās armijas spēkiem. Latvija bija nonākusi savas vēstures holokausta fāzē.

10. jūlijā Latvija bija okupēta pilnībā. Sākumā nacisti uzvedās kā atbrīvotāji un daudzi latvieši viņus par tādiem uzskatīja. Bet patiesībā vācu okupācija Latvijā, lai gan

atbrīvoja to no Sarkanās armijas, apstiprināja Molotova–Ribentropa paktu. Vācieši pret Latviju izturējās kā pret padomju teritoriju. Latvija nebija karastāvoklī ar Vāciju, bet tai netika piešķirts draudzīgas valsts statuss.

Pirmā nacistu pavēle Latvijā noteica karastāvokli, ieskaitot pavēli par komandantstundu un ieroču nodošanu. Visi vietējie politiskie, partizānu un militārie formējumi tika aizliegti. Otrs pavēļu kopums īpašus noteikumus attiecināja uz ebrejiem. Kad latviešu vietējie politiskie un militārie formējumi tika aizliegti un atbruņoti, vācieši organizēja savus "vietējos" spēkus – kā Arāja komandu, ko vadīja cilvēki, daļa no kuriem bija atvesta no Berlīnes un daļa, ar kuru vācieši bija uzturējuši radiosakarus un slepenus kontaktus.

Ebreji Latvijā tika iznīcināti divos viļņos: no 1941. g. jūlija līdz septembrim un no novembra līdz decembrim. Latvijas ebreju nogalināšana kopumā tika pabeigta līdz 1941. g. decembrim. No 1941. g. novembra līdz 1942. g. februārim Latvijā tika ievests apmēram 20 000 reiha ebreju, no kuriem apmēram 50% te tika nogalināti. 1942. g. martā ebreju nogalināšana Latvijā faktiski bija beigusies.[2]

Holokausts sākās 1941. g. 22. jūnijā. Pirmie Latvijas ebreji tika nogalināti pie Liepājas jau 23. jūnijā. Nav iespējams pārvērtēt slepenību, ar kuru nacisti cerēja realizēt iznīcināšanu.[3] Visinkriminējošākās dokumentārās liecības, ko vācieši ir atstājuši par saviem nodomiem, ir biļeteni "Ziņojumi par notikumiem" *(Ereignismeldungen)*; ja nebūtu šo dokumentu, nacistiem patiesi būtu bijusi iespēja novelt visu atbildību par ebreju noslepkavošanu uz vietējiem Austrumu iedzīvotājiem. Pirmajos okupācijas mēnešos tūkstošiem latviešu vēlējās brīvprātīgi cīnīties pret komunistiem. Bet vācieši, kas vadījās pēc Hitlera pavēles atbruņot visas tautas starp Elbu un Urāliem, brīvprātīgos noraidīja. Pēc sagrāves pie Maskavas vācieši savu attieksmi mainīja. 1942. g. sākumā viņi sāka aktīvu un nerimstošu "brīvprātīgo" meklēšanu šucmaņu bataljoniem. Brīvprātīgo meklēšana pastiprinājās pēc sakāves pie Staļingradas. Hitlers pavēlēja izveidot Latviešu SS brīvprātīgo leģionu.

1944. g. oktobrī Latviju, izņemot Kurzemi, vēlreiz okupēja Sarkanā armija. Kurzemes cietoksnis, kas pazīstams arī kā Kurzemes katls, noturējās pret Sarkanās armijas spēkiem līdz kapitulācijai 1945. g. 8. maijā.

Latvija 1941. g. jūlijā

Kad vācieši ieradās Latvijā, tā atradās haosa stāvoklī. Nacistu izlūkošanas organizācijas, īpaši Reinharda Heidriha Drošības policijas vīri, bija gatavas haosu izmantot savā labā.

1939. g. 23. augustā tika parakstīts Molotova–Ribentropa pakts, un tā paša gada 5. oktobrī Padomju Savienība piespieda Ulmaņa valdību atļaut izvietot Latvijā militārās bāzes. Sarkanā armija iebruka Latvijā 1940. g. jūnijā, vienu gadu pirms vāciešu ierašanās.

Padomju okupācija bija stimulējusi iedzīvotāju masveida izceļošanu no Latvijas, Molotova–Ribentropa pakta rezultātā vācbalti repatriējās uz Vāciju. Pavisam bija divi repatriācijas viļņi. Pirmais notika 1939. g. beigās, otrais – 1941. g. sākumā. Otrā viļņa laikā Barbarosas plāns jau bija nobriedis, kas nacistiem deva iespēju nodibināt Latvijā slepenus kontaktus.

Papildu vācbaltu repatriācijai mazāku vilni veidoja latvieši, sevišķi militārie virsnieki un antikomunisti, kuri bēga no Latvijas. Barbarosas plānotājiem – Vērmahtam, Abvēram un SD – šis latviešu un latviski runājošo vāciešu ieplūdums bija vērtīgs avots; tas nozīmēja, ka okupācijas spēkiem netrūks cilvēku ar labām zināšanām par Latviju. Ir dokumentēts, ka Vērmahts un policijas spēki no šīm grupām savervēja simtus savam personālam. Savervētie latviešu bēgļi salīdzinājumā ar vāciešiem saņēma zema līmeņa amatus Abvērā. Baltijas vācieši ieguva posteņus militārajā, SD un civilajā administrācijā. Daudzu Baltijas vāciešu psiholoģija bija komplicēta: parasti viņi bija nikni antiboļševiki un ar dažiem izņēmumiem naidīgi latviešiem. Spilgts piemērs ir Alfreds Rozenbergs *(Rosenberg)*, kurš spēja izvirzīties līdz pašai nacistu hierarhijas virsotnei.[4] Atgriežoties Latvijā militārā vai policijas uniformā, viņi turēja ļaunu prātu par 1905. g. revolūciju un 20. gadu zemes reformām, kad baronu zemes īpašumi tika sadalīti starp latviešu bezzemniekiem.[5] Viņiem vācu kundzības nostiprināšanās Austrumos (*Festigung Deutschtums im Osten*) ieguva nozīmi, ko nesaprata varbūt pat H. Himlers, R. Heidrihs un Ā. Hitlers. Savā attieksmē pret boļševikiem un Austrumu tautām viņi pārspēja jebkuru nacistu. Baltijas vācieši latviešus kopumā uzskatīja par bīstamu un neuzticamu tautu, kam piemīt tieksme uz radikālām galējībām.

No 1940. g. vidus līdz 1941. g. vidum Latvija pārdzīvoja staļinistisko revolūciju; patiesībā, kad ieradās vācieši, tā joprojām bija revolūcijas iespaidā. Sociālā infrastrukūra, kas bija padarījusi Latviju par stabilu sabiedrību laikā no 1920. g. līdz 1940. g., bija sagrauta. Šķiru antagonisms atradās paaugstinātas spriedzes stāvoklī, sevišķi laukos. Komunisti sagrāva tradicionālo pagastu kārtību. Pagastu vecākos viņi aizvietoja ar padomju izpildkomitejām, kas sastāvēja no laukstrādniekiem, kam nepiederēja zeme, un zeme tika atņemta lauksaimniekiem, kam piederēja vairāk nekā 30 hektāru. Konfiscētās zemes tika sadalītas desmit hektāru lielos gabalos un nodotas bijušajiem bezzemniekiem.[6] Tas radīja jaunu iedzīvotāju apakšgrupu, desmithektārniekus, kuri, lai gan nebija komunisti, tika turēti aizdomās par komunistu atbalstīšanu. Visu Latvijas iedzīvotāju grupu vidū, izņemot ebrejus un komunistus, vācu okupācijas laikā visvairāk cieta desmithektārnieki. Okupācijas laikā viņi veidoja Latvijas cietumnieku pamatu un daudzi no viņiem kopā ar ebrejiem kļuva par "tīrīšanas" grautiņu upuriem.[7]

14. jūnijā, vācu okupācijas priekšvakarā, apmēram 15 000 Latvijas pilsoņu komunisti deportēja uz Sibīriju. Šie deportētie lielākoties bija "stabilo" Latvijas šķiru pārstāvji: lielie zemes īpašnieki, pagastu vecākie, pilsonība un inteliģence. Starp deportētajiem bija apmēram 2000 Latvijas ebreju.[8] Būtiski, ka šajā komunistu režīma periodā ebreji proporcionāli cieta vairāk nekā latvieši.

Arī Latvijas ebreju kopiena laikā, kad ieradās nacisti, atradās sajukuma stāvoklī. Ir norādīts, ka "ebreju kopiena saprotamā veidā bija pilnīgi pārņemta ar krasajām izmaiņām, ko veica padomju režīms, tik lielā mērā, ka baumas par iespējamo padomju–vācu karu netika ņemtas nopietni"[9]. Sevišķi naidīgi komunisti bijuši pret ebreju cionistiem, buržuāziju un ticīgajiem ebrejiem.

Pretstatā tiem latviešiem, kas atgriezās ar vācu spēkiem, bija daudz lielāks vilnis, ko veidoja apmēram 70 000 bēgļu, kas devās uz Padomju valsts iekšieni. Starp tiem varēja būt apmēram 20 000 Latvijas ebreju. Mēs varam pieņemt, ka ebreju skaits būtu bijis daudz lielāks, ja padomju pārstāvji būtu viņiem brīvi ļāvuši šķērsot robežu un ja būtu bijis pietiekami daudz transporta iespēju Austrumu virzienā.[10] Jāatzīmē, ka kara sākumā vairāk latviešu cīnījās komunistu pusē nekā nacistu pusē.[11]

Partizāni un pašaizsardzības spēki

Literatūrā par latviešu partizānu tēmu ir vērojama liela neskaidrība gan no latviešu padomju, gan citu vēsturnieku puses. Partizānu vienības parasti tiek uzskatītas par tiem pašiem tā saucamajiem pašaizsardzības spēkiem. Organizācijas patiesībā bija atšķirīgas: pirmās bija latviešu vietējās vienības, pēdējās organizēja vācieši – SD vai Vērmahts. Kad vācieši ieradās Latvijā un pavēlēja partizāniem padoties, vairums no viņiem izkāra balto karogu, uzvilka baltu piedurknes apsēju un nodeva ieročus. Vācu militārie spēki nevarēja izturēties pret viņiem citādi. Okupācijas pirmajās dienās sev pakļautos latviešu formējumus vācieši sauca divējādi: "pašaizsardzības spēki" un "palīgpolicija", lai gan tā vairāk vai mazāk bija viena un tā pati organizācija. Tieši vācieši pavēlēja šiem pašaizsardzības spēkiem jeb palīgpolicijai valkāt sarkanbaltsarkanās Latvijas krāsas uz piedurknes apsēja. Pēc apmēram sešām nedēļām "pašaizsardzības" nosaukums tika atmests un nacionālais piedurknes apsējs nomainīts uz zaļu apsēju. Latviešu palīgpoliciju sāka saukt arī par šucmaņu vienībām.

Laikā, kad Latvijā ieradās vācieši, tā, no vienas puses, bija emocionāli nestabila un atradās demogrāfisko izmaiņu stadijā; no otras puses, vācieši konstatēja, ka situācija ir pārāk labi organizēta, lai tā patiktu einzacgrupas A komandierim V. Štālekeram. Padomju okupācijas pēdējos mēnešos, pirms vācu iebrukuma, dažās vietās bija radusies spēcīga pretpadomju pagrīdes kustība, ko zināmā mērā veicināja vācu slepenie dienesti, Abvērs un SD. Staļina teroram pieaugot, sevišķi pēc 1941. g. 14. jūnija deportācijām, daudzi latvieši patvērumu meklēja mežos. Sākoties karam 22. jūnijā, sākās arī kareivju un virsnieku masveida dezertēšana no Sarkanās armijas Latviešu teritoriālā korpusa. Daudzi no dezertieriem pievienojās partizāniem un neorganizētos meža cīnītājus nodrošināja ar militārajām zināšanām. Partizānu vienības lielā mērā atšķirās pēc lieluma; dažas sastāvēja pat no 300 vīriem. Partizānu ieguldījums Latvijas iztīrīšanā no Sarkanās armijas karaspēka dažreiz ir ticis pārspīlēts, bet viņu pūlēm bija rezultāts, jo dažās Vidzemes vietās, piemēram, Cēsīs, pirms vācu ierašanās tie pārvaldīja situāciju. Nav pārspīlēts, apgalvojot, ka, ierodoties vāciešiem, potenciālā Latvijas nacionālā armija bija veidošanās procesā. Kad vācieši ieradās Rīgā 1. jūlijā, jau bija sākts organizatoriskais darbs Latvijas nacionālās armijas radīšanai – un simtiem jaunu cilvēku pierakstījās, lai dienētu pretkomunistu spēkos.

Vai V. Štālekers kā SD vadītājs pieņēma latviešu partizānus? V. Štālekers vērtēja partizānus pozitīvi tādā ziņā, ka šie partizāni potenciāli varētu tikt izmantoti ebreju

grautiņos, bet visos citos aspektos partizānu klatbūtne neatbilda R. Heidriha instrukcijām vai *Festigung Deutschtums im Osten* ideoloģiskajiem principiem. Latvijā mēs varam redzēt divas zināmā mērā antagonistiskas vācu organizācijas – Abvēru un SD, kam bija pretēji mērķi. Lai gan partizānu kustībai lielākoties bija vietējas saknes, daži latviešu virsnieki, to vidū vīri no kalpakiešu grupas, uzturēja radiosakarus ar Abvēru. Piemēram, pulkvedis-leitnants V. Veiss – ar latviešu virsniekiem, kas uzturējās Vācijā. Pulkvedis-leitnants V. Deglavs un pulkvedis A. Plensners 1941. g. jūlijā Latvijā atgriezās kā Abvēra aģenti ar plāniem organizēt Latvijas armiju. Laikā, kad V. Deglavs un A. Plensners atgriezās mājās, kalpakiešu grupa, ieskaitot pulkvedi E. Kreišmani, pulkvežus-leitnantus V. Veisu, R. Osi un citus, Rīgā uzsāka latviešu militāro spēku organizēšanu. Nacionāli cīņas pulki bija pretrunā ar vācu nodomiem un pavēlēm, un V. Štālekers rīkojās veikli, lai apstādinātu Latvijas armijas attīstību, pat nogalinot V. Deglavu. V. Deglavs bija darbojies saskaņā ar vienošanos ar Abvēru un bija ticējis, ka viņam ir atļauja organizēt sava veida latviešu cīņas spēku.

Latvijā sagatavošanas procesā bija ne tikai nacionālais kaujasspēks. Daži no Ulmaņa valdības bijušajiem ministriem sāka organizēt Latvijas pagaidu valdību. Latvijas Organizācijas centrs (LOC) un daži žurnālisti Rīgā 1. jūlijā izlaida vietējo laikrakstu *Brīvā Zeme*.[12] Šī nebija tā revolūcija, ko V. Štālekera spēki un Baltijas vācieši gribēja redzēt. Pēc saskaršanās ar šīm realitātēm V. Štālekeram vajadzēja rīkoties ātri. 1. jūlijā nekavējoties tika apturēta *Brīvā Zeme*, iznīcinātas tika arī latviešu cerības pēc nacionālas armijas un valdības,[13] kas V. Štālekeram aizņēma pāris dienu. 7. jūlijā V. Štālekers rakstīja: "Pēdējā brīdī einzackomandai izdevās apturēt šo pasākumu izziņošanu."[14]

Partizānu spēki galīgi tika izformēti saskaņā ar V. Štālekera 8. jūlija pavēli. Viņam nepatika ne latviešu partizānu vienību apmēri, ne fakts, ka tie bija sākuši organizēt tīklu, kas sniedzās līdz Latvijas visattālākajām malām. V. Štālekers paziņoja, ka viņš viens pats ir atbildīgs par drošību frontes aizmugurē, ka visi ieroči jānodod un ka aizliegtas ir nevācu uniformas.[15]

Daži ģermanofili, kā Arturs Silgailis, kopš kara savos darbos mēģinājuši parādīt kontinuitāti starp partizānu vienībām un šucmaņu vienībām, bet atšķirība starp partizāniem un V. Štālekera policiju bija ideoloģiska, lai gan personāls daļēji sakrita. Partizānu spēki atradās latviešu virsnieku kontrolē, *Hilfspolizei* (uzsvars bija uz vārdu *Hilfs*) pat policijas iecirkņu līmenī bija vācu kontrolē. Kārtības palīgpolicijas uniformas bija latviešu armijas uniformas ar norautām zīmotnēm, lai gan lietotas tika arī citas, un identifikācijai vīri uz kreisās piedurknes valkāja zaļu lenti ar uzrakstu *"Ordnungs Hilfspolizei"*, vēlāk nomainot ar *"Schutzmannschaften"*.

Rīgas kārtības palīgpolicijas spēkos bija 3000 vīru. Tie veidoja iecirkņu policiju un tā sauktās slēgtas vienības, kuras trenēja pēc militārā reglamenta un organizēja karadarbībai. No slēgtajām vienībām vēlāk tika radīti policijas bataljoni.

Militārās un pusmilitārās vienības

Latvijā pastāvēja četras dažāda tipa vāciešu noorganizētas militārās un policijas organizācijas. Pirmās bija pašaizsardzības, ko drīz reorganizēja, tad SD vienības un to papildinājumi, kas 1943. g. – savā zenītā – apvienoja ap 1200 dalībnieku. Tās radās 1941. g. jūlijā un bija dziļi iesaistītas ebreju nogalināšanā. Otrā grupa bija šucmaņu vienības, šo nosaukumu attiecināja uz visiem policijas iecirkņiem un līdz 1942. g. vidum – uz policijas bataljoniem. Pēdējais bija Latviešu SS brīvprātīgo leģions, kuru organizēja 1943. g. un ko veidoja galvenokārt papildiesaukums. Daudziem, kas ir rakstījuši par vācu okupāciju, šie trīs dažādie vienību tipi saplūda vienā kopumā, tos visus apzīmējot par kolaboracionistiem un nacistiem. Šos trīs latviešu formējumu tipus padomju sacerējumos neatšķīra, lai gan īstenībā atšķirības starp tiem bija lielākas nekā līdzības. SD vienības sastāvēja tikai no brīvprātīgajiem, šucmaņu vienības – daļēji no brīvprātīgajiem, bet Latviešu leģions – galvenokārt no iesauktajiem. Šucmaņu vienības veica ielu policistu pienākumus, meklēja partizānus, apkalpoja tranšejas un dažkārt piedalījās briesmu darbos. Latviešu leģions nebija nekas cits kā frontes karavīri.[16]

Lielvācijas Vadonis š. g. 10. februārī piekritis latviešu brīvprātīgo 15. leģiona dibināšanai. Latvijas ģenerālapgabala zemes pašpārvalde griežas pie latviešu vīriem ar šādu uzsaukumu:

Latviešu karavīri!

Eiropa ir apvienojusies svētajā karā, lai satriektu boļševismu, kas savā asiņu un asaru straumē draud noslīcināt mūsu kontinentu.

Dzīvojot ar bēdās ar apstrumu barbariem, mūsu tauta jau diezgan izbaudījusi boļševisma iebrukumus un terroru. Šodien mēs apzināmies, ka cīņa pret boļševismu jāizcīna līdz gala uzvarai, stājoties plecu pie pleca ar šī Eiropas aizsardzības karā galveno vairoga nesēju — vācu tautu un tās sabiedrotiem.

Šavu zemi Latviju, savu kultūru un savas tautas nākotni mēs glābsim, ziedodami visus savus spēkus šinī totālajā karā par uzvaru un mieru. Milzīgā cīņas un darba fronte, kas radīta Eiropā kā stingrs valnis pret boļševistisko pasaules iznīcināšanas kāri, prasa arī no latviešu tautas savu daļu.

Šinīs dienās nodibināts Latviešu leģions, kurā stājušies jau daudzi latviešu jaunekļi un vīri.

Virsnieki un instruktori! Savu labo slavu pierādījuši agrākos karos un cīņās, pieteicieties Latviešu leģionā, lai latviešu jaunekļi jūsu vadībā varētu cīnīties par savu tautu un savu zemi Dzintarjūras krastā.

Jaunekļi un vīri! Kupliniet cīnītāju rindas! Pieteicieties par karavīriem Latviešu leģionā, kuru vadīs latviešu ģenerālis. Šinī karā, kas izšķirs Eiropas likteni nākamajiem gadu simtiem, aplieciniet latviešu karavīra varonīgo drosmi un stāju!

Visu par uzvaru!

Latvijas ģenerālapgabala zemes pašpārvaldes vārdā

Dankers,
iekšlietu ģenerāldirektors.

Rīgā, 1943. g. 9. martā.

2. *att.* Latvijas ģenerālapgabala Zemes pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektora O. Dankera aicinājums stāties Latviešu leģionā

Latviešu SS brīvprātīgo leģions[17]

Latviešu SS brīvprātīgo leģions pašā būtībā ir jāatšķir no vācu *Waffen-SS*[18] – nemaz nerunājot par *Allgemeine SS* vai koncentrācijas nometņu sargu vienībām. *Waffen-SS* bija elitārs formējums, kas sastāvēja no ģermāņu tautu brīvprātīgajiem. Pat ja mēs pieņemam *Waffen-SS* aizstāvju argumentu, ka tas galvenokārt bija frontes spēks, briesmu darbu skaits, ko dažas vienības paveikušas, ir pārāk labi dokumentēts, lai pilnībā noraidītu tā kriminālo atbildību. *Waffen-SS* vienības, kuras kara sākumā Austrumos tika iekļautas einzacgrupu organizācijā, pildīja lomu Himlera programmā, likvidējot Austrumu ebrejus. Holokaustā iesaistījās arī dažādas policijas un Vērmahta vienības.

Latviešu leģionu jāatšķir arī no daudziem citiem "ārzemju" SS formējumiem, tādiem kā Vikingu divīzija, ko veidoja šveiciešu, holandiešu, beļģu un skandināvu brīvprātīgie. Apmēram seši duči britu karagūstekņu arī brīvprātīgi dienēja SS. Nevienā no valstīm, ko nacisti uzskatīja par ģermāniskām – Skandināvijā, Holandē un Beļģijā –, netika īstenots iesaukums, kā tas bija Latvijā.[19]

Visiem jaunekļiem,

kas dzīvo Rīgas pilsētā, Rīgas un Madonas apriņķī un dzimuši 1919., 1920., 1921., 1922., 1923. un 1924. gadā.

Pēdējās nedēļās visi augsminētos gados dzimušie jaunekļi, kas reģistrēti policijā vai darba pārvaldē saņēmuši uzaicinājumus ierasties reģistrācijas komisijās.

Ikviens vīrietis, kas minētos gados dzimis un šādu uzaicinājumu vēl līdz šim nav saņēmis vai to nesaņems tuvākās dienās, ar šo paziņojumu uzaicināts ierasties zemāk minētās dienās noteiktā stundā attiecīgā reģistrācijas komisijā ar vajadzīgiem personas dokumentiem un tīri koptiem. Jāņem līdz uzturs vienai dienai.

1.) Rīgas pilsētas attiecīgo gadu gājumu jaunekļiem jāpieteicas:

a) 1919. g. dzim. pirmdien, 1943. g. 29. martā, pl. 7 no rīta I reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārļa Šīrena (Lāčplēša) ielā 43/45.

b) 1920. g. dzim. pirmd., 1943. g. 29. martā, pl. 7 no rīta II reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārļa Šīrena (Lāčplēša) ielā 43/45.

c) 1921. g. dzim. pirmd., 1943. g. 29. martā, pl. 7 no rīta III reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārļa Šīrena (Lāčplēša) ielā 60.

d) 1922. g. dzim. otrdien, 1943. g. 30. martā, pl. 7 no rīta I reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārļa Šīrena (Lāčplēša) ielā 43/45.

e) 1923. g. dzim. otrdien, 1943. g. 30. martā, pl. 7 no rīta II reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārļa Šīrena (Lāčplēša) ielā 43/45.

f) 1924. g. dzim. otrdien, 1943. g. 30. martā, pl. 7 no rīta III reģistrācijas komisijā Rīgā, Kārļa Šīrena (Lāčplēša) ielā 60.

2.) Rīgas apriņķī dzīvojošiem jaunekļiem, kas dzimuši 1919., 1920., 1921., 1922., 1923. un 1924. gadā jāpieteicas trešdien, 1943. g. 7. aprīlī, pl. 8 no rīta Rīgā, IV reģistrācijas komisijā, Kārļa Šīrena (Lāčplēša) ielā 43/45.

3.) Madonas apriņķī dzīvojošiem jaunekļiem, kas dzimuši 1919., 1920., 1921., 1922., 1923. un 1924. gadā, jāpieteicas trešdien, 1943. g. 7. aprīlī, pl. 8 rītā Madonā, V. reģistrācijas komisijā Aizsargu namā.

Tiem, kas šim pēdējam uzaicinājumam nepaklausīs, jārēķinās ar sodu pēc pastāvošiem kara likumiem.

Rīgā, 1943. g. 19. martā.

ff un policijas vadītājs Latvijā.

3. att. SS un policijas vadītāja Latvijā SS brigādefīrera V. Šrēdera izdotā pavēle par mobilizāciju Latviešu leģionā 1943. g. 19. martā

Lai pilnībā saprastu Latviešu leģiona rašanos, jāņem vērā, ka nacisti latviešus uzskatīja par rasu ziņā mazvērtīgākiem un ka pat labākajā gadījumā neviens latvietis, pat tas, kas dienēja vienībā, apzīmētā kā SS, nevarēja būt līdzvērtīgs vācu SS dalībniekam. Lielākas atšķirības pastāvēja ikdienā, vadot Latviešu leģionu. Latviešu leģiona

pavēlniecība nevadīja to kā vācu SS vienību, bet drīzāk kā Latvijas armijas vienību, lietojot Latvijas armijas pakāpes un izmantojot Latvijas armijas reglamentu.[20] Latviešu leģionā, tāpat kā Latvijas armijā, bija nodarbināti mācītāji, kā tas nebija vācu SS vienībās. Pirmie iesaukuma paziņojumi parādījās 1943. g. februārī; tie tika izlīmēti uz māju sienām, publicēti laikrakstos, un katrs vīrietis iesaukuma gados tādu saņēma pa pastu. Tā kā Latviešu leģions tika dibināts vairāk nekā divus gadus pēc ebreju šaušanas Latvijā, nav bijis neviena pierādījuma, lai to saistītu ar briesmu darbiem pret civiliedzīvotājiem. Latviešu leģions ir ārpus šī pētījuma redzesloka.

Šucmaņu vienības

Šucmaņu vienības ieņem neskaidru vietu Latvijas militāro un policijas spēku vidū. Tā bija plaša organizācija, kas ietvēra pilsētu un lauku policistus, konsteblus, tiltu sargus, kā arī militāras vienības, kas bija pazīstamas kā policijas bataljoni. Nav iespējams to visu krāsot ar vienu otu. Lielākajai daļai šucmaņu vienību nebija nekāda sakara ar briesmu darbiem, lai gan dažiem bija.[21]

Augstākajos vācu pavēlniecības līmeņos visu latviešu policijas, militāro un pusmilitāro vienību pakļautība veda pie SD, jo ķēdes galā atradās H. Himlers, kurš valdīja pār visu SS valstību un kuram bija pakļauta Kārtības policijas struktūra. Latviešu SD ziņojumus nodeva tieši vācu SD. Gandrīz nekas Latvijā nenotika bez SD iesaistīšanās, bet, ja tiek apskatīts operatīvais līmenis, pastāv liela atšķirība starp SD un šucmaņu vienību darbību. Vissliktākajā gadījumā šucmaņu vienību saistība ar briesmu darbiem nebija identiska SD saistībai. Lielum lielajam vairumam no tiem šucmaņu vienību vīriem, kas kalpoja bataljonos, un vairumam no tiem, kas apsargāja ielas, ar ebreju nogalināšanu vispār nebija nekāda sakara.[22] Latviešu šucmaņu vienību dalība ebreju nogalināšanās bija epizodiska un ārpus ierastās kārtības. Viņi to saņēma kā īpašu uzdevumu noteiktā laikā un vietā. Lai gan dažiem no šucmaņu vienību vīriem, sevišķi mazajās pilsētās, tika pavēlēts nogalināt, parasti viņu funkcija tika ierobežota ar ebreju savākšanu un apsargāšanu pirms nogalināšanas un nogalināšanas laikā. Daudzās vietās, sevišķi Vidzemē, kur bija maz ebreju vai to nebija nemaz, vietējiem šucmaņiem nebija izdevības iesaistīties briesmu darbos, pat ja viņi to būtu gribējuši. Ja šucmaņi piedalījās nogalināšanās, viņi to darīja tikai savā dzīvesvietā; viņi nepārvietojās no vietas uz vietu, kā to darīja Arāja komanda. Ņemot vērā epizodisko un īslaicīgo raksturu šucmaņu dalībai briesmu darbos, ir bijis ārkārtīgi grūti atrast patiesību par viņu piedalīšanos. Kara noziegumu izmeklētāji Amerikas Savienotajās Valstīs un Rietumvācijā ar dažiem izņēmumiem nav mēģinājuši ierosināt lietas par latviešu šucmaņu vienību dalībniekiem, ne vietējiem, ne bataljonos dienējušajiem.[23] *

---

* Padomju soda orgāni noorganizēja 18. un 21. bataljona paraugprāvas, kurās tika mēģināts saistīt šīs vienības ar ebreju šaušanu: 18. bataljonu – ar ebreju šaušanu Sloņimā, 21. bataljonu – ar notikumiem Liepājā. Abos gadījumos lietas tika balstītas uz subjektīvām, pašapsūdzošām liecībām.

Būtiska atšķirība starp latviešu SD un šucmaņu vienībām bija tā, ka pirmā neglabāja nekādus rakstītus dokumentus par saviem dalībniekiem vai aktivitātēm, bet par šucmaņu vienību darbību, sevišķi par tiem, kas bija bataljonos, saglabājies milzum daudz dokumentu.[24]

Kārtības palīgpolicijas, ko vēlāk pārdēvēja par šucmaņu vienībām, štābs atradās Rīgā, Annas ielā 2. Šīs organizācijas vadībā vispirms bija Voldemārs Veiss, iespējams, visvairāk provāciski noskaņotais kalpakietis, kurš centās šucmaņu slēgtās vienības virzīt pa militāru līniju. Vācu apetīte pēc šucmaņu bataljoniem sevišķi palielinājās pēc neveiksmes pie Maskavas. Lai gan nosaukums tika mainīts, šucmaņu vienības pastāvēja līdz kara beigām, un daži no bataljoniem 1943. g. tika iekļauti Latviešu leģionā. Šucmaņu vienību saistība ar holokaustu ir izskatīta 10. nodaļā.

Sociālās elites un apakšgrupas

Kā iepriekš minēts, laikā, kad vācieši ieradās Latvijā, viņi atrada sabiedrību, ko notikumi pirms gada bija sadrumstalojuši, bet dažas elites paliekas joprojām pastāvēja vairāk neformālā kā formālā līmenī. Vairākas no elitēm ir nozīmīgas divu iemeslu dēļ: vācu izlūkošanas un policijas aģentūras uzskatīja tās par nozīmīgām, un zināmā mērā daudzas no šīm grupām ir tikušas saistītas – pareizi vai nepareizi – vai nu ar pretošanās kustību, vai kolaboracionismu, pat ebreju nogalināšanu. Vācieši latviešu elites kopumā uzskatīja par proangliski noskaņotām un tādējādi antagonistiskām nacistu mērķiem. Vācieši tomēr parādīja ievērojamu prasmi, lai izmantotu grupas savām pašu interesēm.[25]

Ulmanieši

Kārļa Ulmaņa – Latvijas diktatora no 1934. līdz 1940. g. – atbalstītāju grupa varēja, iespējams, veidot līdz 55% iedzīvotāju. Vācieši uz ulmaniešiem skatījās ar aizdomām. Bet, lai padarītu okupācijas administrāciju uzticības cienīgu, viņi diez vai varēja iztikt bez tiem. Bija daudz latviešu, kuri bija dedzīgi kvislinga lomas spēlētāji, kā O. Dankers, V. Sanders un A. Freimanis. Vispazīstamākais no ulmaniešu kolaboracionistiem bija A. Valdmanis. K. Ulmaņa atbalsta sociālā bāze bija Latvijas vecsaimnieki, stabila sociāla šķira, kuru jau bija iedragājusi padomju vara savas okupācijas laikā. Tāpēc vācu laikā ulmanieši vairāk nosliecās uz sadarbošanos nekā uz pretošanos.

Kalpakieši

Šī armijas augstāko virsnieku grupa bija nosaukta Oskara Kalpaka – 1918.–1919. g. neatkarības cīņu Latvijas nacionālo spēku pirmā komandiera vārdā. Visredzamākie kalpakieši 1941. g. Rīgā bija pulkvedis-leitnants Voldemārs Veiss, pulkvedis Ernests Kreišmanis, Dr. Mālmanis un pulkvedis-leitnants R. Osis. Cita kalpakiešu grupa ārzemēs, kā pulkvedis-leitnants Aleksandrs Plensners un pulkvedis-leitnants Viktors Deglavs, bija Abvēra aģenti un iesoļoja Latvijā kopā ar vāciešiem. Neapšaubāms šķiet fakts, ka

abas kalpakiešu grupas padomju okupācijas laikā uzturēja sakarus.[26] Ienākošie vācu policijas spēki uz ulmaniešiem raudzījās ar aizdomām, bet uz kalpakiešiem – ar naidīgumu, kuras nobīdāmas sāņus vai jākontrolē. Mālmanis no dienesta pie vāciešiem aizgāja, V. Deglavu nogalināja, E. Kreišmanis koncentrējās uz naudas pelnīšanu kā *Tēvijas* izdevējs. V. Veiss, R. Osis un A. Plensners katrs savā veidā palika lojāls vāciešiem.

Valdmanieši

Alfrēds Valdmanis bija viens no tiem retajiem Ulmaņa ministriem, kas 1941. g. joprojām uzturējās Latvijā, tāpēc vācu okupācijas sākumā viņam bija redzama un aktīva loma. Lai gan A. Valdmanis piedalījās nacistu dibinātajā Zemes pārvaldē jeb Pašpārvaldē, viņš un viņa sekotāji nodrošināja zināmu pretspēku atklātiem kvislingu tipiem un dažreiz pat izrādīja aktīvu pretošanos.[27] Kā norāda vācu izlūkošanas ziņojumi, valdmanieši vāciešus ļoti uztrauca, bet vāciešiem A. Valdmani vajadzēja, lai Pašpārvaldi saglabātu uzticības cienīgu.

Aizsargi

Šī pusmilitārā, no civilpersonām sastāvošā organizācija tika radīta 1919. g. pēc Miķeļa Valtera iniciatīvas un pēc somu modeļa. Bija iecerēts, ka tas būs Vislatvijas aizsardzības spēks bez šķiru atšķirībām, kas nodrošinātu drošību un apkarotu bandītismu pēc Pirmā pasaules kara. K. Ulmanis un viņa partija izmainīja aizsargu organizāciju – un to sāka saistīt ar latviešu zemes īpašniekiem. 1934. g. K. Ulmanis izmantoja aizsargus, lai nodibinātu savu diktatūru. Padomju varas laikā organizācija tika aizliegta un daudzi aizsargi deportēti uz Sibīriju. Individuāli viņi veidoja ievērojamu daļu pretošanās kustības pret krieviem, un padomju okupācijas pēdējos mēnešos dažās vietās iegāja mežā. Vācu okupācijas apstākļos daudzi no viņiem kā privātpersonas iestājās palīgpolicijā. Aizsargi bija grupa, no kuras vācu Drošības policija un SD cerēja sev savervēt aktīvistus. Daži aizsargi iestājās Arāja komandā, un daži piedalījās vietējās nogalināšanas operācijās. Lai gan Ulmaņa laikā aizsargi bija darbojušies kā viens no stabiliem sabiedrības elementiem, vācu okupācijas periodā tie, kas sadarbojās, vairāk īstenoja vāciešu nekā latviešu centienus. Aizsargu kolaborācija daļēji ir izskaidrojama ar to, ka padomju vara viņus bija īpaši izvēlējusies vajāšanai. Izrādās, ka V. Štālekers no paša sākuma aizsargus bija izraudzījies kā iespējamos kolaboracionistus. 1943. g. aizsargi bija viena no retajām pirmskara Latvijas organizācijām, kurai atļāva reorganizēties. Jāatzīmē, ka nacistu reorganizēto aizsargu organizāciju vadīja nacistu kontrolēta vadība un viņi pārstāvēja tikai paliekas no pirmskara grupas. Liels skaits aizsargu neatjaunoja savu darbību vācu okupācijas laikā ne kā šucmaņu vienību locekļi, ne arī kā 1943. g. grupa. Padomju autori savā propagandas literatūrā aizsargus dēvēja par fašistisku un antisemītisku organizāciju. Abi apzīmējumi organizācijas pirmsnacistu okupācijas vēsturē bija nepamatoti un kalpoja padomju interesēm.

Virsnieki

Arī tādu amorfu sociālu grupu kā virsniekus, tāpat kā aizsargus, vajāja gan padomju vara, gan nacisti. Atšķirībā no aizsargiem viņi izrādīja lielāku pretošanos nacistiem – izņemot latviešu pulkvežus, kas bija gatavāki sadarboties ar vāciešiem. Latviešu ģenerāļi ar dažiem izņēmumiem bija deportēti uz Sibīriju, kas nozīmēja, ka pusducis pulkvežu uzpeldēja kā svarīgi noteicēji latviešu militārajos jautājumos Otrajā pasaules karā. Lai gan daži virsnieki iestājās Arāja komandā un piedalījās briesmu darbos, lielākā daļa virsnieku, varbūt labāk saprotot kara atplūdus un uzplūdus Austrumos, nesteidzās brīvprātīgi pieteikties militārajā dienestā un lielā skaitā izvairījās no iesaukuma. Sevišķi grūti vāciešiem izrādījās nodrošināt ar virsnieku kadriem Latviešu leģionu.

Pērkoņkrustieši

Lielākā pirmskara fašistiskā grupa Latvijā pērkoņkrustieši savu darbību bija sākusi kā pretebreju un pretvācu kustība 30. gadu sākumā. Tās uzplaukuma laikā – 30. gadu sākumā – Pērkoņkrusts piesaistīja lielu skaitu studentu, kas 1941. g. bija nobrieduši un jau kaut ko sasnieguši. Tā lozungs bija: "Latviju latviešiem, latviešiem darbu un maizi". Lai gan K. Ulmanis organizāciju aizliedza un vadītājus apcietināja, zināmā mērā viņš pārņēma dažus tās šovinistiskās programmas aspektus. Kad 1940. g. jūlijā padomju vara K. Ulmani atstādināja, Pērkoņkrusta dalībnieki bija vienīgie politiskie ieslodzītie, ko K. Ulmanis neapžēloja, tādējādi nododot viņus IeTK rokās. Pērkoņkrusta aizliegums, kā arī atteikšanās atbrīvot tā biedrus no cietuma starp ulmaniešiem un pērkoņkrustiešiem nacistu okupācijas laikā radīja naidīgas attiecības. Naidīgums abu grupu starpā nacistu aģentiem deva zināmu izdevību manipulēt ar abām. Ir kļūda Pērkoņkrustu saistīt ar Ulmaņa režīmu, kā to dara Makss Kaufmans.[28] Faktiski līdz 1941. g. Pērkoņkrusts bija visvairāk vajātā politiskā grupa Latvijas vēsturē, pat vairāk nekā komunisti. K. Ulmanis pērkoņkrustiešus apcietināja, padomju vara masveidā iznīcināja un nacisti izmantoja.

Vācu okupācijas pirmā mēneša laikā pērkoņkrustieši nokļuva īpašas uzmanības lokā – un viņu rindas strauji auga. Tomēr vācieši viņiem nevarēja piedot iepriekšējo pretvācu nostāju. 1941. g. augusta vidū grupa tika vēlreiz aizliegta.[29] Pēc tam Pērkoņkrusta līderis Gustavs Celmiņš daļu grupas vadīja pretošanās cīņā pret nacistiem.[30] Cits organizācijas spārns tomēr savu sadarbību ar nacistiem turpināja. Kā rāda dokumenti, SD spēki gribēja vienīgi izmantot Pērkoņkrustu, lai mazinātu ulmaniešu nometnes ietekmi. Kad tas bija realizēts, Pērkoņkrustu aizliedza.

Vai pērkoņkrustieši piedalījās ebreju nogalināšanā 1941. g., nav skaidrs, bet viņu vaina antisemītiskas propagandas izplatīšanā starp latviešiem Saeimas perioda beigās un pirmajos mēnešos pēc vācu okupācijas nav noliedzama.[31] Lai gan būdams antisemītisks, Pērkoņkrusts nav sinonīms Arāja komandai vai ebreju slepkavām.

Pērkoņkrusts pamatā ir intelektuāla kustība, un arī tā noziegums bija intelektuālas dabas. Latvijas presi nacistu okupācijas laikā vadīja Pērkoņkrusta intelektuāļi, un galveno antisemītisko rakstnieku vidū 1941. g. bija pērkoņkrustieši Raimonds Čaks, Teodors Zeltiņš, Mārtiņš Vagulāns un Ādolfs Šilde. Tagad, kad ir pieejami plaši Pērkoņkrusta dalībnieku saraksti, izrādās, ka minimāls sakars starp Pērkoņkrustu un Arāja komandu pastāv. Starp Pērkoņkrusta dalībniekiem, kuri, kā domājams, piedalījās Arāja komandā, bija Arnolds Trucis, Valdis Didrihsons un Kārlis Detlavs.[32] Viņu saistība ar SD, sevišķi kā Rikarda grupas locekļiem, bija daudz lielāka. Saraksti rāda, ka pats V. Arājs savās Jelgavas ģimnāzijas dienās bija Pērkoņkrusta pārstāvis, bet Ulmaņa režīma laikā, būdams policists, viņš nebūtu varējis saglabāt sakarus ar organizāciju. Savā prāvā viņš noliedza, ka bijis Pērkoņkrusta dalībnieks.

Korporeļi

Normālos apstākļos demokrātiskā valstī studentu korporācijas netiktu minētas politiskā kontekstā. Korporācijām ir bijusi ļoti nozīmīga funkcija Latvijas vēsturē: tās ir bijušas izglītības bākas un sociālās enerģijas kodols. Valstij, kas līdz Otrajam pasaules karam joprojām lielākoties bija lauksaimniecības zeme, korporācijas sniedza pilsētniecisku pievilcību un izglītotas manieres. Korporeļu ziedošanās valstij, tās brīvībai un neatkarībai nekad nav tikusi apšaubīta. Viņu pārstāvji vienmēr stāvējuši sardzē pret visiem Latvijas ienaidniekiem. Bet vācu okupācija bija laiks, kas korporācijām Latvijā piešķīra nepiedienīgi lielu un ļaunuma pilnu lomu. Latviešu korporācijas tika organizētas pēc vācu *Burschenschaften* parauga; un, lai gan visas bija patriotiskas, dažas nosliecās uz zināmu ģermānisma pusi.[33] K. Ulmanis uz korporācijām raudzījās ar aizdomām. Padomju vara korporācijas slēdza, un vācieši tās neatjaunoja. Lai gan korporācijas atdzima emigrācijā, Latvijā tās sākušas atjaunoties tikai līdz ar neatkarības atgūšanu.

Korporācijai Latvijā pievienojās uz mūžu – tas nozīmēja, ka ap korporāciju mītnēm izveidojās daudzu paaudžu sociālā struktūra ar saknēm un zariem, kuru dzīvotspēks nebija atkarīgs no formāliem statūtiem. Patiesībā korporācijām bija savs pagrīdes organizācijas raksturs, kura ietekme sniedzās valsts valdībā un ekonomikā. Korporācijām bija tieksme veidot ietekmes tīklu, un to locekļi kontrolēja daudzas nozīmīgas civildienesta nozares. No vienas puses, korporācijas piedāvāja jauniešiem augšupvirzības iespējas; no otras puses, tās bija patronāžas organizācijas un ierobežoja egalitārismu, demokrātiskos procesus un tirgus saimniecības principus. Lai gan padomju vara deportēja lielu skaitu korporeļu uz Sibīriju, pamattīkls joprojām darbojās, kad ieradās vācieši.

Korporāciju ietekmi vācieši saprata varbūt labāk nekā jebkuras citas organizācijas varu Latvijā, jo daudzas no vācu amatpersonām, V. Štālekeru un R. Langi ieskaitot, bija īstenie – "rētainie" korporāciju brāļi. Mēs varam pieņemt, ka tā bija sagadīšanās, ka savas ierašanās pirmajā dienā Rīgā V. Štālekers satikās un sapratās ar Viktoru Arāju,

kurš piederēja Latvijas visizcilākajai korporācijai – *Lettonia*. Kopumā nevar apgalvot, ka piederība korporācijai kādu noskaņoja par labu kolaborācijai vai pretestībai.[34] Tomēr vēsturisks fakts ir tas, ka V. Arāja sakari ar korporeļiem, sevišķi *Lettonia*, palīdzēja piesaistīt viņa komandai lielu skaitu korporāciju biedru. Lai gan ir patiesība, ka korporāciju publika bija heterogēna, kopumā viņu simpātijas bija labējo pusē, un zināmā mērā tie bija antisemītiski noskaņoti. Pērkoņkrusts radās Selonijas alus pagrabā.

Intelektuāļi

Kopumā mākslinieki un intelektuāļi bija noskaņoti pret vāciešiem un saglabāja simpātijas pret angļiem. Žurnālisti bija vienīgie starp intelektuāļiem, izņemot dažus profesorus un rakstniekus, kas sadarbojās kā grupa.[35]

Deportēto radinieki

Daudziem latviešu vīriešiem pirmās padomju okupācijas laikā izdevās izvairīties no arestiem un deportācijām, parasti slēpjoties mežā vai pievienojoties partizāniem, bet sievietes un bērni tika deportēti. Kā rāda R. Heidriha un V. Štālekera apgalvojumi, viņi rēķinājās ar šo grupu kā potenciālajiem ebreju un komunistu slepkavām. Statistiski tomēr būtu grūti izdarīt kādus secinājumus par viņu ieceres panākumiem.

Repatrianti

> Vācu reiha traģiskā mīlestība bija baltiešu nāve.
>
> *Jirgens Ernsts Krēgers*

Vācbaltieši un latvieši, kuri bija repatriējušies uz Vāciju vai izbēguši uz turieni 1940.–1941. g. padomju okupācijas laikā, Latvijā atgriezās lielā skaitā un ieņēma augstus posteņus visās SD, militārās un civilās administrācijas nozarēs.[36] Abvērā vien bija iesaistīts ap 200 latviešu.[37] Neviens nezina, cik no viņiem dienēja Drošības policijā un SD spēkos, bet ir pierādīts, ka einzacgrupu personāla sastāvā bija daudz latviski runājošu vīru. Pat tiem, kuri nebija tiešā SD dienestā, bija nozīmīga loma nacistu doktrīnas – Jaunā Eiropa, vācu armijas neuzvaramība – un propagandas par ebreju boļševismu izplatīšanā. Repatriantu ietekme Latvijā bija postoša.

Šīs desmit sociālās kategorijas lielā mērā pārklājas. Visas, izņemot pērkoņkrustiešus, daļēji sakrīt ar ulmaniešiem, pastāv arī liela sakritība starp aizsargiem un deportēto radiniekiem. Pērkoņkrustieši var arī daļēji pārklāties ar korporeļiem un repatriantiem. No vācu redzes viedokļa šīs desmit grupas aptvēra relatīvi stabilus Latvijas elementus, antikomunistu slāņus ar noslieci uz kolaboracionismu.

Daudzi rakstnieki izjutuši kārdinājumu vienkāršot Latvijas sabiedrību un ir apgalvojuši, ka tā vai cita grupa bija atbildīga par ebreju nogalināšanu. Sevišķi pērkoņkrustieši ir tikuši nosaukti – dažreiz tikai viņi – kā slepkavas Latvijā. Citi pētnieki, kuriem ir labākas zināšanas par Latviju, minējuši arī aizsargus. Īstenībā slepkavu izvēle bija vairāk nejaušība, un viņi nāca no dažādām sociālajām grupām. Padomju stilā identificēt slepkavas, balstoties uz viņu ideoloģiju, varētu būt ļoti maldinoši.

Iepriekš aprakstītās latviešu elites pilnībā neatbilda Drošības policijas un SD plāniem. Ulmanieši, valdmanieši un intelektuāļi bija pārāk orientēti britu virzienā. Pērkoņkrustiešiem bija pretvāciska pagātne, un viņi bija pārāk ambiciozi, pārāk nacionālistiski un pārāk orientēti uz kliķēm. Arāja komandas sastāvs, lai gan bija sabiedrības šķērsgriezums, okupācijas pirmo triju mēnešu laikā bija ļoti mainīgs; tika savervēti daudzi bezdarbnieki un alkoholiķi. Deportēto radinieki tika atlasīti un uzaicināti, pierunāti un dažreiz piespiesti pievienoties Arāja komandai, bet būtu patvaļīgi apgalvot, ka viņi veidoja lielu īpatsvaru kādā komandā. Sākumā labi pārstāvēta bija korporeļu grupa, bet ar laiku tā tiecās izzust. Komandas agrīnajās dienās līdzās korporeļiem ļoti spēcīgi pārstāvēti bija sportisti.

Pretstatā stabilajām elitēm nestabilās kategorijas ietvēra ebrejus, komunistus, ceļojošos čigānus un Staļina radītos desmithektārniekus – "pagastu sadzīves maizes klaipam atgriezto šķēli, kura tam vairs nepielipa"[38]. Lai gan turīgie latvieši bija tiekušies mazināt desmihektārnieku skaitu, tā nebija maza grupa: 51 762 laukstrādnieki un rentnieki saņēma desmit hektāru lielus zemes gabalus, 23 321 sīkais zemesīpašnieks saņēma papildinājumu savam zemes gabalam. Kopā tika skarts vairāk nekā 75 000 saimniecību,[39] tas nozīmē, ka, rēķinot četrus cilvēkus ģimenē, pēc padomju spēku aiziešanas viena sestā daļa Latvijas iedzīvotāju vācu varas un tās latviešu palīgspēku acīs kļuva aizdomīga.[40]

Vācu sniegtais Latvijas sabiedrības vērtējums lielā mērā bija mainīgs un atkarīgs no tā, kas deva vērtējumu un kad tas bija izdarīts. Valtera Tirphāgena *(Walter Tirphagen)* vērtējumu var uzskatīt par tipisku:

> Latviešus var sadalīt 3 kategorijās. Pirmajā kategorijā ir ļaudis, kas sākuši mums kalpot un izpilda to labi. Tādu tomēr ir ļoti maz. Otrā grupā ir ļaudis, kas krituši apātijā. Viņi visam atmetuši ar roku. Šī grupa ir daudz lielāka. Trešā kategorija ir vislielākā. Šo ļaužu ārējais izskats apmāna. Tomēr no viņu izturēšanās, un cik nelabprāt viņi runā vāciski, skaidri redzams, ka tie ir mūsu lielākie ienaidnieki. Tie ir latvieši, kuri līdz šim laikam nav sapratuši, ka viņiem jāaizmirst sava tautība un jākrīt uz ceļiem Vācijas fīrera priekšā.[41]

Vācu politika ebreju jautājumā[42]

Kāpēc vācieši uzsāka nogalināt Austrumu ebrejus? Ir dažādi "loģikas" virzieni, kas viņus noveda pie šādas rīcības. Pēc tam kad nacisti nāca pie varas 1933. g., pakāpeniski tika palielināts spiediens pret ebrejiem. Izturēšanās pret Polijas ebrejiem pēc 1939. g. –

koncentrācijas nometņu un geto veidošanas politika, kas sākās 1940. g. beigās, – bija tā brīža nacistu politikas kulminācija. Karš pret Padomju Savienību bija jauna sliekšņa pārkāpšana vairākos aspektos. Austrumu ebreju nogalināšana kļuva par vienu no nacistu kara mērķiem.

Kā atzīmēja L. Davidoviča, galējais līdzeklis, kā izrēķināties ar ebrejiem, bija viņus nogalināt karā, kurš Hitlera iztēlē būtu bijis galīgais karš. Ebreju jautājums bija jāatrisina, pirms kauju dūmi bija izklīduši, pirms reiha uzvaras. Šķiet, ka Heinrihs Himlers un Reinhards Heidrihs ir ticējis, ka Austrumu ebrejus varētu iznīcināt, vienojoties ar vietējiem kara pirmajos mēnešos. Pat Latvijā, kur ebreju skaits bija mazs, tas nebija izdarāms tik ātri, kā sākotnēji cerēts.

Austrumu zemes bija paredzēts ne tikai okupēt un ekspluatēt, kā tas bija attiecībā uz ģermāņu zemju – Francijas, Beļģijas, Holandes un Skandināvijas iedzīvotājiem. Baltiju bija paredzēts ģermanizēt. Baltijas ģermanizācija nozīmēja – to pilnīgi iztīrīt no nevāciskiem iedzīvotājiem un viņus aizvietot ar ģermāņu ieceļotājiem. Ebreju iznīcināšana bija pirmais solis Baltijas valstu ģermanizācijas virzienā.

Ārkārtējā slepenība bija daļa no Hitlera plāna, risinot ebreju jautājumu Austrumos. Šķiet, ka Hitlera nodomi attiecībā uz ebrejiem nebija plaši zināmi ārpus Drošības policijas un SD hierarhijas, ja vien tā nebija daļa no izlikšanās. Lasot dokumentus, kas noteica politiku attiecībā pret ebrejiem Baltijā, varam konstatēt, ka nacistu varas elite – civilā administrācija – par to informēta nebija vai arī, ja bija, tad tās spēja izlikties sasniedza augstāko pakāpi lielāko krāpšanu vēsturē.

1941. g. 27. jūlijā Hinrihs Loze drīz pēc nozīmēšanas par Ostlandes reihskomisāru, gatavojoties varas pārņemšanai, izdeva deklarāciju par politiku ebreju jautājumā. Tā paredzēja geto izveidošanu un ebreju darbaspēka ekspluatāciju, bet nerunāja par ebreju iznīcināšanu Ostlandes teritorijā.[43] H. Lozes argumenti ebreju – sevišķi amatnieku saglabāšanā kā strādniekus Vērmahtam un kara mērķiem bija spēcīgi. H. Lozes līnija bija pretstats iznīcināšanas politikai, ko Drošības policija un SD bija piekopusi kopš 22. jūnija, un tāpēc tas, ka ģenerālis V. Štālekers pacēla savu protesta balsi, nebija negaidīti. No einzacgrupu štāba Novoseļjē V. Štālekers saviem kaujaslauka komandieriem sūtīja vēstuli, kas datēta 1941. g. 6. augustā.[44] Vēstulē viņš kritizē H. Lozes līniju kā Polijas ebreju politikas kopiju un raksturo to kā novecojušu. V. Štālekers pierāda, ka karš pret Padomju Savienību radījis jaunus apstākļus un ka ebreju jautājuma risinājums jāatstāj SD pārziņā. Sevišķi iespaidīgs ir viņa ar roku rakstītais, vēstulei pievienotais komentārs, kas ir viens no nacistu Austrumu ebreju politikas pamatformulējumiem. Piezīme ir šāda:

> Es uzskatu par nepieciešamu pirms principiāla norādījuma izdošanas visus šos jautājumus vēl pamatīgi apspriest mutiski, jo tas ievērojamā mērā skar principiālas, rakstiski neapspriežamas augstākas instances pavēles Drošības policijai.

Šī domu gaita un dažas no frāzēm, tādas kā "pamatpavēles", kas atrodamas V. Štālekera izteikumos, kļuva zināmas pēckara einzacgrupu prāvā, bet V. Štālekera vēstule parāda, ka šie apzīmējumi tika lietoti jau 1941. g. ebreju nogalināšanas periodā.

Kādu brīdi Latvijā, šķiet, tika sekots abām līnijām – V. Štālekera un H. Lozes. Augusta vidū Rīgas ebreju nogalināšana tika pārtraukta un sākās gatavošanās Rīgas geto organizēšanai. No H. Lozes norādījumiem bija redzams, ka Latvijas ebrejus koncentrēs Rīgā, Liepājā un Daugavpilī. Latvijas mazajās pilsētās turpinājās ebreju iznīcināšanas Rūdolfa Langes vadībā; augusta pirmā puse bija sevišķi aktīvs posms Arāja komandai.

Lai kāda bija vācu politika attiecībā pret ebrejiem Ostlandē, ir taisnība, ka salīdzinājumā ar ebrejiem mazajās Latvijas pilsētās un Ukrainā lielākās daļas Rīgas, Daugavpils un Liepājas ebreju dzīve tika pagarināta par apmēram diviem trim mēnešiem. Šķiet, ka nav jautājuma par to, vai H. Himlers un R. Heidrihs bija nodomājis nogalināt visus Latvijas ebrejus. *Judenfrei* zīme, kas bija redzama pie dažu pilsētu robežām, ir viens no šīs politikas pierādījumiem.

Notikumu norise parādīja, ka Vērmahta un H. Lozes viedokļi nesaskanēja ar fīrera pavēli un tādēļ H. Himlers H. Lozes plānu atvirzīja malā. SS obergrupenfīrera un policijas ģenerāļa Frīdriha Jekelna nozīmēšana par Augstāko SS un policijas vadītāju Ziemeļkrievijā un Ostlandē *(Höherer SS und Polizeiführer (HSSP) Rußland–Nord und Ostland)* signalizēja, ka nogalināšanas politika Baltijā ir pilnībā atsākta vai, lietojot nacistu eifēmismu, tiek realizēta pilnīga un galīga zemes iztīrīšana.

H. Himlera un R. Heidriha plāni

Lai gan mums nav nekādu dokumentu ar pavēlēm nogalināt Latvijas ebrejus, mūsu rīcībā ir R. Heidriha instrukciju komplekts ģenerālim V. Štālekeram un citiem einzacgrupu līderiem ar norādi noslēpt nogalināšanas, lai izskatītos, ka to darījuši "vietējie". Nepārprotams plāns bija pamudināt vietējos iedzīvotājus uz "spontāniem" ebreju grautiņiem. R. Heidrihs rakstīja:

> Atsaucoties uz manām iepriekš veiktajām mutiskajām iestrādnēm 17. jūnijā Berlīnē, es jums atgādinu sekojošo:
>
> 1. Nekādi šķēršļi nav liekami antikomunistisko un pretžīdu aprindu pašattīrīšanās tieksmju ceļā jaunokupētajās teritorijās. Labāk, lai tās intensificē, kad nepieciešams, neatstājot nekādus pierādījumus, un novirza pienācīgā ceļā, nedodot šīm vietējām "pašaizsardzības aprindām" nekādu izdevību vēlāk atsaukties uz pavēlēm vai jebkādām politiskām garantijām.[45]

Cits pierādījumu slēpšanas veids bija filmēt un fotografēt nogalināšanas akcijas, kad to darīja "vietējie", bet izvairīties no tā, kad bija iesaistīti vācieši. V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra ziņojums satur šādu teikumu:

> Cik tas bija iespējams, Kauņā, kā arī Rīgā filmas un fotogrāfijas fiksēja faktu, ka pirmās spontānās žīdu un komunistu eksekūcijas izdarīja lietuvieši un latvieši.[46]

"Vietējo" iznīcināšanas vienību fotografēšana notika visu ebreju nogalināšanu periodu.[47] Daudzos citos 1941. g. 15. oktobra apkopotā ziņojuma fragmentos V. Štālekers atsaucās uz nepieciešamību slēpt vāciešu lomu nogalināšanās un virzīt un veidot "vietējo" dalību akcijās:

> Jau pirmajās stundās pēc mūsu ierašanās, lai gan ar ievērojamām grūtībām, vietējie antisemītiskie spēki tika kūdīti uz žīdu grautiņiem. Kā pavēlēts, Drošības policija bija apņēmusies žīdu jautājumu atrisināt ar jebkādiem līdzekļiem un ar pilnu apņēmību. Tomēr bija vēlams žīdu jautājumu nepacelt nekavējoties, tā ka neparasti smagi pasākumi būtu varējuši arī radīt šoku vācu aprindās. Uz ārpusi vajadzēja izskatīties, ka paši vietējie iedzīvotāji dabiski reaģējuši pret desmitiem gadu ilgo apspiestību no žīdu puses un pret komunistu radīto teroru nesenā vēsturē un ka vietējie iedzīvotāji šos pirmos pasākumus veikuši labprātīgi.
>
> Pieaugot darbības teritorijai un Drošības policijas uzdevumu daudzumam, sākumā tika veikts mēģinājums, ka uzticamiem iedzīvotājiem pašiem vajadzētu piedalīties cīņā pret viņu zemes parazītiem, t.i., sevišķi pret žīdiem un komunistiem. Līdzās vadības nodrošināšanai pirmajām spontānajām akcijām.. jāveic piesardzības soļi, lai pašattīrīšanās akcijās iesaistītu uzticamu personālu, un jāveido Drošības policijas pastāvīgās palīgvienības.
>
> Pēc vācu karaspēka ierašanās Latvijā tika radīti Pašaizsardzības spēki, ko veidoja dažādu profesiju vīri; daži no tiem bija pilnīgi nepiemēroti darbam, kas saistīts ar policiju. Mērķis bija no visiem šiem nekritiski savāktajiem spēkiem, kas bija apbruņoti ar dažādiem ieročiem, izveidot lietderīgu vienību un pirmkārt likvidēt tos elementus, kas, piedaloties Pašaizsardzības spēkos, centās slēpt savus komunistiskos uzskatus vai kā citādi aptraipīto pagātni.
>
> Rīgā, tāpat kā citās Latvijas lielākajās pilsētās, Drošības policija pati uzņēmās sākotnējo drošības komandu dibināšanu. Vēlāk tās pārveidoja par Palīgpolicijas spēkiem, kuri tagad sastāvēja pilnībā no izmeklētiem, uzticamiem un profesionāli trenētiem dalībniekiem. Lielākās pilsētās par Palīgpolicijas priekšniekiem tika iecelti prefekti. Palīgpolicijas formējumi tika sadalīti Drošības policijā un Kārtības policijā. Drošības policijas izpalīgi [domāta Arāja komanda. – *A.E.*], kas strādā pastāvīgā einzackomandas 2 uzraudzībā, no kuras tā saņem norādījumus savai darbībai un kurai tai pastāvīgi jāsniedz detalizēti ziņojumi par savu darbību, ir sadalīti politiskajā un kriminālajā daļā.
>
> Drošības policijas pienākums bija ierosināt šos pašattīrīšanās centienus un vadīt tos vajadzīgajā virzienā tā, lai izvirzītais mērķis teritorijas attīrīšanai tiktu sasniegts, cik ātri vien iespējams. Ne mazāk nozīmīgi bija nodrošināt nākotnei spēcīgu demonstrējamu faktu, ka atbrīvotie iedzīvotāji pēc pašu gribas ar visbargākajiem pasākumiem vērsušies pret boļševistisko un žīdisko ienaidnieku bez jebkāda vācu iestāžu norādījuma.

> Ievērojami grūtāk bija sākt līdzīgas tīrīšanas operācijas un grautiņus Latvijā. Iemesls tam varētu būt saistīts ar faktu, ka padomju vara visus nacionālos līderus, sevišķi Rīgā, bija noslepkavojusi vai izvedusi. Tomēr pēc attiecīgas latviešu Palīgpolicijas ietekmēšanas bija iespējams uzsākt žīdu grautiņu Rīgā, kura laikā tika iznīcinātas visas sinagogas un nogalināti apmēram 400 žīdu. Tā kā Rīgas iedzīvotāju vispārējā nomierināšanās notika ļoti ātri, tālāki grautiņi vairs nebija iespējami.
>
> Jau no paša sākuma bija sagaidāms, ka grautiņi vien neatrisinās žīdu problēmu Ostlandē. No otras puses, Drošības policijas tīrīšanu operāciju mērķis saskaņā ar fundamentālajām pavēlēm bija visplašākā iespējamā žīdu likvidēšana. Tādējādi ar zonderkomandu palīdzību, kam tika pievienots atlasīts personāls (Lietuvā – partizānu grupas; Latvijā – latviešu Palīgpolicijas grupas), pilsētās un laukos tika veiktas plašas eksekūcijas. Eksekūciju komandu izmantošana noritēja labi. Eksekūciju komandās nozīmējot lietuviešu un latviešu personālu, īpaša uzmanība tika veltīta to vīru atlasīšanai, kuru ģimenes vai radiniekus krievi bija nogalinājuši vai izveduši.[48]

Šai liekulībai bija vairāki cēloņi. Tika dots ticams pamats ebreju iznīcināšanu operāciju komandieriem, kā arī vāciešiem kopumā noliegt vainu, un tas kalpoja, lai maldinātu pasauli, sevi, upurus un vajātājus par slepkavībām un noziedzniekiem. Galvenais faktors, šķiet, ir bijis nodoms maldināt vācu kareivjus, lai saglabātu neskartu viņu morāli un pasargātu mājās esošos cilvēkus no informācijas par briesmu darbiem okupētajās teritorijās. Šī krāpšana lielā mērā bija veiksmīga. Tā ir maldinājusi daudzus vāciešus un dažus latviešus, kā arī pētniekus par holokaustu.[49] Nacistu aizsākto maldināšanu turpināja padomju vara un pēc tās krišanas – vecā režīma aizstāvji.

Latviešu loma slepkavībās

Pat ja tiek noliegts spontanitātes arguments, dažādām latviešu policijas vienībām slepkavībās bija liela loma. Pirmā un galvenā bija Arāja komanda un daži šucmaņu vai policijas spēki pilsētās un apriņķos. Latviešu vienību piedalīšanās Latvijas ebreju iznīcināšanas operācijās ir vēsturisks fakts, kas ir ticis apstiprināts kara noziegumu prāvās un lietu iztiesāšanā kopš Otrā pasaules kara un ko apstiprinājuši liecinieku un briesmu darbu dalībnieku dokumenti un liecības. No otras puses, Latvija bija okupēta valsts, un kontrole, ko nacistu spēki uzspieda, bija militāra, tieša un barga. Jebkura nacistu okupācijas interpretācija kā tāda, kuras apstākļos latvieši, pat kolaboracionisti, būtu varējuši darboties uz savu roku, nevar tikt pamatota ar pierādījumiem. Daži VDK pamfleti aukstā kara laikā apgalvoja, ka latviešu vienības un policijas spēki bija iesaistīti spontānās ebreju nogalināšanās pirms vācu ierašanās; tādiem apgalvojumiem trūkst dokumentācijas. Vispirms jau latviešiem no pirmajām okupācijas dienām bez vācu atļaujas, kontroles un zināšanas nebija atļauts turēt nekādus ieročus, arī ne medību bises.

Pat Arāja komandas locekļiem (ieskaitot pašu V. Arāju) vajadzēja izprasīt medību ieroču atļaujas no saviem augstākajiem SD priekšniekiem. Policijas spēku dalībniekiem – pat no Arāja komandas – nebija atļauts lietot komplicētāku vai ātrāku ieroci par šauteni. Latviešu policistiem savu ieroci vajadzēja glabāt policijas iecirknī, lai gan ārpus dienesta dažiem Arāja vīriem, šķiet, bija atļauts nēsāt pistoli.

Vārdi un uniformas

Kad žurnālisti un vēsturnieki runā par vienībām un cilvēkiem, viņi pieļauj daudz kļūdu vārdu, nosaukumu, apzīmējumu un uniformu lietojumā. Vācu vienības, kas atbildēja par iznīcināšanām un tās vadīja, bija Drošības policijas un SD *(Sicherheitspolizei und SD)* spēki. Saukt tās par SS ir neprecīzi. SD bija SS – H. Himlera impērijas daļa, bet daža neskaidrība rodas, ja SD aizstāj ar vispārējo SS. SD komandieris bija R. Heidrihs, un viņš vadīja atšķirīgu organizāciju, kam nebija tiešu sakaru ar *Waffen-SS*. Pastāvēja zināma sakritība starp SD un SS, jo padomju teritorijās einzacgrupas savās iznīcināšanas vienībās iesaistīja dažas *Waffen-SS* vienības. SD kā iznīcināšanas vienības iesaistīja arī vācu Kārtības policijas vienības. SD nebija tiesību valkāt SS militārās zīmotnes. Latvieši bieži SD sauca par "melnajiem" pēc uniformas krāsas. Kaujaslaukā SD tomēr valkāja zaļganpelēko armijas tērpu, bet ar melnu rotājumu, kas viņus identificēja kā SD. Nav arī precīzi kā iznīcināšanas organizāciju minēt Gestapo. Apgalvots, ka dažreiz SD 3. nodaļa ietvērusi Gestapo apakšvienību, bet šī nodaļa vairāk nodarbojās ar izlūkošanu un izmeklēšanas jautājumiem nekā ar ebrejiem. Par ebrejiem atbildīga bija SD 4. nodaļa.

Atsaukšanās uz latviešu slepkavām kā uz SS var dot emocionālu apmierinājumu, bet tā darīt ir divkārt nepareizi. Arāja vienība bija SD palīgvienība, un sākotnēji tai nebija tiesību valkāt vācu vai jebkādu citu uniformu, nebija atļauts lietot arī melnās zīmotnes. Sākumā V. Štālekers Arāja vīriem pavēlēja valkāt civilo apģērbu, lai gan vēlāk vasarā kļuva pielaidīgāks un atļāva valkāt latviešu uniformas bez zīmotnēm. Viņu atšķirības zīme bija zaļš piedurknes apsējs ar identifikācijas numuru un vārdu: *Sicherheitsdienst*. 1942. g., periodā pēc ebreju nogalināšanām, kad Arāja komanda bija sagatavojusies akcijai padomju teritorijā, tās locekļi sāka saņemt vācu uniformas ar melnu rotājumu. Arāja komandai nekad nebija tiesību valkāt SS militārās zīmotnes. Latviešu leģionāri bija pirmās un vienīgās latviešu vienības, tērptas SS uniformās. Leģionam tomēr nebija nekāda sakara ar ebreju nogalināšanu, jo tas tika organizēts divus gadus pēc tam, kad Latvijas ebreji bija nogalināti.

Atsauces un skaidrojumi

1 Literatūra par latviešu "boļševismu", sevišķi par strēlnieku lomu Krievijas Pilsoņu karā ir plaša. Pamatbibliogrāfiju par tēmu sk.: Ezergailis A., *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution.*

2 Precīzs no Eiropas Latvijā ievesto ebreju skaits šobrīd vēl nav noteikts. Dažos padomju avotos apgalvots, ka 1942. g. Latvijā ieveda 240 000, bet šādiem skaitļiem nav atrasts jebkāds pierādījums. Attiecībā uz 1941. g. rudeni ir daži dokumenti, kas rāda, ka Berlīne plānoja izveidot lielu koncentrācijas nometni trīsstūrī Rīga–Tukums–Jelgava, bet nekas no šī plāna netika realizēts. Sk.: O. H. Drekslera memorands par viņa sarunu ar V. Štālekeru 20. oktobrī (1941, YIVO OCC E 3 29).

3 Zināma informācija par iznīcināšanām Latvijā, iespējams, ne visai ticama, nāk no V. Arāja ar zvērestu apstiprinātās liecības attiecībā uz Helmutu Cīgleru *(H. Ziegler)*. V. Arājs apgalvoja, ka slepenība bija tik liela, ka H. Cīglers, kurš Rīgā ieradās 1943. g., nebūtu varējis uzzināt par 1941.–1942. g. iznīcināšanām. V. Arājs stāsta par sodu, ko saņēmis viens no viņa vīriem par to, ka izpļāpājies citam karavīram par nogalināšanas vietu. Sk.: "Eidenstattliche Erklärung", Fallingbostel, 27 September, 1948. Spruchgericht Benefeld-Bomblitz: trial records of Helmut Ziegler.

4 Boehm M. H., "Baltische Einflüße auf die Anfänge des Nationalsozialismus".

5 Ezergailis A., *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution.*

6 Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture*, 862. lpp.

7 Desmithektārnieki cieta arī tad, kad vācieši no latviešiem sāka pieprasīt darba klausības, bieži izvēloties desmithektārniekus. Sk.: Siljakovs K., *Mana atbilde*, 2. sēj., 124. lpp.

8 No pieejamās statistikas nav skaidrs, vai deportētie ebreji bija daļa no 15 000 vai papildu šiem 15 000 (*Latvju enciklopēdija*, 1962–1982, 1. sēj., 318. lpp.). Pavisam 1940.–1941. g. komunistu režīms deportēja vai nogalināja vismaz 25 000 Latvijas pilsoņu. Latviešu avoti parasti apgalvo, ka komunisti nogalināja un deportēja ap 32 000 latviešu, lai gan nav skaidrs, kā skaitlis ir ticis noteikts.

9 Springfield S., "A Life Saved by a Beating", in *The Unfinished Road*, p. 122.

10 Gordons F., *Dienas un nedienas*, 9., 10. lpp.; Michelson F., *I survived Rumbuli*, p. 31. Vēl konkrētāk tas ir pastāstīts Sidneja Aivensa *(Sidney Iwens)* grāmatā *How Dark the Heavens* (40., 41. lpp.). Ebreju problēma kara priekšvakarā apskatīta arī: Rapoport L., *Stalin's War Against the Jews*, p. 58, 59.

11 1941. g. 13. septembrī 11 000 cilvēku lielā 201. strēlnieku divīzija deva svinīgo solījumu, tā uzskatāma par divīzijas dzimšanas dienu. 2000 latviešu krita Maskavas aizstāvēšanas kaujās. Sk.: Krūmiņš V., "Ilgais ceļš uz demokrātiju", *Padomju Latvijas Komunists*, 1990, nr. 2, 88. lpp.

12 Laikraksta redaktors bija Arturs Kroders, kurš vēlāk īsu laika periodu strādāja par nacistu izdevuma *Tēvija* redaktoru. *Brīvā Zeme* bija Ulmaņa valdības oficiālais laikraksts.

13 *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 16.–19. lpp.

14 Ereignismeldungen, 1941, N 15.

15 *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj, 25.– 31. lpp.

16 Jautājums par Latviešu leģiona nacistisko statusu ir bijis starptautiskās sabiedrības uzmanības lokā kopš Otrā pasaules kara beigām. Amerikas Savienoto Valstu Imigrācijas un naturalizācijas dienests 1950. g. par leģionāriem deva spriedumu, norādot, ka viņus nevajag uzskatīt par SS vienībām, kā noteica Nirnbergas Starptautiskais tribunāls. Daudz darbu un atmiņu par policijas bataljoniem un leģionu sarakstījuši latviešu emigranti Rietumos, bet iepazīties ar tā vēsturi var, ielūkojoties A. Plensnera sastādītajā darbā *Informācija par Latviešu leģionu* un šķirklī *Latvju enciklopēdijā* (2. sēj., 1288.–1322. lpp.), kā arī grāmatā *Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?*

17 Visjaunākais darbs, kas pēta leģiona izcelšanos, ir Haralda Biezā grāmata *Latvija kāškrusta varā.*

[18] Latviešu leģionārus jāatšķir gan no šucmaņiem, gan no *Waffen-SS* piederīgajiem. Piemēram, A. Silgailis rakstā "Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg" (246.–250. lpp.) nav skaidri parādījis šo atšķirību. Latvijā līdz pat *glasnostj* ērai atšķirība starp latviešu militārajām un policijas vienībām bija viena no aizliegtajām tēmām. Sk.: Zommers K., "Slavas un sāpju vainags"; Strods H., "Dokumenti liecina: Izprast patiesību".

[19] Bender R. J., Taylor H. P., *Uniforms, Organisation and History of the Waffen-SS*, p. 131–145. Somu saistīšanās ar SS gāja tālāk par dalību Vikingu divīzijā. Piemēram, SS pakļautībā Kolas pussalā cīnījās somu 3. korpuss. Par bretoņiem SS sk.: Quarrie B., *Hitler's Samurai: The Waffen-SS in Action*. Britu vienību *Britishe Freikorps* vadīja Džons Eimerijs (*John Amery*), un pēc kara viņu tiesāja un sodīja ar nāvi. Franču brīvprātīgo SS vienību sauca *Division Charlemagne*. Sk.: *The Marshall Cavendish Illustrated Encyclopedia of World War II: An Objective Chronological, and Comprehensive History of the Second World War* / Text by Eddy Bauer.

[20] Daudzu latviešu vidū valdīja uzskats, ka Latviešu leģions ir viņu brīvības garants. Katrs jauniesauktais devās uz leģionu, dziedot populāru dziesmu: "Mēs sitīsim tos utainos un tad tos zili pelēkos". Pretvācu noskaņojums kara gados bija izplatīts, un, kā rāda SD lietas, tas vāciešiem nebija noslēpums. Interesanti atzīmēt, ka vācieši šo pretvācisko dziesmu piecieta. Sk.: [Pēteris L.], "Grenadiera stāsts", 58.–63. lpp. Autors daudz runā par patriotismu un pretvācu noskaņojumu latviešu karavīru vidū. "Leģionā neesmu sastapis tādu cilvēku, kas jūsmotu par vāciem," viņš raksta.

[21] Vairāk informācijas par šucmaņu vienībām sk. 10. nodaļā.

[22] Atšķirība starp šucmaņu vienībām un SD parādīta dokumentā, kas atrasts Ostlandes reihskomisāra pārvaldes dokumentos, sk.: 1941–1945, National Archives film Series T-459, Roll 24, p. 1243.

[23] Amerikas Savienoto Valstu imigrācijas un naturalizācijas iestādes mēģināja ierosināt lietas par trim šucmaņu vienību dalībniekiem Vili Hāzneru, Elmāru Sproģi un Boļeslavu Maikovski. No viņiem vienīgi B. Maikovskis 1988. g. tika atzīts par deportējamu no ASV. Viņš aizbrauca uz Vāciju, un 1990. g. pret viņu tika sākta kara noziegumu prāva. 1994. g., ņemot vērā viņa lielo vecumu, tiesvedība pret viņu tika pārtraukta. 1996. g. B. Maikovskis nomira. 1997. g. Kanādas Tieslietu departaments uzsāka lietu pret Pēteri Vītolu, kurš dienēja Madonas policijā. 1998. g. Kanādas tiesu iestādes P. Vītolu attaisnoja nozieguma sastāva trūkuma dēļ.

[24] Dokumenti par pēdējo eksistē un atrodas Hūvera institūta arhīvā (*The Hoover Institution on War, Revolution, and Peace*). Šucmaņu bataljonu sarakstus iespējams rekonstruēt līdz to pēdējam vīram.

[25] Ir neskaitāmi izlūkošanas ziņojumi, kas norāda uz latviešu probritu nosliecēm, un Egons Heinsels (*Haensell*), aģents, kurš strādāja SD 3. departamenta vadītāja šturmbanfīrera Dr. Otto Librama labā, par to liecināja V. Arāja prāvā 1976. g. 19. februārī.

[26] Daļēji uz šo jautājumu atbildējis Haralds Biezais rakstā "Vācu okupācijas priekšvakarā" (21.–30. lpp.).

[27] Pārups Ē., "Sadarbība ar Valdmani".

[28] Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*.

[29] Pavēli, kas aizliedz Pērkoņkrusta aktivitātes, var atrast Koblencas Valsts arhīvā, un man to iedeva Ā. Šilde.

[30] Pērkoņkrusta jautājums tika debatēts V. Arāja prāvā. Sk.: Arājs Trial Records: Urteil gegen Viktors Arājs; arī Ā. Šildes lieta prāvā. Intervija ar Ā. Šildi 1985. g. jūnijā.

[31] Koblencas Valsts arhīva dokumenti ietver lielu mapi par Pērkoņkrustu, kas satur dokumentus par 1941. g. augustā noturēto konferenci. No šiem dokumentiem Pērkoņkrusta antisemītiskie uzskati ir acīm redzami.

[32] Amerikas Savienoto Valstu Justīcijas departaments visus trīs apsūdzēja par savas dalības slēpšanu Arāja komandā. A. Trucis nomira, pirms lieta nonāca tiesā. V. Didrihsons, atsakoties no pilsonības, izvairījās no tiesas, un K. Detlavu atbrīvoja, lai gan viņa brālis liecināja, ka viņš bijis komandā.

[33] Piemēram, citi korporeļi *Lettonia* tās attieksmēs uzskatīja par mazliet ģermānisku. Viņi *Lettonia* dalībniekus dažkārt dēvēja par "ne gluži austriešiem".

[34] Leonīds Jansons, V. Arāja biedrs no *Lettonia*, liecināja, ka *Lettonia* nebija noteikta politiska viedokļa, ka tā bija nacionāla latviešu organizācija, skaidri neizteikta antisemītiska vai sastāvoša no Pērkoņkrusta dalībniekiem, bet tāda, kur eksistēja simpātijas antisemītismam un Pērkoņkrustam (Arājs Trial Records, p. 5811, 5812). Jēkabs Kalniņš par *Lettonia* politisko raksturu teica: "Šajā biedrībā nerunā tik daudz par ideoloģiju, cik par līdzbiedru uzvedību" (Arājs Trial Records: Jēkabs Kalniņš deposition, 14 June 1978, p. 5687).

[35] Starp rakstniekiem un dzejniekiem vislabāk zināmie kolaboracionisti bija Viktors Eglītis, Jānis Sārts un Teodors Zeltiņš. Anšlavs Eglītis, Viktora dēls, lai gan kopumā antisemītismā neiesaistījās, publicēja vienu antisemītisku īso stāstu "Brauciens uz Gotlandi" *Tēvijā* 1941. g. augustā.

[36] Par nacistu ietekmi Baltijas vāciešu vidū sk.: Feldmanis I., "Vācu vēsturnieki par nacisma ietekmi Latvijas vāciešos 30. gados".

[37] Silgailis A., "Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg", S. 246–250.

[38] Siljakovs K., *Mana atbilde*, 2. sēj., 124. lpp.

[39] Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture*, 863. lpp.

[40] K. Siljakovs darbā *Mana atbilde* (2. sēj., 124. lpp.) stāsta, ka pirmās grupas, kas no Kurzemes tika deportētas uz Vāciju darba dienestā, bija desmithektārnieki. Daudzi no latviešu "komunistiem", kurus nošāva vācu okupācijas laikā, bija desmithektārnieki. Cietumi un koncentrācijas nometnes lielā mērā bija pilnas ar šiem cilvēkiem.

[41] Vanags J., *Latvijas zemnieks vācu okupācijas varā*, 18. lpp. Tas ir Maskavas propagandas pamflets, un jāatzīmē, ka pamfletā J. Vanags, lai gan runā par briesmu darbiem Latvijā, nepiemin, ka tika nogalināti ebreji.

[42] Pilnīgāko diskusiju par fīrera pavēli sk.: Breitman R., *The Architect of Genocide;* Fleming G., *Hitler and the Final Solution*. Holokausta tālejoši cēloņi iztirzāti darbā: Aly G., Heim S., *Vordenker der Vernichtung*.

[43] H. Lozes politika ir apskatīta Hamburgas Zemestiesā spriedumā F. Jānkes lietā.

[44] Uz V. Štālekera vēstuli man norādīja Marģers Vestermanis, un tā ir atrodama Latvijas Valsts vēstures arhīvā: LVVA, 1026. f., 1. apr., 3. l., 237.–239. lpp.

[45] Arājs Trial Records: Arājs Indictment, p. 57.

[46] Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 18.

[47] Vislabāk zināmās fotogrāfijas, kas rāda ebreju nogalināšanas Latvijā, nāk no Liepājas kāpām. Lai gan Liepājas iznīcināšanas akcijās piedalījās gan vācieši, gan latvieši, attēli rāda tikai latviešus. Fotografēja V. Kīglers, Liepājas SD priekšnieks.

[48] Visi iepriekšējie fragmenti ņemti no V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra apkopotā ziņojuma. Attiecībā uz Lietuvu V. Štālekers rakstīja: "Pārsteidzoši, vispirms te nebija viegli ierosināt uz liela mēroga žīdu grautiņu." Nākošajā teikumā viņš lielās, ka viņa vīru maza speciāla nodaļa pēc zināmām pūlēm bija spējīga pamudināt Klimati uzsākt grautiņu Kauņā (17. lpp.).

[49] Vāciešu mēģinājumi atbildību novirzīt uz latviešiem, noliedzot savu pašu lomu, sākās 1941. g. un turpinās līdz mūsu dienām. Piemēram, Zemgales nacistu gebītskomisārs von Medems 1941. g. 12. augusta ziņojumā Latvijas ģenerālkomisāram slepkavības savā apgabalā, sevišķi Ilūkstes apriņķī, pierakstīja latviešiem. Egons Hensels, SD amatpersona, kas strādāja Rīgā O. Librama pakļautībā, V. Arāja prāvā liecināja, ka tieši latvieši nogalināja Latvijas ebrejus (1976. g. 19. februāra liecība). Tā pati nolieguma tēma redzama darbā: Kroeger J. E., *So war es* un Hinriha Lozes pēckara liecībās (Landgericht Hamburg: Lohse's deposition; In der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a.). Ņemot vērā iznīcināšanu mērogu Baltijā, nacistu iecere noslēpt slepkavības jāuzskata par ļoti veiksmīgu, jo ziņas par tām, cik mums zināms, Zviedriju nesasniedza līdz 1942. g. rudenim.

II

Latvijas ebreji

Latvijas ebrejus veidoja dažādi elementi: Kurzemes, Vidzemes un Latgales ebreji. Katrai no šīm grupām bija sava vēsture. Tās kļuva par vienotu kopienu pēc Latvijas Republikas nodibināšanās (1918–1940).

Dr. S. Levenbergs

Ebreju skaita pieaugums un kritums

Ebreju vēsture Latvijā ir saistīta ar Polijas-Lietuvas valsts paplašināšanos, pievienojot Kurzemi un Latgali 16. gadsimtā. Latvieši apdzīvoja piecas teritorijas pie Baltijas jūras: Kurzemi, Zemgali, Sēliju (kas iekļāvās Kurzemes hercogistē), Vidzemi un Latgali (kas zināma arī kā Poļu Vidzeme vai Inflantija).

2.1. tabula. Ebreji Latvijā

Gads	Ebreji Latvijā	Iedzīvotāju īpatsvars
1897	142 315	7,40%
1914	185 000+	
1920	79 368	5,13%
1925	95 474	5,33%
1930	94 388	5,00%
1935	93 479	4,79%
1939	86 422a	4,40%
1941 (jūlijs)	66 000b	
1943	12 964c	
1959	36 600	1,80%
1970	36 700	1,60%
1979	28 300	1,10%
1989	22 900d	0,90%

Avots: Rutkis J., *Latvijas ģeogrāfija*, 449. lpp.; *The Ethnic Situation in Latvia Today*, p. 4. Attiecībā uz a, b, c un d sk. 1. atsauci.

Tikai 1918. g. šīs teritorijas tika apvienotas zem viena – Latvijas karoga, ar Rīgu kā galvaspilsētu. Latvijas ebreju lielākais skaits tika sasniegts Romanovu impērijas pēdējās desmitgadēs; tas strauji kritās Pirmā pasaules kara laikā, atjaunojās neatkarīgās Latvijas periodā un atkal samazinājās, tuvojoties Otrajam pasaules karam.[2] (Sk. 2.1. tabulu un 2.1. diagrammu.)

Pirmajos trijos gadsimtos ebreju apmešanās Latvijā notika nevienmērīgi un bija atkarīga no hercogu un muižniecības labās gribas un vajadzībām un no vietējo tirgotāju spējas pieņemt ebrejus. Kamēr pie varas bija Vācu ordenis, ebrejiem nebija atļauts uzturēties vai apmesties Latvijas zemēs. 1561. g., drīz pēc ordeņa sabrukuma, kad Kurzeme kļuva Polijas troņa vasaļvalsts, šajā provincē sākās ebreju ieplūdums. Pirmā ebreju klātbūtne izsekojama 16. gs. sākumā Jelgavā, Kurzemes hercogistes galvaspilsētā, kur tikušas identificētas dažas ebreju kapavietas, kas attiecas uz šo periodu.[3] Arī Latgalē poļu valdīšana veicināja ebreju apmetņu veidošanos. 1772. g. pēc Polijas pirmās dalīšanas Latgale kļuva par Krievijas impērijas sastāvdaļu, un drīz pēc tam uz Latgali tika attiecināti Pales likumi ar visām to priekšrocībām un trūkumiem. Liels skaits ebreju apmetās Latgalē pēc B. Hmeļņicka slaktiņiem un kazaku sirojumiem 1648.–1653. gadā.

2.1. diagramma. Ebreju skaits Latvijā 1897.–1989. g.

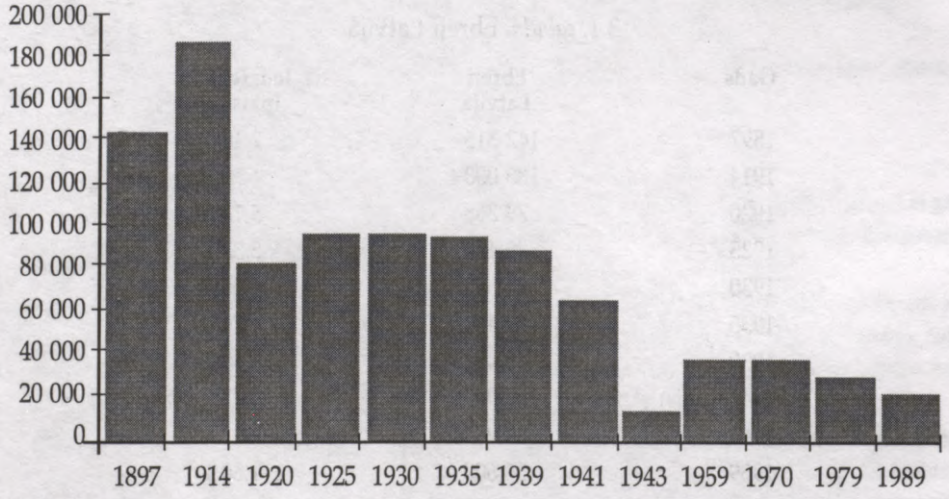

Pirmā liecība par ebrejiem Rīgā atrodama kādā grāmatā, kas datējama ar 1536. g., kur teikts: "No ebreja Jacoba saņemts pārdošanai un pārdots arī viņam .."[4] 16. gs., kad Rīga un Vidzeme nonāca Zviedrijas pakļautībā, kas daudzos aspektos tika uzskatīta par liberālu, ebrejiem joprojām bija aizliegts uzturēties Rīgā vai Vidzemē. Ar laiku Rīga pakāpeniski kļuva pieejama ebreju tirgotājiem. Pirmie ebreji Rīgā dzīvoja ar pagaidu

uzturēšanās atļauju pansijās, kuras bija zināmas kā *Judenherberge.* Ebreju kapsēta Rīgā tika dibināta 1773. g., kas norāda, ka pilsētā bija prāva ebreju kopiena.[5] Pastāvīgu atļauju dzīvot Rīgā ebreji saņēma Katrīnas Lielās laikā.[6]

Tā kā Rīga bija galvenā Baltijas osta un Krievijas impērijas tirdzniecības vārti, tā bija Lietuvas, Kurzemes, arī Austrumlatgales un Baltkrievijas ebreju visiekārojamākā dzīvesvieta. Krievijas impērijas ebreju apmešanās vietas ierobežojošie likumi un vācu tirgotāju greizsirdīgi sargātās privilēģijas pilsētās noteica to, ka tur ebreju skaits bija zems. Pat 1824. g. Rīgā bija tikai 513 ebreji, bet pēc tam, pateicoties stingro uzturēšanās likumu atcelšanai 19. gs. 40. gados, ebreju skaits sāka strauji augt – 5254 1867. g., 14 222 1881. g., 33 651 1913. g. un 43 672 1935. gadā.[7] Latvijas neatkarības laikā visos tās reģionos ebreju skaits samazinājās, izņemot Rīgu, kur viņu skaits pieauga. (Sk. 2.2. diagrammu.)

2.2. *diagramma.* Ebreju skaits Rīgā 1824.–1993. g.

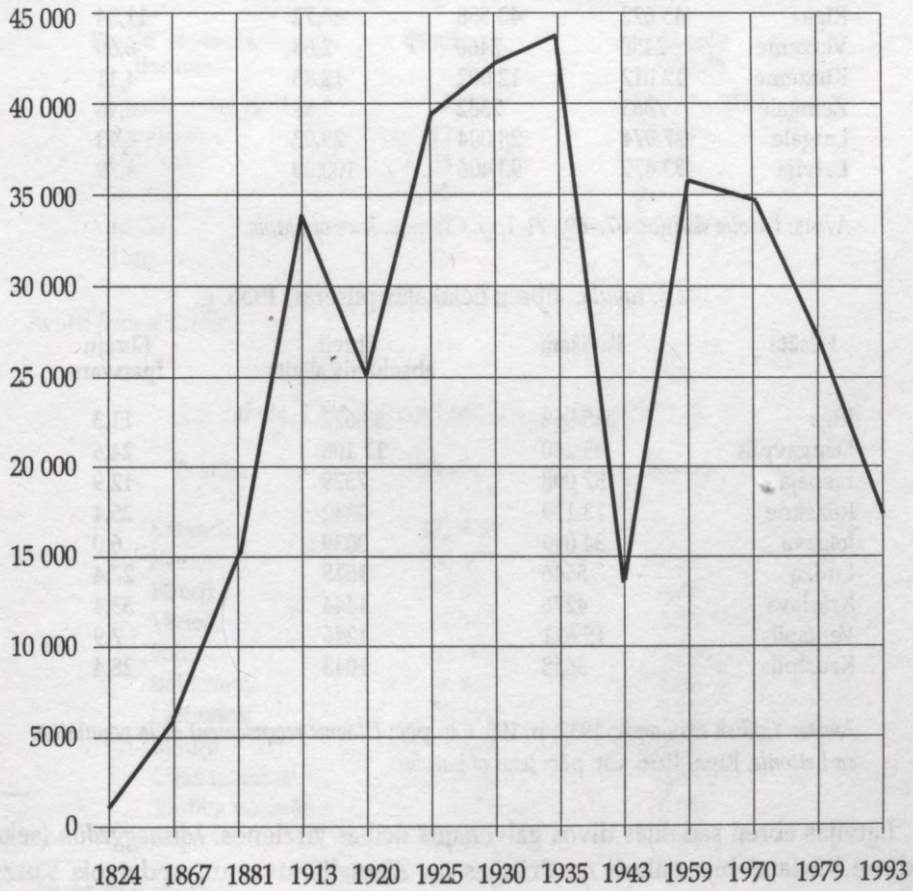

Gadsimtu gaitā ebrejiem visviesmīlīgākā Latvijas teritorija bija Latgale. Daugavpils kļuva par vienu no nozīmīgākajiem ebreju kultūras un izglītības centriem Austrumeiropā. 20. gs. sākumā ebreji veidoja iedzīvotāju vairākumu vairākās Latgales pilsētās un ciemos. Salīdzinājumā ar Kurzemes ebrejiem, kas gadsimtu gaitā bija daļēji ģermanizēti un vairs neiekļāvās ebreju kultūras dzīvē, ebreji Latgalē bija saskarsmē ar tām kultūras strāvām, kas plūda caur Poliju un Baltkrieviju. Latgales ebreji bija konservatīvāka jūdaisma piekritēji, un lielajā vācu un krievu kultūras ietekmju strāvā viņi bija tuvāki krieviem. Tas pastiprinājās pēc rusifikācijas 19. gs. beigās.[8] Vidzeme pilnīgi atvērta ebreju dzīvošanai kļuva tikai Latvijas neatkarības laikā, un tādējādi ebreju skaits te bija minimāls. 1935. g. Vidzemē dzīvoja tikai 2458 ebreji.

2.2. *tabula.* Ebreji Latvijā pa rajoniem, 1935. g.

	Ebreji pēc nacionalitātes	Mozus ticīgie	Ebreju īpatsvars pa apgabaliem	Ebreju īpatsvars starp pārējiem iedzīvotājiem
Rīga	43 672	43 558	46,72	11,34
Vidzeme	2458	2460	2,63	0,60
Kurzeme	12 012	12 002	12,85	4,11
Zemgale	7363	7382	7,88	2,46
Latgale	27 974	28 004	29,92	4,93
Latvija	93 479	93 406	100,00	4,79

Avots: *Latvija skaitļos*, 67.–69., 71. lpp. Cit. pēc: *Jews of Latvia.*

2.3. *tabula.* Ebreji lielākajās pilsētās, 1935. g.

Pilsēta	Pavisam	Ebreji absolūtais skaits	Ebreju īpatsvars
Rīga	385 063	43 672	11,3
Daugavpils	45 160	11 106	24,6
Liepāja	57 098	7379	12,9
Rēzekne	13 139	3342	25,4
Jelgava	34 099	2039	6,0
Ludza	5546	1518	27,4
Krāslava	4276	1444	33,4
Ventspils	15 671	1246	7,9
Krustpils	3658	1043	28,4

Avots: *Yiddish Ekonomik*, 1937, p. 195. Cit. pēc: *IV ieme recensement de la population en Lettonie*, Rīga, 1936. Cit. pēc: *Jews of Latvia.*

Latvijas ebreji sadalījās divos galvenajos ticības virzienos. *Misnaggedim* (sekotāji likumu burtam) bija nākuši no Prūsijas un Ziemeļlietuvas un apdzīvoja Kurzemi,

Zemgali un Vidzemi. *Hasidim* (dievbijīgo kustības sekotāji) dzīvoja Latgalē. Daudzi no pirmajiem papildu jidišam runāja vāciski, daudzi no otrajiem līdzās jidišam runāja krieviski. Rīga bija Latvijas ebreju saplūšanas vieta, kur satikās Latgales un Kurzemes ebreji.[9]

Latvijas ebreju kopiena bija ļoti neviendabīga – ne tikai minēto kultūras un reliģijas atšķirību dēļ, bet arī sociāli un ekonomiski – Latvijā bija gan ļoti bagāti, gan ļoti nabadzīgi ebreji.[10] Modernie ideju virzieni – sociāldemokrātisms (bundisti) un cionisms – atšķirības vēl vairāk pastiprināja. Piemēram, Latvijas ebreju vidū pastāvēja konflikts starp tiem, kuri deva priekšroku savu bērnu sūtīšanai uz ivrita skolām (cionisti), un tiem, kas atbalstīja jidiša skolas (bundisti). Kultūras dzīve, lai arī daudzkrāsaina, vairumam ebreju centrējās ap sinagogām un *minyanim*.[11] Lai gan Latvijas ebreji prata daudzas valodas, vispārpieņemtā viņu savstarpējās saziņas valoda bija jidišs, šajā valodā notika gan teātra izrādes, gan iznāca lielākais vairums grāmatu un laikrakstu.

2.4. *tabula.* Ebreju kopienas Latvijā, 1935. g.

Ebreju kopienas lielums	Skaits	Ebreju skaits
Vairāk nekā 1000	9	72 787 – 78%
500–1000	12	8923
100–500	28	6893
50–100	17	4876
10–50	17	
1–10	57	

Avots: *Jews of Latvia.*

2.5. *tabula.* Latvijas nacionālais sastāvs, 1935. g.

Tautība	Skaits	Īpatsvars
Latvieši	1 472 612	75,50
Krievi	206 499	10,59
Ebreji	**93 479**	**4,79**
Vācieši	62 144	3,19
Poļi	48 949	2,51
Baltkrievi	26 867	1,38
Lietuvieši	22 912	1,17
Igauņi	7014	0,36
Citas tautības	8946	0,46
Tautība nezināma	1079	0,05
Kopā	1 950 501	100,00

Avots: *Jews of Latvia.*

Ebreji Latvijā bija pilsētnieki; 86 555 ebreji dzīvoja pilsētās un tikai 6924 lauku kopienās (ciemi, agrāk miesti). Latvijā bija 205 pilsētas un ciemi, un ebreji dzīvoja 159 no tiem. Vienā pilsētā un 46 ciemos ebreju nebija (par ebrejiem pilsētās un ciemos sk. 3. pielikumu).*

Latviešu un ebreju attiecības līdz 1914. g.

Mūsu zināšanas par latviešu un ebreju attiecībām pirms 1900. g. ir fragmentāras. Šķiet, ka Latvijā nav bijusi sabiedrība, kas būtu piesātināta ar antisemītismu. Vēsturiskie dokumenti neliecina par grautiņiem vai sinagogu apgānīšanu. Latvijas neatkarības laikā, pirms padomju okupācijas, pret ebrejiem vērstu likumu nebija, un līdz pēdējam laikam ebreji no visas Eiropas Latvijā rada patvērumu.

Tā kā latviešu lielais vairākums bija laucinieki un ebreji – pilsētnieki, ebreju un latviešu kontakti gadsimtu gaitā bija relatīvi minimāli – ierobežoti ar tikšanos tirgos un ebreju apkārtceļojošo tigotāju un amatnieku vizītēm latviešu lauku sētās. Ebreja kā apkārtceļojoša tirgotāja un drēbnieka tēls varbūt atstājis visdziļāko iespaidu. Pārsteidzošā veidā ebreja kā labības un lopu uzpircēja loma, kas varēja novest pie skaudības un aizvainojuma, nav atradusi daudz vietas latviešu kolektīvajā atmiņā.[12] Vispārinot varam teikt, ka ebreji un latvieši bija nodalīti pēc sociālajām funkcijām un dzīvesvietas, tā bija situācija, kas novērsa viņus no liela naida vai saistošas draudzības. Ko ebreji ir domājuši par latviešiem gadsimtu gaitā, nav ticis dokumentēts un publicēts zinātniskā vai literārā formā, lai gan mēs varam pieņemt, ka kopš ebreju preses attīstības Latvijā, sevišķi Saeimas periodā, viņiem vismaz būtu vajadzējis tur minēt aktuālos notikumus.

Ebreji latviešu skatījumā pirms 1914. g.

Pastāv divu veidu avoti, ko latvieši laikā pirms neatkarības atstājuši par ebrejiem, – tautasdziesmas[13] un literatūra. Abos žanros ebrejs kopumā ir figūra, par ko interesējas ar ziņkārību vai pat apbrīnu.

Virspusēji latviešu tautasdziesmas sniedz haotisku iespaidu, jo tās eksistē kā nesaistītas četrrindes, aprakstošas vai liriskas, dažreiz attēlojot sociālas, erotiskas, šķiru un etniskas attiecības, ietverot arī gudrību vai padomu epigrammas veidā, dažreiz tām nav cita mērķa kā aliterējošs prieks par vārdu spēli. Kā sociāls komentārs tautasdziesmas parāda daudz groteskas, izsmiekla, satīras un uzpūtības izsmiešanas. Dziesmas par ebrejiem aptver visu attieksmju spektru. Nav vienota viedokļa attiecībā pret ebrejiem: raugoties no pēcholokausta perspektīvas, dažas tautasdziesmas var uztvert kā antisemītiskas.[14] Kopumā pret ebreju izturas kā pret svešinieku, taču ir arī norādes uz

* Statistiskie rādītāji neuzrāda precīzu visu ebreju skaitu pilsētās un ciemos, to papildina ebreju skaits pagastos *(red.)*.

tuvām sociālām attiecībām. Biežs motīvs ir kāzu svinēšana ar ebrejiem. Ja tautasdziesmas var uzskatīt par norādi, precības latviešu un ebreju starpā nebija rets notikums. Dziesmās nevar sastapties ar bailēm no ebrejiem vai naidu pret viņiem. No negatīvajiem vērtējumiem varbūt kariķēšana un vienaldzība ir attieksmes, ar kurām saskaras visbiežāk; no pozitīvajiem – līdzjūtība un žēlsirdība.[15]

Ebreju portretējums latviešu literatūrā, lai gan tam trūkst tautasdziesmu izjūtu un attieksmju spektra, ir pozitīvāks. 20. gs. pirmajā ceturtdaļā latviešu literatūrā ebrejs nav rets otrā plāna raksturs. K. Tolmans 1938. g. pārtulkoja un antoloģizēja stāstu krājumu *Žīds latviešu literatūrā*.[16] Stāsti parāda gandrīz vienīgi ceļojošu ebreju latviešu zemnieku vidū, un ar vienu izņēmumu tos nevarētu uzskatīt par antisemītiskiem pat šodien.[17] Noskaņojums šajos stāstos, lai gan reizēm augstprātīgs, ir arī līdzjūtības, bieži nožēlas pilns pret tiem vientuļniekiem uz ceļa, kam sava dzīve jādzīvo prom no ģimenes un savējiem. Dažiem stāstiem ir komisks sižets, un šāda pieeja rada grūtības izvērtēt, vai stāstiem ir filosemītisks vai antisemītisks saturs. Vispilnīgākais ebreju sociālās dzīves apraksts ir atrodams Jēkaba Janševska romānos *Dzimtene, Mežvidus ļaudis* un *Bandava*.[18] Latviešu literatūrā ebrejs nebija sazvērnieks un viņā nebija ļaunuma; ja kaut kas atgadījās, ebrejs bija morāles mācību skolotājs.

Ceļojošais ebrejs bieži ir aplūkots arī latviešu drāmā, sākot ar Jauno Stenderu līdz gadsimtu mijas latviešu teātra meistaram Rūdolfam Blaumanim. Tiek uzskatīts, ka Ādolfa Alunāna lugas *Icigs Mozes* (1874. g.) centrālais tēls ebreju tirgotājs ir ietekmējis daudzpusīgo ebreja portretējumu R. Blaumaņa darbos.[19] Lai gan latviešu lugās ebreja loma ir izrādei piešķirt jautrību un izsmiet uzpūstos ego – viņa paša un tam apkārtesošo lauku ļaužu, ebreju rakstura klātbūtne bieži pievienoja tumšāku akcentu, izplatot cilvēcisku patiesību vai sociālo attiecību noslēpumu. Komiskie elementi, kad tie parādās drāmā vai stāstos, izpaužas žestos un akcentos.

Naidīgs ebreja portrets, antisemītisks – gandrīz viduslaiku formā, ir atrodams Andrieva Niedras romānā *Kad mēness dilst* (1902. g.). A. Niedra attēlo vecu, bārdainu ebreju, kurš iesaistās kristiešu rituālā slepkavībā, lai atriebtu netaisnību, kas nodarīta viņam un viņa dēliem.[20] Ir grūti novērtēt, cik lielu ietekmi varētu būt atstājis šāda veida portretējums, ko devis ļoti populārs tālaika rakstnieks. A. Niedra bija aizliegts autors Ulmaņa laikā un Padomju Latvijā.

Ebrejs kā tēls latviešu literatūrā pazuda līdz ar holokaustu.

1905. g. revolūcija

Ebreju cīņa pirms 1918. g. bija galvenokārt ar vācu birģeriem, kas baidījās no ebreju ielaušanās tirdzniecībā un pūlējās viņus neielaist Latvijas pilsētās, sevišķi Rīgā. Tā bija arī cīņa pret Krievijas impērijas birokrātisko aprātu, kas ierobežoja ebreju pilsoņtiesības. Kopumā mēs varam teikt, ka latviešu zemniecība un radikālā inteleģence – varbūt neapzināti – bija ebreju sabiedrotie cīņā pret feodālisma paliekām un par

zemes īpašuma iegūšanu. Šī cīņa kulminēja 1905. g. revolūcijā, kad gan ebreju, gan latviešu radikālie spēki apvienojās pret Baltijas vāciešu privilēģijām un krievu ierēdniecību. Sadarbība rada īpašu izpausmi starp sociāldemokrātiem – bundistiem un latviešu sociāldemokrātiem, kuri šajā laikā pārstāvēja divas lielākās šādas partijas impērijā. Sadarbības momentu atceras kā daudzi laikabiedri, tā vēsturnieki, ieskaitot komunistu Pēteri Stučku:

> Viņa [Latviešu sociāldemokrātija. – *A. E.*] bija ar mieru iet jau sen vienu ceļu ar toreiz revolucionāro Bundu, un šī kopā iešana iznīcināja antisemītismu, ar kuru jācīnās gandrīz visām sociāldemokrātijām bērnības laikmetā. Pat tik lielā mērā, ka 1905. gadā pēc 17. oktobra mēģināto ebreju pogromu noslāpēja latviešu strādnieki blakus ebrejiem, netaupīdami dzīvības.[21]

Ebreji neatkarīgajā Latvijā

Latvijas neatkarības agrīnajā periodā atrodami daži ziņojumi par saspīlējumu starp latviešiem un ebrejiem, pat par ielu vardarbību. Šīs ziņas tomēr ir tikai baumas, un tās nepieciešams izpētīt. Dr. M. M. Lazersons *(Max Matatjahu Laserson)* apgalvo, ka "mazāki" uzbrukumi notikuši Bastejkalna parkā un provincē, "sevišķi Rēzeknē".[22] Frīda Mihelsone, rakstot par holokaustā pieredzēto, atcerējās vardarbīgāku gadījumu. Viņas stāstam tomēr nav seguma. F. Mihelsone atzīmē, ka viņas radinieki no Varakļāniem, Latgales ciema, kurā koncentrējās ebreji, piedzīvoja grautiņu, ko sarīkoja latviešu karavīri 1919. g.:

> Mēs joprojām atceramies briesmu darbus 1919. g. pēc Varakļānu okupācijas, kad latviešu karavīriem tika dotas trīsdesmit minūtes, lai tie dara, ko vēlas. Slepkavības, izvarošana un laupīšana valdīja šajās trīsdesmit neaizmirstamajās minūtēs.[23]

Mēs varam pieņemt, ka šie incidenti nebija plaši izplatīti, jo savādāk par tiem būtu bijis vairāk informācijas.[24] Latvijas valdība darbojās demokrātisku procesu ietvaros, un tas bija piesardzīgs solis Latvijas starptautiskā stāvokļa interesēs, jo vēl nebija iegūta vispārēja diplomātiska atzīšana. Arī sociāldemokrāti, kuri kreisi noskaņotos ebrejus uzskatīja par saviem sabiedrotajiem, šādas aktivitātes nebūtu atbalstījuši, un ebreju deputāti Satversmes sapulcē par tām nebūtu klusējuši.[25]

Tajā pašā laikā jāuzsver, ka Latvija nebija brīva no antisemītisma. Apslēpts naidīgums snauduļoja zināmos latviešu sociālajos slāņos, sevišķi studentu korporācijās Rīgā, un to veicināja tādi periodiski izdevumu kā *Latvijas Sargs, Tautas Balss* un zināmā mērā *Latvis*. Tomēr jāatzīmē, ka antisemītiskās aprindas nepārstāvēja Latvijas politikas centru (neviena latviešu partija Saeimā sevi nedeklarēja kā antisemītisku). Jāiezīmē atšķirība starp antisemītiskajām grupām un Latvijas valdību, kas visās konfrontācijās ar minētajām grupām vienmēr atbalstīja ebreju intereses.[26] Mēs vēl atgriezīsimies pie šī antisemītisma jautājuma.

4. *att.* Ceļojošs ebreju tirgotājs Siguldā 20. gs. 20.–30. gados

Toreiz lietotais nosaukums "paunu žīds" nebija nievājošs, šādi tirgotāji tika gaidīti un laipni uzņemti Latvijas lauku mājās.

Latvijas Republikas pirmajos gados ebreju un latviešu attiecības var raksturot kā reizēm saspringtas, bet 1922. g. pieņemtā Satversme ebrejiem deva vienlīdzīgas tiesības. Tas bija unikāls dokuments tāpēc, ka ne tikai garantēja visiem pilsoņiem visaptverošu pilsoņtiesību spektru, bet arī piešķīra etniskās tiesības minoritātēm. Katra etniskā kopiena bija suverēna un autonoma Latvijas Republikas sastāvā. M. M. Lazersons, kurš bija Latvijas Satversmes sapulces loceklis, atzīmēja:

> Fakts, ka šīs minoritāšu tiesības tika piešķirtas ne tikai individuāliem locekļiem, bet nacionalitātei kopumā, ir sevišķas ievērības cienīgs, ņemot vērā, ka Latvija bija pirmā Eiropas valsts, kas pieņēma šādu likumu pēc pasaules kara.[27]

Šīs etniskās autonomijas tiesības praktiski nozīmēja, ka ebreji varēja piedalīties kultūras dzīvē[28] brīvi un neierobežoti, jo Latvijas valsts garantēja izglītību gan ivritā, gan jidišā,[29] kā arī reliģijas, preses un sapulču brīvību.[30] Neviens ebreju publicists nav izteicis iebildumus par Latvijas Satversmi vai konstatējis, ka tā ir nepilnīga vai aizspriedumaina.[31] Šī iecietība bija un joprojām pasaulē ir unikāla un bija īpaša trīs Baltijas valstu

konstitūcijām. Paplašinātajai iekšējai autonomijai nebija Rietumu paraugu, bet tā bija Krievijas revolucionārās pieredzes rezultāts.[32]

Daži ebreji, kas piedalījās Latvijas neatkarības cīņās pret boļševikiem un vāciešiem, saņēma Lāčplēša Kara ordeni – augstāko Latvijas apbalvojumu par varonību.[33] Pastāvēja Žīdu tautības Latvijas atbrīvotāju biedrība, un Latvijas Republikas pirmais ārlietu ministrs Zigfrīds Meierovics bija pusebrejs. Kādā mērā ebreji bija ieguvēji no Latvijas zemes reformām, nav skaidrs, bet zeme tika sadalīta bez aizspriedumiem – vismaz kara veterāniem.[34]

Negatīvāks Latvijas Republikas vērtējums atrodams memorandā *Jews of Latvia*, ko 1942. g. ASV Valsts departamentam iesniedza Amerikas ebreji:

> Ir maz, ko teikt par Latvijas valdības attieksmi pret ebrejiem pirms autoritārā režīma nodibināšanas. Valdība apzinīgi pildīja tās pienākumus ebreju skolu uzturēšanā. Ierobežojumi ebrejiem netika uzspiesti politiskajā laukā vai brīvās uzņēmējdarbības laukā. Bet noteikti ierobežojumi bija attiecībā uz ebreju piedalīšanos ierēdniecībā un attiecībā uz valdības norādījumiem privātajiem uzņēmumiem. Pat vēl vairāk, ierobežota bija ebreju uzņemšana Latvijas Universitātē, kur stingri iestāšanās pārbaudījumi latviešu valodā tika izmantoti, lai ievērojamu daļu ebreju reflektantu noraidītu. Kas attiecas uz ebreju profesoriem, tikai divi tika pieņemti universitātē visā Latvijas neatkarības laikā.[35]

Tomēr ebreji Latvijas Republikas politiskajā dzīvē piedalījās pilnībā. Astoņus deputātus ebreji ievēlēja Satversmes sapulcē – sešus pirmajā Saeimā, piecus otrajā un trešajā. Ebreju balsu sadalīšanās rezultātā pārstāvniecība samazinājās uz trim ceturtajā Saeimā. Ebreju politiskie viedokļi un partijas atšķirībā no vāciešiem, kas vairāk balsoja pēc etniskās piederības, pārstāvēja visu politisko spektru.[36] Neatkarīgajā Latvijā izcilas politiskās personības bija Dr. N. Maizels *(Noah Maisels)*, kas pārstāvēja Bundu; Dr. J. Hellmannuns *(Jacob Hellmannun)*; Dr. M. M. Lazersons *(Max Matatjahu Laserson)*, kas pārstāvēja cionistus; rabīns M. Nuroks *(Rabbi Mordechai Nurok)*, kurš kļuva par nozīmīgu politisku figūru Izraēlā, pārstāvot *Mizrahi* partiju; M. Dubins *(Mordechai Dubin)* un Dr. S. Vitenbergs *(Shimon Wittenberg)*, kurš pārstāvēja *Agudath Israel*.[37]

Cionistu un revizionistu kustības bija ļoti spēcīgas, un daudzi Latvijas ebreji neatkarības laikā aizbrauca uz Palestīnu. Revizionistu kustība sākās 1923. g., un, kad Vladimirs Jabotinskis *(Jabotinsky)* apmeklēja Rīgu, viņš bija patīkami pārsteigts par jauno ebreju garo augumu un labo izskatu, ko viņš saistīja ar to, ka pagātnē Rīgā nav bijis geto.[38]

Visnozīmīgākais ebreju ieguldījums Latvijas valsts labā bija ekonomikas sfērā. Viņu tirdznieciskie un banku kontakti ārzemēs republikai palīdzēja atgūties no pēckara postījumiem. Latvijas ebreji ir ļoti lepni par savu ieguldījumu Latvijas ekonomiskajā dzīvē, un šīs pūles tika novērtētas, izņemot dažas antisemītiskas aprindas. Ir teikts, ka daudzos gadījumos K. Ulmanis ebrejiem ir bijis pateicīgs par labumiem, ko devusi viņu tirdznieciskā gudrība.

Latvijas ebreji bija aktīvi daudzos ekonomikas sektoros, galvenokārt tirdzniecībā, kur viņi veidoja līdz 48% darbaspēka, un rūpniecībā, kur viņu nodarbinātība bija 28%. Vislielākā ebreju nodarbinātība bija apģērbu un apavu rūpniecībā. Viņiem piederēja 43% papīra rūpniecības un 32% ķīmiskās rūpniecības uzņēmumu. 20. gs. 30. gadu beigās Latvijas veselības un izglītības sistēmā bija 15 ebreju slimnīcu un 10 ebreju vidusskolu. Vispusīgāks statistisks pārskats par ebreju dalību Latvijas ekonomikā 30. gados sniegts 3.a pielikumā.

Ulmaņa režīms

K. Ulmanis atšķirībā no Eiropas radikālajiem fašistiem nāca no politiskā centra un pārstāvēja Latvijas sabiedrības stabilu slāni – zemniekus. Problēma par Ulmaņa režīma iedalīšanu kādā kategorijā bijusi aktuāla kopš 30. gadiem, jo režīma raksturojums neatbilst formālajām kategorijām. G. fon Rauhs *(Georg von Rauch)*, domājams, gāja pārāk tālu, K. Ulmaņa sistēmu nosaucot par autoritāro demokrātiju.[39] Ir taisnība, ka salīdzinājumā ar pārējiem Eiropas totalitārajiem režīmiem K. Ulmanis nāca pie varas mierīgā ceļā un saglabāja kulturālo un pamatos ekonomisko plurālismu. Tikai politiskajā sfērā K. Ulmaņa valdīšana tiešām atgādināja fašisma varu – K. Ulmanis izformēja Latvijas politiskās partijas un slēdza visus politiskos laikrakstus, izņemot tos, kas atbalstīja viņa valdīšanu. Lai gan K. Ulmanis savus politiskos oponentus nekavējās ieslodzīt cietumā, kamēr viņš bija pie varas, neviens netika nogalināts. Svarīga Ulmaņa režīma īpatnība bija tā, ka viņš varas nodrošināšanai nebalstījās uz partiju vai uz formālām ideoloģiskām programmām. K. Ulmanis nāca no Zemnieku savienības, bet, esot pie varas, viņš to izformēja. Latvijā K. Ulmaņa laikā bija vienpersonas prezidentāla diktatūra. Atmetot nianses, K. Ulmaņa pārvaldes sistēmai visradniecīgākais tomēr bija fašisms. Tā vietā, lai to sauktu par autoritāro demokrātiju, kā to dara G. fon Rauhs, varbūt precīzāk Ulmaņa režīmu būtu dēvēt par fašistisko plurālismu.[40]

Vai K. Ulmanis bija antisemīts? Ir vieglāk apsūdzību izvirzīt nekā to pierādīt. Un tomēr pastāv zināmas neskaidrības par viņa varas laiku. No visiem Eiropas fašistiskajiem vadoņiem K. Ulmanis unikāli atšķirās ar to, ka viņa laikā bija aizliegti antisemītiski sacerējumi. Režīmam nostiprinoties, izzuda antisemītiskas publikācijas.[41] Lai ko mēs teiktu par cēloņiem, kāpēc latvieši piedalījās ebreju nogalināšanā, to nevar attiecināt uz antisemītiskas literatūras iespaidu.[42] No latviešu antisemītu viedokļa nebija atšķirības starp Ulmaņa režīmu un parlamentāro valsts iekārtu. Viņuprāt, abi bija vienlīdz nicināmi un ģlēvulīgi un abi bija pārdevušies ebrejiem. Latvijas antisemīti K. Ulmani patiesībā sauca par "žīdu aģentu".[43]

Tomēr ebreju stāvoklis K. Ulmaņa valdīšanas laikā 1934.–1940. g. nebūt nebija vienkāršs. Lai gan varam teikt, ka K. Ulmaņa laikā nepastāvēja atklāts antisemītisms, tas tomēr nenozīmē, ka K. Ulmanis neradīja situāciju, kas atsevišķus ebrejus satrauca, sadusmoja un radīja viņos bažas par nākotni. Galu galā K. Ulmanis radīja diktatūru, aizliedza politiskās partijas un slēdza lielu daļu preses. 1934. g., pirms K. Ulmaņa apvērsuma, jidišā tika izdoti 14 laikraksti, 1937. g. to skaits bija samazināts līdz 2.[44] Katrā ziņā ne kreisajiem, ne sociāldemokrātiem nebija nekāda iemesla K. Ulmani mīlēt, jo viņu partijas

5. att. Ebreju lauku veikals Iecavā 20. gs. 30. gadu beigās

bija aizliegtas un daži no to vadības apcietināti.[45] Pēc Staļina nākšanas pie varas un sevišķi pēc tīrīšanām partijā komunisma ideju popularitāte latviešu vidū bija mazinājusies. Tomēr K. Ulmanis ar savu antiparlamentāro, antisociālistisko puču izrādījās par visefektīvāko komunistu atbalstītāju radītāju Latvijā kopš rusifikatoru Pobedonosceva un Pleves laikiem. Visus kreisos – gan latviešus, ebrejus, gan krievus – K. Ulmanis iedzina komunisma skavās.[46]

Ebreju liberāļiem un kreisajiem nebija iemesla atzinīgi vērtēt K. Ulmani, un tāda nebija arī ebreju kapitālistiem.[47] Lai gan K. Ulmanis nelietoja Pērkoņkrusta lozungu "Latviju latviešiem", kā dažos darbos – galvenokārt padomju izcelsmes – uzsvērts, viņš pārņēma dažas tā idejas par ekonomikas latviskošanu. Katrā ziņā K. Ulmanis latviskās Latvijas ideju nekad nepārnesa uz kultūras jomu, kā Pērkoņkrusts bija draudējis izdarīt. Viņš domāja galvenokārt par rūpniecības un tirdzniecības pamata valsts monopolu radīšanu. K. Ulmaņa plāns uzspiest valsts kontroli pār Latvijas ekonomiku noveda viņu konfliktā ar ebreju kapitālistiem. Iedvesmu radis Musolīni valsts vadītajā, centralizētajā ekonomiskajā politikā, K. Ulmanis daudzus tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumus faktiski valstiskoja, veidojot lielas akciju sabiedrības.[48] K. Ulmanis nevienu neekspropriēja, bet atsevišķās nozarēs uzņēmumi tika "izpirkti". Šī politika dažreiz tiek interpretēta kā antisemītiska, bet īstenībā tā bija sociālistiski antikapitālistiska. Spiediens izpārdot valstij uzņēmumus tika vērsts pret vācu, kā arī pret latviešu uzņēmējiem. Bija dzirdami lozungi

par nacionālās ekonomikas latviskošanu, bet latviešu uzņēmēji no tā neieguva. Jau 30. gados Latvijas diplomāti ārzemēs bija spiesti aizstāvēt K. Ulmani pret apsūdzībām antisemītismā. Sūtnim Šveicē J. Feldmanim tika dots rīkojums paskaidrot:

> Latvijas žīdu situācija nav sliktāka kā citām minoritātēm. Žīdu pilsoņi bauda vienlīdzīgas tiesības ar citiem Latvijas pilsoņiem, un viņu aktivitātes nekādā veidā nav ierobežotas, ja vien viņi kā privātpersonas vai organizācijās neiesaistās naidīgos aktos pret valsti.[49]

6. att. Ebreju apģērbu veikals Rīgā, Marijas ielā 21a. 20. gs. 20. gadu uzņēmums

Šis paziņojums pareizi raksturoja Ulmaņa režīma attiecības ar minoritātēm. Ja Ulmaņa režīma laikā arī bija kāds klajš naidīgums pret minoritātēm, tas tika vērsts pret vāciešiem.

Apsūdzība antisemītismā lielā mērā nāca no liberāli vai radikāli noskaņotiem, nevis no konservatīviem ebrejiem. Patiesībā K. Ulmanim ebreju vidū bija savi favorīti. Pēc nākšanas pie varas ebreju lietu pārvaldi viņš nodeva sava politiskā drauga *Agudath Israel* partijas vadītāja Mordehaja Dubina rokās.[50] Vērtējot K. Ulmaņa attiecības ar ebrejiem, ir jāaplūko šādi izteikumi, ko deva M. Dubina ebreju oponenti:

> Lubavithera Rebes *(Lubavitcher Rebbe)* ierašanās no Padomju Krievijas 20. gadu beigās, ko bija veicinājis *Agudath Israel* līderis Mordehajs Dubins, palīdzēja apvienot ortodoksālo grupu. Līdz ar autoritārā režīma nodibināšanos, kas skolu sistēmu nodeva *Agudath Isroel* pārziņā, valsts noteikti uzsāka aicināt uz reliģijas respektēšanu, kamēr tas, kas tika atzīts par antireliģisku, noteikti tika uzskatīts par kreisā politiskā novirziena iezīmi.
>
> *Agudath Israel* pārstāvji Saeimā pastāvīgi atbalstīja visas valdības koalīcijas, bet laika gaitā vairāk tuvojās Zemnieku savienībai, kuras līderis bija Kārlis Ulmanis. Kad Ulmanis nodibināja savu diktatūru, *Agudath Israel* tika dota politiska kontrole pār ebreju kultūras dzīvi, un to sāka identificēt ar autoritāro valsti.[51]

Lai kādi būtu bijuši K. Ulmaņa nodomi, tie nobāl salīdzinājumā ar viņa režīma sekām. Uz K. Ulmani norādīja kā uz Latvijas apvienotāju, bet zem ārējās fasādes slēpās anarhija. 1940. g. vienības trūkums un korupcija valdīja pat viņa paša kancelejā. K. Ulmanis spēlēja favorīta spēles ar katru, kas bija viņam līdzās. Bija tādi ģenerāļi, kuri baudīja labvēlību, bet bija tādi, kas krita nežēlastībā. Pēc dažiem K. Ulmaņa valdīšanas gadiem vairāk cilvēku tika izslēgts no labvēlības loka nekā tajā iekļauts. Nevienam no kreisi noskaņotajiem novirzieniem, ieskaitot ebrejus, nebija iemesla atbalstīt K. Ulmani. Kapitālisti, kam bija nauda, meklēja pēc izdevīgākām ieguldījumu iespējām ārzemēs. Politiskajai opozīcijai bija pamats par K. Ulmani domāt kā par tirānu. Cilvēkiem nebija iespējams salīdzināt apspiešanu Ulmaņa režīma apstākļos ar situāciju Hitlera un Staļina režīmā, bet politiskā izpratne un novērtējums vienmēr rodas no specifiskas tūlītējas uztveres un nepareiziem priekšstatiem. K. Ulmanis un viņa ārlietu ministrs V. Munters ļāva Hitleram un Staļinam sevi iebiedēt, bet abi pēdējie dzina ķīli starp Latviju un tās dabiskajiem sabiedrotajiem Lielbritāniju un Franciju. K. Ulmaņa bijusī uzticības persona Miķelis Valters viņu brīdināja, ka viņš savas ārpolitikas kārtis licis uz nepareizām valstīm un nepareizām ideoloģijām.[52] Padoms palika neievērots.

Sliktāka nekā K. Ulmaņa ārpolitika bija politiskās kultūras gaisotne, kas neatzina plurālismu. Kā vācu okupācijas laiks galu galā parādīja – K. Ulmaņa vadonības ideoloģija jeb fīrera principa latviešu versija daudziem cilvēkiem bija atņēmusi spēju patstāvīgi spriest. Šīs politikas visliktenīgākais moments bija preses apklusināšana. Ārpolitisku iemeslu dēļ K. Ulmaņa cenzori laikrakstiem bija pavēlējuši būt izvairīgiem, rakstot par

lietām, uz kurām jutīgi reaģēja Staļins un Hitlers. Rezultātā Latvijas pilsoņiem, ebrejiem un neebrejiem, nebija iespējams uzzināt par draudošajām briesmām, vai tā būtu patiesība par Somijas Ziemas karu vai par vācu briesmu darbiem Polijā. Daudzi poļi šķērsoja Latvijas robežu un nesa līdzi stāstus par einzacgrupu briesmu darbiem Polijā. Tomēr neviens no šiem ziņojumiem nekad neparādījās preses slejās. Latvijas ebreji zināmā mērā caur personiskajiem kontaktiem Polijā par vācu briesmu darbiem zināja vairāk nekā latvieši. Savās nesenajās atmiņās Zigmunds Skujiņš jautā: "Vai Maskavas scenārijs ar tanku apsveikšanām un demonstrācijām būtu risinājies tik gludi, ja Ulmanis un pārējie ministri savlaicīgi tautai izskaidrotu patieso stāvokli un nepiekāpīgi dimdinātu trauksmes zvanu? Virsroku ņēma bailība un izdabāšana."[53]

Antisemītisms, protams, varēja pastāvēt privātā vidē, bez atklātības un veicināšanas no valsts puses. Ielūkojoties problēmā dziļāk, varam secināt, ka pastāvēja daudz sociālu un slēptu, kā arī institucionālu un sistemātisku antisemītisma gadījumu.[54] Civildienests Ulmaņa laikā neuzlabojās un, iespējams, pat pasliktinājās. Ebreji varēja lūgt pilna locekļa statusu studentu korporācijās, bet to neieguva. Iestāšanās karaskolā būtu bijusi apgrūtināta. Universitāte ebrejiem bija atvērta, lai gan atsevišķās nodaļās varēja pastāvēt slēptas kvotas. Universitātē uzņemto ebreju skaits aizspriedumus un kvotas neatspoguļo. Daudzi ebreji studēja ārzemēs, dažādu iemeslu dēļ viņi ne vienmēr vispirms izvēlējās Latvijas augstākās izglītības iestādes.

Laulības ebreju un neebreju starpā, lai gan bija zināmas, nebija biežas. 1935. g. statistika rāda, ka 839 ebreju vīrieši apprecējuši ebreju sievietes, 4 ebreju vīrieši apprecējuši latviešu sievietes, 5 ebreju vīrieši apprecējuši vācu sievietes, 6 ebreju vīrieši apprecējuši krievu sievietes, viens ebreju vīrietis apprecējis lietuviešu sievieti un divi ebreju vīrieši apprecējuši citas vai nezināmas tautības sievietes, četrpadsmit ebreju sievietes apprecējušās ar latviešu vīriešiem, trīs ebreju sievietes apprecējušās ar krieviem, viena ebreju sieviete apprecējusies ar vācieti, viena ebreju sieviete apprecējusies ar poļu tautības vīrieti, viena ebreju sieviete apprecējusies ar nezināmas tautības vīrieti.[55]

Pretstatā tiem rakstītājiem, kas apgalvo, ka Ulmaņa laikā pastāvēja despotisks antisemītisms, varam atzīmēt, ka latviešu un vācu antisemītiem bija pretējs viedoklis. Apkopojot situāciju Latvijā, V. Štālekers rakstīja:

> Latvija pilnībā atradās brīvmūrnieku un citu žīdu plutokrātisko organizāciju ietekmē. Pretvācu noskaņojumu pastiprināja gudra propaganda, un tika atbalstīta ideja, ka Baltijas valstīm par to neatkarības atbalstīšanu jāpateicas britiem un frančiem. Māksla, tāpat kā pārējā kultūras dzīve, sevišķi Latvijā un Lietuvā, atradās galvenokārt žīdu ietekmē.[56]

Nobeigumā par godu Ulmanim jāteic, ka līdz pašam pēdējam laikam viņš turēja atvērtas robežas – vismaz tranzītam, ebreju bēgļiem no Vācijas un Austrijas, pat pēc tam, kad daudzas citas Eiropas valstis, ieskaitot Zviedriju, bija pārtraukušas to darīt.[57]

Ebreji pirmās padomju okupācijas laikā

1940. g. padomju okupācija bija sākums ebreju reliģiskās un kultūras dzīves beigām Latvijā. Pirmos likumus attiecībā uz ebrejiem pieņēma padomju vara, nevis nacisti.[58] Līdz ar padomju tanku ierašanos 1940. g. 17. jūnijā ebreju reliģiskā dzīve tika ierobežota – un viņu autonomā kultūras dzīve beidzās. Ebreju skolas un daudzas sociālās iestādes tika slēgtas un ēkas nacionalizētas. Komunistiem nebija vajadzīgi ebreji kapitālisti, cionisti, sociālisti vai mozusticīgie. Nekāda pretēja padomju propaganda – ka komunisti atbrīvojuši Latvijas ebrejus no aizspriedumiem, antisemītisma un sociālās nevienlīdzības – to nevarēja noslēpt. Viena gada valdīšanas laikā padomju vara iznīcināja daudzus ebreju politiskos un sabiedriskos darbiniekus, apmēram 2000 ebreju tautības pilsoņu tika deportēts uz Sibīriju – skaits, ja tas ir pareizs, parāda tādu pašu apspiešanas pakāpi kā starp pašiem latviešiem. Lielam vairumam Latvijas ebreju – sevišķi pēc Molotova–Ribentropa pakta – nebija ilūziju par padomju varu. Uzskats par ebrejiem kā komunisma upuriem latviešu vidū parādījās ļoti lēni, un to noteica nacistu kontrpropaganda, ka ebreji ir komunisti. Vispārliecinošākais arguments, ka Latvijas ebreji nebija padomju draugi, bija daudzu nevēlēšanās bēgt uz Padomju Savienību no uzbrūkošajiem nacistu spēkiem 1941. g. jūlijā, par spīti Hitlera politikai.[59]

Vēl šodien pastāv pretējs viedoklis, ka Latvijas ebreji nav bijuši vis komunisma upuri, bet komunistu tuvākie sabiedrotie un kā tādi bijuši nekomunistu – sevišķi latviešu vajātāji. Nav vajadzības atkārtot, ka šis viedoklis bija H. Himlera antisemītisma stūrakmens[60] un tas ieguva plašu izplatību Latvijā nacistu okupācijas laikā, kļūdams nozīmīgs, pat izšķirīgs, organizējot latviešu dalību ebreju nogalināšanā 1941. gadā. Ir jāatzīmē, ka arī padomju informācijas avoti nekad – ne kara laikā, ne arī vēlāk – nav centušies apstrīdēt šos melus par "žīdiem komunistiem" un "žīdiem čekistiem". Šī klusēšana tikai veicināja nacistu naida propagandu.

Dažādu H. Himlera antisemītisma līniju atšķetināšana mūs iesaistītu pārāk dziļi un plaši daudzu jautājumu analīzē, kas neattiecas uz 30. gadu Latviju. Tomēr nepieciešams nepārprotami konstatēt, ka to faktu saprātīga analīze, kas attiecas uz Latviju, neapstiprināja šo viedokli. H. Himlera propagandai, kas attiecas uz Latviju un 1940. g. padomju okupāciju, bija četras raksturīgas iezīmes.

Pirmā ir apgalvojums, ka tie bija ebreji vai galvenokārt ebreji, kas sveica Sarkanās armijas tankus Latvijā, sevišķi laukumā pie Rīgas dzelzceļa stacijas.

Lai gan daudzi novērotāji, ieskaitot ebrejus,[61] ir liecinājuši, ka starp propadomju demonstrantiem patiešām bija ebreji, pieejamās liecības neļauj secināt, ka padomju tanku sveicēji bija ebreji.[62] Demonstrantu pūlis sastāvēja no krieviski runājošiem, starp tiem daudzi bija garos zābakos.[63] Neskatoties uz pūļa sastāvu, kas tādai metropolei kā Rīgai nebija liels, tas bija inscenēts notikums. Višinskis, kurš koordinēja Latvijas okupāciju, neuzdrīkstējās balstīties uz spontanitāti, un tas nebija padomju stilā – tā rīkoties.

Lai pūļus palielinātu, no Krievijas tika iesūtīti vilcieni ar Sarkanās armijas vīriem, kas bija ģērbti kā civiliedzīvotāji, un kuģis ar "demonstrantiem". Ka demonstrācijās bija zināma daļa spontānas dalības, neskatoties uz to, vai tie bija krievi, latvieši vai ebreji, zināms izskaidrojums jāmeklē K. Ulmaņa politikā, viņa antikreisumā un radikāļu nodzīšanā pagrīdē.[64] Komunistu pagrīdei bija visi iemesli sveikt padomju varu.

Otrkārt, nacistu propaganda apgalvoja, ka padomju okupācijas laikā ebreji kontrolēja Latvijas administratīvo un juridisko aparātu.

Visi novērotāji piekrīt, ka ebreji ieguva zināmu lomu administratīvajā struktūrā, sevišķi kontrastā ar situāciju Ulmaņa laikā, bet nav iemesla domāt, ka ebreji te pārsniedza savu proporcionālo skaitu. Jāatzīmē arī, ka ebreju klātbūtne bija jūtama vienīgi pilsētās, sevišķi Rīgā. Laukos ebreju tiesnešu vai administratoru skaits nepieauga. Daudzi novērotāji atzīmējuši, ka laikā pēc Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas antisemītisms pastiprinājās Vissavienības līmenī.[65]

7. att. Padomju preses anticionistiska karikatūra

Karikatūra rāda padomju režīma naidīgo attieksmi gan pret ebreju garīdzniekiem – rabīniem, gan tirgotājiem, gan zinātniekiem, zīmīgi, ka kopā ar viņiem uz atkritumu izgāztuvi ebreju rituālā vannā *"Mikve"* jaunais proletārietis – padomju varas simbols ved arī aizsargu.

Trešais un bieži atkārtotais apgalvojums, ka ebreji bija īpaši aktīvi 1941. g. 14. jūnija latviešu deportācijās, nav pamatots ar jebkādām statistiskām liecībām un ir balstīts uz visnejaušākajiem novērojumiem.

Apgalvojums, ka ebreji Latvijā kontrolēja čeku, ir bijusi viskaitīgākā un visbiežāk atkārtotā apsūdzība kopš nacistu okupācijas. Pierādījums tam balstās uz nepārliecinošiem pamatiem un nopietnākajos gadījumos tikai uz dažiem vārdiem.[66] Čekas vadītājs Latvijā bija Alfons Noviks, latvietis no Latgales. Ir taisnība, ka Semjons Šustins, kurš bija Latvijas čekas pārraudzītājs un ieņēma augstāku stāvokli nekā A. Noviks, bija Krievijas ebrejs. Viņa vārdu vienmēr min kā piemēru ebreju pārsvaram čekā, un antisemītiskā literatūra viņam pieraksta daudzus, ja ne visus komunistu noziegumus Latvijā. Nacistu okupācijas laikā Latvijā tika nodibināts Antisemītisma institūts ar mērķi pierādīt ebreju noziegumus Latvijā, bet institūts par saviem atradumiem pārskatu nekad nesniedza. Visdrausmīgākās baumas bija par "visur klātesošo" ebreju sievieti ārsti,[67] kura vienmēr vai nu vilka cilvēkiem nagus, vai kastrēja latviešu vīriešus.[68]

Nobeigumā mums jāsecina, ka nacistu propagandas apgalvojumi par Latvijas ebrejiem padomju laikā nav tikuši pierādīti. Nav pamata teikt, ka ebreji vai nu valdīja Latvijā padomju okupācijas laikā, vai ka viņi bija vainīgi komunistu noziegumos. Ja kāda nacionālā grupa valdīja Latvijā 1941. g., tad tie bija krievi.[69]

Jautājums, kas joprojām gaida analīzi, ir jautājums par Staļina nacionālo politiku attiecībā uz Baltijas valstu okupāciju pēc Molotova–Ribentropa pakta. Liecības rosina uz domām, ka daļa no okupācijas stratēģijas Latvijā bija pretstatīt vienu grupu otrai. Tādā mērā, kādā padomju varas laikā pasliktinājās latviešu un ebreju attiecības, padomju sistēmai jāpiedalās holokausta seku apzināšanā un jāuzņemas atbildība par holokaustu.

Holokaustu pārdzīvojušo liktenim nevajag mūs te aizkavēt, vienīgi jāatceras, ka izdzīvošana nebija garantija pret vajāšanu turpināšanos pēc padomju "atbrīvošanas" 1945. gadā.[70] Padomju antisemītisma vilnis anticionisma maskā sākās drīz pēc kara un kulmināciju sasniedza 1953. g. "ārstu lietā".[71]

Atsauces un skaidrojumi

[1] (a) Vai ebreju iedzīvotāju skaits pirms Otrā pasaules kara pieauga vai samazinājās, nav skaidrs. Tā kā daudzi ebreji Latviju izmantoja par tranzīta zemi, bēgot no nacistu straujā uzbrukuma Eiropā, varētu pieņemt, ka tas pieauga. No otras puses, kara mākoņu savilkšanās Austrumeiropā varētu būt bijis būtisks iemesls, lai ebreji Latviju atstātu. Skaitļi šajā tabulā ņemti no J. Rutka autoritatīvā pētījuma *Latvijas ģeogrāfija* (448. lpp.), un tas ir viszemākais no pieejamajiem vērtējumiem. Sk. arī: *Jews of Latvia*. Šī dokumenta versija atrodas YIVO arhīvā (Baltic countries, 1, 17). Šajā memorandā ebreju skaits ir palielināts līdz 95 000, t.i., pieaudzis par apmēram 1500 salīdzinājumā ar 1935. g. datiem. Attiecībā uz 1939. g. nacistu statistiķi skaitu noteica 89 000. Sk. arī: Levin D., "Arrests and Deportation of Latvian Jews by the USSR During the Second World War", p. 50–70. D. Levina skaitlis ir 100 000, kas ir visaugstākais no vērtējumiem.

(b) Šis skaitlis attiecas uz tiem ebrejiem, ko nacisti notvēra Latvijā, un tas ir vērtējums, kādam jābūt ebreju iedzīvotāju uzskaitījumam kara un holokausta laikā. Tiek ņemts vērā, ka 1941. g. 14. jūnijā apmēram 2000 ebreju padomju vara deportēja uz Sibīriju un ka 15 000 vai vairāk no Latvijas aizbēga uz Iekškrieviju pirms vācu spēku ienākšanas. Nacistu vērtējums 1941. g. jūlijā bija 70 000, bet, ņemot vērā citus dokumentus, viņi ir šo skaitu pārvērtējuši par apmēram 4000. Minēto skaitli aptuveni apstiprina J. Rutka vērtējumus attiecībā uz 1939. gadu.

(c) 1943. g. sākumā vairākums Latvijas ebreju jau bija nogalināts. Minēto skaitli dod J. Rutkis, un tas ietver 7784 Vācijas un Austrijas ebrejus un 276 ebrejus no Lietuvas. Skaitlis, ja varam par to spriest, domājams, ir pārāk zems. 1943. g. Latvijā notika tautas skaitīšana, bet skaitītājiem nebija atļauts ieiet geto. J. Rutkis savu vērtējumu (448. lpp.) ieguva no vācu dokumentiem.

(d) *Literatūra un Māksla*, 1989. g. 14. okt. Ebreju skaita straujo samazināšanos pēdējo gadu desmitu laikā ir izraisījusi emigrācija uz Izraēlu, kas turpinās.

2 Rutkis J., *Latvijas ģeogrāfija*, 449. lpp. Šīs grāmatas nedaudz saīsināta versija ir pieejama angļu valodā, sk.: *Latvia, Country and People*. Skaitļi, ko es dodu tekstā, ir uz leju noapaļoti J. Rutka 1935. g. skaitļi. Tuvojoties Otrajam pasaules karam, ebreju skaits Latvijā samazinājās, un kopumā mēs varam uzskatīt, ka 30% no pirmskara ebreju skaita izdevās izvairīties no vācu okupācijas.

3 Informāciju par visagrākajām ebreju apmetnēm Latvijā sk.: *Literatūra un Māksla*, 1988. g. 25. nov.; Bobe M., "Four Hundred Years of the Jews in Latvia (A Historical Survey)", in Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 21–77. Analīzi par ebreju kapakmeņiem Latvijā sk.: Moreins G., "Ebreju kapakmeņi Latvijā", 42., 43. lpp.

4 Bobe M., "Four Hundred Years of the Jews in Latvia", p. 21.

5 Nacisti smagi nopostīja Rīgas Veco ebreju kapsētu, bet padomju vara pēc 1945. g. to iznīcināja. 60. gadu sākumā tā tika pārvērsta par Komunistisko brigāžu parku. Pašreiz izstrādātais projekts paredz parku pārvērst par ebreju memoriālu (*Kultūras Fonda Avīze*, nr. 4, 1990. g. 4. apr., 10. lpp.).

6 Vestermanis M., *Fragments of the Jewish History of Riga*, p. 3.

7 Ebreju skaita noteikšanai Rīgā galvenokārt es esmu izmantojis datus no jau minētā J. Rutka darba (448.–451. lpp.) un M. Skujenieka darba *Latvija: Zeme un iedzīvotāji* (307.–311. lpp.). Sk. arī: Bobe M., "Rīga", in Bobe M., et. al., *The Jews in Latvia*, p. 243–261.

8 Godin A., "Jewish Tradition and Religious Life in the Latvian Communities", in Bobe M., et. al., *The Jews in Latvia*, p. 217–229.

9 *Jews of Latvia*. Šis dokuments ietver ļoti detalizētu sociloģisku informāciju par Latvijas ebrejiem starp Pirmo un Otro pasaules karu.

10 M. Vestermanis domā, ka apmēram 10% ebreju Latvijas brīvvalstī bija nabagi, sk.: Vestermanis M., *Fragments of the Jewish History of Riga*, p. 4.

11 Latvijā nebija ebreju *Kehillah* organizāciju. "Rīgā pastāvēja iestāde, pazīstama kā ebreju *Kehillah* (atradās Jēkaba ielā 8), kura reģistrēja dzimšanu, laulības un nāves gadījumus kā municipalitātes pārstāvis, bet šis *Kehillah* tika uzskatīts par privātu iestādi, ne sabiedrisku korporāciju." Sk.: *Jews of Latvia*.

12 Izņēmumu sk.: Biezais H., *Saki tā, kā tas ir*.

13 Imants Freibergs, kurš ir datorizējis latviešu tautasdziesmas, nodeva man sarakstu ar dziesmām, kur minēti ebreji. No divpadsmit sējumiem tautasdziesmu, ko I. Freibergs datorizējis, ap 150 četrrinžu piemin ebrejus, lai gan tikai ap 40 varētu saukt par pamatvariantiem.

14 Vācu okupācijas laikā Teodors Zeltiņš, nacistu propagandists, pūlējās pierādīt latviešu iedzimto antisemītismu un izvēlējās dažas tautasdziesmas, lai pierādītu savu lietu (Zeltiņš T., " Senlatviešu antisemītisms", *Zemgale*, 1941. g. 30. aug.).

[15] Rīga, Rīga, tāla Rīga,
Labāk še Jelgavā;
Labāk še Jelgavā
Pie skaistiem žīdiņiem.

[16] Tolmans K., *The Jew in Latvian Literature*. Šīs grāmatas anotāciju sk.: *Atbalss*, 1985, nr. 3, 3. lpp.

[17] Izņēmums ir Jāņa Poruka stāsts *Mūžīgais žīds*.

[18] Kopumā antisemītiskie literatūrkritiķi, starp tiem Teodors Zeltiņš, neatrada nevienu latviešu rakstnieku, izņemot A. Niedru, ko slavēt. Sk.: Zeltiņš T., "Atmaskotais žīds latviešu daiļliteratūrā".

[19] Hausmanis V., *Ādolfs Alunāns*, 63. lpp.

[20] Niedra A., *Kad mēness dilst*. Pirmoreiz publicēts 1901. g., ar daudziem vēlākiem pārpublicējumiem. Tomēr jāatzīmē, ka tas bija A. Niedram netipiski – iedziļināties antisemītismā.

[21] Stučka P., "Latvijas komunisti un to priekšteči", 186. lpp. 1905. g. grautiņu aprakstījis M. Vestermanis darbā *Fragments of the Jewish History of Riga* (15. lpp.). Grautiņu rīkoja krievu melnsimtnieki 22. un 23. oktobrī Lielajā Kalnu un Maskavas ielā.

[22] Laserson M. M., "The Jews and the Latvian Parliament, 1918 – 1934". Par Rīgas incidentu J. Ezergailis rakstīja, ka karavīri bez redzama iemesla bija sākuši dzenāt ebrejus ārā no parka, dažus iegrūžot kanālā. Vardarbība bija īslaicīga, un jautājumu atrisināja Ministru prezidenta K. Ulmaņa un kara ministra J. Baloža tūlītēja parādīšanās pulka štābā: pārkāpēju rotai tika pavēlēts doties atpakaļ uz fronti. Sk.: *Ezergaiļa Grāmata: Jāņa Ezergaiļa skices un atmiņas*, 226. lpp.

[23] Michelson F., *I Survived Rumbuli*.

[24] M. Vestermanis vienu grautiņu min Kurzemē, kuru it kā izdarījuši Baloža brigādes latviešu virsnieki, sk.: Vestermanis M., "Cilvēcībai bija jāklusē", 7. lpp. Šai liecībai M. Vestermanis citē rakstu "Judenpogrom in Kurland" *(Rigasche Rundschau*, N 3, 23 July 1919). Apstiprinājumu šim grautiņam nav bijis iespējams atrast.

[25] 1921. g. komunists P. Stučka, uzturoties Maskavā, veltīja pārmetumus "buržuāziskajai" politikai un presei: viņš tām uzbruka par nacionālā naida kurināšanu kopumā un sevišķi antisemītismu. Savu komunistisko žultī P. Stučka parādīja, šai denunciācijai īpaši izvēloties latviešu sociālistus. P. Stučkas uzbrukuma ievērības cienīgs secinājums bija, ka latviešu sociālisti uzbrūkot ebrejiem ne tāpēc, ka tie ir ebreji, bet tāpēc, ka tie ir krievi (Stučka P., "Pret tautu naidu un tautisko ienaidu!", 225.–242. lpp.). P. Stučkas pamflets, lai gan uzrakstīts no ebrejiem šķietami draudzīga redzesviedokļa, patiesībā ietvēra domu gaitu, kas atbalsta staļinistisko anticionistisko attieksmi pret ebrejiem. P. Stučka (242. lpp.) rakstīja: "Mēs nenīstam vācu, poļu, krievu, latviešu muižnieku kā vācieti, poli utt., bet kā muižnieku. Mēs nevajājam ebreju, vāciešu, krievu, latviešu utt. spekulantu kā ebreju, vācieti utt., bet kā spekulantu. Mēs nemīļojam krievu, ebreju, igauņu, leišu utt. strādnieku kā krievu, ebreju utt., bet kā strādnieku."

[26] Dramatiska konfrontācija ar *Latvijas Sarga* redaktoru K. Poli notika 1922. g. 9. decembrī. Šajā dienā sanāca Latvijas Ministru kabinets, lai noteiktu sodu *Latvijas Sargam* par antisemītiska, musinoša raksta publicēšanu ("Aktīvais nacionālisms studentībā", nr. 175), kurā tika aizstāvētas studentu korporācijas par ebreju studentu piekaušanu. Tieslietu ministrs V. Holcmanis paziņoja: "Žīdu sišana mums ir kaitīga un apkaunojoša priekš katra nacionālista." Ministrs Z. Meierovics izteicās: "Žīdu sišana nav nekāda kultūras vai nacionālisma aizstāvēšana, bet pašpuicisms, kuram jādara gals." Izglītības ministrs A. Dauge "raksturo studentu rīcību augstskolā pret žīdiem un citām pie augstskolas piederīgām personām kā tādu zemumu, kāds vēl nav piedzīvots". Ministru kabinets *Latvijas Sargu* sodīja ar 25 000 rubļu lielu naudas sodu, maksimāli pieļaujamo (LVVA, 1632. f., 2. apr. 108. l., 161.–163. lp.).

[27] Collins C., *Latvian-Jewish Relations;* cit. pēc: Laserson M. M., "Jewish Minorities in the Baltic Countries", p. 276.

[28] Par ebreju kultūras biedrību tīklu neatkarīgajā Latvijā sk.: Dubin H., "Der jüdische Bildungsverein in Lettland".

[29] Par ebreju skolu vēsturi Latvijas brīvvalstī sk.: Michaeli Z., "Jewish Cultural Autonomy and the Jewish School Systems", in Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 186–216.

[30] Godin A., "Jewish Traditional and Religious Life in the Latvian Communities", in Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 217–229.

[31] Laserson M. M., "The Jews and the Latvian Parliament, 1918–1934", in Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 94–185.

[32] Aun K., "The 1917 Revolution and the Idea of the State of Estonia", in *Die baltischen Provinzen Russlands zwichen den Revolutionen von 1905 und 1917*, S. 287–294.

[33] Latvijas neatkarības cīņās tika nogalināti 37 ebreji, un 1935. g. par godu viņiem Šmerļa kapsētā tika uzcelts piemineklis. Pavisam neatkarības cīņās piedalījās 1200 ebreju (viņu vidū 10 virsnieki). Vācu okupācijas laikā piemineklis tika nopostīts, bet padomju laikā to atjaunot bija aizliegts. Sk.: Balkins Š., "Šmerlī pulcēsies ļaudis, kas tur godā Latvijas neatkarību", *Diena*, 1991. g. 16. nov.; Andersons E., "Trīs bezvalsts tautas Latvijā", 11. lpp.

[34] Laserson M. M., "Jewish Minorities in the Baltic Countries", p. 280. M. M. Lazersons, kurš kļuva par profesoru Kolumbijas universitātē, Latvijā bija Centrālās Zemes ierīcības komitejas loceklis, un viņš runā par jautājumu kā autoritatīvs avots. Tomēr jāatzīmē, ka laukos dzīvoja tikai 2% ebreju.

[35] *Jews of Latvia.*

[36] Diskusiju par ebreju politiskajām partijām un tendencēm sk.: Straume A., "Starpnacionālās attiecības Latvijā", 159.–175. lpp.

[37] Andersons E., "Trīs bezvalsts tautas Latvijā", 12. lpp.

[38] Schneider G., "The Riga Ghetto", p. 26; Levinson I., *The Untold Story*, p. 113. Novērtējot ebreju kultūras dzīvi Latvijā, nevar neievērot ebreju cionistu un necionistu korporācijas – *Hasmonea, Galilia, Ventulia, Chachower* un *Betaria*, sk.: Seewann H., *Bilder und Dokumente aus der versunkenen Welt des Jüdisch-nationalen Korporationswesen.*

[39] Rauch G., von, *The Baltic States*, p. 154.

[40] Lai gan K. Ulmaņa valdīšanā neapšaubāmi bija daži fašistiski aspekti, viņa apvērsumu var uzskatīt arī kā antifašistisku sacelšanos pret reāliem fašisma draudiem Latvijā.

[41] *Jews of Latvia.*

[42] Pēdējos antisemītiskos pamfletus Latvijā uzrakstīja, pārtulkoja un publicēja J. Dāvis 30. gadu sākumā. Apskatu par antisemītisko literatūru Latvijā sk. darbā: *Jews of Latvia.* Antisemītiskā periodiskā izdevuma *Tautas Vairogs* pēdējais numurs tika izdots 1935. gadā.

[43] Dāvis J., *Latvju nostāja žīdu jautājumā* (daļa no sērijas *Antisemītiskā literatūra*, nr. 10).

[44] *Jews of Latvia.*

[45] Bobe M., et al., *The Jews in Latvia*, p. 72.

[46] To ir parādījis K. Siljakovs darbā *Mana atbilde*, 2. sēj.

[47] Par ebreju un latviešu sociāldemokrātiem Ulmaņa laikā sk.: Stranga A., "Sociāldemokrāti K. Ulmaņa režīma gados".

[48] Šī politika atšķīrās no nacionalizācijas tajā ziņā, ka valdība īpašniekiem izmaksāja kompensāciju. Sk.: Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture*, 606.–611. lpp. Mazumtirdzniecību, no kuras pārtika visvairāk

ebreju, K. Ulmanis neaiztika. Tālākai jautājuma noskaidrošanai par K. Ulmaņa attiecībām ar kapitālismu sk.: "Kārļa Ulmaņa trimdas piezīmes", 1992, nr. 4. Sk. arī K. Ulmaņa palīga Jāņa Ruduma atmiņas par Ulmaņa laiku: "Vienīgā patiesība, kas man zināma".

[49] "Vēstule Feldmanim", Feldmanis Archive, Box 6, Hoover Institution on War, Revolution, and Peace.

[50] Sekojošais citāts tiek piedāvāts kā apkopojums par Latvijas ebreju skolu situāciju: "Pirms Ulmaņa režīma nodibināšanās ebreju izglītības iespējas tika nodrošinātas kā daļa no minoritāšu jautājuma nokārtošanas valstī. Skolas, kur apmācības valoda bija jidišs un ivrits, uzturēja pašvaldības, un pie Izglītības ministrijas bija Ebreju izglītības pārvalde. Ulmaņa laikā ebreju skolas ietekmēja likums, ko pasludināja 1934. g. 24. jūlijā, kas atcēla minoritāšu izglītības pārvaldes un aizvietoja tās ar atsevišķiem ierēdņiem ("referentiem"). Visu tipu skolas tika nodotas *Agudath Israel* pārziņā, kas darīja, ko varēja, lai ar valsts palīdzību tās pārvērstu par ortodoksālajām skolām. Daudzi ebreju vecāki, kam nepatika šī atgriešanās pie reliģiskas skološanās, kas atgādināja *Heder* (ivrita skolu), deva priekšroku savu bērnu nodošanai latviešu skolās. Tomēr jāuzsver, ka pat diktatūtas apstākļos tika saglabātas ebreju tiesības uz skolām savā valodā (jidišā un ivritā), kas uzturētas no valsts nodokļiem, bet daudzas ebreju skolas slēdza vispārējo skolu reformu gaitā, par ieganstu minot "ekonomiju" vai "efektivitāti". 1932. g. kopējais ebreju skolu skaits bija 122, 1939. g. to skaits saruka līdz 77. Attiecīgie skaitļi par latviešu skolām šajos divos gados bija 1679 un 1672. Pamatskolas: no 1904 pamatskolām, kas pastāvēja valstī 1937./38. mācību gadā, 62 (3,3%) bija ebreju skolas (apmācības valoda bija jidišs vai ivrits). Tās apmeklēja 9715 (4,2%) no visiem 213 533 skolas vecuma bērniem. Tā kā šajā gadā pamatskolās bija 11 372 (4,87%) ebreju tautības bērnu, tikai 1657 ebreju bērni apmeklēja latviešu skolas" (*Jews of Latvia*). Pretstatā pamatskolu skolēniem vidusskolēnu skaits, kas mācījās jidišā un ivritā, iepriekšējos gados pieauga gandrīz pastāvīgi: 1920./21. māc. g. 664, 1933./34. māc. g. 1549, 1935./36. māc. g. 1561, 1936./37. māc. g. 1550. Sk. arī: *Jewish Council's Activities Overview 1919–1929*.

[51] *Jews of Latvia*.

[52] Ezergailis A., "Miķeļa Valtera pēdējā vēstule Ulmanim".

[53] Skujiņš Z., *Saruna ar jāņtārpiņiem*, 52. lpp. Cita problēma ir informētība par Molotova–Ribentropa paktu. Sāk parādīties viedoklis, ka K. Ulmanis par to, ieskaitot slepeno protokolu, zināja jau nākamajā dienā pēc līguma noslēgšanas. No otras puses, jāatzīmē, ka tādi vēsturnieki kā Ilga Grava, Aivars Stranga, Inesis Feldmanis un Dītrihs A. Lēbers, kuri savā nesen izdotajā dokumentu krājumā cenšas pierādīt K. Ulmaņa līdzdalību Latvijas okupācijā un aneksijā, iet pārāk tālu. Sk.: *Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940: Dokumenti un materiāli*.

[54] A. Straume rakstā "Starpnacionālās attiecības Latvijā" apskata dažādas problēmas, kas 20. gados laiku pa laikam traucēja latviešu un ebreju attiecības.

[55] *Jews of Latvia*.

[56] Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 37, 38.

[57] Memoranda autors K. Ulmaņa augstsirdību attiecina uz *Agudath Isroel* līdera M. Dubina ietekmi, ar kuru K. Ulmanim bija cieši sakari. Tomēr memorands arī apgalvo, ka Polijas okupācijas laikā Latvijas vēstniecība pārtrauca izsniegt vīzas Polijas ebrejiem. Par situāciju Zviedrijā tajā pašā laikā sk.: Koblik S., *The Stones Cry Out*. Jautājums par to, kas glāba ebrejus un kas ne, tika debatēts *The New York Review Books* lappusēs, sk.: Deak I., "The Incomprehensible Holocaust" (September 1989); un tālākas debates 1989. g. 21. decembrī, 1990. g. 29. martā, 1990. g. 27. septembrī un 1991. g. 25. aprīlī. I. Dīks konstatēja, ka dažas fašistiskās valstis, sevišķi Spānija un Portugāle, izglāba vairāk ebreju nekā demokrātiskās.

[58] "Kā mūsu dzīves dramatiski mainījās līdz ar Padomju Savienības spēku ierašanos un Latvijas okupāciju 1940. gadā! Nekavējoties jebkura nacionālās ebreju kultūras un identitātes izpausme tika apspiesta. Tika

aizliegts ebreju teātris, ivrita skola un visas cionistu aktivitātes. Citā līmenī visi finansiālie, privātie uzņēmumi tika nacionalizēti." Springfield S., "A Life by a Beating", in *The Unfinished Road*, p. 121, 122.

[59] Ir nozīmīgi atzīmēt, ka padomju vara neuzticējās Eiropas ebrejiem, kurus tā pārtvēra Latvijā. Viņi tika pakļauti piespiedu darbam un daudzi aizvesti uz Sibīriju (Schneider G., "The Riga Ghetto", p. 29). Sk. arī: *American Jewish Yearbook (1940–41)*, vol. 42, p. 386. Personiskā pieredze aprakstīta Mircas Rozenkrancas atmiņās, kā tās tika stāstītas Herbertam Rozenkrancam, kurš atbēga uz Latviju un kuru padomju vara deportēja uz Sibīriju (Yad Vashem Archive, 03/3358). Sk. arī: Herbert Jakov Rosenkranz, Yad Vashem Archive, 03/3358. Par dzīvi okupētajā Polijā sk.: *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946*, p. 60–76.

[60] Tā kā viedokļi, kas saistīja ebrejus ar komunismu, radās krievu monarhistu vidū Krievijas Pilsoņu kara laikā, šis antisemītisma variants bija zināms Latvijā, tomēr starp latviešu antisemītiem tas nav bieži sastopams. J. Dāvis, visražīgākais no antisemītistiem, neizmanto iedomāto ebreju un komunistu saikni.

[61] Левин А., *Черту через зубы*, с. 5, 6.

[62] Vienīgais nopietnais pētnieks, kas 1940. g. jūnijā Rīgā un citur Latvijā ir saskatījis dažas latviešu un ebreju konfrontācijas, ir bijis Dovs Levins darbā *The Jews and the Sovietization of Latvia, 1940–1941*. Viņš citē dažādus laikrakstu ziņojumus un personiskās liecības. Tomēr nevienu no D. Levina citētajām konfrontācijām latviešu avoti nav apstiprinājuši. Pilnībā dokumentētu un līdzsvarotu ziņojumu par ebreju aktivitātēm 17. jūnijā un turpmākajās dienas sk.: Gore I., Stranga A., *Latvija: Neatkarības mijkrēslis*, 147.–163. lpp.

[63] Stulmeņi bija Latvijas krieviem raksturīgi apavi.

[64] Bieži ir arī apgalvots, ka 1940. g. ebreji, baidoties no nacistu okupācijas Latvijā, krieviem deva priekšroku kā mazākajam ļaunumam.

[65] Gilboa Y., *The Black Years of Soviet Jewry, 1939–1953*.

[66] Nacistu propagandas atspēkojumu jautājumā par ebreju čekistiem sk. 9. nodaļā "Rēzekne".

[67] Vienu versiju par sievieti čekisti sk. rakstā: "Čekiste-žīdiete tīksminājas ar savu upuri, durot viņam miesā adatu", *Zemgale*, 1941. g. 18. okt. Šis žīdu sievietes tēls saistās ar brutālu sieviešu arhetipu daudzu tautu mitoloģijā. Latviešu apziņā tas ienāca kā plintnieces tēls Krievijas revolūcijas kontekstā.

[68] Nelielais pierādījumu skaits par vispārpieņemto ebreju kontroli pār čeku Latvijā ir sevišķi acīm redzams no nacistu ēras publikācijas *Baigais gads* un konspekta angļu valodā *We Accuse the East – we Warn the West*.

[69] Visautoritatīvākais darbs par boļševiku okupāciju ir: Ceihners A., *Latvijas boļševizācija, 1940–1941*. Šis darbs sākotnēji tika publicēts 1944. g. vācu okupācijas laikā, bet ievērības cienīgs ir fakts, ka tas gandrīz pilnībā ir brīvs no antisemītiskiem apgalvojumiem. Dažus nesenus ieskatus par ebrejiem pirmās padomju okupācijas laikā sk.: Stranga A. "1941. gada 4. jūlija atceres". Diemžēl, neskatoties uz pretēja rakstura pierādījumiem, ir autori, kas turpina konstatēt vai netieši norādīt, ka ebrejiem bija kādas īpašas simpātijas pret komunismu. Piemēram, Anatols Līvens *(A. Lieven)* darbā *The Baltic Revolution* nav bijis spējīgs pārvarēt problēmu (139.–158. lpp.). Pēc visa, kas pateikts, viņs nevar nopurināt impēriskos viedokļus, ka ebreji ir komunisti un baltieši ir fašisti.

[70] Dokumentācija par ebreju likteni pēc atbrīvošanas 1945. g. Latvijā, lai gan nav apkopota, ir pieejama daudzos periodiskajos izdevumos. Piemēram, sk. slavenā dokumentālo filmu režisora Herca Franka atmiņas: "Un laiks varbūt mazinās cietsirdību". Vācu okupācijas laikā viņš zaudēja divas māsas, un trešajai padomju vara piesprieda desmit gadu cietumsodu. Sk. arī: Michelson F., *I Survived Rumbuli*, kura sniedz liecības par viņas vajāšanu pēc kara.

[71] Ieskatam par antisemītismu Latvijā sk. V. Bērziņa (pseid.) rakstu laikrakstā *Cīņa* "Amerikāņu un angļu imperiālistu cionistiskās aģentūras darbība buržuāziskajā Latvijā", 1953, 23. marts.

III

Antisemītisms

> Nekad neesam aicinājuši, neaicinām un neaicināsim uz sveštautiešu graušanu. Mēs gribam vienīgi ierādīt tiem pienākušos vietu mūsu valstī.
>
> *Ugunskrusts, 1932. g. 30. oktobris*

> Tiesa nevarēja konstatēt, ka plašas latviešu tautas aprindas turēja naidu uz ebrejiem, kā to bija plānojusi nacionālsociālistu vadība.
>
> *Hannoveres Zemestiesa*

> Antisemītisms mūsu tautā tiešām ir ļoti liels un dibināts. Tas tiešām reiz varētu atrast izeju grautiņos, ja citādi nemaz vairs neatrod izeju, kaut kādā veidā, kā par to var izrunāties.
>
> *Arveds Bergs*

Kā mēs noskaidrojām, pirms Otrā pasaules kara Latvija nebija sabiedrība, kas piesātināta ar antisemītismu. Latvijas kā neatkarīgas republikas gados un K. Ulmaņa laikā pret ebrejiem vērsti likumi nepastāvēja. No 1934. līdz 1940. g. antisemītisms bija aizliegts – un Latvijā patvērumu atrada bēgļi no Eiropas. Ja daži komentētāji konstatējuši, ka Latvija bija antisemītiska, nav pārsteigums, ka latviešu antisemīti apgalvojuši, ka Latvija ir bijusi "žīdu valsts", sava veida otrā Palestīna.[1]

Ja Latvijā pirms 1918. g. pastāvēja ievērojams antisemītisms, tad šis fakts joprojām gaida savu dokumentāciju. Gan Marģers Vestermanis,[2] kurš problēmu apskatīja no ebreju redzesviedokļa, gan latviešu antisemīti, kuri urbušies pagātnē, meklējot savus priekšgājējus, nonāca pie secinājuma, ka antisemītisma bija maz vai pat nemaz.[3] Kopumā mēs varam teikt, ka cīņas laikā par tiesībām latviešu zemniecība un radikālā inteliģence – varbūt neapzināti – bija ebreju sabiedrotie tāpēc, ka viņi visi cīnījās pret feodālajām paliekām un par zemes īpašumu iegūšanu. 1905. g. revolūcija bija notikums, kad latviešu un ebreju radikālie spēki apvienojās kopējā cīņā gan pret Baltijas vāciešiem, gan krievu administrāciju. Viņu pūles realizējās 1918. g., nodibinoties pirmajai Latvijas Republikai.

Līdz ar Latvijas Republikas nodibināšanos latviešu un ebreju attiecībās sākās vētrainākais posms, un šajā periodā antisemītisms ir dokumentēts. Bet kopumā Latvijas valsts

struktūra antisemītismam nekad neļāvās. Līdz 1940. g. kā multikulturālai sabiedrībai Latvijai bija likumi, kas aizsargāja visus tās etniskos komponentus.[4] Multikulturālisms Latvijā guva savu iedvesmu no gadsimta pirmo desmitgadu revolucionārās cīņas. Latvija izauga no multietniskas un daudzvalodu Krievijas impērijas; ja tolerances tradīcija tika atmesta Krievijā, tā izdzīvoja Latvijā.

Demokrātisko periodu – 1919.–1934. g. – kopumā varētu raksturot kā filosemītisku, bet jānorāda arī tas, ka Latvijas presē un parlamentā bija dzirdamas naidīgas balsis.[5] Kā raksta vēsturnieks A. Straume, pastāvēja divi faktori, kas kavēja naida rašanos pret minoritātēm. Pirmkārt, parlamentārā koalīciju politika līdz 1934. g., trūkstot vairākuma partijai, uzspieda "draudzību" ar etniskajām partijām, ieskaitot ebrejus. Otrkārt, Latvijas Republika, ieskaitot K. Ulmaņa periodu, nejutās droša savās attiecībās nāciju kopienas ietvaros un tādējādi mēģināja parādīt sevi kā tādu, kas respektē minoritāšu tiesības. Poļiem, ebrejiem un vāciešiem, trim lielākajām Latvijas minoritātēm, ārzemēs bija bagātāki un spēcīgāki tautieši,[6] kuru naidīgumu Latvijas valdība nevarēja atļauties. Arī dominējošā Sociāldemokrātu partija kultivēja draudzīgas attiecības pret minoritātēm, sevišķi ebrejiem. Antisemītisms Latvijā bija galvenokārt pilsētu izglītoto šķiru kustība. Zināmā mērā antisemītisms bija arī lingvistisks jautājums, jo daudziem ebrejiem vismaz otrā valoda bija krievu valoda.[7] Lai kāds būtu bijis antisemītisma līmenis Latvijā, tēma joprojām gaida savu pētnieku.

Pirmā organizācija ar spēcīgu antisemītisku noslieci – Nacionālais klubs – tika nodibināta 1922. gadā.[8] 1924. g. un 1927. g. tiesas organizāciju slēdza. 1923. g. latviešu valodā tika tulkots darba *Ciānas gudro protokoli* fragments. Saeimā maza partija ar antisemītisku nokrāsu bija Kristīgi nacionālā savienība, ko vadīja Gustavs Reinhards.[9] Daži ebreju autori antisemītisma parādīšanos saistījuši ar nedrošības sajūtu latviešu intelektuāļu vidū; citi tajā saskatījuši ekonomisko interešu konfliktu. Kopumā mēs varam piekrist M. M. Lazersona secinājumam, ka Saeimā ebreji nekad nekļuva par galveno strīda objektu. Konfliktos starp latviešu vairākumu un minoritātēm triecienu saņēma vācieši.[10]

Daži ebreju autori, īpaši Bernhards Press, ir norādījuši, ka latviešu antisemītisma dziļākās saknes atklājas faktā, ka ebreju nebija Latvijas civildienestā un militārajos amatos. B. Presam ir daļēji taisnība no demokrātiskā un egalitārā redzesviedokļa, jo vajadzēja būt vairāk ebreju amatpersonām. Var pat piekrist, ka šajos momentos parādījās antisemītisma elements. Tomēr nešķiet, ka pārējām minoritātēm būtu bijušas lielākas priekšrocības kā ebrejiem. Nevienai minoritātei Latvijā civildienestā nebija proporcionālās pārstāvniecības; vācieši un sevišķi krievi šajā sakarā bija vienlīdz nelabvēlīgā situācijā.[11]

Jāsaprot, ka kopš 1900. g. Latvijā kļuva populāras marksisma idejas un cilvēki nebija brīvi no postulātiem, kas saistījās ar sazvērnieciskiem antikapitālistiskiem pieņēmumiem no *Ciānas gudro protokoliem*. Pērkoņkrusts un komunistiskā retorika bija vienlīdz antikapitālistiska.

Retrospektīvi skatoties, varbūt visdraudošākā antisemītisma balss, kas parādījās 20. gados, piederēja Arvedam Bergam. Antisemītismu Latvijā viņš padarīja sabiedrībā pieņemamu. A. Bergam bija ne tikai politiska ietekme Saeimā – pat K. Ulmanis viņā klausījās –, viņš bija arī viens no visatzītākajiem sava laika žurnālistiem. Turklāt viņš aktīvi iesaistījās Rīgas korporāciju dzīvē, sevišķi *Lettonia*, kurā lasīja tādas lekcijas kā "Korporāciju ideoloģiskais saturs".[12] A. Berga saistība ar Pērkoņkrustu, sevišķi caur sakariem ar korporācijām, ir nenoliedzama. Tomēr A. Bergam atšķirībā no Pērkoņkrusta antisemītisms bija tikai viena no tēmām un ne galvenā. Bez antisemītisma izplatīšanas Latvijā viņš republiku gremdēja ar lozungu *Satversme neiet.*[13]

Mūsu zināšanas par antisemītisma strāvām Latvijā joprojām ir ļoti primitīvā pakāpē. Mēs tomēr varam teikt, ka tās nekad nekļuva par noteicošo principu nevienai no galvenajām partijām vai Saeimas politiķiem. Iedzīvotāji kopumā pret ebrejiem bija vienaldzīgi. Demagoģijas spēka spēle Latvijā griezās ap vāciešu jautājumu. Pat Pērkoņkrustam, lielākajai antisemītiskajai kustībai, kas parādījās 30. gadu sākumā, antisemītismu iegrožoja naidīgums pret vāciešiem.[14]

Pērkoņkrusts

Pērkoņkrusts bija Nacionālā kluba ideoloģisks turpinājums, lai gan ne personāliju ziņā. 1930. g. to dibināja Jānis Greble, bet 1932. g. novembrī pārņēma Gustavs Celmiņš. Sākumā organizāciju sauca par Ugunskrustu, bet, kad tiesa organizāciju un tās laikrakstu slēdza, tā parādījas kā Pērkoņkrusts ar tāda paša nosaukuma laikrakstu. G. Celmiņš uzsvēra cīņas elementu, un simt vīru lielā organizācija, kāda tā bija J. Grebles laikā, G. Celmiņa divu gadu vadības laikā saskaņā ar viņa teikto pārvērtās par 12 000–15 000 dalībnieku lielu kustību; te jāpiebilst, ka vācu slepenais dienests uzskaitīja tikai 5000–6000 biedru. Lai gan partijai bija parlamentāras ambīcijas, tai neizdevās izvirzīt nevienu deputātu Saeimā. Varbūt G. Celmiņa panākumi tajā jomā, kurā viņš bija veiksmīgs, var tikt attiecināti uz viņa spējām propagandēt savu lietu studentu korporācijās, sevišķi Selonijā. Tika nolemts, ka visi Selonijas dalībnieki obligāti iestāsies Pērkoņkrustā; Tālavijā tika balsots, vai korporācijai vajadzētu iestāties kopumā, taču pasākums neizdevās.

Organizācija sevi veidoja pēc Musolīni fašistu, igauņu VABS cīnītāju grupējumu un rumāņu Dzelzs gvardes parauga. Tās lozungs bija *Latviju latviešiem, latviešiem darbu un maizi.* Dalībnieki valkāja pusmilitāru uniformu – tumši pelēks krekls, berete, bikses un zābaki līdz ceļgaliem. Organizācija rīkoja nometnes un iesaistījās pusmilitārās apmācībās. Visinkriminējošākās bija Pērkoņkrusta zīmotnes – svastikas latviešu versija,[15] kuru Pērkoņkrusta organizācija pārņēma pēc Ernesta Brastiņa – dievturu ciltstēva – ieteikuma. Organizācijas programmā bija iekļauta prasība atcelt 1922. g. Satversmi un piešķirt politiskās tiesības vienīgi latviešiem. Gustavs Celmiņš savu prasību definēja šādi: "Suverēnā vara Latvijā pieder latviešiem un ne Latvijas tautai." Ebreji, vācieši un

8. att. Pērkoņkrusta vadītājs Gustavs Celmiņš

visas citas minoritātes, izņemot lietuviešus un igauņus, ir otrās šķiras pilsoņi.[16] Programma radīja iespaidu, ka tā uzsver latviešu vajadzības, un lielā mērā tai bija agrāra orientācija. Visstrīdīgākā klauzula programmā bija devītais paragrāfs, kas noteica partijas pozīciju skolu jautājumā.

> Izglītības un mācības iestādes valsts un pašvaldības uztur tikai ar latviešu mācības valodu. Nelatviešu mācības iestādes var darboties tautību samērību robežās saviem līdzekļiem. Pabalsti no ārvalstīm nav atļauti. Mācības iestāžu tīkls jāpieskaņo latviešu Latvijas izbūves prasībām, pasvītrojot arodniecisko gatavību un praktiskās dzīves vajadzības. Augstākās mācības iestādēs visās fakultātēs ievedams *numerus clausus*.[17]

1932. g. *Ugunskrusta* rakstā tika iezīmēta atšķirība starp ebrejiem un vāciešiem:

> Vācieši atklāti, kā tas visiem āriešiem parasts, pasaka, ka mūsu zemei jābūt vāciešu kolonijai, ka šeit atkal jāvalda vāciešu minoritātei pār latviešu majoritāti un ka viņiem tas jāpanāk kaut arī ieročiem rokās. Te mums atklāts pretinieks, pret kuru

mums būs kādreiz jāpaceļ ierocis un kura uzmākšanos mēs ar latvieša neizmērojamo gribas spēku un drosmi satrieksim.

Cita lieta ir ar žīdu darbību. Tie neiziet un nekad arī neizies, un nevar iziet atklātā cīņā.

Raksts turpinās ar diezgan tradicionālu apsūdzības sarakstu pret ebrejiem, iekļaujot internacionālismu, šķiru cīņas veicināšanu un pornogrāfisko mākslu. Raksta beigās tomēr konstatēts:

Nekad neesam aicinājuši, neaicinām un neaicināsim uz sveštautiešu graušanu.

Mēs gribam vienīgi ierādīt tiem pienākošos vietu mūsu valstī.[18]

Pērkoņkrusts necieta no ienaidnieku trūkuma, un tādējādi organizācija un laikraksts aizgāja to pašu ceļu, ko Ugunskrusts. 1934. g. 20. martā sociāldemokrāts Bruno Kalniņš Saeimā iesniedza likumprojektu, ko pieņēma ar 53 balsīm pret 13, 13 deputātiem atturoties.[19] Pērkoņkrusts tika slēgts, arestēti 35 līderi un pārmeklēti 300 dzīvokļi. Pēc K. Ulmaņa apvērsuma 1934. g. 15. maijā Pērkoņkrusta vajāšana pastiprinājās. 31. maijā sākās prāva, kas noveda pie 33 personu ilgtermiņa apcietinājuma. Pērkoņkrusts nogāja pagrīdē, sadaloties apakšgrupās pa 9 un 27 locekļiem. 13. jūnijā tika arestēti un par sazvērestību pret valsti tiesāti vēl 107 locekļi, t.sk. G. Celmiņš. 102 apsūdzētie saņēma cietumsodu, un G. Celmiņš 1937. g. tika izraidīts no valsts. Nākamo četru gadu laikā tika arestēti 800 Pērkoņkrusta dalībnieki un 2000 atlaisti no darba. K. Ulmanis viņiem nekad nepiedeva; pirms padomju okupācijas viņš apžēloja lielāko daļu politieslodzīto, izņemot Pērkoņkrusta dalībniekus. Padomju vara turpināja, kur K. Ulmanis bija apstājies. 1940. g. 5. jūlijā padomju vara arestēja citu Pērkoņkrusta grupu un deportēja tās biedrus, arī cietumā esošos uz Sibīriju – uz Komi apvidu.[20] Pērkoņkrusta īsā vēsture daļēji izskaidro to, kāpēc 1941. g. vācieši spēja savervēt savā dienestā tā vīrus, un tajā pašā laikā parāda, kāpēc organizācija izraisīja nacistu dusmas un viņi to sāka atkal vajāt.

Vajāšana tomēr nemazināja Pērkoņkrusta ietekmi. Par spīti mazskaitlīgumam, organizācija iekļuva nozīmīgos Latvijas sabiedrības slāņos. Tā nodibināja šūniņas visās Latvijas daļās, starp zemniekiem, strādniekiem un veterāniem. Organizācijas galvenā nozīmība bija balstīta uz tās popularitāti korporācijās un daļā inteliģences. Lai gan dalībnieku skaits bija mazs, simpatizētāju loks bija ievērojams. No inteliģences tuvu Pērkoņkrustam atradās E. Brastiņa dievturi – grupa, kas pielūdza senos pagānu dievus, un tādi dzejnieki kā Leonīds Breikšs un Viktors Eglītis.[21]

Neskatoties uz zema līmeņa propagandistiskiem rakstiem Pērkoņkrusta presē, tam izdevās piesaistīt latviešu izglītotās elites, sevišķi jaunatni.

1941. g., laikā, kas Pērkoņkrustam šķita kā triumfa virsotne, Viktors Šteinbergs atskatījās uz tā pirmo posmu 30. gadu sākumā:

Žīdisms, kas pasaulē atradis tik daudz izpausmes veidus, arī Latvijā strādāja savu graujošo darbu. Saimnieciskā dzīvē žīdi iekaroja pozīciju pēc pozīcijas.

> Politikā gļēvais parlamentārisms veda valsti purvā. Dabīgi, ka cīņas smagums bija jāvērš pret ļaunuma sakni – cilvēces izdzimumiem – žīdiem. Tas cīņu saasināja, un Pērkoņkrusts dabūja ciest pirmās vajāšanas. Un, lūk, – izsmiekls: latviešus, kas aizstāvēja savas tēvzemes godu, lika cietumā![22]

Diezgan pārsteidzoši, ka Pērkoņkrusts pārdzīvoja parlamentāro fāzi, K. Ulmaņa laiku un padomju vajāšanas. Neskatoties uz to, ka Pērkoņkrusts vāciešus izsmēja, nacisti, Hitlers un SD 1941. g. atrada veidu, kā to izmantot.[23] Karam sākoties, dažas paliekas no Pērkoņkrusta bija trimdā, un vācieši zināja, ka šiem vīriem vairs nav nekādas ietekmes. Līdz 1941. g. Pērkoņkrusts pārstāvēja Latvijas politikas farsa pusi, bet vēlāk uz īsu brīdi aizvirzījās uz centrālo darbības lauku. Pērkoņkrustieši nacistiem kļuva par antisemītiskās frontes vīriem – kopumā viņu funkcija nebija tieši ebrejus nogalināt, bet nogalināšanu pieprasīt, attaisnot to nāvi Latvijas sabiedrības acīs.[24]

Joprojām nav skaidrs, kā tas notika, bet 1941. g. okupācijas pirmajās dienās Pērkoņkrusts pārņēma Latvijas presi. Sevišķi Pērkoņkrusts sagrāba kontroli pār provinces laikrakstiem. No pirmajiem tā rakstiem bija redzams, ka nekas nav palicis no agrīnās bravūras – tā bija zemošanās un sauciens pēc atriebības. Pērkoņkrusts vairs neatbalstīja lozungu – *Latviju latviešiem* –, nebija robežu slavinājumam Jaunajai Eiropai, neuzvaramajai vācu armijai un tās vadonim. Vistraģiskākais no visa bija Pērkoņkrusta aicinājums, izteikts daudzos tiešos un netiešos veidos, nogalināt ebrejus.

Vācu okupācijas pirmie mēneši bija Pērkoņkrusta gulbja dziesma. 1941. g. jūlija pirmajās nedēļās organizācija spēja radīt iespaidu, ka tā ir nākotnes partija, un daudzi karjeristi, starp tiem V. Arājs, steidzās tai pievienoties.[25] Tie, kas atgriezās no Vācijas, no SD redzesviedokļa bija pārāk "veiksmīgi". Šķita, ka, ja tā netiktu kontrolēta, šī latviešu organizācija, lai gan nacificēta, joprojām būtu bijusi latviešu organizācija. 1941. g. 17. augustā, pusotra mēneša pēc okupācijas sākuma, vācieši izdeva dekrētu, kas aizliedza Pērkoņkrustu. Šis dekrēts organizāciju sašķēla – daļa turpināja kolaborācijas ceļu, bet cits spārns sāka pievienoties pretošanās kustībai. Pats G. Celmiņš, lai gan strādāja vācu administrācijā, vadīja partiju pagrīdē.

Liktenīgā kārtā tie bija nacisti, kas iznīcināja Pērkoņkrustu. Tie bija nacisti, kas to uzaicināja sadarboties, un tad organizāciju sagrāva. Daži, sevišķi žurnālisti, turpināja sadarboties ar nacistiem, bet lielākais dalībnieku īpatsvars uzsāka pagrīdes cīņu pret nacistiem un beigās nonāca vācu koncentrācijas nometnēs. G. Celmiņu arestēja 1944. gadā. Nometnēs kontaktējoties ar tur ieslodzītiem Eiropas cienījamiem cilvēkiem, viņš kļuva eiropeiskāks un humānāks.[26] Daži citi organizācijas biedri, kā Raimonds Čaks un Ādolfs Šilde, pēc kara rakstīja emigrantu presē, bet Pērkoņkrusts kā organizācija un Latvijas politiskais spēks beidza pastāvēt 1941. g. septembrī. Latviešu ekstrēmistu grupa, kas šodien saucas par Pērkoņkrustu, tikai vārda dēļ asociējas ar oriģinālo Pērkoņkrustu. Vēsturiskās atbildības nozīme ir grūti notverama, un tikai ļoti rūpīga analīze var dot tai stingru ietvaru. Vai Latvijas valsts bija atbildīga par Pērkoņkrustu tāpēc, ka šī tautas

vairākuma noraidītā partija veidojās Latvijā, vai arī jāvaino nacisti par Pērkoņkrusta slēptā naida izlaišanu brīvībā?

20. gadu beigās un 30. gadu sākumā Pērkoņkrusts nebija vienīgā ekstrēmistiskā organizācija. Nacisti bija populāri vācbaltiešu vidū, un eksistēja pat niecīgs Latvijas nacistu atbalstītāju kontingents 80 cilvēku sastāvā no Apvienotās Latvijas nacionālsociālistu partijas, ko vadīja Jānis Štelmahers. Citas Pērkoņkrustam līdzīgas organizācijas bija Tēvijas sargi, Latvijas sargi un Latviešu aktīvo nacionālistu savienība.

Antisemītisms Latvijā nebija tikai Pērkoņkrusta produkts, 30. gadu sākumā par šo tēmu ir izdots daudz brošūru. 1933. g. J. Turks publicēja pilnīgāku izdevumu *Ciānas gudro protokoliem.*[27] 30. gadu sākumā visražīgākais antisemītisku darbu publicētājs bija Jānis Dāvis, kurš par saviem līdzekļiem publicēja vismaz duci pamfletu.[28]

Domājams, ka visniknākais izdevums, kura misija bija popularizēt pretebreju idejas, bija mazs mēnešraksts *Tautas Vairogs*, ko rediģēja un izdeva G. Kalniņš.[29]

J. Dāvja centienus pārtrauca K. Ulmanis,[30] bet viņš atkal izvirzījās 1941. g. pēc vācu okupācijas, kļūstot par vienu no galvenajiem izdevējiem, kas nodarbojās ar antisemītiskiem darbiem. Vācu laikā J. Dāvis izdeva antisemītiskās literatūras sēriju, kurā parādījās vismaz 14 nosaukumu. Lai gan antisemītiskās literatūras vēsture Latvijā vēl nav uzrakstīta, literatūras agrīnie varianti bija bikli salīdzinājumā ar kareivīgumu, kas to raksturoja vācu okupācijas laikā. Agrīnajai literatūrai trūka divu elementu, ko vācieši atnesa uz Latviju: nacistu apgalvojums par ebreju saikni ar boļševikiem tika skarts ļoti virspusēji, un tai trūka apvainojumu "asins noziegumos", kas piepildīja okupācijas preses lappuses. Nacistiskā ideoloģija pašā saknē sevi definēja par atriebības karapulku, kura vēsturiskais uzdevums bija aizsargāt Vāciju pret "dunča dūrējiem" (žīdiem).

Latviešiem nekad nebija vienprātības ebreju jautājumā, un, kā parādījis Dovs Levins, ebreju vidū, iespējams, pastāvēja pat vairāk nesaskaņu nekā latviešu vidū. V. Arāja prāvas laikā daudziem Latvijas ebrejiem, visiem holokaustu pārdzīvojušajiem tika jautāts, vai, viņuprāt, Latvija ir vai nav bijusi naidīga, antisemītiska zeme pirms vācu okupācijas; neviens uz šo jautājumu neatbildēja apstiprinoši. Bet nav iemesla attiecības raksturot kā idilliskas: mijiedarbība abu tautu starpā bija minimāla; tās nošķīra tradīcijas, reliģija un valoda.[31] 1922. g. Satversme, lai gan ietvēra sevī augstu ētisko standartu un cieņu pret cilvēku dažādību, tautības vienlaicīgi sadalīja atsevišķos nodalījumos, nodrošinot, ka latvieši un ebreji turpinās skatīties viens uz otru kā svešiniekiem.

Nacistu antisemītisms

Latvijas prese nacistu antisemītismu uztvēra nekavējoties. Šajā kontekstā nacistu antisemītisms jāatšķir no vietējā vai vispārējā antisemītisma,[32] kas Latvijā eksistēja pirms Ulmaņa režīma. Okupācijas pirmajās stundās gandrīz nevienam informācijas materiālam nebija atļauts parādīties bez antisemītiskas domas: tur bija antisemītisms kā teorija, kā vēsture un antisemītisms, kas uzdevās par ziņām. Daži apgalvo, ka pagāja

dienas vai nedēļas, pirms okupācijas spēki Latvijā nodibināja stingru kontroli. Latvijas preses publikāciju apskats norāda, ka kontrole un propaganda tika uzspiesta nekavējoties. Provinces laikraksti dažās vietās bija lēnāki, bet *Tēvijai* nevajadzēja vairāk kā dienu, lai aizsniegtu vistālākos apriņķus, un *Tēviju* sāka izdot 1. jūlijā, pirmajā Rīgas okupācijas dienā. Attiecībā uz radiopārraidēm starp Rīgu un provincēm vispār nepastāvēja nekāda atšķirība laikā.[33]

9. att. Antisemītiska karikatūra nacistiskajā latviešu presē. Ebreji tiek rādīti kā Staļina režīma bendes un roklaižas

Papildu antisemītismam iespiestos izdevumos 1941. g. Latviju pārplūdināja antisemītiskas karikatūras. Aplūkojamā karikatūra, lai gan komplicētāka nekā vairākums, ir tipisks žanra piemērs.

Ātrums, ar kādu nacistu antisemītisms parādījās Latvijā, šobrīd neizskaidrots, gaida savu pētnieku. Nav tā, ka latviešiem būtu trūcis antisemītu, bet jautājums ir, kāpēc hitleriešu variants nokļuva te tik ātri. Antisemītisms pirmskara Latvijā tajā pakāpē, kādā tas eksistēja, nebija redzams ne presē, ne uz ielām. Antisemītisms neatkarīgajā Latvijā tika novirzīts uz sabiedriskās dzīves nomali. Parlamentārajā periodā pastāvēja zema līmeņa antisemītiskā prese un tās izplatīšana bija ierobežota, un pat visekstremālākajos gadījumos – Pērkoņkrusta prese 30. gadu sākumā – tai trūka atriebības intensitātes, kas Latvijā eksplodēja pēc 1941. g. jūlija.

Tā varētu būt patiesība, ka vācbaltiešu zonderfīreri latviešu redaktoriem pirmās rakstu sērijas nodiktēja. Latviešu prese pārpublicēja daudzus rakstus no vācu preses, okupācijas pirmajās nedēļās provinces laikrakstos cirkulēja paplašināti izvilkumi no *Ciānas gudro protokoliem*.[34] Lasot presi un pārbaudot redaktoru un rakstītāju biogrāfijas, šķiet, ka pastāv saikne ar Pērkoņkrustu. Tas ir vairāk acīm redzams attiecībā uz rakstītājiem provinces presē nekā uz *Tēvijas* kadriem Rīgā.

Nacistu propagandas panākumu visbūtiskākais aspekts bija spēja saistīt ebrejus ar komunistu briesmu darbiem, sevišķi ar čekas darbību.[35] Lai cik nepatiesa bija šī saistība, nacistu propagandai Latvijā nebija svarīgāka mērķa kā pierādīt šo saikni. Kā iepriekš norādīts, signālvārds, kas precīzi norādīja uz propagandu kā noteikti nacistisku, bija jēdziena *boļševiks* lietojums. Latviešu valodā kopš Pētera Stučkas – latviešu boļševisma krusttēva laikiem lietotais vārds bija *lielinieks*. Noskaidrojot nianses nacisma ietekmei Latvijā, šī lingvistiskā atšķirība ir būtiska.

Nacistu propaganda ebrejus ar čeku saistīja simt dažādos veidos. Šis ir viens no daudziem piemēriem.

> Atmodos citā istabā uz grīdas, ar sasietām rokām un kājām. Blakus man sēdēja sarkanmataina, sprogaina žīdiete ar papirosu zobos un laimīgu izskatu. Viņa auksti uz mani skatījās, un rokā tā turēja garu, niķelētu adatu, pie kam adatas gals bija krāsots svaigām asinīm. Sarkanmatainā neģēle man uzstādīja jautājumu: "Vai jūs atzīsaties vai ne?" Lūdzos, ka man nekā nav ko atzīties un lai viņa atbrīvo manas sāpīgi sasaistītās rokas un kājas. Bet drausmīgā žīdiete mierīgi turpināja pīpot un lēni dūra man ciskās savu briesmīgo adatu. Nespēkā kliedzu pēc palīdzības, bet žīds-čekists ar slapju, smirdošu lupatu aizspieda man muti. Saņēmu neskaitāmus dziļi sāpīgus dūrienus ķermeņa apakšdaļā tā, ka pret savu gribu sāku raustīties sāpju konvulsijās. Pārtraukdama savu nežēlīgo darbu, čekiste-žīdiete mierīgā balsī turpināja: "Oi, jūs neatzīsates šodēn, jūs atzīsatēs rīt, jūs neatzīsatēs rīt, jūs atzīsatēs parīt."[36]

1941. g. jūlijā nacistu antisemītiskā propaganda Latvijā veidojās no savstarpēji saistītiem slāņiem. Daļēji teorētiska, daļēji "vēsturiska" un daļēji "faktos balstīta" – iespiestā propaganda sastāvēja no reportāžām, kas liecināja par ebrejiem komunistu dienestā

vai komunistiem ebreju dienestā. Propagandas mērķis bija iedzīt latviešu prātos, ka ebreji bija komunisti (priekšroka tika dota frāzei "žīdiskais boļševisms") un ka ebreji bija čekisti. Daudzās variācijās tika atkārtots, ka ebreji esot vainīgi latviešu asiņu izliešanā, viņu spīdzināšanā un sakropļošanā.

Propaganda uz ielām – redzot ebrejus zaudējam viņu pilsoņu tiesības, viņu māju izlaupīšanu, piespiedu iesaistīšanu darba vienībās – šķita pierādām, ka ebreji saņēmuši taisnīgu sodu par viņu boļševismu. Sevišķi aizskarošs aspekts propagandas darbībā bija komunistu upuru kapu atrakšana, ko bieži lika darīt vietējiem ebrejiem. Viss pasākums tika organizēts ar domu radīt vainas saikni, iespaidu, ka ebreji izraisījuši slepkavības. Sinagogu dedzināšana nebija iecerēta kā ebreju sodīšanas akts, bet kā propaganda. V. Arājs saviem vīriem teica, ka sinagoga jānodedzina, lai pilsētu saniknotu pret ebrejiem.

Noslēdzošais propagandas posms bija pati ebreju nogalināšana. Tā bija propagandas kulminācija, bet uz to norādīja arī kā uz izšķirīgo "pierādījumu" par "ebreju vainu". Antisemītismu paplašināja ar dažādiem propagandas slāņiem, kas pastiprināja cits citu. Propaganda, kas iespiesta uz papīra, dzīvos vienmēr, bet, skatoties no 1941. g. redzesviedokļa, ielu propagandai, iespējams, bija spēcīgāka ietekme nekā *Tēvijas* lappusēm. Radio propaganda – translācija no Kēnigsbergas kara sākumā un vēlāk Latvijas radioviļņos – ar nelieliem izņēmumiem ir zudusi uz visiem laikiem. Mēs tomēr varam pieņemt, ka nacisti, būdami tik zinoši propagandā, kādi viņi bija, neizturējās nevērīgi pret radio.[37]

30. jūnijā Jelgavā sāka iznākt *Nacionālā Zemgale*, kas bija pirmais laikraksts latviešu valodā, kas parādījās nacistu laikā. Tas apsteidza *Tēviju* par gandrīz divām dienām. Jelgava bija pilsēta pa ceļam uz Rīgu, kur V. Štālekers bija apstājies un organizējis latviešu SD vienību. Par *Nacionālās Zemgales* redaktoru un reizē par Jelgavas latviešu SD nodaļas komandieri viņš iecēla Mārtiņu Vagulānu, kurš bija profesionāls žurnālists. *Nacionālās Zemgales* pirmā numura vadošajā rakstā redzam pirmos norādījumus par ebrejiem un tajā jau varam saskatīt pastiprināta antisemītisma daudzveidību, ko nebūtu bijis iespējams redzēt neatkarīgās Latvijas preses slejās. Sevišķi jāatzīmē ebreju saikne ar komunistiem – boļševikiem.

> 29. jūnija pēcpusdienā Lielvācijas vadoņa ĀDOLFA HITLERA iedvesmotā un vadītā Lielvācijas karavīru zibeņātrā rīcība padzina brutālo Maskavas Kremļa deģenerātu un žīdu varu.

Vēl divas reizes M. Vagulāns šajā īsajā rakstā atsaucās uz ebrejiem kā komunisma varas kalpiem. Pēdējā rindkopā viņš vēlreiz pateicās nacionālsociālistiem, viņu mātēm un karavīriem, ka tie "ir riskējuši savas dzīvības, lai nokratītu nīsto žīdu-plutokrātu verdzības un terora jūgu"[38]. Ebreju boļševisma tēmas bungu rīboņa nemazinājās, neviens izdevums neiznāca bez tās. 3. jūlija *Nacionālās Zemgales* numurs rakstā "No žīdu vadītām boļševiku laupītāju un slepkavu bandām brīvi!" ziņoja:

Nav cilvēku valodā vēl radīts vārds, kas visīstāk, vispatiesāk spētu izteikt to, kas bija tie, kas mūsu zemi, mūsu tautu veselu gadu turēja sadiska ārprāta diktētā iznīcināšanas, izārdīšanas, slepkavošanas un laupīšanas režīmā .. Ar meliem šīs staļiniskās boļševiku bandas ienāca mūsu zemē .. Nenotika vairs cīņa ar latvju vīriem, bet apcietināja zīdaiņus, vecas, slimas sievas un visus aizveda briesmīgajā žīdu un boļševiku gūstā. Vakar dzemdējušas sievas, ar plaušu karsoni, šarlaku slimus bērnus rāva no gultiņām ārā un svieda automobiļos, lai pēc tam viņus salādētu aizplombētos vagonos, kur nebija ne gaisa, ne gaismas, un steigā aizgrūstu uz čekijas valsti aiz mūsu robežas [par 1941. g. 13.–14. jūnija masveida deportācijām. – *A.E.*].[39]

Vispārīgais antisemītisms

Šajā kategorijā ietilpst tie apgalvojumi, kas, lai gan brutāli antisemītiski un netieši norāda uz nepieciešamību ebrejus nogalināt, neaicina uz atklātu slepkavību.

Šo tautu [latviešus. – *A.E.*] notrieca ceļos aziātu un žīdu bandas, kas kā lielceļa laupītāji izrēķinājās ar katru, kas negāja viņu dienderu ceļus. Sarkanie žīdisma kalpi zem tautas aizstāvju maskas kaldināja velnišķīgākos plānus, izgudroja visnecilvēcīgākos spīdzināšanas paņēmienus, lai latviešiem iedzītu verga bailes un iznīcinātu šo citkārt Baltijas jūras ziedošo tautu.[40]

Raimonds Čaks, ļoti labi pazīstams antisemīts, uzrakstīja plašu rakstu "Žīdu patiesā seja".

Sarkanās bestijas asiņainā terora laiks daudziem latviešiem atvēra acis un skaidri parādīja, kas ir pasaules lielākie briesmoņi. Tie nav vilki, lāči, lauvas un citi zvēri, bet – žīdi. Šo savu neģēlīgo miesnieka darbu viņi varēja sākt pēc skrandu armijas ielaišanas Latvijā. Un to viņi veica ar neiedomājamu sadismu nedzirdēti neģēlīgā veidā, daudzkārt pārspējot tumšo viduslaiku inkvizīcijas un cilvēku mocīšanas speciālistus [..]. Vai šīs briesmas bija nejaušība? Vai tās mūsu tautai bija jāpārdzīvo tikai tādēļ, ka čekas priekšgalā gadījuma pēc atradās kāds zvēriskāks žīds, izņēmums no pārējo žīdu saimes? Nē! Tā nav. Katrs žīds pieder pie slepenas bandas, pie slepenas organizācijas, kuras mērķis ir sagrābt reiz savās rokās visu pasauli, kalpināt un verdzināt pārējās tautas, beidzot tās iznīcināt. Katra žīda rīcību un darbību vada sīki reglamentētas instrukcijas un noteikumi, kurus jau pirms daudziem gadiem izstrādājuši viņu dižbandīti – rabīni.

Žīdu reliģija nav nekāda reliģija, bet noziedzīga sazvērestība pret nežīdiem un cilvēces nodevība, pie kuras vairojami visi žīdi.[41]

Kāds Jānis Martinsons rakstīja, ka pienācis laiks mainīt lozungus.

1939. g. runā Lielvācijas Vadonis .. norāda, ka pienācis laiks žīdu paroli "Visu zemju proletārieši, savienojieties" apmainīt pret paroli – " Visu nāciju radošie spēki, pazīstiet savu kopējo ienaidnieku". Vācu tauta šo kopējo ienaidnieku – žīdu mācījusies pazīt un to arī pazīst.[42]

Teodors Zeltiņš, daudzsološs antisemītisks rakstnieks, arī deva savu ieguldījumu šajā jomā. Viņš bija novelists, iespējams, visievērojamākais starp antisemītiskajiem rakstniekiem, ar dziļu interesi par kultūru un literatūru. Rakstā "Darba problēma āriskā skatījumā" viņš atzīmē: "Bet žīds pats no vērtību radošā darba vienmēr izvairījies, dzīvodams labāk kā parazīts, kas visvairāk un labprāt strādā ar mēli." T. Zeltiņš, lietojot pseidomarksismu pret marksismu, apgalvoja, ka ebreji sākuši kļūt par ekspluatatoriem komunistiskajās sabiedrībās.[43]

Antisemītismam Imanta Ilmāja rakstā "Brīnumi Jelgavas tirgū", lai gan tas bija ļauns, piemita nedaudz vienkāršots raksturs: "Sīkumtirgus vecos laikos bija žīdu paradīze. Šeftmaņi glūnēja no visiem kaktiem. Smirdēdami pēc ķiplokiem, viņi vārījās savā žargonā un rautin rāva ļaudis savos tīklos. Krāpšanā šos parazītus pārspēt nevarētu pats pekles sātans."[44]

Vācu izcelsmes tradicionālāks antisemītisms parādījās rakstā bez paraksta "Žīdu rituālās slepkavības". Balstīts uz dažādiem Vecās Derības safabricējumiem un uz romiešu avotiem, raksts apgalvoja, ka ebreji no vissenākajiem laikiem līdz mūsdienām uzskatījuši, ka neebreju asinīm piemīt dziedinošas īpašības, un tādēļ tās lietojuši savās rituālajās maltītēs un pārtikā.

Drīz pēc okupācijas sāka parādīties rakstu sērijas, vērstas pret cilvēkiem, kas bija ignorējuši pret ebrejiem vērstos likumus un palīdzējuši viņiem ar pārtiku. Raksts "Vai bija arī "labais žīdiņš"?" iedziļinājās ebreju komerciālajā darbībā un pārliecināja, ka, lai gan ebrejs var parādīties kā labdaris, patiesībā viņš ir plēsonīgs kapitālists un ekspluatators. Raksta spriedums ir, ka pat "labs" žīds bieži vien nežīdam tā prata ādu maukt pār acīm, ka tas to pat uzskatīja par lielu laipnību un izpalīdzību no maucēju puses.[45]

Grandiozāka mēroga autors, kas specializējās brīvmūrniecības un ebreju jautājumos, bija Jānis Zalcmanis. Viņa raksts "Maskai krītot" pārstāstīja Padomju Savienības vēsturi, ebreju klātbūtni redzot visās tās attīstības pakāpēs, sevišķi čekas pirmsākumos un tās darbībā J. Zalcmanis rakstīja: "Sagatavoti Eiropas tautu noslīcināšanai žīdisma melu un netīrumu zaņķī, sarkanie karapulki sairst Vācijas Nacionālsociālistiskās armijas varenajos triecienos."[46]

Antisemītisms un Latvijas valsts

Nacistu laika antisemītiskās literatūras īpašs latviešu virziens bija konsekventi uzbrukumi Latvijas valstij kā ebreju pakļautai zemei, kuri, pēc šo politikāņu domām, bija ekspluatējuši Latviju. Latvijas valsts antisemītiem nebija izdabājusi divējādi: no vienas puses, tā bija kļūdījusies, būdama pārāk labvēlīga un devīga pret saviem ebrejiem, no otras puses, tā bija vajājusi un sodījusi antisemītus. Šī attieksme vairāk nekā viss cits šos rakstītājus identificē kā Pērkoņkrusta dalībniekus. Lai gan Pērkoņkrusta vīri izlikās, ka ir patrioti, vācu okupāciju viņi izmantoja, lai vērstos pret pirmsnacistu un Latvijas pirmspadomju režīmu.[47]

Pērkoņkrusta vīru pārvēršanos gļēvulīgos nacisma kolaborantos joprojām nepieciešams dokumentēt. 30. gadu sākumā, Pērkoņkrusta uzplaukumā laikā, tā žurnālistiskos darbos bija antivācu, pat nacionālsociālistiskas tēmas, bet 1941. g. sarakstītais bija vienīgi antisemītisms. Pērkoņkrustieši attēloja Latviju kā atpalikušu civilizāciju, kur Jaunās Eiropas vēji, sevišķi ar to domājot ebreju nīšanu, ieplūda lēni.

Augošā Pērkoņkrusta intelektuāļa Ā. Šildes antisemītisms bija daudzpusīgs, bet 1941. g. rakstos, viņam bieži kavējoties pie jautājuma par tā saucamo Latvijas izpārdošanu ebrejiem, Ā. Šilde atgriezās pie agrīno 30. gadu Pērkoņkrusta antisemītisma stila. Ā. Šilde nožēloja, ka K. Ulmaņa diplomāti Tautu Savienībā bija pasludinājuši, ka Latvijā nav ebreju jautājuma.

> Patiesi, Latvijā žīdu jautājums arī nebija, jo, neskatoties uz pāri par 5% žīdiem, kas šeit bija atraduši auglīgu zemi, žīdu patvaļu Latvijā neviens neierobežoja. Žīdi visus Latvijas patstāvības gadus bija ne tikai mūsu saimnieciskās dzīves noteicēji, bet tiklab arī kultūras dzīves un politikas iedvesmotāji. Rabīns Morduhs Dubins, kauču nebija ministrs, taču ar savu specifisko svaru Latvijas politiskajā dzīvē, ne vien Saeimās, bet arī t.s. autoritārās iekārtas laikā, bija oficiāli atzīts un respektēts aizgādnieks visām žīdu lietām.. No Vācijas atbēgušais žīdu diriģents Leiba Blehs diriģēja pēdējos gados Latviešu Nacionālajā operā, un vijolniece Sara Rašina brauca uz Briseles konkursu kā Latvijas pārstāve, pēc kam saņēma ievērojamu naudas prēmiju no mūsu "zemes valdnieka" Kārļa Ulmaņa.[48]

Īsu antisemītisma vēsturi Jēkabs Kalniņš ietvēris rakstā "Aktīvā nacionālisma cīņa pret žīdismu Latvijā". J. Kalniņš aprakstīja antisemītisko organizāciju, sevišķi Pērkoņkrusta izaugsmi.

> Demokrātija patiesībā bija labi maskēta žīdu diktatūra. Saeima, tā bija žīdu veikaliem piemērota platforma, kurā piekopa "goju andeli". Mākslīgi radītās politiskās partijas bija žīdu politiķu meistardarbs, tādējādi saskaldot tautu un izsaucot savstarpēju apkarošanos. Šādā kārtā Mozus dēli tad gribēja visu varu sagrābt savās rokās. Tas nepiepildījās viņiem Latvijas brīvvalstī, bet Dāvida zvaigzne tomēr uzlēca 1940. g. 17. jūnijā.. Neskaitāmās kapsētas, kurās guldīti atrastie latviešu mocekļi, kas pilnā vārda nozīmē noslaktēti pēc žīdu rituāla, lai nekad neizdzēš no mūsu atmiņas, cik bīstams noziedznieks ir katrs žīds. Žīdu vampīriskais sadisms izlauzis brīvu ceļu savā amoka trakumā – būtu iznīcinājis pēdējo latvieti, ja visu varenais Liktenis nebūtu apžēlojies par latviešu tautu un cēlā, varonīgā vācu armija nebūtu mūs atbrīvojusi no aziātiskām noziedznieku bandām.[49]

Antisemītisms sasniedza pat sporta preses lappuses, un, ar labi pazīstamā sporta komentētāja Arnolda Šmita roku rakstīts, tas kļuva ļoti ļauns.

> Žīdi, nemitīgi kaldinot savu vispasaules iekarošanas plānu, šī mērķa ātrākai realizēšanai nav aizmirsuši arī sportu .. Tā ir nepārprotama patiesība, kurai bezgala

daudz veidos liecību nodevuši paši boļševiki un žīdi. Šoreiz runāsim par pēdējiem, kaut arī boļševisms un žīdisms īstenībā nebūtu šķirami jēdzieni. Žīdu sportists pamazām kļuvis riebīgs un uzbāzīgs iemītnieks visas pasaules sporta stadionos.. Tagad, kad sācies ārisma lielākais uzvaras laikmets,.. ir dots pēdējais iznīcinošais trieciens žīdismam arī sporta laukumā, kur žīds gadu desmitiem bijis nelūgts, tomēr vienmēr piedauzīgi uzbāzīgs viesis. Viltus maska tagad ir kritusi un šoreiz – uz visiem laikiem![50]

Antisemītisms un latviešu kultūra

Daudzos rakstos Teodors Zeltiņš apskatīja latviešu folkloru un kultūru un no "moderno" vajadzību perspektīvas konstatēja, ka tās ir nepilnīgas. T. Zeltiņš gan citēja piecas latviešu tautasdziesmas, bet kādu rakstu viņš nobeidza, sakot, ka "mūsu senčiem nav bijis iespējams atbrīvoties no žīdiem, tad tagad, kad mums šī iespēja ir dota, nekavēsimies to izmantot"[51].

Apskatot latviešu literatūru, T. Zeltiņš atrod līdzīgas nepilnības. R. Blaumanim, portretējot ebrejus, neesot izdevies parādīt "šī kultūras ārdītāja patieso seju. Tādēļ Blaumaņa žīds ir tikai šķietami nevainīga komiska persona, par ko var vai nu pasmieties, vai pavīpsnāt." Rainis, pēc T. Zeltiņa domām, bija vēl lielāks neveiksminieks; lugu *Jāzeps un viņa brāļi* viņš uzrakstīja, ebrejus cildinot. No T. Zeltiņa viedokļa, apmierinošu ebreja portretējumu devis Andrievs Niedra romānā *Kad mēness dilst*. "Tieši te pie Niedras var iet mācīties mūsu rakstnieku jaunākā paaudze, meklējot tur to idejisko bagātību, pie kuras pareizā novērtējuma mēs esam nākuši tikai tagad."[52]

Pēteris Iklāvs, tāpat kā T. Zeltiņš, no rasu redzespunkta latviešu literatūru raksturo kā atpalikušu, bet atšķirībā no T. Zeltiņa ebrejus un boļševikus viņš sevišķi vaino par to ietekmi 20. gados.[53]

Daudzu autoru skatījumā antisemītiskās apziņas trūkumam bija laikmeta dimensija. Par spīti propagandai, bija daudz latviešu, kas neņēma vērā brīdinājumus nepalīdzēt ebrejiem. Sevišķi tas attiecās uz veikalu īpašniekiem, sargiem un cilvēkiem, kas pirms okupācijas bija strādājuši pie ebrejiem. Daudzi raksti ar tādiem virsrakstiem kā "Vai var būt labs žīds?" un "Izbeigt pakalpot žīdiem" centās iznīcināt cilvēciskas attiecības starp ebrejiem un latviešiem, kas gribēja viņiem palīdzēt.

Mums ziņo par latviešu tirgotāju, kas laižot savā veikalā pa sētas durvīm žīdus un pārdodot tiem olas, pienu, krējumu un citas preces, kas patlaban grūtāk dabūjamas, kamēr sakārtosim sarkano bandītu sapostīto satiksmi.. Mums ziņots par vairākiem šādiem gadījumiem, par vecākām sieviņām, par kalponēm, kas šādā kārtā izpalīdzot žīdiem. Redakcijai zināmi arī šo "izpalīdzīgo" latviešu vārdi. .. Latviešu tirgotāji, namamātes un visi patiesie patrioti! Ja jūsu sirdsapziņa tik plaša, tad pārdomājiet un lieciet tai izšķirt arī šādu jautājumu: vai pēc tiem neģēlīgiem postījumiem un slepkavībām, kādas Rīgā pastrādājuši žīdiskā

boļševisma kalpi, mums nevajadzētu būt atturīgākiem pret to tautu, kuras izperinājums ir boļševisms?

Tad seko it kā notikušo noziegumu saraksts, un raksts beidzas ar aicinājumu: "Tādēļ jūsu latviskā sirdsapziņa var atbildēt tikai šādi: Neviens latvietis nedrīkst nekādā ziņā žīdiem pakalpot!"[54]

Šim rakstam *Tēvijā* sekoja vairāki ziņojumi par to, kā veikalu īpašnieki bijuši piekerti, tirgojoties ar ebrejiem. Tika nosaukti vārdi, minētas adreses un iedzīvotāji tika brīdināti par gaidāmo izmeklēšanu.[55]

"Izbeigt pakalpot žīdiem" bija biežs brīdinājums. No Daugavpils nācis šāds stāsts.

Redakcijai vairākas personas ir ziņojušas, ka, neskatoties uz to, ka visiem lauksaimniecības produktu piegādātājiem pilsētā netrūkst pircēju no vācu armijas un vietējiem kristīgiem iedzīvotājiem, produktu piegādātāji pārdod savus ražojumus arī žīdiem, kuri, pielietojot savu sen pazīstamo nekaunību un uzbāzību, aizturot piegādātājus jau uz ceļiem un raujot tiem produktus vai no rokas laukā. It sevišķi žīdi esot kāri uz mazāk dabūjamiem produktiem – putniem, olām un ogām. Daži produktu piegādātāji pārdod produktus žīdiem arī tamdēļ, ka tie maksājot augstākas cenas. Bez tā esot novērotas arī personas starp kristīgiem iedzīvotājiem, kuras uzņemoties produktu iepirkšanu žīdiem .. Ir pienācis laiks izbeigt katru pakalpošanu žīdiem, izbeigt katru sevis pārdošanu žīdiem!.. Vajag atcerēties 1940. g. 17. jūniju Daugavpilī, kad melnsprogaino un līkdegunīgo žīdu bari tūkstošiem līksmoja Daugavpils ielās, apsveicot ar žīdiski karstām jūtām un gavilēm sarkanās armijas ienākšanu.. Cik daudz no mūsu piederīgiem tie paši žīdi nav garīgi un fiziski spīdzinājuši un nomocījuši.. Ja kāds to visu ir aizmirsis, tad ir pēdējais laiks to atcerēties, neaizmirst un zināt, ka žīdi mūs nekad par cilvēkiem nav uzskatījuši, ka katra cilvēcība tiem ir sveša un ka tamdēļ katra mīkstsirdība pret žīdiem ir lieka.

Rakstītājs draudēja publicēt visu to cilvēku vārdus, kas turpināšot palīdzēt ebrejiem. Raksts ieteica prefektūrai pievērst lielāku uzmanību pārtikas sadalei un pārbaudīt, vai visi ebreji ievēro likumus un valkā dzelteno atšķirības zīmi.[56]

Kā varēja gaidīt, *Nacionālā Zemgale* pievienojās uzbrukumam.

Ir vēl cilvēki, kas negrib vai arī neizprot pašreizējo laikmetu. Viņu rīcība latvju tautai godu nedara, un tā nekavējoši izbeidzama. Šeit būtu runa par žīdu atstātām mantām un produktiem.. Uzraudzības iestādēm nākas katru dienu sadurties ar gadījumiem, kur latvieši pārņem savā glabāšanā dažādas žīdiem piederošās mantas un produktus.. Labākās drēbes, vērtslietas, mēbeles un produktus žīdi "atdāvina" vai nu sētniekam, vai "labam, ilggadīgam" kalpotājam vai kaimiņam. Un tie nu arī tad ņem abām rokām vajadzīgas un nevajadzīgas lietas, lai tikai varētu "labajam" žīdiņam saglabāt kaut daļu viņa salaupītās mantas.. Dzīvei nepieciešamās mantas žīdiem nav liegts aizvest uz savu jauno dzīves vietu, bet nekādā gadījumā tie vairs

nedrīkst atgriezties savās bijušās dzīves vietās un uzsākt "apdāvināšanu". Tas ir smags noziegums, un kā tāds tas arī saņems bargu sodu.

Mēs zinām, ka daudzi vēl aizstāv žīdus .. Visi latvieši, nokratat no sevis apmātību un rīkojaties, kā īstiem latviešiem pienākas, – neņemot nekā no žīdiem un uzrādot uzraudzības iestādēm žīdu pamestos produktus un mantas. Neļaujat arī savam kaimiņam nekā pieņemt no žīdiem. Ir arī vēl pa retam tādi, kas iedomājās, ka pamestās žīdu mantas ir bez īpašnieka, un viņi tās pievāc. Šādu rīcību sauc par laupīšanu, un tai pēc kara laika likumiem ir bargs sods.[57]

Galējais antisemītisms: prasība pēc nogalināšanas

Antisemītisms nav viendabīgs, šeit pastāv gradācijas. Mēs neesam sasnieguši galējo antisemītismu, līdz nesaskaramies ar prasību ebrejus nogalināt, vai tas būtu ierosinājums, mājiens vai tiešs paziņojums. Daži formulējumi, tādi kā "Gals žīdiem – izmantotājiem!" vai "Neslēpt nevienu odzi"[58], izteikti citā laikā un vietā, būtu ar plašāku nozīmi. 1941. g. kontekstā interpretācija ir ierobežota. Aicinājums pēc "galīgā atrisinājuma", neskatoties uz to, kā tas izteikts, ir "nobrieduša antisemītisma" neatņemama sastāvdaļa. Galējā antisemītisma siloģisms bija: ebreji ir nogalinājuši latviešus, un tādēļ ebreji tiks nogalināti.

Vispilnīgāk ir izteicies Viktors Šteinbergs 1941. g. 7. augusta *Tālavietī*: "Žīdi bija tie, kas izstrādāja latvju tautas iznīcināšanas plānu un sāka to pildīt, – viņiem kā tautai būs jāmirst!"[59]

Nacionālās Zemgales redaktors 4. jūlijā rakstīja: "Nekādas žēlastības, ne piekāpšanos! Žīdiskais odžu dzimums atjaunotā Latvijā vairs nedrīkst zelt."[60]

Nacionālās Zemgales 1. jūlija numurā publicēts tendenciozs apraksts par diviem jauniem ebreju sarkangvardiem Sarkanās armijas atkāpšanās laikā: ""Neuzvaramai armijai" atkāpjoties no Jelgavas, šie sātana dēli staigāja pa pilsētas ielām revolveriem rokā, arestēja un aizveda nevainīgus iedzīvotājus, lai tos noslepkavotu. Tomēr pelnītam sodam šī salašņu banda neizbēgs."[61] Nākamajā numurā parādījās atklāta prasība: "Reiz pienācis laiks uz visiem laikiem izbeigt žīdiski-komunistisko virskundzības teroru."[62]

A. Silarājs rakstīja: "Ceļu sarkano apspiedēju pulkiem mūsu dzimtenē sagatavoja žīdi, kuru rokas nekad nav tulznojis darbs, kuru muguras nekad nav līkušas mūsu baltās, mīļās dzimtās zemes auglīgajos tīrumos, bet kuri vienmēr bijuši pirmie iegūt sev visas tās vērtības, kuras radījusi latviešu tauta .. Ilgi, pārāk ilgi latviešu tauta bijusi iecietīga pret žīdiem. To pierādīja jau 1919. gada lieliniecisma laikmets, kurā mūsu tautas parazīti un ļaunākie ienaidnieki – žīdi un viņu algotņi izlēja daudzu latviešu dēlu un meitu asinis. 1940. gada 17. jūnijā mūsu tauta otrreiz nokāpa žīdisma verdzības kapā."[63]

Laikraksta *Zemgale* neparakstītā redaktora slejā tika apgalvots, ka "žīdisms un komunisms" ir sinonīmi. "Komunisms ir tas pats, kas žīdisms, un žīdisms ir tas pats, kas komunisms. Komunisms nodrošina solīto brīvību tikai vienai tautai – žīdiem. Žīdiem komunistu valstī patiešām ir paradīze, un tikai žīdi komunistu valstī bauda patiesu

brīvību." Raksts beidzas kā draudi, lai gan tolaik Jelgavas ebreji bija nogalināti: "Tagad mēs zinām, ka pret žīdismu un komunismu mums, latviešiem, var būt tikai viena nostāja. Un tā ir – iznīcināt tos, tāpat kā viņi gribēja iznīcināt mūsu tautu. Žīdi-komunisti tomēr savu nodomu nepiepildīja. Mēs savējo – piepildīsim!"[64]

Ražīgais T. Zeltiņš, lai gan komplicētākā veidā, ebreju nogalināšanas attaisnojuma ideju ievija īsajā stāstā *Kāpnes*. Stāsts ir par jaunu latviešu sievieti, kas atrod kalpones darbu pie visneglītākā izskata ebreja. Ebrejs cenšas sievieti izvarot, bet viņa atrod cirvi un ebreju nogalina. Autors aprakstīja, kā sieviete kāpa lejā pa kāpnēm:

> Bet viņa sevī nejuta ne mazākās vainas apziņas, pat pretēji – dīvaina drosme un prieks it kā pēc taisnīgas uzvaras strāvoja dzīslās. Nē, šīs kāpnes viņa nenokāpj kā pazemota vai slepkava, bet kā uzvarētāja.. Viņa taču bija padarījusi tikai taisnīgu darbu. Bet pakāpieni savā vēsajā mierā drūmi klusēja, jo tie zināja, ka suverēnās demokrātijas suverēniem tiesnešiem ir tādi suverēni likumi, kas par jebkādos apstākļos notikušu žīda nogalināšanu pazīst tikai sodu.[65]

Stāsta būtība nav tā, ka viņa ir nogalinājusi izvarotāju, bet drīzāk ebreju un ka tā ir morāli attaisnojama slepkavība.

Lai gan sievietes kopumā neiesaistījās šajās antisemītiskajās orģijās, kāda Velta Maldone tomēr piedalījās: "Ikvienam latvietim kļūst skumji, redzot, ka vēl aizvien nebeidzas un nebeidzas dažu mūsu tautiešu neprāts, ka vēl aizvien ir sastopami zelta vergi pašu latviešu vidū, kas ļaujas nopirkties par žīdu asiņainiem grašiem .. Cik sāpīgi tad mums arī nava, mēs tomēr redzam, ka ir cilvēki, kas domā citādi. Viņi saka: "Jā, bet šie žīdi jau ir nevainīgi. Tie slepkavas ir aizbēguši!" Lai tad šie vientiesīgie iegaumē un neaizmirst, ka visu žīdu svētos rakstos ir lasāms: "Ikviens žīds, kas izlej bezdievju (nežīdu) asinis, dara tikpat daudz, kā viņš upurētu Dievam." .. Tiem pasniedz pienu un maizi, kaut arī latviešu bērni paliktu neēduši. Vai tiem latviešiem, kas tik bezdievīgi ļaujas pirkties no latviešu tautas slepkavām!"[66]

J. Zalcmanis, pazīstams Pērkoņkrusta dalībnieks, specializējās iedomātās saiknes starp brīvmūrniekiem un ebrejiem atmaskošanā – to divu spēku, kas antisemītiskajā literatūrā veido sazvērniecisku un neredzamu pagrīdi, kas pakļautībā tur tautas un valstis. Viņš rakstīja:

> Atbilde ļoti vienkārša: valsts vara parasti ir slepenās organizācijas "brāļu" – brīvmūrnieku rokās. Tautai jādzīvo nezinot! .. Savu mērķu sasniegšanai žīdisms nepazīst nekādu šķēršļu. Miljoniem cilvēku miruši gan karagājienos, gan bada nāvē. Miljoni nomocīti vismežonīgākā kārtā, un, kamēr tautas ilgi dziedē savā garīgajā un fiziskajā miesā cirstās rētas, klusu triumfēdams žīds taustās tālāk – tuvāk, arvienu tuvāk kopš gadsimtiem lolotās cerības piepildījumam – nežīdu tautu nospiešanai verdzībā un pakāpeniskai iznīcināšanai. .. Cik pilnīgi žīdisms izved praksē šos savus slepenos likumus, kārodams pasaules tautu iznīcināšanu, gluži labi tagad zina katrs latvietis, atcerēdamies komunisma varas gadu.. Ir

dzimis jaunais pasaules uzskats, kurš ved Eiropu pretīm galīgai uzvarai pār žīdisma kundzību.[67]

Vagulāns, iespējams, niknāk nekā jebkurš cits skāra problēmu par kolaborantiem – neebrejiem, kas pieslējās komunistiem, t.i., ebrejiem.

Par to, šķiet, nevienam nebūs šaubu, šie žīdu uzkundzēšanās un spīdzināšanas mācību piekritēji nav lietojami sabiedrības locekļi, kādēļ no tiem jānorobežojas. Nekāds sods šiem zvēriem – cilvēkiem nebūs par smagu, un atšķirība starp žīdu un tā padevīgu kalpu nedrīkst būt. Šī saujiņa nezvēru jāizspļauj – tā nedrīkst elpot svētās āriešu rases un citu godīgu pasaules tautu gaisu.[68]

Provinces laikrakstā *Smiltenietis* F. Pomelnieks publicēja rakstu "Kāpēc žīds ir nīstams".

Patiesībā šim naidam [pret ebrejiem] ir daudz dziļāki iemesli, proti – r a s u i z š ķ i r ī b a. Semītu rase dzīvo uz baltās rases rēķina .. Bet ārietim visur uz pēdām sekoja žīds. Žīds tapa kroģeris un augļotājs vājas dabas ārietim; vīrieša un sievietes gods tapa pērkams, žīds izmantoja ārieša atklājumus un izgudrojumus, apgāja viņa likumus, nonievāja reliģiju un ģimenes tradīcijas, sekmēja netiklu uzdzīvi ar attiecīgu literatūru, dejām, bildēm un kino izrādēm. To visu darīja brīvības ideju un "kultūras" vārdā. .. Bet nu tam visam ir noslēgums. .. Pārāk ilgi savās migās žīdi ir perinājušies, pārāk ilgi tauta glabājusi čūskas savā azotē. Un tagad viņu stunda sit. Vēl tie mēģina glābties; vēl tie cer, ka tos glābs viņu sirdsdraugi – komunisti. Bet ir jau par vēlu – arī viņu stunda sit.[69]

J. Martinsons rakstīja, ka latvieši ir uzzinājuši par komunistiem un ka "ir radušies pirmie cīnītāji kara laukā, kam drīz sekos pārējie. Bet ne mazāk svarīga ir cīņa pret žīdismu ikdienas dzīvē."[70]

Nacistu antisemītiskā propaganda okupācijas laikā vēl nav tikusi pietiekami pētīta. Būtu ļoti lietderīgi to salīdzināt ar propagandu citās okupētajās zemēs. Vai tā bija tieši tāda kā Francijā un Ukrainā? Kas attiecas uz Latviju, propaganda laika gaitā mainījās saskaņā ar vajadzību. Lai gan okupācijas prese nekad nebija brīva no antisemītisma, tā intensitāte mazinājās pēc ebreju nogalināšanas. 1942.–1945. g. armijas laikrakstos antisemītiskais saturs ir minimāls. Lai gan esam uzsvēruši latviešu autoru sacerējumus, bija arī ļoti daudz pārpublicējumu no vācu preses – izvilkumi no Hitlera rakstiem, no Gebelsa un Gēringa runām. Okupācijas beigu fāzē ebreju jeb boļševiku atgriešanās draudi atkal tika bieži pārrunāti.

Antisemītisms un ebreju nogalināšana

Nemazinot to lomu, kāda antisemītismam Latvijā varēja būt notikušajos briesmu darbos, mums nevajadzētu automātiski pieņemt, ka antisemītisma eksistences konstatēšana pati par sevi ir pietiekami izskaidrojusi latviešu piedalīšanos iznīcināšanās.[71] Katrs, kas bija antisemīts, nesteidzās nogalināt ebrejus. Lai gan antisemītisms Latvijā eksistēja, sevišķi pilsētās, ir grūti konstruēt psiholoģisku saikni, kas tieši vestu no antisemītisma pie

slepkavībām. Problēma, kas saistīta ar priekšstatu par antisemītismu, satur neskaidrību un nozīmju daudzveidību. Dažkārt tas var nozīmēt vienīgi etnisko atšķirību atzīšanu starp ebrejiem un neebrejiem. Citreiz antisemītisms ir rasistiska teorija, kur naids ir ievērojama tās sastāvdaļa. Tad vēl ir jautājums par ebrejiem kā boļševikiem un ebrejiem kā bezkaunīgiem kapitālistiem, arī – kā abas puses varēja līdzāspastāvēt. Hitlers veicināja bioloģisko (pēc viņa vārdiem, zinātnisko) antisemītismu, to, kas izauga no 19. gs. antropoloģiskajām teorijām. Viņaprāt ebreji kļuva āriešu un ziemeļu tautu demoralizētāji.[72]

Kad antisemītisms kļuva par motīvu nogalināšanai? Vai antisemītisms pats par sevi jebkad ir nogalināšanas cēlonis? Šis nav mēģinājums attaisnot antisemītisma nevienu masku, bet apsūdzību slepkavībā nepieciešams pamatot pilnībā. Jautājums ir šāds: vai latvieši, kas piedalījās ebreju iznīcināšanā, to darīja antisemītisma dēļ? Šim jautājumam nevajadzētu pieiet kā formulai. Jautājums par antisemītismu kā cēloni eksistē pat tādās zemēs kā Francija, Polija, Ungārija un Rumānija, kur pastāv sava veida vēsturiska vienprātība par dziļa antisemītisma eksistenci. Vai pirmskara antisemītismam šajās valstīs ir kāda saistība ar ebreju iznīcināšanu? Vai antisemītisms viens pats izskaidro ebreju nogalināšanu Vācijā? Polijas gadījums varbūt ir vislabākais piemērs, kas grauj stereotipisko domāšanu minētajā jautājumā. Lai gan ir zināms, ka Polija ir bijusi pārpilna ar antisemītismu pirms 1939. g., vēsturiskie dokumenti mums rāda, ka poļiem nebija ebreju iznīcināšanas vienību.[73] Antisemītisms Latvijā ir pavisam cits gadījums; cik dziļi antisemītisms bija iesakņojies latviešu vidū un Latvijas valsts struktūrā? Par antisemītismu Latvijā pētījumu nav, un viedokļi šajā jautājumā dalās kā starp Latvijas ebrejiem, tā arī starp pārējiem, kas ir iedziļinājušies būtībā. Bernhards Press, kurš pašreiz dzīvo Berlīnē, rakstīja:

> Latvijas ebreju traģēdija nesākās ar vācu okupāciju 1941. g. 1. jūlijā, bet drīzāk daudz agrāk. Zināmi traģēdijas priekšnoteikumi sāka sevi parādīt, lai gan tos nepamanīja, jau pirmajos Latvijas Republikas gados. Realitāte bija, ka pastāvēja reliģijas brīvība un kultūras autonomija, bet vienlaicīgi nebija pilsoņtiesību, ko Konstitūcija mums solīja pilnā mērā. Sevišķi tas parādījās faktā, ka mēs bijām izslēgti no visiem valsts civildienesta posteņiem. Ja daži ebreji tika nozīmēti, tie bija īpaši indivīdi, ko nozīmēja zemākstāvošos posteņos.[74]

Pretēju redzesviedokli izvēlējies Franks Gordons, kurš tagad dzīvo Telavivā:

> Neatkarīgās Latvijas eksistences divas desmitgades gan latvieši, gan ebreji atceras kā "labos gadus". Latviešiem un Latvijas ebrejiem dzīve nav bijusi tik laba ne pirms tam, ne kopš tā laika. Protams, bija daudz problēmu – korupcija un bezdarbs, politiskās intrigas, vēlāk pat populistiska diktatora kaprīzes –, bet šajā pasaulē viss ir relatīvs, un retrospektīvi objektīvam vērotājam jāatzīst, ka šajās divās desmitgadēs latvieši bija saimnieki paši savā zemē un valdīja labi un ka ebrejiem un pārējām minoritātēm tika garantētas visas tiesības, ko Tautu Savienība paredzēja etniskajām grupām Austrumeiropā. Ebreju reliģiskie, kultūras un nacionālie centieni šajos gados netika traucēti vai ierobežoti.[75]

Marģers Vestermanis, kurš dzīvo Rīgā, nesen atzīmēja:

> 1918. g. 18. novembrī Rīgā tika proklamēta neatkarīgā Latvijas Republika.. Tā aptver tikai divdesmit gadus, bet šis salīdzinoši īsais laiks bija ļoti nozīmīgs Rīgas ebreju kopienas dzīvei. Notika konsolidācijas process, palielinājās latviešu vides ietekme, pieauga ebreju tautas kultūras un nacionālās pašapziņas līmenis.[76]

Antisemītisma novērtējumus Latvijas valstī devuši arī dažādi vācu prokurori un tiesneši, kas bija saistīti ar kara noziegumu izmeklēšanu Latvijā. Hamburgas prokurori V. Arāja prāvā konstatēja:

> Sākumā Baltijas valstīs nebija spilgti izteikta antisemītisma. Situācija tomēr mainījās līdz ar nacionālisma augšanu 30. gados, sevišķi Latvijā. 1933. g. te tika nodibināta ekstrēma nacionālistiska un antikomunistiska organizācija, kura sākotnēji sevi sauca par Ugunskrustu un tad, pēc tam kad to ātri aizliedza ar likumu, kļuva aktīva zem Pērkoņkrusta vārda .. Organizācijā iesaistījās līdz 6000 dalībnieku, kas ietvēra sevišķi daudz studentu. Viņi valkāja pelēkus kreklus un melnas beretes .. Ar lozungu "Latviju latviešiem" Pērkoņkrusts bija aizspriedumains pret visām nacionālajām minoritātēm un pirmkārt pret vāciešiem un ebrejiem. Antipātija pret ebreju minoritāti ietvēra ebreju veikalu boikotu citu manifestāciju starpā. Arī Pērkoņkrusts tika aizliegts un izklīdināts 1934. gadā.[77]

Tiesneši E. Grauela lietā Hannoveres Zemestiesā arī pievērsa uzmanību antisemītisma stāvoklim Latvijā, bet sniedza no Hamburgas prokuroriem atšķirīgu secinājumu.

> Tiesa nevarēja konstatēt, ka plašas latviešu tautas aprindas uzturētu naidu pret ebrejiem, kā to bija plānojusi nacionālsociālistu vadība .. Plašākas latviešu aprindas tomēr vērsa savu naidu un riebumu pret tiem ebrejiem, kuros viņi redzēja kolaborantus ar nīsto komunistu sistēmu, bet ne pret tiem ebreju līdzpilsoņiem, ar kuriem kopā viņi dzīvoja pilsētās un ciemos un kuri, izņemot radikālos elementus, kas ir vienmēr sastopami, pelnīja savu maizi kā amatnieki vai tirgotāji.[78]

Latviešu antisemīts konservatīvais politiķis un publicists Arveds Bergs 30. gadu sākumā rakstīja:

> Antisemītisms mūsu tautā tiešām ir ļoti liels un dibināts. Tas tiešām reiz varētu atrast izeju grautiņos, ja citādi nemaz vairs neatrod izeju, kaut kādā veidā, kā par to var runāties.[79]

Reiz, kad A. Bergs apvainoja *Brīvo Zemi*, K. Ulmaņa partijas laikrakstu, ka tas iespiedis pārāk daudz ebreju sludinājumu, K. Ulmanis viņam atbildējis: "Ko tad lai dara, ja latviešu veikalnieku mums nav?"[80]

Antisemītisms un latviešu piedalīšanās ebreju iznīcināšanās

Kāpēc latvieši piedalījās nogalināšanās? Atbildot uz jautājumu, vācu saikne – propaganda, ko nacisti atveda uz Latviju, un organizatoriskās pūles, ko Himlera vīri izvērsa,

lai radītu latviešu zonderkomandas, – ir obligāta. Lai nodaļu sabalansētu, es tomēr apskatīšu viedokļus, kas pastāv populārā līmenī, klišejas, ko piedāvā nelatvieši un latvieši, kas cenšas izskaidrot latviešu lomu ebreju iznīcināšanās.

Pastāv divas populāras skolas šajā jautājumā. Pirmā uzskata, ka latviešus motivēja dziļi iesakņojies antisemītisms; otra – ka piedalīšanās bija atriebība par ebreju "noziegumiem" pret latviešiem krievu okupācijas laikā Latvijā 1940. un 1941. gadā.

Starp abiem skaidrojumiem pamatos pastāv saskaņa – otrais ir specifisks pirmā skaidrojuma gadījums. Pirmo uzskatu pārstāv galvenokārt ebreju autori, otro – latvieši, pirmkārt tie, kas emigrēja (sabiedrības viedoklis ir mēms un joprojām Latvijā šajā jautājumā neattīstījies). Pirmais ir apsūdzība antisemītismā. Otrais, lai gan tā paudēji to neteiktu tādā veidā, ir apsūdzības akceptēšana. Abi argumenti radās emociju pārņemtā laikā – kara laikā vai drīz pēc tam, un šī iemesla dēļ vien tos varbūt vajadzētu noraidīt kā nepietiekamus izskaidrojumus. Abi ir nepatiesi: tie apgalvo, ka viņu pusē ir vēsturiskie "fakti", bet sabrūk pēc rūpīgas pārbaudes. Tie var nodrošināt ticamus izskaidrojumus, bet ne viens, ne otrs var izturēt pilnu analīzi. Bet, pirms šie viedokļi tiek atmesti, tie jāpārbauda.

Ebreju un boļševiku saikne

Sakarā ar "atriebības teoriju" rodas divi jautājumi. Cik daudz vēsturiskās patiesības ir attiecībā uz ebreju dominēšanu, uz ebreju un boļševiku saikni Latvijā padomju okupācijas laikā; otrkārt, kas tai ticēja, un kad izskaidrojumu pieņēma?

Vispirms "atriebības teorija" ir jānoraida tāpēc, ka tā ir balstīta uz vēsturisku nepatiesību. Nekādi vēsturiski pierādījumi tās apstiprinājumam nav tikuši sniegti, un ir ētiski nosodāms, ja, argumentējot teoriju, nonāk pie upuru – noslepkavoto ebreju – vainošanas.[81] Tā ir kaila daudzveidīgo antisemītisko apgalvojumu atkārtošana, ko nacisti atveda uz Latviju. Apgalvojums, ka ebreji noorganizēja krievu revolūciju, bija radies krievu monarhistu vidū. 20. gados Latvijā nedaudz par to runāja, bet tas nekļuva par latviešu antisemītisma ievērojamu sastāvdaļu. 1941. g. nacisti monarhistu ideju precizēja un deva tai jaunu dzīvi. Atkal un atkal einzacgrupu līderi bija pārsteigti, ka "vietējie", neskatoties uz milzīgo propagandu, bija vienaldzīgi pret tā saukto ebreju un boļševiku saikni. 30. gados Latvijā pastāvēja spēcīgs pretvācu noskaņojums, un nav domājams, ka daudzi latvieši (bija izņēmumi) Hitlera murgus par ebrejiem būtu ņēmuši vērā ar lielu nopietnību.[82] Atriebības teoriju jānoraida arī tāpēc, ka tā akceptē kolektīvās vainas – ebreju vainas un latviešu vainas – principu.

Lai cik tas savādi arī skanētu, ebreju un boļševiku saiknes viedokli sekmēja padomju propagandas aģentūras, lai arī ne tik vulgārā veidā kā nacisti. Jau 1940. g. 17. jūnijā, kad padomju spēki ieradās Latvijā, viņu attieksme pret iedzīvotājiem bija aprēķināta tā, lai radītu maksimālus konfliktus starp tās tautām, sevišķi starp ebrejiem un latviešiem. Padomju vara ebrejus nesēdināja marionešu valdības augstākajos amatos, kā to

darīja pēckara Polijā, bet veica aģitāciju ebreju – sevišķi jaunatnes vidū, lai ebreju klātbūtni uz ielām darītu jūtamu. Ebreju presē viņi iesaistījās latviešu kaitināšanā, atkārtoti rakstot stāstus par latviešu antisemītismu un briesmām, ko ebreji varētu gaidīt no latviešiem.[83] Notikumi 1940. g. padomju okupācijas laikā nebija spontānāki kā tie, kas risinājās 1941. g. vācu okupācijas laikā. Abu okupācijas režīmu antisemītismu pavadīja milzums propagandas.

Lai vēl vairāk saspīlētu latviešu un ebreju attiecības, padomju vara lietoja krievu valodas standartu, kas noteica, ka jālieto vārds *ebrejs* tradicionālā latviešu vārda *žīds* vietā.[84] Vārds *ebrejs* latviešus kaitināja, jo tas asociējās ar padomju okupāciju. Tika pieņemts, ka vārds *žīds* nozīmēja antisemītismu, ka Latvijas Republika ir bijusi antisemītiska un ka ebreji cietuši Latvijas valsts laikā. Lingvistiskais rīkojums, neņemot vērā rusifikāciju, panāca to, ka latviešu vidū izplatījās ideja, ka padomju vara starp visām tautām sevišķi izdalīja ebrejus. Tas vedināja uz domām par apslēptu antisemītismu latviešu vidū, un nacistu okupācijas laikā Himlera aģenti to izmantoja.[85] Vārds *ebrejs* palika par antisemītisma veicinošu vārdu.

Laiku, kad Latvijā parādījās uzskats par ebreju atbildību boļševismā, nevar droši datēt. Lai gan daži antisemīti šo viedokli pieminēja 20. gados, nešķiet, ka tam būtu bijusi plaša izplatība līdz 1941. gadam.[86] Nav jautājuma par to, ka šis uzskats tiešām guva popularitāti latviešu vidū 1941. g. un emigrantu vidū ir audzis kopš tā laika. Līdz 1940. g. Latvija kopumā bija brīva no šīs idejas tāpēc, ka latvieši paši bija dziļi saistīti ar boļševiku revolūciju[87] un ka republikas periodā Latvijā spēcīgs komponents bija sociāldemokrātija. Ir vēsturiski pierādīts, ka ebrejiem bija ļoti mazs sakars (gandrīz nemaz) ar Latvijas komunistisko kustību.[88] Šķiet, ka 30. gados ulmaniešu ietekmē vairāk ebreju pieslējās komunistiskajai pagrīdei, bet pat tad, kad 1940. g. padomju spēki okupēja Latviju, Latvijas Komunistiskajā partijā ebreji bija minoritāte. Kas attiecas uz latviešu attieksmi, patiesība vai izdomājumi par ebreju un boļševiku saikni toreiz bija atkarīgi no tā, vai ebreji bija vai nebija saistīti ar padomju varu 1940.–1941. gadā.[89]

Lai gan zināms skaits vietējo ebreju un tie, kas ieradās kā padomju funkcionāri, bija aktīvi dažādos administratīvos līmeņos, ir pilnīga nepatiesība apgalvot, ka padomju vara Latvijā balstījās uz ebreju klātbūtni. Nav iemesla domāt, ka Latvijas valsts iestādēs strādājošo ebreju skaits pārsniedza 5%, kas bija ebreju īpatsvars iedzīvotāju vidū. Piemēram, ebreju praktiski nebija Latvijas pagastu un apriņķu iestādēs, kas nozīmē, ka apmēram 70% Latvijas iedzīvotāju nebija objektīva pamata komunistu režīmu saistīt ar ebrejiem.[90] Nav iemesla domāt, ka pirms nacistu okupācijas lauku cilvēki jebkad šādu saistību ir pieņēmuši. Diezgan dīvaini, bet pat V. Štālekers atzina, ka Latvijas ebreji nesimpatizēja boļševikiem.

> Latvijas žīdi, vispārīgi runājot, bija cionistiski orientēti, un pretstatā Lietuvai tie neatstāja būtisku ietekmi uz nelegālo marksistiski boļševistisko tendenci. Tā vietā savās aprindās tie atbalstīja ārpolitikas līniju, kas bija lojāla Lielbritānijai. Laika

posmā no 1932. g. līdz 1934. g. trīs līdz pieci žīdi bija parlamenta locekļi .. Kad boļševiki 1940. g. Latvijā pārņēma varu, vietējie žīdi daudz neparādījās atšķirībā no tā, kas bija noticis Lietuvā.[91]

Tālāk V. Štālekers sniedz apšaubāmas ticamības apgalvojumu.

Funkcionāri, kas nāca no Padomju Savienības, tomēr galvenokārt bija žīdi, un viņi nekavējoties sāka apmācīt savus rases biedrus Latvijā un izslēgt cionistus. Izņemot dažus plaši pazīstamus komunistus, vairums sabiedrisko iestāžu bija pārpilnas ar žīdiem. Boļševiku laikā Latvijā būtībā tikai tie latvieši, kuri bija uzrādījuši augstas pakāpes tehniskās zināšanas, palika savos amatos, bet pat tad viņi ieņēma zemākstāvošus amatus un saņēma mazāku atalgojumu.[92]

Lai gan mēs nezinām, cik daudz Krievijas ebreju ieradās Latvijā 1940. g., V. Štālekera apgalvojums ir nepareizs no vairākiem viedokļiem. Vairākums no padomju militārās un administratīvās varas pārstāvjiem bija krievi, un starp padomju funkcionāriem bija arī daudz repatriēto latviešu komunistu, kuri 1919. g. bija meklējuši patvērumu Krievijā. Kopš 1919. g. Krievijā dzīvoja ap 200 000 latviešu, taču 30. gados viņi masveidā tika iznīcināti.

Atzīstot, ka ļoti maz ebreju bija lauku administratīvajā struktūrā, jāatzīmē arī, ka Latvijas PSR valdības augstākajos slāņos ebreju nebija vispār.[93]

Ja arī bija aktīvi komunisti ebreji, viņi darbojās vidējā līmeņa administrācijā – galvenokārt pilsētās un ciemos un arī tad tikai tajās pilsētās, kurās bija lielāks skaits ebreju iedzīvotāju. Tas izslēdz vairākumu ciemu Vidzemē; ebreju iedzīvotāju te bija ļoti nedaudz.[94] Varakļānos, Preiļos un Gostiņos ebreju bija vairāk nekā 50% no iedzīvotājiem. Šeit būtu dabiski redzēt ebreju klātbūtni. Problemātisks ir arī jautājums, kādā mērā pilsētu iedzīvotāji ebrejus uzskatīja par komunistiem, jo pilsētās bija spēcīga sociāldemokrātijas klātbūtne. Pilsētu latvieši pazina gan ebrejus komunistus, gan konservatīvos ebrejus, kā arī ebrejus, kas bija cietuši no komunistiem.

Argumenti, kas uzsver ebreju dominējošo lomu Latvijā padomju okupācijas laikā, parasti norāda, ka juridiskajā sistēmā, partijā un čekā ebreju bija proporcionāli vairāk nekā iedzīvotāju kopumā.[95] Cik tālu ir iespējams noskaidrot, tie ir tukši apgalvojumi bez skaitļu vai sarakstu statistiskās analīzes. Nacistu periodā nekādi saraksti netika publiskoti, un kopš tā laika precizitātes līmenis nav uzlabojies. Kā mēs redzējām iepriekšējā nodaļā, nacistu nodibinātais Antisemītisma institūts, kura mērķis bija pētīt ebreju attiecības ar boļševismu, savus "atradumus" nekad neatklāja. Ievērojamā grāmatā, ko publicēja nacistu okupācijas laikā, latviešu sociologs Alfreds Ceihners nevainoja ebrejus par Latvijas padomju okupāciju. Saskaņā ar viņa viedokli, kas nebija pilnībā brīvs no antisemītisma, tie bija krievi, kas sveica Sarkano armiju.

Liela daļa krievu izjuta latviešu valsts sadragāšanu un sarkanarmijas ienākšanu Latvijā nevis kā lielinieku uzvaru, bet kā lielās krievu valsts un krievu tautas triumfu.[96]

Kas attiecas uz padomju spēku sagaidīšanu no ebreju puses, A. Ceihners to redzēja vēsturiskajā kontekstā kā grūtu izvēli starp hitlerismu un staļinismu, tas bija viedoklis, kam piekrita daudzi Latvijas ebreji.

> Vēl priecīgāki par sarkanarmijas ienākšanu bija daudzi žīdi. Tie gan negaidīja no tā materiālus labumus un ieguvumus (drīzāk zaudējumus, jo žīdi pa lielākai daļai bija turīgi tirgotāji un arī rūpnieki), bet tie baidījās no Vācijas iespaida paplašināšanās Eiropas austrumos un no eventuālās vācu karaspēka ienākšanas Latvijā, kas nozīmētu žīdu bagātības un labklājības pamatu iznīcināšanu Latvijā.[97]

Nenoliedzami, 1940. un 1941. g. daži ebreji kalpoja komunistu aparātā. Pat ja mēs pieļautu, ka 10% no tiesnešiem un čekas darbiniekiem bija ebreji, tas nevarētu pierādīt, ka ebreji padomju varas laikā dominēja. Ir grūti aplūkot šo jautājumu konkrēti, jo ebreju boļševiku sazvērestības teorijas paudēji nav uzrādījuši nekādus datus. Tas ir minimums, ko varētu sagaidīt, sevišķi no tiem, kuri izmanto šo iemeslu Latvijas ebreju nogalināšanas attaisnošanai.

Padomju režīms tiešām ebrejiem pavēra pieeju administratīviem amatiem, kāda viņiem nebija Latvijas Republikā. Ir aculiecinieku liecības, ka līdz ar padomju spēku ierašanos ebreji ieplūda Latvijas administrācijā. Ņemot vērā, ka pirms okupācijas administratīvajos darbos ebreju praktiski nebija, dažu iedzīvotāju, sevišķi pilsētu latviešu prātos varēja rasties zināms iespaids par ebreju "dominēšanu". Bet viedoklis par to, ka pret ebrejiem izturējās ar sevišķu labvēlību, jāsaskaņo ar plašāk izplatīto uzskatu, ka "padomju ebreju melnie gadi" sākās ar nacistu–padomju paktu, kad Krievijā atklāti sāka pieļaut antisemītismu un tika atlaisti no darba daudzi ebreju funkcionāri, starp tiem Maksims Ļitvinovs.

1940. g. 17. jūnijs

Latviešiem, kas bija pārliecināti par boļševiku un ebreju saikni, ir īpašs viedoklis par ebreju jaunatni. Tie apgalvoja, ka jaunie ebreji, padomju tankiem ienākot Rīgā, parādīja pārmērīgu sajūsmu. Pastāv stāsti, galvenokārt no Rīgas, ka 1940. g. 17. jūnijā ebreji skūpstīja padomju tankus un dejoja *horu* ap tiem. Šis pārmetums ir izteikts kontekstā ar ebreju nepateicību par brīvībām, ko viņi varēja baudīt brīvās Latvijas valdības laikā. Šie stāsti sniedz vispārēju iespaidu; neviens no stāstītājiem darbības vietai neatradās tuvāk par simt metriem. 17. jūnija un sekojošo dienu notikumu vērotāji Rīgā ir stāstījuši, ka cilvēku grupas, kas līksmoja par Sarkanās armijas ierašanos, bija mazas un ka sāncenšu grupu starpā notika akmeņu sviešana. Kas "laba vēlētāju" vidū bija tie, kas svieda akmeņus, nekad nav ticis noskaidrots. Pat ja jaunie ebreji bija tur klāt, grupas nekādā ziņā nesastāvēja tikai no viņiem: krievi un latvieši, tādi kā Eduards Berklavs, arī bija tur. Jebkurā gadījumā šie notikumi bija inscenēti, nav iemesla apgalvot, ka ebreju piedalīšanās tajos bija spontāna, kamēr pārējo – organizēta. Jebkurā gadījumā nevis cilvēki, kas nesa puķes, bet tanki izlēma varas jautājumu.[98]

Kopš *glasnostj* laika sākušas parādīties daudzas latviešu komunistu – 1940. g. aktīvistu – "atzīšanās" par 1940. g. "revolūcijas" spontanitāti. Nevienā no viņu stāstiem ebrejiem nav ierādītas lomas. Eduards Berklavs, visdaiļrunīgākais no *pēcglasnostj* grēku sūdzētājiem, spontanitātes jautājumu atklāja kādā intervijā.

> Varas pārņemšanai jāizskatās pēc "tautas gribas". Bet tas bija viens liels blefs. Es biju tas, kas organizēja krāpšanu. Visās fabrikās mēs, daži komunisti, izgājām ar sarkaniem karogiem. Fabrikas biedri palaida sirēnas, un visi skrēja ārā skatīties. Mēs bijām kādi 25, bet visi gāja līdzi aiz ziņkārības. Tā tas notika visās fabrikās, un Rīgas centrā saplūda daudz ziņkārīgo, un tas izskatījās pēc revolūcijas! To es apliecinu. Visas citas versijas ir meli![99]

Nav iemesla domāt, ka līdzīgas "spontānas" demonstrācijas nenotika Rīgas un citu pilsētu ebreju vidū.

Abas padomju okupācijas radīja ziņojumus par saspīlējuma brīžiem – sevišķi starp pilsētu latviešu un ebreju jauniešiem, skolās un uz ielām.[100]

Bet ir kāds cits, dziļāks politisks jautājums, kas slēpjas aiz 1940. g. "revolūcijas". 1940. g. Latvija vairs nebija demokrātiska valsts, tā bija kļuvusi par diktatūru. Lai cik maigs Ulmaņa režīms varētu būt bijis salīdzinājumā ar citām laikmeta diktatūrām, to nodibināja ar militāru spēku – pilsoņtiesības tika ierobežotas, brīvā prese neeksistēja, un pret kreisajiem spēkiem lietoja "roku izgriešanas" politiku un pat ieslodzīšanu cietumā. Daudzi Latvijas pilsoņi uzskatīja, ka 1940. g. diktatūra ir kritusi. Liels skaits cilvēku, ieskaitot ebrejus, 1940. g. 17. jūnijā līksmoja par "tirāna" gāšanu.[101] Tas, ka daži jauni Rīgas un Liepājas cilvēki sveica tādas diktatūras tankus, kas bija nesalīdzināmi ļaunāka kā Ulmaņa diktatūra, var liecināt par jauno cilvēku muļķību, nevis par viņu nepateicību Latvijai.[102] Nav zināms, cik kreisi noskaņotu ebreju K. Ulmanis nodzina pagrīdē; ir skaidrs, ka tā bija izdarīts ar daudziem latviešiem. Šo domu uzsver E. Berklavs.

> Es nekad nebūtu bijis komunists, ja Latvijas vadītājs Ulmanis nebūtu iztaisījis puču 1934. gadā. Es biju spiests darboties pagrīdē un kopā ar komjauniešiem biju mūsu pagrīdes laikraksta vadītājs .. Latviešu komunistu partijā bija ap 500 biedru [..]. Krievu okupācijas gadā Berklavs esot palīdzējis organizēt "tautas revolūciju".[103]

Ulmaņa režīma ietekme uz Latvijas ebreju presi bija iznīcinoša; tika aizliegti 12 jidišā iznākošie periodiskie izdevumi, bet 1937. g. palika tikai viens dienas laikraksts un divi nedēļas izdevumi.[104]

Latviešu preses izdevumu skaitu, kurus aizliedza vai kuriem piespieda mainīt redaktoru, nav pat iespējams novērtēt.

1941. g. 14. jūnija deportācijas

1941. g. 14. jūnija deportācijas ir nākošais nozīmīgākais piemērs, ko min antisemīti, kas sekmē ebreju un boļševiku saiknes teoriju. Daudzi emigrācijas latvieši liecina, ka

tas bija nozīmīgs apstāklis latviešu attieksmes maiņā pret ebrejiem. Šis viedoklis norāda, ka ebreju boļševiki bija ne tikai kaitīgi nācijai kopumā, bet ka deportācijas ir pierādījušas, ka ebreji patiesībā latviešus nogalināja. Šis ir grandioza mēroga antisemītisms. Papētot tuvāk, ir mazāk iemeslu apgalvot, ka ebreji bija līdzdalībnieki deportācijās, nekā teikt, ka viņi dejoja ap padomju tankiem.

Liela nozīme tiek piešķirta faktam, ka IeTK darbinieks no Maskavas Semjons Šustins bija ebrejs. S. Šustins neapšaubāmi bija augsts IeTK funkcionārs, kurš pārbaudīja Alfona Novika darbu Latvijā; viņš pat ir parakstījis dokumentu ar pavēli 1941. g. jūnijā nogalināt 78 latviešus. Pirmā problēma ir, ka nav atrasti dokumenti, ar kuru palīdzību S. Šustina vārdu varētu saistīt ar deportācijām. Tālāk, neviens nav konstatējis, vai S. Šustins bija reliģiozs ebrejs, kas ir maz ticams. Neviens nav pat piedāvājis vērtējumu par to, cik daudz ebreju bija deportāciju tiešie dalībnieki. Ja viņi bija iesaistīti latviešu deportācijās, tad bija jābūt iesaistītiem arī ebreju deportācijās.[105] Apgalvojums par ebreju līdzdalību deportācijās ir tik viltots, ka tas gandrīz neprasa atspēkojuma. Neviens dokuments nesaista ebreju vārdus ar deportācijām, bet kopš tā laika mēs esam sapratuši, ka šie notikumi bija galvenais padomju administratīvais un militārais pasākums; nepieciešamības gadījumā dažiem ebrejiem būtu bijis tajos jāpiedalās.[106] Nav iemesla pieņemt, ka ebreji deportācijās piedalījās proporcionāli vairāk, nekā viņi darbojās Latvijas administrācijā. Visticamāk, ka deportācijās visvairāk iesaistīti bija latvieši, tad sekoja krievi. Ebreji, iespējams, bija trešā skaitliski lielākā grupa. Mēs zinām, kā deportējamo saraksti tika sastādīti, un šajā procesā ebrejiem nebija īpašas lomas, ja vispār tāda bija.[107] Jāatzīmē arī, ka daļa no Staļina vajāšanas modeļa bija nejaukt nacionalitātes, bet drīzāk likt ebrejiem, latviešiem un gruzīniem vajāt savus tautiešus. Atrisinot kopējo ebreju–boļševiku līdzdalības jautājumu, nozīmīgāk par vārdiem un skaitļiem ir atklāt, kad latvieši sāka ticēt, ka ebrejiem bija kāds sakars ar deportācijām. Nav pierādījumu, ka 1941. g. 15. jūnijā latvieši nonāca pie secinājuma, ka tie bija ebreji, kas deportēja viņu radiniekus uz Sibīriju. Vai latvieši tam ticēja 22. jūnijā? Tam nav pierādījumu. Starp deportācijām un vācu okupāciju neviens neminēja argumentus par labu šādiem apgalvojumiem. Latvieši, īpaši jau lauku cilvēki, neticēja, ka tā bija ebreju sazvērestība. Deportēto radinieki redzēja, kas vadīja smagās mašīnas.

Apmēram divas nedēļas pēc 14. jūnija vācu spēki okupēja visu Latviju, un viņu propagandas aparāts latviešiem nerimstoši stāstīja par "žīdiem slepkavām". Pirmajās kara stundās nacistu propaganda sāka bombardēt Latviju pa radioviļņiem no Kēnigsbergas. Einzacgrupu vadītāji sāka organizēt komunistu upuru apbedīšanas vietu atrakšanu, un līķu attēli tika publicēti laikrakstos. Tika sistas propagandas bungas, paziņojot, ka ebreji bija atbildīgi par sakropļotajiem, daļēji satrūdējušajiem ķermeņiem. Nav šaubu, ka šī nepārtrauktā propaganda palielināja negatīvās emocijas pret ebrejiem, sevišķi daudzu latviešu pilsētnieku vidū. Bet tajā pašā laikā daudzi latvieši pretojās propagandai. Briesmu darbu gadījumu, ko it kā bija izdarījuši ebreju ārsti Rēzeknē,

1941. g. septembrī izmeklēja Rēzeknes policija un konstatēja, ka liecības ir nepatiesas.[108] Pastāv pat jautājums, vai vīri, kas pievienojās iznīcināšanas komandām, sākumā ticēja ebreju sazvērestībai, ko ar tādu dedzīgumu izcēla vācieši un viņu propagandisti. Pēc laika propaganda nevarēja neietekmēt latviešus; neapšaubāmi, ka iznīcināšanas komandu locekļi kļuva antisemītiski. Vācu okupācijas laikā Latvijā attīstījās pilnīgi nacificēta latviešu infrastruktūra, kas sastāvēja no cilvēkiem, kas akli ticēja hitlerismam un kas vajāja ne tikai ebrejus un komunistus, bet arī latviešus, kas klausījās BBC.[109]

Specifiskā ideja, ka ebreju nogalināšana attaisnojama kā atriebība par nomocītajiem latviešiem, iespējams, nenostiprinājās līdz emigrācijai. Vispirms Himlera vīru ieviesta Latvijā, šī propaganda plauka daudzu latviešu emigrantu vidū ilgi pēc tam, kad nacistu noziedznieki bija sakauti. Savās lekcijās un grāmatā *Dzelzs aizbīdņi lūst* Zenta Mauriņa bija to dažu emigrantu intelektuāļu vidū, kuri atmaskoja nacistu okupācijas laikā Latvijā ieviesto antisemītismu.[110]

Kolaborācijas cēloņi

Barbarosas plāna sākumposmā Latvija atradās haosa stāvoklī. Sociālā sairuma pakāpe Latvijā, Lietuvā un Igaunijā padarīja tās unikālas nacistu okupēto zemju vidū. Slovākijai un Francijai tika dotas zināmas brīvības, Dānijai atstāja tās pirmskara administrāciju, policiju un karaļa varu. Norvēģijai un Francijai bija vietējā pašizveidota kolaborantu valdība. Polijas okupācija visvairāk atgādināja Baltijas valstīm uzspiesto okupāciju, bet Polija, izņemot tās austrumdaļu, nebija pārdzīvojusi dubultokupāciju. Tās intelektuāļus un vadību nogalināja nacisti, nevis padomju vara.

Sākotnēji nacisti nedomāja piekāpties latviešu nacionālismam. Latvijai bija paredzēts pārdzīvot izteiktu ģermanizāciju, zemes refeodalizāciju, ar grezniem vācu īpašumiem pārklājot laukus.[111] Vienīgi neveiksmes Austrumu frontē, sākot ar Maskavu, piespieda vāciešus atlikt savus plānus.

Vācieši nebija vienīgie, kas okupēja Latviju – kopā ar Vērmahtu un Drošības policiju te ieradās vismaz 300 latviešu[112] un neskaitāmi latviski runājoši vācbaltieši. Lai gan izrādījās, ka vairākums no 300 latviešiem bija saistīts ar Abvēru, daudzi, sevišķi tie, kuri bija piedalījušies Pērkoņkrustā, bija vienoti ar Drošības policiju un SD organizāciju. No propagandas viedokļa vispostošāko ietekmi atstāja un visefektīvākie bija atbraukušie, kas runāja latviski. Viņiem piemita pārliecība un autoritāte, kuras nebija reiha vāciešiem. Tos, kuri nebija apmācīti SD darbam, izvēlējās viņu ideoloģijas dēļ – viņiem bija jābūt atklātiem antisemītiem un bija jātic Jaunajai Eiropai. No pašām pirmajām okupācijas dienām vācu Drošības policija radīja aģentu tīklu, kas braukāja pa laukiem, aģitējot un meklējot līdzdalībniekus komunistu un ebreju nogalināšanai. Nacistu propagandas mutisko daļu uz visiem Latvijas nostūriem lielā mērā nogādāja jaunu riteņbraucēju grupa, kuras pamatu veidoja aktīvie nacionālisti.

Propaganda, ko šie aģenti izplatīja, bija domāta, lai radītu iespaidu par vācu neuzvaramību un saniknotu ļaužu masas pret "žīdiem boļševikiem". Propaganda nekad nerunāja vienīgi par ebreju nogalināšanu – uzsvars bija likts uz ebrejiem un komunistiem vai, lietojot eifēmismu, uz "iekšējo ienaidnieku". Ka šie bija iecerētie upuri, tas ir izdomājums, ko apgalvojuši visi nacisma kara noziedznieki, tomēr zināmā līmenī, vismaz attiecībā uz iznīcināšanu sākotnējām stadijām, tas iekļauj dažus patiesības elementus. Izlikšanās un meli bija einzacgrupu operāciju nozīmīga daļa. Vesels episks stāsts tika izdomāts par briesmu darbiem, ko it kā izdarījuši mistiskie "žīdi čekisti", stāsts, kam nebija sakara ar realitāti. Vervējot latviešus iznīcināšanas operācijām, V. Štālekers nerunāja par ebreju nogalināšanu,[113] jo viņam to nevajadzēja. Asinis stindzinošos stāstus par čekas šausmām laikraksti sensacionālā veidā izplatīja ne tikai Rīgas presē, bet arī laukos.

Lai gan mūsu rīcībā nav dokumentāru kopiju ar fundamentālām pavēlēm nogalināt ebrejus, mēs zinām, ka tās uz Latviju atveda V. Štālekers. Stāstu uzrakstīšana par slepkavībām tika atstāta latviešu žurnālistu ziņā, un tagad, kad Latvijas bibliotēkas ir brīvas no VDK kontroles, žurnālisti un kolaboranti stāv bez maskas. Rakstītāji, redaktori un izdevēji – gandrīz visi nāca no Pērkoņkrusta. Un, ja nenāca no Pērkoņkrusta, viņi nāca no korporācijām vai Arveda Berga aprindām. Iznīcināšanas komandu dalībnieku piederībai, lai gan tā ir saistīta ar korporācijām, ir komplicētāki cēloņi un saknes.

Pašreizējā izpētes stadijā ir neiespējami noteikt, kas pamudināja latviešus pievienoties iznīcināšanas komandām. Tāpat nav skaidrs, cik liela nozīme bija antisemītismam un briesmu darbu stāstiem presē. Mums tomēr ir nedaudz datu no Arāja komandas dalībnieku liecībām, kurās vīri atbild uz jautājumiem par sevi. Nopratināšanas laikā neviens no viņiem neliecināja, ka antisemītisms bija motīvs, lai pievienotos komandai. Tie bija jauni vīrieši, daži karavīri, citi studenti un strādnieki, kam bija brīvs laiks. Izrādās, ka nogalināšanās piedalījies neparasti daudz sportistu. Tas bija laiks, kad daudziem vīriešiem nebija darba; padomju okupācijas laikā daudzi bija zaudējuši savu darbu un sociālo piederību. Vācieši neļāva atvērt universitāti, un tā rezultātā daudziem jauniem cilvēkiem nebija ko darīt. Piemēram, SD komandām pievienojās daudzi Franču liceja beidzēji, to pašu darīja daudzi ģimnāzisti. Izrādījās, ka V. Arājam nebija nekādu grūtību savai vienībai piesaistīt kapteiņus un leitnantus. Meklējot labāk apmaksātu darbu, tai pievienojās arī zināms skaits strādnieku šķiras pārstāvju. Nav pareizi domāt, kā tas dažreiz ir apgalvots, ka iznīcināšanas komandas vadīja sociālās padibenes. Nav domājams, ka indivīdi, kam bija darbs un nostabilizēta dzīve, pievienojās grupai,[114] bet nav pareizs arī pretējs secinājums, ka Arāja komandā iekļāvās vienīgi Latvijas salašņas. Pats V. Arājs 30 gadu vecumā nebija apmierinājis savas karjeras ambīcijas. 1932. g. viņš bija iestājies universitātē, lai studētu jurisprudenci; vienlaicīgi, lai nopelnītu iztiku, viņš strādāja par policistu. 1941. g., komunistu laikā, viņš ieguva grādu jurisprudencē.

Sākotnēji Arāja banda, pēc V. Arāja stāstījuma, sastāvēja no grupas antikomunistisku "partizānu", kuri 1941. g. 1. jūlijā Rīgas prefektūrā satika ģenerāli V. Štālekeru. Savās

pēckara liecībās kā visizplatītāko iemeslu lēmumam pievienoties vīri minēja, ka no drauga esot dzirdējuši par darbu. Daži no vīriem bija palikuši bez darba ilgāku periodu. Neviens neliecināja, ka darījis to tāpēc, ka nīdis ebrejus. Pirmstiesas nopratināšanā V. Arājs teica, ka viņš neapgalvo, ka bijis ebreju draugs un ka dažās pirmajās okupācijas dienās izraisījusies sava veida masu psihoze. "Es neticu," viņš apstiprināja, "ka toreiz ebreji tika nogalināti rasistisku mērķu dēļ."[115] Nav šaubu, ka daudzus piesaistīja kontakti ar korporācijām.

Pat ja var konstatēt, ka antisemītisms bija motīvs, kāpēc jaunie latvieši iesaistījās šāvēju komandās, tas varētu būt tikai viens no motīviem, nepietiekams problēmas pilnīgai izpratnei.

Vispirms tā bija alkatība, kas demoralizēja latviešus. Himlera–Heidriha plāns paredzēja nogalināt ebrejus un viņu īpašumu aizvest uz Vāciju. (Viena no iesaukām Rīgā nacistu partijas vāciešiem bija *Teppich Roller* – tepiķa rullētājs.) Tomēr šķiet, ka V. Štālekers šo plānu ļoti ātri pārveidoja. Viņš atļāva, pat rosināja latviešus laupīt. Ciktāl notika grautiņi, tie bija laupīšanas grautiņi. Ebreju mantas piesavināšanās ar vāciešu ziņu notika gan provinces pilsētās, gan Rīgā. Mēs varam pieņemt, ka laupīšana bija ievads dalībai nogalināšanās.[116] Ebreju īpašuma "dalīšana" ar latviešiem bija veids, kā vācieši iesaistīja vietējos, lai arī netieši, ebreju nogalināšanā. Dažās provinces pilsētās mazāk kārotās mantas tika aizdotas prom.[117] Valdemāra ielā 19, Arāja komandas štābā, atradās īpaša noliktava ar ebreju mantām, pieejama komandas dalībniekiem.[118] Visbiežāk tomēr ebreju mantas tika sadalītas ūtrupē.

Ambīcijas un varaskāri kā motīvus, lai pievienotos iznīcināšanas vienībām, ir grūtāk noteikt precīzi. Tieši bez darba esošie armija virsnieki varēja būt ieinteresēti SD darbā. Kad vācieši ieradās Latvijā, latviešu karavīru cerība bija organizēt nacionālo armiju un steigties uz fronti cīnīties pret komunistiem. Dažos vervēšanas punktos brīvprātīgos reģistrēja ar ātrumu simt cilvēku stundā. Bet V. Štālekers sagrāva cerības par Latvijas armiju. Latviešu virsnieki tika atstāti bez ienākumiem un bez mērķa. Alternatīva darbam SD bija kļūt par policistu, un, kad 1942. g. sākās partizānu akcijas, auga SD dienesta pievilcība. Nav šaubu, ka arī V. Arājs darbā redzēja karjeras iespēju.[119]

Skatoties no malas un retrospektīvi, latvieši, kas pievienojās iznīcināšanas spēkiem, labprātīgi padevās vāciešiem. Tajā laikā dalībnieki būs jutuši brīvības ilūziju un, iespējams, viņus apreibināja varas apziņa pār dzīvību un nāvi.[120]

Šajā motīvu kopumā bija arī patriotisms, pretošanās tirānijai (1941. g. antikomunisma izpratnē), pienākums un lojalitāte. Šajā sakarā mums jāpievērš uzmanība secībai, ko cilvēkam, kas nav latvietis, var būt grūti saprast. No vienas puses, dzimtās zemes aizstāvēšana tika uzskatīta par cēlāko no vērtībām, sevišķi Ulmaņa režīma laikā, bet, no otras puses, saskāries ar padomju ultimātu 1940. g. jūnijā, K. Ulmanis pieņēma izsvērtu lēmumu nepretoties padomju tankiem. Latvijas armijas virsniekiem netika dota iespēja pretoties tirānijai. Viņi jutās vīlušies un dedzīgi vēlējās kaut ko darīt. Nacistu iebrukums, sevišķi

ņemot vērā Staļina noziegumus Latvijā, jaunajiem latviešiem deva iespēju atriebties "ienaidniekam", ko K. Ulmanis nebija darījis. Štālekera vīriem izdevās latviešu patriotismu sašaurināt un novirzīt aplamā un noziedzīgā virzienā. Antisemītismam Latvijā grautiņus izraisīt neizdevās, bet tas izdevās, maskējoties ar antikomunismu, kas bija sajaucies ar patriotismu. Lai cik grūti to ir šodien iedomāties, faktori, kas dažus jaunos latviešus noveda iznīcināšanas komandās, bija patriotisms, lojalitāte un pienākums.[121]

Nav iespējams pārspīlēt propagandas un melu ietekmi.[122] Nacistu sistēma pastāvēja uz meliem, un bez propagandas vācu okupācija nebūtu bijusi tāda, kāda tā bija. "Žīdu boļševiku" sazvērestība, izdomājumi, ka ebreji esot vainīgi Staļina briesmu darbos un ka nogalināti tika komunisti, nevis ebreji, bija galvenie nacistu meli attiecībā uz ebrejiem Latvijā. Šie māņi ilgi nedarbojās, bet pietiekami, lai sāktu slepkavošanas, demoralizētu un padarītu cilvēkus nejūtīgus. Sākotnēji, lai neatslābinātu maldināšanu, vācieši bija pietiekami uzmanīgi, lai līdz ar ebrejiem nošautu dažus komunistus. Tas, ka sākumā tika nogalināti tikai vīrieši, bija cits faktors izlikšanās panākumos.[123]

Viens no propagandas mērķiem bija radīt vēlēšanos atriebties. Štālekera vīri pielika īpašas pūles, lai iznīcināšanas vienībās iesaistītu komunisma upuru radiniekus.[124] Šim mērķim tika mobilizēts propagandas aparāts un uz laukiem izsūtīti aģenti atrast komunisma upuru radiniekus un glaimojot pierunāt viņus iznīcināšanas akcijās. Kā iepriekš atzīmēts, lai spēlētu uz radinieku bēdām un sakāpinātu vēlmi atriebties, einzacgrupu līderi, ierodoties uz vietām, uzmeklēja komunistu upuru kapavietas, lika atrakt mirušos un trūdošos līķus izstādīja publiskai apskatei. Kapu atrakšana bija galvenie ziņu jaunumi okupācijas sākumā. Sevišķi šaušalīgs stāsts par ekshumāciju nāk no Rēzeknes. Nedēļu pēc vāciešu ierašanās SD vīri kapavietas malā sapulcināja visus latviešu vietējās policijas vīrus un lika vietējiem ebrejiem rakt bedri. Viņi atraka apmēram trīsdesmit pussatrūdējušu līķu.

> Diena bija karsta, līķi bija gulējuši vismaz nedēļu vai vairāk zemē un izplatīja neciešamu smaku. Tādas šausmas nebiju un arī netiku vairs redzējis; vēmu aiz smakas un skatiem .. Nolūks – kurināt naidu pret komunismu, kas mums, latviešiem, vairs nebija vajadzīgs, kaut arī kaut ko tamlīdzīgu nebiju iedomājies. Žīdiem liekot izrakt nomocītos, vācieši gribēja uzsvērt, ka mocītāji un nogalinātāji bijuši žīdi.[125]

Iznīcināšanas vienības pastāvēja īpaša attiecību saikne starp vīriešiem. Lai tās saprastu, mums jāsaprot to sociālais konteksts. Homofilija (ne homoseksualitāte) bija viens no vienību saistošajiem elementiem. Tā bija galēja vīriešu sabiedrība, kas sastāvēja no vīriem, kam patika vīriešu kompānijas. Arāja komandas kodols bija vīri no homofiliska rakstura apvienībām: karavīri, sportisti un korporeļi.[126] Vienības veidošanās pašos agrīnajos posmos V. Arājs izmantoja savus sociālos kontaktus, sevišķi studentu korporāciju aprindās. Mēs esam atzīmējuši, ka dalība komandā tika sarunāta mutiski, caur draugiem. Šķiet, ka sportisti komandā ievilkuši cits citu. Kad komanda iesaistījās slepkavošanā, kontakti ar ārējo pasauli sāka izsīkt un tā kļuva par slēgtu

sabiedrību, ko kopā saistīja slepenais darbs. Vienības dalībnieki nolika sevi ārpus pārējās sabiedrības un pretī saņēma izstumšanu no tās.[127]

Komandas dzīves smērviela bija alkohols.[128] Tas tika lietots pirms nogalināšanām, to laikā un pēc tam. Liepājas akciju laikā Baltijas jūras kāpās blakus bedrēm nolika piena kannu ar rumu. Ir vilinājums domāt, ka bez alkohola nebūtu bijis holokausta; neapšaubāmi, nebūtu bijis Arāja komandas. Tieši alkohols salauza jauno vīriešu morālos spēkus un deva iespēju nogalināt pirmo reizi,[129] un alkohols atveda viņus atpakaļ pie nogalināšanas vietām. Pēc slepkavošanas vīri piedzērās līdz apstulbumam. Šāvējiem nekavējoties tika izsniegta pudele tīra spirta, un viņi to izdzēra uz vietas. Ebreju latviešu slepkavu atmiņas, literārie portreti iezīmēti alkohola kontekstā.[130] Rīgas policijas dokumenti norāda, ka SD kļuva par sociālu problēmu, ka tur pārmērīgi lietoja alkoholu un daudzos veidos bija traucēklis sabiedrībai, dažreiz sabiedrību apdraudot ar saviem ieročiem.

Salīdzinājumā ar pārējiem faktoriem, ko esam apsprieduši, izvairīšanās no militāriem pienākumiem nebija spēcīgs motīvs, lai pievienotos Arāja komandai 1941. g., bet tā nozīmība auga, karam turpinoties un sākoties iesaukumam.[131]

Daudzos veidos sabiedrība pati, tās izpratne par likumu un pavēli līdzdarbojās nogalināšanu veicināšanā. Antisemītisms, alkatība un alkohols – tas bija nepietiekami bez sociālās struktūras, kas darbību atbalstīja. Spontanitāte nebūtu varējusi radīt holokaustu – kā Rauls Hilbergs aprakstījis savā darbā, to iespējamu darīja tikai struktūra, pārdomāts birokrātisks tīkls. Holokausta galējā traģēdija ir tā, ka ikviena persona ķēdē, ieskaitot ebrejus, pakļāvās likumam un darīja to, ko viņam vai viņai lika.

Problēma par cēloņu noteikšanu kādam vēsturiskam aktam ir komplicēta, varbūt pat neatrisināma. Pieeja, kura balstās uz daudziem cēloņiem, šķiet, ir visauglīgākais nogalināšanas cēloņu izskaidrojums, lai gan šāda pieeja var apmierināt ne katru. Nosaukt antisemītismu par nogalināšanu cēloni – var izklausīties ticami. Nogalināšana ir galējais ļaunuma akts. Un tieši te kopumā ir apstājusies to pētnieku domāšana, kas aplūko antisemītismu.

Vai ir cits ceļš, kā paskatīties uz šo problēmu? Antisemītisms bija attieksme, kas izplatījās daudzās, varbūt pat visās Eiropas valstīs, un tomēr tikai Vācijas nacionālsociālistiskais režīms to ir novedis pie masu slepkavībām. Cīņa pret antisemītismu ir vēlama un morāla nostāja; bet vai ir pietiekami holokaustu izskaidrot ar antisemītismu? "Antisemītisms nogalina" – pietiekami patiess spriedums, bet cilvēki tiek nogalināti daudzu iemeslu dēļ, dažreiz episku, dažreiz sīku – sīknaudas saujas, cigaretes, apvainojuma vai dzēriena dēļ. Latviešu piedalīšanos nogalināšanās nevar raksturot ar vienu motīvu. Antisemītisma klātbūtne nav noliedzama, bet, aplūkojot visu sociālo situāciju kopumā, nešķiet, ka tas parādās kā skaidri iezīmēts, vienīgais motīvs. Arāja komandas locekļi bieži atzīmēja atšķirību – viņi ir stāvējuši sardzē, piedalījušies ebreju transportēšanā vai bijuši šāvēji. Šīs atšķirības mums var būt nenozīmīgas, bet dalībnieki juta, ka pastāvēja līmeņi un pakāpes viņu līdzdalībai nogalināšanās. Vai šos dalības līmeņus varētu graduēt ar antisemītisma līmeņiem?

Atsauces un skaidrojumi

[1] Uzskats, ka Latvija bija ebreju valsts, neradās vācu okupācijas laikā. Šī viedokļa sākumi parādījās 20. gadu antisemītiskajā literatūrā.

[2] Vestermanis M., "Der Lettische Anteil an der "Endlösung"", S. 438. Citējot Krišjāni Valdemāru, viņš neatrada antisemītismu pirmajā tautas atmodā 19. gs., bet saskata tā parādīšanos reizē ar pilsoniskajām šķirām pēc gadsimtu mijas. Tomēr jāatzīmē, ka pēc 1905. g. revolūcijas daži monarhistiski noskaņoti latvieši, t.sk. F. Veinbergs, ņemot vērā, ka šajā laikā monarhismu vispār iezīmēja antisemītisms, arī izskatījās pēc antisemītiem.

[3] Vītols J., "Latvieši cīņā ar žīdiem"; Kalniņš J., "Aktīvā nacionālisma cīņa pret žīdismu Latvijā".

[4] Vismaz daļēji Vācijā Hitleram antisemītismu izdevās izplatīt, saistot it kā ebreju izdarīto nodevību ar zināmiem vēsturiskiem notikumiem, kā 1919. g. Versaļas mieru. Latvijā nebija tāda notikuma, ko saistīt ar ebreju nodevību, un nebija politiķa, kas tādu nodevību sadomātu. 1941. g. pēc vācu okupācijas tika radīts izdomājums par ebreju saikni ar padomju okupāciju un čeku, bet tas nāca kā sagatavots propagandas sūtījums no Vācijas. Jautājumu, kā Hitlers ebrejus izmantoja kā Vācijas nodevējus, sk.: Katz S. T., "1918 and After: The Role of Racial Anti-Semitism in the Nazi Analysis of the Weimar Republic", in Gilman S. L., Katz S. T., *Anti-Semitism in Times of Crisis*, p. 227–256.

[5] Saeimas vēsture, sevišķi no minoritāšu savstarpējo attiecību viedokļa, vēl nav tikusi uzrakstīta. Dažiem konfliktiem var izsekot darbā: Bobe M., et. al., *The Jews in Latvia*, p. 62–71; Šilde Ā., *Latvijas vēsture*. Daži saspīlējumi un konflikti skatīti rakstā: Andersons E., "Trīs bezvalsts tautas Latvijā".

[6] Straume A., "Starpnacionālās attiecības Latvijā", 167. lpp.

[7] Šīs parādības elements izpaudās Latviešu grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrības sapulcē 1923. g., kad radās jautājums, vai dalībnieku skaitā uzņemt 30 ebreju un citas "aizdomīgas" firmas vai ne. Lūgums tika noraidīts, jo šo firmu īpašnieki "nezināja pat latviešu valodu" (*Latvju Grāmata*, 1923, nr. 7/8, 76. lpp.).

[8] Nacionālā kluba un citu nacionālistisko organizāciju un to kontaktu ar Eiropas fašistiem īsu aprakstu sk.: Andersons E., *Latvijas vēsture, 1920–1940, 2. sēj.: Ārpolitika*, 395.–431. lpp

[9] Laserson M. M., "The Jews and the Latvian Parliament, 1918–1934", p. 125.

[10] Turpat, 124. lpp. Dažreiz tiek apgalvots, ka pirmais latviešu laikraksts ar antisemītisma nokrāsu bija G. Reinharda *Tautas Balss*, Kristīgās nacionālās savienības orgāns. Tā iznāca no 1921. g. decembra līdz 1922. g. oktobrim, un viens no visbiežākajiem atbalstītājiem bija mācītājs V. Sanders, kurš kļuva par pazīstamu nacistu laika aktīvistu.

[11] Press B., *Judenmord in Lettlands, 1941–1945*, p. 23. B. Presam ir taisnība par patronāžas sistēmu Latvijā. Studentu korporācijas kontrolēja valdības amatus praktisku mērķu dēļ. Pat latviešiem, ja tie nepiederēja pie pareizās korporācijas, bija grūti dabūt darbu civildienestā. Nav pierādījumu, ka Saeimas periodā ebreji būtu griezušies tiesā par diskrimināciju attiecībā uz amatiem. Pretstatā diskriminācijai civildienestā jāatzīmē, ka ebreji starp visām Latvijas nacionalitātēm baudīja visaugstāko standartu veselības aizsardzībā un viņiem piederēja visplašākie dzīvokļi (sk. 3.a pielikumu).

[12] Stranga A., "Arveds Bergs un Kārlis Ulmanis (1934–1940)", 123. lpp. u.c. Vairāk informācijas par antisemītismu pirmskara Latvijā atrodams A. Strangas rakstos "Sociāldemokrāti K. Ulmaņa režīma gados" un "Brīvmūrnieki un "Jāņuguns loža" Rīgā (20.–30. gadi)".

[13] Piemēram, jaunajam Ā. Šildem nebija par grūtu pārvietoties no A. Berga ideoloģiskās nometnes uz Pērkoņkrusta nometni, sk.: Šilde Ā., *Ardievas Rīgai*, 30., 31. lpp.

[14] Kopumā par antisemītismu Latvijā mēs varam teikt to, ko SD funkcionāri teica par antisemītismu Ukrainā: "Izteikts antisemītisms rasisku un ideālu iemeslu dēļ tautai tomēr ir svešs" (*Ereignismeldungen*, N 112, 13 October 1941).

[15] Pērkoņkrusts, precīzāk, ugunskrusts jeb svastika Ziemeļeiropā bieži tika lietota kā emblēma: tas parādījās uz Krievijas Pagaidu valdības naudaszīmes 1917. g. un uz somu lidmašīnām. Pirms Pērkoņkrusta 1920. g. uz savām zīmotnēm to nēsāja Latvijas gaisa spēki.

[16] Šilde Ā., *Latvijas vēsture*, 564. lpp.

[17] *Pērkoņkrusts*, 1933. g. 14. maijs.

[18] *Ugunskrusts*, 1932. g. 30. okt.

[19] Šilde Ā., *Latvijas vēsture*, 564. lpp.

[20] Sk.: "Pērkonkrusts", *Latvju enciklopēdija*, 1962–1982, 3. sēj., 428., 429. lpp.; Biezais H., "Gustava Celmiņa Pērkoņkrusts dokumentu gaismā"; Šilde Ā., *Ardievas Rīgai*, 78.–88. lpp.

[21] V. Eglīša antisemītiskās saknes atklājās viņa nopratināšanā, ko veica SMERŠ un IeTK izmeklētāji 1944. gadā. Sk.: Bērsons I., "Ko stāsta arhīva lieta Nr. 42541", 172.–182. lpp. V. Eglīša aizraušanās ar antisemītismu vēl skaidrāk atklājas Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzeja lietās Rīgā (V. Eg. R 3/7 u.c.).

[22] Šteinbergs V., "Latvieši".

[23] Īsu Pērkoņkrusta vēsturi nacistu okupācijas laikā var atrast V. Arāja prāvas protokolos, sk.: Arājs Trial Records: Šilde's deposition, p. 2060.

[24] Pērkoņkrusta pavērsiens nacistu virzienā redzams G. Celmiņa vēstulē no Helsinkiem 1938. g. novembrī, kad viņš rakstīja: ".. žīdu liktenis Eiropā tiks izšķirts galīgi un radikāli – jaunam laikmetam galīgi nostiprinoties, Eiropas valstīs nebūs vairs neviena žīda" (cit. pēc: Gore I., Stranga A., *Latvija: neatkarības mijkrēslis*, 167. lpp.).

[25] Arājs Trial Records: Šilde's deposition, p. 2060.

[26] Pēc kara Gustavs Celmiņš uzrakstīja grāmatu *Eiropas krustceļos* par savu pieredzi ar SD un dzīvi nometnēs. 1950. g. G. Celmiņš emigrēja uz ASV un beidza savu karjeru kā starptautisko attiecību un Krievijas vēstures profesors Sv. Marijas universitātē Sanantonio Teksasā.

[27] Pilns *Ciānas gudro protokolu* izdevums Latvijā tika publicēts tikai 1941. gadā. Vispirms tas parādījās turpinājumos *Tēvijā*. 1942. g. ar anotācijām to publicēja grāmatā.

[28] To vidū bija šādi pamfleti: Nostradamus Redivivus, *Arcanum revelatum* (Atsegtais noslēpums) *jeb Patiesība par žīdiem*. Rīga, 1933, 112 lpp.; Luters M., *Par žīdiem un viņu meliem* / Tulkojis un apgādājis J. Dāvis. Rīga, 1934, 15 lpp.; Dāvis J., *Rabīns Pauls kā kristietības pāržīdotājs;* Dāvis J., *Kāpēc vecā derība nav mācāma skolās un baznīcās?;* Kalniņš G. A., *Žīdu loma cilvēces vēsturē*. Rīga, 1934, 178 lpp.; *Sociāldemokrātija kā žīdu privātā armija*. Saraksts ņemts no *Jews of Latvia*. Autors J. Dāvja devumu novērtēja šādi: "Šīs antisemītiskās publikācijas, kā norāda virsraksti, pārsteidzoši atgādina Teodora Friča *(Theodore Fritsch)* veida vācu literatūru. Frič̆s ir bagātīgi citēts lielākajā daļā no šiem pamfletiem. Dažos gadījumos kristietība ir identificēta ar jūdaismu, lai gan vienlaicīgi ebreji ir parādīti kā Kristus valstības lielākie ienaidnieki. Latvijas ebreji pieminēti tikai starp citu, kas ir papildu pierādījums, ka idejas, ko saturēja šīs publikācijas, bija aizgūtas."

[29] *Tautas Vairogs*, 1931–1935. Tas bija pēdējais antisemītiskais izdevums, ko slēdza K. Ulmanis. Pastāv aizdomas, ka izdevumu daļēji finansēja Vācija.

[30] Jāatzīmē izteikums, ko K. Ulmanis teicis J. Dāvim: "Dāvja kungs, akcijas pret žīdiem nebūs. Visas brošūras, kurās rakstīts par žīdiem, es jau liku iznīcināt. Vairāk nerakstiet brošūru par žīdiem, jo tās es pavēlēšu sadedzināt." (*Tēvija*, 1941. g. 1. dec.)

[31] Ebreju sajaukšanās ar pārējiem Latvijas iedzīvotājiem bija minimāla un zināma. Piemēram, 1935. g. tautas skaitīšana rāda, ka 55 ebreji reģistrējušies kā protestanti, 10 kā katoļi, 26 kā uniāti, 2 kā vecticībnieki un 228 nevarējuši precīzi atšifrēt reliģiju. Pārējie bijuši mozusticīgie. No otras puses, 170 etniskie latvieši reģistrējušies kā mozusticīgie. Pavisam bija 252 mozusticīgie, kas nepiederēja ebreju tautai. Kopš 1930. g. to skaits bija samazinājies par 182 (*Valsts Statistiskā pārvalde, Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā*, 1935. g. II. Ticība, 276., 277. lpp.).

[32] Viena specifiski nacistiska antisemītisma pazīme 1941. g. saturēja apgalvojumus, ka padomju administrācijā un tiesās ebrejiem bija pārmērīga ietekme. Tās izcelsme saistās ar 20. gadu nacistu propagandu. Sk.: Müller I., *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*, p. 59.

[33] Antisemītiska satura filmu demonstrēšana Rīgā sākās 1941. g. 23. jūlijā ar filmu "Žīds Zīss". No 1941. g. 8. septembra kinoteātros "Aina" un "Daile" vienlaicīgi sāka demonstrēt filmu "Mūžīgais žīds".

[34] *Tēvija* publicēja *Ciānas gudro protokolus* 1941. g. augustā.

[35] Lozungs *žīdiskais boļševisms*, lai gan nebija svešs iepriekš, bija nacistu propagandas galvenais atbalsts.

[36] "Čekiste-žīdiete tīksmināja ar savu upuri, durot viņam miesā adatu". Stāstījis Herberts Jēkabsons (dz. 1909. g.) no Rīgas, *Zemgale*, 1941. g. 18. okt.

[37] Latvijas radiopārraides pārtvēra amerikāņi Stokholmā, bet šobrīd ziņojumi no 1941. g. nav tikuši atrasti. 1942. g. septembrī sākās ikmēneša ziņojumi par radiopārraidēm, bet uz šo laiku antisemītisms vairs nebija okupācijas spēku aktuāls jautājums. Sk.: *Records of the Department of State relating to Internal Affairs of Latvia 1910–1940*. Film series M 1177, Roll 16.

[38] *Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 30. jūn.

[39] Turpat, 3. jūl.

[40] Turpat, 9. jūl.

[41] *Zemgale*, 1941. g. 18. aug.

[42] *Tēvija*, 1941. g. 1. dec.

[43] *Zemgale*, 1941. g. 28. aug.

[44] Turpat, 28. aug.

[45] Turpat, 12. sept.

[46] Turpat, 1942. g. 27. janv.

[47] Uzbrukums Latvijas valstij un valdībai rāda autoru partijas piederību. Īstenībā šis propagandas aspekts politisko centru un Ulmaņa cilvēkus reabilitē no kolaborācijas ar nacistiem.

[48] *Zemgale*, 1941. g. 18. sept. Līdzīgu uzbrukumu izdarīja T. Zeltiņš rakstā "Žīdu varas tīklos". Viņš vainoja Latvijas valsti par ebreju kultūras, teātra un konservatorijas studentu subsidēšanu.

[49] *Zemgale*, 1941. g. 30. okt. Citus uzbrukumus Latvijas valstij izdarīja V. Sanders, kurš 1941. g. 2. decembrī *Tēvijā* rakstīja: ".. latvju tautu piemānīja tās vadoņi. Tagad, pateicoties Lielvācijas vadonim Ādolfam Hitleram un varonīgiem vācu karavīriem, mūsu zeme iztīrīta no boļševikiem un žīdiem." J. Martinsons sūdzējās: "Latvijā valdošās aprindas aizliedza rakstīt par žīdu jautājumu" (*Tēvija*, 1941. g. 1. dec.).

[50] *Sporta Pasaule*, 1942. g. 10. aug.

[51] "Senlatviešu antisemītisms", *Zemgale*, 1941. g. 30. aug.

[52] "Atmaskotais žīds latviešu daiļliteratūrā", *Daugavas Vēstnesis*, 1941. g. 7. nov.

[53] "Uz latviešu rakstniecības drupām", *Zemgale*, 1941. g. 3. sept. F. Bīviņš rakstā "Žīdi – divu latviešu rakstnieku skatījumā" (*Zemgale*, 1942. g. 7. febr.) ir atradis dažas pozitīvi antisemītiskas vērtības Doku Ata dzejolī "Ainas no gadatirgus" un Jāņa Ezeriņa stāstā "Pūra nauda". Citi autori tos pašus darbus citējuši kā prosemītiskus.

[54] *Tēvija*, 1941. g. 4. jūl.

[55] 1941. g. 7. jūlijā *Tēvija* raksta par veikalu Blaumaņa ielā 27, kur ebrejiem pārdots piens. "Attiecīgām iestādēm nekavējoties jānoskaidro šī veikalnieka, lielā žīdu drauga, personība un jārūpējas, lai viņš savu noziedzīgo darbību nevarētu turpināt." Sk. arī *Tēvijas* 1941. g. 19. jūlija numuru, kurā minēta Eglītes piena produktu tirgotava Ģertrūdes ielā 60, kurā arī ebrejiem pārdots piens.

[56] *Daugavpils Latviešu Avīze*, 1941. g. 18. jūl.

[57] *Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 18. jūl.

[58] Turpat, 1. jūl. Šādi izsaucieni parādījās jau otrajā Jelgavas okupācijas dienā.

[59] *Tālavietis*, 1941. g. 7. aug. V. Šteinbergs brīdināja latviešus, kuri žēloja ebrejus: "Velti žēlot – neaizmirsīsim, ka Dāvida zvaigzne var tikt uzkārta kaklā arī tam, kas stāv rindās, pakalpodams žīdam."

[60] *Nacionālā Zemgale*,1941. g. 4. jūl.

[61] Turpat, 1. jūl. Par to, ka šis stāsts izdomāts, norāda atsauksme uz sarkanajiem gvardiem. Padomju varas laikā pastāvēja dažādas palīgpolicijas organizācijas, bet nevienu no tām nesauca par sarkanajiem gvardiem.

[62] Turpat, 2. jūl.

[63] Turpat, 7. jūl.

[64] *Zemgale*, 1941. g . 20. aug.

[65] Turpat, 3. sept.

[66] "Atjēdzies!", *Daugavas Vēstnesis*, 1941. g. 23. okt.

[67] Zalcmanis J., "Lielā pagrīde", *Zemgale*, 1941. g. 18. sept.

[68] *Taisnā Vaga*, nr. 1, 1941. g., 1. aug., 4. lp.

[69] *Smiltenietis*, 1941. g. 18. jūl.

[70] *Tēvija*, 1941. g. 1. dec.

[71] Z. Baumans *(Zygmunt Bauman)* darbā *Modernity and the Holocaust* ir apšaubījis tiešu saikni starp antisemītismu un holokaustu.

[72] Īss kopsavilkums par dažādām antisemītiskām skolām atrodams N. Balabkina (*Nicholas Balabkins*) darbā *West German Reparations to Israel* (3.–8. lpp.).

[73] Mēs novirzītos pārāk tālu no savas tēmas, ja izpētītu poļu dalību holokaustā. Visnopietnākās apsūdzības par poļu dalību parādījās pēckara laikā, kad Poliju kontrolēja Sarkanā armija.

[74] Press B., *Judenmord in Lettland 1941–1945*, S. 23.

[75] Gordon F., *Latvians and Jews between Germany and Russia*, p. 15.

[76] Vestermanis M., *Fragments of the Jewish History of Riga*, p. 16, 17. B. Press, F. Gordons un M. Vestermanis ir gandrīz laikabiedri, un visi trīs, lai gan dažādos veidos, pārdzīvojuši holokaustu. B. Press slēpās latviešu ģimenē Rīgā, F. Gordons izbēga uz Padomju Savienības vidieni, M. Vestermanis, kurš pārcieta visrupjāko izturēšanos nacistu laikā, izgāja cauri geto, kā arī Mežaparka un Dundagas nometnei. Pēdējo holokausta fāzi viņš izdzīvoja starp partizāniem Kurzemes mežos. Sk. arī Nauma Lifšica vēstuli 1993. g. 5. maija *Neatkarīgajā Cīņā:* "Mans tēvs bija Latvijas atbrīvotājs [..] un Latvijas atbrīvotāju biedrības loceklis. Tāpēc es arī mācījos latviešu pamatskolā un vēlāk ebreju vidusskolā. Varu apliecināt, ka latviešu pamatskolā nebija antisemītisma."

[77] Arājs Trial Records: Verdict against Viktors Arājs, p. 11.

[78] Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel u.a, S. 49.

[79] Stranga A., "Arveds Bergs un Kārlis Ulmanis (1934–1940)", nr. 6, 129. lpp.

[80] Turpat.

[81] Pavisam nesen problēmu ir pētījis A. Stranga rakstā "1941. gada 4. jūlija atceres".

[82] Ernests Blanks, kurš 20. gados bija pazīstams antisemīts, 1933. g. uzrakstītajā brošūrā *Hitlers, žīdi un Latvija* izsmej Hitleru un viņa antisemītismu. Sk. arī Ā. Šildes uzskatus darbā *Latvijas vēsture, 1914–1940*, (568. lpp.).

[83] Levin D., "The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–1941", p. 40–42. Es esmu mēģinājis pārbaudīt incidentus, kuru aprakstus, kā norāda D. Levins, viņš atradis ebreju padomju presē 1940. g., bet neesmu atradis pamatojumu no latviešu puses. Protams, šajos incidentos varētu būt patiesības kodols, bet kopumā tie atstāj pārspīlētu iespaidu.

[84] Abu vārdu angļu ekvivalenti ir *Hebrew* un *Jew*. Latviešu vidū vārds *ebrejs* kalpojis kā izvēles vārds antisemītisma apzīmēšanai. Diskusiju šī vārda sakarā sk.: Krupņikovs P., "Latvieši un žīdi" (*Roro*, 1991).

[85] VDK un aģitācijas un propagandas iestāžu līdzdalība mēģinājumā saindēt latviešu un ebreju attiecības un piekārt ebreju boļševiku birku ir vilkusies līdz šai dienai. Šķiet, ka VDK gribēja nobīdīt pie malas Mavriku Vulfsonu par to, ka 1988. g. runā viņš atklāja patiesību par 1939. g. Molotova–Ribentropa paktu. M. Vulfsons, žurnālists ekskomunists ar sakariem ar VDK, bija 1940. g. komunistu "revolūcijas" dalībnieks, tāpēc viņa runa bija sevišķi nozīmīga un neapmierināja Kremļa veco gvardi. Drīz pēc šī notikuma Alfons Noviks, Latvijas IeTK priekšnieks 1941. g., apciemoja Andri Kolbergu, *glasnostj* aktīvistu, un nodeva pierādījumus par M. Vulfsonu. A. Noviks A. Kolbergam pastāstīja, ka 1940.–1941. g. viņš redzējis M. Vulfsonu un citus ebrejus Daugavpilī uz ielas ķeram latviešus un grūžam tos mašīnās, t.s. melnajās bertās. Pēc A. Novika interpretācijas, nevis čekisti arestēja latviešus, bet to darījuši ebreji. Sk.: Kolbergs A., *Dumpis uz laupītāju kuģa*.

[86] Viens no spilgtākajiem latviešu intelektuāļiem, kas uzturēja šo ideju, kā rāda Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzeja lietas, bija Viktors Eglītis. Tas atspoguļojas viņa episkās poēmas "Rafi' Chans" manuskriptā.

[87] Ezergailis A., *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution*.

[88] Pastāvēja plaša ebreju un latviešu sadarbība 1905. g. un 1917. g. revolūciju laikā, bet Latvijas revolucionāro partiju vadība vienmēr atradās latviešu rokās. Semjons Nahimsons bija vienīgais ebrejs, kam bija nozīmīga līdera loma Latvijas boļševiku partijā 1917. gadā.

[89] Analītisks novērtējums par ebreju aktivitātēm okupācijas agrīnajās dienās atrodams darbā: Gore I., Stranga A., *Latvija: neatkarības mijkrēslis*.

[90] J. Pētersons rakstā "Mans dzimtais pagasts" (18., 19., 23. lpp.) stāsta, kā vara tika mainīta viņa pagastā. Līdz ar okupācijas varas nodibināšanos pagastnamā ieradies kāds vīrs, vārdā Broms, un pieprasījis sasaukt pagasta iedzīvotāju sapulci. Kad viņam jautāja, uz kāda pamata sapulce noturama, tas atbildēja, ka viņš to darot partijas vārdā un pats to arī vadīšot. Uz iebildumiem, ka demokrātiskā iekārtā sapulces vadītājs ievēlams, viņš norādīja ar īkšķi uz aizmuguri, sacīdams, ka aiz viņa stāvot Sarkanā armija. "Tad atvērās priekškars, atklādams pāris krievu zaldātu ar mašīnpistolēm. Parādījās arī citi un nostājās pie zāles durvīm." Bet ebreju tur nebija. Šī gada laikā, kārtojot darba lietas, J. Pētersons braucis gan uz sava apriņķa centru – Cēsīm, gan arī uz Rīgu. Tikai Rīgā viņš sastapis kādu jaunu, sīku ebreju meiteni, kura runājusi ar ebreju akcentu un kalpojusi zemā administratīvā amatā. J. Pētersona stāsts ir tikai viens piemērs, kas rāda, ka Latvijas administrācija nebija pārpildīta ar ebrejiem. Tas pats attiecas uz ebreju tiesnešiem un komisāriem.

[91] Stahecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 83.

[92] Turpat.

[93] Visticamāko vērtējumu par ebreju "varu" padomju varas laikā 1940. g. sk.: Levin D., "The Jews and the Sovietisation of Latvia. 1940–1941", p. 49.

[94] V. Pelēcis 1985. g. 22. janvāra vēstulē ziņo, ka Alūksnē vienīgie ebreju funkcionāri bija trīs brāļi Trumani, divi no viņiem dienēja milicijā, bet trešais bija kooperatīvā veikala direktors.

[95] D. Levins rakstā "The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–1941" norāda (49., 50. lpp.), ka ebreji bija daudz pārstāvēti Strādnieku gvardē, kura bija izveidota pēc militārajiem principiem. Lai gan sākumā iecerēta kā palīgpolicija, pēc kara sākuma Strādnieku gvarde pievienojās Sarkanajai armijai un drosmīgi cīnījās pret nacistiem. Dažās vietās, kā Liepājā, Strādnieku gvarde veidoja būtisku pretošanās kustības daļu. Daudzi Liepājas latvieši uzskata, ka tieši ebreji bija pēdējie, kas pārtrauca cīņu pret uzbrūkošajiem spēkiem.

[96] Ceihners A., *Latvijas boļševizācija, 1940–1941*, 143. lpp. A. Ceihnera grāmata var kalpot arī kā liecība tam, ka vācu okupācijas laikā informācija par iespējamo ebreju un boļševiku saikni, kuru Antisemītisma institūts it kā pētīja, nebija pieejama.

[97] Turpat, 144. lpp.

[98] E. Andersons darbā *Latvijas vēsture, 1920–1940, 2. sēj.: Ārpolitika* raksta, ka pūlis (ap 1500– 2000) dzelzceļa stacijas laukumā sastāvējis no ebrejiem un krieviem.

[99] "Eduards Berklavs atzīstas", *Brīvā Latvija*, 1989. g. 27. nov., 6. lpp. (1989. g. 29. oktobra intervijas *Svenska Dagblatet* atreferējums.)

[100] Georgs Alhimovičs 1985. g. 29. aprīļa vēstulē raksta, ka pirmais konflikts ar ebrejiem Sarkandaugavā – multietniskā, augstu integrētā Rīgas daļā – notika padomju okupācijas laikā: ".. kad krievu okupācijas laikā parādījās ebreju komjauniešu grupa, kura mūs apsmēja. Mēs, zēni, pasludinājām karu pret viņiem, un mēs cīnījāmies ar akmeņiem un dubļu pikām. Bija daži puni uz galvas, bet citādi neviens neuzvarēja. Šis "karš" tikpat labi varēja būt ar bandām no Čiekurkalna, Kundziņsalas vai Mīlgrāvja." Mirdza Vīla vēstulē žurnālam *Jaunā Gaita* (1985. g., nr. 155, 60. lpp.) rakstīja: "Es toreiz gāju ģimnāzijā. Labi atceros, ka, cik zinu, visi žīdu bērni skolā ieradās, sarkanus kaklautus apsējuši, un uzraudzīja citus skolēnus. Piemēram, kad citi skolēni negribēja dziedāt komunistu dziesmas, viņi to lika darīt."

[101] A. Ceihners nelabprāt atzīst, ka sākumā daži latvieši, marksistiski noskaņotie strādnieki, arī līksmoja par "vecās valdības" gāšanu. Sk.: Ceihners A., *Latvijas boļševizācija, 1940–1941*, 151. lpp.

[102] D. Levina raksts jāaplūko jautājumā par saspīlējumu dažādību ebreju kopienā gada laikā, sk.: Levin D., "The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–1941", p. 48–51.

[103] "Eduards Berklavs atzīstas".

[104] Jidišā iznākušo laikrakstu skaits Latvijā: 1933. g. – 11, 1934. g. – 14, 1935. g. – 2, 1936. g. – 2 (pēc: *Jews of Latvia*).

[105] Ilgu laiku tika uzskatīts, ka apmēram 5000 ebreju tika deportēti uz Sibīriju 1941. g. 14. jūnijā. Tagad, kļuvusi pieejama precīzāka statistika, šis skaits reducēts uz 3000. Tas tomēr nemaina lietas būtību par ebrejiem kā sarkanā terora upuriem.

[106] Antisemītiskajiem latviešiem bijis grūti nosaukt ebreju vārdus no padomju IeTK aparāta. Lielākais skaits vārdu, kas jebkad ir ticis nosaukts, ir seši, un tas ietver A. Noviku, latvieti no Rēzeknes, kurš bija Latvijas IeTK priekšnieks. Piemēram, sk.: *We Accuse the East – We Warn the West!*, p. 22, 23.

[107] Pavēle par deportācijām nāca no Maskavas, un to bija parakstījis Serovs. Sarakstu galīgā apstiprināšana notika apriņķu centros vietējo pagastu pārstāvju kātbūtnē, kuri varēja mainīt vārdus, bet ne sarakstā minēto skaitu (saruna ar Jāni Kaniņu 1991. g., kurš piedalījās saraksta veidošanas sapulcē Jēkabpilī).

[108] Sk. 9. nodaļas "Iznīcināšanas pilsētās" apakšnodaļu "Rēzekne".

[109] Latvijas ideoloģisko temperatūru okupācijas laikā noteica dažādi SD funkcionāri katru mēnesi savos ziņojumos. Tādā mērā, kā mums šie ziņojumi saglabājušies, tie nenorāda ne uz kādu pārmērīgu ticību

nacistu propagandai. Sevišķi noderīgas ziņojumu sērijas nāca no Jēkabpils apriņķa, kuras bija sarakstījis P. Bite (LVVA, 252. f., 43. l., 17. lp. u.c.).

[110] Mauriņa Z., *Dzelzs aizbīdņi lūst*, 140.–143. lpp. Šajā tēlojumā Z. Mauriņa debatē ar latviešu antisemītu, senu paziņu, ar kuru kopā viņa bija piedalījusies seminārā par I. Kantu.

[111] Izrādās, ka nebija notikusi vienošanās par nevienu konkrētu plānu. Bet apgrozībā bija liels skaits memorandu, un tika izveidots īpašs plānošanas institūts *Reichskommissariat für Festigung Deutschen Volkstums im Osten*. Par Hitlera idejām attiecībā uz Baltijas valstu nākotni sk. Bormana *(Bormann)* memorandu: International Military Tribunal – Trial of the Major War Criminals, vol. 38, document 221 L, p. 86–94; Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder*, 1941–1944, S. 61; Wilhelm H. H., "Wie geheim war die 'Endlösung'?", S. 322–330).

[112] Silgailis A., "Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg", S. 246–282; *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 18. lpp.

[113] Rūdolfs Turks ziņoja, ka V. Štālekers, ar kuru viņš runāja 1. un 2. jūlijā un turpmākajās dienās, viņa klātbūtnē nekad neminēja ebrejus (intervija ar R. Turku 1985. g. septembrī). V. Arājs apstiprina R. Turka apgalvojumu (Arājs Trial Records: Pretrial interrogations, p. 16).

[114] Ēriks Pārups, Latvijas armijas virsnieks, kurš pazina daudzus cilvēkus komandā, domā, ka tie virsnieki, kas pievienojās Arāja rindām, vienmēr ir bijuši daļēji neveiksminieki.

[115] Arājs Trial Records: Pretrial interrogation, p. 16. Arī Rūdolfs Turks stāstīja par masu psihozes esamību. Viņš to sauca par "revolūcijas noskaņojumu" (intervija ar R. Turku 1985. g.).

[116] Īstie slepkavas pat nepaņēma lielāko laupījuma daļu, ja paņēma vispār. Sevišķi Rīgā pastāvēja atšķirība starp laupītājiem un slepkavām. Indivīdi, kam bija iespēja padarīt sevi bagātu, nāca no Rīgas pilsētas policijas. Pilsētas policisti kontrolēja ebreju dzīvokļus. Vislielākā izdevība Rīgas policijai radās 1941. g. oktobrī, laikā, kad ebrejus pārvietoja uz geto. Robertam Kalniņam no kriminālpolicijas nodaļas bija jāizmeklē gadījumi, kad policisti piesavinājušies ebreju mantas. Viena no manām korespondentēm man ziņoja, ka viņas radinieks uzkrājis ievērojamu daudzumu ebreju mantu un ka viņas dzimtajā pilsētā kāds policists ticis salaulāts ebreja uzvalkā. Viņa sastapusi arī pazīstama Viesītes SD darbinieka Tauriņa sievu, kura vasaras laikā valkājusi kažoku (T. vēstule 1985. g. 9. jūnijā).

[117] Dažās mazākās pilsētās ar ievērojamu ebreju skaitu īpašuma dalīšana varēja demoralizēt visu pilsētu.

[118] Miervaldis Lāviņš liecināja, ka mantu istabas uzraugs Valdemāra ielā 19 bija Vagars. No tā viņš dabūja tumši pelēku mēteli. No otras puses, viņu padzina no vienības par to, ka viņš uz savu roku bija piesavinājies kleitu no ebreju mantu noliktavas Jumpravmuižā (Arājs Trial Records: deposition by Lāviņš, 18 January 1945, p. 4648).

[119] Latviešu SD komandas, ieskaitot Arāja komandu, tika organizētas ar ierobežotu mērķi un uz ierobežotu laiku – nogalināt ebrejus un citus "ienaidniekus". Masu iznīcināšanu periodā – no 1941. g. jūlija līdz decembrim – Arāja komandas lielums bija mazāks par 400 vīriem. Komanda paplašinājās līdz apmēram 1200 vīriem 1942. g. laikā, kad sākās karš pret partizāniem. Sk.: Ezergailis A., "Latviešu skaits SICHERHEITS-DIENST kalpībā", 37.– 43. lpp.; Pārups Ē., "Rūgtā patiesība".

[120] Tā bija galīgā atbrīvošanās no tabu. Tā cilvēku paaudze, kura pazina slepkavas – viņu brāļi, māsas, brālēni un mīļākās – un kura varētu sniegt psiholoģisku ieskatu par nogalināšanas pieredzes ietekmi uz pēcnācējiem, izmirst. Folkloras līmenī latviešu atmiņas par šiem slepkavām centrējas galvenokārt ap viņu emocionālo sabrukumu. Ir daudz stāstu par to, kā, dzerot degvīnu, viņi sāk raudāt un atzīstas savos noziegumos, stāsta par murgiem, ko pārcietuši. Liels skaits slepkavību dalībnieku izdarīja pašnāvību vai sajuka prātā. "Mana drauga vecākais brālis ieskrēja mana tēva veikalā ar pistoli rokā, izvalbītām

acīm, nesaprotami kliegdams, atvērtam mētelim plandoties. Viņš tikai ieskrēja, izgāja visam veikalam cauri un skrēja ārā" (stāstījis V. Grīnvalds). Tos, kas darbā sajuka prātā, vācieši nošāva. Dažreiz vecāki nesaņēma nekādu informāciju par savu dēlu pazušanu, tikai saini ar drēbēm.

[121] Attiecībā uz pienākumu un augstākajām pavēlēm jāatzīmē, ka latvieši nogalināja ne tikai ebrejus vien – viņi nogalināja arī čigānus un prātā jukušos. Viņi nogalināja ikvienu, par ko bija saņēmuši pavēli nogalināt. Viņi bija arī nacionālās latviešu pretošanās kustības dalībnieku bendes.

[122] 1941. g. rudenī SD Rīgā sāka meklēt tulkus, cilvēkus, kuri zināja krievu un vācu valodu. Tika organizētas divas tulku grupas, vienu potenciālajam darbam Ļeņingradā, otru Maskavai. Maskavas grupu aizveda uz Minsku un pēc tam izmantoja akcijās pret ebrejiem.

[123] Galveno aizstāvību V. Arājs prāvā balstīja uz patriotismu. Pirmkārt viņš sevi dēvēja par cīnītāju pret komunismu. Jau 1944. g. ir norādes, ka V. Arājs uzskatījis, ka vācieši viņu piekrāpuši. A. Aizsilnieks stāsta, ka sarunā 1944. g. V. Arājs viņam ieteicis turēties tālāk no vāciešiem: "Ar vāciešiem esot tā, ka, ja vien viņi dabūjot kāda cilvēka mazo pirkstiņu, tad šis cilvēks esot pazudis, jo drīz vien esot spiests uzņemties un veikt tādas lietas, ko viņš nekādā gadījumā nebūtu darījis." (Aizsilnieks A., *Dzīves šūpotnēs. Atmiņas*, 158. lpp.) Pirmstiesas nopratināšanās V. Arājs teica: "Es esmu nīdis nacionālsociālismu. Tas ir nomelnojis latviešus un ievilinājis viņus šajos noziegumos. Vispirms viņi pārdeva mūs krieviem un vēlāk svētulīgi ekspluatēja mūsu nacionālās jūtas un pienākuma izjūtu. Viņi nāca kā mūsu zemes atbrīvotāji, bet lauza savus solījumus."

[124] Par 14. jūnija deportācijām kļuva zināms daudziem cilvēkiem. Domādami, ka ģimenes netiks deportētas, vīrieši slēpās vieni paši. Tieši šie grūtā stāvoklī nokļuvušie vīrieši kļuva par V. Štālekera īpašas uzmanības objektu.

[125] Bērziņš A. J., "Tur tālu kaujas laukā", nr. 2, 21. lpp. Propagandas manevrs uz A. J. Bērziņu iedarbojās citādā veidā – viņš nekļuva par ebreju nogalinātāju, bet vēlāk atmiņās stāsta, ka no tā laika zvērējis komunistiem atriebties un, to darot, lūkojies pēc iespējām doties uz fronti.

[126] Ģērmanis U., *Pakāpies tornī!* Patiesībā Arāja komandas vīru viņš parāda kā homoseksuālistu. Būtu nepareizi vispārināt U. Ģērmaņa portretējumu, lai gan šo raksturu viņš ņem no reālās dzīves, piedēvējot homoseksualitāti komandas locekļiem kopumā.

[127] Persona, kurai bija izdevība sastapt V. Arāja māsu, sajuta, ka šajā konkrētajā pulcēšanās reizē šī izstumšana no sabiedrības tika attiecināta pat uz viņu (saruna ar V. kundzi 1986. g. 6. jūlijā).

[128] Alkohola lietošanu minējuši gandrīz visi Arāja vīri. Aleksandrs Vanags liecināja, ka 1941. g. 25. jūlijā, pēc atgriešanās no nogalināšanām Liepājā, viņš no vienības tika izslēgts tāpēc, ka bijis piedzēries (Arājs Trial Records: deposition, 11 January 1945, p. 4503). Lāviņš liecināja, ka A. Vanags piesavinājies ebreju zeltu (turpat, 4629. lpp.).

[129] Valentīna Lasmane ziņoja, ka SD vienības komandieris – šī vienība bija izvietota Latgales Lauksaimniecības vidusskolā, kur viņa bija skolotāja, – 1941. g. rudens vakarā apdzirdīja vecākās klases zēnus. Pēc tam viņi piedalījās vietējo ebreju nogalināšanā (1985. g. jūnija intervija).

[130] Sk.: Freimanis E., *Visādais Jēpis, Ticība.* Pārējie autori ir: Apse A., *Klosterkalns* (198.–200. lpp.); Janovskis G., *Pilsēta pie upes;* Ģērmanis U., *Pakāpies tornī!.*

[131] Arāja komanda sāka mainīt darbības raksturu 1942. g., kad ebreju iznīcināšanas Latvijā bija pabeigtas. No tā laika tai bija uzdevumi cīņā pret partizāniem, bet arī tad komandas locekļi tika uzskatīti par aizmugures vienībām, ar to saprotot, ka drošāk bija dienēt SD nekā frontē. Latviešu frontes līnijas vīri SD sauca par "aizmugures žurkām". Spriežot pēc kritušo skaita 1944. g. vidū, latviešu SD vienības bija piedalījušās arī nopietnās cīņās. Sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 290., 291. lpp.

IV

Nacistu mērķi un politika

> Nacionālsociālistiskā valsts attīstījās divējādi: gan ar līdz šim Vācijā neiepazītu modernizācijas dinamismu, gan – arī ar līdz šim nepazīstamu – postīšanas un iznīcināšanas sistēmu. Nāve un miljoniem cilvēku neizsakāmas ciešanas ir tās divpadsmit gadu ilgās valdīšanas laika asiņainais mantojums.
>
> *G. Elijs, S. Heima*[1]

> Objektīvam vērotājam atklājas pretrunīga aina: pilnīgi trūkst kopīgu vadlīniju, administratīvās iestādes ar to personālu bieži nav sagatavotas savu pienākumu veikšanai. Šī aina nepaliek apslēpta arī vietējiem iedzīvotājiem, un nereti dzirdami tādi izsaucieni kā "vācieši zina, kā iekarot, bet nezina, kā valdīt".
>
> *V. Štālekera apkopotais ziņojums, 1941. g.*

Nacisti okupēja Latviju drīzāk dzīves telpas *(Lebensraum)* dēļ, nevis nolūkā atbrīvot šo apgabalu no komunistiem – tāpat, kā tas bija ar karu pret Padomju Savienību.[2] Antikomunisms bija propagandas līdzeklis, dzīves telpa – praktiskais galamērķis.[3] Pat ebreju iznīcināšanas politiku drīzāk varēja diktēt Hitlera pārliecība par vāciešu tiesībām uz Austrumu zemēm nekā viņa psihopātiskais antisemītisms. Ja dzīves telpas motīvam nebūtu nozīmes, nacisti darītu prātīgāk, "ebreju jautājumu risinot" pēc uzvaras. Bet Hitlers bija nepacietīgs: ar iekarošanu vien nebija diezgan, ar uzvaru vien nebija diezgan. Jau ar kara pirmajām stundām bija ieplānots pārvācot iekarotās zemes un dzīvi tajās pakļaut rasisma principiem. Ebreju nogalināšana bija pirmais, bet ne vienīgais solis, lai "iztīrītu" šīs zemes no nevēlamajām rasēm. Dažādās valstīs vācu plāni bija atšķirīgi; attiecībā uz Baltiju mērķis bija ne tikai anektēt reiham jaunas zemes, bet arī pārvietot iedzīvotājus un kolonizēt teritoriju, iemitinot tajā vāciešus, reducēt vietējo iedzīvotāju izglītības līmeni un izkliedēt viņus kā darbaspēku pa Vāciju un slāviskajiem Austrumiem. Līdzās "ebreju jautājuma atrisināšanai" nacisti bija iecerējuši arī "atrisināt Baltijas jautājumu".[4]

Baltijas tautas nonāca vācu ģeopolitisko un rasistisko plānu krustugunīs.[5] Pasludinot Austrumus par dzīves telpu, nacisti pieteica arī savas vēsturiskās tiesības uz Baltiju,

kuras "pierādot" ar 13. gs. datētas kartes un dokumenti.[6] Hinrihs Loze izteicās, ka viņš atgriežas vācu pionieru zemē "kā ordeņa bruņinieks un Hanzas tirgotājs, iedams liktenīgo ceļu no rietumiem uz austrumiem, lai saņemtu lielo politisko mantojumu"[7]. Nacisti nemitīgi pieminēja Vācu ordeņa bruņiniekus jeb teitoņus un Baltijas baronu valdīšanas sistēmu, kas kalpoja par Austrumu kolonizācijas un pārvācošanas modeli.[8]

Attiecībā uz latviešu nākotni nacistu izpildvaras organizāciju domas dalījās.[9] Visu plānu rezultātā bija paredzēta latviešu nācijas iznīcināšana, lai gan tai bija lemts citāds gals nekā ebrejiem. Vai būtu jāpārvāco visi latvieši vai tikai rases ziņā vērtīgākā daļa? Vai viņi būtu jādeportē uz austrumu reģioniem vai jāpadara par vergiem tepat Latvijā? Vai pārvācošanai būtu jāsākas Austrumlatvijā, kur rase bija atzīta par sliktāku un bija vajadzīgas deportācijas, vai jāveic krustošana rietumos, kur vācu un skandināvu asiņu piejaukums bija lielāks? Notika arī daudz diskusiju par latviešiem piemērotu izglītības līmeni: vai viņiem būtu jāmācās vēl pēc ceturtās klases beigšanas? Vai rases ziņā vērtīgākā iedzīvotāju daļa būtu jāsūta uz Vāciju? Sākumā nacisti neparedzēja Rīgā no jauna atvērt universitāti, bet, kad frontē sāka rasties problēmas, 1941. g. decembrī tika atļauts atsākt mācības Medicīnas un Veterinārmedicīnas nodaļā.[10]

No vācu plānu un vēsturiskās perspektīvas viedokļa latviešu kolaboracionisms, īpaši piedalīšanās ebreju iznīcināšanā, ir divkārt ironisks, divkārt traģisks.

Jau sākot ar 1919. g., vācbaltieši bija pielikuši roku nacistu partijas tapšanā.[11] Viņu ieguldījums nacistu antiboļševismā[12] bija nepārspējams. Tas bija Alfrēds Rozenbergs un citi vācbaltieši, kas skoloja Hitleru ar *Ciānas gudro protokoliem*. 1919. un 1920. g., kad vācieši bēga no draudošajām boļševiku briesmām Krievijā un Baltijā, viņi stāstīja par tām Minhenes krogos.[13] 1941. g. teitoņu antiboļševisma versija, kuru stiprināja rasisms, bioloģijas "zinātne" un ģeopolitiskās doktrīnas, atgriezās Baltijā, tāpat kā tie vācbaltieši, kas bija aizbēguši no boļševikiem 1919. g. un repatriējušies uz Vāciju 1940. un 1941. gadā. Kā jau iepriekš sacīts, viņi, būdami lietpratēji Baltijas lietās, lielā skaitā atgriezās kā Vērmahta, civilpārvaldes, Drošības policijas un SD locekļi. Tā nebija nejaušība, ka Alfrēdu Rozenbergu[14] iecēla par okupēto Austrumu apgabalu reihsministru.

Pēc okupācijas vācieši ieveda Latvijā trīs vairāk vai mazāk neatkarīgus varas slāņus. Vispirms ienāca armija, tad "melnā vara", kā dažkārt dēvēja Drošības policiju un SD; 1941. g. augustā ieradās civilā administrācija. Dzeltenbrūnā partijas formastērpa dēļ tās locekļus saukāja par "fazāniem".[15]

Ir daudzkārt runāts par konfliktiem gan starp dažādiem vācu administrācijas atzarojumiem, gan to iekšienē, un patiesi vācu varas iekšējās cīņas bija nejaukas, pat ļaunprātīgas. Taču cīņas starp vāciešiem Latvijā nenotika galveno mērķu dēļ; par politikas būtību, impērijas prasībām un rasismu varasvīri bija vienisprātis. Domstarpības attiecās uz pārvācošanas tempiem: vai tai jānotiek šodien, pēc mēneša, nākamgad vai pēc kara. Īsts konflikts starp civilistiem un SD pastāvēja ebreju jautājumā. SD, kas darbojās saskaņā ar fīrera pavēli vai "galvenajām pavēlēm", tiecās pēc tūlītēja risinājuma – ebreju

nogalināšanas; civilisti, kas bija pakļauti budžeta žņaugiem un vajadzībai apgādāt karavīrus frontē, pieprasīja konfiscēt ebreju īpašumu un izmantot viņus darbam. Mēs vēlreiz detalizēti aplūkosim šo jautājumu 11. nodaļā.

Šie trīs varas atzari – militārais, SD un civilais – bija iesūtīti Latvijā, skaidri nenorobežojot to pienākumus. Piemēram, SD bija noteicošā loma ebreju jautājuma risināšanā, taču piedalījās arī civilā administrācija un Vērmahts. Ebreju ieslodzīšana geto un viņu ekspluatācija tika veikta pēc vācu civilpārvaldes norādījuma. Pret ebrejiem vērstos likumus vispirms izdeva Vērmahts, nevis SD. Pulkvedis Ullersbergers, Rīgas komandants, jau pirmajā okupācijas dienā paziņoja: "Žīdiem līdz turpmākam aizliegts stāvēt rindās. Viņi var iepirkties tikai tajos veikalos, kur rindu nav."[16]

Bez šaubām, pastāvēja reāli administratīvi konflikti, bet tikpat labi daudzi no tiem varēja būt tēloti – kā nacistu administrēšanas un valdīšanas tehnikas sastāvdaļa. Varas sadalījumu, varbūt pat "konfliktus" bija radījis un ieplānojis Hitlers pats. Ir interesanti lasīt par konfliktiem nacistu hierarhijā, taču nav pietiekami novērtēts fakts, ka šie konflikti bieži varēja būt izdomāti, lai izsistu pārvaldāmos no līdzsvara. Pārbaudot, kā okupācijas laikā Latvijā pieņēma lēmumus, kļūtu redzams, vai domstarpības bijušas patiesas, vai katra vilcināšanās un atlikšana notikusi kāda neizlēmības dēļ. Latviešu ierēdnis nekad nevarēja saņemt tiešu atbildi no vācu amatpersonas, jo vienmēr atradās kāds, kuram lieta vēl caurskatāma. Varbūt tas bija kāds cits resors vai Berlīne, vai fīrers pats. Tūkstošiem reižu kā kavēšanās attaisnojums tika minēts karš.[17]

Latviju nacisti bija nolēmuši iznīcībai tādēļ, ka vēsturiski un ģeogrāfiski uzlūkoja to par Vācijas teritoriju un lielāko daļu vietējo iedzīvotāju – par nevērtīgiem. Nacisti cerēja, ka pārvācota Baltija kalpos par militāro operāciju sagatavošanas bāzi, lai dotos uzbrukumā Austrumiem. Lai gan Latvijas pārvācošana sākās jau okupācijas pirmajās stundās, kara laikā nenotika iedzīvotāju masveida pārvietošana. Vācu armijas sakāve pie Maskavas un Staļingradas varbūt paglāba latviešus no vēl tālesošiem pasākumiem.[18]

Nacistu mērķi

Latvijā ienākušo nacistu darbībai līdzās ebreju iznīcināšanas plāniem bija vēl četri politiski mērķi: divi vispārēji un divi specifiski, kurus pēc svarīguma varētu ierindot šādi:

- Latvijas pārvācošana un Vācijas priekšposteņa sagatavošana Austrumos;
- uzvara karā pret boļševikiem;
- latviešu atbruņošana;
- kolaborantu atrašana un kvislingu valdības iecelšana.

Tādas bija Hitlera vēlēšanās un pavēles, un tās daļēji attiecās uz visām iekarotajām zemēm. Taču, sīkāk papētot Vērmahta, civilo varas iestāžu un SD politiku, kļūst redzams, ka Baltijā šīs pavēles pildīja sevišķi intensīvi. Šī politika tika īstenota, sākot ar pirmajām iekarošanas stundām, un pārsteidzošā kārtā turpināta līdz pat kara beigām 1945. gadā.

Lai kādas būtu atšķirības starp dažādajiem okupantu varas orgāniem, šie četri mērķi bija pieņemami visiem.

Jebkurā citā valstī kā galvenā prioritāte tiktu izvirzīta uzvara karā, bet, tā kā nacisti uzvaru uzskatīja par pilnīgi drošu, Latvijā vismaz pirmo sešu mēnešu laikā kā svarīgākais uzdevums izvirzījās pārvācošana. Kad nu okupācija ievilkās un vācu armijas grūtības Austrumu frontē pieauga, četru mērķu relatīvā nozīmības pakāpe un mijiedarbība sāka mainīties. Pēc 1941. gada decembra pirmais un otrais mērķis mainījās vietām, bet Latvijas pārvācošana joprojām palika nacistu galvenais mērķis pat pēc sabrukuma Austrumu frontē.

Attieksme pret rasu jautājumu

Rakstos par nacistu okupāciju sāk parādīties viens kopīgs viedoklis, kuru koncentrētā veidā labi pateicis Latvijas Universitātes docents Vilnis Zariņš.

> Precīzu plānu attiecībā pret Baltijas tautām fašistu varas iestādes okupācijas periodā vēl nebija oficiāli pieņēmušas, taču izstrādātie projekti, kā arī praktiskā okupācijas politika skaidri liecina, ka bija paredzēts Baltijas tautas iznīcināt vēsturiski īsā laika sprīdī. Atšķirības uzskatos pastāvēja vienīgi otršķirīgos jautājumos – cik lielā mērā Baltijas tautas asimilēt vai padzīt, resp., iznīcināt, un kādā tempā šos pasākumus veikt.[19]

V. Zariņa viedokli pamatojis Harijs Marnics, Latvijas vācietis, kurš okupācijas laikā bijis nacistu uzticības persona un zinājis viņu plānus no pirmavotiem. Pēc kara viņš rakstīja:

> Vienīgi par vienu lietu kungiem bija skaidrība, un proti – ka galamērķis ir Baltijas valstu "ievācošana". Un šī mērķa sasniegšanai bija ieteikts darbiniekiem nepielietot vārdus latvisks, Latvija, latviešu tauta, lai drīzāk atradinātu latviešus no nacionālās domas.[20]

Rasistiskā attieksme pret latviešiem un citām Austrumu tautām iedīglī atrodama Hitlera grāmatā *Mein Kampf*. H. Himlers interpretēja Hitlera idejas, izvērsa tās, pacēla valsts politikas līmenī un izteica slepenajā 1940. g. 28. marta memorandā.[21] H. Himlers nepiekrita tam, ka Austrumu tautām, ieskaitot poļus un ukraiņus, jāpazūd. Viņš izstrādāja plānu un metodi: pārvācošana ar izglītības palīdzību, nevērtīgo rasu nošķiršana no vērtīgajām, izglītības iespēju atņemšana nevērtīgajām rasēm un rasiski vērtīgo īpatņu sūtīšana vācu skolās, kur tie tiks pārvācoti.[22]

H. Himlera plāns tika atzīts – ja ne detaļās, tad pēc būtības – apspriedē, kuru Hitlers bija sasaucis Berlīnē 1941. g. 16. jūlijā. Apspriedē piedalījās A. Rozenbergs, H. H. Lammers, V. Keitels, H. Gērings un M. Bormans.[23] Piecas dienas pēc sanāksmes reihsleiters Alfrēds Rozenbergs uzrakstīja savu 1941. g. 21. jūlija memorandu, kuru nosūtīja Ostlandes reihskomisāram Hinriham Lozem.

> Reihskomisāra uzdevums Igaunijā, Latvijā, Lietuvā un Baltkrievijā ir nodrošināt reiha protektorāta izveidošanu, lai vēlāk piesaistītu rases ziņā vērtīgos

elementus un, izvēršot pārvietošanas politiku, šo reģionu iekļautu Lielvācijas sastāvā. Baltijas jūrai jākļūst par iekšzemes ziemeļu jūru un jābūt Vācijas pārvaldījumā.[24]

Sīkāk pievēršoties latviešu asimilācijas iespējām, A. Rozenbergs rakstīja:

Jāievēro, ka 50 procenti igauņu, kuros rit dāņu, vācu un zviedru asinis, ir lielā mērā vāciskojušies un var tikt atzīti par mums radniecīgu tautu. Latvijas iedzīvotāju asimilējamā daļa ir salīdzinoši mazāka.[25]

A. Rozenberga memorandā paredzētā pārvācošanas metode ir līdzīga H. Himlera metodei.

Latviešu rasiskās vērtības noteicēju vidū nebija vienprātības. Daži iedziļinājās Latvijas arheoloģijā un antropoloģijā, lai varētu uzrādīt no nacistu viedokļa rases pozitīvās un negatīvās pazīmes. Pastāvēja tendence iedalīt latviešus austrumu un rietumu latviešos. Rietumu latvieši, kas nāca no pārtikuša reģiona, nacistiem parasti likās tīkamāki.[26] Dažos kultūras vērtējumos latvieši tika ierindoti gandrīz līdzās vāciešiem, jo bija ar viņiem krustojušies; taču latviešu izcelsmē bija pārāk daudz neskaidrību, lai nacisti viņiem uzticētos. Tam arī nebija nozīmes galīgajā vērtējumā: tie, kurus atzina par rases ziņā vērtīgiem, bija jāpakļauj ātrai piespiedu asimilācijai, izglītojot un liekot strādāt Vācijā; nevērtīgie bija jādeportē kā darbaspēks tālāk uz Austrumiem, uz Baltkrieviju un Krieviju.[27]

Baltijas tautu pārvācošanas plāni nebija domāti plašai publikai un parasti tika turēti slepenībā. Tomēr reiz, 1942. g. 20. augustā, SS un SD laikraksta *Das Schwarze Korps* ievadrakstā "Pārvācošana?" bija izklāstīta pārvācošanas shēmas būtība.

Mūsu pienākums ir nevis Austrumus pārvācot senajā izpratnē, tas ir, tur dzīvojošiem cilvēkiem iemācīt vācu valodu un vācu likumus, bet gan rūpēties par to, lai tur dzīvotu tikai cilvēki ar īstām ģermāņu jeb teitoņu asinīm. Vispārīga pārvācošanas tendenču noraidīšana nav nekas jauns. Tā ir vismaz tikpat veca kā nacionālsociālisms. Bet, ja to saka SS reihsfīrers, kas ir vācu rases nostiprināšanas reihsministrs, tad tas kļūst par pavēli. Tāda ir šo vārdu jēga.

Raksta turpinājumā pārvācošanas politika dēvēta par SS spēku galveno uzdevumu, un šī uzdevuma neatliekamības uzsvēršana atgādina tos argumentus, kādi lietoti, runājot par ebreju iznīcināšanu.

Milzu uzdevums! Mūsu paaudzei vajag to atrisināt, un – ciktāl tas mums iespējams – tā to atrisinās, tā neatsauksies uz to, ka tas ir mūsu pēcteču uzdevums. Mūsu bērniem, mazbērniem un mazbērnu bērniem arī bez tā vēl atliks diezgan darāmā. Mums jārada priekšnoteikumi, lai kolonistiem, ko mūsu tauta jau tagad sūta uz Austrumiem un sūtīs arī turpmākajos gados, piemistu bioloģisks spēks, kas reiz piepildīs, vadīs un veidos telpu.[28]

Izvirzīto uzdevumu veikšanai nacistiem nepietika vāciešu. Bija iecerēts, ka trūkstošos reiha vāciešus varētu aizvietot ar beļģiem, holandiešiem, dāņiem un norvēģiem.

Lai gan politiskais lēmums par latviešu galīgo izvietošanu nekad netika pieņemts, jo to aizkavēja Sarkanās armijas ierašanās, Baltijas valstu pārvācošanas plāni nepalika tikai teorija vien. Sakāve pie Maskavas un Staļingradas nemainīja nacistu pārliecību. Teorijā viņi turējās stingri, bet praksē bija spiesti vilcināties. Līdz pat 1944. g. nacisti, izmantodami tūkstošiem ebreju darbaspēku, ieguldīja milzu pūles, būvējot Dundagas Jūras nometni, kurai vajadzēja kļūt par Jaunās Eiropas latifundijas modeli. Simtiem Latvijas zemnieku tika padzīts no mājām.

Latvijas un latviešu pārvācošana, kas gan ne vienmēr bija klaji redzama, sākās vienlaikus ar okupāciju.[29] Ostlandes reihskomisariāta ierēdnis rakstīja:

> Augstākais pamatprincips attieksmēs ar latviešiem ir konsekventa rīcība. Nekas nav aplamāk kā grožus sākumā palaist vaļīgi, lai vēlāk tos pievilktu jo stingrāk. Atbrīvošanas brīdis bija psiholoģiski piemērots, lai latvietim ieskaidrotu, ka politiskās patstāvības laiki pagājuši, taču tos nomaina miers un labklājība vācu reiha aizsardzībā.[30]

Frīdrihs Trampedahs, A. Rozenberga cilvēks Baltijā, par Latvijas nākotni rakstīja šādi:

> Maldās tie latvieši, kas domā, ka pēc kara viņi varēs palikt šai zemē kā vienīgie pastāvīgie iedzīvotāji un apmierināties ar vācu protektorātu kā, piemēram, slovāki. Pēc kara šai zemē ieradīsies daudz vāciešu. Pārvaldē un saimniecībā viņu jau šodien darbojas daudzi tūkstoši. Jau šodien politiski, kā arī pārvaldes uzbūvē jāievēro šī iesākusies attīstība. Fīrera uzdevumā reihskomisāra kungam nepārprotami norādīts jau tagad sagatavot šās zemes pārvācošanu.[31]

1942. g. 20. augustā nacisti publicēja paziņojumu, kas liecināja, ka viņi no teorijas pāriet pie prakses:

> Pēc kara sāksies plaša vēriena darbs Austrumu okupēto apgabalu kolonizēšanā ar vācu cilvēkiem. Katram, kam vēlēšanās kļūt par kolonistu, ieteicams pieteikties jau tagad.[32]

Latviešu kolaborantu meklējumi

Iespējamo kolaborantu meklējumi sākās 1941. g. pavasarī, līdzko bija pabeigts Barbarosas plāns. Meklējumos tika iesaistīti trīs nacistu varas atzari: 1) Abvērs – Vērmahta izlūkošanas daļa; 2) Drošības policija un SD, Himlera cilvēki RSHA, grupa, kas gatavoja Austrumu asinspirti; 3) civilā valdība, Alfrēda Rozenberga cilvēki. Meklējumus veica starp latviešiem, puslatviešiem un vācbaltiešiem, kas runāja latviski.

Abvēra epizode

Abvērs pirmais sāka kolaborantu meklējumus; tā aģents pulkvedis-leitnants Kurts Grēbe (pazīstams kā *Onkulītis*) jau 1940. g. sadraudzējās ar pulkvedi-leitnantu Viktoru Deglavu un mazliet vēlāk ar pulkvedi Aleksandru Plensneru. V. Deglavs,

profesionāls karavīrs, bija Latvijas militārais atašejs Lietuvā; kad Sarkanā armija okupēja Baltiju, viņš aizbēga uz Vāciju. A. Plensners bija atzīts Pirmā pasaules kara veterāns, solīds, izglītots vīrs, kurš līdztekus militārajai karjerai nodarbojās ar žurnālistiku un rakstīja dzejoļus. 1937. g. viņu iecēla par militāro atašeju Latvijas sūtniecībā Berlīnē. Pēc padomju okupācijas A. Plensners palika Berlīnē, kur Abvērs viņu 1941. g. pavasarī atrada un savervēja par savu aģentu. Kad tuvojās Barbarosas laiks, V. Deglavs un A. Plensners savāca vienkopus tos latviešus, kam bija militāra pieredze un kas dzīvoja Vācijā (pēc A. Plensnera datiem, 350 vīru liela grupa),[33] un nodibināja sakarus ar latviešiem Latvijā. Nacionālos partizānus padomju aizmugurē kara sākumā daļēji bija organizējis A. Plensners un V. Deglavs.[34] 1941. g. 1. maijā A. Plensners un V. Deglavs sapulcināja 200 vīru lielu grupu Marienburgā Austrumprūsijā.[35] Sapulce notika draudzīgā atmosfērā, K. Grēbes vadīta un instruēta. Ap šo laiku latviešu virsnieki, īpaši V. Deglavs, iekārdināšanai saņēma divkosīgus solījumus, ka kara gadījumā tiks piepildīta Latvijas vēlēšanās iegūt pašai savus nacionālos militāros spēkus.[36]

Grupa tika mazliet apmācīta un gaidīja pavēles. Vienu nodaļu V. Deglava vadībā gatavoja iespējamai nomešanai ar izpletņiem Sarkanās armijas aizmugurē. Kad pienāca laiks rīkoties, latviešu pulciņš tika izkaisīts starp daudzām vācu vienībām; Latvijā viņi ienāca visbiežāk kā tulki, un tos sauca par zonderfīreriem.

Kamēr A. Plensners un V. Deglavs atgriezās Latvijā, cerēdami, ka latvieši tiks iesaistīti cīņā pret boļševismu, vācieši aizkulisēs rīkojās, kā viņiem pašiem patika, – pat Abvērs, kas bija izlicies draudzīgs un latviešu nacionālos centienus saprotošs. Par šo attieksmi liecina 291. kājnieku divīzijas 4. pavēles pielikums, kuru Abvērs izdevis pirms kara sākuma. Pielikums informē karaspēka vienību, ka, ieejot Lietuvā, Latvijā un Igaunijā, nāksies sastapties ar etniskajām minoritātēm piederošām aktīvistu grupām, kuras "veiks aizsardzības un sabotāžas uzdevumus".[37]

Kad vācu karaspēks ienāca Latvijā, A. Plensneru un V. Deglavu nostūma malā, viņu ierašanās Rīgā tika novilcināta. Viņi sasniedza Rīgu katrs pa savu ceļu tikai 1941. g. 5. jūlijā, piecas dienas pēc tam, kad bija sācis darboties V. Štālekers un viņa einzacgrupa A, laužot visus Abvēra solījumus. V. Deglava un A. Plensnera vietā bija sameklēti jauni kolaboranti. V. Deglavs, nespēdams saprast, ka notikusi nodevība, turpināja rīkoties tā, it kā Marienburgas un Kēnigsbergas solījumi vēl būtu spēkā. 1941. g. 18. jūlijā A. Plensners atrada V. Deglavu[38] nošautu kāpnēs, kas veda uz A. Plensnera Rīgas dzīvokli Dzirnavu ielā 31, divus pakāpienus no durvīm.

> Galva bija uz mūsu durvju pusi, t.i., uz augšu, kājas lejup. Ap galvu bija smadzeņu un asiņu peļķe.. Kāpņu lejas galā, uz gludās daļas, stāvēja 2 zemāku pakāpju SD vīri, likās, vācieši.. Izsaucos: "Viktor, Viktor, kas ar tevi?!"[39]

Drošības policija un SD

Veids, kādā Drošības policija un SD vervēja un meklēja starp latviešiem potenciālos kolaborantus, ir noslēpumā tīts. Dažkārt tiek minēts, un tā tiešām varētu būt, ka SD strādājusi ar pērkoņkrustiešiem. Kopš 1934. g. Pērkoņkrusts bija izklīdis un kā dzīvotspējīga organizācija Latvijā nepastāvēja, tādēļ tās atsevišķos locekļus bija grūti identificēt. Liekas, SD bija ieplānojusi Pērkoņkrusta locekļiem darbu savā propagandas aparātā, jo pēc vāciešu ienākšanas visa prese praktiski atradās Pērkoņkrusta vīru rokās. Trīs no Pērkoņkrusta augstākstāvošajiem vadoņiem – G. Celmiņš, Melliņš un Ē. Andersons – bija Vācijā, bet Abvēra paspārnē viņi vēlāk atgriezās Latvijā kā zonderfīreri. Visprominentākais SD kolaborants bija Roberts Štiglics, agrākais K. Ulmaņa Politiskās policijas funkcionārs. V. Štālekers iecēla R. Štiglicu par Rīgas prefektu. Par SD Latvijā izstiepto taustekļu galiem vēl jāmeklē dokumentāri pierādījumi.

Okupēto Austrumu apgabalu ministrija

Trešā aģentūra, kas meklēja iespējamos kolaborantus, bija Okupēto Austrumu apgabalu ministrija – Alfrēda Rozenberga darbalauks. Ministrijai bija vajadzīgs tāds marionešu pulciņš, kas ļautu vāciešiem darīt visu, ko viņi gribēja. Marionetēm bija jābūt pazīstamiem, latviešu sabiedrībā atzītiem cilvēkiem, un viņiem bija jābūt gataviem pielāgoties nacistiem. Pirmie, kas nonāca saskarē ar šo ministriju, bija Liepājas mācītājs Dr. Visvaldis Sanders un atvaļināts armijas virsnieks Arturs Freimanis.[40] Viņi atbilda visiem kritērijiem, izņemot to, ka nebija Latvijā plaši pazīstami. Ap Barbarosas uzbrukuma laiku ministrija piesaistīja atvaļināto armijas ģenerāli Oskaru Dankeru. O. Dankers, būdams ģenerālis, sabiedrībā ieņēma mazliet augstāku stāvokli, bet viņš bija pelēks cilvēks. Pat viņa kāršu spēles partneri uzlūkoja viņu par grupas statistu un brīnījās, kā viņš vispār kļuvis par ģenerāli.[41] Priekšrocība, kas ļāva O. Dankeram iegūt vietu marionešu valdībā, bija tā, ka viņa sieva bija vācu izcelsmes un viņš bija laipni izturējies pret savu vācu tautības šoferi.[42]

Ne visi, kuriem piedāvāja sadarboties, bija ar mieru. Edgars Krieviņš, Latvijas sūtnis Vācijā, atteicās. K. Ulmaņa valdības sabiedrisko lietu ministrs Alfrēds Bērziņš, kuru noķēra Vācijā, kad viņš devās no Itālijas uz Zviedriju, arī tika aicināts, taču viņš pateica "nē". Vēlāk A. Bērziņš bija ieslodzīts Zaksenhauzenes koncentrācijas nometnē.[43]

Lai nu kā, bet Rozenberga ministrija pirms kara nesavāca pietiekamu daudzumu kolaborantu un turpināja atlasīt ģenerāldirektorus, kā tika dēvēti latviešu funkcionāri, visus nākamos astoņus mēnešus.

Latvieši un ieroči 1941. g.[44]

Pastāv divas galvenās direktīvas attiecībā uz ieročiem un "iedzimtajiem" austrumos no Elbas. Vienu izdevis Hitlers 1941. g. 16. jūlijā, un tas ir pilnīgs aizliegums ("Jābūt spēkā dzelzs likumam, ka nevienam, izņemot vāciešus, nav atļauts nēsāt ieročus").[45] Otru direktīvu H. Himlers formulējis gadu iepriekš, 1940. g. 28. maijā, un tā ir mazliet iecietīgāka:

> Šo tautību piederīgos, it sevišķi mazāko tautību, mēs, pats par sevi saprotams, gribam izlietot policijas ierēdņu un birģermeistaru amatos. Augstākie amati šādām tautībām drīkst būt tikai birģermeistari un vietējās policijas iestādes. Virzīšanās uz augšu nav pieļaujama. Tikai tā mums būs iespējams izdarīt rasu izsijāšanu..[46]

Ņemot vērā, ka Otrā pasaules kara laikā vācieši apmēram 120 tūkstošus latviešu izmantoja darbam policijā un militāriem mērķiem, ieroču nēsāšanas aizliegums var izklausīties nesaprotams, taču savā veidā Hitlera dzelzs likums bija spēkā līdz pat kara beigām. 1944. g. vidū, kad Sarkanā armija bija pie Latvijas robežām un Rīgā sākās evakuācija, F. Jekelns, augstākais SS un SD funkcionārs Baltijā, deklarēja: "Ieroči latviešu rokās ir noziegums."[47] Kāds bija F. Jekelna pamatojums un attaisnojums, mēs nezinām, bet šis paziņojums tika izteikts laikā, kad vācieši lūdzās latviešus dot vairāk iesaucamo Latviešu leģionam.

10. att. Latvijas ebreju masu slepkavības organizētājs Augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē un Ziemeļkrievijā SS obergrupenfīrers Frīdrihs Jekelns 1944. g.

Ienākot Latvijā, vācieši sastapās ar dilemmu. Pirmie, ar ko viņiem dažās vietās nācās saskarties, bija nacionālie partizāni, kurus vietumis pārveidoja par pašaizsardzības spēkiem *(Selbstschutz)*, ko dažkārt sauca arī par vietējo apsardzi. Prieka pārņemti par atbrīvošanu no padomju varas, šie partizāni zvērēja pilnīgu uzticību vāciešiem; gan nebūdami visai labi apmācīti, viņi krietni noderēja, lai iztīrītu sarkanarmiešu ieklīdeņus no Latvijas mežiem. Lai izvēle būtu vēl grūtāka, militārie vadītāji un pat SD komandieri augstu vērtēja šīs vietējās apsardzes vienības,[48] jo tās palīdzēja glābt vācu dzīvību. Pastāvēja arī citas, lielākas "briesmas": Rīgā latvieši E. Kreišmaņa, V. Veisa un Mālmaņa vadībā steidzās izveidot vertikālu tīklu, kas aptvertu visus Latvijas pagastus.

Šo partizānu vienību daudzums bieži ticis pārspīlēts, bet kopējais bruņoto vienību skaits nevarēja būt vairāk par 20 visā Latvijas teritorijā.[49] Rīgā pirmajā okupācijas dienā šī nacionālo spēku organizācija bija ļoti plaša. E. Kreišamaņa un V. Veisa vadībā bija izsludināta pieteikšanās "nacionālajā armijā". Simtiem latviešu jauniešu steidzās tajā pieteikties. Par spīti Hitlera aizliegumam apbruņot iedzimtos, ir iemesls ticēt, ka Abvērs (un pat SD) ar savu latviešu starpnieku V. Deglava un A. Plensnera palīdzību mudināja latviešus sacelties pret Sarkano armiju, kas tobrīd atkāpās. Varam arī pieņemt, ka pirms ienākšanas Latvijas teritorijā nacisti nebija noteikuši ierobežojumus partizānu spēku apmēriem vai raksturam. Taču tūliņ pēc ierašanās Latvijā viņi sāka runāt citādi, un jau okupācijas otrajā dienā ar nelielām modifikācijām tika īstenota Hitlera un Himlera pavēle.

Drīz pēc Liepājas krišanas, ap 30. jūniju, 291. kājnieku divīzijas komandieris izdeva "Sevišķus noteikumus latviešu pašaizsardzības spēku organizēšanai". Šajā pavēlē jāatzīmē daži punkti. Pirmais: "Tiek uzaicināts organizēt latviešu pašaizsardzību Kurzemē, lai zemi ātrāk nomierinātu un iztīrītu no boļševiku terora un izkliedētiem krievu atsevišķiem cīnītājiem." Otrais punkts runā pats par sevi: "Latviešu pašaizsardzības organizēšana nedrīkst novest pie priekšlaicīgas politiskas izšķiršanās par zemes nākamo izveidošanu. Tādēļ nedrīkst tikt radīta kāda armija, bet tikai palīgpolicija." Trešais punkts skar spēku kontroles problēmu: "Pulki un patstāvīgās nodaļas savos iecirkņos uzņem sakarus ar latviešu pašaizsardzības vadītājiem, ievada viņus to uzdevumos un piegādā ar viņiem tam vajadzīgos ieročus un munīciju." Bruņojuma pakāpe definēta piektajā punktā: "Latviešu pašaizsardzības apbruņojumam ir jābūt tikai ar rokas ieročiem (ietverot munīciju), kas iegūti kā krievu kara laupījums. Ložmetēji un lielgabali nav nododami pašaizsardzībai."[50] Sestajā punktā uzskaitītas vietas – Liepājas, Kuldīgas un Ventspils apgabals, kur jāizdala ieroči un munīcija. Septītais, pēdējais punkts precizē, ka tikai diviem procentiem iedzīvotāju atļauts iestāties pašaizsardzības vienībās un saņemt ieročus.

2. jūlijā Ventspils iecirkņa komandieris pulkvedis-leitnants Althofs *(Althoff)* izdeva šīs septiņu punktu pavēles variantu latviešu valodā, piešķirdams tam specifiskāku un

šaurāku interpretāciju. Althofs precizēja, ka atļautas tikai šautenes un pistoles; pie aizliegtajiem ieročiem pieskaitāmas mašīnšautenes un mašīnpistoles. Viņš atkārtoja, ka pašaizsardzības vienības nav karaspēka daļa, bet palīgpolicija vācu karaspēka atbalstīšanai. Viņš arī pavēlēja pašaizsardzības vienību vadītājiem pieteikties pie vietējā karaspēka iecirkņa komandiera un pakļauties tā pavēlēm. No Ventspils apgabala pašaizsardzības vienības jāorganizē Dundagā, Ancē, Ģipkā, Kolkā un Mazirbē. Bez tam dokuments aizliedz pašaizsardzības vienībām konfiscēt motorizētos transportlīdzekļus.[51]

No abiem šiem dokumentiem izriet divi secinājumi. Lai gan var likties, ka pavēles atļauj organizēt latviešu pašaizsardzības vienības, patiesībā tās domātas, lai kontrolētu latviešus un ierobežotu pašaizsardzības darbības sfēru. Palūkojoties uz pavēlēm citādā rakursā, kļūst redzams, ka tās ir tikai vienu soli no partizānu atbruņošanas. Viņiem bija atļautas tikai šautenes, un viņi drīkstēja veikt tikai tās darbības, kādas atļāva vai prasīja vietējais vācu komandieris.

Šādas pavēles sāka parādīties visur Latvijā. Vēl vairāk, V. Štālekers izdeva līdzīgas pavēles. Ir pamats domāt, ka tās radās Drošības policijas un SD kancelejās. R. Heidrihs savā 1941. g. 29. jūnija paziņojumā rakstīja, ka vietējos "pašaizsardzības pulciņus" var izmantot, bet jāpanāk dubulta drošība, ka tie vēlāk neizmantos izdevību atsaukties uz direktīvām vai kādu politisku garantiju. Turklāt "sākumā jāizvairās veidot pastāvīgas pašaizsardzības vienības ar centralizētu vadību; funkcionāli lietderīgāk būtu izraisīt masveida grautiņus.."[52].

R. Heidriha instrukcijas ļāva skaidri saprast, ka partizāniem jeb "pašaizsardzībniekiem" nebija paredzēta nekāda loma iekarošanā un teritoriju kontrolē; viņu darbībai bija jābūt īslaicīgai un jāaprobežojas ar ebreju grautiņiem. Šī pavēle atbilst Hitlera direktīvai un ir pilnīgā saskaņā ar nacistu nostāju rasu jautājumā. Tiklīdz pienāca ziņojums par einzacgrupu A, V. Štālekers mēģināja paklausīt R. Heidriha diktātam, bet situāciju sarežģīja fakts, ka laikā, kad vācieši sasniedza Latviju, jau bija sākusi veidoties nacionālā armija. V. Štālekers nekavējoties pārtrauca kareivju vervēšanu un paziņoja latviešiem, ka fīrers esot pārāk aizņemts, lai vēl pirms kara beigām uzņemtos pārraudzīt nacionālu valsti vai nacionālu armiju.[53]

Pēc V. Štālekera 8. jūlija pavēles visi Latvijas partizānu spēki tika izformēti. V. Štālekers paziņoja, ka viņš ir vienīgais, kas atbild par drošību frontes aizmugurē, un pavēlēja nodot visus ieročus un atlaist visus spēkus.[54] Saskaņā ar pavēles nākamo punktu palīgpolicijas spēki nokļuva viņa kontrolē, un to komandierus viņš bija izraudzījies pats. Rīgā tika noorganizēta kārtības palīgpolicija.[55]

V. Štālekera palīgpolicija zināmā mērā bija tie paši nacionālie partizāni, tikai mazākā spēkā; starpība bija tikai tā, ka jaunās vienības atradās viņa kontrolē. Te svarīgs ir lietotais nosaukums – tās vairs nav ne latviešu, ne militārās, ne policijas vienības. Tā ir palīgpolicija. 1941. g. oktobrī tai tika dots jauns, divdomīgs vārds – šucmaņu vienības *(Schutzmannschaften)*.

Lielākā vienība bija 1500 vīru lielā Kārtības palīgpolicija, kas vienlaikus bija Rīgas policija. Tā darbojās Rīgas pilsētas 13 iecirkņos – 115 cilvēku katrā iecirknī. Pavisam kopā Rīgas iecirkņu policijai bija četras uzraudzības aģentūras – divas latviešu un divas vāciešu.[56] Katram iecirknim bija pastāvīgi piesaistīti divi vācieši no Kārtības policijas. Iecirkņu priekšniekus turklāt biežāk izvēlējās pēc viņu pronacistiskās pārliecības, nevis pēc lietpratības policijas darbā. Reorganizēdams policiju Rīgā, tāpat kā visā Latvijā, V. Štālekers veica divas šķietami pretrunīgas darbības. Pirmkārt, viņš demilitarizēja Latvijas militārpersonas, padarīdams tās par policistiem; otrkārt, viņš militarizēja policistus, pakļaudams viņus militārai pavēlniecībai. Padomju okupācijas laikā Rīgā profesionālie policisti un to priekšniecība bija pazudusi, un tikai nedaudzi atgriezās darbā policijā pie vāciešiem. Rezultātā iecirkņos strādāja daudz militārpersonu, īpaši uzraugu vidū.

V. Štālekers V. Veisam arī atļāva komplektēt 500 vīru lielu vienību, kas kļuva pazīstama kā slēgtā palīgpolicija. 1941. g. 6. novembrī saskaņā ar H. Himlera pavēli arī tā tika pārdēvēta par šucmaņu vienībām. Nav visai skaidrs iemesls, kādēļ to atļāva organizēt, jo tādējādi acīmredzami tika pārkāpti likumi, kas aizliedza apbruņot latviešus. Varam pieņemt, ka tā bija neliela V. Štālekera piekāpšanās personiski pulkvedim-leitnantam V. Veisam, lai sadarbotos ar latviešiem. Atļaujot organizēt šo vienību, V. Štālekers saglabāja V. Veisa labvēlību, bet panāca visu pārējo latviešu partizānu daļu izformēšanu. V. Veiss tika iecelts par vienības komandieri un apmācīja un veidoja to pēc militāra reglamenta. Latvieši bija pārliecināti, ka šī grupa ir Latvijas militārā vienība. Taču V. Štālekers izdeva stingrus noteikumus.

- Vienības vīriem jābūt vienā reģistrā ar Rīgas pilsētas palīgpoliciju.
- Vīriem jāvalkā Latvijas karavīru formastērps bez zīmotnēm.
- Ap roku jābūt zaļai lentei ar uzrakstu *"Rīga Ordungs-Hilfspolizei"* (Rīgas Kārtības palīgpolicija) un personas dokumenta numuru.
- Šīs vienības komandierim nav varas pār līdzīgām vienībām citos iecirkņos, nedz arī saistības ar Latvijas Drošības policiju un SD komandām.
- Visiem vīriem jāsaņem SD drošības kontroles talons un apstiprinājums.
- Vācu Kārtības policijai jāuzrauga vienības darbība.

Nav grūti atrast iemeslu šucmaņu bataljonu skaita pieaugumam. Kaut arī nelabprāt, V. Štālekers jūlija sākumā pieļāva slēgtās vienības formēšanu, sākot ar 1942. g.; pēc sakāves pie Maskavas palīgpolicijas rezerves daļu – tā dēvēto šucmaņu bataljonu vervēšana strauji pieauga.[57] 1941. g. 26. septembrī ģenerālis Halders rakstīja dienasgrāmatā: "Austrumfrontē trūkst 200 000 vīru.."[58] Pirmais Latvijas šucmaņu bataljons tika nosūtīts ārpus Latvijas teritorijas 1941. g. 21. oktobrī. 1941. g. organizēja vēl četrus bataljonus. Līdz kara beigām bija noorganizēti apmēram 30 latviešu šucmaņu bataljoni. 1944. g. šucmaņu vienības dienēja 12 186 vīri. Kopumā šucamņu vienības visbiežāk izmantoja apsardzē, kā arī Austrumu teritoriju mežu ķemmēšanai. Nereti

tās izmantoja dažādu pienākumu veikšanai frontē, kā redzēsim 9. nodaļā, kur aplūkosim to darbību tuvāk.

V. Štālekera 8. jūlija pavēle par latviešu spēku izformēšanu radīja latviešos lielu vilšanos. Daudzi latvieši atzina šo pavēli par vienu no lielākajām vācu kļūdām. Taču, ņemot vērā nacistu mērķus, ir saprotams, kādēļ V. Štālekers tā rīkojās. Lai gan daži vēsturnieki uzskata, ka latviešu policijas sadarbība ar vāciešiem sākusies tieši ar 8. jūlija pavēli, patiesībā tā sākās brīdī, kad vācieši uzņēmās kontroli pār latviešu pašaizsardzības spēkiem un aizliedza tiem brīvi lietot ieročus. Ar šo pavēli V. Štālekers vienā mirklī nopostīja latviešu vienību iespējamo tīklu. Tādējādi iecirkņu un pilsētu policijai vispār nebija latviskas struktūras: tā pakļāvās vietējās vācu militārās SD vai Kārtības policijas komandieriem. Visās pilsētās bija vācu komandantūras, kas uzraudzīja Latvijas policiju vai, pareizāk sakot, palīgpoliciju.

8. jūlija pavēle par nacionālo partizānu vienību atbruņošanu un izformēšanu citādi atbalsojās dažās Vidzemes pilsētās. Nacionālie partizāni, īpaši Vidzemē, bieži vien bija no Sarkanās armijas dezertējušie vai izvairījušies kareivji. Cēsīs spēcīgā nacionālo partizānu bataljona izformēšana tika uztverta kā nonākšana ienaidnieka gūstā. Partizānu vienību sasauca kopā, pavēlēja nodot ieročus un pārbaudīja dokumentus. Tos vīrus, kam nebija dokumentu par atbrīvošanos no Sarkanās armijas, arestēja, uzskatīja par karagūstekņiem un vēlāk nosūtīja uz Vāciju.[59] Daudzi no viņiem nonāca karagūstekņu nometnēs Vācijā, kur palika līdz 1943. gadam. Sūtot latviešu karavīrus uz gūstekņu nometnēm, vācieši uzsvēra, ka Latvija bijusi padomju republika un ka okupācijas spēkiem vairs neeksistē tāds jēdziens kā Latvija.

Vienlaikus ar Kārtības palīgpolicijas vienībām V. Štālekers organizēja vairākas Drošības policijas un SD palīgvienības un komandas, kas dažkārt tiek pieskaitītas zonderkomandām. Šīs zonderkomandas, no kurām lielākā bija Arāja komanda, pārvaldīja pats V. Štālekers, un, kad viņš aizgāja, to uzraudzību pārņēma 2. einzackomandas vadība.[60] Latvijas Drošības policijas un SD palīgvienības bija tieši iesaistītas Latvijas ebreju nogalināšanā. To vēsturi un darbību, tāpat radniecību ar vācu komandām aplūkosim 5. nodaļā.

Latviešu kaujinieku īstā vēsture Otrajā pasaules karā sākās tikai 1942. gadā. 1941. g. jūlijā vācieši gribēja pēc iespējas samazināt latviešu karavīru skaitu, bet pēc 1942. g. zaudējumiem viņi sāka lūgties, lai latvieši dod vairāk cilvēku. Dilemmu pastiprināja latviešu apbruņošanas aizliegums. Laikā, kad vajadzība pēc latviešu karavīriem pieauga, Latvijas brīvprātīgo pieplūdums bija pavisam izsīcis. Situāciju vēl grūtāku padarīja Hāgas konvencija, kas aizliedza mobilizēt cilvēkus okupētā teritorijā. Sākot ar 1942. g., galvenā problēma bija, kā ietērpt pēc iespējas vairāk latviešu vācu formastērpā un nosaukt viņus par brīvprātīgajiem. Šīs problēmas risināšanā kolaborantiem bija nozīmīga loma.[61]

Civilā pārvalde Ostlandē

Salīdzinājumā ar citām iekarotajām Austrumu teritorijām Latvija vāciešu civilpārvaldi ieguva visai drīz, pirms vēl Okupēto Austrumu apgabalu ministrija bija dabūjusi galīgo apstiprinājumu. Daugavas kreisais krasts, t.i., Kurzeme un Zemgale, nonāca civilpārvaldes pakļautībā 1941. g. 16. jūlijā vienlaikus ar Lietuvu, bet pārējā Latvijas teritorija – Latgale un Vidzeme – 1941. g. 1. septembrī.[62] Līdz 1. septembrim Latvijā nomināli valdīja Vērmahts, bet lielā mērā varu savās rokās bija sagrābis SD. Pēc okupācijas valstī principā bija iestājies miers, taču patiesībā zemē valdīja posts un nāve. Eksekūciju viļņi plosīja Latviju. Šajā "miera" periodā tika noslepkavots desmitiem tūkstošu ebreju un tūkstošiem "komunistu" – īpaši mazajās pilsētās. Pat pēc civilpārvaldes vadības ierašanās eksekūcijas, lai gan tām vairs nevajadzēja būt, turpinājās.

Būtu lieki uzskaitīt starptautisko konvenciju (1907. g. Hāgas un 1929. g. Ženēvas) principus un likumu pantus, kurus pārkāpa nacisti. Okupācijas spēki un valdība ne tikai ignorēja konvenciju detalizēti izstrādātās protekcijas un tiesības, bet apzināti pārkāpa šīs konvencijas kopumā. Izdarīto noziegumu mērogi, ko vācu civilpārvalde uzspieda Latvijai, nebija tie lielākie, taču no starptautisko tiesību viedokļa tas bija nopietns starpvalstu attiecību pārkāpums. Latvija nebija kara dalībniece, un tādēļ bija pilnīgs pamats to atzīt par neitrālu valsti un kā pret tādu arī izturēties. Latvijai nebija piešķirts okupētas teritorijas statuss, jo Vācijas mērķis bija Latvijas aneksija. Plānota tika Latvijas iznīcināšana, priekšstata likvidēšana par to, tās valodu un kultūru. Latviešiem pat nebija jākļūst par Jaunās Eiropas dzimtcilvēkiem – tāds liktenis gaidīja poļus un krievus. Vācu civilpārvalde Latvijā, kuru vadīja A. Rozenbergs, H. Loze un O. H. Drekslers, bija mehānisms, ar kura palīdzību vajadzēja izskaust pat latviešu nāciju. Iznīcināt ebrejus bija uzdots Drošības policijai un SD, izkliedēt latviešus kā tautu – civilpārvaldei.[63]

Vācu okupanti nodevās prāta vingrinājumiem, lai izdomātu, kā izvairīties no vārdu "Latvija" un "latvieši" lietošanas. Kļuva svarīgi iegalvot, ka Latvija nekad nav pastāvējusi kā valsts un okupēta ir tikai padomju teritorija. Kādu laiku tika ieteikts pārdēvēt Latviju par Daugavzemi *(Dünaland)*.[64] Cits priekšlikums bija – izdzēst Latvijas vārdu, sadalot to novados: Kurzeme, Zemgale, Latgale un Vidzeme. Beidzot visi vienojās iekausēt Latviju plašākā, mākslīgi radītā politiskā jēdzienā – Ostlande.[65]

Vāciešu nodoms paturēt noslēpumā uz Latviju attiecināmos plānus ir saprotams, jo viņi bija pārkāpuši starptautiskās tiesības, taču arī Ostlandes dibināšanas datums četrus mēnešus netika izpausts. Ostlande radās 1941. g. 16. jūlijā, bet tās pasludināšanu atlika līdz 18. novembrim.[66] Viens no nopietnākajiem vācu okupācijas analītiķiem Žanis Unāms secina, ka Hitlers atlicis pasludināšanu tādēļ, ka gribējis to saistīt ar kādu izcilu notikumu, piemēram, Maskavas vai Ļeņingradas krišanu.[67] Ž. Unāms arī domā, ka

Hitlera īstais nolūks bijusi tūlītēja Latvijas aneksija, pirms vēl karš beidzies, kamēr viņš ir brīvs no jebkādiem starptautiskiem ierobežojumiem. Ostlandes radīšana zināmos aspektos noslēpa Baltijas valstu iznīcināšanu.[68]

Pirmais solis ceļā uz Latvijas destrukciju bija atteikšanās atzīt to par valsti vai pat par provinci. Tā bija tikai parasts ģenerālapgabals Ostlandē; Ostlande sastāvēja no Lietuvas, Latvijas, Igaunijas un Baltkrievijas ģenerālapgabala. Ostlandes robežas nekad netika precīzi iezīmētas, bet bija paredzēts, ka pēc kara tajā ietilps arī vairāki krievu apdzīvoti reģioni, kā Ļeņingradas tuvumā esošā Ingrija (Ižora). Ostlandes reihskomisariāta vadītājs bija Hinrihs Loze, un Latvijas ģenerālkomisārs bija Oto Heinrihs Drekslers. Latvijas teritorija bija sīkāk iedalīta sešos administratīvos apgabalos: 1) Rīga (oberbirģermeistars jeb komisāriskais lielvecākais Dr. Hugo Vitroks); 2) Rīgas apriņķis (gebītskomisārs štandartenfīrers Joahims Fusts); 3) *Mitau* jeb Jelgava (gebītskomisārs brīvkungs Valters fon Medems); 4) *Libau* jeb Liepāja (gebītskomisārs Dr. Valters Alnors); 5) *Wolmar* jeb Valmiera (gebītskomisārs Hermans Hansens); 6) *Dünaburg* jeb Daugavpils (gebītskomisārs Švungs). Šie apgabali tika sīkāk iedalīti pilsētās un pagastos, kurus vācieši sauca par *Gemeinde*.[69]

Jaunās administratīvās kārtības pamatā bija divkāršas administratīvas struktūras un ierēdņu iecelšana. Lielākajai daļai "iedzimto" administratīvo orgānu bija vāciešu dubultnieki. Vāciešu administrācija bija saistīta hierarhiskā sistēmā, latviešiem tādas nebija. Neviens latviešu ierēdnis nevarēja iecelt amatā zemāku ierēdni bez vāciešu piekrišanas. Visus latviešu administratorus iecēla vietējās vācu varas priekšnieks. Arī pagastu vecākie, kurus pat dzimtbūšanas laikā ievēlēja, saskaņā ar jauno Ostlandes kārtību tika iecelti. Ieceltos latviešu ģenerāldirektorus vācieši eifēmistiski sauca par pašpārvaldi.

Nosaukt Latvijā ieviesto pārvaldi par civilu patiesībā ir maldīgi: tā bija militāra nacistu partijas valdība, kuras locekļi, vismaz departamentu priekšnieki, bija partijas biedri un valkāja dzeltenbrūnus formastērpus. Dēvēt to par okupācijas valdību arī ir nekorekti, jo no vāciešu viedokļa tā bija pastāvīga valdība. Ar ebreju slepkavošanu nodarbojās Drošības policija un SD spēki; plānotā un paredzētā latviešu kā tautas likvidēšana bija civilpārvaldes nākotnes uzdevums. Ir aprēķināts, ka tikai Latvijā vien ieveda 25 000 "civilo" administratoru.[70] Šīs birokrātiskās eksplozijas iemesls daļēji varēja būt konsekventa varas centralizācija un pārspīlēta kontrole, kā arī Baltijas pārplūdināšana ar vāciešiem tālākas kolonizācijas nolūkā.[71]

Vārdu "civils" var apstrīdēt vēl arī citā nozīmē: pārmaiņas okupācijā no militārās uz civilo fāzi bija minimālas. Bija radīta jauna birokrātiska struktūra, bet vecā, militārā, nebija likvidēta. Drošības policija un SD neatslābināja savu tvērienu. Visu okupācijas laiku turpinājās zema līmeņa domstarpības starp civilajiem varas orgāniem un SD. Svarīgākajos jautājumos virsroku guva SD. Vāciešu pilna bija ne tikai Rīga – uniformētie teitoņi bija izstiepuši savus tīklus pār visu zemi, un no savām mazpilsētu

11. att. Ostlandes reihskomisārs Hinrihs Loze 1944. g.

komandantūrām viņi uzmanīja latviešus. Vissīkākais vācu funkcionārs bija tiesīgs pavēlēt visaugstākajām latviešu amatpersonām.

Pārbirokratizēto, dzelžaini kontrolēto situāciju Latvijā labi apraksta Rīgas oberbirģermeistars Hugo Vitroks:

> Saspīlējums valdīja ne tikai starp SD un Rīgas gebītskomisariātu; bija palielinājies strīdīgo jautājumu skaits starp oberbirģermeistaru un ģenerālkomisāra ķēdes suņiem. Pirmais apstāklis bija neciešams, jo nebija saprotams; otrs nogurdināja, jo bija saistīts ar pārmērīgu papīru daudzumu.[72]

Vācu civilpārvaldes galvenais uzdevums Latvijā bija tās pārvācošana. Tika ieviests milzum daudz vāciskošanas pasākumu vai to mēģinājumu.

- Vārda "Latvija" likvidācija.
- Latvijas atzīšana par okupētu Padomju Savienības teritoriju.
- Latvijas teritorijas *de facto* pārvēršana par reiha teritoriju.
- Vācu valodas noteikšana par administratīvo iestāžu valodu Latvijā.
- Nacionāli noskaņotu latviešu ieslodzīšana cietumā.
- Atteikšanās reprivatizēt komunistu konfiscētos īpašumus.

12. att. Okupēto Austrumu apgabalu reihsministrs reihsleiters Alfrēds Rozenbergs Dobelē 1942. g.

- Ielu un pilsētu pārdēvēšana, dodot tām vācu nosaukumu.
- Administratīvo iecirkņu reorganizēšana.
- Latvijas robežas izdzēšana.
- Latvijas iekļaušana Ostlandē.
- Skolu reformas un ģimnāziju slēgšana.
- Universitātes slēgšana.[73]
- Latvijas Universitātes pārdēvēšana par Rīgas Universitāti.
- Pabalstu atņemšana lielajām ģimenēm.
- Darba dienesta ieviešana un latviešu deportācija darbiem reihā.[74]
- Vāciešu un ģermāņu izcelsmes cilvēku nometināšana Latvijā.
- Holandiešu, beļģu un dāņu rūpniecības un lauksaimniecības ekspertu atvešana uz Latviju.
- Īpašu privilēģiju radīšana vāciešiem: viņiem domāti veikali, restorāni un publiskie nami.

Dziļāku analīzi pelnījuši tādi aspekti kā Zemes pašpārvalde un ekonomiskā izmantošana.

Zemes pašpārvalde[75]

Laikā, kad vācieši ienāca Latvijā, latvieši vairāk par visu ilgojās kļūt brīvi un neatkarīgi. Neorientēdamies varas politikā, okupācijas pirmajās dienās viņi domāja, ka vācieši ne tikai atbrīvojuši tos no komunistiem, bet arī atjaunojuši Latvijas neatkarību.[76] Vācu politika Baltijā, sākot ar propagandas aparātu līdz einzacgrupām un civilajai valdībai, veicināja un izmantoja latviešu atriebības alkas, lai apspiestu ilgas pēc neatkarības. Visu okupācijas laiku vācu propaganda tiecās uzturēt spēkā atriebības liesmu. Zemes pašpārvalde bija daļa no nacistu spēles, kuru viņi spēlēja, lai maskētu Latvijas un tās tautas iznīcināšanas plānus.

Pēc komunistu varas krišanas pagastos un mazpilsētās sāka dīgt Latvijas pašvaldības asni. Līdzko komunistu funkcionāri bija aizbēguši, latvieši sāka organizēties, izmantodami K. Ulmaņa valdīšanas laikā gūto pieredzi. Daži pagastu vecākie, kas nebija deportēti uz Sibīriju, pieteica savas tiesības. Kopš padomju okupācijas sākuma 1940. g. bija attīstījusies latviešu pagrīdes organizācija. Tai stimulu bija devušas 1941. g. 14. jūnija deportācijas. Daudz latviešu, baidīdamies no aizvešanas uz Sibīriju, slēpās mežos. Tos sauca par "zaļajiem", un no viņiem dažās vietās izveidojās latviešu nacionālie partizāni. Partizānu vienības, īpaši Vidzemē, papildināja dezertējošie latviešu kareivji un virsnieki. Situācija kļuva vāciešiem neizdevīga, kad Rīgā nodibinājās it kā nacionālā valdība, kuru vadīja Bernhards Einbergs,[77] Ernests Kreišmanis un Vilis Olavs. To nosauca par Latvijas Organizācijas centru (LOC), un tā mērķis bija Latvijas neatkarība.

Apturēt šo virzību uz neatkarību bija uzdots V. Štālekeram. 3. jūlijā, tāpat kā organizēdams ebreju grautiņus, V. Štālekers ķērās pie B. Einberga un LOC. Viņš atklāti pateica B. Einbergam un viņa sabiedrotajiem, ka Latvijas valdība nav atļauta un ka Latvijas statuss tiks noteikts tikai pēc kara.[78] LOC centās noturēties līdz jūlija vidum, bet V. Deglava slepkavība 18. jūlijā pilnīgi atņēma jebkādas cerības uz latviešu pārvaldītu Latviju. Latvijas armijas organizēšanas aizliegums un 8. jūlija pavēle par visu partizānu atbruņošanu un izformēšanu sagrāva latviešu cerības.

Vācieši pūlējās atrisināt problēmu, kā izveidot Latvijas valdību, nenosaucot to šajā vārdā. Viņi negribēja marionešu valdību, jo arī tā būtu valdība. Kā jau redzējām, nosaukums, pie kāda beidzot palika, bija "Zemes pašpārvalde" *(Landselbstverwaltung)*, un tās locekļi tika dēvēti par ģenerāldirektoriem. Bija grūti izraudzīties personālu, jo nacisti negribēja vēl vairāk lišķu. Zemes pašpārvaldei, lai tā vispār būtu kaut kam derīga, bija jāmodina zināma latviešu uzticēšanās. Ž. Unāms atzīmē, ka vāciešu prasības tai bija "padevība un paklausība okupācijas iestādēm un popularitāte latviešu tautā"[79], – maz ticams, ka tāda kombinācija jebkad varēja pastāvēt. Vācieši gribēja pieņemt darbā kaut ko vidēju starp latviešu lišķiem un latviešiem ar pirmskara laikā apliecinātu politisko reputāciju. Arī ģenerāldirektorus viņi neiecēla tāpat vien: atlasē uz šiem amatiem tika

aicinātas piedalīties "latviešu vadošās aprindas". Taču galīgo lēmumu pieņēma vācieši, turklāt veto tiesības piederēja SD.

Iesaistot ģenerāldirektoru izvēlē "latviešu vadošās aprindas", vācieši sakustināja sirseņu pūzni. Varbūt viņi tieši to gribēja, jo sākumā veicināja un kopa šo šķelšanos, kas ļāva viņiem šaubīties un novilcināt lēmuma pieņemšanu. Ģenerāldirektoru atlases finmāls notika, kad krievi noturējās pie Maskavas un kad "zibensuzvara" pār Sarkano armiju bija izgāzusies.

Lai gan jau analizējām visas grupas, piebildīsim, ka divas galvenās frakcijas, ar kurām vācieši konsultējās, bija ulmanieši un pērkoņkrustieši. Vācieši labi zināja, ka saprašanās starp viņiem nevarēja būt. Pērkoņkrustieši bija antisemīti, un viņiem bija iemesls nīst ulmaniešus – K. Ulmanis daudzus no viņiem bija vajājis, licis cietumā un izraidījis trimdā. Īsu laiku viņi baudīja vācu labvēlību. Pērkoņkrusta loceklis Fēlikss Rikards tika iecelts par zonderkomandas komandieri, kura uzdevums bija sastādīt komunistu sarakstu. Kā vēlāk atklājās, F. Rikarda vīri bija iekļāvuši savos reģistros arī daudzus ulmaniešus.

It kā ar pērkoņkrustiešu un ulmaniešu domstarpībām jau nebūtu diezgan, kopīgajā ainā ienāca repatrianti. Repatrianti ar dažiem izņēmumiem bija izteikti nacistiska grupa, kas atgriezās Latvijā kā hitleriskās Eiropas atbalstītāja. Vēl vienu grupu veidoja kalpakieši, Latvijas atbrīvošanās cīņu veterāni, kas zināmā mērā, īpaši Rīgā, bija saistīti ar nacionālajiem partizāniem. Vēl bija studentu korporācijas un inteliģence. Jāatzīmē arī, ka starp vāciešiem nevaldīja vienprātība un dažām viņu frakcijām bija favorīti starp latviešiem.

Galīgā ģenerāldirektoru izvēle tika izdarīta tikai 1941. gada decembrī, taču tas nenozīmēja, ka iekšējās cīņas bija beigušās. Tās turpinājās līdz pat okupācijas beigām cauri dažādām Zemes pašpārvaldes stadijām un vēl pēc tam bēgļu nometnēs Vācijā un emigrācijā.

Latvijas pašvaldības organizēšanās pirmā fāze, kā jau atzīmējām, sākās Vācijā pirms kara. A. Plensneram un V. Deglavam bija tikuši doti daži divdomīgi solījumi par viņu gaidāmajām varas iespējām Latvijā. Latvijas Organizācijas centrs tika izveidots B. Einberga un E. Kreišmaņa vadībā.[80] V. Deglava noslepkavošana 1941. g. 18. jūlijā noslēdza Latvijas valdības meklējumu pirmo, spontāno fāzi.

Otrā fāze sākās V. Deglava bērēs, kad A. Plensners ģenerāļa O. Dankera štāba vārdā nolika vainagu uz sava biedra kapa.[81] Tā bija jaunās politiskās institūcijas pirmā publiskā parādīšanās. Pirmoreiz O. Dankera vārds kopā ar Visvalda Sandera un Artura Freimaņa vārdu bija parādījies bēgļu aprindās Vācijā vēl pirms kara, minot viņu kā iespējamu ģenerāldirektora kandidātu. Taču Latvijā neviens no minētajiem vārdiem nebija pazīstams, vismaz ne politiskā kontekstā.[82] A. Plensners par O. Dankera iecelšanu amatā zināja jau 6. jūlijā.[83] Ap šo laiku O. Dankeru gaidīja kuru katru brīdi ierodamies Latvijā, bet nenoskaidrotu iemeslu dēļ viņam pagāja vairāk kā mēnesis, lai nokļūtu līdz Rīgai.

Tikai 20. augustā O. Dankers ieradās Rīgā.[84] Nākamajā dienā ģenerālis de Roks *(Roques)* nodeva it kā viņa pārziņā reģionu, kas jau tad atradās civilistu valdījumā, t.i., Daugavas kreiso krastu; "viņš tiek pilnvarots pārbaudīt personāla sastāvu visās latviešu centrālās iestādēs un vajadzības gadījumā nākt ar priekšlikumu par vadošo posteņu jauniecelšanu vai atcelšanu"[85].

O. Dankera tituls bija "Iekšējās pārvaldes un personāllietu ģenerāldirektorijas ģenerāldirektors". Attiecīgajā brīdī šis amats nozīmēja maz, jo lielākā daļa Latvijas vēl arvien bija pakļauta militārajai kontrolei un O. Dankera darbības lauks bija ļoti ierobežots. Par O. Dankera asistentiem bija iecelti Visvaldis Sanders, Arturs Freimanis, Voldemārs Veiss un Ēvalds Andersons. Šo grupējumu varētu nosaukt par pagaidu pašpārvaldi, un tas pastāvēja līdz 1941. g. decembrim, kad tika izvirzīti jauni ģenerāldirektoru kandidāti.

O. Dankers bija Iekšējās pārvaldes un personāllietu ģenerāldirektors, V. Veiss – Iekšējās drošības galvenais direktors. Pašpārvaldes jaunie locekļi bija Mārtiņš Prīmanis – izglītības un kultūras ģenerāldirektors,[86] Alfrēds Valdmanis – tieslietu ģenerāldirektors, Jānis Skujevics – finansu ģenerāldirektors; Voldemārs Zāgars – saimniecības ģenerāldirektors; Oskars Leimanis – tehnikas un satiksmes ģenerāldirektors; Pēteris Vanags – kontroles lietu šefs un A. Skrēbers – Ģenerāldirektorijas kancelejas vadītājs.

Ar jauno ģenerāldirektoru iecelšanu amatos pašpārvaldes atlases drāma nebeidzās. Notika cīņa starp latviešiem un vāciešiem par vietnieku posteņiem. Ģenerālkomisārs O. H. Drekslers vēl nenoskaidrotu iemeslu dēļ atlika pilnvaru piešķiršanu Zemes pašpārvaldei līdz 1942. g. 18. martam. A. Rozenbergs tās apstiprināja vēl pēc diviem mēnešiem – 12. maijā.

Ģenerāldirektoru vidū centrālās figūras bija A. Valdmanis un V. Veiss, vēlāk arī Alberts Kviesis, kurš aizvietoja A. Valdmani. Okupācijas laikā Zemes pašpārvaldes personāls bija pārsteidzoši stabils. Lielākā pārmaiņa bija A. Valdmaņa aizstāšana ar A. Kviesi; A. Valdmani aizsūtīja uz Vāciju, bet V. Veiss devās pildīt militārus pienākumus Krievijā. Atlūgumus bieži vien nepieņēma, taču J. Skujevics 1944. g. pavasarī atstāja ieņemamo amatu. O. Dankers izdzīvoja tikai sagadīšanās dēļ. Neviens, pat vācieši, nebija apmierināts ar O. Dankeru, un viņš tiktu atstādināts, ja būtu parādījies kāds visiem pieņemams kandidāts.[87]

Katra ģenerāldirektora pakļautībā bija subordinētas struktūras. Departamentu priekšniekus sauca par direktoriem, viņu padotos – par ģenerālsekretāriem. 1943. g. bija četri ģenerāldirektori, kuriem kopumā pakļāvās 12 direktori.[88]

Daudzos direktoru posteņos atradās profesionāļi vēl no pirmskara pārvaldes laikiem, kas veica tikai administratīvus uzdevumus. Darba departamenta direktors Pauls Reinhards[89] okupētajā Latvijā pārstāvēja zināmu neatkarīgu spēku un bija pat svarīgāka persona nekā daži ģenerāldirektori. Viņa ieņemamais amats tikai nosaukuma ziņā atšķīrās no ģenerāldirektora posteņa.

Visi ir vienisprātis, ka Zemes pašpārvaldes iespējas salīdzinājumā ar vācu valdības varas iespējām bija niecīgas. Saskaņā ar A. Rozenberga un viņa favorītu izvirzīto Okupēto Austrumu apgabalu ministrijas plānu Zemes pašpārvaldei bija jāpiešķir tik maz reālas valdības iezīmju, cik vien iespējams. Zemes pašpārvalde nebija ne koleģiāls, ne hierarhisks varas orgāns; tai nebija atbildības pat pašai pret sevi. Katrs ģenerāldirektors atsevišķi bija saistīts ar savu vācu līdzinieku vai uzraugu. Nebija paredzēts, ka ģenerāldirektori varētu apspriesties vai kopīgi kaut ko nolemt, kaut gan praksē šis noteikums pilnīgi netika ievērots. Lēmumus pieņēma un pat noformulēja dažus "protestus", gan bez rezultāta.

Šķiet, ģenerāldirektori pat īsti nekontrolēja savus vietniekus vai citus savā pakļautībā esošus administratorus. Latvijas sūtnis Vašingtonā Alfrēds Bīlmanis (ASV nebija atzinusi padomju aneksiju) šādi apkopojis Zemes pašpārvaldes iespējas un aktivitātes:

> Šī vācu komisāru nicinošā attieksme pret vietējās valdības vadītājiem atklājās Okupēto Austrumu apgabalu reihsministra Alfrēda Rozenberga vizītes laikā. Rīgā ieradušos ministru sagaidīja tikai vācu komisāri un viņu pavadoņi. Turklāt nenotika atsevišķa Latvijas ģenerāldirektoru audience pie ministra, lai gan šāds žests nenozīmētu neko citu kā augstā viesa laipnības parādīšanu augstākajai vietējai pārvaldei – kā vācieši to vēlas saukt. Latvijas ģenerāldirektoriem bija gods redzēt ministru tikai vakarā, svētku koncerta laikā operā, kur viņi to sveica ar piecelšanos un aplausiem.[90]

A. Bīlmanis atzīmē, ka ģenerāldirektoram O. Dankeram nācies nolasīt nepatīkamus paziņojumus.

> Viņam bija jāuzstājas ar radiorunām pret denuncētājiem, kurus viņš apsūdzēja nevainīgu cilvēku sodīšanā ar nāvi: pamatojoties uz denunciācijām, bija piespriesti nāvessodi. Ģenerāļa Dankera darbības sfērā ietilpa arī reiha darba dienesta reklāma un latviešu jauniešu aģitācija par brīvprātīgu iestāšanos šucmaņu vienībā (SS), kuru rindās daudzi latviešu zēni jau bija krituši frontē.[91]

A. Bīlmanis šādi apraksta ģenerāldirektoru pilnīgo atkarību:

> Ģenerāldirektori nav ministri kā neatkarīgas valsts ministru kabinetā. Nekas tamlīdzīgs. Tie vienkārši ir vācu ģenerālkomisāra padotie *(Untertanen)*, kurus viņš ne tikai ieceļ amatos, bet arī kontrolē. Katra ģenerāldirektora darbību nepārtraukti kontrolē atbilstoši ģenerālkomisāra pārvaldes departamenti (un to priekšnieki).[92]
>
> Tādējādi ģenerāldirektorija darbojas ģenerālkomisāra pārvaldes uzraudzībā. Ģenerāldirektorāts tātad patiesībā ir klauni, vācu nacistu ielikteņu institūcija iedzīvotāju apmānīšanai.[93]

Latviešu direktori tikmēr bija nākuši pie atziņas, ka ir vēl nenozīmīgāki par klauniem. Audiencē pie ģenerālkomisāra O. H. Drekslera Alfrēds Valdmanis atzīmēja:

> Un tagad es runāšu par mums pašiem, tā sauktajiem ģenerāldirektoriem, septiņiem izbālējušiem pīlāriem, kas pazaudējuši savu agrāko labo slavu un arī paši savā starpā nesatiek un uzlūko viens otru šķībi.[94]

Savā 1942. g. 31. janvāra apkopotajā ziņojumā V. Štālekers noteicis ģenerāldirektoru darbības lauka robežas.

> Viņi ir gandrīz pilnīgi šķirti no ekonomikas; iekšējā administratīvajā un personāla politikā viņiem ir padomdevēju loma. Izšķirīga ietekme viņiem ir tikai latviešu tieslietu un Latvijas kultūras jomā.[95]

Reiz kādā kaismīgā viedokļu apmaiņā starp ģenerāldirektoriju un ģenerālkomisāru O. H. Dreksleru par latviešu iesaukšanu SS brīvprātīgajā leģionā O. H. Drekslers norādīja:

> Atgriežoties pie tā, ka Valdmanis šīsdienas apspriedē vairākkārt lietojis vārdu "mans šefs ģenerālis Dankers", ģenerālkomisārs stingri norāda, ka nav nekādas Latviešu pašpārvaldes kā koleģiāla orgāna ar it kā kādu prezidentu priekšgalā. Neesot nekāda prezidenta, tāda amata piedēvēšana ģen. Dankeram ir nevietā, jo citādi latviešu ģenerāldirektori kādreiz pat apgalvošot, ka viņš, ģenerālkomisārs, indirekti atzinis kādu latviešu valdību.[96]

Pēc Otrā pasaules kara Latvijas ģenerāldirektorus daži dēvēja par kvislingiem, kolaborantiem un nodevējiem. Turpretim Jēkabs Kalniņš, Amerikas latviešu advokāts, kurš Nirnbergā aizstāvēja O. Dankeru pret apsūdzību kara noziegumos, apgalvoja, ka nosaukt O. Dankeru par kvislingu būtu pārspīlēti, jo īstais Kvislings darbojies pēc brīvas gribas un izmantojis savu lēmējvaru. J. Kalniņš pārliecināja amerikāņu izmeklētāju Petersonu par sava viedokļa pareizību, un apsūdzība pret O. Dankeru tika pārtraukta.[97]

Raugoties no kara noziegumu viedokļa, Latvijas Zemes pašpārvaldes darbība liek domāt par jautājumu, kāds spriedums tai būtu piemērojams. Ģenerāldirektori izbrauca uz lauku apvidiem, sacīja runas un dažkārt parakstīja dokumentus. Taču viņu vara nesniedzās tālāk par viņu rakstāmgaldu. Atskaitot pulkvedi-leitnantu V. Veisu, viņiem nebija nekā kopīga ar policijas darbu. Neviens ebrejs negāja bojā tieši Latvijas Zemes pašpārvaldes spriedumu vai rīkojumu dēļ. Darba departamenta direktors Pauls Reinhards varbūt visciešāk pietuvojās tiesājamiem kara noziegumiem. Ģenerāldirektoriem nebija uzticēta nekāda vara, un viņi nepārvaldīja nekādus orgānus, nekādas komunikācijas. Vāciešiem viņi bija vajadzīgi kā īslaicīgs varas simbols, lai maskētu okupācijas nesaudzību un nolūkus. Vācu propaganda tika izstrādāta Berlīnē, nevis Rīgā. No otras puses, J. Kalniņam nebija taisnība, kad viņš kara noziegumu izmeklētājam Petersonam pierādīja, ka O. Dankers savā postenī ticis iecelts. Viņš, tāpat ka pārējie ģenerāldirektori un direktori, brīvprātīgi iesaistījās darbā pašpārvaldē. Taču nebija skaidrs, vai arī aiziet no darba viņi varējuši brīvprātīgi. O. Dankers apgalvoja, ka Zemes pašpārvalde strādājusi nāves draudu ēnā, lai gan šo apgalvojumu noraidīja tāds pētnieks kā H. Biezais.[98]

Apsūdzība pret Zemes pašpārvaldi ietver šādus 11 svarīgākos punktus:

1. Ģenerāldirektori ir pārkāpuši starptautiskās tiesības. Saskaņā ar Hāgas konvenciju civila valdība okupētā teritorijā ir atļauta, bet, tā kā pašpārvalde bija iecelta un nepārstāvēja vietējos iedzīvotājus, tās pozīcija no starptautisko tiesību viedokļa kļūst apšaubāma. No šo tiesību viedokļa ir arī nepareizi pieņemt, ka Latvija bija okupēta teritorija. Latvija nekaroja ar Vāciju.

2. Zemes pašpārvalde kļuva par vācu kara propagandas ieroci. Nacistu mērķi bija Austrumeiropas pakļaušana un Padomju Savienības iznīcināšana. Tādu mērķu Latvijas valstij nebija.

3. Pašpārvalde saistīja Latviju ar Jauno Eiropu. Ģenerāldirektori nebija pilnvaroti organizēt Latvijā Vācijas koloniju. Latvijas armijas piedāvāšana Vācijai apmaiņā pret autonomijas statusu (A. Valdmanis lūdza piešķirt Latvijai tādu pašu statusu kā Slovākijai) bija nelikumīga no daudziem iekšējo un starptautisko likumu aspektiem.

4. Zemes pašpārvalde meloja Latvijas tautai. Ģenerāldirektori zināja, ka nacisti plāno anektēt Latviju un pārvācot tās iedzīvotājus, taču daudzās runās un rakstos viņi paziņoja latviešiem, ka cīnās par Latvijas brīvību.[99]

5. Pašpārvalde piekrita (un veicināja) mobilizēt latviešu "brīvprātīgos" Latvijas policijas bataljonos un vēlāk Latviešu leģionā.

6. Pakļaujoties vācu spiedienam, Zemes pašpārvalde parakstīja pavēli par iesaucamā vecuma latviešu mobilizāciju (zem brīvprātības maskas).[100]

7. 1944. g. 27. jūlijā O. Dankers parakstīja pavēli mobilizēt Latvijas skolniekus pretgaisa aizsardzības spēku vienībās.[101]

8. Ģenerāldirektori darbojās pretēji demokrātijas un pašnoteikšanās principiem.

9. Ģenerāldirektori līdz pat kara beigām mudināja latviešus iesaistīties atriebības aktos pret čekistiem, komunistiem un aziātiem.

10. Ģenerāldirektori iztēloja sevi par mazākajām briesmām. Laiku pa laikam viņi piekāpās okupācijas spēkiem un apgalvoja, ka, ja viņi atteikšoties no amata, to vietā nākšot sliktāki vadītāji.

11. Reizēm ģenerāldirektori, īpaši O. Dankers, pauda atklātu nacistisku antisemītismu.[102]

Neraugoties uz šo apsūdzību sarakstu, Zemes pašpārvaldei bija arī daži pozitīvi aspekti.

1. Tā, gan niecīgos apmēros, protestēja pret dažām vācu nelikumībām, kas attiecās uz latviešu kā darbaspēka izmantošanu.

2. Tā panāca, ka anulēja pavēli par 2000 sieviešu nosūtīšanu darbā uz Vāciju.

3. Spēcīgākos protestus ģenerāldirektori izteica attiecībā uz latviešu iesaukšanu SS brīvprātīgo leģionā, taču protesti bija neilgi; vēlāk viņi piekāpās un palīdzēja vāciešiem.

4. Ģenerāldirektori neaicināja slepkavot ebrejus. Ne viņiem kāds jautāja, nedz arī viņi piekrita atbalstīt pret ebrejiem vērstos pasākumus.

5. Dažkārt Zemes pašpārvalde protestēja pret nacionāli noskaņotu latviešu apcietināšanu.

Par spīti pēc kara izteiktajiem daudzo aizstāvju apgalvojumiem, ģenerāldirektori eksistēja, lai realizētu nacistu mērķus Latvijā: pārvācotu tautu un izmantotu zemes bagātības.

Ekonomiskā izmantošana

Latvijas kolonizācijas un pārvācošanas politika visvairāk izpaudās ekonomikas jomā. Atšķirības, kādas pastāvēja starp dažādām vācu aģentūrām, attiecās uz taktiku un laikposmiem: vai zeme jāizlaupa un ekonomiskā infrastruktūra jāiznīcina tūliņ pat, vai ar to nopietni jāsāk nodarboties tikai pēc kara. H. Loze bieži runāja par to, kā Ostlandē tiks ieviesta Eiropas kārtība un kultūra; viņa īstais mērķis bija Latvija bez latviešiem, Ostlande bez iedzimtajiem. Vācijas ekonomiskās politikas dialektika bija destruktīva: Latvijas ekonomikai bija jāiznīkst un jāizkalst, kamēr tās vietā nāks jaunā – vācu tautsaimniecība.[103]

Aplūkojot vācu valdīšanas laika ekonomisko politiku, ekonomists Arnolds Aizsilnieks secina:

> Neraugoties uz to, ka Vācijā pastāvēja vienpersonīga diktatūra, vācu saimnieciskajā politikā okupētajās Baltijas valstīs ir grūti saskatīt vienveidīgas, konsekventi nospraustas un ieturētas līnijas, izņemot varbūt vienu un, proti, to, ka no okupētajām zemēm jācenšas izsūknēt iespējami vairāk saimniecisko labumu.[104]

Pēc A. Aizsilnieka domām, vācu valdībā bija trīs atzari, kas kontrolēja ekonomisko politiku Latvijā: Hermans Gērings un četrgadu plāna *(Vierjahresplan)* piekritēji; Okupēto Austrumu apgabalu ministrija Alfrēda Rozenberga vadībā; Vērmahts. Sākumā pareģodams drīzu vācu uzvaru karā, H. Gērings ieteica iekarotās teritorijas traktēt kā kolonijas un maksimāli izmantot. Šajā nolūkā tika dibināti lieli vācu eksporta monopoli, lai transportētu uz Vāciju izejvielas un pārtiku. A. Rozenbergs vairāk uzmanības pievērsa zemes pārvācošanai un vietējās produkcijas izmantošanai. Viņš centās organizēt Latvijā vācu privātfirmas, kas nestu peļņu. Feldmaršals V. Keitels Barbarosas plānā proponēja, ka karavīriem jācenšas ne tikai pašiem izmantot vietējos lauksaimniecības un rūpniecības produktus (tiktāl, cik to atļāva Hāgas konvencija), bet arī sūtīt preces uz Vāciju, kas nebija atļauts.[105]

Stādamies amatā, reihskomisārs H. Loze deklarēja:

> Boļševiki ieņēma Latviju un nacionalizēja visus īpašumus, kā: namus, lauku mājas, fabrikas utt. Tas viss tapa par Padomju Savienības īpašumu, ar vācu karavīru asinīm un dzīvībām, ar viņu upuriem, padzenot boļševikus no Latvijas, Padomju Savienības īpašumi kā kara laupījums pāriet vācu valsts īpašumā.[106]

Latvijas ekonomiskā izmantošana arī izpaudās ebreju īpašumu ekspropriācijā.[107] Ebrejiem viņu īpašumu neatņēma atklāti. Lielajās pilsētās, kur ebrejus pirms

nogalināšanas ievietoja geto, viņiem atļāva ņemt līdzi tikai personiskās mantas – gultu, krēslu, varbūt galdu. Nogalināšanas laikā arī šīs mantas nonāca vāciešu rokās. Rumbulas akcijā ebrejus pirms nogalināšanas izģērba kailus un tika paņemta pat viņu apakšveļa. Ebreju īpašumus pārņēma savā ziņā SD un Ostlandes civilpārvalde. Tās nodibināja speciālas aģentūras un preču noliktavas, kas sašķiroja ebreju mantas pirms transportēšanas uz Vāciju. Daži ebreju īpašumi tika pārdoti, citi sadalīti uz vietas.

Par ebreju nodarbināšanu vāciešu domas dalījās. SD, kas darbojās saskaņā ar fīrera pavēli, gribēja nogalināt ebrejus, cik vien drīz iespējams; civilpārvalde vēlējās tos organizēt vergu darbam. 1941. g. 20. augustā A. Rozenbergs rakstīja H. Lozem:

> Sākumā viņiem [ebrejiem. – *A.E.*] paredzēti spaidu darbi, un atkarībā no apstākļiem viņi vai nu tiks ieslodzīti geto, vai nometināti darba kolonijās, lai strādātu pie kara postījumu likvidēšanas – labotu ielas, ēkas utt.[108]

Drīz pēc okupācijas SD sāka darboties vairākos lauku apvidos, to skaitā Jumpravmuižā, kura arī tika izmantota kā koncentrācijas nometne, un Malnavā, kur pirms okupācijas bija lauksaimniecības skola. Lielākā bija Dundagas Jūras nometne; lai to apgādātu, tika izputināti trīs Kurzemes pagasti – Dundaga, Ārlava un Lubezere.[109]

Atsauces un skaidrojumi

1 Aly G., Heim S., *Vordenker der Vernichtung*.

2 Detalizētākai diskusijai par nacistu politiku Baltijā sk.: Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*.

3 "Reģions starp Narvu un Tilzīti vienmēr ir bijis ciešā saistībā ar vācu tautu. 700 gadu ilgā šeit dzīvojošo tautu vēsture garīgi bijusi galvenokārt vērsta uz Eiropu un, par spīti maskavītu draudiem, sagatavojusi šo reģionu kā vācu dzīves telpu." (A. Rozenberga vēstule H. Lozem 1941. g. 21. jūlijā, Bundesarchiv, R 92 22, S. 3; sk. arī: Treiguts-Tāle E., *Latvieši, karš ir sācies!*, 73. lpp.)

4 Sākumā R. Heidrihs savu uzdevumu Austrumos formulēja šādi: tuvākais mērķis bija Austrumu politiskā nomierināšana, bet galīgais – ekonomiskā pakļaušana (R. Heidriha 1941. g. 2. jūlija vēstule Drošības policijas priekšniekiem, Bundesarchiv, R 70 SU 32, S. 384–390). Dokuments iespiests arī: *Die Einsatzguppen in der Besetzten Sovjetunion 1941/42*, S. 323–328.

5 Par vāciešu plānu konsekvento realizāciju visu okupācijas laiku sk.: Kangeris K., "Die Baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944".

6 "Reihskomisariāta uzdevums Ostlandē vienmēr bijis attīstīt vienotību ar Vāciju.. Vārdu sakot, jums ir tik varens uzdevums nacionālsociālistiskās revolūcijas un Lielvācijas priekšā, ka lielāku nevar iedomāties." (A. Rozenberga vēstule H. Lozem 1941. g. 21. jūlijā, Bundesarchiv, R 92 22, S. 2.)

7 Lohse H., "Ostland baut auf", cit. pēc: Dallin A., *German Rule in Russia 1941–1944*, p. 183. H. Lozes raksta manuskripts atrodams: YIVO Archives, Occ E3-3. Pārfrāzējot Hitleru, H. Loze teicis, ka viņa nolūks Ostlandē bijis "aizstāt haosu ar Eiropas kārtības sistēmu un destrukcijas vietā likt rekonstrukciju un kultūru". H. Loze bija iesaukts par Hercogu, jo reiz viņš bija teicis: "Es nestrādāju sevis paša labā,

bet tādēļ, lai būtu pārliecināts, ka mans nupat dzimušais dēls spēs uzlikt galvā hercoga kroni." (Kleist P., *Zwischen Hitler und Stalin;* sk. arī: *Latvijas Vārds,* 1951. g. 21. jūl.)

[8] Reiz A. Rozenbergs aplūkoja karu kā turpinājumu konfliktam starp Vāciju un Maskavītu impēriju, kas sācies pēc 700 gadu ilgā Vācijas valdīšanas laika šajā reģionā (A. Rozenberga vēstule H. Lozem 1941. g. 20. augustā, Bundesarchiv, R 92 22).

[9] Viens no propagandas mērķiem bija iedvest naidu pret Latvijas valsti. Pirmoreiz šo ideju pauda Kēnigsbergas radio, un to veica Antikominternes birojs. Vēstījuma galvenais saturs bija konstatējums, ka neatkarīgās Latvijas valstsvīri bijuši "stulbi" un beidzot latvieši var justies patiesi droši Vācijas paspārnē (sk.: "Vecā režīma vīriem Latvijas jaunuzbūves darbā nav vietas").

[10] Arī ģimnāziju slēdza. 1942. g. gan ģimnāziju, gan lielāko daļu universitātes atkal atvēra, izņemot Vēstures nodaļu.

[11] Waite R. G. L., *Vanguard of Nazism: The Freikorps Movement in Post-War Germany;* sk. arī: Lumans V. O., *Himmler's Auxiliaries: The Volkdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945,* p. 104–106.

[12] Pirms vācu okupācijas latvieši nelietoja vārdu *boļševiks,* jo vēl kopš P. Stučkas laikiem boļševikus sauca par *lieliniekiem.* Nacistu lietojumā vārds *boļševisms* bija cieši saistīts ar viņu priekšstatu par *aziātismu* un *antisemītismu.* Pat latviešu antisemīti antisemītismu saprata citādi nekā nacisti.

[13] Sk.: Cohn N., *Warrant for Genocide.* Latvijas sūtnis Vācijā Edgars Krieviņš pēc pirmās sarunas ar Hitleru, kas notika sūtņiem sarīkoto pusdienu laikā Hindenburga rezidencē 1933. g. 8. februārī, ziņoja, ka Hitleru ļoti interesējis minoritāšu jautājums Latvijā, "jo daudzi baltieši [domāti vācbaltieši. – *A. E.*] bija pievienojušies šai kustībai [t.i., nacionālsociālismam. – *A. E.*]. No visiem enerģiskākais ir Rozenbergs, kurš papildus studējis Rīgā" *(Lauku Avīze,* 1992. g. 10. janv., 6. lpp.).

[14] Ir vērts atzīmēt, ka saskaņā ar A. Bīlmaņa apgalvojumu Alfrēda Rozenberga dzīslās ritējušas arī latviešu un igauņu asinis. Viņš uzaudzis Tallinā, kur apmeklējis vācu skolu, un vēlāk izglītojies augstāka līmeņa skolās Rīgā. Viņš pārvaldīja gan igauņu, gan latviešu valodu. Sk. arī: *Jahrbuch des Baltischen Deutschen,* 1967, N 16.

[15] Landgericht Hamburg: Lohse's deposition. In der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a., 18 April 1950; Arājs Trial Records, p. 2243; Kirste's deposition in Arājs Trial Records, p. 2864.

[16] *Tēvija,* 1941. g. 2. jūl.

[17] Šo to par nacistu mērķiem un pretrunām nacistu likumos, tāpat to, ko latvieši saprata no vācu nodomiem un ko nacistu funkcionāri teica vai neteica, atrodam Voldemāra Buka atmiņās par sarunām ar Jelgavas gebītskomisāru brīvkungu fon Medemu. Sarunas skāra nacistu nolūku pārveidot pieminekli Jelgavas atbrīvotājiem. Tā bija daudzpusīga saruna, kurā Medems cita starpā teica: "Pirms lielās uzvaras fīrers ir aizliedzis apspriest jebkādas Lielvācijas problēmas. Arī somi nezina, kas viņus sagaida nākotnē. Neraugoties uz to, somi, tāpat kā vācu kareivji un tauta, dara visu, kas viņu spēkos, lai panāktu uzvaru. Viņiem nav laika domāt par mazsvarīgiem jautājumiem." (Sk.: "Laikraksta "Zemgale" līdzstrādnieka Voldemāra Buka saruna ar Zemgales novada komisāru brīvkungu fon Medemu par pieminekļa "Jelgavas atbrīvotājiem" pārveidošanu".)

[18] Tomēr jāatzīmē, ka tika plānota Latvijas iedzīvotāju pārvietošana dažos reģionos, piemēram, Dundagā, un plaša darbaspēka vākšana Latgalē sūtīšanai uz Vāciju. Arnolds Aizsilnieks darbā *Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945* (884. lpp.), apkopojot Vācijas mērķus un attieksmi pret Latviju, rakstīja: "Kaut gan galvenās idejas par Baltijas valstu turpmāko likteni Vācijas valdības aprindām jau pašā kara sākumā ir

bijušas visumā skaidras, šo ideju īstenošana turpretim – jādomā, kara darbības rezultātu ietekmē – bijusi visai juceklīga un brīžiem pat histēriska."

[19] Visizsmeļošāk nacistu politiku Latvijā formulējis Vilnis Zariņš apcerējumā "Laupītāju filozofija" (nr. 6., 70., 71. lpp.).

[20] Marnics H., *Kāvi pār Daugavu: Atceres un apceres par Latvijas likteņiem no 1941. līdz 1943. g.*, 51. lpp.

[21] Nuremberg document NO–1880.

[22] Šie dokumenti vispilnīgāk iztirzāti: Biezais H., "Latviešu tautas iznīcināšanas plāni", 8.–10. lpp.; Unāms Ž., *Karogs vējā*, 46.–49. lpp.

[23] Šis dokuments ir piesaistījis latviešu uzmanību. Protokolu atkārtoti publicējis Ž. Unāms grāmatā *Dzīvā Latvija* (332. lpp.). Sk. arī: Unāms Ž., *Karogs vējā*. Sapulci bija protokolējis Bormans (Nuremberg document L–221). Šajā sapulcē Hitlers pauda savas domas un vēlmes par Austrumu pārvācošanu, kā arī apņemšanos nežēlīgi realizēt iecerēto politiku.

[24] A. Rozenberga vēstule H. Lozem Berlīnē 1941. g. 21. jūlijā, Bundesarchiv, R 92 22, S. 2. Tā faktiski vārds vārdā atkārto 1941. g. 8. maija instrukcijā reihskomisāram teikto (Nuremberg document PS-1021; sk. arī: *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos*, 30. lpp.).

[25] Turpat.

[26] Sk. Dr. V. Lenca (*W. Lenz*) un Dr. Hansa Tomasa Meijera (*H. T. Meyer*) rakstītos dokumentus: YIVO Archives, Occ E 36ß–11, 12.

[27] Vācieši veica pamatīgus pētījumus par latviešu rasu vērtību 1942. g. rudenī, kad viņi vērtēja latviešu brīvprātīgos un jauniesaucamos – gan vīriešus, gan sievietes – vācu darba dienestam (*Reichsarbeitdienst*). Secinājumi bija ļoti dažādi. Tomēr kopumā rietumlatvieši tika atzīti par vērtīgākiem nekā austrumlatvieši. Nacisti gan atklāja arī starp rietumlatviešiem dažus rases ziņā nepilnvērtīgus eksemplārus. Apmēram trešā daļa jauniesaucamo tika noraidīta kā nederīga. Vērtēšana notika pēc piecu punktu sistēmas, un ikvienu, kas saņēma divus negatīvus punktus, noraidīja. Sk. Dr. Holca (*Holtz*) atbildi: YIVO Archives, Occ E3; arī Occ E3-63. Taču starp latviešiem atradās arī tādi, kas tiecās pierādīt savu rasu vērtību, kā, piemēram, Dr. L. Jēruma-Krastiņa, sk.: "Par latviešu rasisko būtību".

[28] *Das Schwarze Korps*, Berlin, 20 August 1942; publ. arī: *Mēs apsūdzam*, 15., 16. lpp.

[29] Par rūpīgumu, ar kādu vācieši gatavojās pārvācošanai, sk.: YIVO Archives, Occ E3-63.

[30] *Mēs apsūdzam*, 20. lpp.; LVVA, P-70. f., 3. apr., 54. l., 72. lp.

[31] *Mēs apsūdzam*, 21. lpp.; LVVA, P-70. f., 3. apr., 4. l., 170. lp.

[32] Šis paziņojums, kas ievietots 1942. g. 20. augusta *Mitteilungsblätter für die weltanschauliche Schule der Ordnungspolizei*, pārpublicēts grāmatā *Mēs apsūdzam* (22. lpp.). Līdzīgi paziņojumi parādījās arī *Deutsche Zeitung im Ostland*. Reģistrēties varēja Rīgā, Ādolfa Hitlera ielā 24.

[33] Plensners A., "Viktoru Deglavu pieminot", *Pulkvedis Aleksandrs Plensners*, 241. lpp.

[34] H. Biezais analizējis A. Plensnera un V. Deglava aktivitātes rakstā "Nacionālie partizāņi".

[35] Silgailis A., "Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg", S. 246–250. Daži no prominentākajiem vārdiem šai grupā bija Vilis Janums, Arturs Galindoms, Ervīns Pētersons, Nikolajs Alberts Karlsons, Emīls Grapmanis, Pauls Celle, Pauls Kovaļevskis, Bulle, Spāde un Verners Voitkus. Daži dzīvi palikušie, īpaši A. Plensners un A. Silgailis, vēlāk centās šo epizodi vēsturiski traktēt kā cildena latviešu patriotisma izpausmi. Taču no vācu ierēdņu viedokļa, kuriem viņi kalpoja, latvieši bija uzskatāmi par viņu aģentiem. Šo problēmu pētījis H. Biezais rakstā "Vācu okupācijas priekšvakarā".

[36] Šajā gadījumā vācieši atļāva reorganizēt Latviešu Karavīru nacionālo savienību; sākotnēji 1917. g. tā bija radusies kā antiboļševiku grupa A. Plensnera un A. Krodera vadībā. 1941. g. tā bija kļuvusi par vēsturisku anahronismu, un labākajā gadījumā tai nebija citas nozīmes kā aizmiglot latviešiem acis par vācu nodomiem un plāniem. Sakarā ar tās reorganizāciju Prūsijā savienība definēja savus izvirzītos mērķus, kas tika formulēti četros punktos. Pēc H. Biezā domām, trešais punkts robežojas ar nodevību; tas paredz "Latvijas iekļaušanu jaunattīstāmajā Jaunās Eiropas kārtības sistēmā" (Biezais H., "Vācu okupācijas priekšvakarā", 26. lpp.).

[37] Šo dokumentu H. Biezais analizē apcerējumā "Nacionālie partizāņi"(12.–22. lpp.). Dokuments glabājas: Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 26-291/34: Anlagen zum Kriegstagebuch des 291 I. D. Abt. Ia 22.6.41-13.2.42: Divisionsbefehl, S. 210.

[38] 3. iecirkņa policisti atrada V. Deglava līķi plkst. 15.10. Ziņojumā īsi atzīmēts, ka V. Deglavam bijis "lodes ievainojums galvā" (3. iecirkņa ziņojumu 1941. g. 18. jūlijā, ko parakstījis iecirkņa priekšnieks Vārpa, sk.: LVVA, 1376. f., 1. apr., 8. l.).

[39] Par V. Deglava slepkavību pastāv vairāki minējumi; vācieši toreiz to nosauca par pašnāvību, bet neatļāva Latvijas policijai veikt izmeklēšanu. Vispilnīgākais slepkavības apraksts rodams Aleksandra Plensnera rakstā "Viktoru Deglavu pieminot" no krājuma *Pulkvedis Aleksandrs Plensners* (248. lpp.). Skeptiskāk noskaņoti zinātnieki, kā H. Biezais, neuzticas A. Plensnera versijai par V. Deglava nāvi. Kā apgalvo H. Biezais, A. Plensners par to izteicies dažādi, un beidzamais vārds par A. Plensnera paša iespējamo līdzdalību slepkavībā vēl nav pasacīts (H. Biezā vēstule 1990. g. 4. aprīlī).

[40] Silgailis A., "Latviešu leģions", *Pulkvedis Aleksandrs Plensners*, 105. lpp. A. Freimanis bija teicis A. Silgailim, ka viņa sieva ir A. Rozenberga radiniece. Kara otrajā pusē viņš ticis atzīts par SD aģentu (Unāms Ž., "Barbarosa Latvijā", 49. lpp.).

[41] Intervija ar Rihardu Miški 1985. gadā.

[42] Latvijas Valsts vēstures arhīvā ir mape ar dokumentiem par O. Dankeru, kuru vidū atrodams R. Langes vērtējums.

[43] Biezais H., "Bijušā ministra A. Bērziņa ceļš uz koncentrācijas nometni", 33. lpp.

[44] Vispilnīgākais sekundārais informācijas avots šajā jautājumā ir: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā;* sk. arī: Silgailis A., *Latviešu leģions.*

[45] Sēdes protokolu rakstīja Bormans (Nurnberg document, L-221). Hitlera sasauktajā konferencē 1941. g. piedalījās Rozenbergs, Gērings, Keitels, Lammers un Bormans. Sk. arī: Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*, S. 61.

[46] Unāms Ž., *Karogs vējā*, 47. lpp.

[47] Sapulcē piedalījās Ž. Unāms, O. Dankers, R. Bangerskis, Karlsons, Reinhards, Dzenītis, Ē. Andersons, O. Drekslers un Jedike. Sk.: Unāms Ž., "Barbarosa Latvijā", nr. 15., 47. lpp.; nr. 16., 56. lpp.

[48] *Ereignismeldungen,* 7 July 1941.

[49] O. Freivalds, runājot par latviešu pašaizsardzības spēkiem un partizāniem, stipri maldās, sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25. lpp.

[50] Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 26-291/7, S. 160; latviski tulkots un citēts: Biezais H., "Nacionālie partizāņi", 14. lpp.

[51] Bundesarchiv-Militärarchiv, RH 26-291/34, S. 124; latviski tulkots un citēts: Biezais H., "Nacionālie partizāņi", 15. lpp.

[52] Arājs Trial Records: indicment, p. 57.

[53] A. Silgaiļa konstatējums, ka "nekavējoties uz apdraudētām vietām [latviešu partizāni. – *A. E.*] izsūtīja patruļas, izlika posteņus, reģistrēja spēkratus un vāca ieročus" (Silgailis A., *Latviešu leģions*, 10. lpp.), no militārā un SD ierobežojumu viedokļa ir ļoti apšaubāms. Ja bruņoti latvieši pārvietotos pa Rīgu, kā A. Silgailis to apgalvo, kā gan vācu patruļas varētu atšķirt "labos" latviešus no "sarkanajiem latviešiem"? Vai A. Silgailis grib sacīt, ka Vērmahts Rīgā nebija ieviesis komandantstundu? Ja bruņoti latvieši brīvi staigāja pa Rīgu, tad A. Silgailis galu galā atbalsta VDK versiju par vācu okupāciju – ka latvieši klaiņo pa pilsētu un nogalina ebrejus. Pretēji A. Silgaiļa apgalvojumam Ullersbergers izdeva tādu pavēli, kādu vienmēr izdod ikviena okupācijas armija. Ienācis Rīgā, Ullersbergers pavēlēja ieviest komandantstundu un norādīja, ka visai Latvijas palīgpolicijai jāvalkā ap roku sarkanbaltsarkana lente un jānēsā līdzi numurēta personas apliecība. Sk.: *Tēvija*, 1941. g. 1. jūl.

[54] *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25.–31. lpp. Pirms vēl bija izdota pavēle par partizānu spēku atbruņošanu un izformēšanu, pulkvedis-leitnants V. Veiss, kurš pārzināja jauniesaucamo vervēšanu Rīgā, 1. jūlijā paziņoja, ka jānodod visi ieroči (*Tēvija*, 1941. g. 1. jūl.). Nav skaidrs, vai V. Veiss šo rīkojumu izdevis pēc V. Štālekera pavēles vai pēc savas iniciatīvas.

[55] *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 31. lpp. Rīgas Kārtības palīgpoliciju bija paredzēts izveidot šādā sastāvā: 1500 Kārtības palīgpolicijas vīru; 400 cietumsargu; 100 dzelzceļa apsardzes policistu; 260 ostas policistu; 240 Rīgas apriņķa policistu; 500 rezervistu – kopā ap 3000 vīru.

[56] Šīs uzraudzības aģentūras bija: 1) vācu Kārtības policijas *(Ordnungspolizei)* Rīgas pārvalde; 2) latviešu palīgpolicijas priekšnieks pulkvedis-leitnants V. Veiss Annas ielas štābā; 3) Rīgas prefekts Roberts Štiglics, kuram ik dienas atskaitījās visi iecirkņi; 4) vācu SD pārvalde Reimersa ielā.

[57] *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25. lpp.

[58] Cit. pēc: turpat, 53. lpp.

[59] Turpat, 25., 27. lpp. Kā raksta A. Zaļinskis, vācieši pirms Latvijas okupācijas izplatīja skrejlapas, aicinādami latviešus dezertēt no Sarkanās armijas: "Latviešu karavīri, mēs zinām jūsu noskaņojumu. Pārnāciet pie mums! Mēs solām jums labu apiešanos." Taču pēc okupācijas viņi šos solījumus neturēja, un liels skaits latviešu kā karagūstekņi tika aizsūtīts uz Vāciju, no kurienes daudzi neatgriezās (Zaļinskis A., *Bez ienaida un bailēm*, 10., 11. lpp.).

[60] Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 12. Sk. arī: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25. lpp.

[61] Liela daļa šī gambīta saistīta ar Latvijas autonomijas "solījumu", kuru vācieši rasisku apsvērumu dēļ nekad nebija grasījušies pildīt. Sk.: Biezais H., "Slepenā Latvija", 4. lpp.; Samsons V., "Latvijas valstiskuma ideja laika griežos"; "Vācu-latviešu attiecības"; Strods H., "Dokumenti liecina: Izprast patiesību".

[62] H. Lozes skaidrojumu par Ostlandes izveidošanu sk. viņa liecībā: Landgericht Hamburg: In der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a., Hamburg, 18 April 1950. Sk. arī: Arājs Trial Records, p. 2240–2253.

[63] Nacistu plāni attiecībā uz latviešiem tika turēti slepenībā, un, lai gan laika gaitā cilpa ap latviešu kaklu savilkās ciešāk un vācu likuma izpausmes kļuva jūtamākas, visa patiesība par vācu nolūkiem pirms Nirnbergas prāvas nebija zināma.

[64] To ieteica A. Rozenbergs 1941. g. 15. augustā (Nurnberg document, PS–1050). Sk. arī: Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*, S. 89.

[65] Andersons E., "Ostlande", *Latvju enciklopēdija*, 3. sēj., 299.–313. lpp.

[66] Ž. Unāms domā, ka A. Rozenbergs izvēlējies Ostlandes pasludināšanai 18. novembri tāpēc, ka šis datums sakrīt ar Latvijas neatkarības pasludināšanas datumu (*Karogs vējā*, 57. lpp.). Ž. Unāms arī uzskata, ka A. Rozenberga pirmā ierašanās Rīgā 1942. g. 15. maijā – Ulmaņa puča gadadienā – nav bijusi nejauša.

[67] Šo slēdzienu Ž. Unāms izdarījis, pamatojoties uz Dr. O. Broitigama informāciju, sk.: Bräutigam O., *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges;* Unāms Ž., *Karogs vējā*, 56. lpp.

[68] Unāms Ž., *Karogs vējā*, 57., 58. lpp.

[69] Nozīmīgs informācijas avots par administratīvo sistēmu Latvijā ir: *Latvia Under German Occupation.*

[70] Haupt W., *Baltikum 1941*, S. 192; Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*, 885. lpp.

[71] Bräutigam O., *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges*, S. 80; Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*, 885. lpp.

[72] Wittrock H., *Kommissarischer Oberbürgermeister von Riga, 1941–1944: "Erinnerungen"*, S. 55.

[73] Sākotnējais plāns slēgt Latvijas augstākās mācību iestādes vēlāk mainījās. Medicīnas un Veterinārmedicīnas nodaļas 1941. g. novembrī atkal atvēra. 1941. g. decembrī tika atļautas arī tehniskās, matemātikas un dabaszinātņu nodaļas. 1942. g. martā no jauna atvēra Filoloģijas, Tautsaimniecības un Tiesību nodaļu. Vēstures nodaļa gan palika slēgta, un latviešu profesorus A. Švābi un M. Stepermani atlaida. Vēlāk uz Rīgu atsūtīja dažus vācu vēsturniekus no Herdera institūta. 1942. g. septembrī atļāva no jauna atvērt Teoloģijas nodaļu, bet tajā nedrīkstēja uzņemt jaunus studentus. Mākslas akadēmijā un konservatorijā atļāva atsākt mācības tikai 1942. gadā. Universitātes apmeklēšana bija saistīta ar darba dienestu. No bibliotēkām izņēma "kaitīgās" grāmatas un vairākus profesorus, kā K. Čaksti, L. Sēju un citus, aizsūtīja uz Štuthofu. Sk.: Straubergs K., "Latvijas Universitāte 2. pasaules kara laikā", 12. lpp.; Raisters A., *Latvijas Universitāte*, 93.–95. lpp.

[74] No visiem vāciešu veiktajiem pasākumiem darba dienesta ieviešanai bija vismazākā racionālā ekonomiskā jēga, jo pat pirms kara Latvija bija valsts, kas importēja darbaspēku. Karš un padomju un nacistu okupācija bija atņēmusi Latvijai ap 241 000 darbspējīgu cilvēku. Šī problēma aplūkota rakstā "Vācu-latviešu attiecības" (115.–130. lpp.).

[75] Latviski šo organizāciju sauca par Zemes pašpārvaldi, vāciski – *Landselbstverwaltung*. Visizsmeļošākais informācijas avots angļu valodā par Latvijas Zemes pašpārvaldi ir: *Latvia Under German Occupation.* Ž. Unāms, kurš strādāja pašpārvaldes kultūras sekcijā, pēc kara ir plaši, lai gan piesardzīgi aprakstījis šo pašpārvaldi; sk.: Unāms Ž., *Karogs vējā;* Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa.* Attiecībā uz pašpārvaldi ir vēl daudz neatbildētu jautājumu: tās atlases process, atlases socioloģiskā bāze, rasu un ideoloģiskie kritēriji. Vai visi šie ļaudis bija antisemīti vai tikai daži no viņiem? Daži no šiem jautājumiem izvirzīti H. Biezā apcerējumā *Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis.*

[76] Būtu aplam sacīt, ka visus latviešus piemuļķoja vācu "atbrīvošana". Ž. Unāms stāsta, ka viņam, Kauņā klausoties Lietuvas radio, tā nav likusies "atbrīvošana". Ceļā uz Rīgu Ž. Unāms sastapis žurnālistu Ernestu Blanku, kurš sveicinājis viņu ar vārdiem: "Nu, tad sveiki pusatbrīvotajā Latvijā!" (Unāms Ž., *Karogs vējā*, 30. lpp.)

[77] Bernhards Einbergs, bijušais K. Ulmaņa valdības satiksmes ministrs, okupācijas laikā aizstāvēja Latvijas valstiskuma ideju. 1944. g. viņu aizsūtīja uz Štuthofas koncentrācijas nometni (Unāms Ž., "No otras puses", nr. 38/39, 110. lpp.). B. Einberga beidzamās dienas Štuthofā aprakstītas tādās publikācijās kā "Štuthofa", "Ministra Einberga liktenis".

[78] Blāķis Ā., *Medaļas otra puse*, 8. lpp.; sk. arī: Vanags K., *Boļševiku jūgā*, 121. lpp.

[79] Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 44. lpp.

[80] Ž. Unāms izdala arī A. Valdmaņa fāzi; V. Štālekera uzticības persona A. Valdmanis ar pulkveža-leitnanta V. Veisa atbalstu bija iekārtojies Finansu ministrijas ēkā, kur veica zināmas administratīvas funkcijas (Unāms Ž., *Karogs vējā*, 38., 39. lpp.).

[81] Turpat, 40. lpp.

[82] A. Freimanis un V. Sanders bija repatriējušies vācu izcelsmes latvieši; O. Dankers, pats gan būdams latvietis, izpelnījās nacistu uzticību savas sievas vāciskās izcelsmes dēļ. Atgriezies Latvijā, viņš apliecināja sevi kā pilnīgu antisemītu. Viņa runas, kā, piemēram, 1941. g. 17. novembrī universitātē teiktā runa, bija antisemītisku izteikumu pilnas (*Tēvija*, 1941. g. 18. nov.).

[83] Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 16. lpp.

[84] Kā apgalvo H. Biezais, O. Dankers atgriezās Latvijā 1941. g. 20. jūlijā (H. Biezā vēstule 1990. g. 4. aprīlī).

[85] *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 20., 21. lpp.; Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*, S. 103 ff.; Andersons E., "Ostlande", "Pašpārvalde", *Latvju enciklopēdija*, 3. sēj., 1874. lpp.; Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 13.–62. lpp.

[86] M. Prīmanis bija uz Vāciju repatriējies ģermanofils, kur viņa sievai bija radi. Sk.: Unāms Ž., "No otras puses", nr. 38/39, 112. lpp.

[87] Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 43. lpp.; Biezais H., *Latvija kāškrusta varā*.

[88] I. Iekšlietu ģenerāldirektorija

Zankevičs Juris	Pašpārvaldes direktors
Birģelis Jānis	Reliģijas lietu direktors
Sīlis Oskars	Sociālā departamenta direktors
Bušs Ērihs	Veselības departamenta direktors
Jurevičs Jēkabs	Statistikas departamenta direktors

II. Finansu ģenerāldirektorija

Bogens Jānis	Finansu departamenta direktors
Priede Voldemārs	Taksācijas departamenta direktors

III. Izglītības un kultūras ģenerāldirektorija

Šnornieks Arvīds	Zinātnes departamenta direktors

IV. Ekonomikas ģenerāldirektorija

Plakans Alfrēds	Cenu departamenta direktors
Reinhards Pauls	Darba departamenta direktors
Hartmanis Arnolds	Sadales lietu direktors
Grevis Pēteris	Lauksaimniecības departamenta direktors

[89] Pauls Reinhards bija diskutablāka figūra nekā pārējie direktori. Viņš ar savu parakstu apstiprinājis daudzas pavēles par darbaspēka sūtīšanu uz Vāciju. 1944. g. viņš nodeva F. Jekelna pavēli visiem latviešiem doties uz robežu rakt prettanku grāvi visapkārt Latvijai, lai aizkavētu padomju tankus (Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 361. lpp.). Tomēr nav iemesla pārspīlēt P. Reinharda varu un saukt viņu, kā to darīja Padomju Savienība, par "latviešu Zaukelu". Kārlis Kangeris rakstā ""Nodeva reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā" (44. lpp.) devis objektīvu P. Reinharda vērtējumu.

[90] *Latvia Under German Occupation*, p. 6.

[91] Turpat, 7. lpp.

[92] Turpat, 8. lpp. Vācieši kontrolēja latviešu administratorus visos līmeņos un visās nozarēs. SD pārraugs Alfrēds Štekels sakarā ar IeTK ēkas izpēti liecināja: "Rakstītos materiālus pārbaudīja divi latvieši; es,

varētu sacīt, biju iecelts par viņu uzraugu, jo ārzemju ierēdņiem nevar pilnīgi uzticēties. Kad latvieši atklāja kaut ko ievērības cienīgu, viņi man par to ziņoja, un es pārbaudīju vēlreiz." (Landgericht Hamburg: Deposition of Alfred Steckel, 12 December 1963, p. 87.)

93 *Latvia Under German Occupation*, p. 8.

94 *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 3. sēj., 27. lpp.

95 Stahlecker's Consolidated Report, 31 January 1942, p. 31.

96 *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 3. sēj., 30. lpp.

97 Kalniņš J., "Ģenerāļa Dankera lieta".

98 H. Biezais 1990. g. 4. aprīļa vēstulē šos "nāves draudus" uzskata par kolaborantu pēckara gambītu.

99 Biezais H., *Latvija kāškrusta varā*, 61. lpp.

100 Turpat, 283.–333. lpp.

101 Turpat, 415.–502. lpp.

102 *Tēvija*, 1941. g. 18. nov.

103 Vissīkāk nacistu ekonomisko politiku analizējis K. Kangeris rakstā ""Nodeva reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā" (34.–48. lpp.).

104 Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945*, 887. lpp.

105 Turpat.

106 Dankers O., *Lai vēsture spriež tiesu*, 86. lpp.

107 Ebreju lielīpašumu – veikalu, fabriku, noliktavu – ekspropriācija sākās jau pirmajās okupācijas nedēļās. Rīkojums par to tika izdots 17. jūlijā. Par atsavinātajiem ebreju īpašumiem Rīgā sk.: LVVA, 828. f., 4. apr., 66. l.

108 A. Rozenberga vēstule H. Lozem 1941. g. 20. augustā, Bundesarchiv, R 92 22.

109 Vestermanis M., "Das SS-Seelager Dondangen – ein Modell für die geplante nazistische 'Neuordunungs Europas'", S. 145, 146.

V

SD Latvijā

Holokausts radās un tika īstenots mūsu modernajā, racionālajā sabiedrībā, pastāvot augstam civilizācijas līmenim un visizcilākajiem cilvēces kultūras sasniegumiem.

Zigmunts Baumans

Bija savākts nepieredzēti liels sauszemes karaspēks, lai iesaistītu to procesā, kas drīz vien ieguva "totālā kara" nosaukumu.

Rauls Hilbergs, 1985. g.

Drošības policijai bija pavēlēts pilnīgi un līdz galam atrisināt žīdu problēmu. Tomēr bija vēlams, lai žīdu jautājums neizvirzītos priekšplānā uzreiz, jo neparasti bargie pasākumi varētu izraisīt šoku vācu aprindās. Bija jārada šķietamība, ka vietējie iedzīvotāji paši reaģē uz gadu desmitiem ilgo žīdu uzkundzēšanos un paši ierosinājuši veikt šos pasākumus.

V. Štālekera apkopotais ziņojums, 1941. g. 15. oktobris

SD bija melnā vara. Tās pilnais nosaukums bija Drošības policija un SD (*Sicherheitspolizei und SD)* – ietilpīgs apzīmējums, kurā atspoguļojas tā izcelsme un cīņa par varu nacistu policijas hierarhijas iekšienē.[1] Pat okupētajā Latvijā tā kļuva par uzpūstu, plaši sazarotu, birokratizētu organizāciju ar nodaļām, apakšnodaļām un aģentiem katrā nostūrī. Latvijas policijas 1941. g. protokoli, kas nesen kļuvuši pieejami, liecina, ka SD jau okupācijas pirmajās dienās, pat stundās vai nu tieši, vai pastarpināti[2] ietvēra savā redzeslokā pat vistālākos novadus un pagastus. SD pārvalde Berlīnē bija Reiha Galvenā drošības pārvalde (*Reichssicherheitshauptamt;* RSHA).

Ļoti maz SD pārstāvju Latvijā valkāja pilnu melno formastērpu, bet par piederību SD liecināja melnie akcenti: melna kaklasaite, melnas zīmotnes un melna rombveida uzšuve ar sudrabotiem burtiem "SD" uz kreisās piedurknes. Žakete un bikses, gan mazliet atšķirīgas piegriezuma ziņā, bija tādas pašas kā Vērmahta kareivjiem un peļu pelēkas kā *Waffen-SS*. Dzeltenbrūnais krekls norādīja uz piederību nacistu partijai.

Pazīme, pēc kuras visvieglāk varēja pazīt SD vīrus, bija augsta cepure ar miroņgalvas zīmotni. SD dienesta pakāpes bija tādas pašas kā SS, tikai SD vīri nelietoja SS zīmotnes, bet gan miroņgalvu vai burtus "SD". SD cilvēki nekad nenēsāja SS zīmotnes uz piedurknes vai žaketes atloka. Populāru kultūras darbinieku un dažkārt pat zinātnieku nespēja ievērot atšķirības zīmes starp SD, SS, Gestapo un pat Vērmahtu pēckara periodā radīja sajukumu un daudz pārpratumu. Tiesa, atšķirība ne vienmēr ir viegli ieraugāma, un kopumā jāteic, ka Latvijas iedzīvotājiem, pat policijas aģentiem, vēl ilgi pēc okupācijas bija vājš priekšstats par to, kas ir Drošības policija un SD. SD viņiem likās kā drošības spēku priekšpulks.

Patiesībā nevienam SD nepatika: Vērmahta komandieri to lamāja, un civilās valdības ierēdņi, arī Hinrihs Loze, rakstīja par to uz Berlīni indīgas vēstules. Taču SD bija visspēcīgs – nav zināms, ka Latvijā kāds būtu tam pretojies. SD radītās domstarpības parasti izšķīra Berlīnē, kur varas struktūru starpā tika panākta "saprašanās", bet noteikumus vienmēr diktēja SD. 1941. g. 15. oktobra apkopotajā ziņojumā V. Štālekers SD ietekmi daļēji skaidroja kā militārā personāla mainības dēļ radušos faktoru.

> Vācu karaspēka straujās pārvietošanās un pārvaldes aparāta izmaiņu rezultāts bija fakts, ka, mijoties personām, pārāk bieži citādi kļuva arī viedokļi. Drošības policijā šāda mainība tika kavēta, un šī iemesla dēļ tās vadoņi palika savā vietā, cik ilgi vien bija iespējams. Rezultātā Drošības policijai bija krietni vairāk materiālu un informācijas par atsevišķām personām nekā jebkurai citai struktūrai. Drošības policiju patiešām var novērtēt kā vienīgo stabilo vācu varas iestādi.[3]

Darbības sākumposmā Latvijā SD pārstāvēja einzacgurpa A *(Einsatzgruppe A;* EG A*)*, kuru vadīja V. Štālekers. EG A bija viena no četrām tā dēvētajām mobilajām soda vienībām. Vēlāk, kad okupācija Latvijā bija nostabilizējusies un daļa varas tika nodota tā saucamajiem civilajiem varas orgāniem, te ieradās nākamā, pastāvīgā SD vienība. Lai gan norādes uz EG A darbību dokumentos atrodamas līdz pat okupācijas laika beigām, SD pilnvaras pārņēma Drošības policijas un SD komandants *(Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD;* KdS), kurš saņēma pavēles tieši no Berlīnes, bet bija pakļauts arī Drošības policijas un SD komandierim *(Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD;* BdS). Abi savukārt bija pakļauti Augstākajam SS un policijas vadītājam Ostlandē un Ziemeļkrievijā *(Höherer SS- und Polizeiführer;* HSSPF).

Pirmās einzackomandas *(Einsatzkommandos;* EK) darbojās Latvijas rietumu daļā, piekrastes apgabalā. Pirmais ziņojums vēstī par EK 1a, kas pievienojusies 291. kājnieku divīzijai, kura uzbruka Liepājai un 22. jūnija vakarā, kara pirmajā dienā, šķērsoja Latvijas robežu.

Kamēr V. Štālekers bija Rīgā, SD darbojās Rīgas prefektūras ēkā. Drīz vien, pēc pastāvīgā SD ierašanās, tas pārcēlās uz Reimersa ielu 1, uz ēku, kas aizņēma visu kvartālu.

Tāpat kā RSHA Berlīnes organizācijā, arī Latvijas SD – gan KdS, gan BdS – bija iedalīts piecās pārvaldēs. Tās bija šādas: I pārvalde – Personāls, II – Administrācija; III – Izlūkošana; IV – Valsts slepenpolicija; V – Kriminālpolicija.

Vairākas no šīm pārvaldēm bija sadalītas sīkāk; viskomplicētākā bija IV pārvalde. Daudzi kara noziegumos apvainotie SD aģenti rādīja ar pirkstu uz IV pārvaldi kā ebreju slepkavošanas aģentūru.[5] Būtu pareizi sacīt, ka šeit tika plānotas un organizētas nogalināšanas operācijas. Arī geto un koncentrācijas nometņu kontrole bija tās pārziņā. Bet jāšaubās, vai pārvaldes funkcijas bija tik viegli nošķiramas; tās darbinieki mainījās, personas tika pārvietotas ārpus pārvaldes ietvariem. IV pārvalde bija maza impērija, jo tajā tika dublētas daudzas pārējo četru pārvalžu funkcijas.

Lielākajā daļā holokausta literatūras pārāk bieži tiek lietots vārds *Gestapo*, Valsts slepenpolicija. Šādā nozīmē Latvijā Gestapo nebija. Tāds Gestapo, kāds pastāvēja šeit, bija iekļauts SD IV pārvaldē. Arī SS šturmbanfīrers Rūdolfs Lange, kurš Latvijā vadīja EK 2 un KdS, darbojās IV pārvaldes sastāvā. Atsevišķos dokumentos R. Lange minēts saistībā ar Gestapo, bet būtībā viņš bija SD cilvēks. Nav šaubu, ka Latvijā R. Lange izmantoja varu, kādu viņam deva SD komandiera pienākumi.[6]

Būtu nepareizi apgalvot, ka vienīgais iemesls, kādēļ SD vai EG ieradās Latvijā, bija ebreju nogalināšana. Tiesa, sākumā SD operāciju fokusā bija ebreju nogalināšana, bet tajā pašā laikā tās darbinieki veidoja koncentrācijas nometņu un cietumu tīklu. SD nepārtraukti nodarbojās arī ar informācijas vākšanu un iedzīvotāju noskaņojuma izvērtēšanu, šim nolūkam bija angažēts plašs vācu un vietējo aģentu kontingents. SD darbojās kā vācu okupācijas griezējšķautne. Kamēr militārpersonas nāca un gāja, SD iekārtojās; *vis à vis* ar civilo valdību tā uzņēmās alternatīvās, augstākās varas funkcijas.

Daudzo SD funkcionāru vidū, kas šķērsoja Latviju, V. Štālekers, F. Jekelns un R. Lange bija visiespaidīgākie un nodarīja vislielāko postu. V. Štālekers uzturējās Latvijā tikai divas nedēļas, un, par spīti slēptajai rasistiski naidīgajai attieksmei, kāda viņam bija pret latviešiem, viņš atstāja labu iespaidu uz tiem, ar kuriem sastapās. Pirms norīkojuma par EG A komandieri V. Štālekers bija nometināts Norvēģijā un, kā teica daži viņa sabiedrotie, vēlējās pabeigt darbu Krievijā un atgriezties savai rasei piemērotajā Skandināvijā. V. Štālekers tika nogalināts kādā militārā operācijā pie Ļeņingradas 1942. g. 18. martā, kad viņš vadīja nelielu SD grupu uzbrukumā sādžai, kurā slēpās partizāni; grupas sastāvā bija arī latviešu SD. Vispilnīgāko V. Štālekera portretu iezīmējis viņa padotais Martins Zandbergers *(Sandberger)*:

> Viņš bija enerģisks, inteliģents un godkārs. Viņam piemita optimistisks temperaments. Viņš bija dzīvespriecīgs, straujš un neaprēķināms. Kā priekšnieks viņš necieta atklātu nepaklausību, bet zināmos apstākļos pieļāva iebildumus. Viņš pārbaudīja dažādus sīkumus, bet viņam trūka metodiskās organizētības, un tādēļ viņš ne vienmēr spēja pārredzēt visu savas komandas darbības sfēru.. Viņš bija

sevišķi ieinteresēts, lai Berlīnē saprastu, ka viņš pilnīgi pakļaujas turienes pavēlei [fīrera pavēlei. – *A. E.*], ne tikai pakļaujas, bet īpaši vēlas to izpildīt.[7]

Deutsche Zeitung in Ostland ievietotajā nekrologā cildināti V. Štālekera nopelni aizmugures atbrīvošanā no boļševiku salašņām un mierīgas dzīves atjaunošanā Baltijā: "Visas viņa operācijas tika veiktas ar lielu mīlestību pret Austrumu zemi un cilvēkiem."[8] Latviešu karavīru vidū izplatītā avīze *Daugavas Vanagi* V. Štālekera nāvi komentēja šādi: "Ar viņu Vācija un Jaunā Eiropa zaudē krietnu, pašaizliedzīgu karavīru un īstu nacionālsociālistu, kas savu īsta vīra stāju pierādījis jau pirms lielās brīvības cīņas pret boļševismu – kā drošības policijas un drošības dienesta virspavēlnieks Vīnē, Prāgā un Oslo. Sākoties cīņai pret boļševismu, viņš kā Austrumu apgabala drošības policijas un drošības dienesta virspavēlnieks vadīja Baltijas telpas iztīrīšanu no boļševiku izklīdinātajiem spēkiem un bandām."[9]

Augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē un Ziemeļkrievijā SS obergrupenfīrers Frīdrihs Jekelns savu laikabiedru vērtējumā bija daudz atturīgāka persona. Likās, viņam bijis maz saskarsmes ar latviešiem. Izdarītajās zvērībās un noziegumos F. Jekelnam bija daudz lielāka loma nekā V. Štālekeram. Viņš ieradās Latvijā 1941. g. novembrī un palika līdz 1945. gadam. Viņš organizēja Rumbulas akciju un pārzināja visas masu slepkavības no ierašanās brīža līdz vācu okupācijas beigām. 1945. g. maijā viņš krita padomju karaspēka gūstā un tika nogādāts Rīgā, lai tiktu tiesāts. Viņu notiesāja un 1946. g. 3. februārī pakāra Uzvaras laukumā Pārdaugavā, Daugavas kreisajā krastā. Zīmīgi, ka F. Jekelna laikabiedri nav atstājuši viņa personas aprakstu. Šķiet, viņš bijis diezgan nepieejams, allaž darbojies saskaņā ar protokolu un parādījies publikai tikai oficiālos pasākumos. Dažas mūsu rīcībā esošās fotogrāfijas rāda viņu kā kūsājošas enerģijas pilnu cilvēku ar skaidriem, bet tajā pašā laikā draudīgiem sejas vaibstiem.

Rūdolfs Lange daudz ticis pieminēts savu laikabiedru pierakstos. Kāda KdS sekretāre Kēte Ekšteda viņu aprakstījusi šādi: "Lange bija gudrs un pašapzinīgs.. Varu apgalvot – tolaik man radās tāds iespaids – ka, būdams KdS-*Lettland*, Lange ieņēma vadošo vietu visā Ostlandes reģionā.. Būtībā es gribu sacīt, ka viņš bija ļoti spēcīgs cilvēks un pilnībā nodevies savam KdS darbam.. Doktors Lange neapšaubāmi bija īpaša un dominējoša persona.. Toreiz man, jaunai meitenei, radās iespaids, ka Lange valda pār visu."[10] Viens no viņa upuriem Gertrude Šneidere paturējusi prātā šādu impozantu iespaidu: "Lai gan viņš bija mazliet mazāks augumā un tumšāks nekā blondais, zilacainais Maivalds, viņš izskatījās ļoti glīts savā formastērpa mētelī ar kažokādas apkakli un likās virsnieks un džentlmenis no galvas līdz kājām. Jaunatnācējiem nebija ne mazāko aizdomu, ka šāds cilvēks varētu būt slepkava."[11] H. Taberta *(Tabbert)* tiesas prokurori domāja, ka R. Lange bijis H. Himlera un R. Heidriha iemīļotais skolnieks: "Saskaņā ar liecībām doktors Lange bija to mērķtiecīgo, agresīvo SS līderu prototips, kuri no saviem padotajiem prasīja bezierunu paklausību un zināja, kā to panākt."[12] Hauptšturmfīrers Heincs Trīhe, viens no R. Langes EG A padotajiem, liecina: "Viņš bija enerģisks un nebija gļēvulis. Liekas,

viņš savas uzšuves bija nopelnījis pie Štālekera un nodomājis taisīt karjeru SIPO."[13]

Josifs Bermans, Latvijas ebrejs, liecina: "Lange ir lielākais slepkava, kādu es jebkad esmu pazinis. Uzrakstīt tikai vienu grāmatu par viņu noteikti būtu par maz. Tā kā viņš ir miris, nav nozīmes par viņu runāt. Taču es gribētu atzīmēt, ka viņš ir viens no vislabāk pazīstamajiem divdesmitā gadsimta antisemītiem. Viņš tā ienīda ebrejus, ka nespēja uz tiem skatīties; neviens nekad nevēlējās ar viņu sastapties."[14]

Einzacgrupa A

SD ieradās Latvijā jau kara pirmajās stundās kā einzacgrupas A sastāvā ietilpstošās einzackomandas un teilkomandas. Pirmā zināmā grupa, kas pārnāca Latvijas robežu, bija 1.a teilkomanda valsts rietumos pie Liepājas. EK 2 un EK 1a ienāca Latvijas centrālajā daļā pie Bauskas un devās uz Rīgu. Latvijas austrumu daļu savukārt kontrolēja EK 3 un EK 1b.

EG organizēšana un sagatavošana iebrukumam padomju teritorijā sākās 1941. g. aprīlī policijas skolā Prečā Saksijā.[15] Prečā savāktie vīri nāca no dažādām vietām un pārstāvēja daudzas vācu militārās un policijas organizācijas. Viņu vidū bija cilvēki ar Polijā, Čehoslovākijā un Austrijā gūtu pieredzi, *Waffen-SS* vīri, Gestapo, Kripo (kriminālpolicija) un vācu Kārtības policijas kadri. Tieši Prečā EG un EK komandieri pirmo reizi saņēma pavēli nogalināt ienaidniekus: ebrejus, komunistus un čigānus. Pirmais ierēdnis, kas izskaidroja pavēli, bija Bruno Štrekenbahs *(Streckenbach)* no RSHA IV pārvaldes, un viņš nosauca fīreru kā šīs pavēles avotu. Taču zemākā ranga vadītāji, pat teilkomandu vadītāji, nekā nezināja par fīrera pavēli, pirms nestāvēja bedres malā.

Mācību laikā Prečā vīriem nekas nebija sacīts par gaidāmo karu pret Padomju Savienību. Klīda baumas, ka komandas sūtīs uz Angliju vai Āfriku. Tomēr daži, pamanījuši krievu un Baltijas valstu tulku klātbūtni, nodomāja, ka karš pret Krieviju notiks visā drīzumā. Mācības izpaudās galvenokārt kā ideoloģiskā un ierindas apmācība. Notika mācībstundas komunismā un antisemītismā, taču uzdevumi nepauda, ka gaidāma masu iznīcināšana. Piemēram, nekas neliecināja, ka vīriem būtu sacīts, kā notiks nogalināšana vai kādus ieročus lietos.[17] Salīdzinot nogalināšanas tehniku dažādos einzackomandu izgājienos, saskatāmas daudzas līdzības, taču ir arī atšķirības. Piemēram, Latvijā nelietoja ne ložmetējus, ne automātus, kurus cituviet izmantoja. Latvijā standarta procedūra bija šāda: divi cilvēki, no kuriem viens stāvēja, otrs bija nometies uz ceļa, šāva uz vienu un to pašu upuri; viens mērķēja galvā, otrs – krūtīs. Desmit vai divdesmit (dažkārt pat četrdesmit) vīru izšāva vienlaicīgi. Gāzes automobiļi ieradās Latvijā 1941. g. decembrī, kad lielākā slepkavošana jau bija beigusies, un nav zināms, vai tie jebkad lietoti.

Kriminālizmeklētājs Valters Minhs *(Münch)* ieradās Prečā 1941. g. pavasarī un satika V. Štālekeru. V. Štālekers sapulcinātajiem vīriem paziņoja, ka viņu uzdevums būs apsargāt un nomierināt frontes aizmuguri.

> Viņš arī piezīmēja, ka mums jācīnās pret saviem iekšējiem ienaidniekiem *(inneren Schweinehund)* un ka mums sava darba ietvaros vajadzēs pildīt dažādus pienākumus. Ar to es sapratu, ka mums būs jāatturas no kārdinājuma iedzīvoties mantā. Tika arī norādīts, ka tiem, kas nevarēs panest grūtības un dvēseles slogu, vēlāk nāksies atzīties pašiem sev šajā vājībā, bet SS vīram nav izvēles. To droši vien sacījis Heidrihs.[18]

Īsi pirms kara sākuma EG A vīri pamazām tika pārvietoti tuvāk Prūsijai, tai darbības zonai, no kuras bija jāsāk uzbrukums Baltijai. Vadība bija koncentrēta RSHA kancelejā Berlīnē, kur R. Heidrihs EG un EK šefiem vēlreiz nolasīja fīrera pavēli. Tika izdalītas instrukciju grāmatiņas *(Einsatzbücher)*, lai sagatavotu vīrus karam pret komunismu; galvenais to saturs bija čekas iestāžu atrašanās vietu uzskaitījums Padomju Savienībā un komunistu amatpersonu saraksti. Ap šo laiku EK 2 sastāvā ietilpa ap 40 cilvēku. EK 1a, kuru vadīja M. Zandbergers, bija 100 vīru. Tikai Mēmelē (tag. Klaipēda) V. Štālekers sadalīja einzackomandas pa reģioniem: EK 2 bija uzdots darboties Latvijā, EK 1a – Igaunijā, EK 3 – Lietuvā un EK 1b – Baltkrievijā. Lai gan galvenā atbildīgā par Latviju bija EK 2, periodiski arī pārējās trīs komandas piedalījās ebreju nogalināšanā. EK nekad nedarbojās kā saliedētas vienības, bet bija sadalīta teilkomandās.

Tuvojoties 22. jūnijam, kad EK 2 jau virzījās uz Padomju Savienības robežu, komandai tika piesaistīts vairāk cilvēku, to vidū policisti un dažādi eksperti un tulki. EG A devās uz Kēnigsbergu (tag. Kaļiningrada), Tilzīti (tag. Sovetska), Mēmeli (tag. Klaipēda) un Gumbinneni (tag. Guseva). Pa ceļam tai pievienojās vācu Kārtības policijas 9. un 13. bataljona vīri. Kad EG A šķērsoja Latvijas robežu, tajā bija ap 900 vīru, un tā, gan nebūdama liela no militārā viedokļa, tomēr bija ievērojams policistu un militāru lietpratēju kopojums. Tās kodols bija SD, ideoloģiski fanātiķi, gatavi iet līdz galam, lai īstenotu nacistu ideju. Daudzi no viņiem jau bija guvuši pieredzi SD darbā Polijā.[19]

Katrā EK ietilpa arī kaujai gatava *Waffen-SS* grupa, Kripo nodaļa, vairākas vācu Kārtības policijas rotas un dažāds tehniskās apkalpes personāls: telegrāfisti, šifrētāji, šoferi un administratori. Viņi brauca ar vieglajām un kravas automašīnām un motocikliem ar blakusvāģi.

EG A ienāca Latvijā pa trim ceļiem: EK 1a teilkomanda, kuru vadīja oberšturmfīrers Reiherts, un EK 2 teilkomanda, kuru vadīja E. Grauels (vēlāk vadību pārņēma V. Kīglers), virzījās uz Liepāju; 50–60 vīru lielā EK 1b Eriha Ērlingera *(Ehrlinger)* vadībā apstājās Kauņā un tad ienāca Latgalē – apstājās Daugavpilī un Rēzeknē; galvenie spēki ar V. Štālekeru priekšgalā ienāca Latvijas centrālajā daļā un devās uz Rīgu. Visām EG A vienībām un apakšvienībām, izņemot EK 2, bija jāpaliek Latvijā tikai divas nedēļas un tad jādodas tālāk uz ziemeļiem un austrumiem. EK 1a M. Zandbergera vadībā virzījās uz Pleskavu, vēlāk uz Igauniju, EG štābs devās Ļeņingradas virzienā. SD administrators

V. Minhs liecināja, ka EG A štābs sākumā vāji pārzinājis sev pakļautās vienības un vienīgā saikne ar Berlīni bijis telegrāfs.[20]

Līdz 1941. g. novembrim EK 2 vadīja Rūdolfs Bacs *(Batz)*, tad īsu brīdi, līdz 3. decembrim, Eduards Štrauhs *(Strauch)*. 3. decembrī par augstāko SD virsnieku Latvijā iecēla R. Langi, kurš līdz šim bija teilkomandas vadītājs. Vienlaikus viņš bija arī EG 2 komandieris, pastāvīgais KdS Latvijā un IV pārvaldes vadītājs.

No Mēmeles V. Štālekers iegāja Lietuvā un virzījās uz Šauļiem. Mērķis bija Rīga, kur viņš izveidoja centru SD operācijām Baltijā un Baltkrievijā. Viņš ceļoja kopā ar M. Zandbergeru, kuram vēlreiz nolasīja fīrera pavēli. Šauļos abi izšķīrās un atkal satikās Pārdaugavā. M. Zandbergers sasniedza Pārdaugavu 27. jūnijā, bet V. Štālekers uzkavējās Jelgavā un noorganizēja latviešu SD komandu. Ceļā uz Jelgavu V. Štālekers iepazinās ar Latvijas agronomu un žurnālistu Mārtiņu Vagulānu un izraudzīja viņu par pilsētas latviešu pārstāvi. Nākamajā dienā pēc okupācijas M. Vagulāns parakstīja pavēles un sāka izdot avīzi *Nacionālā Zemgale*, kurā aprakstīja daudzas SD aktivitātes. Drīz pēc tam – varbūt V. Štālekers vēl bija Jelgavā – tur nodedzināja sinagogu.

V. Štālekers ieradās Pārdaugavā tikai 30. jūnijā un atkal sastapās ar M. Zandbergeru, kurš tikmēr bija aktīvi apcietinājis ebrejus un varbūt pat veicis pirmās iznīcināšanas Rīgas apkaimē.[21]

28. jūnijā, pirms vēl Rīgas tilti bija uzspridzināti, seši vācu tanki priekšlaicīgi pārbrauca pāri Daugavai, bet tos tūliņ iznīcināja padomju bruņotie spēki. Daugavu vācieši šķērsoja apmēram 12 km uz dienvidiem no pilsētas pa karavīru būvētu pagaidu tiltu. V. Štālekers ieradās Pārdaugavā dienu pirms Rīgas krišanas.

1. jūlija rītā V. Štālekers iepazinās ar latviešu juristu Rūdolfu Turku, kuru viņš iztaujāja, atbalstīja un apsolīja pārvest pāri Daugavai. Vācu karaspēks ienāca Rīgā ap vieniem pēcpusdienā. V. Štālekera "svīta" ieradās kādu stundu vēlāk. 4. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* V. Štālekers apgalvoja, ka ienācis Rīgā kopā ar karaspēku.[22] Uz pagaidu tilta bija liels sastrēgums – un satiksme virzījās lēni. R. Turku ar kravas mašīnu atveda līdz krustojumam, pār tiltu viņš pārgāja kājām, un no tilta gala labajā krastā viņu ar vieglo automašīnu aizveda uz Rīgu.[23] Kad V. Štālekers un viņa vīri sasniedza pilsētas centru, dažas ēkas vēl gruzdēja. Ap 40 SD vīru un pulciņš latviešu aģentu, arī R. Štiglics pa Maskavas ielu cauri Maskavas priekšpilsētai devās uz centru. Maskavas priekšpilsētā kāds ar akmeni trāpīja mašīnai, kurā brauca R. Turks. Sviedēju nenoķēra, bet šo rīcību piedēvēja ebrejiem.

V. Štālekeram bija līdzi arī 20 cilvēku no EK 2 un 15 no EK 1a.[24] Nākamajās dienās Rīgā ieradās vēl vairāk EG A locekļu, to vidū Kārtības policijas 9. bataljona rota. 7. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* atzīmēts, ka pirmajās okupācijas dienās iznīcināti 400 ebreju, taču trūkst dokumentu, kas liecinātu par šīs pirmās šaušanas detaļām: kas, kur un kā nogalinājis.

5.1. tabula. SD tīkls Latvijas pilsētās 1941.–1944. g.[25]

SD štābs – Rīgā, Reimersa ielā 1	**Filiāles**
Rīga: SD galvenais štābs	Jūrmala, Ogre, Sigulda, Madona, Gulbene, Stukmaņi
Daugavpils Vadītājs H. Taberts, palīgi oberšturmfīrers Ungetīms *(Ungetüm)*, rotenfīrers Kellers *(Keller)*, hauptšarfīrers Hungerbergs un oberšarfīrers Bekers *(Becker)*. Vēlāk šo nodaļu pārņēma hauptšarfīrers E. Šīle *(Schiele)*	Daugavpils–Dagda, Krāslava, Līvāni, Rēzekne–Malta, Varakļāni, Ludza–Kārsava, Vecslabada, Abrene–Balvi, Liepna
Liepāja Vadītājs V. Kīglers, palīgs Ludvigs Šulce *(Schulze)*	Ventspils–Dundaga, Piltene, Talsi, Kandava, Kuldīga, Saldus, Aizpute, Alsunga, Priekule
Jelgava Vadītājs E. Heinsels *(Haensell)*	Ilūkste, Jēkabpils, Bauska, Tukums
Valmiera Vadītāji Verners Gotšalks *(Gotschalk)*, 1941.–1943. g.; Antons Prenners *(Prenner)*, 1943.–1944. g.; arī Geištands Kormans *(Kormann)*	Valka, Smiltene, Alūksne, Cēsis, Rūjiena, Limbaži, Ainaži, Jaunpiebalga

Kad V. Štālekers ar saviem vīriem ienāca Rīgā, viņiem bija jāsameklē milicijas un IeTK mītnes, tāpat arī telpas pašiem sev. Viņi ķērās pie latviešu SD komandas, latviešu policijas un centrālās un stacionārās SD struktūras izveidošanas. KdS dibināšana notika jau pirmajās dienās pēc vāciešu ienākšanas Rīgā.[26] Ap šo laiku viņi sāka organizēt arī ebreju šaušanu.

Tāpat kā citās Latvijas pilsētās, SD pirmais uzdevums, ienākot Rīgā, bija sameklēt čekas ēku. Čekas mītne tika meklēta dokumentu dēļ, bet, kas vēl svarīgāk, tajā ielaida apmeklētājus, kuriem demonstrēja liecības par ebreju boļševiku zvērībām. Šī propagandistiskā rakstura kara viltība ietvēra komunistu terora upuru kapu atrakšanu un līķu izstādīšanu it kā identifikācijas nolūkā. R. Turks atceras, ka viņš uzaicināts apmeklēt gan čekas ēku, kurā iegājis vācu virsnieku pavadībā, gan Centrālcietuma pagalmu, kur bijuši novietoti izraktie līķi.[29] Kā jau minēts, šo līķu fotoattēli kļuva par galvenām ziņām Latvijas nacistiskajā presē.

5.2. tabula. Drošības policija un SD Latvijā: pārvaldes[28]

Sākumā Latvijā KdS, Drošības policijas un SD komandanta postenis sakrita ar EK 2 komandiera posteni. SD kļūstot sīkāk strukturētam, EK 2 komandiera postenis atrofējās, gan neizzuzdams pilnīgi. R. Lange bija saistīts ar abiem šiem posteņiem no 1941. g. novembra līdz 1944. g. oktobrim.

I pārvalde: **Personāls**

Vada *Ostuf.* Forsters. Vēl pārvaldē strādāja Valters Heiers, Helmuts Koitnerts, Ginters Hannemans, Gerhards Bakhauss.

II pārvalde: **Administrācija**

Daudzo šīs aģentūras vadītāju vidū bija *Hstuf.* Kaufmans un Heiers. Johans Velke, *Ostuf.* Deibers, Pauls Botors.

III pārvalde: **Izlūkošana**

Vadītājs *Stbaf.* Oto Librams pārzināja šādas apakšnodaļas:

1. Vadītājs *Ustuf.* Tencers, 1943. g. – *Ostuf.* Vasermans. Kad viņu pārcēla uz Igauniju, šo posteni pārņēma *Hstuf.* Helmuts Cīglers, *Hstuf.* Klekners, *Ostuf.* Vasermans.
2. III N ("Iedzimto" novērošana), vadītājs *Ostuf.* Francs Šlezingers. Viņa pakļautībā strādāja vairāki latvieši: Avotiņš, Rodums, Krūklis, Ancis, Popovs, Purmalis, Priedis. Šajā nodaļā līdz 1943. g. darbojās arī Rikarda grupa – ziņu vācēji.[27]
3. III V (Vācu izlūkošana), vadītājs *Ostuf.* Antons Grafs.
4. III (Kultūra), vadītājs *Ustuf.* Bruno Valbrehts.
5. III (Tieslietas un vadība), vadītājs *Hschf.* Albrehts Kempgens.
6. III (Ekonomika), vadītājs N.N.(?), vācbaltietis no Jelgavas apgabala. Viņam bija pakļauti Glekners un latviešu virsnieks leitnants Janevičs.

III pārvaldē strādāja arī Oto Krauss, Erhards Grauels, Egons Ernstzons (ekonomika), Kurts Gēgingers (baznīcas lietas).

IV pārvalde: **Valsts slepenpolicija**

Šo pārvaldi var uzskatīt par visas Latvijas SD organizācijas centru, pārējās pārvaldes to apkalpoja. Vadītājs – *Stubaf.* R. Lange. Viņam bija pakļauts Arnolds Kirste, Krimināllietu izmeklēšanas direktors, Kurts Tolkīns, R. Langes adjutants pratināšanas lietās. Administrācijā strādāja Neimans, komisariātā – Nārūns, *Stubaf.* Berghauss, *Hstuf.* Foigts, *Stubaf.* Štībers, *Ostubaf.* Gerhards Maivalds, Kripo. *Stubaf.* Hince.

IV a. Komunistu lietas. Vadītājs Naktens, vēlāk Šīle. Arī Villijs Maurics un Peters Hāss.

IV b. Ebreji. Geto administrācija. Eksgestapovietis Kurts Krauze, viņa adjutants Kurts Mige. Eduards Rošmans (Rīgas geto, vēlāk "Lentas" pārzinis), Rihards Nikels (1942. g. viņa pārziņā bija Salaspils, vēlāk Centrālcietums), Oto Tekmemeirs (Salaspils nometnes priekšnieks 1943. g.), 1943. g. – *Ustuf.* Begners. Rūdolfs Zeks (Jumpravmuižas nometnes pārzinis), Greilihs (vadīja ebreju kapu racēju brigādi), *Stubaf.* Zauers (Mežaparks).

IV N Spiegi un aģenti.

5.2. tabulas turpinājums

IV. Arāja komanda. Vadītājs majors Viktors Arājs. 1943. g. novembrī komandu sadalīja 3. un 4. SD policijas bataljonā. 4. bataljonu vadīja V. Arājs, 3. bataljonu – majors Kārlis Ozols.

IV (Latviešu Politiskā policija), vadītājs Teidemanis.

IV pārvaldē strādāja arī *Stubaf.* Rūdolfs Lange, Vilhelms Štedri, Egons Heinsels (tulks).

V pārvalde: **Kriminālpolicija**

Vadītājs *Ostuf.* Ērihs Šlīters, arī Gradels, Valters Krīgers (informatoru pārzinis), Alfreds Štekels (atbildīgais par sodiem), Klauss Naktens, *Uschaf.* Gavacs.

Transporta daļa

Vadītājs Trēgers. 1943. g. arī *Uschaf.* Gīlers, *Uschaf.* Šulce, *Uschaf.* Pikards.

Aussenstellenleiter: 1943. g. – *Ostuf.* Grīze.

***BdS Ostland**: Brigf.* Valters Štālekers, Dr. Heincs Josts, *Oberf.* Humberts Ahamers-Pifraders, *Oberf.* Frīdrihs Pancingers, *Oberf.* Vilhelms Fuhs. BdS strādāja arī *Ostubaf.* Trauts, *Hstuf.* Alberts Heflers, *Ostuf.* Leonharts Jēgers, *Stubaf.* Gontards, *Stubaf.* Ristaus, *Stubaf.* Štrauhs, *Stubaf.* Pols, *Ostuf.* Festers, *Ostuf.* Grīze, *Ostuf.* Vasermans, *Hstuf.* Hizgens, *Ostuf.* Munds, *Ostuf.* Mīdingers, *Ostuf.* Šīmans (transports), *Ostuf.* Daibers (sakaru dienesta virsnieks), *Hstuf.* Kelbšs, Nīhēgens, Reiperts, Bahls, Meiksners (medicīniskā dienesta virsnieks).

HSSPF: *Gruf.* Hanss Ādolfs Prīcmans (no 1941. g. jūnija līdz novembrim), *Ogruf.* Frīdrihs Jekelns (no 1941. g. 1. novembra līdz 1945. g.). Piesaistīti: Centgrafs (tiesnesis), Vollencīns (tiesnesis).

Jūlija vidū, kopā ar galvenajiem spēkiem virzīdamies uz ziemeļaustrumiem, uz Ļeņingradu, Štālekers atstāja EK 2 aiz sevis. Pirmajās okupācijas nedēļās komandu vadīja R. Bacs, pēc tam E. Štrauhs. Līdz 1941. g. decembrim R. Lange, kurš visu okupācijas laiku ietilpa SD komandējošajā sastāvā, bija teilkomandas vadītājs Rīgā, bet jau no paša sākuma – galvenais Arāja komandas aktivitāšu organizētājs un uzraudzītājs.

SD varas sadalījums Latvijā, gan dažādu nodaļu iekšienē, gan ārēji, *vis à vis* ar citiem vācu administratīvajiem un militārajiem spēkiem, bija nenoteikts, neskaidrs un izplūdis. Piemēram, nav skaidrs, vai R. Lange savas pilnvaras saņēma tieši no RSHA, tas ir, no R. Heidriha un vēlāk no E. Kaltenbrunnera, vai no EG A pavēlnieka V. Štālekera vai BdS. Turklāt H. Himlers savu tiešo varu realizēja caur Ziemeļaustrumu HSSPF, apejot RSHA, KdS un BdS. Sākumā HSSPF Baltijā bija Hanss Ādolfs Prīcmans, kurš ieņēma posteni līdz 1941. g. 31. oktobrim, pēc tam – Frīdrihs Jekelns, kurš tajā atradās līdz kara beigām.[30]

SD palīgspēki Latvijā

Barbarosas plāna realizācijas sākumā R. Heidrihs rakstīja EG pavēlniekiem:

Attiecībā uz manu 17. jūnijā Berlīnē mutiski izklāstīto ieceri atgādinu jums sekojošo.

Jaunieņemto apgabalu antikomunistisko un pretžīdisko aprindu ceļā uz pašattīrīšanos nedrīkst likt nekādus šķēršļus. Šī vēlēšanās, ja vajadzīgs, ir jāpastiprina, neatstājot nekādas liecības, un jāievirza pienācīgā gultnē, nedodot iespēju vietējiem "pašaizsardzības spēkiem" nekādu izdevību vēlāk atsaukties uz jebkādām direktīvām vai politiskām garantijām. Tā kā jums labi zināmu iemeslu dēļ šāda procedūra ir iespējama tikai militāras operācijas sākuma periodā, Drošības policijas un SD einzacgrupām un einzackomandām, saskaņojot savu darbību ar armiju, jātiecas pēc iespējas straujāk, vismaz ar nelielu priekšgrupu, virzīties uz priekšu okupētajos apgabalos, lai apmierinātu izvirzītās prasības.

Par komandu vadītājiem jāizraugās tikai tādi Drošības policijas un SD locekļi, kam piemīt vajadzīgais politiskais jutīgums (*politisches Fingerspitzengefühl*).

Sākumā jāizvairās veidot pastāvīgas pašaizsardzības vienības ar centralizētu vadību, to vietā lietderīgāk būtu izraisīt jau iepriekš minētos populāros grautiņus.[31]

5.3. tabula. KdS pakļautībā esošās SD komandas 1942. g. beigās[32]

Kurts Krauze – geto akcijas vadītājs
Kurts Mige – komandiera vietnieks

I komanda:	II komanda:	III komanda:
Trēgers	**Neimans**	**Maurics**
Krīgers	Hāss	Štekels
Oberlehners	Albrehts	Golcs
Valters	Šumahers	Bata
Hojs	Bernackis	Grošs
Denkers	Ofers	Hēzners
Eikmeijers	Kempgens	Šteinbahs
Gšvents	Bīrvags	Šefels
Vidlers	Vīzners	Brūns
Capfs	Huterers	Eihe?
Bakhauss		Balodis

5.3. tabulas turpinājums

IV komanda: Gimihs	**V komanda: Tolkīns**	**Pievienoti 18. novembra komandā:**
Gimihs	Mataušeks	Hizgens
Ernstzons	fon Zīverss	Nārūns
Jēgermans	Hāze	Nirks
Fidora	Grēlerts	Kitels
Nīdergezēss	Vinskers	Grēfs
Valprehts	Osvalds	Lukins[33]
Zuters		
Belinskis		
Šmutovs		
Palhubers		
Auersvalds		

Avots: Lange, Einsatzbefehl für den 31.10.1942. Riga, October 30, 1942.

Vajadzība pēc vietējo palīgspēkiem, kā arī to struktūra R. Heidriha direktīvās bija slikti formulēta; tāda mēroga cilvēku iznīcināšanai nebija parauga, ko varētu atdarināt. Lielākā daļa EK komandieru, kā E. Ērlingers Daugavpilī un E. Grauels Liepājā, likās ignorējam vietējo izmantošanu grautiņos. V. Štālekers pats bija visaktīvākais "iedzimto" spēku organizētājs, un jāšaubās, vai viņš sākumā bija nodomājis tiem piešķirt lielāku lomu, nekā tā bija paredzēta R. Heidriha direktīvās. Manipulēšana ar vietējiem bija jauns elements SD repertuārā: līdzšinējās operācijās Austrijā un Polijā jautājums par vietējo iedzīvotāju izmantošanu vispār netika izvirzīts.

R. Heidriha paziņojums satur būtisku pretrunu: tajā sacīts, ka komandieriem grautiņi jāorganizē un ka jāļauj tiem izcelties spontāni. Dienā, kad vācieši pārgāja Lietuvas robežu, V. Štālekeram, spriežot pēc biļetena *Ereignismeldungen*, kļuva skaidrs, ka, cerot uz grautiņu izcelšanos spontāni, bez vadības, vēlamais rezultāts netiks sasniegts. Tā nu sākās vietējo iedzīvotāju organizēšana speciālās brigādēs. Pirmajā *Ereignismeldungen* biļetenā no Rīgas V. Štālekers, lai gan piemin arī grautiņus, galvenokārt runā par dažādu palīgspēku organizēšanu.

> Policiju organizēs vispirms kādreizējais Rīgas Politiskās policijas priekšnieks [Latvijas Politiskās policijas Aģentūras nodaļas vadītājs R. Štiglics. – *A. E.*], kuru mēs esam atveduši no Berlīnes, un tajā strādās tikai uzticams personāls. Tas tiks izmantots vienīgi komunistu un Sarkanās armijas karavīru izsekošanai. Saskaņā ar 18. armijas štāba ziņām Liepājā civiliedzīvotāji iesaistījušies cīņā pret vāciešiem. Tādējādi līdzās EK 1a uz turieni komandēta daļa EK 2 ar rīkojumu bez žēlastības vērsties pret šo situāciju.

V. Štālekera otrajā *Ereignismeldungen* biļetenā no Rīgas, kas sūtīts 7. jūlijā, tiek izklāstīti detalizētāki un skaidrāki plāni.

> Grupas vadītājs [V. Štālekers. – *A. E.*] ieradies Rīgā kopā ar EK 1a un 2. Pilsētas drošība organizēta ar Palīgpolicijas *(Hilfspolizei)* palīdzību (400 vīru); tagad karavīrus vairs netraucē snaiperi. Palīgpolicija pagaidām cietusi četru cilvēku zaudējumu. Pulkvedis-leitnants Veiss iecelts par Palīgpolicijas vadītāju; esam parūpējušies par garantijām, lai šie policisti nekļūtu par latviešu miliciju. Papildu šiem Palīgpolicijas kaujiniekiem nodibinātas vēl divas neatkarīgas vienības grautiņu rīkošanai. Visas sinagogas nopostītas; līdz šim likvidēts 400 žīdu.
>
> Rīgā boļševiki barakās nogalinājuši divdesmit vācu karagūstekņu. Atrasti dokumentāri pierādījumi. Šai procesā (to mēs noskaidrojām) pēdējo vācu kareivi līdz nāvei piekāvis kāds Rīgas žīds.
>
> Tādēļ 1941. g. 4. jūlijā Drošības policija un SD komanda nošāva simt žīdu.[34]

Patiesību sakot, ziņojums bija rakstīts pāris dienu vēlāk, bet tajā bija pavēstīti divi fakti, kas mūs varētu interesēt: ka izvēršas grautiņi un nodibināta Palīgpolicija. Nekas nebija teikts par grautiņu spontanitāti. Nekas nebija sacīts par Palīgpolicijas struktūru – vai tā bija iecerēta līdzīga Kārtības policijai *(Ordnungspolizei)* vai Drošības palīgpolicijai *(Sicherheits-Hilfspolizei)*. Ierobežodams tās funkcijas tikai ar komunistu un Sarkanās armijas personāla iznīdēšanu, V. Štālekers varbūt bija domājis Kārtības policijas variantu, lai gan vārdā *komunisti* varēja būt ietverti arī ebreji. Sākumā taču V. Štālekers, runādams par iespējamiem latviešu palīgspēkiem, klaji neapsprieda ebreju, bet gan komunistu nogalināšanu.[35]

Ziņojumā pieminēto sarkangvardu pretošanos Liepājā SD laikam gan nebija paredzējis, tādēļ tā izraisīja V. Štālekera dusmas. Cik nežēlīga bijusi komandas rīcība, nav dokumentēts.[36]

7. jūlija biļetenā beidzot kļuva saskatāmi divi Palīgpolicijas flangi. Tas skaidri liecina, ka Kārtības policijas apakšgrupa, kuru vadījis kalpakietis pulkvedis-leitnants V. Veiss, palīdzējusi atrisināt Rīgas apkārtnē dažas drošības problēmas. Ziņojumā bija vairākas neprecizitātes un puspatiesības, bet, zinot, kas ir V. Veisa vienības, mēs varam apgalvot, ka V. Štālekers runā tieši par tām. Viņa pieminētais cilvēku skaits – 400 vīru – neatbilst patiesībai. Īstenībā V. Veisa pakļautībā ap to laiku bija daudz vairāk vīru, un, kad V. Štālekers šo skaitu samazināja, viņš noteica apmēram 3000 vīru limitu. Minētie 400 vīri varēja liecināt par kādu V. Štālekera plānu, kurš tā arī palika nerealizēts.

V. Štālekera pieminētās neatkarīgās vienības kalpo kā šifra atslēga. Te mēs varam saskatīt nāvētāju komandu aizsākumu Latvijā. Vārdam *neatkarīgas* te var būt tikai viena nozīme: neatkarīgas no V. Veisa spēkiem. Viena no pieminētajām vienībām ir Arāja komanda, bet, kas vadīja otru grupu, joprojām paliek noslēpums.

Patiešām, uz šo posteni varēja būt vairāki kandidāti: H. Teidemanis, kurš uz laiku kļuva par Valmieras SD priekšnieku un vēlāk – par Rīgas Politiskās policijas šefu;

F. Rikards,[37] pērkoņkrustietis, kurš vēlāk izveidoja Latviešu kartotēku; R. Štiglics, Rīgas policijas priekšnieks, kuru V. Štālekers bija atvedis līdzi no Berlīnes;[38] A. Dikmanis, kurš pašā vācu okupācijas sākumā bija pazīstams aktīvists. Tā varēja arī būt Vagulāna grupa Jelgavā. Galu galā nav tik svarīgi, kas sastāvēja otrajā grupā; kā redzēsim 6. nodaļā, Arāja zonderkomanda pārdzīvoja gan šo, gan visas citas grupas. *Ereignismeldungen* biļetenos par šīm speciālajām grupām sacīts visai maz, noprotams vienīgi, ka tās bijis paredzēts izmantot Rīgas sinagogu postīšanā un ebreju šaušanā.

Vagulāna komanda Jelgavā

Viena no V. Štālekera minētajām grupām acīmredzot bija Arāja komanda, bet pirmais kandidāts uz otrās grupas vadītāja posteni, kas pieminēts 7. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen*, bija Mārtiņš Vagulāns no Jelgavas. Ceļā uz Rīgu V. Štālekers nolīga viņu sev par izpalīgu darbam SD un Jelgavas SD palīgvienību veidošanai.

Rezultātā Vagulāna komanda bija pirmā Latvijā organizētā SD vienība, taču tā atšķirībā no Arāja komandas drīz pēc Jelgavas ebreju iznīcināšanas tika izformēta. Nav skaidrs, kā M. Vagulāns izpelnījās V. Štālekera uzticību. Saskaņā ar versiju, ko M. Vagulāns paudis Rūdolfam Turkam, abi iepazinušies ceļā. Taču, kā liecina apstākļi un tas, cik ātri M. Vagulāns padevās nacistu nodomiem, nav izslēgta iespēja, ka M. Vagulāns vēl pirms okupācijas bijis SD aģents. M. Vagulāns bija Pērkoņkrusta biedrs, un tas varēja viņu saistīt ar V. Štālekeru.

M. Vagulāns bija beidzis Latvijas Universitāti 1934. g. un ieguvis agronoma grādu, taču pirms okupācijas lielākoties strādājis par žurnālistu dažādos Bauskas, Jelgavas un Rīgas laikrakstos.[39] Viņš bija studentu korporācijas Tālavija biedrs un vēl pirms Ulmaņa apvērsuma – Pērkoņkrusta loceklis.[40] Varbūt nacistu un pērkoņkrustiešu radniecīgais antisemītisms bija pietiekams pamats, lai V. Štālekers un M. Vagulāns saprastos ebreju jautājumā. M. Vagulāns nelika V. Štālekeram vilties. Jau ar pirmo Jelgavas okupācijas dienu, 1941. g. 29. jūniju, M. Vagulāns bija ne tikai ieguvis Drošības dienesta štāba priekšnieka pilnvaras, bet, kā jau zinām, arī saņēmis atļauju izdot avīzi *Nacionālā Zemgale*. Pirmais numurs iznāca 30. jūnijā – agrāk nekā jebkura cita nacistu laika avīze, un M. Vagulāns tajā bija minēts gan kā izdevējs, gan redaktors. Par dažiem izšķirošiem M. Vagulāna varas aspektiem mums trūkst pierādījumu. Mēs nezinām, kādas pavēles V. Štālekers viņam deva – cik atklāti viņš pavēlēja M. Vagulānam sagatavot ebrejus nogalināšanai. Pasatāv liecības, ka V. Štālekers pat izvairījies lietot vārdu *žīds* un nekad nav tieši pavēlējis nogalināt ebrejus. Taču mēs zinām, ka kopš pirmās okupācijas dienas M. Vagulāns un viņa skribenti izvērsa rupju antisemītisma propagandu, vēl ekstrēmāku nekā tā, kas rodama *Tēvijā*. Mums arī trūkst liecību par grautiņu rīkošanas aktivitāti, kādu M. Vagulāns izvērsa jau pirmajās okupācijas stundās un dienās. Iespējams, ka V. Štālekera vīri demonstrēja M. Vagulānam, kā jānotiek nogalināšanai. Varbūt sinagoga pat tika nodedzināta, kamēr V. Štālekers vēl uzkavējās Jelgavā. Par M. Vagulāna

aktivitātēm mēs zinām tādēļ, ka viņš atšķirībā no citiem latviešu vai vācu SD darboņiem ir atstājis pēdas savā *Nacionālajā Zemgalē* un Jelgavas policijas arhīvos.[41]

Tas, ka V. Štālekers iecēlis M. Vagulānu par latviešu SD štāba priekšnieku Jelgavā, ir skaidrs, jo saglabājušās pavēles ar viņa parakstu jau no 29. jūnija. Ir skaidrs arī tas, ka V. Štālekers Jelgavā atstājis vācu uzraugu, taču viņa klātbūtne informācijas avotos ir vāji nomanāma. Līdzko okupācija bija nostabilizējusies, M. Vagulāns sāka izplest spārnus. Vispirms viņš parakstījās kā Drošības dienesta štāba priekšnieks, tad kā Jelgavas pilsētas un apriņķa drošības dienesta priekšnieks un beidzot pasludināja, ka pārvalda visu Zemgali.

Viņa karjera pie nacistiem kulminēja jūlija beigās, kad kādā operācijā nedēļas nogalē tika iznīcināti 1550 Jelgavas ebreji.[42] 16. augustā pēc ebreju nogalināšanas M. Vagulānu atlaida. Iepriekšējā dienā bija slēgta viņa avīze. 15. augustā *Nacionālā Zemgale* iznāca un nekas neliecināja, ka tas ir pēdējais numurs; 18. augustā parādījās jauna avīze – *Zemgale*; tās izdevējs bija cits.[43]

Pusotra mēneša vadīdams ebreju iznīcināšanu, M. Vagulāns izveidoja plašu SD organizāciju ar filiālēm ne tikai Jelgavas, bet arī Bauskas, Tukuma un Jēkabpils apriņķa pagastos. Organizācijas bāze bija pirmskara aizsargi un policisti. Jādomā, ka ikvienu soli organizācijas paplašināšanā sankcionēja vācu SD uzraugi. Vagulāna komandā kopumā varēja būt ap 300 vīru, tikpat, cik bija Arāja komandā tās darbības periodā. Atšķirībā no Arāja komandas Vagulāna organizācija bija izpletusies ģeogrāfiskā ziņā: tā bija izkliedēta pa visu Zemgali. Pašā Jelgavā varbūt nebija vairāk par simt vīriem.

Jelgavas organizācijas modelis bija unikāls, otra tāda citos Latvijas apgabalos nebija. Jelgavas SD tīkls pastāvēja īsu laiku, pēc ebreju nogalināšanas tas saira. Policija tika pārorganizēta par Palīgpoliciju, un par jauno apgabala policijas pavēlnieku kļuva Valdis Jursons.

Vagulāna organizācijas paveids un tā radniecība ar vācu okupācijas spēkiem aprakstīta kādā viņa pavēlē, kas izdota 31. jūlijā.

> Pavēlu visiem Palīgpolicijas spēkiem valkāt aizsargu formastērpus ar aizsargu zīmotnēm un lenti nacionālajās krāsās ap kreiso piedurkni; uz tās jābūt vācu komandantūras zīmogam. Uz uzplečiem apgabala komandieris valkā divas lielas četrstaru zvaigznes, komandiera palīgs – vienu lielu četrstaru zvaigzni; iecirkņa komandieris valkā trīs piecstaru zvaigznes; viņa palīgs – divas piecstaru zvaigznes; rajona uzraugs valkā vienu piecstaru zvaigzni un vecākais virsnieks – sudraba zīmotni. SD pagasta komandants valkā vienu piecstaru zvaigzni.[44]

Vagulāna aparāts sīkāk bija sadalīts šādi: apsardzes vienība, pilsētas iecirkņu departaments, pagastu iecirkņu departaments, kriminālā daļa, vērtslietu departaments, telpu sadales departaments, ekonomikas lietu departaments, cenu kontroles departaments,

koncentrācijas nometnes komandantūra, izmeklēšanas departaments, ebreju reģistratūra, sekretariāts, pasu birojs un speciālo uzdevumu vienība.

Kā liecina Vagulāna aparāta attīstība, Jelgavas ebreju slepkavošanā nebija nekā pēkšņa, nekā spontāna. Akcijas organizēšana ilga mēnesi.

Jau nākamajā dienā pēc tam, kad M. Vagulāns sastapa V. Štālekeru, pavēles, paziņojumi un direktīvas sāka plūst no Vagulāna štāba Lielajā ielā 42 un tika publicētas *Nacionālajā Zemgalē* no 30. jūnija līdz 15. augustam.

30. jūnija numurā M. Vagulāns paziņoja virsniekiem, instruktoriem, kareivjiem, policistiem un aizsargiem, ka "nekavējoties tika nodibināti sakari ar vācu armijas vadību un noorganizēts drošības un kārtības štābs". Tajā pašā numurā M. Vagulāns aicināja visus aizsargus un policistus, kas dienējuši līdz 1940. g. 15. jūnijam, ierasties Drošības dienesta štābā. Viņš rakstīja: "Turpmākā pilsētas un visas zemes labklājība atkarīga no mums pašiem. Drošības un kārtības ziņā liela atbildība gulstas uz Drošības dienestu un aizsargiem." Savas avīzes pirmā numura ievadrakstā M. Vagulāns atzīmēja: "Lielvācijas karavīru zibeņātrā rīcība padzina brutālo Maskavas Kremļa deģenerātu un žīdu varu.. Līdz ar viņiem [komunistiem. – *A. E.*] atbildēs arī visa posta un nelaimju cēlonis – žīdi." M. Vagulāns noteica, ka štāba locekļiem kā pazīšanas zīme ap kreiso piedurkni jāvalkā sarkanbaltsarkana lente.[45] Lenti drīkstēja valkāt tikai tās personas, kuras saņēma štāba atļauju. Visi citi par to tiktu sodīti. Viņš aizliedza paaugstināt cenas, kā arī pavēlēja nodot ieročus un munīciju. Personas, kas nēsās ieročus bez komandiera atļaujas, tiks sodītas pēc karalaika likumiem (ar nāvi). M. Vagulāns aizliedza izdot avīzes un citus iespiedmateriālus. Jau nākamajā dienā ebreju tautības pilsoņiem bija aizliegts būt par pārtikas veikalu īpašniekiem vai pārvaldniekiem. Viņš aizliedza arī nodarbināt ebrejus veikalos, kuros pārdod pārtiku. Visus bezīpašnieka satiksmes līdzekļus tika pavēlēts nodot štāba rīcībā.[46]

1941. g. 1. jūlijā *Nacionālajā Zemgalē* parādījās draudīgs paziņojums. Drošības dienesta komandieris pavēlēja visu Jelgavas māju visiem pārvaldniekiem reģistrēt savus iedzīvotājus Drošības dienesta štābā. Tas bija pirmais solis, lai atšķirtu ebrejus no pārējiem iedzīvotājiem, lai gan var pieņemt, ka pārvaldniekiem ne prātā nenāca, kas tiek gatavots.

M. Vagulāns organizēja velosipēdistu komandas, kas apmeklēja visus pagastus, it kā lai aizsargātu ļaudis pret ienaidniekiem. Patiesībā velosipēdisti veica propagandas misiju, slavinādami Hitleru un "uzvarētāju" armiju un aģitēdami par nepieciešamību likvidēt ebrejus un Latvijas komunistus.[47]

Nacionālās Zemgales trešajā numurā tika publicēts šāds Drošības dienesta priekšnieka rīkojums: "Visām iestādēm, uzņēmumiem, kuru darbinieki iesaukti Drošības dienestā, līdz turpmākam rīkojumam neuzskatīt tos kā atlaistus un turpināt algu izmaksu." Cits tajā pašā numurā ievietotais rīkojums no 3. jūlija aizliedza jebkādu preču pārdošanu ebrejiem. Paziņojums beidzās ar brīdinājumu: "Rīkojuma nepildīšanas sekas – veikala

slēgšana vai vadītāja saukšana pie atbildības pēc kara laika likumiem. Tāpat tiks sodīti nežīdi, kas iepirkuši preces žīdu vajadzībām."[48]

Jelgavas ebreju iespējas ātri sašaurinājās. 3. jūlijā *Nacionālā Zemgale* latviešu un vācu valodā paziņoja, ka visi ebreji nekavējoties jāatlaiž no darba. Visiem ebreju tautības pilsoņiem, kas dzīvo norādītos rajonos un ielās, jāatbrīvo savi mitekļi un darbavieta līdz 1941. g. 5. jūlijam plkst. 18.[49]

Ebrejiem bija aizliegts apmeklēt teātrus, kino, pilsētas parkus, muzejus un visas citas mākslas iestādes un sarīkojumus.

Kā tika izpildītas šīs M. Vagulāna pavēles, mums nav zināms. Ir zināms, ka viņš iesaistīja Drošības dienestā aizsargus un bijušos policistus un radīja virkni paramilitāru komandu. Visu nākamo mēnesi Lielā iela 42 kļuva par Jelgavas varas centru. Kļūda būtu domāt, ka M. Vagulānam nebija ik dienas jāatskaitās. Pēc šo likumu izdošanas *Nacionālo Zemgali* pārņēma arvien pieaugošs antisemītisms, kuram nekā līdzīga laikam gan nebija nevienā nacistu propagandas izdevumā, pat ne Štreihera *Der Stürmer.* Piemēram, 4. jūlijā M. Vagulāns rakstīja:

> Viņu [ebreju. – *A. E.*] grēku saraksts ir tik garš un apsūdzība tik smaga. Pasaulē nav nekā zemāka, nekā neģēlīgāka par pazīstamo ēzeļa spērienu ievainotam lauvam, un to izdarīja žīds latvietim par to, ka pēdējais bija par daudz viesmīlīgs. Vadoņa Ādolfa Hitlera un Lielvācijas armijas aizsardzībā mēs tagad esam droši. Slepkavām un laupītājiem jāsaņem pelnītais sods, bet pārējie izdzenami no Latvijas uz visiem laikiem. Nekādas žēlastības un piekāpšanos! Žīdiskais odžu dzimums atjaunotā Latvijā vairs nedrīkst zelt.[50]

Nacionālās Zemgales 5. jūlija numurā atkārtoti parādījās brīdinājums, ka bez atļaujas neviens nedrīkst valkāt ap piedurkni lenti nacionālajās krāsās. Šis paziņojums ļauj noprast, ka daži uzņēmīgi latvieši izmantoja nacionālās krāsas, lai maskētu savas laupīšanas operācijas ebreju kvartālos. Ebrejiem aizliedza klausīties radio, un visus radiouztvērējus tika pavēlēts 24 stundu laikā nodot SD štābā.

Savas avīzes 7. jūlija ievadrakstā M. Vagulāns apraksta inspekcijas braucienu pa Zemgali, lai pārlūkotu savas iestādes filiāles pagastos un pilsētās. To organizācijā viņš atklāja daudz problēmu: trūka vadītāju, trūka modrības, un trūka paklausības. Būdams fanātiķis, M. Vagulāns gluži vai trakoja.

> Katra novilcināta diena prasa no latviešu tautas arvien jaunus upurus. Un upuri tā jau tik asiņaini! Žīdisma kalpi slepkavojuši bez gala un mēra sasietus latviešu ļaudis – gan bērnus, gan sievas un vīrus. Šos klaidoņus nedrīkstam palaist brīvībā. Asi un nesaudzīgi jāvērš ieroči pret sarkanajiem salašņām.

Parādīdamies tikai septiņas dienas pēc okupācijas sākuma, šis paziņojums bija līdzīgs visām 1941. g. Latvijā izdotajām pavēlēm nogalināt komunistus un atbilda šai pašā nolūkā izdotajai R. Heidriha pavēlei.

M. Vagulāns atklāja, ka Bauska ir visnepaklausīgākā viņa izvirzīto mērķu realizēšanā. Viņš rakstīja:

> [Bauskā. – *A. E.*] Drošības dienesta darbību kavē viedoklis, ka visus rīkojumus un aktivitāti jāgaida tikai no militārā komandanta. Šādam viedoklim nav iemesla, un latviskā sirdsapziņa to nevar attaisnot. Vācu draugi mūs vēl nepazīst, nezina vietējos apstākļus, un tādēļ rodas viens otrs kavēklis. Pašu latviešu interesēs un spēkos stāv tos novērst.

Pēc inspekcijas brauciena M. Vagulāns izdeva virkni pavēļu, kas pastiprināja varas žņaugus pagastos.

Norādījumi pagasta pašvaldībām:

- Pagastu drošības dienesta priekšniekam jāizziņo visu veidu ieroču un munīcijas nodošana 24 stundu laikā.
- Nēsāt un turēt ieročus pagastā atļauts tikai Drošības dienesta locekļiem, kuriem no pagasta Drošības dienesta priekšnieka izdota sevišķa apliecība vācu un latviešu valodā. Par ieroču nēsāšanu vai turēšanu bez atļaujas pēc noteiktā termiņa vainīgie sodāmi pēc kara laika likuma.
- Drošības dienesta locekļiem obligāti militāri jāsveicina vācu armijas virsnieki.
- Jācenšas atbruņot klejojošās krievu armijas daļas, pie kam ieroči lietojami tikai pretošanās gadījumā.

Un vēl draudīgāk:

- Jāarestē visas padomju varas amatpersonas un komunistu organizāciju dalībnieki.
- Visi žīdi savācami kopā un pagaidām zem apsardzības nodarbināmi pie dažādiem sabiedriskiem darbiem. Par savāktajiem žīdiem sastādāmi saraksti un iesūtāmi Drošības dienesta priekšniekam Jelgavā.
- Pagasta pašvaldība var konstruēties tikai ar pagasta Drošības dienesta priekšnieka ziņu.[52]

9. jūlijā Jelgavas SD pavēlēja 24 stundu laikā padoties visiem karagūstekņiem un ebrejiem, kas vēl slēpās. Pretējā gadījumā tiks lietoti kara laika likumi. Tiks sodīti arī karagūstekņu un ebreju slēpēji.

10. jūlijā *Nacionālajā Zemgalē* redaktora ievadrakstā paziņots, ka šodienas uzdevums ir – "latvisku stāju turpmākai cīņai", "ātri un asi jāiztīra zeme no krievu bandām, sarkaniem aģitatoriem un žīdiem". Paziņots arī, ka ebrejiem aizliegts izmantot šādas Jelgavas ielas: Lielo ielu no Driksas tilta līdz Lietuvas ielai, Akadēmijas ielu, Zemgales prospektu un Lietuvas ielu no stacijas līdz Lielajai ielai.[53]

11. jūlijā *Nacionālā Zemgale* brīdināja, ka aizliegts izlaupīt ebreju atstātās dzīvesvietas. Bija novērots, ka cilvēki, izlikdamies par Drošības dienesta darbiniekiem, dodas turp un laupa.

18. jūlijā lielākā daļa Jelgavas ebreju vīriešu tika nošķirta no ģimenēm, lai izmantotu kā darbaspēku. Arī sievietes un bērnus izdzina no pilsētas dzīvokļiem un ievietoja

koncentrācijas nometnē. Laikrakstā parādījās konstatējums: "Latvijas žīdu laiki ir pagājuši un nekad neatgriezīsies." Raksts "Žīdu glābēji" liecina, ka Jelgavas Drošības dienestam radušies sarežģījumi, kontrolējot ebreju mantu, un no SD viedokļa Latvijas iedzīvotāju attieksme pret ebrejiem ir problemātiska. Lai gan nākamā rindkopa jau citēta 3. nodaļā, šeit lietderīgi to apskatīt vēlreiz. Rakstā teikts:

> Ir vēl cilvēki, kas negrib vai arī neizprot pašreizējo laikmetu. Viņu rīcība latvju tautai godu nedara, un tā nekavējoši izbeidzama. Šeit būtu runa par žīdu atstātām mantām un produktiem .. Uzraudzības iestādēm nākas katru dienu sadurties ar gadījumiem, kur latvieši pārņem savā glabāšanā dažādas žīdiem piederošas mantas un produktus .. Labākās drēbes, vērtslietas, mēbeles un produktus žīdi "atdāvina" vai nu sētniekam, vai "labam, ilggadīgam" kalpotājam vai kaimiņam. Un tie nu arī tad ņem abām rokām vajadzīgas un nevajadzīgas lietas, lai tikai varētu "labajam" žīdiņam saglabāt kaut daļu viņa salaupītās mantas .. Dzīvei nepieciešamās mantas žīdiem nav liegts aizvest uz savu jauno dzīvesvietu, bet nekādā gadījumā tie vairs nedrīkst atgriezties savās bijušās dzīvesvietās un uzsākt "apdāvināšanu". Tas ir smags noziegums, un kā tāds tas arī saņems bargu sodu.
>
> Mēs zinām, ka daudzi vēl aizstāv žīdus .. Visi latvieši, nokratat no sevis apmātību un rīkojaties, kā īstiem latviešiem pienākas, – neņemot nekā no žīdiem un uzrādot uzraudzības iestādēm žīdu pamestos produktus un mantas. Neļaujat arī savam kaimiņam nekā pieņemt no žīdiem. Ir arī vēl paretam tādi, kas iedomājās, ka pamestās žīdu mantas ir bez īpašnieka, un viņi tās pievāc. Šādu rīcību sauc par laupīšanu, un tai pēc kara laika likumiem ir bargs sods.

21. jūlijā publicētajā plašajā vācu komandiera paziņojumā bija kāda jauna direktīva: "Žīdi savas dzīvesvietas nemaz nedrīkst atstāt."[54] Tā kā šajā laikā visi Jelgavas ebreji atradās koncentrācijas nometnē, šim paziņojumam sekojošā 1. augustā izdotā pavēle bija pilnīgi nevajadzīga.

> Rīkojums. Uzdodu visiem žīdiem, dzīvojošiem Jelgavas pilsētā un apriņķī, līdz š.g. 2. augustam plkst. 12 atstāt pilsētas un apriņķa robežas. Vainīgie šī rīkojuma neizpildīšanā tiks sodīti pēc kara laika likumiem. M.Vagulāns, Jelgavas apriņķa priekšnieks un Palīgpolicijas dienesta vadītājs. [55]

Šī pavēle bija Jelgavas ebreju nāves signāls. Pavēles datums liecina, ka Jelgavas ebreji tika nogalināti sestdien un svētdien, 2. un 3. augustā.

15. augustā M. Vagulāns uzrakstīja savu pēdējo rakstu, lai gan tobrīd nezināja, ka tas ir pēdējais.

> Mēs, Jelgavas pilsētas un apriņķa iedzīvotāji, varam būt līksmi jau par to vien, ka nu pilnīgi un galīgi esam atbrīvoti no tā elementa, kas savu labumu allaž meklējis citu cilvēku nesaskaņās, kas pārticis un barojies resns tikai no citu cilvēku sviedriem, pats darbam roku nemaz nepieliekot.

"Žīdu Jelgavā nav," vēstī neliels plakāts iebraucējiem Zemgales metropolē. Ar šo konstatējumu pietiek, lai zinātu un lai ikviens zemgalietis apzinātos, ka tieši Latvijas maizes klēts atslēgai jaunās dzīves veidotāji – vācu karavīri – parādījuši atkal izcilu uzmanību, atbalstot un saviem līdzekļiem sekmējot šīs pasaules nelaimju dzemdētājas rases piederīgo padzīšanu no tā apvidus, kur tiek ražota dienišķā maize, kur zemes svētība ir zelta kviešu birums.[56]

Tas bija pēdējais M. Vagulāna raksts *Nacionālajā Zemgalē*. 16. augustā viņš tika atlaists. Nav šaubu, ka viņš bija slaktiņa organizētājs, lai gan, kā pats izsakās, tas tika izdarīts ar vācu kareivju palīdzību. Neraugoties uz viņa rakstiskajiem fanātiskajiem antisemītisma apliecinājumiem, nav iemesla domāt, ka M. Vagulāns darīja vai vēlējās darīt vairāk, nekā vācieši gribēja. Cilvēku izdzīšana no mājām, ieslodzīšana koncentrācijas nometnēs, izdarīto slepkavību eifēmistiskie nosaukumi – tas viss bija daļa no einzacgrupu taktikas, kas atkārtojās visā vācu okupācijas zonā.

18. augustā iznāca jauna avīze *Zemgale*, kuru izdeva Valdis Jursons; viņš bija arī Jelgavas apgabala policijas priekšnieks. Redaktors bija Andrejs Mazvērsītis.

M. Vagulāna "krišanas" iemesls ir noslēpums. Varbūt tai bija kāds sakars ar Zemgales gebītskomisāra brīvkunga fon Medema ierašanos. Apgabalu savā pārziņā bija ņēmusi civilā valdība. Varbūt "krišanas" pēkšņuma cēlonis rodams M. Vagulāna pēdējā rakstā, kurā viņš nekļūdīgi un atklāti paziņoja, ka tie bijuši vācieši, kas nonāvēja Jelgavas ebrejus.[57]

Teidemaņa SD grupa Valmierā

Informācija par Herberta Teidemaņa grupu ir ļoti minimāla un iegūta no diviem Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumentiem ar viņa parakstu. Pirmais dokuments datēts ar 1941. g. 18. jūliju; tajā viņš paziņo, ka 19. jūlijā ieradīsies vācu SD pārstāvis. Tādēļ viņš pavēl Valmieras apriņķa Palīgpolicijas komandieriem katrā pagastā izraudzīt divus vietējos policistus, kas nodarbosies ar SD lietām. Bez tam viņš pavēl diviem pārstāvjiem ierasties norādītā laikā un būt gataviem ziņot vācu SD amatpersonai par situāciju katrā pagastā, kā arī iesniegt arestēto personu sarakstu. Valmieras apriņķī bija 50 pagastu, un mēs zinām, ka H. Teidemanis vadīja 100 vīru grupu. H. Teidemanis arī informē komandierus, ka jāizvēlas pārstāvji no pašaizsardzības grupām. Dokumentu parakstījis H. Teidemanis, Valmieras apriņķa SD pārstāvis, un Jūlijs Kristaps Jaunsniķeris, Valmieras apriņķa pašaizsardzības spēku vadītājs.[58]

Otrs dokuments ir memorands, kuru H. Teidemanis nosūtījis Valmieras un Valkas apriņķa SD komandieriem un vadītājiem. Tas datēts ar 1941. g. 5. augustu:

> Paātrinātās akcijas pret komunistiem beigušās; nākotnē šāda veida darbs jāveic parastajā tempā. Tāpēc es jums pavēlu:
> Sagatavot pilnu ziņojumu par katru arestēto personu, arestētos un lieciniekus nopratināt uz vietas un savākt visu nepieciešamo informāciju.

> Daudzos pagastos ir novērots, ka informācija par seņemtajiem uzdevumiem ir tikusi izpausta un ka šie uzdevumi ir apspriesti SD grupas visu locekļu starpā. Es atkārtoju, tāda uzvedība nav atļauta. To vajag zināt tikai konkrētai personai vai personām, kam uzticēta atbildība par uzdevuma izpildi.
> Tie, kas izpauduši informāciju par [jūsu] darbu, turpmāk tiks sodīti, neizslēdzot arestus.[59]

Salīdzinājumā ar Vagulāna grupu Teidemaņa grupa tika organizēta vēlāk, un dokumenti daudz uzskatāmāk atspoguļo H. Teidemaņa saistību ar vācu pavēlēm. H. Teidemaņa informācijā nekas nav sacīts par ebreju nogalināšanu, bet, domājams, arī viņa SD vīri bija iejaukti ebreju lietās, lai gan Valmieras apriņķī ebreju bija maz. V. Štālekera 1941. g. 15. oktobrī sastādītajā statistikas tabulā ierakstīti 209 upuri – komunisti un ebreji. Turklāt mēs arī zinām, ka Valmieras apriņķa ebrejus nošāva Arāja ceļojošā komanda.

Latviešu SD 1942.–1945. g.

Lai gan vācieši uzskatīja latviešu SD grupas par pagaidu vienībām, kā to pierāda M. Vagulāna gadījums, latviešu SD rindas trīskāršojās pēc tam, kad ebreji bija iznīcināti. Slepkavošanas periodā, līdz 1941. g. decembrim, latviešu SD bija daži simti vīru – to skaits Vagulāna un Arāja komandās kopā varbūt pat nesasniedza 500. Taču ap 1943. g. to bija vairāk nekā 1000. Galvenais iemesls bija vācu sakāve pie Maskavas un sarkano partizānu skaita pieaugums.

Pirmās latviešu SD "pastāvības" pazīmes parādījās 1941. g. oktobrī (varbūt pat vēl agrāk, septembrī), kad R. Lange un O. Librams Rīgā noorganizēja divas tulku brigādes, lai izmantotu tās gaidāmajā Maskavas un Ļeņingradas okupācijā. Abas grupas bija EK 1b pakļautībā, un pēc ierašanās savās nometināšanas vietās – viena Ļeņingradas tuvumā un otra Minskā – tām bija jāveic SD vispārējie uzdevumi, kuros ietilpa "ienaidnieku" nogalināšana.[60] Kamēr ziemeļu grupa tika iesaistīta smagās cīņās pret partizāniem,[61] Minskas grupu izmantoja ebreju slepkavošanai Minskā un tās apkārtnē.[62] Pirmā dokumentētā Arāja komandas došanās uz fronti notika kopā ar virsleitnanta Kondrāta Kalēja vadīto rotu; 1942. g. 14. februārī tā tika sūtīta uz Narvas apkaimi, kur bija izvietots V. Štālekera štābs.[63]

Kaut gan mums ir pārāk maz liecību, lai dokumentētu latviešu SD augšanu soli pa solim, nesen, kad kļuva pieejami Latvijas Valsts vēstures arhīva materiāli, dienas gaismu ieraudzīja tabula, kurā redzams SD organizācijas stāvoklis 1943. g. sākumā. Šajā periodā, *Winterzauber* akcijas laikā, latviešu SD bija izaugusi gandrīz līdz 1200 locekļiem. 5.4. tabulā redzami latviešu SD spēku apjomi un izvietojums 1943. g. 25. janvārī.

Latviešu SD ģeogrāfiskais izvietojums no 1942. līdz 1943. g. bija ļoti stabils. 1943. g. lielākais kontingents, ap 338 cilvēkiem, bija stacionēts Rīgā, bijušajā Latvijas karaskolā

5.4. tabula. Latviešu SD spēku struktūra 1943. g. janvārī

	Izvietojums	Virsnieki	Apakšvirsnieki	Kareivji	Kopā	Slimi	Ievainoti	Atvaļinājumā	Arestēti	Dezertējuši	Reālais spēks
II rota	Salaspils	8	15	54	77	4	-	3	1	1	68
III rota	Rīga	7	14	124	145	24	-	11	49	19	42
IV rota	Rīga	3	25	88	116	15	2	10	-	3	86
V rota	Austrumu fronte	4	25	125	154	18	3	4	1	-	128
VI rota	Salaspils	4	1	107	112	3	-	3	1	1	104
Administrācija	Rīga	7	17	39	63	4	-	5	-	-	54
Baltkrievijā	Baltlkrievija	7	41	236	284	2	1	3	-	-	278
Skolā	Firstenberga	2	5	60	67	-	-	-	-	-	67
Latgales zonderkomanda		4	12	57	73	-	-	-	-	-	73
Liepāja	Liepāja	-	12	23	35	-	-	-	-	-	35
Daugavpils	Daugavpils	1	7	30	38	-	-	-	-	-	38
Valmiera	Valmiera	-	-	4	4	-	-	-	-	-	4
Jelgava	Jelgava	-	3	5	8	-	-	-	-	-	8
Abt. departaments	Rīga	-	-	1	1	-	-	-	-	-	1
Mācību atvaļinājumā	Rīga	-	-	13	13	-	-	-	-	-	13
		47	177	966	1190	70	6	39	52	24	999

Avots: *Stimmungs und Lagebericht für die Zeit vom 1. bis 31. Januar 1943,* LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., 14. lp.

K. Barona ielā 99. Rīga bija galvenā bāze, kur citur izvietotās vienības periodiski atgriezās, lai atveseļotos, uzkrātu spēkus un trenētos. Daļa Rīgas kontingenta tika izmantota dažādu SD objektu apsardzei pilsētā un tās apkārtnē: Reimersa ielas štābā, cietumā un Jumpravmuižā.

Otrais lielākais SD kontingents bija nometināts Baltkrievijā, galvenokārt Minskā, taču tā darbība izvērsās apkaimes pilsētās un mežos. Minskas vienības bija vienīgās latviešu SD grupas, kuras vēl 1942. g. bija saistītas ar ebrejiem; 1943. g. tās galvenokārt medīja partizānus Baltkrievijas mežos.

Nākamā lielākā grupa, apmēram 189 vīri, apsargāja Salaspils koncentrācijas nometni, kas atradās kādus 20 kilometrus uz austrumiem no Rīgas pie Daugavas. Divas Salaspils vienības mainījās nometnes sardzē. Bija jāapsargā nometnes ārējais perimetrs un jāpavada ieslodzītie uz darbu akmenslauztuvēs vai citās vietās. Kāda latviešu SD grupa, pazīstama kā Madonas SD (vadītājs Alberts Vidušs), apsargāja nometnes iekšieni, bet tā varēja arī nebūt iekļauta 5.4. tabulā.

Aizsargiem un policijas darbiniekiem

Mūsu zeme ar Lielvācijas dzelzs spēku ir kļuvusi brīva un neatkarīga. Turpmākā pilsētas un visas zemes labklājība atkarīga no mums pašiem. Drošības un kārtības ziņā liela atbildība gulstas uz drošības dienestu un aizsargiem.

Ievērojot mīnēto, lūdzu aizsargu organizācijas komandieņus organizēt savas vienības. Komandieņiem pēc iespējas tuvākā laikā ierasties Lielā ielā Nr. 42, Drošības dienesta štabā pie manis sīkākai informācijai.

Personas, kas sastāvēja policijas dienestā līdz 1940. g. 15. jūnijam lūdzu pieteikties drošības dienesta štābā, Lielā ielā 42.

Drošības dienesta štāba priekšnieks.

UZAICINĀJUMS

Visi nācionāli domājoši latvieši — pērkonkrustieši, studenti, virsnieki, aizsargi un citi, kas grib aktīvi piedalīties mūsu zemes tīrīšanā no kaitīgiem elementiem, var pieteikties pie drošības komandas vadības, Valdemāra ielā 19 no pl. 9—11 un 17—19.

13. att. Presē publicētie aicinājumi stāties Drošības dienestā

Paziņojumu kreisajā pusē publicējis Mārtiņš Vagulāns (*Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 30. jūn.). Paziņojumu labajā pusē publicējis Viktors Arājs (*Tēvija*, 1941. g. 4. jūl.)

Ceturtā lielākā vienība bija Latgales zonderkomanda, kas pirmo akciju veica 1943. g. 18. janvārī. Bija paredzēts, ka 1943. g. sākumā tā cīnīsies pret partizāniem uz Latvijas un Baltkrievijas robežas akcijā ar nosaukumu *Winterzauber*. Liekas, zonderkomanda 1943. g. beigās tika izformēta, tās locekļi atsūtīti atpakaļ uz Rīgu un iekļauti Ozola bataljonā.[64] Latgales vienību vadīja Bruno Tone un pārraudzīja SS hauptšturmfīrers Kaufmans. Pirmo Latvijas grupu vadīja leitnants Medens un otro – leitnants Dzelzkalējs.[65]

Iepriekš parādītajā SD reģionālās struktūras tabulā dotie skaitļi, īpaši tie, kas attiecas uz Jelgavu un Valmieru, šķiet, pārāk mazi. Tabulā minētajiem rādītājiem vajadzētu pievienot Teidemaņa Politiskās policijas grupu, kurā 1943. g. martā bija 314 izmeklētāji. Grupa bija tieši pakļauta III departamenta KdS.[66]

1943. g. novembrī latviešu SD sadalīja divos – 3. un 4. SS policijas bataljonā. V. Arājs komandēja 4. bataljonu un Kārlis Ozols – 3. bataljonu.[67]

1944. g. jūlijā, kā liecina skaitļi, SD locekļu skaits ir samazinājies. 3. un 4. bataljonā kopā tobrīd bija 847 vīri – 610 kareivji, 41 virsnieks un 196 instruktori. Līdz 1944. g. 1. jūlijam 108 Latvijas SD locekļi tikuši nogalināti, 24 nomiruši, 14 pazuduši bez vēsts un 365 ievainoti.[68]

1944. g. vidū Arāja komandu izvāca no karaskolas K. Barona ielā 99, lai atbrīvotu vietu latviešu leģionāriem, un neilgi pirms evakuēšanas uz Vāciju tās štābs bija pārcelts uz Mazo Kalnu ielu 3, uz bijušā geto teritoriju.[69] 1944. g. vidū latviešu SD vienības pārcēlās uz Kurzemi; Arāja vienība tika evakuēta uz Vāciju, Ozola bataljons pievienots Latviešu leģionam.

SD skola Firstenbergā[70]

Kā latviešu SD vērtīgākā daļa tās labāk izglītotie locekļi visu 1942. g. tika sūtīti uz Firstenbergas policijas skolu Berlīnes tuvumā. 1941. g. Latvijas SD vienības izmantoja tikai slepkavošanas akcijām, bet 1942. g., taktikai mainoties no zibenskara uz parasto karu,[71] tām bija jākļūst par profesionālu cīnītāju vienībām. Daudzi latviešu SD vīri, arī V. Arājs, devās uz Firstenbergu mācīties. Pavisam no 1942. līdz 1943. g. skolu apmeklēja ap 500 latviešu.

SD prese un propaganda

Jau ar pirmajām okupācijas stundām SD pārņēma savā ziņā Latvijas presi un radio. Starp pirmajiem paziņojumiem – pavēles nodot ieročus un pret ebrejiem vērstu likumu izsludināšana – bija rīkojumi, kas aizliedza publicēties bez atļaujas. Pirms vāciešu ienākšanas Rīgā radio vadību bija pārņēmusi patriotu grupa no Valsts filmu uzņēmuma.[72] Viens no pirmajiem okupācijas spēku darbiem bija to pārņemt tiešā kontrolē. Pēc okupācijas iznākošo preses izdevumu saturs liecina, ka tie varēja nākt klajā tikai tad, ja redaktori un žurnālisti bija iesaistījušies nacistu propagandā. Itin visi Latvijas

preses izdevumi bez izņēmuma jau ar pirmajām okupācijas stundām slavināja Hitleru un vācu armiju un izvērsa dzēlīgu antisemītismu. Tā bija gan Rīgā, gan visās provinces pilsētās. 1. jūlijā, pirms vēl V. Štālekers bija uzspiedis Rīgai savu kontroli, sāka iznākt izdevums *Brīvā Zeme*; taču to bez ceremonijām slēdza, un par okupētās Latvijas centrālo preses orgānu kļuva *Tēvija*. Šo laikrakstu izdeva E. Kreišmanis, un tam bija vairāki redaktori: sākumā Arturs Kroders, pēc tam Andrejs Rudzis un Pauls Kovaļevskis. Arī provinces laikrakstus vadīja SD uzraugi.[73]

Nacistu preses saturam Latvijas vēsturē nav analogu. Pat tad, kad komunisti pārņēma presi 1940. vai 1944. g., process bija daudz pakāpeniskāks, un padomju propagandas naida izpausmes, lai gan turpinājās daudz ilgāk, bija mērenākas. Nacisti informāciju kontrolēja pilnībā un visos līmeņos. Šķiet, nevar piekrist M. Vestermanim, kurš apgalvo, ka bija tikai viena, Vērmahta kontrolēta propagandas aģentūra, kas bija pakļauta OKW *(Oberkommando der Wehrmacht)*.[74] Drīzāk gan visiem nozīmīgākajiem okupācijas varas atzariem – Vērmahtam, SD, Abvēram un nacistu partijai – bija savas cenzūras aģentūras. Pirmā radio propaganda nāca no Kēnigsbergas, kuru kontrolēja Antikominternes birojs. Propagandu raidīja skaļruņi, vāciešiem iesoļojot Rīgā.

Vācieši vēl nebija ieradušies Latvijā, kad viņu propaganda jau bija dzirdama. Kara pirmajās stundās ar saviem antisemītiskiem vēstījumiem uzstājās Ernests Treiguts-Tāle.[75] Lai gan mums šo raidījumu saturs nav zināms pilnībā, daži no tiem bija publicēti Liepājas avīzē *Kurzemes Vārds*, un pieraksti liecina, ka tajos bija ietvertis visi nacisma un antisemītisma galvenie postulāti.

Ar propagandu nodarbojās vācieši, vācbaltieši un latvieši. Visviltīgākā propagandistu grupa bija tā sauktie zonderfīreri – to daļēji veidoja latviešu virsnieki, kas pēc padomju okupācijas bija meklējuši patvērumu Vācijā. 1941. g. maijā nacisti Austrumprūsijā vienkop savāca apmēram 200 latviešu virsnieku, ietērpa tos vācu formās un piekomandēja dažādām militārām vienībām par "tulkiem", kas praksē nozīmēja, ka viņiem jānomierina vietējie iedzīvotāji un jāizskaidro nacisms (antisemītisms). Latviešu zonderfīreriem Latvijas iedzīvotāji ticēja vairāk nekā vāciešiem vai vācbaltiešiem.

Kā raksta M. Vestermanis, Latvijas presi pārraudzīja Uzraudzības padome; tā bija daļa no propagandas grupas "Rīga". Vairākums šīs aģentūras darbinieku bija baltvācieši, kas runāja latviski: prof. V. Klumbergs no Herdera institūta, zonderfīreri Grosbergs, Menzenkampfs, Ziharts un varbūt svarīgākais no visiem – V. Štālekera uzticības persona Hanss E. Dreslers.[76] Būdami cenzori un pārraugi, viņi vienlaikus darbojās arī KdS, Rikarda komandā un latviešu Politiskajā policijā, veikdami kontroli un novērošanu.

Atsauces un skaidrojumi

1 SD pirmsākumus vispilnīgāk iztirzājis Helmuts Krausniks un Hanss Heinrihs Vilhelms, sk.: Krausnick H., Wilhelm H.-H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges.*

2 Ātrums, ar kādu SD ietekme izplatījās Latvijā, īpaši propagandas līmenī, liecina par SD agrākiem kontaktiem ar latviešiem. Varam izvirzīt hipotēzi, ka SD iespaids, īpaši pirmajās okupācijas dienās, izplatījās ar Pērkoņkrusta palīdzību. Bija zināms, ka Pērkoņkrusts Berlīnē sadarbojies ar SD vēl pirms Barbarosas. Mēs zinām, ka V. Štālekers, būdams Jelgavā, iepazinās ar Pērkoņkrusta biedru Mārtiņu Vagulānu un iecēla viņu par Drošības dienesta štāba priekšnieku Jelgavā. Viens no daudzajiem okupantu uzdevumiem, kādu veica Vagulāns, bija velosipēdistu komandu organizēšana – tolaik tas bija viens no ātrākajiem transporta līdzekļiem – propagandas braucieniem pa Zemgali. (Sk. turpmāk.)

3 Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941.

4 Biļetenā *Ereignismeldungen* vācu valodā rakstīts: *"..sich der 291 Division angeschlossen."* Minētā grupa bija daļa no EK 1a (teilkomanda). EK 1a galvenā daļa virzījās uz priekšu kopā ar komandieri Martinu Zandbergeru, kurš, dodamies uz Igauniju, ienāca Rīgā kopā ar V. Štālekeru.

5 Piemēram, uz atšķirībām starp III un IV pārvaldi norāda Jirgens Krēgers. Sācis strādāt Rīgas SD, viņš atzīmēja: "Ap mani bija pilnīgi atšķirīga pasaule. Ēdienreizēs varēja sastapt dažus 2. einzackomandas locekļus. Daži no tiem, īpaši IV pārvaldes darbinieki, atstāja uz mani nepatīkamu, pat atbaidošu iespaidu. III pārvaldes cilvēki bija daudz humānāki, daži pat simpātiski." Citur grāmatā Krēgers iet vēl tālāk, apgalvodams, ka daži viņa SD kolēģi ir cilvēki ar augstām ētiskām prasībām.

6 Radniecība starp SD un Gestapo nebūt nav vienkārša, un šeit nav nepieciešams iztirzāt tās iemeslus. Tomēr ir skaidrs, ka Gestapo, kas 30. gados bija neatkarīga slepena policijas aģentūra, no 1941. g. iekļāvās Himlera SS impērijā.

7 Official Transcript of American Military Tribunal, N II, in the matter of the United States of America against Otto Ohlendorf et al., vol. 6, p. 2158.

8 *Deutsche Zeitung in Ostland,* 28 März 1942.

9 *Daugavas Vanagi,* 1942. g. 3. apr.; sk. arī A. Freimaņa rakstu par V. Štālekeru *(Laikmets,* nr. 15, 1942).

10 Deposition of Käte Eckstädt, 23 March 1974, Mülheim/Ruhr; Landgericht Hamburg: Trial Records of Trühe et al., p. 411.

11 Schneider G., *Journey into Terror,* p. 42

12 Schwurgericht Dortmund: Verdict against Günther Hugo Friedrich Tabbert, 1969.

13 Arājs Trial Records: deposition of Heinz Trühe, 16 October 1959, SB I, p. 32.

14 Yad Vashem Archives, 02/870: deposition of Joseph Berman.

15 Nürnberg: Einsatzgruppen Case: Testimony by Otto Ohlendorf and Walter Blume, vol. 3/4, p. 133–135, 139, 140; Martin Sandberger, vol. 6/7, p. 2141. ff.

16 Par einzacgrupu aktivitātēm Polijā sk:. Paul A., *Katyn,* p. 63.

17 Par mācībām Prečā sk.: Langericht Hamburg: Strafurteil gegen Heinz Georg Trühe und Arno Besekow, 29 April 1975. Gandrīz visi SD vīri, kas liecināja tiesā, bija izgājuši sagatavošanas posmu Prečā. Sagatavošanas fāze vispilnīgāk atklāta: Nürnberg: Einsatzgruppen Case, Vol. 4, October 1946–April 1949.

18 Landgericht Hamburg: deposition by Walter Münch, Trial records of Trühe and others, p. 145.

19 Par SD vēsturi pirms Barbarosas sk.: Padfield P., *Himmler.*

20 Landgericht Hamburg: deposition by Walter Münch; Trial records of Trühe and others, p. 145. V. Štālekers savā apkopotajā ziņojumā 1941. gada 15. oktobrī rakstīja: "Kamēr lielākā daļa Drošības policijas bija

izvietota Lietuvā un Latvijā, 700 km aizmugurē, citas vienības tika izmantotas cīņai pret partizāniem aiz gandrīz 600 km garās frontes līnijas. Lai nosūtītu informāciju no šī plašā apgabala, kas atradās tālu projām no Rīgā novietotā uztveršanas centra, bija pieejams tikai viens mazs un viens vidējs raidītājs. Ārpus 200 km zonas pat armijas telefoniem nebija nozīmes. Pilnīga EG kontrole tādējādi bija iespējama, tikai personiski kontaktējoties, lai gan ceļi un ielas, ieskaitot *Rollbahn* [īpašs militāras nozīmes ceļš. – *A. E.*], bija neaprakstāmi sliktā stāvoklī."

21 Liela daļa informācijas par V. Štālekera došanos uz Rīgu smelta M. Zandbergera liecībās, lai gan viņš noliedz, ka būtu pavēlējis kādu arestēt vai sodīt Rīgā vai tās tuvumā. (Nürnberg: Einsatzgruppen Case: transcript of procedings, p. 2178).

22 Patiesībā V. Štālekers neienāca Rīgā kopā ar karaspēku. Viņš nogaidīja, kad beigsies kauja Daugavas kreisajā krastā, un ienāca Rīgā tikai ap plkst. 16 1. jūlija pēcpusdienā (intervija ar Rūdolfu Turku 1985. g. 30. augustā).

23 1. jūlija pēcpusdienā ap plkst. 19 R. Turks ieradās V. Štālekera vadītā sanāksmē Romas viesnīcā. V. Štālekers pauda prieku par Rīgas ieņemšanu, bet nekā neteica par ebrejiem. Nākamajā dienā R. Turks atkal sastapa V. Štālekeru, šoreiz Rīgas prefektūrā. R. Turks saka, ka viņš nekad nav dzirdējis V. Štālekeru aģitējam par ebreju nogalināšanu. Vēlāk O. Librams piesaistīja R. Turku kā ziņu vācēju, vēl vēlāk – kā latviešu SD tulku brigādes vadītāju Minskā (intervija ar Rūdolfu Turku 1985. g. 30. augustā).

24 Nürnberg: Einsatzgruppen Case: Sandberger's testimony, p. 2162, 2164.

25 SD centrs Rīgā atradās Reimersa ielā (vēlāk pārdēvēta par Moltkes ielu) 1. Galvenās SD filiāles *(Aussenstellen)* bija apriņķu centros: Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā un Valmierā. Bez tam trīsdesmit deviņās provinces pilsētās bija "punkti" *(Schutzpunkt* un *Punkt)* (LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., 39. lp.).

26 EG uzdevumus R. Heidrihs norādījis vairākos paziņojumos, arī 1941. g. 2. un 4. jūlija paziņojumos no Berlīnes (Bundesarchiv, #70/SU 32, S. 384–390, 398–400.). Visu iepriekš teikto, izņemot ebreju nogalināšanas plānu, apstiprinājis A. Kirste, toreizējais EK 2 un KdS augstākais funkcionārs Latvijā, kurš 60. gados devis liecības vairākās kara noziegumu prāvās Hamburgā.

27 Domājams, ka pirms F. Šlezingera nodaļu vadīja hauptšturmfīrers Ēverss un viņa vietnieks SS unteršturmfīrers Vīmans. Arī Jirgens Krēgers, kurš par savu darbu SD rakstīja *"So war es"*, strādāja SD izlūkošanas dienestā.

28 Šīs tabulas pamatā ir V. Arāja tiesas prāvas dokumenti, sk.: Arājs Trial Records: deposition by Franz Schlesinger, 18 April 1964, Heidenheim, p. 1392–1407.

29 Saruna ar R. Turku 1985. g. 30. augustā.

30 Arājs Trial Records: Heinz Trühe's deposition, 16 October 1959, SB I, p. 40. H. Trīe, kura ieņemamais postenis ļāva viņam zināt, kāda ir SD vadības struktūra Latvijā, teica: "Latvijā, Igaunijā un Lietuvā bija vietējie komandieri, kas bija pakļauti BdS. Krasnogvardeiskā bija EG A. EG A komandieris un BdS bija viena un tā pati persona. Taču EG A bija pašai savas vienības."

31 Arājs Trial Records: Indictment, p. 57.

32 Komandas locekļu vārdi nosaukti 1942. g. 31. oktobra pavēlē, kuru parakstījis R. Lange. Komandai bija pavēlēts pārmeklēt Latvijas geto. Šai akcijai bija sadzīti 80 Latvijas ebreju policisti, kurus pēc tam nogalināja geto *Blechplatz*.

33 1942. g. 18. novembrī, Latvijas neatkarības pasludināšanas dienā, SD, baidīdamies no latviešu demonstrācijām, savāca vēl vienu komandu 22 cilvēku sastāvā, lai tā novērotu un kontrolētu notikumus Rīgas ielās. Izņemot sešus cilvēkus, "18. novembra komanda" bija tā pati, kas pārmeklēja geto (LVVA, P-1026. f., 1. apr., 4. l., 20. lp.).

[34] Šai laikā EG vienības atradās arī vairākās citās vietās: galvenās komandas bija Kauņā un Daugavpilī, bet teilkomandas – Šauļos, Liepājā, Jelgavā, Cēsīs, Tartu un Pleskavā. V. Štālekers arī ziņoja, ka vēl viena EK 1a daļa ir sagatavota Rēvelei (Tallina) un tūliņ dosies turp. Pērējās EK 2, kā viņš ziņoja, paliek Liepājā. Bija iespaids, ka visām citām einzacgrupas daļām jāsapulcējas Rīgā (6. un 7. jūlija biļetens *Ereignismeldungen*).

[35] To apliecina R. Turks un V. Arājs, sk.: Arājs Trial Records: Arājs pretrial interrogation, p. 16.

[36] Liepājas civiliedzīvotāju pretošanās labi dokumentēta padomju laika vēstures izdevumos, sk.: *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā*, 61.–70. lpp.; arī: Siljakovs K., *Mana atbilde*, 28.–48. lpp.

[37] Kartotēkā bija ierakstīti "neuzticamie" latvieši. Vairāki cilvēki gan iebilst, ka F. Rikards nebija tikai SD pakalpiņš, bet sekoja Pērkoņkrusta vadītājam Gustavam Celmiņam. Tā ir taisnība, ka Latviešu kartotēka tika izmantota BBC raidījumā par attiecīgā laika notikumiem (intervija ar Ē. Pārupu 1986. g. 3. jūlijā un Ā. Šildi 1985. g. 17. jūnijā).

[38] Arājs Trial Records, SB I, p. 82. Ernsts Neimans 1964. g. 16. martā liecināja, ka R. Štiglics regulāri iesniedzis ziņojumus SD.

[39] M. Vagulāna biogrāfijas dažas detaļas iezīmējis viņa draugs un sabiedrotais Jānis Grīnblats, sk.: Grīnblats J., *Jaunkundz, nepareizi savienots*, 54., 55. lpp.

[40] Īsu M. Vagulāna autobiogrāfiju sk.: *Tālavija 1900-1965*, 266. lpp.

[41] Nav gan iedomājams, ka M. Vagulāns būtu atstāts Jelgavā bez jebkādas SD uzraudzības. SD direktīvas un priekšraksti bija izdoti gan vācu, gan latviešu valodā. Taču dokumenti vācu valodā netika parakstīti.

[42] Jelgavas ebreju noslepkavošanas datums nav precīzi nosakāms. Daži pierādījumi liecina, ka tas noticis nedēļas nogalē 25.–26. jūlijā, citi, ka 2.–3. augustā.

[43] Mums nav konkrētu liecību par M. Vagulāna atlaišanu. Varam pieņemt, ka M. Vagulāns, kuram nebija pieredzes policijas darbā, ticis atlaists kā regulāru policijas uzdevumu veikšanai nepiemērots. Vēlāk M. Vagulāns iesaistījās Arāja komandā un 1943. g. tika ieslodzīts Centrālcietumā par ebreju sievietes izvarošanu Minskā (intervija ar Ē. Pārupu 1992. g. 15. decembrī). M. Vagulāns nomira 1982. g. Austrālijā psihiatriskajā slimnīcā.

[44] LVVA,1408. f., 1. apr., 58. l., 1. lp. Jelgavas apriņķa priekšnieka un policijas palīgdienesta vadītāja 2. pavēle, 1941. g. 31. jūlijs.

[45] Jāatzīmē, ka tie bija vācieši, kas izvēlējās Latvijas nacionālās krāsas piedurknes apsējam. Ullersbergers Rīgā darīja to pašu. Pirmais piedurknes apsējs, kādu lietoja latvieši, norādīja piederību Sarkanajam Krustam.

[46] Visas minētās pavēles publicētas *Nacionālās Zemgales* 1941. g. 30. jūnija numurā.

[47] *Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 1. jūl.

[48] Turpat, 2. jūl.

[49] Minētās ielas bija Driksa, Zvejnieku iela, Lapskalna iela, Kazarmju iela, Pulkveža Brieža iela, Dobeles iela visā garumā, Vaļņu iela, Lietuvas iela līdz Platones ielai, dzelzceļa loks līdz Lielupei un visa Jaunās Jelgavas daļa labajā Lielupes krastā, sk.: *Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 3. jūl.

[50] Turpat, 4. jūl.

[51] Turpat, 7. jūl.

[52] Turpat, 8. jūl.

[53] Turpat, 10. jūl.

[54] Turpat, 21. jūl.

[55] Turpat, 1. aug.

[56] Turpat, 15. aug.

[57] Fon Medems drīz pēc tam, kad Jelgava nonāca viņa pārvaldījumā, uzrakstīja memorandu, kurā uzsvēra, ka tie bijuši vājprātīgie latvieši, kas nogalinājuši Zemgales ebrejus. Par fon Medemu nepieciešami sīkāki pētījumi.

[58] LVVA, 1423. f., 1. apr., 9. l., 30. lp.

[59] Turpat, 11. lp.

[60] V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra apkopotajā ziņojumā teikts, ka ap šo laiku uz Baltkrieviju aizsūtīti 150 latviešu palīgi.

[61] Pierādījumi par ziemeļu "tulku" grupu atrodami arī biļetenos *Ereignismeldungen* (nr. 130, 1941. g. 7. nov., 6. lpp.; nr. 140, 1941. g. 1. dec, 5. lpp.). Par Ļeņingradas grupu stāsta arī Oskars Perro darbā *Holmas cietoksnis*. Šo grupu eksistenci apliecina arī Ilgvara Skaistlauka autobiogrāfiskā skice, kas atrodas Berlīnes Dokumentu centrā un kāda SS šturmbanfīrera dokumentā (*Institut für Zeitgeschichte*, File Fa 213/2).

[62] Juristam R. Turkam bija piešķirta leitnanta pakāpe, un viņš 1942. g. vadīja vienu no Minskas "tulku" grupām. 1942. g. vasarā Minskas teritorijā varēja būt ap 300 latviešu (intervija ar R. Turku 1985. g. 30. augustā). Par akciju Borisovā sk.: Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 578.

[63] Pastāv informācija, ka kāda Arāja vīru vienība 1941. g. oktobra vidū tika aizsūtīta uz Krieviju. Mēs zinām, ka vismaz viena Arāja vīru grupa 1942. g. sākumā pie Nasvas cīnījās pret partizāniem. Vienu grupu vadīja leitnants K. Kalējs, otru – leitnants Harijs Svīķeris (Rekšņa F., "Lielinkvizitora nedarbi un gals", 23. sept.; sk. arī: *Laikmets*, 1942, nr. 15). Pēc F. Rekšņas teiktā, 1942. g. martā bija divas latviešu vienības. Jēkabs Kalniņš 1942. g. 16. februārī raksta, ka pirmo latviešu SD frontes vienību vadīja Svīķeris, sk.: *Zemgale*, 1942. g. 16. febr.

[64] Komanda sastāvēja no trijām izlūku vienībām: A – Ludzā, B – Dagdā un C – Sebežā. Pirmās divas bija komplektētas no latviešiem, bet Sebežā, šķiet, bija igauņu vienība. Katrā vienībā bija apmēram trīsdesmit "kareivju", kā arī virsnieki, šoferi, tulki un izlūki. Visas vienības vadīja vācieši. Vienības bija bruņotas ar smagajiem un vieglajiem ložmetējiem, mašīnpistolēm, pistolēm un karabīnēm. Transporta vajadzībām zonderkomandai bija sešas kravas mašīnas, divpadsmit vieglās automašīnas un viens autobuss, kuru varēja saņemt no centra, kad vajadzēja (LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., 12. lp.).

[65] Arājs Trial Records: deposition of Jānis Vanders (Tīģeris), 16 June 1978, p. 5727.

[66] LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., 98. lp.

[67] VDK arhīvi Rīgā: Majora Kārļa Ozola liecība, Staļinogorska, 1945. g. 30. oktobrī.

[68] Informācija smelta sarakstos, ko sastādījis pulkvedis A. Plensners un pulkvedis-leitnants A. Zaķis Latviešu leģiona štābā, sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 4. sēj., 290., 291. lpp. Saskaitot aktīvajā dienestā esošos cilvēkus ar nogalinātajiem un ievainotajiem, iegūstam skaitli 1358, kas aptuveni atbilst 1943. g. aprēķinam. Lielais ievainoto skaits var liecināt, ka latviešu SD vienības 1943. un 1944. g. mestas trieciena smagās kaujās. Jāatzīmē, ka kopējais SD kalpojošo latviešu skaits varētu būt arī lielāks. Liekas, ka 1943. g. daži pārcelti no SD uz Latviešu leģionu.

[69] Patlaban mēs vēl nezinām visas vietas, kurās latvieši varētu būt kalpojuši. Klīst baumas, ka daži piedalījušies Varšavas geto sacelšanās apspiešanā, taču to neapstiprina nekādas dokumentāras liecības. Tikpat nepamatots ir apgalvojums, ka latviešu komanda strādājusi Treblinkas nāves nometnē, kā to Kloda Lancmana filmā *Shoah* paziņo Francs Suhomels, Treblinkas sargs.

[70] Vācijā bija vēl dažas citas skolas, kuras apmeklēja latviešu SD vīri. Nav pierādījumu, ka latvieši būtu sūtīti uz Travniku nometni, kā dažkārt tiek apgalvots.

[71] Par izmaiņām nacistu politikā sk.: Kangeris K., ""Nodeva Reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā", 34.–48. lpp.

[72] Latviešu pretošanās kustības spēki sāka plānot Rīgas radio ieņemšanu 26. jūnijā, kad vācu armija bija sasniegusi Pārdaugavas nomali. Domājams, ka radio sagrābšanu zināmā mērā vadīja vācieši. A. Jekstes vadītā grupa no Valsts filmu uzņēmuma iegāja radio ēkā un sāka raidīt plkst. 9.45 – apmēram trīs stundas pirms vācu karaspēka ienākšanas pilsētā. Skanēja patriotiska mūzika – "Svēts mantojums šī zeme mūsu" un nacionālā himna "Dievs, svētī Latviju!". A. Jekste nolasīja uzsaukumu, kas kopumā bija patriotisks, bet saturēja vienu nacistiski antisemītisku teikumu, kuru vēlāk atkārtoja vairāki preses izdevumi: "Reiz par visām reizēm darīts gals Latvijā komunismam un žīdismam." Šis teikums atrodams divos avotos: *"Hallo, Latvija"* (1941, nr. 1, 7. lpp.) un Latvijas Valsts vēstures arhīvā (P-97. f., 1. apr., 4. l., 33. lp.). Arhīva materiālos atrodam arī pārspīlētus čekas zvērību aprakstus: "..bet mēs vairs nevaram atgriezt dzīvē tos jaunos Latvijas vīriešus un sievietes, kas tika noslepkavoti čekas pagrabos Stabu ielā 12 un sadedzināti centrālās apkures krāsnīs. Es lūdzu jūs glābt, kas vēl glābjams no uguns un iznīcības." A. Jekste gan cieši nesaista ebrejus un čeku, bet tieša asociācija ir nojaušama.

[73] Vietējām avīzēm okupācijas laikā vairākkārt mainījās nosaukums un redaktori; sekojošais uzskaitījums parāda tikai 1941. g. situāciju: *Bauskas Vēstnesis*, redaktors un izdevējs Mārtiņš Šimiņš; *Cēsu Vēstis*, redaktors Arvīds Paukulis; *Daugavas Vēstnesis*, redaktors Alberts Zembergs; *Daugavpils Latviešu Avīze*, redaktors Roberts Obrams; *Jēkabpils Vēstnesis*, redaktors Alfrēds Ozols; *Ludzas Vēstnesis*, redaktors Pēteris Grīnvalds; *Malienas Ziņas*, redaktors Edgars Stalbovs; *Nacionālā Zemgale*, izdevējs un redaktors Mārtiņš Vagulāns; *Smiltenietis*, redaktori Pēteris Antēns un Jānis Bērziņš; *Sporta Pasaule*, izdevējs un redaktors Nikolajs Seglenieks; *Taisnā Vaga*, redaktors un izdevējs Mārtiņš Vagulāns, redaktors Jānis Grīnblats; *Tālavietis*, redaktors Jānis Vesets; *Talsu Vārds*, redaktors Aleksandrs Jansons; *Tukuma Ziņas*, redaktors Gustavs Grīnbergs; *Ventas Balss*, izdevējs Arvīds Beķeris, redaktors Alberts Cīrulis; *Zemgale*, izdevēji Valdis Jursons un Gustavs Grīnbergs, redaktors Andrejs Mazvērsītis. Līdzās jau nosauktajiem redaktoriem centrālajā un provinces presē antisemītiskus rakstus publicēja arī Fēlikss Bīviņš, Augusts Bročs, Raimonds Čaks, A. Elgūts, Jānis Grīnblats, Pēteris Iklāvs, Imants Ilmājs, Jēkabs Kalniņš, Kārlis Ķezbers, Jānis Lauva, Oļģerts Liepiņš, Harijs Maldonis, Velta Maldone, Jānis Martinsons, Kaspars Mežods, F. Pomelnieks. Ernests Sarkanbārdis, A. Silarājs, Ādolfs Šilde, Arnolds Šmits, Viktors Šteinbergs, Arnolds Strautnieks, Arveds Vilde, Jēkabs Vītols, J. Zalcmanis, Teodors Zeltiņš un citi.

[74] Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts*, 78. lpp.

[75] E. Treiguts-Tāle darbā *Latvieši, karš ir sācies!* apraksta savu darbu Kēnigsbergas radio, kas darbojās Antikominternes biroja paspārnē.

[76] Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts*, 78. lpp.

VI

Arāja komanda

> Apsūdzētā noziegums bija pretlikumīgs un sodāms. Lai gan viņš rīkojās saskaņā ar Dr. Langes pavēlēm,.. šīs pavēles bija noziedzīgas un nevar kalpot apsūdzētajam nedz par attaisnojumu, nedz piedošanu.. Vēl vairāk, jurists Viktors Arājs zināja, ka viņa darbība bija pretlikumīga.
>
> *Tiesnesis Dr. Vāgners, Hamburgas Zemestiesa, 1979. g.*

> Ar vāciešiem esot tā, ka, ja vien viņi dabūjot kāda cilvēka mazo pirkstiņu, tad šis cilvēks esot pazudis, jo drīz vien esot spiests uzņemties un veikt tādas lietas, ko viņš nekādā gadījumā nebūtu darījis, ja vien kaut kā varētu no tā atbrīvoties.
>
> *Viktors Arājs Arnoldam Aizsilniekam, 1944. g.*

Nacistu Drošības policijas un SD einzacgrupas, virzīdamās caur padomju teritorijām, organizēja iedzimto (*Einheimische*) palīgspēkus, kuru pienākums bija palīdzēt nacistiem nogalināt ebrejus un citus "nevēlamus elementus", lai realizētu to, ko eifēmiski dēvēja par Drošības policijas uzdevumiem. Valters Minhs, vidēja ranga SD funkcionārs, kurš darbojās EG A kancelejā Latvijā, ziņoja, ka 1941. g. jūlijā vai augustā dota pavēle izveidot speciālas iedzimto vienības "netīrajam darbam".[1] Šo "netīrā darba" darītāju vienību, sauktu zonderkomandas, organizēšanā SD nebija kāda viena, noteikta parauga. Tikai Latvijā vien bija vairāku tipu komandas. Vislielākā un visilgāk pastāvošā zonderkomanda bija tā, kuru izveidoja Viktors Arājs. Mēs precīzi nezinām, cik cilvēku nošāva Arāja komanda, bet ir pamats domāt, ka Arāja vīri nogalinājuši vismaz 26 000 no tiem aptuveni 85 000[2] civiliedzīvotāju, kas gāja bojā Latvijā vācu okupācijas laikā. Arāja komandas netiešo slepkavību skaits varētu būt ap 60 000. Sākot ar 1942. g., Arāja komanda piedalījās arī iznīcināšanas akcijās ārpus Latvijas, īpaši Minskas apkaimē. Kopš 1942. g. Arāja vīri bija iesaistīti arī partizānu tvarstīšanā un dažreiz pat cīnījās frontē. Par līdzdalību nacistu zvērībās V. Arāju 1979. g. notiesāja Hamburgas Zemestiesa, kas viņam piesprieda mūža ieslodzījumu. Viņš mira 1988. g. Kaseles cietumā.

Lai gan Latvijā nedzīvoja daudz ebreju, slepkavošanas apjomi bija plašāki, nekā R. Heidrihs un citi holokausta plānotāji paredzēja. Pirms padomju robežu šķērsošanas

1941. g. 22. jūnijā nacistiem nebija pieredzes šāda mēroga slepkavību organizēšanā. R. Heidrihs bija izplānojis akciju lielos vilcienos, un einzacgrupas tika taktiski un ideoloģiski apmācītas. Taču tā bija "teorija". Kad einzacgrupas uzsāka akcijas, bija jārīkojas pēc noteikta plāna un "jāizgudro", kā realizēt holokaustu.[3] Sākotnējā plānā, cik zināms, iedzimtajiem bija paredzēta noteikta loma ebreju slepkavībā, taču tas bija naivi un, kā izrādījās, nepraktiski. Hitlers, Himlers un Heidrihs domāja, ka slepkavībām jānotiek, pirms vēl kara dūmi izklīduši, kā daļai no militāras operācijas, kas nodrošina aizmuguri. Spriežot pēc agrīnajām pavēlēm un memorandiem, iedzimtajiem domātā programma paredzēja atklāt propagandas uguni uz Austrumu iedzimtajiem un gaidīt, kad vietējo pilsoņu pūļi celsies slepkavot ebrejus grautiņu stilā. Neviens dokuments neliecina, ka sākotnējā plānā būtu ietilpis kaut kas līdzīgs Arāja zonderkomandai; tas bija improvizācijas rezultāts un izveidojās pakāpeniski.

Drīz pēc padomju robežas pāriešanas V. Štālekers atklāja, ka grautiņu proponēšana nav devusi gaidītos rezultātus; kā rāda vairāki dokumenti, latviešu kūdīšana spontāniem uzbrukumiem ebrejiem bijusi neveiksmīga.[4] Nākamais solis bija izveidot no vietējiem vienību, kas kalpotu par grautiņu katalizatoru. Rīgā, kur V. Štālekers pats uzraudzīja operāciju, šī alternatīva izgāzās. Pat pēc tam, kad bija izlemts par strukturētas vietējo pusmilitāras vienības nepieciešamību, V. Štālekers turpināja domāt, ka šī vienība pastāvēs īsu brīdi un pēc ebreju iznīcināšanas tiks izformēta tāpat kā Vagulāna SD komanda Jelgavā. Tostarp Arāja komanda auga. No 300 vīru lielas vienības, kāda tā bija slepkavošanas laikā 1941. g. rudenī, tā 1943. g. sākumā bija palielinājusies līdz 1200 vīriem un kļuvusi par ievērojamu spēku. Arāja komandas noturība lielā mērā izskaidrojama ar tās derīgumu savu uzdevumu pildīšanā, lai gan sekmējoši faktori bija arī vācu sagrāve pie Maskavas un sarkano partizānu aktivizēšanās Austrumos.

Savu likteni ar nacistiem 1941. g. bija saistījuši arī ievērojamāki latvieši nekā V. Arājs. Pat SD V. Arājs nebija vienīgais latviešu kvislings, lai gan viņu atceras kā visspilgtāko un neģēlīgāko piemēru. V. Arāja izvēle no vācu viedokļa bija nejauša, jo ar viņa starpniecību, lai cik viņš pats būtu neievērojams, SD dziļi iespraucās latviešu sabiedrības augstākajās aprindās – studentu korporācijās. Latviešu korporāciju – īpaši *Lettonia* biedru iesaistīšanās Arāja komandas darbībā nebija nejauša.

Īsa biogrāfija[5]

Viktors Bernhards Arājs dzimis 1910. g. 13. janvārī Baldonē. Visi liecinieki raksturoja viņu kā vidēji slaidu, izskata ziņā parastu cilvēku. Pasē rakstīts, ka V. Arāja seja bijusi ovāla; viņam bija zilas acis un blondi mati. Ebrejs Matīss Lutriņš, kurš pārdzīvoja holokaustu, jo strādāja Arāja komandas garāžā, stāsta, ka V. Arājam bijusi "simpātiska seja".[6] E. Medalje, kura arī palika dzīva un kādu laiku strādāja virtuvē Valdemāra ielā 19, nevarēja atcerēties viņā ko īpašu: "Viņam nepiemita nekas sevišķi raksturīgs, kas varētu iespiesties atmiņā."[7] J. Franks-Pranks, zilā autobusa šoferis, attēlo V. Arāju kā

diezgan slaidu, spēcīgi veidotu cilvēku: "Raksturot viņa sejas vaibstus ir grūti, bet es domāju, ka pazītu viņa attēlu."[8] Dažās pieejamajās fotogrāfijās viņš izskatās gludi skuvies cilvēks ar simetriskiem sejas vaibstiem.

V. Arāja tēvs Teodors bija kalējs un lauksaimniecības mašīnu remonta meistars. Viņa māte Berta Anna Burkevica (vācu rakstībā *Burkevitz*) bija Bauskas apriņķa Codes pagasta vācbaltu izcelsmes pārtikuša zemnieka meita.[9] Nav iespējams noteikt, cik vāciska bija Berta Anna, bet domājams, ka viņas vecāku mājās bieži runāja vācu valodā, jo viņa dažkārt runāja vāciski pat ar saviem bērniem. Liekas, viņas vāciskā izcelsme mājās bija zināma saspīlējuma cēlonis, jo gadsimta sākumā Latvijā vāciešus nemīlēja. Viktora tēvs nevēlējās, lai mājās runātu vāciski, un, liekas, tēva griba bija noteicošā. Pieaudzis Viktors pilnībā uzskatīja sevi par latvieti ("Jūtos kā latvietis, mani audzināja par latvieti"[10]). Viņš vāji runāja vāciski. Dienestam SD turpinoties, viņa vācu valoda uzlabojās, bet vismaz visu 1941. g. viņam blakām arvien bija tulks. Arī tiesas prāvas laikā, lai gan V. Arāja vācu valoda bija tekoša, pat veikla, viņš brīžiem ieminējās par savu nevācu izcelsmi. V. Arāja mātes izcelsme varēja iespaidot viņa izvēli zonderkomandas vadītāja postenim. Mūsu rīcībā nav nacistu dokumentu ar V. Arāja rasu piederības novērtējumu, kādi ir par citiem funkcionāriem, bet, lai virzītos uz augstākiem posteņiem, šis fakts nevarēja palikt neievērots. Ir zināms, ka jebkāda saikne ar vāciešiem un Vāciju ietekmēja amatpersonu izvēli un kur nu vēl mātes izcelsme.[11]

Kad V. Arājs bija četrus gadus vecs, sākās Pirmais pasaules karš. Viņa tēvu iesauca cara armijā, un ģimenē viņš vairs neatgriezās. Pēc kara un Krievijas revolūcijas viņš caur Ķīnu atgriezās Latvijā, atvezdams līdzi ķīniešu sievu. 1927. g. vecāki izšķīrās.

Pirmā pasaules kara laikā Arāju māja Baldonē bija nodegusi, un Viktors, viņa māte un māsa Elvīra bija spiesta dzīvot zemnīcā. Hamburgas tiesā stāstītajā savas biogrāfijas versijā viņš saka, ka drīz pēc tēva iesaukšanas armijā māte un bērni devušies uz Codes pagastu un dzīvojuši vecvecāku lauku mājās. 1941. g. versijā, kas ir detalizētāka, viņš stāsta, ka ģimene devusies uz Rīgu un proletarizējusies. Māte strādājusi fabrikā, un mazais Viktors vadījis dienas, ielās spēlēdamies ar bērniem. Kad astoņu gadu vecumā viņš kļuvis savai mātei par nastu, tā aizsūtījusi viņu pie radiniekiem uz laukiem, kur viņš strādājis par govju ganu. "Darbadiena bija no saules līdz saulei. No šī fakta iemācījos, ka tikai ar čaklu darbu un mācīšanos dzīvē var ko sasniegt. Biju ļoti cītīgs un čakls. Mans labākais draugs bija suns. Savas spēļu lietas taisīju pats."[12]

Vecvecāku pārtikušās lauku saimniecības (160 hektāru) ēkas kara laikā tika nodedzinātas, neskarta bija tikai kūts un kāda saimniecības ēka. Ģimene gulēja kūtī. Tā dzīvoja Codes pagastā līdz 1926. g., kad vecvecāki nomira. Tad māte kopā ar bērniem pārcēlās uz Jelgavu un par mantojumā saņemto naudu noīrēja dzīvokli, kurā izdeva istabas.[13]

Pirms ģimenes došanās uz Jelgavu V. Arāja tēvs reiz laukos bija Viktoru saticis un runājis ar viņu. Taču Viktors vairs nebija viņu pazinis. Tēvs atkal bija nozudis, bet vēlāk

atgriezies, lai šajā apkārtnē nopirktu saimniecību. Kā stāsta Arājs, tēvu pēc Otrā pasaules kara komunisti nogalinājuši. Viņa māte kara laikā aizbēga uz Austriju, vēlāk kopā ar Elvīru emigrēja uz ASV, kur mira Ročesterā Ņujorkas štatā.

Piecpadsmit gadu vecumā V. Arājs sāka strādāt par laukstrādnieka palīgu, vēlāk par laukstrādnieku. Ziemā viņš gāja skolā. Kā V. Arājs stāsta savā 1941. g. biogrāfijas versijā, viņa māte pelnījās ar gadījuma darbiem – Codes pagastā viņa bija pazīstama kā veikla linu plūcēja un kartupeļu racēja. Apmēram 16 gadu vecumā V. Arājs iepazinās ar ceļojošiem amatniekiem. Amatnieku meistars pierunāja viņu beigt strādāt par laukstrādnieka grašiem un doties līdzi amatniekiem. "Tā sākās manas klaidoņa gaitas pa visu Latviju, ceļot mājas, kūtis un pirtis."

Jelgavā V. Arājs gribēja iestāties klasiskajā ģimnāzijā, bet māte viņu pierakstīja arodskolā. Otrajā mācību gadā viņš tomēr pārgāja uz Jelgavas ģimnāziju. V. Arājs čakli mācījās un saņēma stipendiju. Skolas brīvdienās viņš smagi strādāja dažādus fiziskus darbus. Pēc ģimnāzijas beigšanas 1930. g. viņš iestājās armijā, Vidzemes artilērijas pulkā, kur uzdienēja par kaprāli. Vēl būdams dienestā, 1932. g. viņš iestājās Latvijas Universitātes Juridiskajā fakultātē.[14] Lai gan universitātē viņš saņēma stipendiju, dzīve Rīgā bija dārga, un, līdzko dienests armijā beidzās, V. Arājs bija spiests meklēt darbu. Ar zināmām grūtībām viņš atrada vietu uz pusslodzi policijas rezervē. V. Arājs apgalvoja, ka darba atrašanas grūtībās bijis vainojams viņa zemais sociālais stāvoklis. 30. gadu sākumā viņš sāka interesēties par radikālā šovinisma virzienu politikā un iestājās organizācijā, ko sauca par Viestura savienību.[15]

Viņš lūkojās arī pēc plašākām izdevībām un tika uzņemts *Lettonia* – visvecākajā un cienījamākajā Latvijas studentu korporācijā.[16] Ikvienam latviešu parvēnijam tā bija liela veiksme: ja ne uzreiz, tad vēlāk viņš varēja gūt labumu no korporācijas sakariem. Vairākus gadus V. Arājs gan strādāja, gan mācījās. 1935. g. viņš pabeidza Rīgas policijas skolu un tika nosūtīts darbā uz Ķegumu, kur tolaik būvēja spēkstaciju. Vēlāk viņš saņēma norīkojumu uz Zaubes pagastu, kur sastapa savu nākamo sievu Zelmu Zeiboti, lauksaimnieka meitu.[17] 1937. g. Arājs apprecējās un atkal pārtrauca studijas. Viņš pārtrauca darbu policijā, kur bija saņēmis leitnanta (uzrauga) pakāpi.

1939. g. V. Arājs atkal iestājās universitātē, tad studijas pameta un vēlreiz tur iestājās padomju okupācijas laikā, 1940. g. novembrī. Viņš apguva marksismu (to mācīja Bruno Kalniņš) un 1941. g. 10. martā nolika mutvārdu galaeksāmenus. Līdz ar to viņa studijas bija pabeigtas, un viņš kļuva par kvalificētu advokātu.[18] Savā noslēguma runā tiesā viņš teica: "Saņēmu diplomu kā padomju jurists. Uzskatīju, ka tas labi, un sāku ticēt, ka boļševisms ir labākā iekārta. Nenoliedzami, ka tajā laikā biju komunists."[19] Taču vācieši neatzina padomju laikā iegūto diplomu, un 1944. g. 17. februārī pēc atveseļošanās no ievainojuma V. Arājs vēlreiz pieteicās Latvijas Universitātē, tika no jauna uzņemts un 1944. g. 15. aprīlī, pēc civiltiesību un krimināltiesību eksāmenu nokārtošanas, atkal saņēma jurista diplomu, kas deva viņam tiesības praktizēt.[20]

Vai V. Arājs par savu ticību komunismam meloja vai ne, ir mazāk svarīgi – galvenais, te atklājas kāda noturīga viņa rakstura īpašība: viņš bija oportūnists, kas vēlējās izvirzīties. Ulmaņa laikā viņa ambīcijas tika kavētas: Latvijas "labās" ģimenes bija novākušas sociālās kāpnes, lai pa tām nerāptos tāds parvēnijs kā V. Arājs. Tā nu viņš, šķiet, izmantoja Latvijas nelaimes – divas okupācijas, lai tiktu dzīvē uz priekšu. Nelaimīgā kārtā otrajā piegājienā viņam paveicās pārāk labi.

Pat ja V. Arājs atbrīvojās no sava komunisma, viņa centieni pielāgoties padomju varai no latviešu nacionālistu viedokļa bija kaunpilna rīcība. Ja viņa *Lettonia* korporācijas brāļi, no kuriem daudzi bija aizvesti uz Sibīriju,[21] jebkad būtu atklājuši viņa flirtēšanu ar sarkanajiem, viņš tiktu izstumts. Koķetēšanu ar komunismu nepiedeva arī vācieši, jo, ja tā bija nopietna, tad varēja nozīmēt nāvi, bet tā arī deva nacistiem iespēju cilvēku šantažēt. Iekļaušanās nāvētāju komandās, lai slēptu savu komunistisko pagātni, par spīti nemitīgajām SD direktīvām, kas brīdināja no "iekšējiem ienaidniekiem", bija zināms, pat bieži sastopams gambīts, un tādi varēja būt arī V. Arāja motīvi.

Mēs nekad neuzzināsim, kad V. Arājs teica taisnību un kad meloja. Tiesā viņš mēģināja izmantot savā labā gan to, ka bijis komunists, gan to, ka bijis antikomunists. Savā nobeiguma runā pēc paziņojuma, ka ticējis komunismam, viņš stāsta, kā kļuvis par komunistu ienaidnieku.

> Sāku praktizēt pie kāda latviešu advokāta. Katram vajadzēja kādu patronu, pie kura praktizēt. Vēlāk sākās apcietināšanas, aizveda arī manu patronu. Negāju vairs uz biroju, bet aizbraucu uz laukiem. Katram zemniekam vajadzēja atdot 10 hektārus zemes, neraugoties uz to, vai tas bija labs jeb slikts zemes gabals. Rakstīju iestādēm vairākas petīcijas, par to mani sāka vajāt. Pazuda mana komunistiskā pārliecība. Apcietināja manus radus un draugus. Nebija ģimenes, no kuras nebūtu kāds aizvests.[22] Īsi pirms vācu ienākšanas asinspirts bija briesmīga. Latvijas armiju iekļāva krievu armijā. Kara sākumā armiju gribēja pārcelt uz Krieviju. Daudzi izlēca no vagoniem un tā paglābās. Tie dibināja partizānu vienības. Arī es biju vienā šādā vienībā. Krievi pirms tam sarīkoja asinspirtis pret politiski apcietinātajiem cietumos. Centrālcietumā, čekas mājā bija līķi kaudzēm. Tauta pretojās. Atceros, kad es ar savu partizānu vienību ierados Rīgā, no logiem šāva krievu plintnieces, lai gan bija izlikti balti karogi. Tā tas bija 1. jūlijā līdz plkst. 10. Ap plkst. 13 ienāca vācu vienības.[23]

Šajā stāstījumā visam nevar ticēt, bet kāda daļa taisnības tajā var būt. V. Arājs nenosauca nevienu liecinieku, kas varētu apstiprināt viņa teikto, kā arī viņa "komunistisko pārliecību" vai "partizāna" darbību.[24] Stāstījuma ticamākā daļa ir tā, ka komunistu okupācijas beidzamajās dienās viņš kļuvis par partizānu vai vismaz slēpies. Tai varētu būt zināma nozīme, lai noskaidrotu, kad viņš pievienojies antikomunistiem: pirms vai pēc kara sākuma. Ja pēc, tad "komunisma" slēpšanas motīvs kļūst ticams.[25]

V. Arājs apgalvoja, ka, vāciešiem ienākot Rīgā, viņš sapulcinājis 400–500 vīru[26] un ieņēmis policijas prefektūru. Visi noliedz, ka V. Arājs 1. jūlija rītā būtu varējis savākt tik lielus spēkus. Pastāv gan iespēja, ka ap V. Štālekera ierašanās laiku prefektūrā varētu būt "spontāni" sapulcējies šāds skaits bijušo policistu un armijas vīru.[27] 1. jūlija rītā pa radio bija izskanējis aicinājums visiem policistiem atgriezties savā iecirknī. Nav apšaubāms fakts, ka V. Štālekers 1. jūlija pēcpusdienā satika V. Arāju prefektūrā, bet neliekas, ka viņi ar V. Štālekeru būtu vienojušies par kaut ko izšķirošu. 2. jūlijā V. Štālekers apstiprināja V. Arāju par komandas vadītāju, un kopš šī brīža sākās V. Arāja žilbinošās karjeras kāpums. 1941. g. vasarā un rudenī viņš savas ap 300 vīru lielās komandas priekšgalā vadīja vairākas nogalināšanas operācijas visā Latvijā. Komandu neizformēja, kā V. Štālekers sākotnēji bija iecerējis, bet tā auga, un tās darbības lauks paplašinājās, izplezdamies galvenokārt Krievijā un Baltkrievijā.

1942. g. rudenī V. Arājs un grupa latviešu apmeklēja SD skolu Firstenbergā.[28] Pēc tam viņu paaugstināja par majoru. Sākot ar 1942. g., V. Arājs ar pārtraukumiem darbojās dažādās partizānu tvarstīšanas akcijās un varbūt pat piedalījās kādā frontes operācijā. Komandai palielinoties, to sadalīja trīs daļās. Vienu daļu nosūtīja uz ziemeļaustrumiem, uz Narvu un Zabolotji, vēlāk uz Jasno ezeru; otra daļa devās uz Minsku; trešā palika Rīgā, kur tās pienākumos ietilpa arī Jumpravmuižas un Salaspils nometnes apsargāšana. 1943. g. sākumā V. Arājs vadīja savus vīrus cīņās pret partizāniem pie Osvejas ezera. 1943. g. beigās pie Jasno ezera viņu ievainoja.

1943. g. 1. jūlijā, komandas otrajā gadadienā, V. Arājs saņēma Kara nopelnu krusta otro šķiru ar zobeniem par nopelniem karā. 1943. g. 31. decembrī viņam piešķīra Dzelzs krusta otro pakāpi.

1944. g. otrajā pusē latviešu SD vienības tika izformētas. Daži Arāja vīri iestājās Latviešu leģionā, citi, arī V. Arājs, devās uz Liepāju un no turienes ar kuģi uz Vāciju. 1944. g. beigās viņš apmeklēja Vērmahta virsnieku skolu Bādtolcā; 1945. g. sākumā īsu laiku viņš strādāja Latvijas SS 19. divīzijas štābā. Ap 1945. gada sākumu viņš bija Berlīnē un bieži apmeklēja avīzes *Daugavas Vanagi* redakciju.

1945. g. V. Arājs mācījās bataljonu komandieru skolā Gistrovā un īsu brīdi komandēja kādu Latviešu leģiona bataljonu. Šim militārajam postenim viņš tika atzīts par nepiemērotu un no tā atbrīvots. Kā apgalvo V. Arājs pats, viņš tika vadījis cīņās vācu–latviešu bataljonu rietumos no Štetīnes. Tad viņš nokļuva Kolbergas ielenkumā, no kura izbēga ar kuģi pa Baltijas jūru uz Dāniju. Dānijā V. Arājs organizēja 500 vīru lielu Latvijas kara invalīdu bataljonu, "puskropļu" bataljonu, kā viņš to nosauca, lai atgrieztos Kurzemē. Taču padomju zemūdenes bija aizšķērsojušas ceļu uz Kurzemi. Kara beigās viņš mēģināja izlauzties līdz Lībekai un pie Gistrovas iesaistījās kaujā ar krieviem. Lai dotos uz Lībeku, viņš no kādas zemnieka sievas bija dabūjis civildrēbes un sadedzinājis dokumentus.

14. att. Viktors Arājs 1942. g.

15. att. Viktors Arājs apcietinājuma laikā pēc 1945. g. angļu okupācijas zonā Vācijā

Briti internēja V. Arāju latviešu karagūstekņu nometnē Šlēsvigā. Draugi sagādāja viņam bēgšanai vajadzīgos dokumentus uz Ābeles vai Ābela vārda. Taču kāds viņu nodeva britiem, kas aizsūtīja viņu uz SS tranzītnometni Ekenfeldē, no turienes – uz virsnieku nometni Altonā pie Hamburgas, pēc tam – uz nometni Putlosā. Viņš būtu varējis bēgt, bet bija dzirdējis, ka Beļģijā latviešu kareivji organizē Latvijas atbrīvošanas vienības. Viņš devās uz Beļģiju un vēlreiz nokļuva karagūstekņu nometnē. 1945. g. pēdējā dienā kāds latvietis bija viņu nodevis "par divām pudelēm alus". Tā nu viņš atkal bija V. Arājs. Briti viņu internēja vairākās nometnēs, sākot ar 21/22 *Kuhlager* un Fallingsbostelu netālu no Briseles, – tā bija nometne SS amatpersonām. Te viņš tika nopratināts un, kā pats apgalvoja, "tirdīts" (*schikaniert*). Beidzot viņu aizsūtīja uz izmeklēšanas nometni Braunšveigā, kur notika konfrontācija ar lieciniekiem un pamatīga izmeklēšana. Braunšveigā V. Arājs pavadīja sešus mēnešus un tad tika atbrīvots; viņš apmetās repatriācijas nometnē pie Oldenburgas.

Briti vēlējās izmantot V. Arāju spiegošanas darbā un ar izpletni nomest Kurzemē. Nezinādams krievu valodu un baidīdamies no aresta, viņš atteicās. 1948. g. 1. oktobrī V. Arājs tika arestēts, ieslodzīts Fallingsbostelas nometnē un pakļauts Britu tiesas kontroles komisijas izmeklēšanai. Pēc vairāku galvotāju uzklausīšanas 1949. g. 1. februārī viņu atbrīvoja. Vēlāk Hamburgas pirmstiesas izmeklēšanā un arī pašā tiesā V. Arājs apgalvoja, ka briti viņu jau tiesājuši un atbrīvojuši. Hamburgas izmeklētāji nevarēja atrast nevienu šīs tiesas dokumentu.

Pēc tam V. Arājs atrada darbu – viņš sāka strādāt par šoferi britu militārajā pārvaldē Delmhorstā un kopā ar sievu dzīvoja Oldenburgā. Viņa bija paturējusi savu meitas uzvārdu – Zeibote, un V. Arājs uzdevās par viņas brāli. 1949. g. 11. oktobrī Hamburgas tiesas miertiesnesis izdeva V. Arāja apcietināšanas pavēli. Taču pavēli nevarēja izpildīt, jo V. Arājs nebija atrodams. Viņš 15. oktobrī bija devies atvaļinājumā un nekad vairs neatgriezās ne Delmhorstā, nedz arī Oldenburgā pie sievas.[29] No 1949. līdz 1975. g. V. Arājs ar Viktora Zeibota vārdu slapstījās, uzturēdamies vismaz septiņās dažādās vietās.[30]

Pēc kara draugi deva V. Arājam padomu doties bēgļu gaitās un apgādāja viņu ar iesniegumu, lai dabūtu Latvijas pasi. 1950. g. 7. martā Latvijas sūtniecībā Londonā viņš saņēma ārzemju pasi uz Viktora Zeibota vārda.[31] Pase tika atjaunota 1952. un vēlreiz 1953. gadā. Izmantodams šo pasi, V. Arājs apmetās uz dzīvi Frankfurtē.[32]

No 1950. g. 8. oktobra līdz aresta brīdim 1975. g. V. Arājs strādāja Frankfurtē *Neue Presse GmbH*, ko vēlāk pārdēvēja par *Frankfurter Societät GmbH*. Apcietināšanas laikā viņa alga bija 1500 DM mēnesī.

Štutgartes kriminālpolicija aizturēja un apcietināja V. Arāju 1975. g. jūlijā. Pirmajā nopratināšanā viņš noliedza savu identitāti, bet nākamajā dienā atzinās, ka viņa īstais vārds ir Viktors Bernhards Arājs. Savu krāpšanos viņš skaidroja ar to, ka esot baidījies no krievu izlūkdienesta.[33] Apsūdzības rakstu V. Arājam nolasīja 1976. g. 10. maijā. Tiesa sākās tā paša gada 7. jūlijā, kuras laikā notika 199 sēdes. Spriedums tika nolasīts 1979. g. 21. decembrī.[34]

Pierādījumi par to, cik lielā mērā V. Arājs pats piedalījies nogalināšanas akcijās, nebūt nav pārliecinoši. Kā nāvētāju vienības komandieris viņš zināja pilnīgi visu par tās darbību, un šajā ziņā viņš nevarēja izvairīties no atbildības. Vairākas reizes viņš atzinis, ka ir atbildīgs. Kad Jēkabs Kalniņš gatavojās aiziet no komandas, V. Arājs sacīja, ka viņam jāpaliek, jo viņš, V. Arājs, negribot par visu maksāt viens pats.[35] Tiesas pratināšanā V. Arājs pūlējās iegalvot, ka daudzos gadījumos bijis tikai vienības uzraugs un slepkavojuši viņa latviešu padotie vai vācu priekšnieki. Šajā apgalvojumā varēja būt kripata patiesības, jo daudzi vienības cilvēki bija labāk piemēroti nogalināšanas akcijām nekā V. Arājs pats ar savu relatīvi zemo militārās sagatavotības pakāpi. Arāja vīri zobojās, ka viņš bijis tikai šņabja piegādātājs.

Zonderkomandas dibināšana

Pirmais solis zonderkomandas dibināšanā bija V. Arāja sastapšanās ar V. Štālekeru 1941. g. jūlijā. Tiesā neparādījās informācija, ka V. Arājs būtu jau iepriekš izvēlēts komandiera postenim. Taču ir skaidrs, ka par savas darbības komandpunktu V. Štālekers vēl pirms ierašanās Rīgā bija izraudzījies policijas prefektūru. Kopā ar SD grupu Rīgā ienāca R. Štiglics,[36] Latvijas Politiskās pārvaldes funkcionārs Ulmaņa laikā; viņš bija iecelts par Rīgas policijas prefektu. R. Štiglica loma V. Arāja zonderkomandas dibināšanā

un ebreju vajāšanā vēl nav novērtēta. R. Štiglica atgriešanās apstākļi gandrīz droši liecina, ka viņš bijis iesaistīts agrīnajās vajāšanās. Nav nejaušība, ka prefektūra no 1. jūlija bija V. Štālekera un R. Štiglica bāze, kā arī pirmais vajāšanu centrs, kas neveiksmīgi organizēja grautiņus Rīgā. EG A priekšgrupa, kuru vadīja Martins Zandbergers, sasniedza Pārdaugavu jau 28. jūnijā, un iespējams, ka tajā bija arī R. Štiglics. V. Štālekers pievienojās grupai 30. jūnijā. 1. jūlijā, kad V. Štālekers kārtoja savus kareivjus Daugavas šķērsošanai, R. Štiglics un sešas latviešu privātpersonas izveidoja atsevišķu grupu.[37] Telefona sakari ar Daugavas labo krastu darbojās, un bija iespējams koordinēt rīcību.

Tikmēr arī V. Arājs nestāvēja dīkā. Lai gan objektīvi avoti to neapstiprina, V. Arājs Hamburgas tiesā stāstīja, ka viņš ar 400 vīru lielu partizānu vienību 1. jūlija rītā ieņēmis Rīgas prefektūru. Savā liecībā V. Arājs iztēloja sevi par personu, kas sākusi ieviest kārtību haosā, aizkavējot laupīšanu un dedzināšanu. R. Štiglics ieņēma pietiekami augstu vietu policijas hierarhijā, lai V. Arājs viņu pazītu vēl pirms okupācijas. Nav skaidrs, vai pirms kara R. Štiglics pazina V. Arāju. V. Arājam 1. jūlija rītā nebija iemesla iet uz prefektūru, jo pirms kara viņš tur nebija kalpojis.[38] Latvijas policijā un militārajās aprindās V. Arājs neieņēma augstu rangu. V. Štālekera un V. Arāja sastapšanās prefektūrā 1. jūlija pēcpusdienā varēja būt vairāk nekā tikai sagadīšanās.

Pastāv divas versijas par V. Arāja sastapšanos ar V. Štālekeru – V. Arāja paša un kāda vācbaltieša Hansa Dreslera versija, viņš bija EG un V. Štālekera "družīnas" loceklis.[39] H. Dreslers pazina V. Arāju kopš Jelgavas ģimnāzijas un Latvijas armijas laikiem, kad V. Arājs bija viņa instruktors. H. Dreslers stāstīja, ka pēc ierašanās prefektūrā, kur grozījās daudzi latvieši, pēkšņi kāds apkritis viņam ap kaklu un nobučojis. Tas bijis V. Arājs. Viena no V. Arāja versijām bija šāda: "Manā priekšā pēkšņi stāvēja kāds augsts vācu virsnieks, ap kuru pulcējās citi virsnieki. Viens no tiem bija Dreslers, kuru es pazinu kopš Latvijas armijas laikiem. Stādījos Štālekeram priekšā un ziņoju viņam, ko esmu paveicis. Štālekers teica, lai es tāpat turpinot." Citā versijā V. Arājs mums klāsta: "Tad atnāca kāds augsts vācu virsnieks, kuru pavadīja mans draugs Dreslers vācu kapteiņa formā. Dreslers uzsita man uz pleca un teica: "Tu, vecais zaķi!""[40]

Hamburgas tiesas prāvas spriedumā V. Arāja un V. Štālekera sastapšanās aprakstīta šādi:

> Dresleram bija patīkamas atmiņas par V. Arāju un armijas laikiem, jo V. Arājs viņu un pārējos baltvāciešus netika tā mocījis kā citi latviešu instruktori. Dreslers atpazina V. Arāju starp pārējiem latviešiem, kas pulcējās prefektūrā, un apskāva viņu, teikdams: "Viktor, tu vēl esi dzīvs!" V. Arājs ziņoja par veiktajiem pasākumiem; Štālekers pavēlēja viņam turpināt.[41]

Dažādas versijas, gan atšķirdamās detaļās (kurš kuru apskāva), lielākās līnijās sakrīt: pirmajā Rīgas okupācijas dienā V. Arājs prefektūrā sastapās ar V. Štālekeru. Daudzi latviešu liecinieki domāja, ka V. Arājs pārspīlē savu partizānu vadoņa lomu. Neliekas,

ka V. Arājs vadīja 1. un 2. jūlija pretebreju pasākumus. Daudz piemērotāks kandidāts šim nolūkam ir R. Štiglics. Rīgas arhīvos ir daži pierādījumi, ka R. Štiglicam, īpaši sākumposmā, ir bijusi zināma loma komunistu un ebreju apcietināšanā. Okupācijas pirmajās dienās kā viens no grautiņu aktīvistiem parādās arī Latvijas ievērojamais sportists Arvēds Dikmanis.[42]

V. Arājs liecina, ka viņš savus 400 vai 500 vīrus nodevis R. Štiglica rīcībā, atstādams tikai 20, un devies uz Valdemāra ielu 19, uz padomju varas izsūtītā ebreju baņķiera māju.

Par savu nozīmīgāko un tuvāko sabiedroto V. Arājs nosauca studiju biedru un draugu leitnantu Fēliksu Dībieti. F. Dībietis bija V. Arāja "družīnas" sastāvā prefektūrā, un abi palika kopā līdz F. Dībieša pašnāvībai Minskā 1943. g. jūnijā. Bez F. Dībieša V. Arājs, kuram trūka virsnieka iemaņu, nevarēja izveidot komandas struktūru tādu, kādu to prasīja V. Štālekers. Pirms tā patiešām kļuva par komandu, V. Arāja grupa sastāvēja no policistiem, korporeļiem, universitātes studentiem un militārpersonām. Ar F. Dībieti līdzās V. Arājs paplašināja militārpersonu loku. Sākumā tik raiba grupa kā Arāja komanda nevarēja īpaši ievērot militāru disciplīnu. Komandai, kuras locekļi nebija apmācīti ieroču lietošanā, būtu bijis grūti realizēt tādu nonāvēšanas akciju, kāda notika Biķernieku mežā.[43] Sākot ar augustu, Arāja komandai bija militāra struktūra un 12 virsnieki, to vidū trīs kapteiņi.

V. Arājs liecināja, ka F. Dībietis viņam palīdzējis, sākot ar 1. jūliju:

> Es ieņēmu Rīgas prefektūru, organizēju vecos policistus. Dībietis man palīdzēja, gādājām par kārtību. Ieroči gulēja visur.. Mans uzdevums sākās 3. vai 4. jūlijā 1941. g. Labi neatceros. Kad prefektūru pārņēma Štiglics, leitnants Dībietis un es bijām *Lettonia* telpās; vēlāk mums ierādīja telpas t.s. Pērkoņkrusta mājā [Valdemāra ielā 19. – *A.E.*]."[44]

Komandas izveidošanā V. Arājs nekavējoties izmantoja savus korporācijas sakarus. Viņš liecināja, ka pirms pārcelšanās uz Valdemāra ielu 19 pāris dienu uzturējies *Lettonia* mājā Valdemāra ielā 55, koka ēkā, kurai tolaik vajadzēja būt glītai un ērtai. Korporācijas biedru iesaistīšana komandā bija vairāk nekā nejauša un pavirša. No pirmajiem simt komandas locekļiem visvairāk bija to, kas saistīti ar korporāciju. Latvieši saukāja Arāja komandu dažādās palamās (Arāja banda, Viktora zēni, žipčiki[45]); geto ebreji dēvēja to par *Arajšen Burschen*.[46] (Vācu valodā *Burschen* ir korporelis.) Kad komanda pieņēmās spēkā, korporācijas komponents kļuva vājāks. Taču sākumā vairākums administratīvā un operatīvā vadošā personāla nāca no korporācijas biedriem. Konstantīns Kaķis, Arvēds Dikmanis, Boriss Kinslers un Herberts Cukurs, tāpat kā V. Arājs, bija no *Lettonia*; Alberts Kalniņš un Kārlis Ozols pārstāvēja *Livonica*.[47]

Mēs īsti labi nezinām, kā V. Arājs un F. Dībietis izmantoja *Lettonia* māju, bet varam pieņemt, ka šeit tika izplānotas pašas pirmās operācijas, varbūt dažas nakts akcijas. Mēs zinām, ka *Lettonia* mājas priekšā bija novietoti galdi, lai pierakstītu komandā jaunus

locekļus.[48] Kā teicis V. Arājs, korporācijas zēni palīdzējuši viņam reģistrācijā.[49] Lai savervētu vajadzīgo biedru skaitu, V. Arājs arī uzstājās ielās ar runām, aicinādams "cīņā pret boļševikiem, kas slacījuši zemi ar asinīm"[50].

Pateicoties *Lettonia*, V. Arājs guva labumu no Latvijas sabiedrības augstākajiem slāņiem, izpelnīdamies savai komandai tādu respektu un uzmanību, kādu bez šiem sakariem nebūtu izdevies panākt nevienam. Iespiedies *Lettonia*, V. Arājs varēja piesaistīt arī citu korporāciju locekļus – komandas sakarībā bieži tiek pieminētas Selonija, Tālavija un *Livonica*.[51] Laika gaitā V. Arājs ieguva ne tikai jaunus komandas locekļus un vispārēju cieņu – viņš ieguva organizatora, ierēdņa un militāra eksperta iemaņas. Piemēram, *Lettonia* biedrs pulkvedis-leitnants Nikolajs Balodis deva V. Arājam padomus militāros jautājumos, lai gan pats nekad komandā neiestājās.[52]

Izmantot sakarus studentu aprindās un korporācijās bija paredzēts arī V. Štālekera pavēlē "komplektēt brīvprātīgos no skolnieku, studentu un studentu biedrību aprindām, lai izveidotu speciālu komandu"[53]. Studenti bija pieminēti arī vienīgajā publiskajā paziņojumā – aicinājumā brīvprātīgajiem laikrakstā *Tēvija* 4. jūlijā:

> Visi nacionāli domājoši latvieši – pērkonkrustieši, studenti, virsnieki, aizsargi un citi, kas grib aktīvi piedalīties mūsu zemes tīrīšanā no kaitīgiem elementiem, var pieteikties pie drošības komandas vadības Valdemāra ielā 19 no pl. 9 – 11 un 17 – 19.[54]

V. Arāja štābs Valdemāra ielā 19 bija plaša trīsstāvu ēka vienā no labākajiem Rīgas rajoniem. Otrpus ielas bija Esplanāde un Latvijas Mākslas muzejs. Daļa šī īpašuma bija mūra sienu ieskauts slēgts pagalms. Pagalmā atradās garāžas, no tā veda otra ieeja mājā. Tā bija mājvieta, kādu varēja atļauties tikai turīgi cilvēki. Okupācijas pirmajos mēnešos trešajā stāvā atradās Pērkoņkrusta miteklis, un reizēm liecinieki, arī V. Arājs, dēvēja to par Pērkoņkrusta māju. Mājā ir paliela viesistaba ar kamīnu, un tur Arāja vīri labprāt pulcējās pirms un pēc savu misiju veikšanas. Komandas darbības sākumposmā viesistabā B. Kinslers mācīja vīriem vācu valodas pamatus. Parkā ielas otrajā pusē komanda trenējās soļošanā un šaušanā. Mājā vēl aizvien atradās komandas telpas, kad tur apmetās jaundibinātais Antisemītisma institūts. Cita starpā, tas kolekcionēja ebreju reliģiskos tekstus un grāmatas. Kad vācieši okupēja Rīgu, V. Arājs dzīvoja Vāgnera ielā 7, kas atradās gājiena attālumā no *Lettonia* nama Valdemāra ielā 55 un komandas mītnes Valdemāra ielā 19.[55]

Ar laiku komanda bija militarizējusies un zināmā mērā proletarizējusies; tā kļuva izolēta no latviešu sabiedrības. Kā V. Arājam veicās vervēšanas kampaņā pie *Lettonia* mājas? Varbūt ne pārāk labi, bet mēs nezinām, kā viņš veica atlasi. Nav iemesla domāt, ka 4. jūlijā, kad viņš noteikti jau bija Valdemāra ielas telpās, viņa rīcībā būtu vairāk nekā 50 cilvēku un jūlija beigās – vairāk nekā 100. Jautāti, kā iestājušies komandā, tās locekļi lielākoties kā iemeslu minēja draugu ieteikumu.

Komandas struktūra

Arāja komanda bija viens no holokausta agrīnās fāzes nozīmīgākajiem izgudrojumiem. Ne H. Himlers, ne R. Heidrihs, ne V. Štālekers nebija plānojis izveidot pastāvīgu komandu. Sākotnēji dokumentos vispār nav pieminēta iedzimto komanda ar šādu struktūru. R. Heidriha direktīvās einzacgrupām gan ir runāts par iedzimto piesaistīšanu, bet nekas nav teikts par pastāvīgu komandu; EG komandieri bija brīdināti nepieļaut pastāvīgu nacionālu bruņotu spēku nodibināšanu.

> Sākumā jāizvairās no pastāvīgu pašaizsardzības vienību formēšanas ar centralizētu vadību; to vietā, kā jau iepriekš minēts, būtu lietderīgāk izraisīt grautiņus.[56]

Savā pirmajā ziņojumā no Rīgas V. Štālekers ļoti nenoteikti izsakās par drošības un soda pasākumiem. Šī nasta tiek uzkrauta vāciešu pašu pleciem. Nekas neliecina, ka būtu nodomāts radīt speciālu vietējo grupu ebreju nogalināšanai. R. Štiglica funkcijas nebija skaidras, taču viņš tika stingri uzraudzīts un izmantots, lai izsekotu komunistus un sarkanarmiešus. Nav nekādu pazīmju, ka V. Štālekers būtu nodomājis atkāpties no R. Heidriha priekšrakstiem; ideja par Arāja zonderkomandu vēl nebija radusies, lai gan, kad V. Štālekers sastapās ar V. Arāju, viņš gatavojās likt tam organizēt "skolēnus, studentus, studentu biedrību aprindas".

Otrajā ziņojumā no Rīgas parādās jau detalizētāki un skaidrāki plāni.

> Pulkvedis-leitnants Veiss ir iecelts par Palīgpolicijas vadītāju; esam parūpējušies, lai šie spēki nekļūtu par Latvijas miliciju. Līdzās šīm Palīgpolicijas vienībām ir nodibinātas vēl divas neatkarīgas vienības grautiņu organizēšanai. Visas sinagogas ir iznīcinātas; līdz šim likvidēti 400 žīdu.[57]

Šajā dokumentā pirmoreiz pieminētas vienības, kas organizētas, lai veiktu grautiņus. Viena no tām, bez šaubām, ir Arāja komanda, taču nekas neliecina, ka grautiņu vienībām būtu paredzēts darboties pastāvīgi vai ilgstoši. Arāja komandas iecerēto īslaicīgumu apstiprina arī izvērsts dokuments, kuru 1941. g. 20. jūlijā parakstījis V. Zamori. Šis dokuments dod ziņu kopsavilkumu par Latvijas policijas vienībām, kādas tobrīd sākušas darboties, raksturo to apmērus un funkcijas. Atzīmēts arī, ka Drošības policijas palīgspēkus, Palīgpoliciju, ar ko domāta Arāja vienība, organizējusi Drošības policijas un SD 2. einzackomanda. Nav atzīmēts komandas apjoms; par tās darbības ilgumu teikts:

> Palīgpolicijas drošības komanda pagaidām pastāv un savu uzdevumu izpildē ir tieši pakļauta EK 2. Par drošības komandas izformēšanu tiks ziņots vēlāk.[58]

Vēl līdz 20. jūlijam, kad Biķerniekos jau bija nogalināts vairāk nekā 1000 ebreju, Arāja komanda netika uzskatīta par pastāvīgu struktūru, bet par lokālu Rīgas organizāciju, līdzīgu Vagulāna vienībai Jelgavā. Arāja komanda nebija vienīgā. Dažādas latviešu SD vienības visur Latvijā sauca par zonderkomandām. Tā, piemēram, bija

pazīstama zonderkomanda T, kas atsaucās uz H. Teidemaņa vienību, un zonderkomanda R, kas atsaucās uz F. Rikardu. Tikai Arāja komandas vienības kļuva par mobilu grupu, kas ceļoja no vienas vietas uz citu, veicot SD uzdevumus. Vēlāk Arāja palīgorganizācija kļuva par nacionālu organizāciju, jo SD vienības Liepājā, Daugavpilī, Madonā, Valmierā u.c. ieskaitīja vienā tīklā. Neliekas gan, ka visas šīs reģionālās vienības patiešām būtu bijušas V. Arāja uzraudzībā, taču dokumentos tās bija atzīmētas kā Arāja komandas daļas. Rezultātā funkciju un struktūras ziņā Arāja komanda sāka līdzināties pašu vāciešu einzackomandām. Tas nenozīmē, ka V. Arājam jebkad būtu dota vara rīkoties neatkarīgi: viņu īsā pavadā turēja Rūdolfs Lange. Kad Arāja komandas vienības nonāca Minskā vai Nasvā, tās vairs nebija R. Langes redzeslokā un pārgāja vietējo SD amatpersonu jurisdikcijā.

SD radītā savstarpējo saistību un pakļautības hierarhija bija sarežģīta. EG sistēma prasīja stingru centralizāciju apvienot ar spontanitāti, aktīvu rīcību – ar pakļaušanos struktūrai. Ievērojot EK un teilkomandu mobilitāti, vajadzību atrasties tālu projām no galvenā štāba, bija nepieciešama zināma decentralizācija un uzticēšanās. Einzacgrupu tiesu prāvās (ASV O. Olendorfa prāva) EG komandieri apgalvoja, ka viņi nekad nav devuši pavēli nogalināt ebrejus, bet noticis tā, ka vietējie teilkomandu vadītāji to darījuši uz savu roku. Tiesas prāvā un pratināšanās arī V. Arājs mēģināja palikt pie sava, ka nav zinājis, ko dara apakšvienības. Kopumā V. Arājam bija lielāks pamats šādam apgalvojumam nekā O. Olendorfam un citiem EK pavēlniekiem. V. Arājs nevarētu noliegt savas komandas aktivitātes, bet, kad viņa vīru grupas tika aizsūtītas uz Ventspili, Daugavpili vai Rēzekni, viņam pār tām vairs nebija varas. Likās, ka varas ietekmes sfēra tiek radīta uz vietas. Ja starp Rīgu un Daugavpili notika kāda sazināšanās, tad tā neskāra V. Arāju, tā bija starp R. Langi Rīgā un H. Tabertu Daugavpilī. Atšķirībā no Vagulāna, kurš par savu darbību rakstīja avīzē, V. Arājs nav atstājis rakstiskas pavēles, kas gan nenozīmē, ka viņš tādas nav devis.[59]

Komandas apjoms

Komandas apjoms bija pielāgots vajadzībām. Kad V. Štālekers lika V. Arājam uz ielām "vervēt brīvprātīgos", viņam varbūt bija vienalga, cik liela ir vienība, jo vāciešu programmā tobrīd bija "grautiņu stadija". Ja V. Štālekers jau pašā sākumā būtu nodomājis radīt šāvēju komandu, viņš varbūt lielu nebūtu gribējis. V. Arājs, kā pats liecināja, bija atstājis R. Štiglicam 400 savā pakļautībā esošo vīru un devies projām no prefektūras ar 20 cilvēkiem. Prāvas laikā viņš apgalvoja, ka kopš jūlija beigām viņa pakļautībā bijis 1500 vīru. Hamburgas tiesa apšaubīja šo skaitli kā V. Arāja pārspīlējumu, kā vēlēšanos parādīt, ka vienība bijusi ietekmīgs spēks vēl pirms 1942. gada. Visas mums pieejamās liecības par komandas agrīno periodu rāda, ka tā bijusi maza – jūlija beigās tajā varbūt nav bijis vairāk par 100 cilvēkiem. 1941. g. komanda augusi mēreni un lēni. Hamburgas tiesa domāja, ka maksimālais Arāja komandas locekļu skaits 1941. g. novembra beigās,

Rumbulas akcijas laikā, nevarēja pārsniegt 300 vīru. Liekas, ka 1941. g. V. Arājs komandēja ne vairāk par divām rotām, to skaitā administratīvos un tehniskos darbiniekus un ieroču ekspertus.

Pēc V. Arāja domām, 1941. g. oktobra vidū viena no viņa rotām devās projām no Rīgas uz V. Štālekera štābu pie Ļeņingradas cīnīties pret partizāniem.[60] Ja tā ir taisnība un eksistē pierādījumi par vienības aizbraukšanu, tad var secināt, ka pēc oktobra Rīgas komanda bija samazināta par 150 cilvēkiem. Sākot ar oktobri, komanda Latvijā savas funkcijas bija izpildījusi: mazpilsētās ebreji jau bija nogalināti, bet Rīgā, Daugavpilī un Liepājā viņi, sadzīti geto, bija ģenerālkomisāra pārziņā. Rezultātā Arāja komandai vairs nebija darba, un, ja tā nebūtu kļuvusi vajadzīga Austrumos, varbūt būtu aizgājusi to pašu ceļu, ko Vagulāna vienība. Liepājas gebītskomisārs ierosināja, ka vietējos, kas slepkavojuši ebrejus, arī vajadzētu nogalināt, lai novāktu lieciniekus. Lai gan Arāja komandas jaunās funkcijas kopš 1942. g. bija vairāk militāras dabas, tā līdz pat pastāvēšanas beigām darbojās kā šāvēju komanda. Jaunā orientācija vēstīja būtiskas pārmaiņas. Vienībai vajadzēja jaunu mitekli, kā arī apmācības un profesionālu izglītību, lai sagatavotu to nākamajām SD funkcijām. 1942. g. sākumā komandu pārcēla no Valdemāra ielas 19 uz bijušo karaskolu K. Barona ielā 99. Vienlaikus Arāja vīru grupas sāka sūtīt uz SD skolu Firstenbergā.

Rodas jautājums, vai mēs arī pēc 1942. g. vidus šo vienību varam uzlūkot par Arāja komandu. Tās oficiālais nosaukums kļuva "Latviešu drošības policijas un SD palīgspēki". Ja V. Arājs to pārvaldīja, tad tomēr tā vairs nebija viņa personiskā "družīna" kā 1941. gadā.[61] 1942. g. V. Arājs tika paaugstināts par SS majoru bataljona komandiera rangā. Taču komandas aktivitātēs sāka ietilpt militāri uzdevumi, kuriem V. Arājam trūka kvalifikācijas. Kā norādīts 5.4. tabulā, 1943. g. janvārī latviešu SD bija 1190 vīru. 154 no tiem cīnījās Ziemeļu frontē, 284 atradās Minskas rajonā, 189 veica apsardzes pienākumus Salaspilī, 338 bija nometināti Rīgā. Vai vienība auga vēl pēc tam, dokumentos nav redzams, bet skaidrs, ka 1943. g. sākumā tās funkcijas bija pārāk dažādas un ģeogrāfiskais izvietojums pārāk decentralizēts, lai apvienotu visus šos spēkus zem viena jumta un runātu par tiem kā vienotu formāciju. Latviešu SD nācās sadalīt 3. bataljonā, kuru vadīja majors V. Arājs, un 4. bataljonā, kuru vadīja majors Kārlis Ozols – virsnieks ar visām militārajām pilnvarām.[62]

1944. g. otrajā pusē, zaudējusi savu funkciju Austrumos, latviešu SD saira. Daļa tās locekļu atstāja Latviju un ieplūda Latviešu leģionā. Majoru K. Ozolu pārcēla uz leģiona 19. divīziju, kas cīnījās Kurzemē, V. Arāju aizsūtīja uz Vāciju, kur viņš īsu brīdi vadīja kādu 15. divīzijas pulku. Latviešu SD atliekas turpināja darboties F. Jekelna vadībā Kurzemē, kur tās izmantoja cīņai mežos pret latviešu partizāniem, to skaitā kureliešiem.

Ir jāuzzina vairāk par latviešu SD locekļu precīzu skaitu, īpaši lai izsekotu komandas izaugsmei; tagad, kad arhīvi Latvijā un Maskavā kļuvuši pieejami, datus var atrast. Patlaban varam teikt, ka līdz 1941. g. jūlija beigām to skaits varbūt nepārsniedza

100 cilvēku; augustā, septembrī un oktobrī, kad grupa kļuva mobilāka un saņēma slepkavošanas uzdevumus ārpus Rīgas, komanda izauga līdz apmēram 300 cilvēkiem. 1942. g. ebreju slepkavošana visur, izņemot Minskas rajonu, bija beigusies, bet cīņai cēlās daudzi partizānu spēki. Atkal bija vajadzīga Drošības policija, un komanda palielinājās līdz apmēram 1200 vīriem.

Komandas militarizēšanās

Līdz 1942. g. vidum Arāja vīriem nebija formastērpu. Sākumā viņi valkāja to, kas nu katram bija, – citi civilās drēbes, citi aizsargu formas.[63] 1941. g. komandas locekļi dzīvoja pilsētā kopā ar ģimenēm.

Arāja komanda bija viens no nacistu okupācijas laikam raksturīgiem policejiski militāriem sakausējumiem. Dažas policijas grupas, ieskaitot ielu policistus, bija militarizētas, bet citas, kuras mierlaika apstākļos tiktu atzītas par militārām, bija pārvērstas, vismaz tā liecināja nosaukums, par policijas palīgspēkiem. Vārdi "militārs" un "armija" nebija piemērojami iedzimtajiem. Arāja komandas oficiālais nosaukums bija Drošības spēku palīgpolicija, bet tai piemita militāri vaibsti. Operatīvās daļas bija sadalītas rotās un vados. Arī štābam bija tādas pašas palīgsekcijas, kādas ir militārām formācijām: administratīvā daļa ar grāmatvežiem, mantziņiem un rēķinvežiem; ieroču, sagādes un tehniskā daļa – tā gādāja par komandas bruņojumu, ēšanu un pārvietošanās iespējām.[64] Komandai bija lauka virtuve, trīs vieglās automašīnas un trīs divtonnīgās smagās mašīnas.[65] Rīgas pilsētas autobusi, kurus Arāja vīri izmantoja izbraukumiem ārpus Rīgas, nebija komandas tiešā pārziņā.[66] Laika gaitā komandas militārās iezīmes pastiprinājās. 1941. g. Arāja rīcībā jau bija vismaz divi kapteiņi – kājnieku kapteinis Arnolds Laukers un aviācijas kapteinis Herberts Cukurs. Operatīvo daļu vadu komandieri parasti bija leitnanti, dažkārt virsleitnanti.[67] Administratīvās daļas priekšnieks bija leitnants Roberts Freimūts, pēc viņa pašnāvības – leitnants Voldemārs Elmūts. Ieroču virsnieks, kā liecināja V. Arājs, bija H. Cukurs, bet daudzi citi avoti atzīmē, ka tas bija leitnants Edvīns Leimanis.[68] Garāžas priekšnieks bija leitnants Osvalds Eliņš, komandas ārsts – pulkvedis Valters Jaunzems, vecs kara ārsts, Latvijas brīvības cīņu dalībnieks. Komandas administratīvajam un palīgpersonālam parasti nebija jāpiedalās nogalināšanas operācijās. Īpašos gadījumos, tādos kā Rumbulas akcija, tiem pavēlēja apsargāt slepkavības vietas perifēriju. Mēs precīzi nezinām, cik liels skaita ziņā bija administratīvais personāls un palīgpersonāls, bet 1941. g. tas nepārsniedza 20 cilvēku. 1943. g., kad visā vienībā kopā bija 1200 cilvēku, R. Langes dokumentos uzrādīti 48 administratīvā personāla darbinieki.

Sakarnieki ar SD virspavēlniecību bija leitnanti Boriss Kinslers, Konstantīns Kaķis un Harijs Liepiņš.[69] V. Arāja tiešais vācu uzraugs bija SS šturmbanfīrers R. Lange, kurš pārzināja ne tikai komandu, bet arī taktiski koordinēja visas latviešu SD aktivitātes. Līdz oktobrim R. Lange bija pakļauts V. Štālekeram, pēc tam – ģenerālim F. Jekelnam. R. Langes prombūtnes laikā V. Arāja un vāciešu kontaktpersona visbiežāk bija A. Kirste.

Vācieši stingri uzraudzīja V. Arāju, kurš zināmā mērā bija tikai nominālais vadītājs, viņa vienības iekšienē pastāvēja vēl kāda spiegu struktūra, kas informēja R. Langi.[70]

Neliekas, ka V. Arājam bija tiesības pašam uzsākt kādas aktivitātes. R. Langem un A. Kirstem nevajadzēja saskaņot ar V. Arāju pavēles, kuras tika dotas komandas virsniekiem. Nebūtu jābrīnās, ka V. Arājs to teica savā tiesas prāvā, bet pastāv apstiprinātas liecības, ka R. Lange pavēlējis Arāja vienības vada komandieriem doties uz Biķerniekiem. Nav pierādījumu, ka slepkavošana Biķerniekos būtu notikusi bez vācu virsnieku klātbūtnes, pat tajos gadījumos, kad piedalījās V. Arājs. Nogalināšana tika veikta militārā veidā – komandu šāvienam deva vācu vai latviešu virsnieks.

SD skola Firstenbergā

1942. g., pēc tam kad līdz ar sakāvi pie Maskavas vācieši saprata, ka karš ieilgs, Arāja komandas tālāka militarizēšanās turpinājās. Šis apstāklis, kā jau iepriekš sacīts, deva impulsu jaunam pavērsienam Arāja komandas dzīvē. Lai celtu komandas kvalifikāciju, daudzi tās locekļi, pašu V. Arāju ieskaitot, tika nosūtīti uz Firstenbergu iegūt SD izglītību. Uz turieni devās vismaz četras latviešu grupas – lielākoties no Arāja

16. att. Arāja komandas dalībnieku grupa pēc atgriešanās no SD skolas Firstenbergā 1942. g.

Viktors Arājs sēž 1. rindā 3. no kreisās, viņam blakus 4. no kreisās Drošības policijas un vācu SD komandieris Latvijā Rūdolfs Lange, 5. – vācu SD darbinieks Arnolds Kirste

komandas. Lielākais kurss – 280 cilvēku – Firstenbergā bija 1942. g. 26. martā, un to veidoja divas rotas. Vācieši reklamēja visu šo procesu, jo, kad pirmie kursus beigušie atgriezās Latvijā, 23. jūlijā Kara skolas pagalmā notika skate, kurā piedalījās ģenerālis O. Dankers un pulkveži V. Veiss, R. Osis, K. Lobe un A. Krīpens. Uzmanības centrā bija V. Arājs un kapteinis K. Ozols, visaugstākā ranga virsnieks atbraucēju vidū. Pats R. Lange teica garu runu, atgādinādams veiktos varoņdarbus: "Pēc tam kad Rīga bija atbrīvota, jūs plecu pie pleca ar vācu Drošības policijas vīriem cīnījāties par savas zemes tālāku atbrīvošanu un iztīrīšanu no boļševiku spēku paliekām. Tas bija grūts uzdevums, kas no ikviena prasīja visus spēkus un enerģiju, bet to jūs godam veicāt. Par to jums visiem izsaku savu pateicību!"[71] Pārējā R. Langes runas daļa, kā arī tai sekojošā V. Arāja runa attiecās uz cīņām frontē.

1942. g. sākumā Firstenbergas skolas vadītājs SS oberfīrers H. Trumlers bija atbraucis uz Latviju un atlasījis kursantus pirmajam kursam. Kandidātiem bija jābūt veselīgiem, 18–35 gadus veciem cilvēkiem, un tos sašķiroja pēc izglītības līmeņa. Apmēram 120 vīru ar vidējo un augstāko izglītību ieskaitīja 2. rotā, apmēram 160, kam bija tikai pamatskolas izglītība, ieskaitīja 5. rotā.

Skola atradās ārpus Firstenbergas un aizņēma apmēram 1 km^2 lielu platību. Rotas bija sīkāk sadalītas vados. Mācīja tehniskās zinības un ideoloģiskos priekšmetus. Galvenie priekšmeti programmā bija Stapo (Valsts policija) kurss par izlūkošanu un pretizlūkošanu, kuru pasniedza leitnants fon Manovski, un Kripo (Kriminālpolicija) kurss, kuru pasniedza kapteinis Kerrs. Skola arī gatavoja vīrus soda akcijām. Skolas vadība, tāpat kā mācību instruktori, bija vācieši. Izņēmums bija kapteinis K. Ozols, kura pārziņā atradās kāds vads.[72] Viens mācību kurss ilga apmēram divus mēnešus. Pirmajam kursam sekoja vismaz četri nākamie, un no 1942. g. 25. augusta līdz 15. oktobrim tajos mācījās arī V. Arājs.[73] Ceturtais kurss, 77 vīri, uzsāka mācības 1942. gada 8. decembrī.[74]

Komandas darbība

Teikt, ka V. Arāja zonderkomandas darbība bija drausmīga, nozīmētu pateikt pārāk maz. Jāsaka skaidri un gaiši – komanda tika radīta, lai šautu ebrejus, komunistus un čigānus. Nogalināšanas akcijas kulminēja periodā no 1941. g. jūlija līdz septembrim. Lai gan slepkavošana bija komandas galvenais uzdevums, pat agrīnajā darbības fāzē tai bija arī daži apsardzes pienākumi – tā apsargāja SD štābu Reimersa ielā un dažas koncentrācijas nometnes. (Cietumus, tiltus, dzelzceļus un ostu apsargāja citas, specializētas vienības – parasti no šucmaņu vienībām.) 1942. g. komandai radās vēl citi uzdevumi: gan pilnīgi neatmetot nogalināšanas funkciju, vienības vīrus sūtīja uz Krieviju un Baltkrieviju izsvēpēt partizānus, kā arī apsargāt Salaspils un Jumpravmuižas koncentrācijas nometni.

Ir bijuši nepamatoti mēģinājumi saistīt V. Arāja vārdu ar Rīgas geto izveidošanu un apsargāšanu. Tiesas prāvas laikā V. Arājs vairākkārt tika iztaujāts par viņa lomu geto,

taču viņš to atkārtoti noliedza; izmeklēšana liecina, ka viņam nebija nekādu pilnvaru attiecībā uz geto. Geto izveides laikā noteiktas funkcijas bija uzticētas Rīgas policijai – un ārējā apsardze nāca no Annas ielas šucmaņu vienībām. Arāja vīri iegāja geto tikai divas reizes Rumbulas akciju rītos, kad viņi bija iesaistīti tajā nacistu kontingentā, kam bija jāizdzen ebreji no geto uz ielas.

Trūkst precīzas statistikas, cik no apmēram 85 000 noslepkavoto nošāva Arāja komanda. Nevienā komandas akcijā nebija iesaistīti tikai tās vīri vien. Gan Rīgas, gan Daugavpils un Liepājas slepkavībās piedalījās arī vācieši. Mazpilsētās šajās operācijās savukārt iesaistījās vietējā policija vai SD. Aptuveni rēķinot, Arāja komanda varēja nogalināt ne mazāk par 26 000 cilvēku:

Biķerniekos (1941. g. jūlijs–septembris)	5000
Biķerniekos (ārzemju ebreji, 1942. g. janvāris–marts)	8000
Provinces pilsētu ebreji (1941. g. jūlijs–decembris)	9000
Čigāni[75] un garīgi slimie	2000
Latvijas komunisti	2000
Kopā	26000

Reizēm ir grūti diferencēt, kuri bijuši tiešie šāvēji un kuri – slepkavības līdzdalībnieki. Rumbulas akcijā Arāja vīri bija tie, kas dzina upurus uz bedrēm. Šajā akcijā vien tika nogalināts ap 25 000 cilvēku. Vēl nav tikusi izpētīta komandas darbība Minskā, kur 1942. g. atradās 200 vīru liela vienība. Slepkavības Minskā varētu dubultot upuru skaitu.

Nakts akcijas

V. Štālekera pirmās pavēles V. Arājam, A. Dikmanim un R. Štiglicam bija sameklēt ebrejus viņu Rīgas dzīvokļos, arestēt un nogādāt prefektūrā. Šī operācija sākās 2. jūlijā un turpinājās nākamās divas dienas. Uz pilsētas ebreju kvartāliem tika nosūtītas 30–50 vīru lielas bandas.[76] Šo arestu mērķis bija nogalināt ebrejus varbūt turpat pie prefektūras. Kad aresti bija sekmīgi veikti, nogalināšana tomēr nesākās. Kā V. Štālekers vēlāk ziņoja, kūdīšana uz spontāniem grautiņiem Rīgā bija nesekmīga. V. Štālekers gan nepateica, ka cits spontānas darbības veids vēlās pār Rīgu gandrīz visu nākamo mēnesi: bruņoti latvieši un vācieši turpināja meklēt ebreju dzīvokļus laupīšanas nolūkā. Varam pieņemt, ka vācieši nesankcionēja šos meklējumus, jo policija pret tiem cīnījās (ir saglabājušies dokumenti par apcietinātiem sirotājiem). Mēs nezinām, cik lielā mērā Arāja vīri piedalījās šajās akcijās. Rīgas policijas arestēto vidū nav Arāja cilvēku, bet gan citu iecirkņu policisti. Laupītāju grupās bija divi vai trīs apbruņoti vīri. Tie ielauzās dzīvokļos, sadzina iemītniekus vienā istabā, pieprasīja no viņiem naudu vai vērtslietas un izdemolēja dzīvokli. Ēriks Pārups, Latvijas virsnieku pretestības organizācijas biedrs, domā, ka šīs nakts akcijas tikušas organizētas vairākos centros, to skaitā prefektūrā un Valdemāra ielā 19. Iespējams, ka akcijās piedalījās dažas korporācijas. Ē. Pārups uzskata, ka dalībnieku

vidū varētu būt arī Pērkoņkrusta biedri, jo atceras kādu Urķi, kurš ar viņu pārrunājis šo jautājumu. Lai gan arī ebreju arestu laikā bieži notika laupīšanas, nakts akcijas bija kaut kas pilnīgi cits – tām nebija citu motīvu kā laupīšana. No nakts akciju dalībniekiem izveidojās zagļu bandas, kuras turpināja sirot pa ebreju dzīvokļiem, meklēdamas laupījumu. Dažkārt tās pat iebruka geto.

Sinagogu dedzināšana

V. Arāja tiesas prāvas dokumenti liecina, ka Gogoļa ielas sinagogas nodedzināšanu vadījis V. Arājs saskaņā ar V. Štālekera vai viņa virsnieku instrukciju. Dedzināšana bija domāta ebreju iebiedēšanai un kalpoja par signālu viņu pasludināšanai ārpus likuma. Ugunsdzēsējiem bija pavēlēts uzmanīt, lai uguns nepārsviestos uz blakusmājām. Tajā pašā vakarā tika nodedzinātas vēl divas sinagogas – viena Stabu ielā, šķiet, saskaņā ar A. Dikmaņa instrukciju un lūgšanu nams Latgales priekšpilsētā. Sinagogu dedzinātāji bija civildrēbēs tērpti latvieši, piedaloties nedaudziem uniformētiem vāciešiem.[77] Taču ideju V. Štālekers bija atvedis no Vācijas, kur sinagogas sāka dedzināt jau 1938. gadā. 7. vai 8. jūlijā tika nodedzināts Šmerļa kapsētas lūgšanu nams, to izdarīja Juglas policisti kāda Blumberga vadībā.

Biķernieki

Arāja komanda vistiešāk saistās ar cilvēku apšaušanu Biķernieku mežā. Biķernieki bija viena no lielākajām slepkavošanas vietām Rīgas apkārtnē, un kopumā varbūt tur nošāva tikpat daudz cilvēku, cik Rumbulā, tikai Biķerniekos tas notika, slepkavojot mazas grupas ilgākā laika posmā. Pirmais masu slepkavošanas datums Rīgā nav droši zināms, bet domājams, ka tā notika okupācijas pirmajā nedēļā. Pirmā lielā nogalināšanas akcija, kurā piedalījās Arāja vīri, notika 6. vai 7. jūlijā, varbūt arī abos šajos datumos. Šajā akcijā nošāva ap 2000 cilvēku. Jūlija un augusta akcijās tika likvidēti tikai vīrieši atšķirībā no mazpilsētu akcijām, kurās jau pirmajā piegājienā nogalināja veselas ģimenes. Slepkavošanas sākuma periodā upuru vidū bija arī komunisti. Kādu laiku tika iestāstīts, ka tiek nogalināti ebreju komunisti, nevis ebreji vispār. Tikai jūlijā vien Biķerniekos notika ap desmit masu slepkavību.[78] Šaušana regulāri turpinājās visu augustu vismaz divreiz nedēļā. Septembrī slepkavību skaits mazinājās, un oktobrī tās izbeidzās pavisam. Kopumā Biķerniekos šajā akciju sērijā tika nogalināts ap 4000 ebreju un ap 1000 komunistu.[79]

Lai gan vācieši piedalījās šajās operācijās, Arāja komanda bija tā, kas pēc neilga apmācības perioda gan atveda, gan apsargāja, gan nošāva upurus. Akcijas vienmēr tika veiktas vāciešu – visbiežāk R. Langes virsvadībā. Sākumā komandas vīri aktīvi piedalījās arī arestos, un pagrabs Valdemāra ielā 19 kalpoja par cietumu. Vēlāk funkcijas tika sadalītas – arī Štiglica vīri sāka veikt arestus, un par ieslodzījuma vietu kļuva Centrālcietums. Slepkavību naktīs daļa Arāja vienības devās taisnā ceļā uz Biķerniekiem, daļa – kravas automašīnās uz Centrālcietumu savākt upurus. Kā stāsta kādas Biķernieku

akcijas lieciniece, tika izveidota 70 vīru liela grupa; akcija sākās ap pulksten vieniem naktī. Grupu sadalīja trīs daļās: 25 šāvēji, 30–40 sargi un 10–15 vedēji. J. Franks-Pranks, zilā autobusa šoferis, atceras, kā vedis vācu SD kontingentu uz Biķerniekiem – vācieši parasti tur ieradās pirmie. Viens vācietis no SD allaž palika autobusā. Redzēdami tuvojamies kravas automašīnu, vācieši mēdza teikt: "Arāja vīri brauc."[80]

Atkarībā no nogalināmo cilvēku skaita akciju parasti veica 20 vīru liela grupa.[81] Upurus sadzina pie bedres grupās pa desmit. Katru cilvēku šāva divi vīri. Desmit šāvēji nometās uz ceļa un mērķēja upura mugurā, bet desmit kājās stāvošie – galvā. Katrā bedres malā bija sargs ar automātu, uzmanīdams potenciālos bēdzējus. Divi šāvēju grupas vīri pārbaudīja, vai upuri vēl ir dzīvi. Upurus atveda kravas mašīnās vai autobusos un nogalināja pēc konveijera sistēmas. Ap visu teritoriju bija izvietoti sargi, kas neļāva svešiniekiem tuvoties slepkavības vietai un atturēja ebrejus no bēgšanas. Ja upurus atveda agri, kas gan negadījās bieži, viņiem lika apsēsties zemē attālāk no bedrēm, taču dzirdamības robežās. Tie upuri, kas nebija nogalināti uzreiz, saņēma pārbaudītāju vai pie bedrēm komandējošo virsnieku "žēlastības" šāvienus. Šāda tehnoloģija ar nelielām variācijām tika lietota visur Latvijā.[82] Ja šāvēju vienība sastāvēja tikai no latviešiem, to komandēt varēja gan latviešu, gan vācu virsnieks, bet, ja vienībā bija gan latvieši, gan vācieši, šaušanas komandu vienmēr deva vācu virsnieks. Liecībās visbiežāk pieminētie latviešu virsnieku – šaušanas komandieru vārdi ir Dībietis, Svīķeris, Kalniņš, Kaķis un Dikmanis. Starp vācu virsniekiem bija Arno Besekovs, Arnolds Kirste, Krauze (Mazais) un pats R. Lange. Lai gan ir zināms, ka V. Arājs bijis klāt šajās slepkavībās un izdarījis "žēlastības" šāvienus, tas nav noticis regulāri.[83]

Šaušanas akcijas parasti sākās vēl tumsā, agrajās rīta stundās. Komandas locekļiem bija jāiziet no mājām vienos naktī un jādodas ceļā no Valdemāra ielas ap trijiem no rīta. Ja upuru skaits bija, teiksim, divi simti, tad ap brokastlaiku operācija bija pabeigta. Citreiz bija jāstrādā līdz dienas vidum un vēl ilgāk. Operācijas beigās, dažkārt pat tās laikā tika izsniegts šņabis un uzkodas. Šāvēji savu alkohola devu vienmēr saņēma turpat Biķerniekos, bet tiem, kas stāvēja sardzē, nācās gaidīt, kamēr atgriezīsies štābā.

1942. g. sākumā Arāja vīriem bija jāatgriežas Biķerniekos, lai slepkavotu reiha ebrejus. Cik daudz no 20 000 Latvijā ievesto Rietumeiropas ebreju Biķerniekos nošāva, mēs nezinām, nezinām arī, cik no viņiem nogalināja Arāja komanda. Kopumā no 20 000 reiha ebreju Latvijā tika nogalināts vai nomira ap 10 000. 1942. g. sākumā notika divas reiha ebreju slepkavošanas akcijas, tajās nošāva galvenokārt vecos un darba nespējīgos. Pirmā notika 5. februārī, kad Rīgas geto nogalināja ap 1500 Berlīnes un Vīnes ebreju; otrā bija 15. martā, kad likvidēja ap 1800 ebreju geto un ap 1900 – Jumpravmuižā, nosaucot šo slepkavošanu par *Dünamündeaktion*. Domājams, ka lielāko daļu reiha ebreju noslepkavoja Biķerniekos, kaut gan mazāka mēroga akcijas notika arī pie Salaspils, Jumpravmuižā un Šķirotavas stacijā. Spriežot pēc ziņojumiem, 1942. g. akcijās tikusi lietota F. Jekelna *Sardinenpackung* (sardīņu kārtošanas) sistēma. Tādu pašu sistēmu izmantoja Rumbulā, kā redzēsim 8. nodaļā.

Zilo autobusu akcijas

Zilie autobusi – Zviedrijā ražoti Rīgas satiksmes līdzekļi – vadāja Arāja komandas šāvēju vienības no Rīgas uz šaušanas vietām provincēs. Ebreji mitinājās apmēram simt apdzīvotās vietās, lielākoties mazpilsētās vai tirdzniecības centros. Zilo autobusu apciemojumu mērķis bija ne tikai ebreju, bet arī psihiski slimo nogalināšana. Lai gan terors pret ebrejiem bija izvērsts visā Latvijā, totālās iznīcināšanas programma vispirms tika realizēta provincēs. Vietās, kur ebreju bija maz, viņus varēja noslepkavot einzacgrupu vīri, bet lielākajā daļā akciju iesaistījās vietējā policija. Veids, kādā EK iespiedās mazpilsētu policijā, nav detalizēti dokumentēts, taču parasti vācieši izraudzījās apriņķa līmeņa SD uzticības personas. Dažās pilsētās, kā, piemēram, Gulbenē, pilsētā ar 3819 iedzīvotājiem, pastāvēja divas policijas: Lietuvieša vadītā SD vienība, kas pārzināja pilsētas koncentrācijas nometni, un E. Sproģa vadītā parastā policijas vienība.[84] Vai ebrejus mazpilsētās nogalināja vietējie spēki vai kādi citi, bija atkarīgs no tā, cik tur bija cilvēku, kas labprāt izpilda pavēles. Taču visbiežāk nonāvēšanā katram tika savs uzdevums: vietējie SD vai pašaizsardzības spēki nodrošināja apsardzi un ataicinātā Arāja komanda – šaušanu. Rīgas zilais autobuss[85] bija liels diezgan, lai pārvadātu 40 cilvēku ar šautenēm, kuru pilnīgi pietika provinces vajadzībām. Provinces misijās allaž brauca līdzi sagādes daļas virsnieks ar šņabi, desām un cigaretēm. Ieradusies mazpilsētā, komanda iekārtoja bāzes mītni kādā tukšā lauku mājā vai skolas ēkā.[86] Vācieši un V. Arājs, ja viņš brauca līdzi, ceļoja ar vieglo automašīnu.

Zilais autobuss bija vērojams visos Latvijas nostūros. Daudzās pilsētās, īpaši Vidzemē, kur ebreji dzīvoja visai izkliedēti (apmēram 2000 novadā), viņus savāca vienkop, lai nogalinātu. Dažkārt zilais autobuss vienā braucienā ietvēra vairākas pilsētas. Arāja vīri apmeklēja Bausku, Ventspili, Talsus, Kuldīgu, Krustpili, Jēkabpili, Valmieru, Viļānus, Liteni, Api un Rēzekni. Liecības par šīm zilā autobusa misijām ir ļoti fragmentāras, bet ir pamats domāt, ka no 21 000 mazpilsētu ebreju 15 000 nogalināja Arāja vīri. Bez mazpilsētām zilie autobusi "apciemoja" arī Daugavpili un Liepāju, kur pastāvēja vietējās SD nāvētāju vienības.

Pārdaugavā, Jelgavā un Aglonā zilā autobusa akcijās tika nogalināti arī psihiski slimie.

Rumbula

Tiesā V. Arājs gan atzina, ka viņa vīri bijuši iesaistīti Rumbulas norisēs, bet noliedza, ka tiem būtu bijusi galvenā loma. Taisnība, viņa komanda pati nešāva, taču tās funkcijas bija brutālas. Komandas locekļi tika izmantoti Rumbulas operācijas sākuma un beigu posmā – geto viņi bija starp tiem bruņotajiem vīriem, kas organizēja gājienam kolonnas, no kurām tikai pirmajā dienā vien tika nogalināts gandrīz 12 000 cilvēku; viņi arī stāvēja sardzē pie bedrēm, skubinādami upurus doties nāvē. V. Arājs pats, kā daži apgalvo,

krietni iereibis, uzraudzīja savas komandas darbību pie bedrēm. Reiz V. Arājs piegāja pie saviem vīriem un slavēja vāciešus: "Viņi labi šauj!" Taču Arāja cilvēki nebija vienīgie, kas iesaistījās geto beigu operācijā; atbildība par zvērībām, kādās viņi piedalījās, gulstas arī uz Herberta Cukura pleciem.[87]

Komandas loceklis Aleksejs Proškovičs bija norīkots sardzē apmēram 50 m no bedrēm. Viņš domā, ka Rumbulas akcijā bijusi iesaistīta visa komanda. Slepkavošanas rītā viņiem pavēlēts iekāpt autobusos un braukt. Kad A. Proškovičs agri no rīta ieradies Rumbulā, viņš brīnījies, kā iespēts izrakt tik milzīgu bedri.

> Es atceros kādu gadus četrdesmit vecu pilnīgi kailu sievieti stāvam un raudam. Daudzi raudāja. Visi šie cilvēki bija dažāda vecuma ebreji: gan vecīši, gan piecpadsmit sešpadsmit gadus veci jaunieši.. Es redzēju, kā vācietis ar mašīnpistoli šāva cilvēkus. Ebreju kolonnas soļoja šurp augu dienu; no ceļa tās iegriezās pa kreisi Rumbulas mežā.. Bet līķi neaizpildīja visu milzīgo bedri. Blakām bedrei pacēlās drēbju un apavu kaudzes.[88]

Partizānu akcijas

SD aizliegums atstāt rakstiskas liecības ir tinis noslēpumā tā aktivitātes cīņās pret partizāniem – atšķirībā no šucmaņu vienību darbības. Kopumā ir zināms, kādos reģionos komandas apakšvienības darbojās, bet nav zināma to veicamo misiju specifika un laiks. Informāciju par dažiem to pasākumiem varam smelties šucmaņu vienību dokumentos, jo reizēm tās darbojās cieši līdzās. Cīņa pret partizāniem bija komandas alibi, to izmantoja arī V. Arājs, taču par to nav uzrakstīts neviens pētījums, nedz arī kādi memuāri. Tas vien jau modina aizdomas: vai komandas cīņa pret partizāniem un "kaujas frontē" bija tik militāras, kā tiek apgalvots? Arāja komandas rotas un vadi, kas bija sūtīti pret partizāniem, vairāk darbojās kā atriebēju vienības, kas nesaudzēja civiliedzīvotājus.

Noslēpumainības plīvuru mazliet pacēla Kondrāta Kalēja tiesas prāva ASV un dokumenti, kas attiecās uz akciju *Winterzauber* (Ziemas burvība), kura Latvijas militārajā vēsturē pazīstama kā Osvejas akcija. Leitnanti K. Kalējs un H. Svīķeris piedalījās cīņās pret partizāniem Nasvas apkaimē. 1942. g. 23. martā apvienotie Latvijas, Vācijas un Igaunijas SD spēki uzbruka Saņņiku sādžai. Šī akcija ir ievērojama ar to, ka tajā piedalījās pats V. Štālekers. Viņš tika ievainots un nomira ceļā uz lauka lazareti. Atmaksas nolūkā vismaz vienu sādžu nodedzināja un iemītniekus nogalināja.[89]

Akcija *Winterzauber* risinājās no 1943. g. janvāra līdz aprīlim. F. Jekelns pavēlēja radīt 60 km platu, no partizāniem iztīrītu "sanitāro" joslu ap Osvejas ezeru gar Baltkrievijas un Latvijas robežu. Tā bija plaša operācija, kurā iesaistījās ap 4000 cilvēku – šucmaņu vienības, Vērmahta un SD spēki. Partizānu tvarstīšana notika niknās cīņās, bet nav zināms, vai kaujās piedalījās arī kāda SD vienība. Visi mūsu rīcībā esošie pierādījumi liecina, ka SD vīri ieradās pēc tam, kad šucmaņu vienības bija izdzinušas partizānus no sādžām; tie bija viņi, kas uzbruka civiliedzīvotājiem, nopostīja sādžas, nodedzināja mājas

un nošāva visus aizdomīgos. Pārējos sādžiniekus savāca un caur Salaspili aizveda uz Vāciju.[90]

Latviešu SD vīri piedalījās vēl šādās operācijās, kas bija vērstas pret partizāniem: *Sommerreise* (Vasaras ceļojums)[91] Latgalē; *Sumpffieber* (Purva drudzis, 1942. g. novembris); *Günther* (1943. g. jūnijs); *Hermann* (1943. g. jūlijs); *Fritz* (1943. g. septembris); *Heinrich* (1943. gada oktobris) un daudzās citās akcijās Minskas apkaimē.[92] SD aktivitātes Nevēļā, Nasvā un pie Jasno ezera vēl gaida izpēti. To informācijas fragmentu, kas attiecas uz Arāja komandas darbību šajos rajonos, ir par maz, lai izveidotu slēdzienus. Pēdējā partizānu akcija, kurā piedalījās Arāja vīri, notika 1944. g. rudenī Kurzemē un vērsās pret latviešu nacionālajiem partizāniem.

Salaspils

Arāja komandas pirmie lielākie uzdevumi bija Salaspils un Jumpravmuižas koncentrācijas nometnes apsargāšana 1941. g. decembrī. Tās ierašanās Salaspilī notika vienlaikus ar reiha ebreju ierašanos. Daudzus vīriešu kārtas no reiha atvestos ebrejus norīkoja nometnes celšanas darbā. 1943. g. janvārī apmēram 189 Arāja vīri Kondrāta Kalēja un citu virsnieku vadībā tika nometināti Salaspilī apsargāt šīs iestādes ārējo perimetru.[93] Neliekas, ka viņi būtu saistīti ar Salaspilī notiekošajām zvērībām vai slepkavībām. Lai pārraudzītu kārtību pašā nometnē, R. Lange bija atvedis latviešu SD grupu no Madonas – tās vadītājs bija A. Vidušs, viņa palīgi – Kočerovskis, Kanders, Puriņš, Bite, Haritonovs un citi. Līdzās Salaspils nometnei V. Arāja ļaudis apsargāja arī dažas blakusesošās nometnes, kā Sauriešu akmeņlauztuves, kurās 16 vīru liela vienība uzraudzīja ap 300 ieslodzīto.[94]

Kāda Arāja komandas vīra karjera

1925. g. dzimušais Juris Šumskis bija vairākus gadus jaunāks nekā vairākums latviešu SD pārstāvju. Viņš sāka dienēt pie V. Arāja 1942. g. aprīlī, būdams 17 gadu vecs. Atšķirībā no tiem Arāja vīriem, kuri iestājās vienībā 1941. g., J. Šumskis bija beidzis tikai piecas klases. Dienēt komandā viņam bija ieteicis draugs Ernests Grīnvalds, stāstīdams, ka tur maksā labi un darbs ir ciešams. V. Arāja adjutants kapteinis H. Liepiņš viņu pierežģistrēja un paziņoja, ka viņam būs jāpakļaujas Drošības policijas disciplīnai; tad rekrūtis tika ieskaitīts 3. rotas 2. vadā. Līdz 1942. g. jūlijam J. Šumskis izgāja ideoloģisko un militāro apmācību Mežaparkā un Šmerlī un apguva vieglo ieroču lietošanu. Viņa seržants bija Iklāvs, cilvēks ar literārām ambīcijām. Politmācības notika četras – piecas reizes nedēļā, J. Šumskim iemācīja nacionālsociālisma pamatus un izpratni par nepieciešamību uzveikt boļševismu. Viņš apguva arī topogrāfiju un militāros sakarus. Lai gan, sniegdams liecību, J. Šumskis runāja labi, viņa izglītība nebija likusies pietiekama, lai sūtītu viņu uz Firstenbergu. Kad Arāja komanda pārcēlās no Valdemāra ielas štāba uz K. Barona ielu 99, J. Šumskis sāka apsargāt SD Reimersa ielas ēku un garāžu.

Jūnijā J. Šumskis piedalījās pirmajā akcijā Biķerniekos, kur tika nogalināti vairāki simti psihiski slimo no Sarkandaugavas slimnīcas (apmēram septiņas kravas automašīnas cilvēku, pa 40 personām katrā). Daži slimnieki nespēja paiet, tos līdz kapam aizveda vai aiznesa. J. Šumskis pats uz nestuvēm aiznesa kādu sievieti līdz bedrei, kur vācietis to tūliņ nošāva. Kā liecina J. Šumskis, daudzi no šiem cilvēkiem bija pilnīgi normāli. Kad visi bija nošauti, vīriem lika pārmeklēt apkārtni, lai atrastu priekšmetus, kurus upuri nometuši vai pazaudējuši. J. Šumskis atrada galošu pāri un divas pogas, ko turpat sadedzināja. R. Lange lika visiem apzvērēt, ka viņi notikušo neizpaudīs. Pēc atgriešanās mītnē J. Šumskis, tāpat kā pārējie, saņēma 500 gramus šņabja.

1942. g. oktobrī J. Šumski nosūtīja uz Jumpravmuižu apsargāt ap 400 tur ieslodzīto reiha ebreju. Seržanta P. Jakāna vadītajā sardzes vienībā bija 12 cilvēku. Tur J. Šumskis palika līdz novembrim, kad viņu nosūtīja atpakaļ uz K. Barona ielu. 1942. g. decembrī viņu leitnanta Jefimova vadītas 40 cilvēku nodaļas sastāvā aizsūtīja uz Nasvu cīnīties pret partizāniem. 1943. g. janvārī šī vienība izdzina partizānus no sādžas, kurā bija kādas 40–50 mājas. Komandieris pavēlēja sādžu nodedzināt. J. Šumskis pielika uguni vairākām mājām. 1943. g. februārī viņš saslima ar apendicītu un tika nosūtīts uz slimnīcu Rīgā. Pēc atveseļošanās viņš atgriezās K. Barona ielā, tika ieskaitīts 4. rotā un maijā kopā ar 38 citiem vīriem devās uz Liepāju apsargāt SD štābu. No jūnija līdz septembrim viņš seržanta Vaitemina vadītās deviņu cilvēku nodaļas sastāvā apsargāja 35 ieslodzītos, kas skaldīja malku.

1943. g. oktobrī astoņu cilvēku nodaļa, kuru vadīja seržants P. Jakāns, sadzina kravas mašīnā 25 vai 30 politieslodzītos; tos pavadīja trīs vai četras vieglās automašīnas ar vāciešiem. Kāpās pie jūras vācieši nošāva ieslodzītos bedrē, kuru J. Šumskis pirms tam bija izracis. J. Šumskis piedalījās arī 17 ieslodzīto nošaušanā 1944. g. martā.

1944. g. aprīlī J. Šumskis aizbrauca uz Rīgu atvaļinājumā, pārgāja dienēt robežsardzes bataljonā un tika iekļauts Latviešu leģiona 15. ieroču SS grenadieru divīzijā. 1944. g. jūnijā pie Opočkas krievi viņu saņēma gūstā.[95]

Komandas gals

Ap 1944. g. vidu Arāja komanda bija zaudējusi savu nozīmi – un sākās tās demobilizācija. Šajā laikā V. Arāja pārziņā bija tikai puse vienības. Tā paša gada pavasarī V. Arājs bija Rīgā un pārlika dažus jurisprudences eksāmenus universitātē. A. Aizsilnieks satika V. Arāju universitātes beigšanas banketā un lūdza viņam padomu, vai nolasīt pa radio lekciju, kuru vācieši vēlējās dzirdēt. V. Arājs viņam ieteica nesadarboties: "Ar vāciešiem esot tā, ka, ja vien viņi dabūjot kāda cilvēka mazo pirkstiņu, tad šis cilvēks esot pazudis, jo drīz vien esot spiests uzņemties un veikt tādas lietas, ko viņš nekādā gadījumā nebūtu darījis, ja vien kaut kā varētu no tā atbrīvoties."[96]

Februāra vidū telpas K. Barona ielā 99 pārņēma leģions. Daļa komandas tika iemitināta Lielajā Kalnu ielā 6, otra daļa – Sužu muižā.[97]

1944. g. augustā Ozola bataljonu atsauca no frontes; viņam pavēlēja no jauna apmācīt un reorganizēt savus vīrus. 20. septembrī K. Ozolu iecēla par 2. robežsardzes pulka 2. bataljona komandieri; pulku decembrī pārdēvēja par 106. ieroču SS grenadieru kājnieku pulku un pievienoja leģionam.[98] Kapteinis Arnolds Laukers, kurš līdz 1942. g. bija Rīgas galvenā štāba komandieris, 1944. g. septembrī tika pārcelts uz Dundagu. 10. oktobrī Laukera grupai pavēlēja doties caur Ventspili uz Dancigu (tag. Gdaņska) un apmesties Konicā. 15. novembrī bataljonu sadalīja grupās pa 15 vīriem katrā un nosūtīja uz Latviešu leģionu.[99] Jānis Vanders, kurš dezertēja no Arāja komandas, pirms vēl viņa rotu aizsūtīja uz Vāciju, tās iziršanu rezumēja šādi: "Trīs Arāja komandas rotas iekļāvās leģionā. Viena rota devās uz Vāciju, otra uz Liepāju, trešā uz Ventspili."[100] V. Arāja vadītā rota devās uz Vāciju un 1944. g. oktobrī tika izformēta; tās ļaudis sadalīja starp daudzajām 15. latviešu SS divīzijas vienībām. Teodors Fricis Detlavs un Arnolds Trucis iestājās 32. pulka 3. bataljona 9. rotā.[101]

Dažas mazākas Arāja vīru nodaļas strādāja SD līdz pat beigām. Kāda cita grupa turējās starp sadarbošanos un pretestību kā uz naža asmens. Daudzi kļuva par mežakaķiem[102], kurus bija iecerēts ar izpletņiem nomest aizmugurē, lai viņi cīnītos pret krieviem vēl pēc kapitulācijas.[103] Citi uzsāka cīnīties pret nacionālajiem partizāniem un piedalījās Kureļa grupas apspiešanā Kurzemes mežos. Vēl nav pilnībā noskaidrots, cik plašā mērā Arāja komandas atliekas 1944. g. piedalījās cīņās pret kureliešiem – latviešu nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem.[104]

Atsauces un skaidrojumi

1 Landgericht Hamburg: Trial Records of Trühe and others, deposition by Walter Münch, Wuppertal, 12 February 1975, p. 147.; Strafurteil gegen Heinz Georg Theodor Trühe, 29 April 1975, S. 34–55.

2 Šajā skaitā iekļauti gan Latvijā nogalinātie Latvijas, gan Rietumeiropas ebreji, gan čigāni un latvieši. Karagūstekņi bija cita, atsevišķa problēma, kas nav aplūkota šajā pētījumā.

3 Līdzīgu domu izteicis Rauls Hilbergs Kloda Lancmana filmas *Shoah* 3. daļā.

4 Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941.

5 V. Arājs atstājis trīs savas biogrāfijas agrīnā posma variantus, kas gan nav pretrunīgi: vienu viņš uzrakstījis iesniegšanai Latvijas Universitātē 1941. g. 7. janvārī, kad Latvija bija padomju okupācijas varā; otru, ļoti skopu, sniedzis vācu prokuroram pirmstiesas pratināšanā; trešo ar daudziem komentāriem viņš stāstījis tiesā savā galavārdā.

6 Arājs Trial Records: Lutriņš testimony, p. 5673–5684.

7 Arājs Trial Records: Medaljes testimony, p. 6308.

8 Arājs Trial Records:depositon of Jānis Franks-Pranks, 5 April 1976, p. 4737.

9 Pirmajā pirmstiesas nopratināšanā V. Arājs bija aizmirsis precīzus savu vecāku dzimšanas datus, bet 1976. g. 26. marta sēdē viņš iesniedza vēstuli, ko bija saņēmis no Ročesterā (Ņujorkas štats) dzīvojošās mātes. Pēc šīs 1957. g. 22. jūlijā saņemtās vēstules, kas sākās ar uzrunu: "Sveiks, veco zēn!" – viņš spēja atcerēties datus. Viņa tēvs bija dzimis 1883. g. 9. martā Bauskas apriņķī, māte – 1883. g. 9. maijā Codes

pagastā. Savas mātes tautību V. Arājs definēja šādi: "Viņa ir latviete, bet nāk no vācbaltiešu ģimenes." 1957. g., kā liecina vēstule, viņa māte mācīja latviešu valodu latviešu svētdienas skolā Ročesterā. Dažos dokumentos bija teikts, ka mātes pirmslaulības uzvārds bijis Bredenfelde, bet Arājs apgalvoja, ka pareizi ir Burkevica. Bredenfelds bija Arāja vecmāmiņas pirmslaulības uzvārds, un Arājs to bija izmantojis kā uzvārdu tais gados, kad slēpās. Sk.: Arājs Trial Records, p. 3274; mother's lettter, p. 734.

10 Štamera manuskripts, 437. lpp. Pastāv arī kāds dokuments, kas liecina, ka ģimnāzijas laikā viņš bijis Pērkoņkrusta biedrs. Ulmaņa laikā viņam nācās noliegt savu saistību ar šo organizāciju, lai varētu strādāt par policistu, sk.: LVVA, 3235. f., 1./22. apr., 710. l., 248. lp. Tai pašā laikā, protams, nav izslēgts, ka vācieši zināja par Arāja kādreizējo saistību ar Pērkoņkrustu un ka tāpēc viņu izraudzījās attiecīgajam darbam; tāpat varēja būt ar M. Vagulānu.

11 Izvēloties Oskaru Dankeru par latviešu pašpārvaldes ģenerāldirektoru, zināma nozīme bija viņa sievas vāciskajai izcelsmei. Sk.: Unāms Ž., *Zem Barbarosas šķēpa*, 36., 37. lpp.

12 Štamera manuskripts, 436. lpp.

13 1941. g. versijā V. Arājs teica, ka strādājis Jelgavā par sētnieku.

14 Viņa imatrikulācijas kartes numurs bija 17 318. Viņa pirmo studiju laika dokumenti izsekojami iesniegumā uzņemšanai *Lettonia* korporācijā, sk.: LVVA, 3727. f., 1. apr., 21. l., 55. lp.

15 Viestura savienība bija reģionāla reliģiski nacionāla Jelgavas jaunatnes organizācija.

16 Pierādījumi liecina, ka viņš ļoti augstu vērtēja savu atrašanos *Lettonia* korporācijā un pirms kara bija aktīvs tās biedrs. Tiesas prāvas laikā viņš vairākkārt ar sirsnību pieminēja korporāciju. Iesniegumā par uzņemšanu viņš šādi pamatoja savu vēlēšanos iestāties organizācijā: "Es vēlos iegūt patiesus draugus un pilnveidot savu personību." Sk.: LVVA, 3727. f., 1. apr., 21. l., 56. lp. Viņa kandidatūru *Lettonia* atbalstīja agronoms J. Repiņš, Frīdrihs Laursons, A. Lauks un mācītājs J. Ķullītis. Sk.: Treiguts-Tāle E., *Latvieši, karš ir sācies!*, 13. lpp.

17 Tiesā V. Arājs teica, ka Zelmai bijis arī veikals Zaubē.

18 Arājs Trial Records: verdict, p. 7.

19 Štamera manuskripts, 436. lpp.

20 Arājs Trial Records: verdict, p. 7, 8. Sk. arī : Aizsilnieks A., *Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945*, 158. lpp.; Arājs Trial Records, p. 4352. 1944. g. 18. februāra apliecinošā dokumentā Plencmanis uzrakstījis: "Iebildumu nav."

21 Septiņdesmit *Lettonia* biedri tika deportēti uz Sibīriju, sk.: *Latvijas Korporāciju Apvienība*, 41. lpp.; Zariņš M., "Optimistiskās dzīves enciklopēdijas P-P-V", 28.–37., 60. lpp.

22 Neviens V. Arāja ģimenes loceklis netika deportēts.

23 Štamera manuskripts, 436. lpp.

24 Vienīgie cilvēki, kas šodien varētu apstiprināt V. Arāja tiesā izteiktos apgalvojumus, būtu rodami *Lettonia* korporācijā, bet šobrīd neviens no viņiem nav atsaucies.

25 Viens no sensacionālākajiem V. Arāja izteicieniem tiesā bija, ka lidotājs Herberts Cukurs ieradies pie viņa lūgt patvērumu, jo cilvēki sākuši runāt, ka, ja H. Cukurs padomju okupācijas laikā braukājis ar kadiljaku, viņš ir komunists, sk.: Štamera manuskripts, 438. lpp. H. Cukura flirtēšana ar komunismu sākusies vēl revolūcijas laikā. Bruno Kalniņš nosaucis viņu par kreiso sociālistu, kurš 1919. g. kļuvis par boļševiku, sk.: Kalniņš B., *Vēl cīņa nav galā*, 216. lpp.

26 Reizēm V. Arājs tiesā teica, ka viņam bijis 400 vīru, citreiz viņš minējis lielāku skaitli. Iespējams, ka tas viss ir izdomājums. Skaitļus viņš varēja aizgūt no V. Štālekera 1941. g. 7. jūlija biļetena *Ereignismeldungen*.

[27] Laikā, kad vācieši ienāca Latvijā, vairāki cilvēki Rīgā jau veidoja karaspēku un policiju; ar šiem centriem saistīts E. Kreišmanis, Mālmanis, Skaistlauks un V. Veiss.

[28] SD Firstenbergas skolas apmeklēšanu tiesā ar dokumentiem vispārliecinošāk pierādīja A. Eihelis, sk.: Štamera manuskripts, 48.–56. lpp.

[29] Lielākā daļa materiālu par V. Arāja sarežģījumiem ar britiem iegūta spriedumā (Arājs Verdict) izklāstītajā V. Arāja biogrāfijā (9., 10. lpp.).

[30] Kaseles bēgļu nometnē (1949. g. oktobris); Minsingenes bēgļu nometnē (1949. g. oktobris – 1950. g. 23. jūlijs); Frankfurtē pie Mainas, Fehenheimera ielā 4 II (1950. g. 18. oktobris); Frankfurtē pie Mainas, Fehenheimera ielā 53 (1951. g. 4. aprīlis); Frankfurtē pie Mainas, Fehenheimera ielā 28 II, ar Krīgeru (1952. g. 4. augusts); Frankfurtē pie Mainas, Fehenheimera ielā 4 II, ar Dīlu, un IV (1957. g. 19. februāris).

[31] Pasi izdeva, pamatojoties uz Latvijas pases CA nr. 018524, kuru 1943. g. 21. janvārī bija izdevusi Rīgas prefektūra. Kā dzimšanas vieta bija norādīta Jelgava, dzimšanas datums – 1909. g. 31. decembris. Tas padarīja viņu tikai par četrpadsmit dienām vecāku, nekā viņš īstenībā bija. Pases numurs bija Latvija nr. 16037 LS. Dokumentu parakstījis sūtniecības padomnieks T. V. Ozoliņš.

[32] Arājs Trial Records: ordner N 4.

[33] Arājs Trial Records, p. 526–531, 587, 588.

[34] Ir zināms, ka V. Arājs, it kā apslāpētas grēku nožēlas mākts, ir lielījies ar saviem SD dienestā pastrādātajiem "varoņdarbiem". Kādās viesībās viņš stāstījis, ka slepkavas nogalinājuši bērnus, mezdami tos gaisā un tad šaudami. Ja bērni būtu šauti uz zemes, lodes ar rikošetu apdraudētu pašus šāvējus. Berlīnē 1944. g. beigās sastapis uz ielas dzejnieci Veltu Tomu, viņš stādījās priekšā: "Arājs, Latvijas žīdu šāvējs." Īsi pirms kara beigām 1945. g. viņš vadīja kādu Vērmahta bataljonu Kolbergas aplenkumā. Kāds viņa kareivis atceras, ka viņš izturējies bezbailīgi līdz aušībai. Kamēr citi vienības locekļi vairījās no lodēm, gulēdami zemē, V. Arājs staigāja pa māju, nepievērsdams tām uzmanību un stāstīdams par saviem zonderkomandas vadoņa "varoņdarbiem". Viens no fantastiskākajiem stāstiem ir par to, kā V. Arājs Ziemassvētkos uzdāvinājis R. Langem eglīti, kas izrotāta ar briljantiem un gredzeniem, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Schlesinger, Franz, 18 March 1964, Heidenheim, p. 1402.

[35] Arājs Trial Records: deposition of Jēkabs Kalniņš, 14 June 1978, p. 5686.

[36] R. Štiglics aizbēga uz Vāciju 1940. g. un, kā tagad atklājies VDK arhīvos, aizveda līdzi Latvijas policijas amatpersonu sarakstu. Pēc kara R. Štiglics izvairījās no nacistu medniekiem un aizbēga uz Brazīliju, kur mira.

[37] Pastāv pierādījumi, ka grupā bija seši latvieši, bet mans informācijas avots identificēja tikai R. Štiglicu (saruna ar Rūdolfu Turku 1985. g. 30. augustā).

[38] Patiesībā Rīgas radio aicināja cilvēkus pulcēties pie pasta ēkas, kas atradās līdzās prefektūrai. A. Jekstes runas pierakstu sk.: LVVA, P-97. f., 1. apr., 4. l., 33. lp.

[39] Hanss Dreslers pēc repatriācijas uz Vāciju 1940. g. strādāja *Reichssicherheitshauptamt* ārzemju daļā. Tā kā viņš zināja norvēģu valodu, viņam pavēlēja doties uz Norvēģiju kalpot V. Štālekeram. 1940. g. novembrī viņš atgriezās Berlīnē, tad devās uz Dancigu un 1941. g. 1. jūlijā kopā ar V. Štālekeru ienāca Rīgā. Sk.: Štamera manuskripts, 245. lpp. Arī H. Dreslers tiesai teica, ka no visiem Latvijas instruktoriem V. Arājs vislabāk izturējies pret vācbaltiešiem.

[40] Šī ir V. Arāja versija pirmstiesas pratināšanā 1975. g. 30. jūlijā, sk.: Arājs Trial Records, p. 682; Štamera manuskripts, 110. lpp.

[41] Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 17 (angļu tulkojums, 19. lpp.).

[42] Herberts Teidemanis un Rūdolfs Turks nosauc A. Dikmani kā vienu no pirmo akciju vadītājiem. H. Teidemanis pats okupācijas pirmajos mēnešos vadīja SD vienību Valmierā. Vēlāk viņš kļuva par latviešu Politiskās policijas priekšnieku. Sk.: Štamera manuskripts, 235. lpp.

[43] Vācieši nāvētāju grupu sākumā raksturoja kā "mežonīgus" un "nedisciplinētus", sk.: Landgericht Hamburg: Trial Records of Trühe and others, deposition of Walter Münch, Wuppertal, 12 February 1975, p. 147; sk. arī Besekova liecību.

[44] Štamera manuskripts, 110., 438. lpp.

[45] Arāja vīri dažkārt saukāja V. Arāju par Šustinu. S. Šustins 1940. g. bija Latvijas PSR iekšlietu tautas komisāra vietnieks, bet 1941. g. iecelts par LPSR valsts drošības tautas komisāru, pazīstams ar savām rezolūcijām, kurās prasīja piespriest nāvessodu daudziem apcietinātajiem Latvijas iedzīvotājiem. S. Šustina vārds visbiežāk tika izmantots antisemītiskajā propagandā kopš 1941. gada.

[46] Arājs Trial Records: deposition of Alex Milrud, 16 November 1949, p. 2319.

[47] Informāciju par A. Dikmani, K. Kaķi un A. Kalniņu sk.: Kondrāts Kalējs case, File A 11 655 361 U.S. District Court in Chicago, Leonīds Jansons deposition, Rīga, 22 September 1987.

[48] Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 20, 21.

[49] Štamera manuskripts, 370. lpp.

[50] Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 20.

[51] Jāteic, ka liecinieki, stāstīdami par korporeļu darbību komandā, parasti vairāk pievēršas vispārinājumiem un iespaidiem nekā statistikai, bet tajā pašā laikā nosauc izteiksmīgus, konkrētus un vispāratzītus faktus.

[52] Tiesas prāvas laikā V. Arājs vairākkārt piemin J. Balodi: "Jānis Balodis, pulkvedis vai pulkvedis-leitnants, neatceros. Viņš bija lettonis, dzīvo Libekā. Vēl bija kāds pulkvežleitnants, kura vārdu neatceros. Viņi bija mani padomdevēji apmācību lietās.. [Es pazinu J. Balodi] jau no paša sākuma, no 1941. g. 2. jūlija. [Viņš] palīdzēja man reģistrēt. Viņš ir ap 10 gadus vecāks par mani. Arī studēja. Balodis labi sapratās ar Laukeru." Sk.: Štamera manuskripts, 370. lpp. Nobeiguma runā V. Arājs vēlreiz atgriežas pie J. Baloža: "Pulkvežleitnants Balodis nepiederēja manai vienībai. Viņš bija smagi apvainots. Viņš teica: "Tev palīdzēšu, jo esi lettonis, bet es turu zem sava goda, ja mani no latviešu pulkveža degradē par palīgpolicistu."" Sk.: Štamera manuskripts, 438. lpp. Ēriks Pārups šaubās, ka J. Balodis būtu V. Arājam tuvs. Viņš domā, ka J. Balodis ir bijis amerikāņu aģents un, ja ielaidies darīšanās ar V. Arāju, tad tādēļ, lai izpētītu viņa vienību. (Saruna ar Ē. Pārupu 1987. g. 5. februārī.) Mūža nogalē, šķiet, J. Balodis bija kļuvis par paranoiķi; viņš miris Libekā 1958. g. noslēpumainos apstākļos. Sk.: Štamera manuskripts, 370. lpp.

[53] Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 19.

[54] Turpat, 21. lpp.

[55] Vāgnera ielas nr. 7 mājasgrāmata liecina, ka V. Arājs sākumā dzīvojis 5. dzīvoklī, taču 16. jūlijā viņš pārcēlies uz 4. dzīvokli. Grāmatā redzams, ka 4. jūlijā, pirmo Rīgas akciju laikā, kāda ebreju ģimene izlikta no šī dzīvokļa, sk.: LVVA, Vāgnera ielas 7 mājasgrāmata.

[56] Arājs Trial Records: Arājs Indictment, p. 57.

[57] *Ereignismeldungen*, N 15, 7 Juli 1941.

[58] *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 364. lpp.

[59] Lai gan SD darbojās bez rakstiskām pavēlēm, dažos atsevišķos gadījumos bez tām nevarēja iztikt. Visinkriminējošāko reģistrēto dokumentu parakstījis Arāja leitnants Boļeslavs Bogdanovs – tas ir no Rīgas slimnīcas izvedamo ebreju sieviešu saraksts. Arī Centrālcietums saņēma pavēli par cietumnieku izvākšanu.

[60] Štamera manuskripts, 268., 400., 441. lpp. Tiesas prāvas laikā V. Arājs vairākkārt atgriežas pie K. Kalēja misijas. Ir pamats domāt, ka V. Štālekers izsauca Arāja vīrus, lai cīnītos pret partizāniem. Oktobrī, kad pirmā latviešu grupa bija devusies pie V. Štālekera, vācieši vēl gaidīja, kad varēs ieņemt Ļeņingradu, un, šķiet, bija iecerēts, ka latviešu SD vienībai nāksies izvērst "akcijas" šajā pilsētā. Gaidot Ļeņingradas padošanos, notika sagrāve pie Maskavas; drīz pēc tam Arāja vīri sāka nopietni cīnīties pret partizāniem Ļeņingradas apkaimē. 1942. g. 23. martā V. Štālekers, vadīdams Arāja vienību pret partizāniem, tika nogalināts.

[61] V. Arājs žēlojās R. Langem, ka arī tie SD grupējumi, kurus viņš nepārvalda, tiek dēvēti par Arāja komandu. R. Lange atbildēja: "Pieņemiet pseidonīmu." Sk.: Arājs Trial Records, p. 717.

[62] VDK arhīvs: majora Kārļa Ozola liecība, Staļinogorska, 10/30/45. Sk. arī: Arājs Trial Records: deposition by Kirste.

[63] Arājs Trial Records: deposition by Leonīds Jansons, p. 7177, 5807.

[64] Visizsmeļošākā informācija par Arāja komandas daļām rodama: Arājs Trial Records: deposition by Leonīds Jansons, p. 7177, 5807; deposition by Jurģītis, p. 5782, deposition by Eliņš, p. 5709.

[65] Arājs Trial Records; deposition by Lutriņš, p. 5683, deposition by Eliņš, p. 5710. Šķiet, okupācijas laikā H. Cukuram piederēja vairāki transportlīdzekļi. Viens no tiem bija *Daimler-Benz*, ar kuru viņš reizēm aizveda V. Arāju uz Biķerniekiem.

[66] Braucieniem pa Latviju parasti izmantoja zilos autobusus. Uz Šauļiem, 35 kilometrus no Latvijas robežas, Arāja komanda devās ar motovelosipēdiem. Uz Turmuļu akciju Polijā komanda brauca ar vilcienu līdz Daugavpilij.

[67] 1941. g. Arāja komandas militāri izglītotie cilvēki bija Fēlikss Dībietis, Harijs Svīķeris, Kondrāts Kalējs, Konstantīns Kaķis, Alberts Kalniņš, Boļeslavs Bogdanovs un Boriss Kinslers.

[68] E. Leimanis iefiltrējās Arāja komandā saskaņā ar Latvijas virsnieku pretošanās organizācijas norādījumiem (saruna ar Ē. Pārupu 1986. g. 10. maijā).

[69] H. Liepiņš nebija militārists, bet, pateicoties savai vācu valodas prasmei, nonāca ciešā saskarē ar V. Arāju. Kādu laiku viņš bija ieslodzīts cietumā par ebreju sievietes izvarošanu. Beidzot dienestu Arāja komandā, viņam bija kapteiņa pakāpe.

[70] Arāja komandā dienēja daži demobilizētie no Vācijas, piemēram, Jirgensons, kurš bija atgriezies kā pārliecināts nacists, sk.: Siljakovs K., *Mana atbilde*, 1 sēj., 65.–67. lpp. Arāja komandā bija arī kāds vācbaltietis Šmits. 1942. g. Šmitam piešķīra Vācijas pilsonību.

[71] *Tēvija*, 1942. g. 23. jūl.

[72] Visspilgtākais skolas apraksts rodams bijušajā VDK arhīvā: majora Kārļa Ozola liecība, Staļinogorska, 10/30/45. Ieskatu skolas izglītības programmā dod mācību plāna izklāsts *Befehlsblatt das Chefs der Sicherheitspolizei und das SD*, N 41, Berlin, 15 Sept. 1942. Ausgabe. A. Ozola liecību kopumā apstiprina J. Riekstiņa liecība 1945. g. 16. janvārī, sk.: LVA, 1986. f., 1. apr., 28 446. l.

[73] Šos datus devis A. Eihelis V. Arāja tiesas prāvā. Bez Arāja vīriem skolu apmeklēja arī daudzi Latvijas policijas ierēdņi – Teidemanis, Rikards, Reineke, Bergs, Nātriņš, sk.: Štamera manuskripts, 48., 53. lpp.

[74] LVVA, P-82. f., 1. apr., 39. l., KdS, Stimmungs- und Lagebericht, 1 März 1943, S. 8.

[75] Pavēlēts gan bija nogalināt tikai klaiņojošus čigānus. Mēs nezinām, cik čigānu tika nogalināts un cik stingri tika ievērota pavēle. 1935. g. Latvijā bija 3839 čigāni (tas ir neprecīzs skaitlis). Domājams, ka vairāk nekā puse tika nogalināta. J. Rutkis *Latvijas ģeogrāfijā* (455. lpp.) saka, ka 1943. g. čigānu skaits samazinājies un bijis mazāks nekā 3000, taču tas noteikti nav tiesa, tas ir tīrs izdomājums, jo iedzīvotāju

skaitīšanā bija aizliegts iekļaut ebrejus un čigānus (intervija ar R. Miški, bijušo Latvijas Statistikas departamenta ierēdni, 1987. g. 5. oktobrī).

[76] VDK versijā par šiem notikumiem uzsvērts, ka pirmie Rīgā arestētie un nogalinātie ebreji bijuši "bagātie veikalnieki". Tas izklausās ticami, bet nelikās, ka V. Štālekera mērķis pirmajās dienās būtu atlasīt atsevišķus ebrejus, drīzāk gan inscenēt ielu teātri Rīgā: izdzīt ebreju pūļus pilsētas ielās un laukumos, lai veiktu propagandu, lai saniknotu pret ebrejiem pilsētas ļaudis. Turīgo ebreju dzīvesvietas bija izkaisītas pa visu pilsētu, un atlasīt tos būtu daudz sarežģītāk. Pierādījumi liecina, ka pirmais arestu vilnis vēlās pār Marijas ielas rajonu. Sākumā apcietināja tikai vīriešus.

[77] R. kungs, tērpies ģimnāzista formā, gāja pa Maskavas ielu, kad viņam pienāca klāt uniformēts vācietis un uzaicināja nākt līdzi laupīt sinagogu. Vēlāk, tajā pašā dienā, R. redzēja sinagogu degam. Intervija ar R. 1985. g. 8. jūnijā.

[78] Arājs Trial Records: Arājs verdict, p. 25.

[79] Aprēķina pamatā ir V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra apkopotais ziņojums. Viņš min, ka līdz šim datumam Rīgas apriņķī nogalināti 6378 ebreji un komunisti.

[80] Arājs Trial Records: deposition of Jānis Franks-Pranks, 15 April 1976, p. 4743.

[81] Kā redzams daudzās atskaitēs, šāvēji bija īpaša pašizvēlēta grupa. Kā stāsta G. Mūrnieks, šāvēji bija tie, kam vislabāk garšoja šņabis, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Genādijs Mūrnieks, 18 September 1977; sk. arī: Kondrāts Kalējs, U.S. District Court in Chicago, file A 11 655 361.

[82] Biķernieku procedūru aprakstījuši daudzi liecinieki, bet visizsmeļošāk Jānis Brencis, sk.: Arājs Trial Records: deposition 8 July 1968, vol. 62, p. 481.

[83] Šaurāka mēroga operācijas apraksts rodams Leonīda Jansona liecībā V. Arāja tiesas prāvas dokumentos, sk.: Arājs Trial Records, 1 May 1971, p. 7177–7180. Vācu uzraugs bija Besekovs, latviešu virsnieki – Arveds Dikmanis, Konstantīns Kaķis un Alberts Kalniņš. K. Kaķis teica L. Jansonam, ka viņiem jādodas uz Centrālcietumu un ar autobusu jāaizved no turienes uz Biķerniekiem 50 ebreji. L. Jansons apraksta nogalināšanu visās detaļās, bet nevar atcerēties, vai šaušanas pavēli devis Besekovs vai A. Kalniņš. Reiz, kad komanda ieradusies Biķernieku priedēs, visi ieraudzījuši svaigi izraktajās smiltīs lielu priežu skuju vainagu. Virsnieki klieguši: "To izdarījuši komunisti! Mums tie jāatrod un jānogalina!" Sk.: Arājs Trial Records: deposition of Aleksejs Proškovičs, p. 5657.

[84] Fakti par Gulbeni atklājās, ASV izskatot OSI ierosināto lietu pret Elmāru Sproģi. OSI nevarēja pierādīt nevienu nopietnu E. Sproģa saistību ar ebreju akcijām.

[85] Lielāko daļu pilsētas zilo autobusu izmantoja padomju varas pārstāvji, 1941. g. jūnijā bēgdami no Rīgas. Zilo autobusu akcijas iemūžinātas arī latviešu literatūrā; spilgtākais piemērs ir Voldemāra Avena poēma "Zilie autobusi".

[86] Par braucieniem ar zilajiem autobusiem runāts arī Edgara Jurģīša liecībā, sk.: Arājs Trial Records: deposition by Edgars Jurģītis, 3 June 1977.

[87] Lai gan H. Cukurs figurē Latvijas holokausta literatūrā kā viens no lielākajiem briesmoņiem, pret viņu ir ļoti maz patiesu pierādījumu. Latviešu liecinieki viņu gandrīz nepiemin, lielākoties tikai kā cilvēku, kurš strādājis garāžā. Nopietnākā apsūdzība pret H. Cukuru attiecas uz zvērībām geto teritorijā 30. novembra rītā.

[88] Arājs Trial Records: deposition of Aleksejs Proškovičs, p. 5668–5670. A. Proškovičs stāsta, ka slepkavības dienā kāds vācietis, pamanījis, cik novalkāti ir A. Proškoviča zābaki, atnesis viņam pāri hromādas zābaku un teicis: "Apauj šos!" Kad vācietis aizgājis, A. Proškovičs iesviedis zābakus krūmos.

[89] Kondrāts Kalējs, U.S. District Court in Chicago, 1 November 1988, p. 9–11. Sīkāk par šo kauju un atriebību pēc tās sk.: Rekšņa F., "Lielinkvizitora nedarbi un gals", 23.sept.; *Laikmets*, nr. 15. Kā norāda F. Rekšņa, tur bijušas divas Arāja rotas.

[90] Bijušais VDK arhīvs: Jāņa Kauzura liecība par līdzdalību Osvejas akcijā. Atrasts arī SD ienaidnieku slepens ziņojums: Bundesarchiv, Koblenz, R 928. Daudz dokumentu par šo akciju ir: LVVA, P-82. f., 1. apr., 5. l. Operācija *Winterzauber* ir laba viela studijām tiem, kas nav pratuši saskatīt atšķirību starp SD kaujinieku vienībām un šucmaņu vienībām, kā tas noticis ar vecā režīma vēsturniekiem.

[91] *Sommerreise* akcija tikai daļēji vērsās pret partizāniem. Patiesībā vācieši meklēja Vācijai noderīgu darbaspēku, sk.: Kangeris K., ""Nodeva Reiham" – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā", 43. lpp.

[92] Arāja komandas aktivitāšu izpēti Minskas reģionā varētu sākt ar Dr. Georga Heizera tiesas prāvas dokumentiem.

[93] Dokumentos nav redzams, kā Arāja vīri izturējušies pret reiha ebrejiem 1941. g. un 1942. g. sākumā, kamēr nometne tika būvēta.

[94] Kondrāts Kalējs, U.S. District Court in Chicago, November 1988, p. 12; deposition of Kārlis Strazds.

[95] Arājs Trial Records: deposition of Juris Šumskis, 10 April 1945, p. 4426.

[96] Aizsilnieks A., *Dzīves šūpotnēs*, 158. lpp.

[97] J. Riekstiņa liecība 1945. g. 16. janvārī, LVA, 1986. f., 1. apr., 28 446. l.

[98] Majora Kārļa Ozola nopratināšana, Staļinogorska, 10/30/45.

[99] Arājs Trial Records: interrogation of Captain A. Laukers, Potsdam, 28 March 1946, p. 4192.

[100] Arājs Trial Records: deposition of Jānis Vanders, 16 June 1978.

[101] Arnolds Richards Trucis, US Immigration Court, Eastern District Court of Pensylvania, deposition of Teodors-Fricis Detlavs, 21 May 1981.

[102] Kondrāts Kalējs, U.S. District Court in Chicago. Rūdolfam Somam kara beigās bija jāapgādā *meža kaķi* ar pārtiku, sk.: deposition by Rudolfs Soms, 4 September 1987, p. 77.

[103] *Meža kaķi* bija daļa no Oto Skorceni *SS Jagdverband* plāna, kas netika īsti realizēts. O. Skorceni iecere bieži tikusi kļūdaini saistīta ar latviešu nacionālajiem partizāniem, kas cīnījās pret komunistiem pēc Otrā pasaules kara.

[104] Šo problēmu aplūko Haralds Biezais darbā *Kurelieši* (117. lpp.).

VII

Latvijas ebreju nogalināšana

> Pirmajā acumirklī ebreju iznīcināšana var likties īpašs, savrups, neizprotams notikums. Ciešāk ieskatoties, atklājas, ka tas ir pakāpenisks process, kuru aizsākuši neskaitāmi izlēmēji, kas darbina plaši sazaroto birokrātijas mašīnu.
>
> *Rauls Hilbergs, 1985. g.*

> Jau pašā sākumā bija sagaidāms, ka tikai grautiņi vien neatrisinās žīdu problēmu Ostlandē.. Drošības policijas tīrīšanas operāciju mērķis saskaņā ar galvenajām pavēlēm bija visaptveroša žīdu likvidēšana.
>
> *V. Štālekera apkopotais ziņojums, 1941. g. 15. oktobris*

Latvijas ebreju iznīcināšana bija plašākas nacistu programmas viena šķautne; tās izpildē nedrīkstēja būt nejaušību. Process risēja saskaņā ar nacistu valsts augstākajās varas iestādēs radītu izvērstu, pārdomātu plānu.[1] Pirmie soļi "galīgā atrisinājuma" virzienā Vācijā jau bija sperti – tā dēvētā žīdu jautājuma varmācīgās risināšanas sākumposms bija "Kristāla nakts". Nākamais solis – 1940. g. Polijā notikusī ebreju savākšana vienkop un ieslodzīšana geto. Faktiski visi šie likvidācijas sagatavošanas darbi – dzelteno atšķirības zīmju valkāšana, aizliegums iepirkties un staigāt pa ietvi, sinagogu dedzināšana, ebreju reģistrācija, kas bija pirmo izdoto naidīgo noteikumu skaitā Latvijā, – jau bija izmēģināti Vācijā un Polijā. Latvijā jaunums bija masu slepkavības, kas sākās apmēram nedēļu pēc vācu ierašanās.

Nepilnā pusgadā bija nogalināts ap 60 000 jeb 64% no 94 000 Latvijas ebreju (1935. g. dati). Izsakot to 1941. g. skaitļos – no 66 000 Latvijā sagūstīto ebreju 1941. g. decembrī apmēram 91% bija nogalināts. Precīzs Latvijā nogalināto ebreju skaits nav zināms, bet tas nenozīmē, ka vācieši 1941. g. neveica uzskaiti līdz beidzamajam desmitam. Pirms ebrejus nogalināja, visās to Latvijas kopienās tika veikta viņu reģistrācija.

V. Štālekera sākotnējā stratēģija ebreju slepkavošanā, sekojot R. Heidriha pavēlēm, bija grautiņu kā "iedzimto" spontānas sacelšanās pret ebrejiem provocēšana. Kad tas neizdevās, viņš sāka realizēt pakāpenisku, varētu sacīt, vācisku risinājumu. Jaunajā plānā bija paredzēts organizēt latviešu zonderkomandas un izveidot policijas spēkus provinces pilsētās. Rūdolfs Lange 1942. g. teica: "Jau pašā sākumā EK 2 mērķis bija radikāli atrisināt žīdu problēmu, nogalinot visus žīdus."[2]

Dokumentārie pierādījumi

Ir trīs galvenās pierādījumu grupas, kas attiecas uz Latvijas ebreju nogalināšanu: 1) tiesu protokoli no dažādām kara noziegumu prāvām Vācijā un ASV; 2) iegūtie vācu dokumenti, no kuriem ievērības cienīgākie, iespējams, nozīmīgākie ir divi V. Štālekera ziņojumi (1941. g. 15. oktobris un 1942. g. 31. janvāris) un Drošības policijas un SD vadītāja periodiskais slepenais biļetens *Ereignismeldungen UdSSR;* 3) dokumenti Latvijas arhīvos – Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA) un Latvijas Valsts arhīvā (LVA) esošie VDK kriminālllietu fondi. Latvijas Valsts vēstures arhīvā ir trīs nozīmīgas pierādījumu grupas: padomju iestāžu konfiscētie vācu dokumenti; Ārkārtējās komisijas ziņojumi; Latvijas pilsētu un apriņķu arhīvi. LVVA atrodamie vācu dokumenti daļēji dublējas vācu un amerikāņu arhīvos, bet abas pārējās kategorijas ir unikālas. Kopš Nirnbergas prāvas biļeteni *Ereignismeldungen* ir pamatīgi izpētīti. Taču tie, lai arī ir nozīmīgi, vairāk liecina par SD nodomiem nekā par rīcību; bieži vien tie ir tikai telegrāfiski vēstījumi. V. Štālekera ziņojumi, kurus zinātnieki mazāk pētījuši, ir izsmeļošāki un ne tik apšaubāmi informācijas avoti.

Lai noteiktu, kāda bija nacistu politika attiecībā uz Austrumu ebrejiem, mums jāmeklē šīs politikas izejpozīcija, sākot ar fīrera pavēli, un, vērojot, kā to traktē zemākstāvošie varas pārstāvji, varam nonākt pie rezultātiem un ieraudzīt to darbībā.

Fīrera pavēle Latvijā[3]

Holokausta vēsturē ir plaši diskutēts par "galveno pavēļu" izcelsmi, pat par to eksistenci.[4] Nav nepieciešams apstrīdēt vispārzināmas patiesības, bet notikumi Latvijā un dokumenti, kas uz tiem attiecas, liecina, ka SD rīkojās pārliecībā, ka pastāv fīrera pavēle par ebreju nogalināšanu. Par to liecina gan viss notikušais, gan rakstiskie pierādījumi. Latvijā un citās teritorijās realizēto nogalināšanas procedūru pārdomātais veids un līdzība norāda, ka eksistēja kopējs plāns:[5] ne tikai kā "vēlēšanās", bet arī fiksētā veidā.[6] Par spīti fīrera pavēles slepenībai, daudzkārtējās atsaukšanās uz to, lai cik netiešas tās būtu, liecināja, ka EG darbojās saskaņā ar Hitlera pavēli.[7] Einzacgrupu tiesas prāvā notiesātais augstākais EG A funkcionārs Martins Zandbergers liecināja, kā viņš izpratis "pavēli". V. Štālekers pats atstājis pēdas vairākos 1941. un 1942. g. dokumentos, īpaši savā 1941. g. 6. augusta memorandā.[8]

Martina Zandbergera liecība

SS oberšturmbanfīrers Dr. Martins Zandbergers, EK 1a komandieris, pirmajās divās kara nedēļās bija V. Štālekera ceļabiedrs. Viņa liecībā einzacgrupu tiesas prāvā ir vairākas norādes uz fīrera pavēli.

> Es pats biju klāt diskusijās prinča Alberta pilī Štrekenbaha runas laikā.., kad tika nolasīta zināmā fīrera pavēle.

Vēlāk M. Zandbergers liecināja, ka B. Štrekenbahs runājis ar viņu:

> Štrekenbahs personiski informēja mani par fīrera pavēli, kurā teikts, ka, lai panāktu stabilu drošību Austrumu teritorijā, jāiznīcina visi ebreji, čigāni un komunistu funkcionāri kopā ar visiem pārējiem elementiem, kas varētu apdraudēt šo drošību.

M. Zandbergeram arī jautāja, vai V. Štālekers ir pieminējis pavēli. Viņš atbildēja: "Jā, jūlija sākumā Rīgā un vēlāk vairākkārt." Savā liecībā M. Zandbergers arī turpmāk vairākas reizes atsaucas uz fīrera pavēli:

> Viņš [V. Štālekers] enerģiski uzsvēra, ka tā ir fīrera pavēle, ka to nevar grozīt un tā nav apspriežama.. Es par fīrera pavēli zināju jau no Prečas laikiem, un, pirms es devos uz Igauniju, viņš atkal īpaši atkārtoja, ka tā jāpilda. Viņš [V. Štālekers] man teica, ka jāveltī visas pūles Igaunijas ebreju iznīcināšanai tādā veidā, ka jāizprovocē Igaunijas iedzīvotāju organizēti grautiņi. Es būtu varējis teikt viņam, ka, ja šī bargā pavēle jāpilda, tad tas nav īstais veids, kā to darīt, – ar grautiņiem, kā Štālekers atzina par pareizu .. Es gribēju pateikt .., ka šo pavēles izpildes veidu es uzskatu par īpaši nežēlīgu .. Viņš man rupji atcirta vai, pareizāk sakot, asi noraidīja manus iebildumus; viņš man pārmeta, ka es neesmu pietiekami bargs attieksmē pret Austrumiem. Es esot pārāk maigs un nekā nesaprotot no prasībām, kādas izvirza laiks un vieta .. Viņš to neizteica absolūtas, saistošas pavēles formā, bet kā savu vēlēšanos, un viņš man deva direktīvas, kurām, ja vien iespējams, bija jāpakļaujas, bet viņš atstāja man iespēju vēlāk pateikt, ka kaut kāda iemesla dēļ neesmu varējis to izdarīt.

M. Zandbergers liecina, ka EK komandiera darbs, kā teikts R. Heidriha un H. Himlera norādījumos, sastāvējis no četriem elementiem:

> Pēc iespējas labu attiecību nodibināšana ar armiju; otrkārt, stingra un enerģiska sev padotās komandas vadīšana; treškārt, tik ātra un pilnīga ikvienas pavēles izpilde, cik vien iespējams, īpaši attiecībā uz ebrejiem; un, ceturtkārt, kā liek šī fīrera pavēle, sīva cīņa pret komunismu.[9]
>
> *Jautājums.* Kādas pavēles Štālekers jums deva, pirms jūs atstājāt Rīgu?
>
> *Atbilde.* Viņš deva man divas īpašas pavēles: pirmā bija uzturēt pēc iespējas labas attiecības ar armiju, un otrā, kā jau teicu, bija iznīcināt Igaunijas ebrejus saskaņā ar fīrera pavēli.

M. Zandbergers argumentē savu atbalstu fīrera pavēlei ar to, ka Padomju Savienība nav ievērojusi starptautiskās tiesības un Hāgas un Ženēvas konvencijas:

> Padomju Savienībai ideoloģisku iemeslu dēļ bija agresīva attieksme principā, un tā plānoja karu pret Vāciju un pat visu Eiropu. Vācu iejaukšanās tādējādi bija nepieciešama, lai nodrošinātu Vācijas un Centrāleiropas ilgstošu eksistenci. Vācija bija kritiskā stāvoklī, un citas izejas nebija.. Mums teica, ka Padomju Savienība pārkāpusi starptautiskās tiesības attiecībā pret Somiju un Baltijas valstīm.[10]

V. Štālekera 1941. g. 6. augusta memorands[11]

Vistiešāko un nepārprotamāko pierādījumu par augstākās priekšniecības pavēlēm atstājis V. Štālekers memorandā, kas datēts ar 1941. g. 6. augustu. (Memoranda pilnu tekstu sk. 1. pielikumā.)

Memorands bija uzrakstīts kā atbilde uz Hinriha Lozes 1941. g. 27. jūlija "Pagaidu vadlīniju projektu par attieksmi pret žīdiem Ostlandes reihskomisariāta apgabalā" *(Vorläufiger Richtlinien für die Behandlung der Juden im Gebiet des Reichskommissariates Ostland)*. H. Loze bija izdevis savas "vadlīnijas" laikā, kad, būdams Ostlandes augstākais civilais pārvaldītājs, gatavojās pārņemt varu no militārās pārvaldes. Tas bija arī laiks, kad einzacgrupas A pilnvaras bija jāpārņem pastāvīgajai SD organizācijai un V. Štālekeram bija tās jānodod SS grupenfīreram H. A. Prīcmanam. Pēc V. Štālekera domām, H. Lozes vadlīnijas nesaskanēja ar politiku, kādu SD bija ieturējis kopš 22. jūnija. H. Lozes norādījumi paredzēja ebrejus ieslodzīt un izmantot darbā, bet nekas nebija teikts par plānu tos noslepkavot.[12]

V. Štālekers asi kritizēja H. Lozi:

> Pasākumi, kas projektā paredzēti žīdu jautājuma noregulēšanai, nesaskan ar pavēlēm, kas dotas Drošības policijas un SD einzacgrupai A par apiešanos ar žīdiem Ostlandē. Projektā nav arī ņemtas vērā Austrumu telpā dotās jaunās iespējas žīdu jautājuma nokārtošanai.

V. Štālekers turpināja pelt H. Lozi par novecojušo, Polijā izmantoto principu pārcelšanu jaunajā situācijā Austrumos. Viņš izvirzīja argumentu, ka, ja Polijā ebreju problēmu varēja nokārtot, izolējot ebrejus no neebrejiem, Austrumos bija radusies cita situācija un citas izdevības, tādēļ bija vajadzīga ekstrēmāka rīcība. Viņš rakstīja:

> Reihskomisārs acīmredzot cenšas Ostlandē panākt žīdu jautājuma pagaidu noregulējumu, kas atbilstu stāvoklim, kas izveidots ģenerālapgabalā [okupētajā Polijā. – *A. E.*]. Viņš turklāt, no vienas puses, neņem vērā atšķirīgo situāciju, kas radusies Austrumu kampaņas (*Ostfeldzug*) rezultātā, un, no otras puses, atsakās izskatīt Austrumu telpā pirmo reizi radušos iespēju žīdu jautājuma radikālam risinājumam.

V. Štālekers turpināja:

> Ģenerālapgabalā sakarā ar žīdu atstāšanu viņu līdzšinējās dzīves un darba vietās nopietns politisks apdraudējuma avots neradās. Turpretī Ostlandē dzīvojošie vai arī sarkano varasvīru ievestie žīdi bija noteicošie boļševisma idejas paudēji. Daudzi žīdi bija izteikti komunistiski aktīvisti. Līdzšinējā pieredze ļauj droši secināt, ka arī pēc Austrumu apgabala militārās okupācijas vēl ilgu laiku radīsies nemiera perēkļi. Ne tikai līdzšinējās tīrīšanas neskartie komunisti būs tie, kas kūdīs un veiks sabotāžas un terora aktus; drīzāk tieši žīdi izmantos jebkuru iespēju, lai izraisītu nemieru. Nepieciešamā Austrumu telpas ātrā

nomierināšana jau noteikti prasa, cik ātri vien iespējams, izslēgt visas iespējas rasties traucējumiem jauncelsmes darbā.

Projekts acīmredzot plāno žīdu pārvietošanas pasākumus, kas minēti punktā V, nevis kā tūlītēju pasākumu, bet paredz to kā vēlāku lēnu attīstību.

Mašīnrakstā drukātā teksta beigu daļā V. Štālekers rezumē iztirzāto problēmu – divdomīgi, bet "rādot zobus":

Nobeigumā rezumējot jāsaka, ka ar minēto žīdu jautājuma risinājumu tiek sasniegta: 1) gandrīz simtprocentīga tūlītēja visas Ostlandes attīrīšana no žīdiem; 2) tiek novērsta žīdu vairošanās; 3) iespēja vispilnīgāk izmantot žīdu darbaspēku; 4) būtiska vēlākas kopējas transportēšanas atvieglošana uz kādu Ārpuseiropas žīdu rezervātu.

Šo radikālo pasākumu varēs realizēt, vienīgi izmantojot Drošības un Kārtības policijas spēkus.

Taču vēstule nebeidzas ar mašīnraksta tekstu, kas arī nav mums vissvarīgākā daļa. Savā gotiskajā rokrakstā V. Štālekers lappuses apakšā pierakstījis:

Es uzskatu par nepieciešamu pirms principiāla norādījuma izdošanas visus šos jautājumus vēl pamatīgi apspriest mutiski, jo tas ievērojamā mērā skar principiālas, rakstiski neapspriežamas augstākas instances pavēles Drošības policijai.[13]

Ziņas par H. Lozes norādījumiem sasniedza Berlīni, Reiha Galveno drošības pārvaldi *(Reichssicherheitshauptamt;* RSHA), un tās IV pārvaldes priekšnieks SS grupenfīrers Heinrihs Millers uzņēmās nokārtot SD un H. Lozes konfliktu, nostādamies V. Štālekera pusē. 24. augustā viņš sūtīja radiogrammu einzacgrupas A vadītājam V. Štālekeram:

Kā tiek ziņots, jaunieceltie gebītskomisāri Ostlandes novadā vairākkārt griezušies pie piekritīgām einzackomandām, lai panāktu komunistu un žīdu akciju pārtraukšanu. Pēc Drošības policijas un SD šefa pavēles šie lūgumi noraidāmi, un [par iesniedzējiem] nekavējoties ziņot uz šejieni.[14]

H. Millera radiogrammas iedrošināts, V. Štālekers vēlreiz atgriezās pie H. Lozes "vadlīnijām", 29. augustā izdarīdams labojumus memorandā einzackomandām. Memorandā viņš pūlējās nomierināt H. Lozi, teikdams, ka viņš varēšot sadzīvot ar "vadlīnijām", bet arī norādīja, ka nedrīkst notikt nekāda atkāpšanās no galvenajiem principiem un pavēlēm.

Reihskomisāra darbība, tāda, kāda tā ir izplānotos pagaidu norādījumos, var, pēc manām domām, tik izvesta tikai ar Drošības policijas līdzdarbību. Kamēr kaujas akcijas turpinās, Drošības policija nelaimīgā kārtā nav spējīga piedalīties tik grūti realizājamos pasākumos. Lai gan tieši žīdu jautājumā pilnīga sadarbošanās ar reihskomisāru ir pašsaprotama, tomēr tajā pašā reizē mums ir jākoncentrējas uz žīdu jautājuma galīgo atrisinājumus *(endliche Lösung)*, kas būs totāli savādāks nekā reihskomisāra plānotais.[15]

Vai SD strīdā ar H. Lozi uzvarēja vai ne, no vēsturnieka viedokļa nav svarīgi. "Vadlīnijas" vienkārši tika ignorētas: Latvijas ebreju nogalināšana turpinājās pat tad, kad memorands bija mainīts. H. Lozes ierosinātā ebreju savākšana vienuviet kļuva par sagatavošanās soli viņu likvidācijai. Rumbulas akcijas nebūtu iespējamas bez H. Lozes getoizācijas politikas. Taču H. Lozes politika izglāba apmēram 5000 Latvijas ebreju no nošaušanas Rumbulā.

Turpmāk V. Štālekers vēl trīs reizes atsaucās uz galvenajām pavēlēm – 1941. g. 15. oktobrī un 1942. g. 31. janvārī.[16]

Valteram Minham, bijušajam Gestapo aģentam, kurš strādāja EG A pārvaldē Rīgā, bija pieejama R. Heidriha sarakste ar V. Štālekeru. V. Minhs liecināja, ka 1941. g. jūlijā vai augustā redzējis dokumentu, kurā bijušas pavēles attiecībā uz partizāniem, politiskajiem komisāriem, čigāniem un ebrejiem, kā arī citiem politiski neuzticamiem cilvēkiem, kas ņemti speciālā uzraudzībā. Šīs pavēles bija valsts noslēpums, un viņš domāja, ka tās ir zināmas tikai V. Štālekeram un dažiem citiem augstu stāvošiem SD darbiniekiem, tādiem kā Karlam Čirškijam *(Tschiersky)*, R. Langem un varbūt vēl Herbertam Barcam un E. Štrauham.[17]

Ģenerālis F. Jekelns un Rumbulas akcija

Ebreju nogalināšana Latvijā – daļēji H. Lozes direktīvu dēļ – bija lēnāka salīdzinājumā ar Dienvidkrieviju. Lai gan līdz septembra beigām Latvijas mazpilsētās bija nonāvēts ap 30 000 ebreju, vairākums, kas dzīvoja trijos lielākajos ebreju centros – Rīgā, Liepājā un Daugavpilī –, vēl bija dzīvs. Vainu par nespēju tikt līdzi Dienvidkrievijai uzvēla H. A. Prīcmanam, augstākajam SS un policijas vadītājam Ostlandē.

> Dienvidos Jekelns, Rašs, Olendorfs un viņu padotie, tādi kā Blobels, ir guvuši milzu panākumus žīdu jautājuma atrisināšanā.. [Ukrainā] Jekelns ieguva militāristus par sabiedrotajiem, arī civilā valdība neradīja problēmas, un nāvessodu kopīgais skaits bija daudz lielāks. Tādējādi.. Himlers ir nolēmis Ostlandē Prīcmanu aizstāt ar Jekelnu.[18]

H. Himlers izvēlējās F. Jekelnu tādēļ, ka viņš bija izcēlies daudzās slepkavošanas operācijās Ukrainā.[19] 1946. g. prāvā Rīgā F. Jekelns teica padomju tiesnešiem, ka augstākās varas pavēles viņš saņēmis tieši no H. Himlera. Pirms stāšanās amatā Rīgā F. Jekelns ticis izsaukts uz Berlīni, kur H. Himlers viņam īpaši pieteicis iztukšot Rīgas un pārējos Ostlandes geto.[20] "Sakiet Lozem, ka tā ir mana pavēle," H. Himlers teicis F. Jekelnam, "un ka tā pauž arī fīrera vēlēšanos."[21]

Ieradies Rīgā, F. Jekelns tūlīt sāka organizēt Rumbulas akciju, kas notika 30. novembrī un 8. decembrī. Kā redzēsim nākamajā nodaļā, divu dienu ilgajā operācijā tika nogalināts ap 24 000 Rīgas ebreju.

Pret ebrejiem vērstie noteikumi, rīkojumi un pavēles

Runājot par nacistu politiku attiecībā pret Austrumu ebrejiem, Rietumos parasti pamatoti uzsver SD un einzacgrupu pavēles un aktivitātes.[22] Taču ne tikai SD pastrādāja drausmīgos noziegumus Latvijā. Liekas, visa vācu varas sistēma – gan tā sauktie civilisti, gan Vērmahts, flote, pat Abvērs – bija ienākusi Latvijā – varbūt ne tieši ar nodomu iznīcināt ebrejus, bet vismaz apliecināt viņiem dziļu naidu. Pirmos pret ebrejiem vērstos noteikumus Latvijā izdeva jau dažas stundas pēc vāciešu ierašanās.[23] Lai gan, kā domājams, tieši SD bija tā institūcija, kas pieprasīja noteikumu pieņemšanu, taču pati savā vārdā tā direktīvas parasti neizdeva.[24] Rīkojumus parakstīja militārpersonas un SD latviešu ielikteņi.

Jūlijā pret ebrejiem vērsto noteikumu kļuva arvien vairāk, un dažādas organizācijas sacentās to izdošanā. Pirmās pavēles parasti izdeva militārās iestādes, un tās attiecās uz pilsētu vai apriņķi. Daudzos gadījumos rīkojumi tika dublēti: vācu un latviešu iestādes izdeva tos vienlaicīgi vai pēc kārtas. Tā kā vācieši neatzina Latviju kā valsti, nebija likumu, kas attiektos tieši uz Latviju. Vācu civilpārvaldes vadītājs reihskomisārs H. Loze mēģināja saskaņot rīkojumus. Augusta beigās ap ebreju tautības pilsoņiem cieši savilkās rīkojumu un noteikumu tīkli.

Pirmie pret ebrejiem vērstie rīkojumi, kā jau minējām, tika izdoti Jelgavā 30. jūnijā.

Rīgā pirmo pret ebrejiem vērsto rīkojumu izziņoja Rīgas komandants Vērmahta pulkvedis Ullersbergers 2. jūlijā: "Žīdiem līdz turpmākam aizliegts stāvēt rindās. Viņi var iepirkties tikai tajos veikalos, kur rindu nav."[25]

5. jūlijā Liepājas komandants korvetkapteinis Brikners *(Brückner)* izdeva plašu pret ebrejiem vērstu noteikumu kopojumu, kas sastāvēja no vienpadsmit paragrāfiem.[26]

Lai gan noteikumi, kas skāra ebrejus, dažādās apdzīvotās vietās bija līdzīgi, tie nebija identiski. Pirms civilā valdība ieviesa daudzos ierobežojumus, šai ziņā notika zināma improvizācija. Pastāvēja dažādas direktīvas, kas noteica, kā valkājamas dzeltenās emblēmas. Brikners Liepājā pavēlēja nēsāt labi saredzamu kvadrātveida zīmi apģērba priekšpusē un mugurpusē. Meitingers Ventspilī pieprasīja trijstūrus, ko izdalīja komandantūra. Talsu komandants lika valkāt apļus priekšpusē un mugurpusē. Daugavpils komandants pavēlēja nēsāt dzeltenas piecstaru zvaigznes: vienu uz krūtīm, vienu uz muguras un vienu uz kreisās kājas virs ceļa. Rīgas komandants vēlējās, lai krūšu labajā pusē tiktu nēsāta sešstarainā Dāvida zvaigzne. Sākot ar 1941. g. 1. augustu, visā Latvijā bija noteikta sešstarainās zvaigznes nēsāšana.[27]

Likums par geto izveidošanu

Likumiem par geto izveidošanu ir divi pirmavoti: SD jūlija pavēle reģistrēt Rīgas ebrejus un H. Lozes "vadlīnijas" ebreju jautājumā, kas aplūkotas iepriekš. Ebreju ieslodzīšana geto sīkāk iztirzāta 11. nodaļā.

H. Himlera un R. Heidriha pavēles[28]

Bruno Štrekenbahs un Reinhards Heidrihs ideju, kas vēl nebija pavēle, par padomju ebreju iznīcināšanu[29] pavēstīja einzacgrupu un komandu vadībai mācību laikā robežapsardzes skolā Prečā un Dībenā Saksijā 1941. g. pavasarī.[30] Sīkākas instrukcijas R. Heidrihs deva Šmīdebergā, Berlīnes tuvumā, 1941. g. 17. jūnijā, četras dienas pirms Barbarosas plāna realizācijas sākuma.[31] Dažādas šo instrukciju daļas tika atkārtotas rakstiski vēlāk, kad Vācijas karaspēks bija šķērsojis padomju robežas, – 29. jūnijā un jūlija sākumā.

17. jūnijā R. Heidrihs mutiski vēlreiz izklāstīja to, ko vēlāk apstiprināja 29. jūnija dokumentā, kā labāk piesaistīt "iedzimtos" un atbrīvoties no nevēlamiem elementiem okupētajā teritorijā. Kā jau minējām, 2. jūlija dokumentā R. Heidrihs rakstīja:

> Ceļā uz jaunokupēto teritoriju antikomunistisko un antisemītisko aprindu pašattīrīšanos nedrīkst likt nekādus šķēršļus. Tā drīzāk jāveicina, neatstājot pēdas, lai vēlāk šīs vietējās pašaizsardzības grupas nevarētu atsaukties uz tām dotām direktīvām vai politiskām garantijām.[32]

Lai izprastu nogalināšanas operācijas Latvijā, šīm instrukcijām ir milzu nozīme, jo tās tieši konfrontē ar tēzi par spontanitāti. No R. Heidriha instrukciju viedokļa būtu grūti, pat neiespējami noteikt, vai slepkavību akcijas bijušas spontānas vai ne un kur tās organizētas. Lai gan vācieši runāja par okupēto teritoriju nomierināšanu, ar to viņi domāja, ka vispirms jānogalina visi ebreji un komunisti. Kara radītais haoss bija jāveicina un jāpastiprina. R. Heidrihs bija cerējis, ka visus ebrejus iekarotajās teritorijās iznīcinās vietējās pašaizsardzības grupas un vāciešu līdzdalība neatstās nekādas pēdas. Viņš bija domājis, ka vietējie iedzīvotāji spontānā antikomunisma un antisemītisma uzplūdā izpildīs fīrera pavēli bez einzacomandu piedalīšanās un pūlēm. R. Heidrihs cerēja, ka šīs slepkavības tiks veiktas, nedodot nekādus solījumus vai garantijas vietējo aizsardzības spēku vadītājiem.[33]

Taktiskā un varbūt psiholoģiskā ziņā visviltīgākā direktīva bija ietverta R. Heidriha instrukciju pēdējā paragrāfā: sākumā jāizvairās veidot pastāvīgas pašaizsardzības vienības ar centralizētu vadību. Citiem vārdiem, bija jāraugās, lai latviešu grupu "pašattīrīšanās" nepārvērstos par reģionāla vai nacionāla pašaizsardzības tīkla izveidi. Organizācijas grožiem bija jāpaliek tikai Drošības policijas un SD rokās.

Einzacgrupu vadītāji pūlējās ievērot instrukcijas, bet, kā V. Štālekers atzīmēja, šī plāna fāze bija neveiksmīga. Grautiņus neizdevās realizēt, jo instrukcijās bija pretruna: nav iespējams organizēt spontanitāti. R. Heidriha direktīvas patiesībā ilustrē faktu, ka īsta spontanitāte SD nebija pieņemama, ka nacistu psiholoģiskais raksturs nepieļāva "spontānus" grautiņus. 7. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* ziņots, ka Rīgā izraisītā grautiņā nogalināti 400 ebreji, bet šodien vairs nav iespējams noskaidrot, kas bija

slepkavas un kur tas notika. Pirmos 100 ebrejus Rīgā nogalināja Štālekera vīri, bet par šo asinspirti saglabājies maz liecību. Daugavpilī un Liepājā grautiņus nemaz nemēģināja uzsākt.[34]

Otrajā fāzē vācieši lauku pilsētās bija iecerējuši slepkavības īstenot ar pašaizsardzību komandantūru palīdzību, kas izvērtās sekmīgāks iznīcināšanas veids.

Einzacgrupa A Latvijā

Pirms ieiešanas iekarotajās teritorijās einzacgrupa A pēdējoreiz apstājās Gumbinenē. Te grupai pievienojās Kārtības policijas vīri no 9. bataljona; visa grupa sadalījās trīs daļās un, kā jau redzējām, pa trim ceļiem devās iekšā Latvijā.

EG komandas bija iecerējušas izmantot dažādu taktiku. To izvēlētais *modus operandi* bija paveikt savu uzdevumu un tad virzīties tālāk, vairāk vai mazāk turoties frontes līnijas un karaspēka tuvumā. V. Štālekers šo taktiku – ebreju nogalināšanu kauju aizsegā – atbalstīja. Vairākas reizes šaušanas operācijas viņš nodēvēja par "kaujas akcijām". Einzacgrupai bija dota pavēle nodrošināt frontes aizmuguri, iztīrot to no ebrejiem un komunistiem. Lai kā H. Himlers un R. Heidrihs izprata atšķirību starp jēdzieniem *ebrejs* un *komunists*, kad pavēles tika dotas šāvēju vienībām, kā arī īpaši izvēršot propagandu, ebreji un boļševiki allaž tika minēti ciešā saistībā. Kā teicis kāds latviešu propagandists: "Komunisms ir tas pats, kas žīdisms, un žīdisms – tas pats, kas komunisms." Saistība tika uzturēta pat tad, kad cilvēki šaušanas vietās zināja: ebrejus nogalina tādēļ, ka viņi ir ebreji.

Austrumu holokausta literatūrā lielākoties ir izplatīts viedoklis, ka EG bija skaitliski pārāk mazas, lai paveiktu iecerēto, tātad slepkavošanai nācās mobilizēt arī Austrumeiropas fašistus. Daudzi latvieši, lietuvieši, igauņi, krievi un ukraiņi, dažādu motīvu vadīti, piedalījās šaušanas akcijās, taču, ja R. Heidriha vīri gribētu, viņi tās būtu veikuši saviem spēkiem. Latviešu pašiesaistīšanās slepkavošanā, kuru vācieši gan apsveica, viņiem nebija nepieciešama. Slepkavošanas periodā Arāja komandā nebija vairāk par 300 vīriem, un viņi nogalināja apmēram pusi Latvijas ebreju. Rumbulas akcijā 12 F. Jekelna vīri divu dienu laikā nošāva ap 25 000 ebreju.

Izmantodami vietējos iedzīvotājus, vācieši iedzīvojās arī nepatikšanās. Viņi daļēji zaudēja kontroli pār šaušanas akcijām, paplašinājās slepkavību līdzzinātāju loks, un vietējie slepkavas zināmā mērā kļuva par vāciešu uzraudzītājiem. Daži vācieši iebilda pret vietējo izmantošanu, vēl citi, kā redzējām, ieteica atbrīvoties no šaušanas lieciniekiem, savukārt nošaujot viņus pašus. Taču pār šiem apsvērumiem virsroku ņēma citi – praktiskāki, "morāli tīrāki" un likumīgāki: vietējie iedzīvotāji mazināja nāvētāju psiholoģisko un morālo slogu; juridiskā atbildība zināmā mērā tika novelta uz "iedzimtajiem"; te bija saskatāma F. Dostojevska apcerētā radniecība starp slepkavām un nozieguma līdzdalībniekiem, starp atkarību un šantāžu. Runājot konkrēti par grautiņu taktiku, Rauls Hilbergs piezīmē:

Īsi sakot, grautiņiem bija jākļūst par aizsargāšanās ieroci, kuru pavērst pret apsūdzētāju, vai šantāžas elementu, kuru varētu izmantot pret vietējiem iedzīvotājiem.[35]

Grūti saprast, tieši kuru H. Himlers un R. Heidrihs ar slēpšanos aiz "iedzimto" muguras plānoja piemuļķot: starptautisko sabiedrību, vācu tautu, pakļautās tautas Austrumu teritorijās vai upurus – ebrejus un komunistus? Paraugoties atpakaļ, šķiet, ka nacistu slēpšanās gambīts atbildības novelšanā uz vietējiem ir bijis sekmīgs.[36]

Nogalināšanas šabloni

Visas šaušanas akcijas Latvijā, lai kas un kādas tautības būtu bendes, notika fīrera pavēles kontekstā. Pavēlē slēpās iespēja aizmiglot šo norišu kriminālo raksturu: tā nešķiroja komunistus – politisku kategoriju – no ebrejiem – reliģiskas un etniskas kategorijas. Abu kategoriju nonāvēšana bija noziegums, bet abu sajaukšana mulsināja un padarīja slepkavības vieglāk panesamas to veicējiem. Abu kategoriju jaukšana zināmā mērā turpinājās, gan neveiksmīgi, kara noziegumu tiesu prāvās, īpaši O. Olendorfa lietā. R. Heidrihs un V. Štālekers ieviesa arī divkosīgu vārda "grautiņš" lietojumu. Vēl joprojām tiek mēģināts pierādīt, ka šaušanas akcijas Austrumeiropā bija īsti grautiņi, vietējo iedzīvotāju spontānas darbības rezultāts. Grautiņš jau kopš 30. gadu vidus bija nacistu iemīļots vārds. Tie paši cilvēki – R. Heidrihs un H. Himlers – jau 1938. g. tā sauktajā Kristāla naktī organizēja grautiņu, kuru nacistu partija gribēja pasludināt par visas vācu tautas sacelšanos pret ebrejiem. Ar šo plānu R. Heidrihs izgāzās, taču, neskatoties uz to, 1941. g. viņš šo ideju atjaunoja un centās – arī nesekmīgi – ieviest Austrumeiropā.

Pirmās slepkavības Latvijā

Pierādījumi par pirmajām slepkavībām Latvijā, kas notikušas pirms 7. jūlija, ir visai fragmentāri. Tās izdarītas ļoti drīz pēc iebrukuma, kad cilvēki vēl vairījās no lodēm, dzīvodami pagrabos un mežos, un kad bija maz liecinieku. Salīdzinājumā ar visu okupācijas posmu agrīno upuru skaits bija mazs. Varam arī secināt, ka sākumā, pēc grautiņu neveiksmēm, nāvētāji bija vācieši – vai nu militārpersonas, vai EK locekļi. Vispār latvieši bieži vien nespēja saskatīt atšķirības starp SS, SD vai Vērmahtu. Pretēji plaši izplatītajam viedoklim, kuru propagandēja VDK, nav nekādu dokumentu vai tiešo aculiecinieku, kas apgalvotu, ka okupācijas pirmajās stundās vai pirmajās dienās notikušas Latvijas partizānu izdarītas slepkavības.

Pati pirmā ebreju slepkavība Latvijā notika kara otrajā dienā, 23. jūnijā, Grobiņā. 23. jūnija naktī draudzes kapsētā bija nogalināti seši vietējie ebreji, to skaitā arī pilsētas aptiekārs.[37] Slepkavas droši vien bija EK 1a locekļi, jo, pēc V. Štālekera teiktā, EG A šķērsoja padomju robežu 23. jūnijā, un vienībai nebūtu grūti vakarā sasniegt Grobiņu. Kā jau R. Heidrihs bija instruējis EK, slepkavības vieta atradās netālu no frontes līnijas, tur bija pamesti sarkanarmiešu līķi un dzirdami šāvieni.

Iespējams arī, ka atsevišķu komunistu vai ebreju grupu slepkavības notika, V. Štālekeram, viņa padotajiem un M. Zandbergeram ienākot Latvijas centrālajā daļā. V. Štālekera stilam bija raksturīga ebreju vai komunistu grupas nogalināšana, it kā atstājot vizītkarti. No propagandas viedokļa bija svarīgi nogalināt komunistus un ebrejus vienlaikus, lai parādītu saistību starp viņiem. 2. jūlijā Bauskā pie Mēmeles tilta vāciešu vienība nošāva 10 sarkanarmiešus, piecus latviešus un piecus ebrejus.[38] Ir arī zināms, ka 28. vai 29. jūnijā, pirms vēl Daugavas labais krasts bija nonācis vāciešu rokās, Pārdaugavā bija apcietināti vairāki ebreji. Kamēr Rīgas ieņemšana turpinājās, vācu virsnieki iegriezās Pārdaugavas mājās un pavēlēja visiem vīriešiem doties uz Uzvaras laukumu. Tās pašas dienas vakarā latviešu vīrieši pārnāca mājās, bet ebrejus paturēja, un tie nekad vairs neatgriezās savā ģimenē.[39]

Mēs zinām, ka EK locekļi, īpaši V. Štālekers, iecerēja izpildīt R. Heidriha pavēli par ebreju grautiņu izraisīšanu. Lai gan V. Štālekers mudināja M. Zandbergeru lietot šo taktiku arī Igaunijā, pats viņš vairākkārt žēlojās, ka grautiņu rīkošana Latvijā neveicas.

> Latvijā bija ievērojami grūtāk sākt tīrīšanas operācijas un grautiņus. Tomēr, attiecīgi ietekmējot latviešu Palīgpoliciju, kļuva iespējams uzsākt Rīgā žīdu grautiņu, kura laikā tika sagrautas visas sinagogas un nogalināts apmēram 400 žīdu. Tā kā Rīgas iedzīvotāji ļoti ātri nomierinājās, grautiņi neturpinājās.[40]

Biļetens *Ereignismeldungen* noklusē pašas pirmās slepkavības. Nogalināšanas akcijas Latvijā pirmoreiz pieminētas 28. jūnija un 1. jūlija ziņojumā. 1. jūlija ziņojumā atzīmēts, ka 1.a einzackomanda veikusi akcijas Durbē, Grobiņā, Priekulē un Asītē, kur nonāvēts 41 cilvēks. Nākamreiz par akcijām Latvijā runāts 4. jūlija ziņojumā no Rīgas. Tajā konstatēts, ka grautiņi sākušies (*laufen an*). Par Liepāju, kur vācieši sastapās ar negaidītu pretestību, ziņojumā teikts: "Kā ziņo no 18. armijas štāba, arī Liepājas civiliedzīvotāji iesaistījušies cīņā pret vāciešiem. Tādēļ līdzās EK 1a arī daļai EK 2 pavēlēts bez žēlastības tikt galā ar radušos situāciju."

Ziņojumos rodami būtiski pierādījumi, kas liecina, ka slepkavības Durbē, Priekulē un Asītē izdarījuši vācieši; viņi nogalinājuši arī 100 cilvēku Rīgā, atriebdamies par 20 "nonāvētajiem" vāciešiem.[41] Ja var ticēt V. Štālekeram, pirmā plašākā latviešu piedalīšanās pret ebrejiem vērstā akcijā notikusi 4. jūlijā, kad dedzināja sinagogas. V. Štālekers teicis M. Zandbergeram, ka viņš pamudinājis latviešu Palīgpoliciju nodedzināt sinagogas.[42]

Līdz ar sinagogu dedzināšanu kulmināciju sasniedza pirmais izrēķināšanās vilnis, kas bija sācies 1. jūlijā. Lai gan Rīgas ebrejiem bija jācieš dažādi publiski pazemojumi, lāgiem viņus arestēja un izlaupīja viņu dzīvokļus, nekādas masu slepkavības vēl nenotika. Kā liecina pierādījumi, pirmā masu slepkavība Rīgā bija tā, kurā pēc V. Štālekera pieprasījuma tika nogalināti 100 ebreji, tā varēja notikt 3. jūlija naktī.[43]

1. jūlijs Rīgā

Iegūt patiesu priekšstatu par notikumiem Rīgas okupācijas pirmajā dienā no pretrunīgajām liecībām un apgalvojumiem ir gandrīz neiespējami. Taču tas nenozīmē, ka mums nav jāpūlas panākt, lai tās dienas notikumi tiktu ticami rekonstruēti. Kopš tiem laikiem ir rakstīti memuāri un uzklausītas liecības, kurās parādās daži kopīgi elementi. Arī vācieši, pat Drošības policija, ir atstājuši pierādījumus – gan tikai daļējus, jo viņi vēlējās visu glabāt noslēpumā. Pēc kara padomju varas pārstāvji sev vien zināmu iemeslu dēļ uzskatīja par svarīgu noklusēt faktus par Rīgas okupācijas pirmajām dienām. Kādā VDK brošūrā notikumi attēloti šādi:

> Desmit dienas, no 1. jūlija līdz 11. jūlijam, galvenie ebreju likteņu noteicēji Rīgā bija latviešu fašisti. Citās pilsētās viņu vara turpinājās vēl ilgāk, līdz tai dienai, kamēr ebreju lietu kārtošanu savās rokās pārņēma vācu civilpārvalde un vācu drošības policija, gestapovieši.
>
> Jau pirmajās dienās pēc Latvijas okupācijas, kad vācu iebrucēji vēl pat nebija paguvuši dot attiecīgus norādījumus un Latvijas teritorijā vēl nebija iesakņojies gestapo tīkls, šie latviešu fašisti parādīja lielu aktivitāti mierīgo iedzīvotāju iznīcināšanā[..] Vācu armijas pirmās daļas ienāca Rīgā 1941. g. 1. jūlija dienas vidū. Tajā laikā Rīgas radiofonā ieradās pulkvežleitnants Veiss, bijušais Latvijas militārais atašejs Tallinā, un pavēlēja diktoram nolasīt paziņojumu, kurā latvieši tika uzaicināti ierasties Rīgas latviešu biedrības namā, lai stātos pie "iekšējā ienaidnieka" iznīcināšanas.
>
> Kas bija šis iekšējais ienaidnieks? [..] padomju valsts iestāžu darbinieki, viņu piederīgie, [..] antifašisti, taču lielāko tiesu ebreji neatkarīgi no viņu nodarbošanās. Jau nākamajā un tai sekojošās dienās šo atbildi varēja vēl tuvāk precizēt. Veisa un pāris desmit citu latviešu virsnieku, kā arī prohitleriskās fašistiskās latviešu organizācijas "Pērkonkrusts" vadītāju organizētās bruņotās latviešu fašistu vienības par "iekšējiem ienaidniekiem" uzskatīja galvenokārt Rīgas un citu pilsētu turīgākos ebrejus.[44]

Citāda versija par pirmajām dienām Rīgā lasāma Maksa M. Kaufmana darbā *Die Vernichtung der Juden Lettlands*:

> 30. jūnijs – pārmaiņu diena – bija ļoti mierīgs. Bija redzami tikai nedaudzi Sarkanās armijas kareivji. Ielās nebija cilvēku, tikai daži tanki ielu stūros, kas sedza Sarkanās armijas atkāpšanos. Latvieši gatavojās ienaidnieka uzņemšanai. Viņi bija izvilkuši no arhīviem sarkanbaltsarkanos Latvijas karogus un piedevām sagatavojuši dažus kāškrustus. Pērkoņkrusts jau kaldināja plānus, kā mūs iznīcināt, un viņi nešaubījās, ka ienaidnieks padosies.
>
> 1. jūlijā Vācijas armija ieņēma pilsētu. Latvieši apsveica ienaidnieku, ģērbušies svētku drēbēs, ar puķēm rokās. Visas mājas rotāja karogi. Pa radio skanēja vecā

> Latvijas himna (*Dievs, svētī Latviju!*) un arī Horsta Vesela dziesma (*Horst Wessel-Lied*). Tas viss ļoti spēcīgi iespaidoja latviešus, kas domāja, ka sākusies jauna Latvijas neatkarības ēra. Taču tā visa bija vāciešu labi sagatavota priekšspēle. Oficiāli vācieši nepielietoja varu pret latviešiem un vēlāk neļāva latviešiem spēlēt viņu himnu. Tai pašā dienā latvieši pa radio paziņoja, ka, jau sākot ar 1941. gada 1. jūliju, visi nacionālistiski noskaņotie latvieši pieteiksies cīņām pret iekšējo ienaidnieku (ebrejiem) .. Vēstījums latviešu nacionālistiem ir saistīts ar latviešu kapteiņa Veisa vārdu .. Pirmajā dienā ielās neparādījās neviens ebrejs un vēl nenotika nekādi ekscesi.[45]

Salīdzinājumā ar VDK izklāstu Maksa Kaufmana versija ir daudz pilnīgāka un precīzāka. Divi izšķirošu faktu vērtējumi saskan: ka galveno lomu briesmu darbos spēlēja latvieši un ka tie bija latvieši, nevis V. Štālekers, kas plānoja un izdarīja pirmās ebreju slepkavības. Abās versijās saskan arī, ka plānus par Rīgas ebreju nogalināšanu bija kaldinājis pulkvedis-leitnants V. Veiss. VDK un M. Kaufmana versijās ievērojami atšķiras datums, kad sākās izrēķināšanās. M. Kaufmans domāja, ka tas ir 2. jūlijs.

Abi vērtējumi satur vairākas kļūdas: M. Kaufmanam tās ir nezināšanas kļūdas, jo viņam nācās rakstīt, neizmantojot arhīvu materiālus, VDK – tīšas kļūdas. Salīdzinot abas versijas, redzam vismaz četras kļūdas.

Pirmkārt, Pērkoņkrusts 30. jūnijā un arī okupācijas pirmajās dienās nebija spējīgs perināt kādus plānus vai izdarīt noziegumus. Lielākā daļa galveno kolaborantu, ieskaitot pulkvedi-leitnantu V. Veisu, nebija Pērkoņkrusta biedri. Ulmaņa režīma laikā neviens latviešu virsnieks nevarēja atklāti būt Pērkoņkrusta biedrs. Daži pērkoņkrustieši ienāca Latvijā kopā ar vāciešiem, bet 1. jūlijā viņi vēl nebija sasnieguši Rīgu. Nacistu okupācijas pirmajos mēnešos Pērkoņkrusts darbojās postoši un šķeltnieciski, bet tā ietekmes sfērā neietilpa slepkavību plānošana un realizēšana. Pērkoņkrustiešu noziegums bija ideoloģisks: viņi bija visspēcīgāk saistīti ar antisemītisma propagandu.

Otrkārt, lai gan V. Veiss bija viens no augstu stāvošiem kolaborantiem, viņa funkcijās neietilpa ebreju nogalināšana. Viļa Hāznera tiesas prāvā V. Veiss tika daļēji attaisnots.[46] Viens no padomju propagandas mērķiem pēc kara bija saistīt latviešu šucmaņu vienību aktivitātes ar Arāja komandas darbību. Līdz šim neviena apsūdzība ne pret vienu no V. Veisa pakļautībā esošajiem šucmaņu vienību locekļiem nav tikusi pierādīta.

Rīgas radioraidījumu saturs 1. jūlijā prasa īpašus komentārus. Te sakņojas trešā kļūda. Ir bijis daudz strīdu par to, kas runāts un kas spēlēts šīs dienas rītā. Vai pulkvedis-leitnants V. Veiss runājis radiofonā pats vai viņa vēstījums nolasīts? Vai viņš aicinājis cīnīties pret "iekšējiem ienaidniekiem" vai "pašmāju ienaidniekiem", un vai šāda frāze ir sinonīms ebreju nogalināšanai?

Valsts filmu uzņēmuma darbinieku grupa A. Jekstes vadībā 1. jūlija rītā pārņēma Rīgas radio. Plkst. 9.45, apmēram četras stundas pirms tam, kad vācu armija šķērsoja Daugavu, Jekstes ļaudis sāka raidīt mūziku un ziņas. Nav iemesla domāt, ka V. Veisam

būtu kāds sakars ar šiem raidījumiem, un mūsu rīcībā esošā ieraksta kopija liecina, ka runa par cīņu pret "iekšējiem ienaidniekiem" nemaz nav bijusi. A. Jekste nolasīja pats savu paziņojumu. Lai gan tas saturēja antisemītisku izteikumu par "komunismu un žīdismu", tajā nebija aicinājuma patriotiem cīnīties pret "pašmāju ienaidnieku". A. Jekstes nolasītais ziņojums pauda pateicību Hitleram un vācu armijai par Latvijas atbrīvošanu. Par organizēšanos tajā bija teikts:

> Pilsoņi, kas vēlas ņemt dalību kārtības uzturēšanā Latvijas galvaspilsētā Rīgā, tiek lūgti sapulcēties pie pasta ēkas centrā. Jo katrs latvietis ir saimnieks savā zemē. Pulcēsimies zem Latvijas sarkanbaltsarkanā karoga.

Ziņojums beidzās ar aicinājumu vecajam Kalpaka laika virsnieku korpusam, kuru aicināja iesaistīties pulkveža-leitnanta V. Veisa vai E. Kreišmaņa vadītajās vienībās:

> Virsnieki, instruktori, kareivji, kas esat vēl dzīvi, vecie partizāni un 1919. g. kara dalībnieki, nākat pie mums. Mēs jūs gaidām palīgā katrā vietā un laikā.[47]

Protams, varēja eksistēt vēl kāds paziņojums, bet, tā kā VDK izklāstītajā versijā daudzas detaļas sakrīt ar A. Jekstes nolasīto, varam domāt, ka pa radio nolasīts tikai viens paziņojums. Gan A. Jekstes, gan VDK versijas satur aicinājumu nākt un organizēt; starpība tikai tā, ka A. Jekstes paziņojums lūdz virsniekus ierasties laukumā pie pasta un radiostacijas, bet VDK versijā vīri tiek pulcināti Latviešu biedrībā, t.i., "Māmuļā", Merķeļa ielā. Taču pulkvedis-leitnants V. Veiss 1. jūlijā neatradās nevienā no šīm vietām. Viņš bija iekārtojies Sarkanā Krusta mītnē Elizabetes un Tērbatas ielas stūrī.[48]

Aicinājums cīnīties pret "iekšējo ienaidnieku" kļuva par nacistu propagandas galveno saukli, taču tas nonāca apritē tikai vēlāk jūlijā. Ja V. Veiss būtu nolasījis sev piedēvēto paziņojumu, tas droši vien tiktu publicēts *Tēvijā*. Taču tur tā nav. *Tēvijas* pirmajā numurā, lai gan tajā bija daudz propagandas, nebija rakstu par cīņu pret "iekšējo ienaidnieku". Tur bija gan publicēts kāds V. Veisa paziņojums, taču pretējs VDK versijai. Tai vietā, lai kūdītu ļaudis cīņai pret "pašmāju ienaidnieku", V. Veiss aicina nekavējoši nodot ieročus.[49]

Attiecībā uz mūziku, kāda skanēja Rīgas radio, M. Kaufmanam trūka precīzitātes. Pirmā dziesma, kuru spēlēja, nebija vis *Dievs, svētī Latviju!*, bet gan *Svēts mantojums šī zeme mūsu* – Ulmaņa laika dziesma. Tas vēlreiz pierāda, ka Pērkoņkrusta vīri 1. jūlijā nepārvaldīja Rīgu. Nekas neliecina, ka būtu spēlēta Horsta Vesela dziesma. Citādi tas būtu atzīmēts Rīgas radiožurnālā *Hallo, Latvija!*.[50]

Ceturtkārt, runājot par karogiem Rīgā, arī M. Kaufmanam nav taisnība. Rīgas radio aicināja izkārt karogus, bet 1. jūlija Rīgas fotouzņēmumos redzami laimīgu cilvēku pūļi ielās un sievietes ar puķēm, taču ir ļoti maz Latvijas karogu un neviena Vācijas karoga. Vienīgais nacistu karogs Rīgā 1. jūlijā bija tā pagaidu variants vienā no radiotorņiem.[51]

Padomju kontrolēto presi nomainīja nacistu preses izdevumi, un necenzētas Latvijas preses vispār nebija. Nacistu režīms nekontrolētu presi nevarēja pieļaut. Kā jau redzējām, pēc viena numura iznākšanas avīzi *Brīvā Zeme* 1. jūlijā slēdza. V. Štālekers

aizliedza tās izplatīšanu un pavēlēja izdot *Tēviju*.[52] *Brīvā Zeme* bija Ulmaņa laiku valdības avīzes nosaukums, un arī tas norāda, ka Pērkoņkrusts nevarēja pārvaldīt situāciju Rīgā. *Brīvās Zemes* saturs var šo to liecināt par latviešu noskaņojumu vācu okupācijas priekšvakarā. Lappuses labajā augšējā stūrī ir Hitlera portrets; rakstā izteikta pateicība fīreram un "neuzvaramajai" vācu armijai. Tajā ir viens antisemītisks paziņojums, bet salīdzinājumā ar īsto nacistu propagandu, kādu izvērsa Pērkoņkrusta redaktori, kad bija pārņēmuši Latvijas presi, šis paziņojums ir maigs.[53]

Visumā avīze ir mērena. *Brīvā Zeme* pārpublicēja ziņojumu no Kreišmaņa štāba Merķeļa ielā 13. Ziņojums aicina visus atgriezties savās darbavietās un turpināt kalpot un strādāt tēvzemei. Tas lūdz pieteikties visus policistus, ugunsdzēsējus, medicīnas speciālistus un Rīgas transporta darbiniekus un sākt veikt savus ikdienas pienākumus. Lūgti pieteikties arī visi tie, kas cietuši no sarkanā terora. Visi bijušie skauti, kas vecāki par 18 gadiem, saņēma uzaicinājumu sapulcēties operas apstādījumos. Pilsoņus, kam ir ieroči vai ziņas par ieročiem, aicināja reģistrēt tos štābā. Tika izteikts brīdinājums, ka bez štāba atļaujas apsardzē nedrīkst darboties neviena komanda, nedz arī atsevišķas personas. "Kārtības sargu pazīšanas zīme ir balta lente ar sarkanu krustu ap piedurkni," atgādināja ziņojums.

Īpašā bijušās Latvijas armijas karavīriem domātā paziņojumā pieteikties Merķeļa ielā 13 tika aicināti "kalpakieši, Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri, Latvijas karavīri".

Avīzē bija arī kāds paziņojums, kas attiecās uz "pašmāju ienaidniekiem", taču tur nebija aicinājuma tos nogalināt. Tajā lasāms:

> Šī armija, nožēlojama un satriekta, tagad bēg panikā no mūsu zemes. Latvieši, nenogaliniet šos nožēlojamos cilvēkus, atbruņojiet viņus un saņemat gūstā un tikai tur, kur pret jums vēršas kāda pretestība, to tūdaļ nekavējoties ar visu stingrību novēršat. Latvieši, ieņemiet tagad visus svarīgākos punktus, milicijas iecirkņus pilsētās, telefonu centrāles un pagastu valdes laukos.[54]

Vienīgā persona, kas vēl bez A. Jekstes teica uzrunu pa radio, ir pulkvedis Ullersbergers, vācu okupācijas armijas Rīgas komandants.

> Vācijas slavas vainagotai armijai bija liels prieks atbrīvot veco, sirmo Rīgu no boļševiku jūga. Mēs apsolām, ka kopā ar latviešiem cīnīsimies plecu pie pleca līdz pēdējā boļševika padzīšanai no šīs zemes. Dievs, svētī Latviju![55]

Ullersbergers arī neakceptēja E. Kreišmaņa Latvijas armijas izveides plānu; 1. jūlijā viņš paziņoja par latviešu Palīgpolicijas (*Hilfspolizei*) organizēšanu pulkveža V. Skaistlauka vadībā.[56] Sarkanbaltsarkano lenti ap piedurkni neizvēlējās latvieši – tāds bija Ullersbergera rīkojums. Viņš arī pieprasīja, lai visi latviešu Palīgpolicijas vīri nēsātu līdzi numurētu personas apliecību. Ullersbergera pirmā pavēle pēc ienākšanas Rīgā 1. jūlijā bija par komandantstundas noteikšanu no plkst. 10 vakarā līdz 6 rītā. Vārdu sakot, vācu okupācijas armija, tāpat kā visi iekarotāji, pilnībā kontrolēja okupēto teritoriju.[57]

2. un 3. jūlijs Rīgā[58]

Aprakstot briesmu darbus Rīgas ielās, kas sākās 2. un turpinājās 3. un 4. jūlijā, Maksa Kaufmana versijā precīzi novērojumi mijas ar pārspīlējumiem.

1941. gada 2. jūlija rītā es pa telefonu uzzināju, ka mans brālis un brāļadēls arestēts. Nekavējoties sazinājos ar draugiem un tuviem paziņām un noskaidroju, ka latvieši sākuši apcietināt ebreju vīriešus. Viņi devās no mājas uz māju, lai notvertu manus ticības brāļus. Tos veselām grupām veda uz policijas iecirkņiem, prefektūru un cietumiem. Arestētāji bija bruņoti latviešu jaunekļi civildrēbēs. Ap roku viņi valkāja sarkanbaltas lentes. Un, saprotams, viņi nepalaida garām izdevību piekaut un laupīt. Daudzi cilvēki tika nošauti savās mājās (Gogoļa ielā 7).

3. jūlijā arestēja M. Kaufmanu pašu.

Nākamajā dienā bija mana kārta. Bruņoti latviešu jaunekļi ielauzās manā mājoklī, nolaupīja, ko varēja, un paņēma līdzi mani un manu neveselo dēlu, tāpat arī citus šīs mājas iedzīvotājus ebrejus. Viņi veda mūs visus uz prefektūru. Pa ceļam parādījās vēl citi latvieši, viņi nāca mums līdzi un nežēlīgi mūs sita. Viņi sauca: "Žīdi, boļševiki!" – un smiedamies piebilda: "Tur iet Staļina neuzvaramā armija!".. Kanālmalā pie prefektūras jau bija sagatavotas mašīnas, lai vestu mūs uz cietumu. Kad ienācām prefektūras pagalmā, man bija skaidrs, ka mūs piemeklējusi katastrofa.

Lielā prefektūras ēka bija pilna ar ebrejiem. Visās malās bija dzirdami kliedzieni, tur latvieši izrēķinājās ar saviem upuriem. Viņu sadismam nebija robežu. Veci un slimi cilvēki tika izvesti pagalmā bez apakšveļas, pilnīgi kaili. Vīrieši stāvēja asiņaini un piekauti. Viņus raustīja aiz bārdas. Kādu jaunu sievieti pagalmā izģērba kailu un pēc tam iedzina prefektūras pagraba telpās, kur izvaroja. Vecus, godājamus Rīgas ebrejus pagrabā aplēja ar ūdeni un sita, turklāt par viņiem ciniski ņirgājās. No viņu vidus izmeklēja tos, kam bija lielāka bārda, un piespieda tos ar bārdu tīrīt latviešu fašistiem kurpes. To sauc par latviešu kultūru!

M. Kaufmans secina: "Nekur nebija redzams neviens vācietis formas tērpā." M. Kaufmanam ir taisnība attiecībā uz arestētājiem: tie bija latvieši; un mēs zinām, ka viens no Arāja vīru pirmajiem uzdevumiem bija apcietināt ebrejus.[59] Tālāk M. Kaufmans stāsta, kādus darbus viņam likuši darīt. Pēc pirmās dīkā pavadītās dienas viņš strādājis tranšeju aizbēršanā pie Politehnikuma. Nakti viņš pavadījis prefektūras pagalmā, un nākamajā dienā viņam bijusi jāizkrauj riepu krava. Tad viņš aizvests atpakaļ uz prefektūru.

Mēs ienācām plašā istabā, kur stāvēja klavieres. Latvieši bija izcili sadisti, ar nūjām rokās viņi piespieda mūs dziedāt un spēlēt. Viņi lika dažiem ebreju dziedoņiem dziedāt nacistu dziesmas, kuras paši nezināja. Noslēgumā viņi piespieda mūs dziedāt Internacionāli.

Beidzot M. Kaufmanu no šiem pazemojumiem bija izglābis viņa kaimiņš, vācietis, kurš pieņēma viņu darbā armijas komandantūrā.

Nav iemesla apšaubīt M. Kaufmana aprakstītās detaļas, bet viņa aprakstā ir kāds būtisks trūkums, kaut kas, ko M. Kaufmans nezināja un varbūt nevarēja zināt. V. Štālekers pats rīkoja pieņemšanu prefektūras ēkā un, kā redzams no biļetena *Ereignismeldungen*, inscenēja grautiņu. Ebreju savākšanai prefektūrā nevarēja būt citas motivācijas. Ebreji tika vesti uz toreizējo galveno varas iestādi, uz EG A štābu. Relatīvi vērtējot, M. Kaufmanam laimējās, jo V. Štālekera iecerētais grautiņš nesākās. Ebreji bija atvesti šurp, lai nogalinātu, un mašīnas, par kurām M. Kaufmans tik naivi izteicās, bija domātas viņu vešanai nevis uz cietumu, bet uz kapulauku. M. Kaufmans, gan kaut ko nojauzdams, nezināja, ka iekļuvis viesuļvētras vidū, kas, viņam par laimi, neizvērtās grautiņā.

No 2. līdz 4. jūlijam V. Štālekeram bija diezgan latviešu, lai izdabūtu ebrejus no mājām, bet nebija diezgan, lai tos nogalinātu. Ja bija jānotiek kādai masu slepkavībai, tad vāciešiem to nāktos izdarīt pašiem. M. Kaufmana stāsts ļoti labi saskan ar V. Štālekera atzīšanos, ka grautiņš nevarēja sākties. M. Kaufmans pilnībā neizprata visa notiekošā nozīmi. Viņš nebija vienīgais liecinieks, kas redzēja simtiem, varbūt pat tūkstoš ebreju dīki stāvam prefektūrā un ap to.[60] M. Kaufmanu un viņa dēlu galu galā norīkoja darbā, bet daudzi citi ebreji tur stāvēja 24 stundas vai ilgāk, nekā nedarīdami. Ja tobrīd V. Štālekers būtu nodomājis viņus nogalināt, viņš nebūtu vilcinājies dot pavēli.[61] Jautājums ir, kāpēc grautiņš bija nolemts neveiksmei: vai bija tehnisks iemesls, kā, piemēram, transporta trūkums (M. Kaufmans apgalvo, ka mašīnas bijušas sagatavotas), vai arī, kā teica V. Štālekers, latviešu nespēja sarīkot grautiņu.

M. Kaufmana apraksts pierāda vēl kādu nozīmīgu V. Štālekera taktikas iezīmi un palīdz saprast SS brigādefīrera vārdus: "Ne mazāk svarīgi bija parādīt kā neapstrīdamu, klaji redzamu faktu, ka atbrīvotie iedzīvotāji paši pēc savas iniciatīvas, bez vācu aģentūru norādījuma veic visbargākos pasākumus pret boļševikiem un žīdiem." V. Štālekeram izdevās pārliecināt vismaz šo vienu vērotāju, ka vietējie iedzīvotāji ir ļaunāki par vāciešiem, kuri bija ieplānojuši viņa nāvi. M. Kaufmana stāstījumā uzskaitītajos pazemojumos un mocībās it kā atbalsojās agrākie notikumi – "Kristāla nakts" Vācijā un tamlīdzīgi. Pietiekami novērtējot latviešu brutalitātes potenciālu, M. Kaufmana aprakstītajiem incidentiem tomēr piemita specifiski nacistisks raksturs, un bija jābrīnās, kāpēc latvieši izņirgāja un spīdzināja savus upurus tieši tādā pašā veidā, kā citās vietās un citos laikos bija darījuši vācieši. Nevar pilnīgi noraidīt iespēju, ka V. Štālekera vīri, īpaši latviski runājošā grupa, bija nomainījuši formastērpus pret civildrēbēm.[62]

Nakts akcijas

2. jūlijā sākās tā sauktās nakts akcijas. Tās izprovocēja V. Štālekera pavēle arestēt ebrejus un atvest uz prefektūru. Šīs akcijas drīz pārvērtās M. Kaufmana aprakstītajā nežēlīgajā laupīšanā, kas turpinājās vēl ilgi pēc arestu pārtraukšanas. "Uzņēmīgie"

latvieši turpināja šīs bandītiskās izdarības pat pēc tam, kad vācieši gribēja, lai viņi mitētos. Arhīvu dokumenti nedod priekšstatu par šīs sirošanas mērogiem, bet tiem jābūt ļoti plašiem, jo itin visi Rīgas ebreji savās atmiņās piemin, ka tikuši aplaupīti. Rīgas policijas arhīvos dokumentēti vairāki incidenti, kad aizturēti laupītāji. Aprakstīti šādi gadījumi.

- Plkst. 13 7. iecirkņa policists Cirponis, iedams gar namu Marijas ielā 16, izdzirda mājā šāvienus un saucienus *"Halt!"*. Drīz pēc tam no mājas izdrāzās septiņi vīri ar nacionālajām lentēm ap piedurknēm; daži bija piedzērušies. Viņi teica Cirponim, ka "medījuši žīdus", nezinādami, ka mājā ir arī vācu kareivji. Šie septiņi vīri bija no Tiesu pils apsardzes.[63]
- 9. jūlija ziņojumā atzīmēts, ka citu iecirkņu policisti veikuši iecirknī kratīšanas, kas radījušas nekārtības un disciplīnas pārkāpumus.[64]
- Ziņojumā no 6. iecirkņa atzīmēts, ka aizturēti un Kriminālpolicijai nodoti divi cilvēki, kas 25. jūlijā iegājuši Latgales ielas 39 7. dzīvoklī laupīšanas nolūkā.
- 2. iecirknis ziņo, ka arestēti trīs palīgpolicisti un viens bijušais palīgpolicists par neatļautu kratīšanu dzīvokļos.[65]
- 9. augustā Rīgas Kriminālpolicija ziņo, ka Brīvības ielā 87 seši palīgpolicisti piespieduši mājas pārvaldnieci Vēveri parādīt viņiem ebreju dzīvokļus. Iegājuši dzīvokļos, viņi piesavinājušies dažas vērtslietas.[66]

Minētie piemēri liecina, ka laupīšanas akcijās piedalījušies cilvēki, kam bijuši pieejami ieroči, daudzos gadījumos – dažādu palīgpolicijas organizāciju locekļi. Nav sacīts, ka starp aizturētajiem būtu SD vīri. Varam pieņemt, ka SD vīriem bija atļauts veikt šādas akcijas un tādēļ viņi netika arestēti.

Ebreju mājokļu izlaupīšana – varbūt pat oficiāla, iecirkņu vadības līmenī – kļuva daudz izplatītāka, kad izveidoja geto – septembrī un oktobrī. Laupīšana turpinājās pat pēc ebreju ieslodzīšanas geto, kā daudzi geto iemītnieki stāstījuši savās atmiņās un liecībās.

Sinagogu dedzināšana Rīgā

Pirmā briesmu darbu fāze, kuru V. Štālekers atzina par kļūdu, kulminēja sinagogu dedzināšanā. 4. jūlijā, piektdienas vakarā, sākoties sabatam, Rīgā tika nodedzinātas vismaz trīs sinagogas: sinagoga Gogoļa ielā, sinagoga Stabu ielā un lūgšanu nams Maskavas priekšpilsētā.[67] Atbildīgie par sinagogu dedzināšanu atklājās V. Arāja tiesas prāvā: V. Štālekers vai nu pats, vai ar kāda starpniecību bija devis pavēli V. Arājam, kurš savukārt pavēlēja saviem cilvēkiem dabūt benzīna kannu, atnest dažas rokasgranātas un aizdedzināt sinagogas. M. Lutriņš, ebrejs, kurš strādāja Arāja štāba garāžā Valdemāra ielā, liecināja, ka garāžā ienācis kāds Runcis paņemt benzīnu un lupatas, ar ko aizdedzināt sinagogu.[68] Visskaidrākie pierādījumi ir par Gogoļa ielas sinagogu. Lai gan V. Štālekers dedzināšanas sauca par grautiņiem, V. Arāja tiesas prāvas dokumenti liecina, ka šiem notikumiem bija viens un tas pats centrs Valdemāra ielā 19 un ka V. Arājs pats bija to organizētājs.[69] Ir arī zināms, ka V. Štālekers nolūkā pievilināt pūli izsūtīja savus

17. att. Horālā sinagoga Rīgā, Gogoļa ielā. Ap 1930. g.

cilvēkus Rīgas ielās, lai tie kūdītu jauniešus doties izlaupīt sinagogu.[70] Sinagogu dedzināšanas akts bija ievazāts Latvijā no Vācijas, jo Latvijas vēsturē nekas tamlīdzīgs nebija pieredzēts. Domājams, ar šiem pasākumiem V. Štālekers gribēja sasniegt vairākus mērķus: iebiedēt ebrejus, propagandēt antisemītismu starp latviešiem, izmācīt grupu latviešu par slepkavām un izraisīt Rīgā grautiņu. Dedzināšanas laika izvēle – sabata vakars – varētu nozīmēt, ka V. Štālekers gribēja ievilināt dievlūdzējus lūgšanu namos un tur nogalināt. Likums par komandantstundu izjauca šo plānu, un varbūt tieši ar to, nevis kādu citu faktoru izskaidrojams ļaunprātīgo dedzināšanu mazais upuru skaits.

Tūliņ pēc sinagogu dedzināšanas klīda baumas, ka tur sadedzis simtiem cilvēku. M. Kaufmans rakstīja, ka Stabu ielas sinagogā sadeguši 30 dievlūdzēji un rabīns Kilovs, bet neko neteica par upuriem Gogoļa ielā. VDK brošūrā teikts, ka Gogoļa ielas dievnamā sadeguši 300 ebreji, Lietuvas bēgļi, bet nekas nav sacīts par upuriem Stabu ielā.[71] V. Štālekers, lai gan nekā nav teicis par ebreju sadegšanu sinagogās, ziņoja: "Bija iespējams uzsākt žīdu grautiņu Rīgā, kura laikā visas sinagogas tika nodedzinātas un apmēram 400 žīdu nogalināts."

Liekas, ka daži ebreji aizgāja bojā degošajās sinagogās, jautājums tikai – kurā sinagogā un cik. M. Kaufmana konstatējumam vajadzētu ticēt, lai gan viņš bieži pārspīlē.

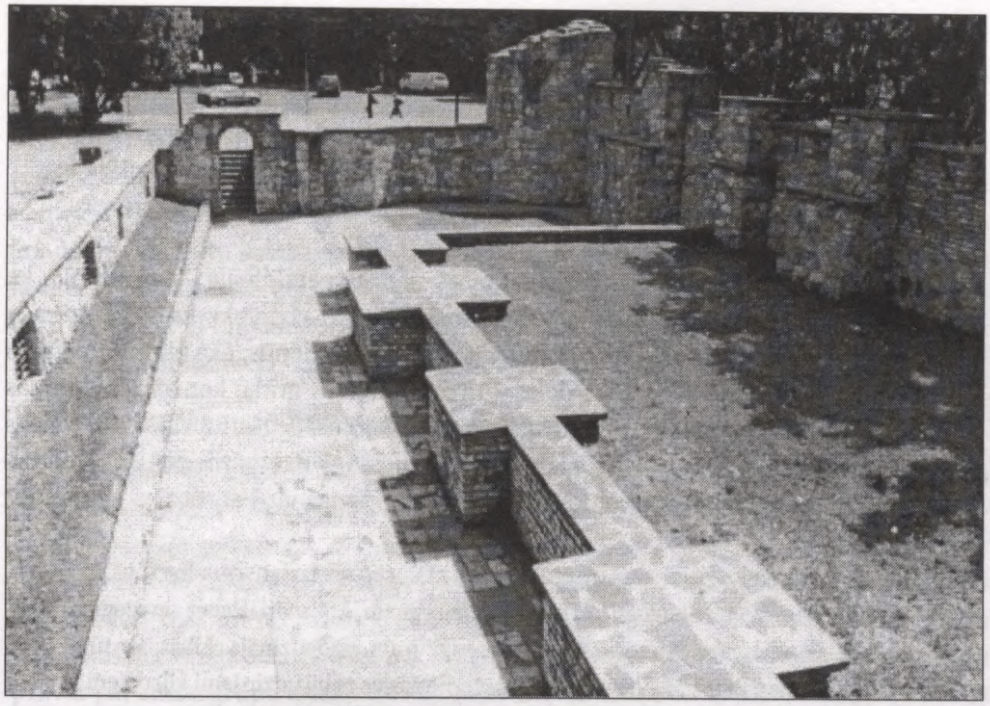

18. att. Nodedzinātās sinagogas drupas – holokausta upuru piemiņas vieta Rīgā

Stabu ielas sinagogas dedzināšanai ir zināms tikai viens liecinieks: Brunis Rubess, kurš pa sava trešā stāva dzīvokļa logu Stabu ielā 62 redzēja šurp un turp skraidošos ebrejus, kas, likās, nesa no dievnama laukā mantas. Tās pašas dienas vakarā viņš redzēja bruņotus vīrus civildrēbēs aplencam sinagogu un to aizdedzinām. Viņa māte teica, ka liesmās aizgājuši bojā ebreji.[72]

M. Kaufmans raksta, ka redzējis sinagogas dedzināšanu no sava dzīvokļa balkona.

> Svētie Tora ruļļi bija.. apgānīti un dega. Daudzi ebreji, ģērbušies lūgšanu tērpos, metās liesmās glābt svētumus. Visi viņi aizgāja bojā.[73]

Gogoļa ielas sinagogas dedzināšanai aculiecinieku bija vairāk, bet likteņa ironijas dēļ tie bija latviešu noziedznieki un degšanas vaininieki.

V. Arāja tiesas prāvā Leonīds Jansons liecināja:

> Kādi pieci mūsu komandas vīri, arī es, saņēmām pavēli aizdedzināt Gogoļa ielas sinagogu. Tas notika dienā. Arājs mums teica, ka jāsaceļot iedzīvotājos niknums pret žīdiem .. Arājs deva pavēli aizdedzināt sinagogu. Mēs paņēmām benzīna kannu un aiznesām uz sinagogu Gogoļa ielā. Atceros, kā es kopā ar vēl kādu cilvēku no grupas aizgāju uz tuvējo ugunsdzēsēju daļu un pateicu, ka sinagoga

tiks nodedzināta, ka viņiem tā nav jādzēš, bet jāraugās, lai uguns neizplatītos tālāk. Kad mēs atgriezāmies, pārējie bija atvēruši ēkas durvis, izpostījuši iekštelpu, aplējuši ar benzīnu un aizdedzinājuši. Kad sinagoga jau dega, dedzinātāji stāvēja pie tās. Bija jau vēls, un, tā kā bija iestājusies komandantstunda, tuvumā atradās tikai daži cilvēki. Ēku bija aizdedzinājuši tikai Arāja komandas locekļi, kas valkāja Drošības policijas zīmotnes. Cik atceros, Arājs kopā ar vācu virsniekiem aizbrauca atskaitīties, kā pavēle izpildīta.[74]

Vēlāk liecības turpinājumā L. Jansons dažas detaļas papildināja. Viņš stāstīja, ka kopā ar V. Arāju vieglajā automašīnā atbraukuši trīs vācu virsnieki; ka sinagogā nav bijis cilvēku; viņš nav dzirdējis no turienes atskanam kliedzienus; ēka bijusi būvēta no ķieģeļiem, un sadegušas tikai koka daļas: jumts, griesti un grīda; komandantstundas dēļ tur bijis ļoti maz cilvēku (daži vācu kareivji), kas vērojuši degšanu; viņš nav redzējis ne ebrejus, ne rabīnu, kas pūlētos glābt Tora ruļļus; viņš nav pārliecināts, ka dedzināšanas laikā dzerts alkohols; vēlu naktī pēc dedzināšanas viņš atgriezies Valdemāra ielā 19.

Genādija Mūrnieka liecība daudzās detaļās atšķiras no L. Jansona liecības.

Mēs aizbraucām uz sinagogu ar auto. Arājs jau bija tur. Arāja vīri ielenca sinagogu, salauza visu, kas tur atradās, aplēja ar benzīnu un aizdedzināja. Likās, ka tur nebija cilvēku. Bet, kad sinagoga sāka degt, no turienes bija dzirdami kliedzieni. Kāds iemeta tur rokasgranātu. Kurš bija metējs, es nezinu. Ugunsdzēsēji stāvēja visapkārt un uzmanīja, lai uguns neizplatītos.

Tālāk G. Mūrnieks liecināja: "Arājs un citi virsnieki teica, ka ebreji jāpiekauj un jāsadedzina." Viņš nebija dzirdējis, ka V. Arājs dotu speciālu pavēli, jo viss gājis "juku jukām". Viņš arī atcerējās, ka redzējis vācu virsniekus un latvieti Fēliksu Dībieti pie sinagogas. Vaicāts, cik cilvēku bija iekštelpā, viņš atbildēja, ka pieci vai seši, bet to esot grūti pateikt. Viņš stāvējis 10 vai 15 m no sinagogas un nedomājot, ka tur iekšā bijis daudz ebreju. Par alkohola lietošanu viņš sacīja, ka tā bijis ļoti daudz. "Dažiem to izsniedza jau pirms akcijas un pēc tam arī. Tur bija milzums šņabja, kastēm."[75]

Mums nav aculiecinieku stāstījumu par citu sinagogu dedzināšanu. Ja tur bija mocekļi, kas metās liesmās glābt Tora ruļļus, tad tas, manuprāt, visdrīzāk varēja notikt lūgšanu namā Maskavas priekšpilsētā. VDK ziņojumos parādījusies versija par simtiem Lietuvas ebreju, kas sadeguši Gogoļa ielas templī, jāatzīst par nepatiesu. Vienīgā sinagoga, kurā ebreju bojāeju apstiprina aculiecinieki, to skaitā M. Kaufmans, ir Stabu ielā, un nav iemesla sacīt, ka tajā būtu sadedzis vairāk nekā 30 cilvēku. Par Gogoļa ielas sinagogu jāteic – ja arī tur bija upuri, tad mazāk par duci, kā jau akcijas dalībnieks un liecinieks G. Mūrnieks teicis. Nav iespējams pieņemt VDK versiju par 300 bojāgājušiem, nemaz nerunājot par otrā versijā minēto skaitli 2000, ko padomju mācību grāmatās sāka izplatīt 60. gados.[76] Jāapšauba, vai tajā ēkā 2000 cilvēku vispār varētu saiet. Jāņem vērā, ka tobrīd bija komandantstunda un ebrejiem vispār šajās dienās gudrāk bija

nerādīties uz ielas. Stāsts par Lietuvas ebreju bēgļiem Gogoļa ielas sinagogā izklausās ticams. Taču viņi tur varēja sadegt vienīgi tad, ja tos nogalināja, pirms vēl sinagogai pielika uguni. Jāatceras, ka divi Arāja komandas vīri, L. Jansons un G. Mūrnieks, bija VDK sagatavoti liecinieki, abi liecināja pret VDK versiju un to turpināja darīt daudzās prāvās. Sadedzināt 300 cilvēkus ēkā ar tik daudz logiem, kā bija sinagogai, nevienam nemēģinot izlēkt laukā, lai bēgtu, – tas neliekas ticami. Ja sinagogā būtu 300 cilvēku, kņada ap ēku būtu lielāka, nekā par to stāsta abi aculiecinieki. Svarīgi arī atzīmēt, ka liecinieki G. Mūrnieks un L. Jansons, kā paši teica, neatcerējās, ka sinagogā vai pie tās būtu tikuši lietoti šaujamie ieroči. Šajā vērtējumā gan jāpatur prātā, ka abi šie padomju izcelsmes "aculiecinieki" bija līdzvainīgi noziegumā.

V. Štālekera fāze: no jūlija līdz oktobrim

Sinagogu dedzināšana bija beidzamais mēģinājums izraisīt grautiņu. Abos pārējos lielākajos centros – Daugavpilī un Liepājā – grautiņus nemēģināja izprovocēt. Slepkavošana pārgāja nākamajā, organizētajā fāzē. V. Štālekers vairs negaidīja spontānus notikumus: bija jāpaļaujas uz organizēšanu, struktūru un rutīnu. "Rīgā iedzīvotāji ļoti ātri nomierinājās un turpmāki grautiņi nebija iespējami," V. Štālekers rakstīja. Ebreju nogalināšana varēja sākties tikai pēc organizācijas un apmācību perioda. Pēckara tiesu prāvās pat einzacgrupu locekļi un *Waffen-SS* un Kārtības policijas kareivji, kas pavadīja V. Štālekeru un EK 2, liecināja, ka viņi tikuši ievilkti negaidītā situācijā.

Jūlijā Latvijā bija četri galvenie slepkavošanas akciju centri – Rīga, Daugavpils, Liepāja un Jelgava. Rīga kā EK 2 un vēlāk KdS štābs bija galvenais centrs. Lai gan nogalināšanas procedūras jau no paša sākuma līdzinājās cita citai, pirms vēl EK 2 bija izstiepusi savus taustekļus pār Latviju, tajās bija arī atšķirības. Liepājā Latvijas slepkavu komandas organizēšana vedās lēni – tā nedarbojās līdz septembrim. Jelgavā M. Vagulāna vadīti latvieši izrādīja iniciatīvu jau pašā okupācijas sākumā un attīstīja plašu SD tīklu. Rīgā un Daugavpilī nāvētāji dalījās atbildībā – vācu komandieri šim darbam ar mainīgiem panākumiem angažēja vietējos latviešus.

Lai gan Rīgā, Daugavpilī un Liepājā masu slepkavības notika vispirms, tās plašumā vērsās lēni salīdzinājumā ar slepkavību kāpumu provinces pilsētās jūlija beigās un augustā. Nogalināšanas akcijās bija divas fāzes; robežšķirtne bija apmēram 15. augusts, kad iestājās neliels pārtraukums. Īsu brīdi ebreji bija reihskomisāra H. Lozes pārziņā. 1941. g. novembrī, ierodoties F. Jekelnam, nāvēšana atsākās un līdz decembra beigām bija pabeigta.

V. Štālekera fāzē ebrejus nogalināja itin visur, arī lielajās pilsētās, bet īpaša uzmanība tika veltīta ebreju slepkavošanai provinces pilsētās. Mazpilsētās apšaušana sākās vēlāk nekā Rīgā, Liepājā un Daugavpilī, bet beidzās agrāk. Lēmums iznīcināt mazpilsētu ebrejus, pirms vēl pabeigta nogalināšana lielajās pilsētās, bija pieņemts to nelielā skaita dēļ; varbūt šis lēmums pat bija racionālas analīzes rezultāts.

Visvairāk ebreju dzīvoja Latgalē un vismazāk – Vidzemē. Tikai 1% ebreju bija lauksaimnieki, pārējie dzīvoja pilsētās un ciemos vai miestos. Sociālie apstākļi un dzīves stils lika ebrejiem turēties vienkop; citām Latvijas minoritātēm šādas tradīcijas nebija. Šī koncentrēšanās vienuviet zināmā mērā atviegloja nogalināšanas akciju veikšanu. Par pamatu ņemot 1935. g. statistikas datus, kas analizēti 2. nodaļā, aprēķināts, ka 1941. g. jūlijā Latvijas provincēs dzīvoja apmēram 24 000 ebreju. Līdz 1941. g. oktobrim Latvijas provinču ebreji, izņemot tos, kas bija "noslēpušies" lielo pilsētu geto, bija gandrīz pilnībā likvidēti.

V. Štālekers sava Baltijā paveiktā darba rezultātus atspoguļoja 1941. g. 15. oktobra apkopotajā ziņojumā, kurā uzrādīja nogalināto cilvēku skaitu (sk. 7.1. tabulu).

7.1. tabula. Līdz 1941. g. 15. oktobrim nonāvēto skaits

	Ebreji	Komunisti	Pavisam
Rīga un tās apkārtne			6378
Jelgavas apriņķis			3576
Liepājas apriņķis			11 860 *
Valmieras apriņķis			209
Daugavpils apriņķis	9256	589	9845
Kopā	**30 025**	**1843**	**31 868**

Avots: Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, L-180.

Masu slepkavības Rīgā, Biķerniekos

Grūti noteikt precīzu datumu, kad sākās masu slepkavības Rīgā, Biķernieku priedēs. Iespējams, ka tās nenotika agrāk par 7. jūliju. Biļetenā *Ereignismeldungen* (nr. 24, 16. jūlijs) rezumētas pašas pirmās slepkavības Rīgā.

> EK 2 ir pārbaudījusi pierādījumus, visas aģentūras sameklējušas un apcietinājušas vadošos komunistus; turpinās akcijas pret žīdiem *SS Stubaf.* Barta izcilā vadībā. Šobrīd 600 komunistu un 2000 žīdu atrodas cietumā. 400 žīdu nogalināts grautiņos Rīgā un kopš EK 2 ierašanās; 2300 žīdu nogalinājusi latviešu Palīgpolicija – daļēji ar pašas spēkiem. Tuvāko dienu laikā cietumi tiks pilnībā iztukšoti. Ārpus Rīgas EK 2 nogalinājusi vēl 1600 žīdu.[77]

Liecības, kādas padomju un vācu prokurori pēc kara ieguva no vācu un latviešu asinsdarbu dalībniekiem Rīgā, kopumā atbilda biļetena *Ereignismeldungen* 16. jūlija

* Liepājas apriņķī nonāvēto skaitu V. Štālekers tabulā ir parādījis kļūdaini, jo skaitlis 11 860 atbilst apriņķa ebreju skaitam 1935. g., nevis nošautajiem līdz 1941. g. oktobrim.

situācijas vērtējumam. EK 2 komandieris SS šturmbanfīrers Barts bija Rīgas akciju koordinētājs; SS oberšturmfīrers Arno Besekovs, lai gan pats to savā tiesas prāvā noliedza, bija virsnieks, kura pārziņā bija slepkavību uzraudzība un izpilde.[78] A. Besekova rīcībā bija daži *Waffen-SS* vīri, 9. Policijas bataljona 1. rota, kuru vadīja oberleitnants Joahims Klausens un, kā redzējām, Arāja komanda. Galvenā kara noziegumu prāva, kurā izskatīja pirmās slepkavības, norisinājās Hamburgas Zemestiesā pret Heincu Georgu Trīi un Arno Besekovu, EG A virsniekiem. Lielākā daļa liecinieku pūlējās novelt atbildību par pirmajām slepkavībām uz latviešiem, taču šādu versiju tiesa atteicās pilnībā akceptēt. Daudzi vācieši, slepkavību līdzdalībnieki, apgalvoja, ka viņi bijuši spiesti nogalināt, jo latvieši bijuši neprofesionāli, dezorganizēti un nepaklausīgi. Bijusi arī nopietna informācijas noplūde, jo drīz pēc pirmajām nogalināšanas akcijām sākuši parādīties asinspirts vietu fotoattēli.[79] H. Trīes un A. Besekova prāvā latviešu liecinieku nebija, toties Arāja komandas latviešiem deva vārdu V. Arāja prāvā. Pat VDK apmācīti, viņi visi kā viens liecināja, ka nāvēšanas akcijas vienmēr vadījuši vācieši. Lai cik patiess būtu šis arguments, gan vācu, gan latviešu aprakstos redzams, ka nogalināšanas procedūras līdzinājās tām, kādas Austrumu teritorijās veica dažādas EK vienības.

Pamatiemaņas tika apgūtas A. Besekova vadībā. Sākumā Rīgas apkārtnē bija vairākas slepkavību vietas, bet drīz par tādu kļuva tikai Biķernieku priedes. Pēc apmēram divām nedēļām A. Besekovs atstāja Rīgu un sekoja V. Štālekeram Ļeņingradas virzienā. Koordinatoru un komandieru funkcijas bija jāuzņemas A. Kirstem un R. Langem. Kā jau teikts, Arāja vīri slepkavu lomās tika ievadīti pamazām.

Ap jūlija vidu, kad A. Besekovs atstāja Rīgu, Latvijas šāvēju vadi darbojās patstāvīgi un to pavēlnieki bija latviešu komandieri, gan allaž vāciešu uzraudzībā. Latviešu virsnieks nevarēja pavēlēt vācu vienībai, un, ja nāvētāju komandā bija gan vācieši, gan latvieši, pavēles deva vācu virsnieks.[80]

1941. g. vasarā V. Štālekers pavēlēja visam latviešu SD kontingentam piedalīties nogalināšanas akcijās, jo "šis netīrais darbs nav jādara mazajiem zeļļiem vieniem pašiem"[81]. V. Minhs atceras, ka R. Lange ienācis pārvaldē un teicis: "Šodien es viņiem visiem liku to darīt." Pauls Botors, KdS transporta daļas virsnieks, atceras, kā viņš reiz saņēmis pavēli no R. Baca: "Bacs iedeva man karabīni un norādīja uz ebreju rindu, kas stāvēja manā priekšā. Man vajadzēja pievienoties šāvēju komandai; tā sastāvēja no EK 2 augstākajiem virsniekiem. Vēlāk Besekovs aizveda mani sāņus un teica, ka man jāizdara finiša šāvieni. Es paņēmu 7,65 mm pistoli un trīsreiz iešāvu gandrīz tukšajā bedrē."[82]

Sākumā vācieši latviešu veikumu ne visai augstu vērtēja – A. Besekovs sauca latviešus par "mežoņiem", un V. Minhs teica, ka viņi darbojoties "nekārtīgi". V. Minhs savā liecībā sacīja:

> Latvieši arī ļāva vaļu savām personiskajām atriebības jūtām. Par to es pārvaldē saņēmu ziņojumus. Pirmajās šaušanas akcijās bija notikuši ekscesi. Rezultātā

19. att. Ebreji pirms nošaušanas Biķernieku mežā. 1941. g. jūlijs

> HSSPF mums pavēlēja ņemt šo lietu savās rokās. Lietu nodeva EK 2 pārziņā, un trīs nedēļu laikā viss bija pakļauts kontrolei. Pirms kontroles ieviešanas latviešiem bija jāatskaitās Langem. Sākumā šaušanas akcijas notika bez jebkādiem sarakstiem, tos sāka sastādīt tikai vēlāk, kad EK 2 ieguva izpildvaras funkcijas.[83]

V. Minha apgalvojums, ka latvieši ļāvuši sev vaļu, ir pretrunā ar citu viņa paša izteikumu: "Sākumā, kamēr valdīja neorganizētība, šaušanas akcijas vadīja Čīršķis, Lange un Berlīnes cilvēki. Lange nebūt nejutās laimīgs, ka viņam jāorganizē šaušana. Taču viņam bija jāpakļaujas Čīršķija pavēlēm.." P. Botors atceras trīs gadījumus 1941. g. vasarā, kad viņš piedalījies šaušanas operācijās; pirmoreiz tās vadījis K. Krauze, pēc tam A. Besekovs un trešoreiz – R. Bacs.[84]

V. Minhs arī neuzticējās statistikai par nogalinātajiem upuriem – viņš domāja, ka tā ir visai pārspīlēta, lai komandieri varētu nopelnīt ordeņus.

Rīgā piekoptais nonāvēšanas veids, kas vēlāk kļuva par šablonu arī provinces pilsētās, bija lēns, bet racionāls, jo tam bija vajadzīga minimāla apsardze. Tā pamatprocedūra bija upuru aizvešana slēgtā kravas mašīnā no ieslodzījuma vietas taisnā ceļā uz bedrēm, kur tos drīz vien pēc ierašanās nošāva.

Pirmais solis bija aresti, kurus sākumā veica Arāja vīri, vēlāk citas policijas iestādes. Ebrejus parasti atveda uz Rīgas Centrālcietumu, kur turēja no vienas dienas līdz

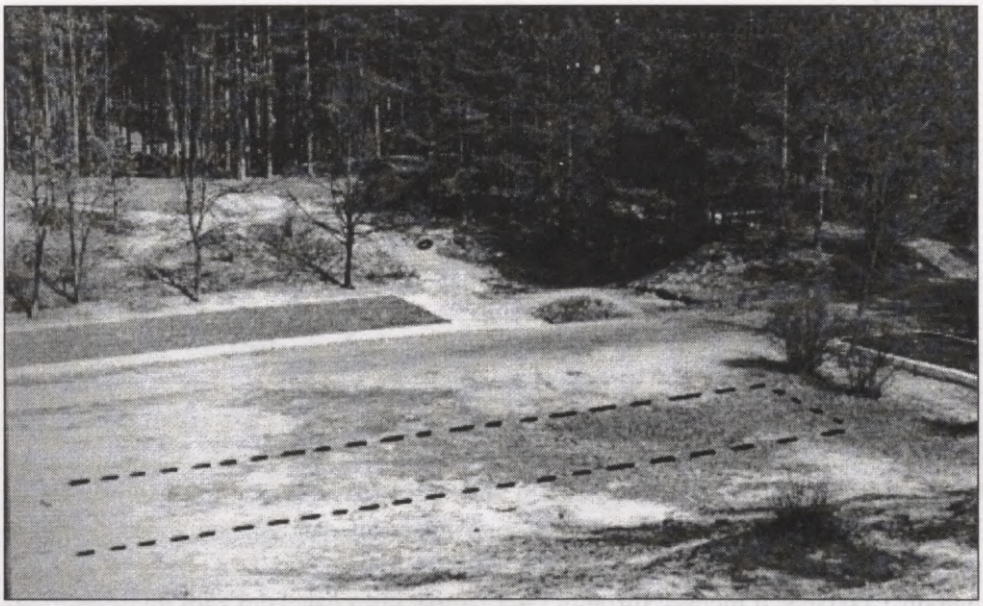

20. att. Ebreju nošaušanas vieta Biķernieku mežā. Ar svītrām iezīmēta vieta, kur pēc liecinieka Anspaka liecībām atradies noslepkavoto cilvēku masu kaps

divām nedēļām. Naktī vai agri no rīta upurus sadzina kravas mašīnās un aizveda no ieslodzījuma vietas uz Biķernieku priedēm. Zilā autobusa šoferis J. Franks-Pranks, kurš parasti vadāja vāciešus no Reimersa ielas uz Biķernieku priedēm, liecināja, ka pirms došanās uz slepkavības vietu viņam ar autobusu bija jābrauc uz Centrālcietumu, kur vācieši izlēca no autobusa, iegāja iekšā un pēc dažām minūtēm atgriezās.[85]

Biķerniekos uz nogalināšanas procedūru nebija ilgi jāgaida, jo, tiklīdz cilvēkus izlaida no mašīnām, viņus savāca – parasti grupās pa desmit – pie bedres malas un nošāva. Bedres parasti raka krievu karagūstekņi.[86] Lodes inerces trieciens iegrūda upuri bedrē. "Žēlastības šāvienus" tiem, kas nebija nonāvēti uzreiz, izdarīja latviešu vai vācu virsnieki. Tā nebija ļoti ātras nogalināšanas sistēma, bet tai gan operācijas sākumā, gan beigās bija vajadzīgs relatīvi maz apsardzes. 40–60 vīru liela grupa varēja gan apsargāt perifēriju, gan šaut un apmēram trijās stundās noslepkavot 200 cilvēku. Biķerniekos parastais vienā šādā procedūrā nogalināto cilvēku daudzums bija 200–400. Bija arī operācijas, kurās vienā reizē tika noslepkavots 1000 cilvēku, bet tās bija retas, jo tik plašs uzdevums prasīja speciālu sagatavošanos. 16. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* ziņots par 2300 cilvēku nogalināšanu Rīgā; pieņemot, ka masu slepkavošana sākās ap 7. jūliju, varam aprēķināt, ka bija notikušas apmēram septiņas akcijas.

Genādijs Mūrnieks, kurš iestājās Arāja komandā 1. jūlijā, šo procedūru apraksta šādi:

> Šīs akcijas vienmēr sākās ap 2.00 vai 3.00 no rīta. Vienība iekāpa tumšzilā autobusā, kas aizveda mūs netālu no Rīgas, uz Biķernieku mežu, kur jau bija izraktas bedres.. Atlasītie ieslodzītie, gan ebreji, gan latvieši, krievi un citu tautību pārstāvji, bija atvesti uz Biķerniekiem kravas mašīnās. No vietas, kur tos izlaida no mašīnām, upurus caur Arāja komandas policistu veidotu koridoru veda uz bedri un nošāva. Apkārtne tika apsargāta. Šaušana notika šādi: šāvēju komanda bija izvietota divās rindās, katrā desmit vīru. Priekšējā rinda nometās uz ceļa, otra palika stāvam. Šāva ar šautenēm. Uz katru cilvēku izšāva divi vīri.[87]

Ir grūti precīzi pateikt, cik Rīgas ebreju tika nogalināts Biķernieku priedēs. Šķiet, jūlijā un augustā EK 2 pūliņi bija vērsti galvenokārt uz ebreju slepkavošanu provincēs, kur visai drīz varēja izlikt zīmi *Judenfrei*. V. Štālekera oktobra ziņojumā atzīmēts, ka Rīgā un Rīgas apriņķī nonāvēti 6378 ebreji. Pašā Rīgā šis skaitlis varētu būt mazāks par 5000. V. Štālekera vērtējumā nošauto skaits nebija pietiekami liels. Baidīdamies, ka Berlīnes RSHA pārvalde pārmetīs viņam kūtrumu, viņš pažēlojās EK 2 komandierim R. Bacam, ka latvieši nogalinājuši pārāk maz ebreju un citas EG komandas ziņojušas par daudz labākiem rezultātiem.[88] Slepkavošanas norma Rīgā līdz oktobrim bija apmēram 1500 cilvēku mēnesī; turpinot šādā tempā, būtu vajadzīgi kādi divdesmit mēneši, lai nogalinātu 33 000 Rīgas ebreju. Zināms, gausais progress Rīgā nepalika noslēpums H. Himleram Berlīnē, un tādēļ uz Rīgu tika sūtīts F. Jekelns.

Septembrī slepkavošanas operācijas Rīgā gandrīz izbeidzās. H. Lozes iecerētā ebreju getoizācijas un darbā iesaistīšanas programma guva sekmes. 25. oktobrī geto vārti aizvērās. RSHA pārvalde Berlīnē bija noraizējusies par notikumu attīstības pavērsienu Rīgā. Pēc civilpārvaldes izveidošanas V. Štālekera EK 2 vairs nebija tāda rīcības brīvība kā līdz šim. Kā rakstīja V. Štālekers, bija jāpieņem kāds lēmums augstākā līmenī. Kārtību ieviesa H. Himlers, kurš novembra sākumā nolēma atstādināt H. A. Prīcmanu no Augstākā SS un policijas vadītāja Ziemeļkrievijā un Ostlandē posteņa. Viņa vietā H. Himlers iecēla F. Jekelnu, īpaši pavēlēdams iztukšot geto Rīgā un visur citur Ostlandē. (Detalizētāku F. Jekelna fāzes analīzi sk. 8. nodaļā.)

Slepkavības provincē

Provincē slepkavošana sākās jūlija vidū un līdz septembrim bija gandrīz pabeigta. Vēlākā Latvijas iedzīvotāju izsūtīšana uz Sibīriju 1949. g. ir vienīgais notikums Latvijas nesenajā vēsturē, kas demogrāfisko izmaiņu plašuma un pēkšņuma ziņā varētu ieņemt to pašu vietu, ko ebreju iznīdēšana Latvijas provincē 1941. gadā. Vienā nedēļas nogalē dažas Latgales pilsētas, tādas kā Varakļāni, Preiļi un Gostiņi, zaudēja vairāk nekā pusi iedzīvotāju. Provinces ebreju slepkavošana bija nežēlīga un atšķirībā no lielajām pilsētām – totāla.[89]

Jo mazāka bija ebreju kopiena, jo vājāka bija viņu cerība pārdzīvot holokaustu. Geto iekārtošana Rīgā, Daugavpilī un Liepājā gluži nejauši paglāba dažus ebrejus no iznīcības.

Biķernieku metode ar dažām variācijām tika pielāgota provinces ebreju nogalināšanai. Pirmais solis ceļā uz ebreju apkaušanu bija pavēle veikt viņu uzskaiti. Pavēli bija izdevis apriņķa policijas priekšnieks, bet, tā kā tas notika visur vienlaikus, šī pavēle noteikti bija nākusi no EK 2 štāba Rīgā. Dažos apriņķos un pilsētās tika pieprasīta vispārēja uzskaite, jo SD vēlējās notvert arī komunistus un izdibināt, kurš aizbēdzis uz Padomju Savienību. Lai gan atrasti tikai nedaudzi šīs akcijas dokumenti ar tajos reģistrētiem ebrejiem, var secināt, ka vācieši ļoti precīzi zināja provinces ebreju skaitu. Nākamais solis bija pavēle ebrejiem pulcēties noteiktā vietā, tādā kā tirgus laukums vai sinagoga. Vietās, kur ebreju bija ļoti maz, policijai tika pavēlēts aizvest viņus uz kādu lielāku pilsētu. Dažviet, kā, piemēram Neretā, kur dzīvoja 50 ebreju, viņus varēja nošaut turpat, bet no Krāslavas, kur bija vairāk nekā 1000 ebreju, lielāko daļu aizveda uz Daugavpili. Latvijas provincē nogalināto ebreju skaits, iespējams, bija ap 23 000.

Provinces slepkavību līdzdalībnieki

Kļūstot pieejamiem Rīgas arhīviem, atklāsies daudzu vietējo nacistu līdzdalībnieku vārdi, kurus VDK turēja noslēpumā.[90]

Zināmā mērā visiem apriņķu policijas priekšniekiem līdztekus parastajam policijas darbam bija jāveic SD uzticēti pienākumi, lai gan dažādās vietās un dažādos laikos šīs saistības varēja mainīties. Reģionos ar mazāku ebreju skaitu apriņķu policijas priekšniekiem bija uzkrauts vairāk atbildības par ebreju un čigānu jautājuma kārtošanu nekā apriņķos un lielajās pilsētās, kur to bija daudz un kur darbojās spēcīgas pastāvīgās SD struktūras. Lai gan lielākajā daļā Latvijas pilsētu bija SD operatīvā dienesta pārstāvji, dažus priekšdarbus, piemēram, ebreju reģistrāciju, nācās veikt vietējai administrācijai un policijai. Kad sākās ebreju aresti un ieslodzīšana nometnēs vai cietumos, atbildību dažādās vietās varēja uzņemties atšķirīgas struktūras. Galvenā pavēle bija savākt ebrejus vienkop lielākos administratīvos centros un pēc iespējas drīzāk nodot tos SD. Vērmahta komandantūru loma provinces ebreju nogalinšanā vēl nav pilnīgi izvērtēta (sk. 12. nodaļu).

Zemgale, Jelgava

Visrūpīgāk izveidota bija tā latviešu SD organizācija, kuru, kā jau 5. nodaļā aprakstīts, Jelgavā izveidoja Mārtiņš Vagulāns. Cik zināms, M. Vagulāna sistēma nekur citur Latvijā pilnīgi nebija dublēta. Par Jelgavu nav vajadzīgs jautāt, kas nogalinājis ebrejus un kurš vairāk vainīgs viņu nāvē – vācieši vai latvieši. Tomēr daži Jelgavas slaktiņa vai slaktiņu aspekti joprojām ir neskaidri. Nav droši zināms, vai ebreji tika nogalināti vienā vēzienā – nedēļas nogales operācijā – vai vairākos piegājienos. Jelgavā sagūstīto ebreju skaits varēja būt ap 1500, un ir zināms, ka M. Vagulāns pavēlējis atvest uz pilsētu arī ebrejus no apkārtējām pilsētām un pagastiem. Kopējais noslepkavoto ebreju skaits varētu būt aptuveni 2000. 1. augusta biļetenā

Ereignismeldungen (nr. 40) atzīmēts, ka iznīcināti 1550 Jelgavas ebreji, kas tobrīd vēl bija dzīvi.[91]

Iespējams, ka ebreji slepkavoti visu jūliju, taču tad tās bijušas tikai mazas grupas. Tajā īsajā brīdī, kad V. Štālekers uzturējās Jelgavā, viņš varbūt nogalināja grupu ebreju un komunistu, tāpat kā viņa vīri Bauskā, lai parādītu M. Vagulānam, kā tas darāms. Taču mūsu informācija ir pārāk fragmentāra, lai izdarītu noteiktu slēdzienu. Kad V. Štālekers bija aizbraucis no Jelgavas, *Nacionālā Zemgale* tika izmantota, lai sagatavotu pilsētu gaidāmajām slepkavībām: M. Vagulāns nerimdamies pieprasīja un sludināja nāvi ebrejiem un "odzēm azotē", ar to domājot komunistus. M. Vagulāna organizācijas modelis bija unikāls, un antisemītisma propagandas ziņā viņš bija ceļa cirtējs visas zemes mērogā. Viņš uzsūca katru antisemītisma niansi, kādu vien pamanīja, un caur Pērkoņkrusta tīklu viņa formulētās idejas atbalsojās visā zemē.

Ķelnes zvērināto tiesa, kurā 1968. g. tiesāja Alfredu Bekū (*Becu*) kā Jelgavas ebreju nošaušanas akciju vadītāju, nenokļuva līdz Jelgavas slaktiņa pamatiem. A. Bekū liecināja, ka viņš maz ko atceras, un apgalvoja, ka viņam bijis jāpakļaujas M. Vagulāna iniciatīvai. Viņš atzinās, ka R. Bacs pavēlējis viņam vadīt vācu EK šāvēju komandu Jelgavā, bet viņš tur uzturējies tikai dažas dienas un kopš tā laika bijis galīgi satriekts. Stāstītajam vēl dažas detaļas pievienoja A. Bekū grupas loceklis Vilhelms Ādelts. Tā nu mūsu informācija par šīm slepkavībām ir tik trūcīga, ka mēs pat nevaram pilnīgi droši nosaukt šaušanas datumu.

Jelgavas ebreju liktenis zināmā mērā dokumentēts M. Vagulāna avīzē *Nacionālā Zemgale* un Jelgavas policijas arhīvos.

Vācu okupācijas pirmajā nedēļā lielākā daļa Jelgavas ebreju tika padzīta no mājām un iemitināta pagaidu mājokļos: daži saka, ka tie bijuši iekārtoti vecās fabrikās un noliktavās pie zivju tirgus, citi apgalvo – ka pie dzelzceļa stacijas pilsētas dienvidos. Kāda cita versija liecina, ka ebreji ievietoti vidusskolā.

Kā liecina Jelgavas policijas arhīva dokumenti, no 14. līdz 22. jūlijam pie ebreju nometnes stāvējuši sardzē divi vīri. Apsardze varētu nozīmēt, ka ebreji bijuši savākti vienuviet un iemitināti slēgtā mājā.

Vienīgo ticamo liecību, kurā atklājās dažas Jelgavas ebreju likteņa detaļas, devis aculiecinieks Arturs Tobiass Ludvigsburgā Vācijā 1970. g. 16. oktobrī. 1941. g. jūlijā A. Tobiass dzīvoja Čakstes bulvārī, kas stiepās paralēli Lielupes pietekai Driksai. Blakus viņa mājai bija zivju tirgus un kuģīšu piestātne. Kādas divas vai trīs dienas pēc vāciešu ienākšanas viņš ap pusnakti bija satrūcies no sprādziena trokšņa un nodomājis, ka sākusies krievu artilērijas apšaude. Tad viņš ieraudzīja, ka divas mājas tālāk liesmas pārņēmušas kādu ēku, kura, kā izrādījās, bija sinagoga.

Sinagogas degšanu vēroja daudz cilvēku – tā atradās atstatu no pārējām mājām. To ieskāva metāla žogs, aiz tā varēja redzēt vīrus formastērpos un vācu kaskās. A. Tobiass nevarēja neko precīzāk par viņiem pateikt un nebija arī redzējis pie sinagogas kādu kustību.

Kad es ierados, sinagoga bija liesmu pārņemta. Cilvēki runāja, ka vācieši to aizdedzinājuši ar benzīnu un rokasgranātām. Drīz pēc tam es redzēju, ka tuvojas bariņš ebreju. Es vairs nevaru atcerēties, vai tur gāja tikai vīrieši vai sievietes arī. Grupai abās pusēs piecu metru attālumā soļoja formās tērpti vīri vācu tērauda kaskās. Grūti pateikt, cik cilvēku bija grupā. Tur varēja būt kādas 100 līdz 200 personas. Ebreji nozuda tumsā, un es devos mājās.. Nākamajā dienā es runāju ar kaimiņu, kurš dzīvoja tieši blakus sinagogai. Viņš man teica, ka rabīns atteicies atstāt sinagogu un vācieši viņu nogalinājuši. Viņš palicis sinagogā guļam un sadedzis. Es dzirdēju arī, ka vai nu sinagogā sadeguši ebreji, vai arī notikuši kādi ekscesi ar to ebreju grupu, kas soļoja gar degošo sinagogu. Man jāsaka, es stāvēju skatītāju pūļa aizmugurē.. Kad ebreji gāja garām degošajai sinagogai, es dzirdēju latviešus izsakām viņiem līdzjūtību par to, ka viņiem jāskatās, kā dedzina viņu baznīcu. Es arī dzirdēju kādu ebreju žēlojamies latviski. Šajā gadījumā netiku dzirdējis no latviešiem nekādus antisemītisma izpaudumus.. Mans dzīvoklis bija kādus 500 metrus no tirgus laukuma. Es redzēju vai dzirdēju, ka tirgus laukumā nogalināts ebreju skolas direktors ar savu bērnu.. Vecākos ebrejus varēja pazīt pēc izskata, bet visumā ebreji runāja latviski bez akcenta un nedzīvoja atsevišķā pilsētas daļā; lielākoties nevarēja uzreiz pazīt ebrejus.. Es dzirdēju, ka ebreji bija savākti kādā mājā manā ielā, kas stiepās gar zivju tirgu. Māja atradās pie Lielupes. Mājā, kurā ebreji bija ievietoti, varētu uzņemt tikai mazu daļu Jelgavas ebreju; to apsargāja kāds bijušais Latvijas armijas seržants un vēl citi latvieši, kā viņš [seržants. – *A.E.*] man teica. Es nevaru atcerēties neko īpašu par ebreju ieslodzīšanu, jo eksseržants, kurš ar mani runāja, bieži bija galīgi piedzēries. Viņš bija jāienes no ielas mājā.. Divas vai trīs nedēļas pēc vācu okupācijas sākuma es redzēju kravas mašīnu, pilnu ar ebrejiem, gan vīriešiem, gan sievietēm; man liekas, viņus veda ārā no pilsētas. Man nebija skaidrs, kas notika ar ebrejiem. Pilsētā runāja, gan ne skaļi, ka ebreji tiks nogalināti.. No dažādām pusēm es dzirdēju, ka ebreji nošauti Jelgavas kājnieku pulka šaušanas treniņu laukumā. To latviski sauca par šaujamlauku. Tas atradās kādus divus kilometrus uz dienvidiem no Jelgavas, netālu no Jelgavas–Šauļu ceļa.[92]

Šaujamlauku sīkāk raksturojis Vilhelms Ādelts, tās vienības loceklis, kura pavadīja A. Bekū uz Jelgavu:

Kādu dienu Bekū [V. Ādelts to kļūdaini izrunāja kā Bekou. – *A.E.*] man teica, ka mums jāpiedalās nošaušanas akcijā un man ar saviem vīriem jāapsargā soda vietas ārējā mala, lai tur neiekļūtu nepiederošas personas. Bekū uzsvēra, ka tie būs ebreji, ko nogalinās.. Mēs kopā ar SD aizbraucām uz turpat tuvumā esošo nošaušanas vietu. Laukums atradās divus vai trīs kilometrus ārpus pilsētas, klajumā, kuram vienā pusē bija strauts, otrā – mežs. Tas bija mazliet nelīdzens un izskatījās pēc šaušanas treniņu laukuma ar smilšu aizsargvaļņiem. Es izvie-

toju savus vīrus pie ieejas un turējos pietiekamā attālumā no pašas soda vietas; tad apstaigāju posteņus, lai pārliecinātos, ka viss ir kārtībā. Kā un no kurienes ebrejus atveda uz soda vietu, es nezinu, vismaz par pirmo dienu. Nākamajās divās dienās šaušana notika turpat, un ebrejus pie bedres sadzina šautenēm bruņoti latviešu Palīgpolicijas vīri ar lentēm ap piedurkni. Tur bija ebreju vīrieši, sievietes un bērni. Vīriešu bija visvairāk. Cik pamanīju, bedres nebija izraktas jau iepriekš. Noziedzniekiem [domāti ebreji. – *A.E.*] bija jāizrok bedres, kad viņi jau bija atvesti, un tad astoņus vai desmit nostādīja rindā.. ar seju pret bedri. Šāvēji bija SD locekļi, kas izvietojās piecu – astoņu metru attālumā. Nonāvēšanai tika izmantotas šautenes. Daži SD vīri šāva, kājās stāvēdami, daži – nometušies uz ceļa. Cik vīru šāva uz vienu personu, es nezinu. Šaušanas komandas deva Bekū. Daži noziedznieki iekrita bedrē, citi palika guļam tai blakām. Nākamajai noziedznieku grupai bija jāiemet bedrē tie, kas nebija tur iekrituši. Vai visi viņi jau bija miruši, es nezinu. Bet es redzēju, kā Bekū pats piegāja pie bedres un izšāva, lai piebeigtu vēl dzīvos. Pēc tam pie bedres nostādīja nākamo noziedznieku grupu, kuru nošāva tādā pašā veidā. Šaušanas starplaikos uz bedrē guļošajiem smiltis netika bērtas. Kad viss beidzās, latvieši aizbēra bedri. Bedre bija kādus divdesmit – piecdesmit metrus gara un divus metrus dziļa.. Katru dienu noziedznieki izraka jaunu bedri. Trīs dienu laikā tika nogalināti apmēram 500–600 cilvēki.. Noziedzniekiem bija jāizģērbjas līdz apakšveļai. Taču es neredzēju, ka to darītu sievietes. Drēbes latvieši savāca un aiznesa projām. Vērtslietas, nauda un juvelierizstrādājumi, protams, bija jānodod. Taču iespējams, ka ebrejiem vairs nebija nekādu vērtslietu.. Bekū sacīja, ka ebrejus nogalina tādēļ, ka viņi neiederas nacistu režīmā un ka ebreji vispār tiks iznīdēti.[93]

V. Ādelta stāstījumam jābūt vairāk vai mazāk patiesam, jo viņa aprakstītā situācija pamatos atbilst sistēmai, kādu EK 2 izmantoja Biķerniekos, lai gan daudzos citos gadījumos vācu policijas bataljonu izmantoja tieši slepkavošanai, nevis apsardzei. Ja slaktiņš, par kuru stāstīja V. Ādelts, ir lielā Jelgavas ebreju apšaušana, tad viņš nav pietiekami novērtējis upuru skaitu, trīskārt to samazinādams.

M. Vagulāna draudīgā roka sniedzās tālu pāri Jelgavas un Jelgavas apriņķa robežām. Savas varas zenītā viņš pretendēja uz visa Zemgales reģiona pārvaldīšanu.[94]

Parasti Zemgales pilsētās slepkavošanas akciju priekšdarbus veica vietējās policijas iestādes. Ne vienmēr tajos tika iesaistīta visa policija – tika atlasīta uzticama grupa, kuras locekļi komunistu laikā bija zaudējuši piederīgos. Pat visattālākajos novados ebreju savākšana nenotika spontāni, bet pēc priekšraksta vai pavēles. Mums gan nav daudz informācijas par apšaušanas operācijām Zemgalē un cilvēkiem, kas par tām atbildīgi, bet ir kāds dokuments, kas daudz ko atklāj par ebreju galu Zemgales mazpilsētā Viesītē, kur 1935. g. bija 193 ebreji. Dokuments satur būtisku informāciju par viņu izdzīšanu no mājām un noslepkavošanu. (Sk. dokumentus 4. pielikumā.) Izdzīšana notika 1. jūlijā,

kad pat Rīgu vēl savā varā nebija pārņēmuši vācieši. Nogalināšana (dokumentā tā saukta par aizceļošanu) notika 19. jūlijā. Salīdzinājumā ar Latviju kopumā Zemgales centrālajā daļā slepkavības sākās ļoti agri. Lai kas dokumentā teikts par latviešu aktivitātēm, tas atspoguļo arī vācu karaspēka straujo virzīšanos uz priekšu – acīmredzot Viesītē jau darbojās SD vīri. Galvenie latviešu funkcionāri P. Tauriņš un P. Rumbēns bija iecelti savā amatā jau 29. jūnijā, varbūt jau otrajā pilsētas okupācijas dienā. Sinagoga tika nodedzināta pašā okupācijas sākumā. Dokumenta parakstītāji varēja būt organizējuši "aizceļošanu", bet neīstenoja to. Saskaņā ar kādu citu informācijas avotu Viesītes ebrejus nogalināja Arāja komanda.[95] Pirms nonāvēšanas ebreji tika sadzīti Lubānu šķūnī.

Par Viesītes tuvumā esošo Neretu, kurā bija mazāk nekā 70 sagūstītu ebreju, klīda baumas, ka ebrejus tur nošāvusi kāda vietējā latviešu komanda ar Viesītes kontingenta palīdzību. Pēc vienas versijas ebreji bijuši Zvejnieku šķūnī, kur tos nogalinājusi kāda piedzērušos vietējo aizsargu grupa. Cita versija stāsta, ka Neretā ieradusies vācu komanda un prasījusi vietējiem pašaizsardzības vadoņiem: "Ko jūs domājat darīt ar saviem ebrejiem? Vai jūs viņus nogalināsiet paši, vai vāciešiem tie jānošauj?" Vietējie atbildējuši, ka nogalināšot paši, kas arī acīmredzot noticis.[96] Ebreji nošauti Kišķu kapsētā.

Vidzeme

Atšķirībā no Rīgas Vidzemē bija maz ebreju, īpaši salīdzinājumā ar Latgali. 1935. g. šajā apgabalā bija tikai apmēram 2500 ebreju. Pirms nogalināšanas Vidzemes mazpilsētu ebrejus parasti atveda uz apriņķu centriem – Cēsīm, Valmieru, Valku un Madonu. Izņemot Rīgas apriņķi, Vidzemē bija nogalināts ap 1230 ebreju.[97] Litene, kurā bija tikai kāds pusducis ebreju, kalpoja par ebreju bēgļu savākšanas vietu: te turēja sagūstītos Vidzemes ebrejus, kuri nebija paspējuši šķērsot padomju robežu.

A. Liede, padomju jurists un Latvijas Universitātes tiesību zinātņu profesors, deva īpašu liecību par Vidzemi padomju Ārkārtējai komisijai.[98] Lai gan A. Liedes liecība padomju aprindās guva augstu novērtējumu, tā varbūt drīzāk bija uzrakstīta, lai izpatiktu Ārkārtējai komisijai, nevis lai atklātu patiesību par ebreju nogalināšanu Vidzemē. A. Liede rakstīja, ka viņš bijis aculiecinieks veselai virknei šaušanas akciju, ka viņš redzējis un dzirdējis, kā Arāja komanda noslepkavo ap 4000–5000 cilvēku, galvenokārt ebrejus. Savu liecību viņš iesāk ar to, kā ticis arestēts uz ceļa Vecgulbenes apkārtnē un ieslodzīts cietumā. 1941. g. 7. augustā viņš nodots Arāja komandas mobilajam šāvēju vadam un iesēdināts zilajā autobusā, lai aizvestu viņu uz Rīgu. Viņš bijis vienīgais cietumnieks slepkavu pilnajā autobusā. Pirms došanās uz Rīgu autobuss vēl iegriezies sešās nāvēšanas vietās – Litenē, Viļakā, Balvos, Abrenē, Alūksnē un Apē, kur viņš vērojis un dzirdējis slaktiņus.

A. Liedes stāstā nav apšaubāma tā galvenā līnija, bet gan detaļas. Piemēram, viņš apgalvo, ka slepkavības izdarītas ar šautenēm un ložmetēju. Ja tā ir, tad tā būtu liela atkāpe no iepriekš aprakstītās Biķernieku sistēmas. A. Liede dziļi maldījās, noteikdams

upuru skaitu. Viņš apgalvoja, ka Litenē nogalināts vismaz 1000 cilvēku, bet saskaņā ar citām liecībām to nav bijis vairāk par 200. Viņš teica, ka slepkavība Litenē sākusies 8. augusta agrā rītā, vēl tumsā. Elmāra Sproģa liecībā tiesas prāvā mēs dzirdējām, ka tā notikusi pēcpusdienā. A. Liede apgalvoja, ka Arāja vads tajā pašā dienā devies arī uz Viļaku un tur nogalinājis vēl 1000 vai vairāk cilvēku. Tajā pašā dienā autobuss aizdrāzies arī uz Balviem, un 8. augusta vakarā sākusies vēl viena šaušanas akcija. Tā turpinājusies visu nākamo dienu līdz naktij. A. Liede nenosauc noteiktu skaitu, bet domā, ka tā bijusi visilgstošākā akcija no visām un tajā varētu būt nogalināts vismaz 2000 cilvēku. Pēc tam, 10. augustā, autobuss devies uz Abreni, kur nošauts 100–150 cilvēku. Nākamajā dienā komanda atgriezusies Vidzemē un slepkavojusi ebrejus Alūksnē, dienu pēc tam – Apē. A. Liede grib, lai mēs noticētu, ka piecās dienās komanda nogalinājusi ap 5000 ebreju. 8. augusta slepkavībā uzrādīts neiespējams skaits nošauto – ap 3000. Biķernieku metode nepieļāva šādus tempus. Pat ja Arāja komanda apbraukāja piecas vietas un slepkavoja bez apstājas, maksimālais nogalināto skaits varētu būt ap 1000: Litenē 200, Viļakā 350, Balvos 300, Abrenē 50, Alūksnē 100, Apē 50. Neliekas, ka komanda vienā dienā varētu apmeklēt trīs nāvēšanas vietas – Liteni, Viļaku un Balvus.

Par šaušanas akciju Litenē eksistē kāda liecība, kas nolasīta Elmāra Sproģa izraidīšanas tiesas prāvā, un tā ir pretrunā ar A. Liedes aprakstīto. A. Liede sakās esam nakti pirms Litenes iznīcināšanas pavadījis Gulbenes pils pagrabā, kas liekas diezgan ticami, jo Gulbenes SD izmantoja pili kā cietumu. Pirms rītausmas Liede atkal ticis iesēdināts autobusā, un 8. augusta agrā rītā "svīta" sasniegusi Litenes militāro apmetni, kādreizējo Latvijas armijas vasaras apmācību vietu. A. Liede raksta:

> No barakām sāka dzīt ārā cilvēku grupas. Autobusa vīriem izdalīja patronas, izstiepa ārā vieglo ložmetēju. Puse aizgāja uz soļus piecdesmit atstatu izraktu garenu bedri, otra puse devās uz barakām. Varēja dzirdēt, ka tur pieprasa atdot vērtslietas; tos, kuriem tādu nebija, sita. No barakām izdzītajiem vīriešiem un sievietēm rāva nost labākās drēbes un apavus, pēc tam pa grupām dzina uz bedri, nostādīja uz malas un apšāva ar ložmetēju un šauteņu zalvēm. Pēc katras zalves pie bedres piegāja daži ar pistolēm un raidīja bedrē vēl atsevišķus šāvienus.[99]

1984. g. Elmāra Sproģa prāvā tika iztirzāts Litenes slaktiņš un par to īpašu liecību nodeva kāds Fēlikss Ermiks. Vienīgais fakts, kas tajā sakrita ar Liedes liecību, bija tas, ka ap 40 vīru lielā Arāja komanda atbraukusi no Rīgas veikt šaušanas akcijas. Liecībā arī atklājās, ka vācu ierēdnis, kura pārziņā bija Litenes slepkavība, Gulbenē sadabūjis 40 pudeles šņabja. Amerikāņu apsūdzības iesniedzēji uzskatīja, ka Litenes upuru skaits ir no 100 līdz 150 un slepkavības iespējamais datums – 1. vai 2. augusta pēcpusdiena. Apsūdzības padomju liecinieks Fēlikss Ermiks apgalvoja, ka bijis Litenē, un paziņoja, ka pirms nogalināšanas ebreji turēti Tautas namā. No turienes viņi aizvesti 3 km tālāk uz kādu šķūni, pēc tam – grupās pa 40 uz 0,5 km attālo nāves lauku.

Šķūni no visām pusēm apsargāja septiņi vai astoņi policisti. Stundas laikā aizbrauca kādi seši autobusi. Pēc tam tie atgriezās no meža, no tiem izkāpa vīri ar pistolēm un šautenēm. Viņi izdzina no šķūņa četrdesmit cilvēku, nostādīja tos kolonnā pa četri rindā; katram, kas aizmugurē, bija jāuzliek rokas uz priekšā ejošās personas pleciem.. Pēc īsa brīža mēs apmēram puskilometra attālumā dzirdējām šāvienus. Tos izdzirduši, mēs sapratām, kas notiek. Tie paši vīri atgriezās un atkal aizveda tādu pašu daudzumu cilvēku..[100]

Atsauces un skaidrojumi

1 Visjaunākā diskusija par "galīgā risinājuma" plāna izveidi rodama Riharda Breitmana *(Richard Breitman)* darbā *The Architect of Genocide*. Iznīcināšanas politikas rašanās apspiesta arī G. Elija un S. Heimas *(G. Aly, S. Heim)* darbā *Vordenker der Vernichtung*.

2 Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 535.

3 Pirmais, kas sāka meklēt fīrera pavēli Latvijā, bija Džeralds Flemings. Sk. Fleming G., *Hitler and the Final Solution* (īpaši atzīmējama nodaļa "*The Mass Shooting Outside Rīga, 30 November and 8 December*").

4 Breitman R., *The Architect of Genocide*.

5 SD procedūru vienveidība pat radīja dažus eifēmismus: vārda "nogalināšana" vietā varēja sacīt "aizceļošana" vai "emigrācija". Eifēmisms "emigrācija" mazliet atgādināja dažu nacistu vēl 1940. g. lolotos plānus par ebreju izsūtīšanu uz Madagaskaru.

6 R. Breitmans savā darbā *The Architect of Genocide* norāda, ka fīrera pavēle, ja tāda ir bijusi, noteikti tikusi izdota vienlaikus ar pavēli sākt uzbrukumu PSRS (145.–166. lpp.).

7 Par spīti ārējam iespaidam un daudzajām liecībām un atzīšanās runām, SD bija spēcīgi centralizēta organizācija. Organizācijas militārā struktūra nebūtu pieļāvusi ebreju nogalināšanu bez pavēles. Piemēram, Arnolds Kirste, otrā persona Latvijā aiz R. Langes pēc ieņemamā amata, definēja struktūru šādi: "Komandas vadītājs nevarēja patvarīgi pavēlēt veikt kādas eksekūcijas. Viņš noteikti saņēma galveno pavēli, kurā bija nosacīts upuru skaits. Nonāvēšanas pavēles tika dotas tikai mutiski. Kīglers [SD cilvēks Liepājā. – *A. E.*] ik pēc divām nedēļām ieradās Rīgā, tā ka viņam vienmēr bija iespējams saņemt mutisko pavēli." Sk.: Arājs Trial Records: deposition of Arnold Kirste, p. 2866, 2867.

8 H. Trīe pūlējās izvairīties no šī jautājuma. Viņš liecināja, ka Rīgas vizītes laikā R. Heidrihs ieteicis izmantot ebrejus Austrumu ceļu būves darbos un sacījis, ka, ja viņus notvers partizāni vai krievi, tā būs viņu problēma. Sk.: Arājs Trial Records: deposition of Heinz Trühe, 16 October 1959, SB I, p. 29.

9 Nürnberg Einsatzgruppen Case, 1947–1948, vol. 6, p. 2143–2176.

10 Turpat, 2158. lpp.

11 LVVA, P-1026. f., 1. apr., 3. l. Rietumu holokausta literatūrā memorands jau bijis ievērots, sk.: Graml H., "Zur Genesis der "Endlösung"", *Der Judenpogrom 1938*, S. 170. R. Breitmans kļūdaini norāda, ka dokumentu "atklājis" Džeralds Flemings Latvijas Valsts vēstures ahīvā. Marģers Vestermanis, holokaustu pārdzīvojušais zinātnieks, par šī dokumenta eksistenci zinājis daudzus gadus. Laikā, kad Dž. Flemings apmeklēja Rīgu, šī Latvijas Valsts vēstures arhīva daļa bija stingrā VDK kontrolē; tai viņš varēja piekļūt tikai ar Jāņa Dzintara starpniecību, kurš bieži kalpoja ārzemju zinātniekiem par informācijas piegādātāju. Ilgus gadus varas iestādes neļāva M. Vestermanim rakstīt par šo dokumentu. Kāda arhīva darbiniece

man teica, ka pirms 1990. g. apmeklētājiem no ārzemēm nebija pilnībā pieejamas visas lietas, bet tikai īpaši sagatavotas mapes (kurās bieži bija kserokopijas). Ievērības cienīgs ir fakts, ka Dž. Flemings, lai gan redzēja galveno dokumentu, nedabūja redzēt visus pārējos dokumentus, kas atradās mapē.

[12] Nav skaidri pasakāms, kādēļ H. Loze nebija vienis prātis ar galvenajām pavēlēm. Vai varētu būt, ka H. Loze nekā nezināja par ebreju slepkavošanu Ostlandē? Vai iespējams, ka H. Loze jau tobrīd centās distancēties no Himlera līnijas un varbūt pat gatavojies sevis un partijas aizstāvībai? Vai varbūt tā ir vācu viltība, lai noveltu no sevis vainu un atbildību par vietējo iedzīvotāju slepkavošanu? H. Loze nebija vienīgais, kas ieturēja šādu nostāju. To darīja arī Jelgavas gebītskomisārs fon Medems un Liepājas gebītskomisārs Alnors.

[13] LVVA, P-1026. f., 1. apr., 3. l., 237.–239. lp.

[14] Turpat, 302. lp.

[15] Turpat, 303. lp. Šis paragrāfs satur divas nozīmīgas frāzes: "karadarbība" un "galīgais atrisinājums". "Galīgā atrisinājuma" nozīme ir skaidra un saistībā ar teikuma beidzamo daļu – "pasākumiem, kas ir pilnīgi citādi nekā reihskomisāra ieplānotie" – izsaka tieši to, ko mēs ar to saprotam. Atsaukšanās uz "karadarbību" ir daudz noslēpumaināka. Taču, ievērojot, ka tobrīd Latvijas mazpilsētās aktīvi darbojās EK nāvētāju komandas, šis vārds droši vien attiecas un šaušanas akcijām. Ir vērts atzīmēt, ka V. Štālekers lietojis kara metaforu, runājot par nevainīgu cilvēku nogalināšanu.

[16] V. Štālekera apkopotajā ziņojumā 1941. g. 15. oktobrī rakstīts:

> Jau pašā sākumā bija sagaidāms, ka tikai grautiņi vien neatrisinās žīdu problēmu Ostlandē. Drošības policijas tīrīšanas operāciju mērķis saskaņā ar **galvenajām pavēlēm** [izcēlums mans. – *A. E.*] bija visaptveroša žīdu likvidēšana.

Un turpat tālāk:

> Šai sakarā ir vietā pieminēt civilpārvaldes iestāžu diezgan jūtamo pretestību plaša mēroga eksekūciju ieviešanai. Pretestībai visos gadījumos tika dots pretspars, norādot, ka eksekūcijas notiek saskaņā ar galveno pavēli.

1942. g. 31. janvāra apkopotajā ziņojumā rakstīts:

> Saskaņā ar **pavēlēm, kurās izvirzīti galvenie rīcības principi** [izcēlums mans. – *A. E.*], Ostlandē jānotiek sistemātiskām tīrīšanas operācijām, ieskaitot iespējami pilnīgu žīdu **iznīcināšanu** [izcēlums mans. – *A. E.*].
>
> 1942. g. 31. janvāra apkopotajā ziņojumā V. Štālekers ziņo, ka ap šo laiku visur, izņemot Baltkrieviju, izvirzītais mērķis pamatos ir sasniegts – nogalināti 229 052 ebreji.

1941. g. 25. septembra biļetenā *Ereignismeldungen* teikts:

> Drošības policija veikusi pirmos pasākumus pret žīdiem Ostlandes reihskomisariāta administratīvajā teritorijā.

[17] Landgericht Hamburg: Trial records of Trühe and others, deposition of Walter Münch, Wyppertal, 12 February 1975, p. 34, 35. V. Minhs bija einzacgrupas A administratīvās pārvaldes priekšnieks. Viņam varēja būt pieejama RSHA pārvaldes korespondence, arī tā, ko rakstījis R. Heidrihs.

[18] Breitman R., *The Architect of Genocide*, p. 214. Nav šaubu, ka V. Štālekera steiga, kādā viņš cauri Baltijai metās uz boļševisma citadeli Ļeņingradu, neļāva viņam veltīt pietiekamu uzmanību Latvijas ebreju nogalināšanai. Daži V. Štālekera sabiedrotie pēc kara izteica domu, ka viņš vēlējies atgriezties Norvēģijā.

[19] Par F. Jekelna "panākumiem" Dienvidkrievijā sk.: Hilberg R., p. 297, 298.

[20] R. Breitmans savā darbā *The Architect of Genocide* uzskata, ka H. Himlera pavēle F. Jekelnam tikusi dota pēc Hitlera pamudinājuma. R. Breitmans pieņem, ka steiga, ar kādu iznīcināti ebreji Ostlandē, ir saistīta ar Hitlera vēlēšanos līdz gada beigām iztīrīt Vāciju no turienes ebrejiem (216., 217. lpp.).

[21] Krausnick H., Wilhelm H.-H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 567.

[22] Padomju Savienībā tās īpaši neuzsvēra. Te izpaužas atšķirība padomju un Rietumu juridiskajā domāšanā – ja Rietumos meklē pirmcēloni, tad Padomju valstī pietika ar tiešo vainīgo.

[23] Pirmos pret ebrejiem vērstos noteikumus, kas aizliedza viņu reliģiskās ieražas un kultūras organizācijas, izdeva padomju varas iestādes 1940. gadā.

[24] Patiesībā SD izdeva likumus. 1941. g. 15. oktobra apkopotajā ziņojumā teikts: ".. pazīšanas zvaigznes ieviesa SD; pēc tam tās apstiprināja Vērmahts un civilpārvaldes iestādes" (27. lpp.).

[25] *Tēvija*, 1941. g. 2. jūl.

[26] 1. Visiem žīdiem (vīriešiem, sievietēm un bērniem) nekavējoši jāpiestiprina savām drēbēm krūšu un mugurpusē viegli saredzamas pazīšanas zīmes – drēbes gabali dzeltenā krāsā, ne mazāki par 10 x 10 cm. 2. Visiem vīriešu kārtas žīdiem, starp 16 un 60 gadi veciem, jāierodas ikdienas pl. 7 no rīta pie ugunsdzēsēju nama sabiedrisko darbu izvešanai. 3. Iepirkšanās laiks visiem žīdiem aprobežots ar laiku no pl. 10 – 12 priekšpusdienā. Ārpus šī laika žīdiem katra veida iepirkšanās noliegta. 4. Visiem žīdiem atļauts atstāt dzīvokļus tikai laikā no 10 – 12 un 15 – 17, izņemot pēc 2. p. pie sabiedriskiem darbiem nodarbinātos. 5. Atklātu apstādījumu un jūrmalas apmeklēšana visiem žīdiem aizliegta. 6. Visiem žīdiem jāatstāj trotuāri, sastopot vāciešus formu tērpos. 7. Katra veida satiksmes līdzekļu lietošana žīdiem aizliegta. 8. Visi žīdu veikali nekavējoši jāapzīmē ar nenomazgājamu uzrakstu " Jüdisches Geschäft" – "žīdu veikals". Uzrakstiem pēc iespējas jāatrodas pie skatlogiem, ar burtu lielumu, ne mazāku par 20 cm. 9. Visiem žīdiem nekavējoši jānodod: a) visi radio aparāti; b) visāda veida satiksmes līdzekļi (velosipēdi, motocikleti, automašīnas); c) visādi formas tērpi un piederumi, visi līdz šim nenodotie ieroči un munīcija; d) visas rakstāmmašīnas. 10. Priekšmeti nododami Toma ielā Nr. 19. 11. Šie rīkojumi stājas nekavējoši spēkā. Žīdu personas, kas šos rīkojumus nepildīs, sodīs visbargākā kārtā. Vietējais komandants *Brückner, Korv. Kapt. U.A.* (Sk.: *Kurzemes Vārds*, 1941. g. 5. jūl.) Hannoveres Zemestiesas tiesneši E. Grauela spriedumā atzīmē, ka nav zināms, cik lielā mērā šī Briknera pavēle pauž armijas un cik – SD intereses.

[27] Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts*, 68., 69. lpp. Jelgavā daudzas pavēles izdeva M. Vagulāns. Piemēram, visi pastāvīgie iedzīvotāji, gan klātesošie, gan promesošie, bija jāreģistrē Drošības policijas pārvaldē. Tiem, kas nepakļāvās šim rīkojumam, draudēja sods. Jelgavas Drošības policija arī izdeva direktīvas pagastu policijām sapulcināt visus ebrejus un izmantot tos sabiedriskos darbos. "Par savāktajiem žīdiem sastādāmi saraksti un iesūtāmi drošības dienesta priekšniekam Jelgavā." 15. septembrī Rīgas iecirkņu policijai uzdeva garantēt, lai ebrejiem nebūtu iespējams izmantot telefonu.

[28] Pilnībā šīs pavēles iztirzātas Oto Olendorfa un Valtera Blūmes liecībās kara noziedznieku tiesas prāvās Nirnbergā, sk.: Nürnberg: Einsatzgruppen case 1947–1948, vol. 4, p. 133–135, 139, 140. Vēl pārliecinošāka un tiešāka analīze, īpaši attiecībā uz einzacgrupu A, rodama: Landgericht Hannover, Strafurteil gegen Grauel u.a., 14 October 1971, p. 21–36.

[29] H. Himlers nosauca ebreju nogalināšanu par "pretīgu pienākumu", kurš vāciešiem jāveic "ar prieku". To H. Himlers paziņoja pēc tam, kad bija noskatījies, kā 1941. g. augustā netālu no Minskas nogalināja grupu ebreju, sk.: Hilberg R., *The Destruction of European Jews*, vol. 1, p. 332.

[30] Sīkāka diskusija par to, kurš kādas pavēles devis Prečas skolā, rodama darbā: Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 157–163.

[31] Izvilkums no R. Heidriha 29. jūnija pavēles nr. 1 un 2. jūlija vēstule atrodas Arāja tiesas prāvas dokumentos, sk.: Urteil gegen Arājs, 21 December 1979, p. 12–14 (abi dokumenti ir daļa no: Arājs records Binder A, Documents 2a and 4). 17. jūlija instrukcijas atrodas: Nürnberg: Einsatzgruppen case, vol. 4, p. 123–132; sk. arī: *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sovjetunion 1941/42.*

[32] Arājs Trial Records: Arājs indictment, p. 58; verdict, p. 13.

[33] To, ka vācieši vēlējās spontānu sacelšanos, apstiprina arī E. Treiguts-Tāle sava darba *Latvieši, karš ir sācies!* 2. grāmatā. Kara sākumā Dr. Trauberts no Antikominternes līgas bija angažējis E. Treigutu-Tāli propagandas un direktīvu raidījumiem no Kēnigsbergas. Izlasījis E. Treiguta-Tāles runas uzmetumu, Tauberts bija jautājis: "..kāpēc jūs prasāt atbrīvot ieslodzītos, apsargāt tiltus, spēkstacijas, noliktavas utt. un vajāt atkāpjošos Sarkano armiju, bet neaicināt tautu uz sacelšanos?" E. Treiguts-Tāle apsolījis, frontei tuvojoties, raidīt kareivīgākus aicinājumus. Tauberts bijis apmierināts ar atbildi. Sk.: *Latvieši, karš ir sācies!*, 81., 82. lpp.

[34] Nacistu izvirzīto grautiņu tēzi pārtvēra un izvērsa VDK pēckara propaganda. VDK versijā tika apgalvots, ka pirmajā kara nedēļā latviešu gvarde aizbēgusi no pilsētas. Makss Kaufmans, kura darbs ir nozīmīgs daudzu agrīno okupācijas notikumu atspoguļojuma aspektā, arī atbalstīja spontanitātes tēzi.

[35] Hilberg R., *The Destruction of European Jews*, vol. 1, p. 310.

[36] Jāatzīmē, ka slepkavību noklusēšana 1941. g. bija ļoti veiksmīga. Ja vien Somijas, Zviedrijas, Lielbritānijas un ASV izlūkošanas dienesti neslēpj no mums savu informāciju, pasaule par slepkavībām Baltijā uzzināja tikai 1942. g. otrajā pusē.

[37] To man stāstīja Andris Kadeģis, kurš, tolaik septiņgadīgs zēns, kopā ar vecmāmiņu nav ticis mājās, jo sākusies kauja un viņam bijis jāpārnakšņo Grobiņas mācītāja mājā. Viņš atceras, ka redzējis baznīcā ieslodzītos ebrejus; aptiekņieks gribējis, lai zēna vecmāmiņa aiznes kādu zīmīti viņa sievai. Nākamajā rītā visi tikuši noslepkavoti. Tas it kā izdarīts tādēļ, ka bijis nogalināts kāds vācu kareivis. Intervija ar A. Kadeģi 1985. g. 15. jūnijā.

[38] Šī notikuma dokumentāciju sk.: Vestermanis M., "Der lettische Anteil and der "Endlösung"", S. 431.

[39] To man apstiprināja divi liecinieki – Gunārs Ozols un Jurjāna kundze – 1990. g. 14. martā. Abi liecinieki atcerējās, ka viņu tēvi visu dienu pavadījuši Uzvaras laukumā, un Jurjāna kundze atcerējās, ka ebreju ģimenes tēvs, kurš dzīvojis vienu stāvu augstāk, vairs nav pārnācis. Viņas tēvs pēc atgriešanās bijis nikns uz dažiem latviešiem, kas uzrādījuši ebrejus. Makss Kaufmans darbā *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, gan neminēdams datumu, nosauc Uzvaras laukumu kā vienu no pirmajām slepkavošanas vietām (59. lpp.). Kā upurus viņš piemin advokātu Heidemanu un fabrikantu Rozentālu.

[40] Stahleker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 17, 18.

[41] M. Zandbergers liecināja, ka saskaņā ar V. Štālekera teikto to izdarījuši viņa vīri, sk.: Nürnberg: Einsatzgruppen case, 1947–1948., vol. 4, p. 2181.

[42] Turpat, 2180. lpp.

[43] Tas izriet no M. Zandbergera liecības. Kad 4. jūlija rītā pirms aizbraukšanas no Rīgas viņš iegājis viesnīcā atvadīties, V. Štālekers pateicis viņam par 100 nogalinātajiem, sk.: turpat, 2181. lpp. Par šo slepkavību nav citu pierādījumu kā tikai V. Štālekera paziņojums biļetenā *Ereignismeldungen*. Pirmās ebreju slepkavošanas patiesi varēja notikt Daugavas kreisajā krastā.

[44] *Kas ir Daugavas vanagi*, 11., 12. lpp.

[45] Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 48–50.

[46] ASV Tieslietu departaments 1977. g. apsūdzēja Vili Hāzneru ebreju slepkavošanā Latvijā, bet ticamu pierādījumu trūkuma dēļ V. Hāzners tika attaisnots.

[47] Informācija par radio ieņemšanu 1. jūlija rītā atrodama: *Hallo, Latvija!*, nr. 1, 1941. g. 5. jūl. A. Jekstes runas tekstu sk.: LVVA, P-97. f., 1. apr., 4. l., 33. lp. A. Jekstes runā tomēr ir viens antisemītisks izteiciens un sirsnīgs apsveikums Hitleram.

[48] Intervija ar V. Neimani 1991. g. 21. septembrī. Pulkvedis-leitnants V. Veiss bija viens no Latvijas virsniekiem, kas organizēja militāru un policijas vienību, taču viņa vīri sākumā nēsāja piedurkņu apsējus ar

sarkano krustu, nevis "sarkanbaltsarkanas lentes", kā raksta M. Kaufmans. Sarkanbaltsarkanās lentes ieviesa pēc Ullersbergera pavēles, kas bija iespiesta *Tēvijā*.

[49] *Tēvija*, 1941. g. 1. jūl.

[50] Rīgas radio pat nebija *Deutschland über Alles* skaņu ieraksta. V. Neimanis atceras, ka radio ļaudis gribēja dabūt šādu ierakstu no Vērmahta (intervija ar V. Neimani 1991. g. 21. septembrī).

[51] *Hallo, Latvija!*, nr. 1, 1941. g. 5. jūl.

[52] *Tēvijas* pirmais numurs bija datēts ar 1. jūliju, bet patiesībā tas iznāca 2. jūlijā. Doma par V. Štālekera ierašanos Rīgā ar daļēji sagatavotu *Tēviju* varētu nebūt aplama. *Tēvijas* korespondents Jānis Vītols atceras, kā *Tēvijas* redakcijas ēkas gaiteņos tirgota liela kaudze laikrakstu krievu valodā, kuros stāstīts par gaidāmo Ļeņingradas krišanu. Saruna ar Jāni Vītolu 1985. g. 20. septembrī.

[53] Apvainojošais izteikums ir šāds: "Zem vācu armijas varenajiem triecieniem jau ļodzās Kremļa mūri, un.. vecie Maskavas zvani drīz ziņos galu komunismam, šim žīdu – aziātu ārprātam, tirānijai, visnežēlīgākam teroram, kādu pasaule jebkad piedzīvojusi." *Brīvā Zeme*, 1941. g. 1. jūl.

[54] Turpat.

[55] *Tēvija*, 1941. g. 1. jūl.

[56] Skaistlauku nebija izvēlējies V. Štālekers, un 7. jūlijā viņa vietā nāca V. Veiss.

[57] *Tēvija*, 1941. g. 1. jūl. Ullersbergera paziņojumi atspēko visus Bernharda Presa darbos rodamos apgalvojumus un argumentus – piemēram, tādus, ka bruņoti latvieši 1. jūlija naktī klaiņoja pa Rīgu, slepkavodami ebrejus.

[58] Okupācijas pirmās dienas aprakstītas arī Arāja tiesas prāvas materiālos, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Leonid Pancis, 11 July 1967, p. 436.

[59] G. Mūrnieks, kurš pievienojās komandai 1. jūlijā, liecina, ka viņa pirmais uzdevums bijis Dībieša un Ķurbja vadītā 20–30 cilvēku lielā grupā doties uz Marijas ielu arestēt ebrejus, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Genadijs Mūrnieks, 12 June 1978, p. 5653. Lai simulētu grautiņu, V. Štālekers bija pavēlējis Arāja vīriem valkāt civilās drēbes.

[60] Saruna ar Viktoru Neimani 1991. g. 21. septembrī.

[61] Rūdolfs Turks sastapās ar V. Štālekeru pirmajā dienā, kad tas bija ieradies Rīgā, un apgalvoja, ka V. Štālekers viņa klātbūtnē nekad nav pieminējis vārdu "žīds". To pašu apliecināja V. Arājs, sk.: Arājs Trial Records: pretrial interrogation, p. 16.

[62] Visu M. Kaufmana atstāstīto aizvainojumu vidū ir tikai viens specifiski latvisks izsmejošs teiciens: "Tur iet Staļina neuzvaramā armija!"

[63] Ziņojumu parakstījis J. Purkalītis 1941. g. 18. jūlijā, un tas adresēts 7. policijas iecirkņa priekšniekam, sk.: LVVA, Rīgas Policijas arhīvs, 1376. f., 1. apr., 2. l., 130. lp.

[64] Šī sūdzība it kā apliecina vēlēšanos ieviest kārtību, taču vienlaikus tā liecina, ka nelikumīgie centieni nav nekas cits kā ebreju medības.

[65] LVVA, Rīgas Policijas arhīvs, 1376. f., 1. apr., 63. l. 2. iecirkņa ziņojums 1941. g. 18. jūlijā.

[66] Turpat, 401. lp.

[67] Šmerļa kapsētas lūgšanu namu nodedzināja 7. vai 8. jūlijā. To izdarīja Juglas policijas iecirkņa vīri Blumberga vadībā (saruna ar Ē. Pārupu).

[68] Arājs Trial Records: Lutriņš deposition, p. 5682.

[69] Hamburgas Zemestiesa ticēja, ka Arāja vīri nodedzinājuši Gogoļa un Stabu ielas sinagogas, ka V. Arājs gan savā štābā, gan ielās aģitējis par šādu rīcību, taču tiesai trūka neapgāžamu pierādījumu par V. Arāja paša līdzdalību dedzināšanā, sk.: Arājs Trial Records: Urteil gegen Arājs, S. 84–87.

[70] R. kungs, tērpies ģimnāzista formas tērpā, gāja pa Maskavas ielu, kad kāds uniformēts vācietis pienāca viņam klāt un aicināja iet līdzi izlaupīt sinagogu. Vēlāk tai pašā dienā R. redzēja sinagogu degam. Intervija ar R. 1975. g. 8. jūnijā.

[71] *Kas ir Daugavas vanagi*, 12. lpp. Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 55. VDK brošūrā *Politiskie bēgļi bez maskas* apgalvots, ka Gogoļa ielas sinagogā sadedzināts 2000 sieviešu un bērnu.

[72] Bruņa Rubesa vēstule 1985. g. 26. janvārī.

[73] Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 55.

[74] Arājs Trial Records: deposition of Leonīds Jansons, 21 June 1978, p. 5810–5836.

[75] Arājs Trial Records: deposition of Genadijs Mūrnieks, 12 June 1978, p. 5632–5637.

[76] *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, 1941–1945*, 196. lpp.

[77] *Ereignismeldungen*, N 24, 16 Juli 1941.

[78] Landgericht Hamburg: Urteil gegen Trühe und Arno Besekow, 1975.

[79] Fotogrāfijās dažkārt varēja būt viltojuma elementi. Kā V. Štālekers paskaidroja 1941. g. 15. oktobra apkopotajā ziņojumā, viņš bija pavēlējis fotografēt šaušanas akcijas. Interesanti, ka kara noziegumu izmeklēšanā divi V. Štālekera padotie – H. Trīe un A. Besekovs – izmantoja šo paziņojumu savai aizstāvībai.

[80] Par A. Besekova lomu slepkavībās sk.: Arājs Trial Records: deposition of Leonīds Jansons, 1 May 1971, p. 7177–7180.

[81] Arājs Trial Records: deposition by Paul Anton Botor, 26 October 1977, p. 9231.

[82] Turpat, 9232. lpp.

[83] Landgericht Hamburg: Trial Records of Trühe and others, deposition of Walter Münch, Wuppertäl, 12 February 1975, p. 147. Lai gan V. Minha liecība ir interesanta, tā liek domāt, ka viņš bijis slikti informēts par latviešu rīcības brīvību, un ir pretrunā ar daudziem mūsu rīcībā esošiem pierādījumiem.

[84] Arājs Trial Records: deposition by Paul Anton Botor, 26 October 1977, p. 5444.

[85] Arājs Trial Records: deposition of Jānis Franks-Pranks, Rīga, 5 April 1976, p. 4739.

[86] Arājs Trial Records: deposition of Aleksandrs Vanags, 19 January 1945, p. 4491.

[87] Arājs Trial Records: deposition of Genadijs Mūrnieks, 12 June 1978, p. 5634.

[88] Landgericht Hamburg: Urteil, gegen Heinz Georg Theodor Trühe, 29 April 1975, S. 28.

[89] Aptuvenu Latvijas provincēs un lielajās pilsētās nogalināto ebreju skaitu iespējams noteikt pēc 2.3. un 2.4. tabulas, kas parāda ebreju skaitu 1935. g. Nogalināta tika apmēram viena trešdaļa no attiecīgajās dzīvesvietās 1935. g. mītošā ebreju skaita (sk. arī 3. pielikumu "Ebreji Latvijas Republikā".

[90] Varam nosaukt šādus ievērojamākos reģionālo SD darbiniekus: Mārtiņš Vagulāns Jelgavā, A. Mačs un A. Eihelis Rēzeknē, kapteinis Pētersons un Roberts Blūzmanis Daugavpilī, Fricsons un Galiņš Liepājā, Jānis Cīrulis Alūksnē, Dzenītis Jēkabpilī, Ungurs Krāslavā, Tauriņš Viesītē, Remerss Valkā, Rozenbergs Valmierā, Kārkliņš un V. Reineke Madonā, Teidemanis Valmierā, Druvaskalns Bauskā un Kārkliņš Limbažos.

[91] Sk. arī: *Tätigkeits- und Lageberichte*, N 2 (29 July – 14 August), p. 21.

[92] Schwurgericht Köln: Trial Records of Alfred Becu, deposition of Arturs Tobiass, 16 October 1970.

[93] Schwurgericht Köln: Trial Records of Alfred Becu, deposition of Wilhelm Adelt, 1968.

[94] Vēl Zemgalē bija šādas ebreju apdzīvotas vietas (pilsētas un miesti): Tukums – 953, Auce – 147, Dobele – 72; Jelgavas apr.: Bēne, Džūkste, Ruba, Eleja (ebreju nebija); Bauska – 778; Bauskas apr.: Iecava, Vecmuiža, Skaistkalne – 135; Jēkabpils – 793, Jaunjelgava – 561, Viesīte – 193; Jēkabpils apr.: Nereta – 70, Ilūkste – 71, Grīva – 234, Subate – 387; Ilūkstes apr.: Silene – 189, Skrudaliena – 16, Priedaine, Kaplava – 10, Zemgale, Eglaine, Aknīste – 199, Rubene – 17.

[95] Šis dokuments ir diezgan apšaubāms – tas rodams VDK sastādītajā brošūrā: Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V., *Kas ir Daugavas vanagi*. Pilns dokumenta teksts ievietots 4. pielikumā.

[96] Kā man atstāstīja, Neretas ebreji tikuši sadzīti Zvejnieku māju šķūnī, kurā pirms tam turēti tirgū nopirktie lopi. Vietējā šāvēju komanda Smilktiņa vadībā vispirms piedzērusies un tad nošāvusi ebrejus turpat šķūnī. V. T. vēstule 1985. g. 6. septembrī.

[97] Aptuvens Vidzemes pilsētās nogalināto ebreju skaits bija: Cēsīs – 150; Valmierā – 150; Limbažos – 75; Rūjienā – 50; Valkā – 100; Alūksnē – 75; Smiltenē – 170; Apē – 60; Madonā – 150; Litenē – 200.

[98] A. Liedes liecības oriģinālu sk.: LVVA, P-132. f., 30. apr., 39. l., 91.–94. lp. Pārpublicēts arī *Mēs apsūdzam*, 91.–97. lpp.

[99] *Mēs apsūdzam*, 92., 93. lpp.

[100] Elmārs Sproģis, New York District Court, Eastern District of New York, 1984. Tomēr jāatzīmē, ka šis liecinieks, lai gan atcerējās dažas spilgtas detaļas, savā liecībā nebija visai konsekvents, un izrādījās, ka viņu vismaz daļēji sagatavojušas padomju varas iestādes.
Par slepkavībām Latgalē un Kurzemē rakstīts 9. nodaļā.

VIII

Rumbula

Masu slepkavības Rumbulā notika 1941. g. 30. novembrī un 8. decembrī. Šajās divās dienās tika nogalināts apmēram 25 000 ebreju. Pirms operācijām nāves nometnēs Polijā tās bija lielākās divu dienu slepkavības, neņemot vērā Babijjaru. Šis notikums pazīstams ar vairākiem nosaukumiem: Lielā akcija, Jekelna akcija, Rumbulas akcija vai vienkārši – Rumbula. Tā ir maza dzelzceļa stacija maršrutā Rīga–Daugavpils, kur pietur tikai vietējās satiksmes vilcieni un atrodas 12 km attālumā no Rīgas dzelzceļa stacijas.

Slepkavošanas vieta bija apmēram 10 km attālumā no geto vārtiem, uzkalniņā, kādus 250 m no stacijas. Apvidus šeit bija nelīdzens un smilšains, tāpēc bedru rakšana – viegla. Slepkavošanas vieta, atrodoties Daugavas labajā krastā, piekļaujas šaurai zemes joslai starp dzelzceļa sliedēm un Rīgas–Daugavpils šoseju. Uz austrumiem un ziemeļiem no šaušanas vietas atradās bijušais Latvijas armijas poligons, kuru pirms tam bija izmantojusi cara armija. Šajā plašajā, neapdzīvotajā teritorijā, kas daļēji atradās mežā, daļēji purvā un daļēji krūmājā, kājnieku vienības bija izveidojušas nometni, kur vasarās notika mācības. Rumbulai blakus esošo mežu sauca par Vārnu mežu. Kamēr vēl slepkavību vieta nebija pazīstama kā Rumbula, daži latvieši to dēvēja par Vārnu meža slaktiņa vietu.

Daugavas labā krasta apvidus, kas veda uz Rumbulas pusi, bija burtiski nosēts ar briesmu darbu vietām. Tieši aiz Rīgas geto kreisajā pusē atradās Centrālcietums, kur jūlijā un augustā tika savākti Rīgas ebreji tālākai vešanai uz Biķerniekiem. Šķirotavā – Rīgas dzelzceļa šķirošanas stacijā – 1941.–1942. g. ziemā izkāpa uz Latviju atvestie Eiropas ebreji. Viena no mazākajām, taču visnežēlīgākā koncentrācijas nometne Latvijā Jumpravmuiža atradās šosejas labajā pusē. Tālāk pa kreisi ir Dreiļu mežs – vēl viena šaušanas vieta. Tieši aiz Rumbulas atradās bēdīgi slavenā Salaspils koncentrācijas nometne, nedaudz tālāk – milzīga karagūstekņu nometne zem klajas debess.

F. Jekelna ierašanās

Līdz 1941. g. oktobrim V. Štālekers bija spējis iznīcināt tikai ap 30 000 no tiem 66 000 ebreju, kurus vācieši bija notvēruši Latvijā. Iemesli, kāpēc V. Štālekers nebija izpildījis galvenās pavēles, bija daudzi, bet starp tiem noteikti jāmin viņa aizņemtība ar Ļeņingradas lietām,[1] tas, ka latvieši nespēja pietiekami ātri nogalināt, un pārāk agrā Hinriha Lozes civilpārvaldes ierašanās Latvijā. H. Lozes pienākumos fīrera pavēles pildīšana neietilpa; no Alfreda Rozenberga viņš bija saņēmis pavēles paaugstināt Ostlandes produktivitāti un apgādāt armiju ar ikdienā nepieciešamo pārtiku un

rūpniecības izstrādājumiem. Uz ebrejiem attiecinātā H. Lozes programmas daļa ietvēra viņu ievietošanu geto, īpašumu atņemšanu un ebreju darbaspēka izmantošanu. Arī Augstākais SS un policijas vadītājs (HSSPF) Ziemeļkrievijā un Ostlandē Hanss Ādolfs Prīcmans, kurš bija atbildīgs par ebreju jautājumu pēc V. Štālekera pārcelšanās tālāk uz Austrumiem, ieņēma pasīvu nostāju.[2]

Septembrī un oktobrī Baltijā dominēja H. Lozes piekoptā politika. Geto tika slēgts 25. oktobrī. Brīva ieeja un iziešana no tā vairs nebija iespējama. Likās, ka SD līnija Baltijā bija pilnīgi sagrauta. Bet ne uz ilgu laiku. H. Himlers bija nepacietīgs, un Berlīnē drīz tika pieņemts lēmums no jauna attiecināt Hitlera pavēles uz Baltiju. Pēc Rīgas geto slēgšanas H. Ā. Prīcmanam un F. Jekelnam tika dota pavēle apmainīties vietām.[3] 31. oktobrī H. Ā. Prīcmanu pārcēla uz Dienvidiem. F. Jekelns, kurš bija vadījis desmitiem tūkstošu ebreju noslepkavošanu Ukrainā – Berdičovā, Krivojrogā, Kijevā, Kremenčugā – un masveida slepkavošanai izstrādājis tā saukto Jekelna sistēmu, tika pārcelts uz Ziemeļiem. 5. novembrī apmēram 50 vīru lielais F. Jekelna personāls ieradās Rīgā. Ģenerāli izsauca uz Berlīni, kur 12. novembrī H. Himlers ar viņu pārrunāja "Baltijas problēmu" un pretēji H. Lozes plānam deva īpašu pavēli nogalināt Rīgas geto ebrejus.[4] Lai atspēkotu H. Lozes iespējamos iebildumus, H. Himlers F. Jekelnam ieteica: "Saki Lozem, ka tā ir mana pavēle un ka tāda ir arī fīrera vēlēšanās."[5] Pēc ierašanās Rīgā F. Jekelns tikās ar H. Lozi un izskaidroja viņam H. Himlera pavēli. H. Loze turpmāk neiebilda,[6] un F. Jekelns iekārtojās kādreizējā vācu feodāļu mītnē – Vidzemes bruņniecības namā (tag. Saeimas nams).

No F. Jekelna viedokļa ebreji bija drošības jautājums. Viņš bija nemierā ar to, ka vācu militārpersonas, SD un vācu civiliedzīvotāji izmanto ebrejus kā darbaspēku. Viņš sacīja, kas ebreju nodarbināšana palielina sabotāžas iespējamību.[7] Latvijā F. Jekelns ieradās ar pavēli likvidēt geto[8] un laiku netērēja. Pirmā geto akcija notika 30. novembrī – divas nedēļas pēc viņa ierašanās. F. Jekelnam bija teitoņu vadoņa mentalitāte – uz visiem no citurienes nākušiem viņš skatījās ar aizdomām. V. Štālekers un Rīgas SD kontingents vainoja latviešus par to, ka viņi atpaliek ebreju iznīcināšanā, bet izrādījās, ka F. Jekelns neuzticējās pat "vietējām" vācu SD struktūrām. Akcijas plānošana netika apspriesta ne ar vienu latvieti.[9] Slaktiņu pamatā organizēja F. Jekelns un viņa komanda.

Jekelna sistēma

F. Jekelns apbraukāja Rīgas apkārtni, meklējot masu kapiem piemērotu vietu. Ap Rīgu ir augsts gruntsūdens līmenis, tāpēc bija jāatrod augstāka vieta. Pa ceļam uz Salaspils nometni, ko cēla tajā laikā, viņš nonāca pie Rumbulas priedēm, kas atradās starp šoseju un dzelzceļa līniju.[10] Šī vieta atbilda F. Jekelna kritērijiem: attālums no Rīgas, dzelzceļa tuvums (vispirms bija domāts par dzelzceļa transportu), smilšaina augsne vieglai bedru rakšanai un izvietojums virs gruntsūdeņiem. Trūkums bija tas, ka vieta bija samērā atklāta, mazāk nekā 100 m attālumā no galvenās šosejas.

Plānojot masu slepkavību, F. Jekelns piemēroja Rīgas specifikai savu Ukrainā izveidoto sistēmu ebreju iznīcināšanā. Tā sevī ietvēra detalizētu plānošanu, uzdevumu sadalīšanu pēc funkcijām un speciālistu izraudzīšanos katram uzdevumam. Pēc F. Jekelna adjutanta Paula Degenharta liecības sistēmai bija deviņi etapi: 1) SD vīri ar palīgiem izdzina cilvēkus no mājām, kas atradās geto; 2) ebrejus sadalīja kolonnās pa 500 cilvēkiem un ar vilcienu aizveda uz iznīcināšanas vietām (faktiski viņus dzina kājām 1000 cilvēku lielās kolonnās); 3) Kārtības policija aizveda kolonnu uz Rumbulu; 4) nogalināšanu veica vienlaicīgi trīs bedrēs; 5) upurus izģērba un viņu vērtslietas savāca pa ceļam uz bedrēm; 6) cilvēku dzīšanai uz bedrēm tika izveidota piltuve; 7) upurus vajadzēja sadzīt tieši bedrēs, lai aiztaupītu ķermeņu pārvietošanas darbu; 8) izmantoja krievu mašīnpistoles, jo aptverē ietilpa 50 lodes un ieroci varēja iestādīt atsevišķiem šāvieniem;[11] 9) upurus noguldīja ar seju uz leju, pa kārtām, lai šāvējs varētu tos nogalināt, iešaujot katram lodi pakausī.[12] Šo metodi sauca par *Sardinenpackung* (sardīņu kārtošana), un pat daži EG operatīvie darbinieki bija šausmās par tās nežēlību.[13]

Pilnīgākā atskaite par F. Jekelna 25 000 geto ebreju transportēšanas un iznīcināšanas plānu atrodama leitnanta Frīdriha Jānkes 1973. g. Hamburgas Zemestiesas prāvas materiālos un ar to saistītos dokumentos. Hamburgas prokurori galvenokārt interesējās par vācu Kārtības policijas lomu, un rezultātā bija grūti precīzi pateikt, kāda loma operācijā bija SD un kāda – latviešu policijas spēkiem.

Operācijas plānošanā F. Jekelnam bija jāizsver pieci nozīmīgi faktori: 1) iznīcināšanas vieta atradās apmēram 10 km no geto, šo attālumu pat regulārās armijas kājnieku solī varētu veikt trijās stundās; 2) diena bija tikai septiņas stundas gara,[14] un, ieskaitot pat krēslas stundas, šaušanai varēja izmantot ne vairāk par astoņām stundām; 3) pēdējo kolonnu varēja izsūtīt plkst. 12 dienā, un tai vajadzēja ierasties Rumbulā ap plkst. 15 pēcpusdienā; 4) dienā vajadzēja aiztransportēt un iznīcināt vairāk nekā 12 000 cilvēku; 5) ebrejus bija jādzen 1000 personu lielās kolonnās, kurām abās pusēs bija izvietoti sargi.

Mums nav zināms ne tas, tieši cik cilvēku F. Jekelns mobilizēja šīs akcijas veikšanai, ne arī mums ir pieejams izmantoto karaspēka daļu izvietojuma plāns. F. Jānke domāja, ka ticis izmantots ap 1000 vīru; ņemot vērā minētos aprēķinus, šis skaitlis, iespējams, bija tuvāks 1700.[15]

Kas bija šie cilvēki? Lai gan līdz šim pieejamie vēstures avoti neļauj mums precīzi rekonstruēt operācijas gaitu un identificēt tajā izmantotās karaspēka vienības, vēsturiski nozīmīgi ir mēģināt to darīt. Atbilde nebūt nav vienkārša. F. Jānkes prāvas prokurori nenonāca pie viennozīmīga secinājuma par to, kas tika mobilizēti akcijas veikšanai.

Akcijas organizēšana

Lai noteiktu operācijā izmantoto cilvēku un vienību identitāti, vispirms mums jāaplūko F. Jekelna domāšanas veids un darba stils. 12. novembrī F. Jekelns no H. Himlera saņēma pavēli iznīcināt Rīgas geto ebrejus. Rīgā viņš varēja ierasties, visagrākais, 14. novembrī.

Lai novērstu "civilpersonu" iebildumus, F. Jekelns runāja ar H. Lozi un pastāstīja par augstākajām pavēlēm no Berlīnes. Tā kā minēts bija Hitlera vārds, H. Lozem nebija citas izvēles kā akcijai piekrist. Tad F. Jekelns par šo slepeno uzdevumu informēja savu personālu. Tūlīt pēc ierašanās Rīgā kopā ar Paulu Degenhartu iznīcināšanas vietas meklējumos viņš izlūkoja Daugavas labo krastu un lauku apvidu uz austrumiem no Rīgas. Tā kā geto atradās Rīgas austrumu pusē, tuvu pie pilsētas robežām, F. Jekelns meklēja tajā virzienā. Pa ceļam uz Salaspili viņš atrada Rumbulu. Varam pieņemt, ka līdz 18. vai 19. novembrim viņš vietu bija izvēlējies. Pēc tam viņš sāka detalizētu plānošanu un īpašu uzdevumu sadali saviem cilvēkiem. Par organizatoriskajiem pasākumiem F. Jekelns apspriedās tikai ar savu personālu.

F. Jekelns uzdeva būvdarbu speciālistam SS unterštурmfīreram Ernstam Hemikeram *(Hemieker)* organizēt bedru rakšanu. E. Hemikers kopā ar P. Degenhartu, Neirātu un Eseru izbrauca uz Rumbulu un saņēma informāciju par to, cik cilvēku būs jāiznīcina. Vēlāk E. Hemikers liecināja, ka viņš bijis šokēts par iznīcināšanai nolemto skaitu, bet neesot protestējis.[16] 20. vai 21. novembrī uz Rumbulu tika norīkoti 300 krievu karagūstekņu, kuri vāciešu un latviešu uzraudzībā izraka sešas bedres. Rakšanu pārraudzīja E. Hemikers. Katra bedre bija 10 m gara un 2,5–3 m dziļa – nelielas mājas lielumā. Krievu karagūstekņi raka bedres apgāztas piramīdas formā, ceļot zemi pakāpeniski uz augšu no platformas uz platformu.[17] Vienā pusē bija slīpums ieejai. Šajās sešās bedrēs vajadzēja ietilpt 25 000 līķu. Darbu pabeidza apmēram trīs dienās, un viss tika sagatavots nedēļu pirms šaušanas – līdz apmēram 23. novembrim.

Lai gan operācijā bija iesaistīti vietējie vācu SD un Kārtības policijas spēki, visās svarīgajās vietās F. Jekelns par organizatoriem un uzraugiem bija norīkojis sava personāla cilvēkus, sākot ar geto līdz pat bedrēm. Viņš pats pastāvīgi pārraudzīja darbu veikšanu iznīcināšanas vietā. Šaušanas dienā viņš stāvēja smilšu kaudzes galā un noskatījās bedrē.

Nošaušanu F. Jekelns pavēlēja izdarīt savai miesassardzei, ko veidoja 10–12 vīru. Endls *(Endl)*, Līšens *(Lüschen)* un Vedekinds *(Wedekind)* F. Jekelna uzdevumā to bija darījis jau agrāk. Eksekūcijās piedalīties viņš lika arī savas šoferu komandas vadītājam oberfīreram Johannesam Cingleram *(Zingler)*. F. Jekelns atgādināja J. Cingleram viņa neseno pazemināšanu dienesta pakāpē un teica, ka, piedaloties iznīcināšanās, viņš varēšot sevi apliecināt. J. Cinglers atteica, ka viņš labprātāk dotos uz fronti, lai pierādītu savu vērtību. Uz to F. Jekelns J. Cingleram atbildēja, ka, ja viņš vēlas redzēt savu ģimeni, tad jāklausa pavēlei. "Es zināju, ko viņš man var izdarīt," J. Cinglers liecināja 1961. gadā. "Viņš man arī norādīja, ka es neesmu ierindas karavīrs, bet gan tāds, kam kaut kas jāpierāda."[18] J. Cinglers piekrita piedalīties.

Cerot atrast iznīcinātāju komandai rezerves, F. Jekelns savu 12 vīru lielo šoferu komandu izsauca uz Rīgas mītni Vidzemes bruņniecības namā un atklāja, ka viņam nepieciešama šāvēju komanda. "Viņš lika tiem saprast, ka viņam jau ir daži cilvēki, kas jau kaut ko tādu ir darījuši, bet vēl papildus ir vajadzīgi vīri, lai atvieglotu pārējo slodzi.

Viņš lūdza pieteikties brīvprātīgos, tomēr nekavējoties piebilda, ka neko sliktu par viņiem nedomās, ja tādi nepieteiksies, jo darbs ir nepatīkams."[19] Neviens no šoferiem brīvprātīgi nepieteicās.[20]

Latviešus šim uzdevumam F. Jekelns neparedzēja. Pirmkārt, kā esesietim viņam pašam vajadzēja tikt galā ar "iekšējiem ienaidniekiem", un bez tam šeit dzīvojošie vācu SD vīri latviešus neieteica. Rīgas KdS transporta virsnieks Pauls Botors atcerējās SD aprindās klīstošās baumas par to, ka latvieši iznīcinot pārāk lēni. "Par šo jautājumu," liecināja P. Botors, "tika ziņots SS un policijas vadītājam Jekelnam. Jekelns ar saviem šāvējiem gribēja parādīt, ka var to izdarīt labāk".[21]

Transports

F. Jekelna motorizētajā vienībā bija tikai 10–12 pasažieru automobiļu un seši – astoņi motocikli. Kravas automašīnas un autobusus, ar ko vest vecos un nespējīgos ebrejus un to ebreju līķus, kuri tiktu nogalināti pa ceļam uz Rumbulu, F. Jekelns meklēja Rīgā. Augstāko ierēdņu vešanai un 12 šāvēju nogādāšanai līdz bedrēm pasažieru transports pietika. Sarežģījumus radīja smagais transports; uz vietām vajadzēja nogādāt ap 1000–1500 policistu un sargu. Tikai šim nolūkam vien bija nepieciešamas vismaz 25 smagās mašīnas. Par transportēšanu atbildēja šturmbanfīrers Cimmermans, un Rīgas Šucpolicijas vadītājam Milleram tika pavēlēts atrast transportlīdzekļus.[22] Pieejamās liecības neatklāj, kur tika atrasts operācijai nepieciešamais smagais transports. Latviešu pilsētas policijai bija divi autobusi, dažas kravas mašīnas un 12 zirgu ar ratiem. Dažas transporta vienības bija Kārtības policijas rīcībā, divas vai trīs kravas automašīnas piederēja Arāja komandai. Šucpolicijas rota no Jelgavas ar automātiem ieradās savā transportā. Tomēr tas vēl nebija pietiekami. Iepējams, ka F. Jekelns pēc smagā transporta devās pat uz Vērmahtu, lai gan mums nav pierādījumu, ka viņš to tiešām darīja.

SD personāls

Var gandrīz droši teikt, ka pirmo trīs dienu laikā Rīgā F. Jekelns runāja ar SD un Kārtības policijas komandieriem, ieskaitot augstāko Gestapo un SD virsnieku Latvijā R. Langi un viņa līdzgaitnieku A. Kirsti, kurš parasti darbojās kā R. Langes sakarnieks ar Arāja komandu. R. Lange vislabāk varēja novērtēt Rīgā un tās apkārtnē pieejamos vācu un latviešu spēkus. R. Lange F. Jekelnam varēja piedāvāt visu 300 vīru lielo Arāja komandu un, iespējams, pusi no 50 vīru lielās SD Reimersa ielas mītnes latviešu apsardzes vienības, vēl varbūt četrus dučus vācu SD vīru Rīgā – atlikumu no EK 2. Kopumā R. Lange varēja piegādāt ap 400 vīru ar SD pieredzi, kas nozīmēja, ka vairākums no viņiem jau pirms novembra bija piedalījies civiliedzīvotāju iznīcināšanā. Viņus varēja izvietot vajadzīgajās pozīcijās geto iekšienē un ārpus tā, kā arī iznīcināšanas bedru tuvumā, kur vajadzība lietot ieroci pret "nepakļāvīgajiem" ebrejiem būtu vislielākā. H. Himlera galvenās pavēles SD lika uzņemties atbildību par šo darbu. Varam pieņemt,

ka latviešu un vācu SD vīri tika galvenokārt nodarbināti geto un Rumbulā. Tāpat varam pieņemt, ka kāda SD nodaļa patrulēja ceļu uz Rumbulu.

Kārtības policija

Tālāk tika izpētīts, kādi Kārtības policijas spēki ir pieejami. Lai gan organizatoriskajā līmenī Kārtības policija bija autonoma vienība, faktiski tā iekļāvās SD vispārējā tīklā. Pirms Arāja komandas sagatavošanas lielāko daļu no V. Štālekera uzdotajām iznīcināšanas akcijām veica Kārtības policijas 9. bataljons. 9. bataljona vienības, kuras Latvijā uzturējās jūlijā un augustā, bija pavirzījušās tālāk, sekojot V. Štālekeram uz Ļeņingradas apkārtni. Novembra beigās Rīgā bija vismaz divu veidu pulkveža-leitnanta Flika *(Flick)* komandētās Kārtības policijas vienības – šucpolicija, kuru vadīja majors Karls Heize *(Heise)*, un kapteiņa Rēberga *(Rehberg)* komandētā žandarmērija. Vismaz vairāki simti policistu bija norīkoti kārtības uzturēšanā Rīgā. Papildu latviešu iecirkņu policijas pārraudzībai Kārtības policija bija atbildīga arī par ebreju ievietošanu geto un pēc 25. oktobra – par geto apsardzi. Geto izveidošanas sākumstadijā SD iesaistīts nebija. Kārtības policijas piesaiste geto jau iepriekš noteica tās uzdevumus geto likvidācijā.

22. rezerves bataljona 2. rota no Rīgas deva apmēram 70 un tā paša bataljona 3. rota no Jelgavas vēl 70 vīru. 2. rota bija nodarbināta ebreju dzīvokļu tīrīšanas uzraudzībā, ebreju organizēšanā gājēju kolonnās un kolonnu pavadīšanā uz Rumbulu. 3. rotu izmantoja Rumbulas apkārtnes apsardzē. Galvenais Kārtības policijas pārzinis bija majors Heize, un izskatās, ka viņš bija arī tā persona, kas uzturēja sakarus ar latviešu Palīgpoliciju.[23]

Bez 22. rezerves bataljona Rīgas un Jelgavas rotām, kā arī žandarmērijas vīriem F. Jekelna rīcībā bija vēl pieci Kārtības policijas pulki,[24] bet mēs nezinām, kurus no tiem viņš izmantoja, ja vispār to darīja. Vispār F. Jekelns bija pret Vērmahta iesaistīšanu.

Pēdējās pavēles

Dažas dienas pirms akcijas, iespējams, 27. novembrī, Šucpolicijas štābā tika sasaukta augsta ranga Kārtības policijas un SD komandieru sanāksme. Šīs sanāksmes mērķis bija koordinēt visu akcijā iesaistīto vienību darbību: F. Jekelna vienības, SD, Kārtības policiju un latviešu Rīgas iecirkņu palīgpoliciju. Piedalījās ap 20–25 cilvēki.[25] Iespējams, ka R. Osis, R. Štiglics un V. Arājs pārstāvēja latviešus.[26] Šajā sanāksmē tika izstrādāts operācijas galīgais plāns. P. Degenharts, būdams F. Jekelna pārstāvis, bija īpaši norūpējies par to, lai ebreju kolonnas, kas atstās geto, tiktu sakārtotas savlaicīgi un precīzi, kā arī par to vīru uzdevumiem, kam vajadzēja darboties iznīcināšanas vietā.[27] Sanāksme ilga vismaz pusstundu.

29. novembra pēcpusdienā, dienu pirms slepkavošanas, F. Jekelns Bruņniecības nama konferenču zālē sasauca komandējošo virsnieku sanāksmi, kurā viņš sniedza informāciju par geto paredzamo likvidāciju. Viņš uzsvēra, ka piedalīšanās iznīcināšanās ir patriotisks

pienākums, un atzīmēja, ka atteikšanās piedalīties nozīmētu to pašu, ko atteikšanās piedalīties karā, kas pielīdzināma dezertēšanai. Tiem Augstākā SS un policijas vadītāja personāla locekļiem, kuriem nebija īpašu uzdevumu, F. Jekelns pavēlēja būt klāt pie bedrēm kā novērotājiem, lai visi zinātu par šo pasākumu un būtu tā liecinieki.[28]

Bruņniecības nama sēdes noslēgumā vārdu ņēma Kārtības policijas komandieris Fliks un īsā runā sniedza virsniekiem pēdējo informāciju. Neviens latvietis nebija tik augstā pakāpē, lai piedalītos šajā sanāksmē.

29. novembra vakarā ap plkst. 19 Šucpolicijas Rīgas štābā, klātesot P. Degenhartam, notika koordinējoša sēde. Majors Karls Heize saviem cilvēkiem deva pavēli būt gatavībā geto plkst. 4 no rīta ebreju "pārvietošanai". Viņš teica, ka ebreji tikšot vesti uz dzelzceļa staciju. Lielākā daļa vīru saprata, ka vārds "pārvietošana" īstenībā nozīmē "iznīcināšanu". K. Heize arī to saprata un tāpēc piebilda: "Bet, vīri, savus pirkstus nesmērējiet!" Viņš teica, ka stacijā ebrejus pārņems citi.[29] Sēde ilga apmēram 15 minūšu.

Šucpolicijas virsnieki tika sasaukti Karla Heizes kabinetā, kur tiem sniedza detalizētu informāciju par operāciju. P. Degenharts līdz pēdējam bija klāt. Tiem, kas bija atbildīgi par latviešu policijas iecirkņiem, tika uzdots uzraudzīt latviešus un pārliecināties, ka ebreji neslēpjas mājās un ir izkārtoti 1000 cilvēku lielās kolonnās. K. Heize viņus informēja, ka akcija ilgs vismaz divas dienas un ka geto atbrīvošana sāksies no tā rietumu daļas. Policijas leitnantam Hesferam un 12 Šucpolicijas pārstāvjiem K. Heize pavēlēja pārraudzīt, kā ebreju tautības iedzīvotāji atstāj mitekļus. Latviešu un ebreju geto policijai tika pavēlēts palīdzēt Hesferam. Daži izteica bažas, ka ebreju vidū var izcelties panika, bet P. Degenharts viņus nomierināja, sakot, ka tā tas ticis darīts arī iepriekš.[30]

Nodot pavēli latviešiem bija nedaudz sarežģītāk, jo iesaistītas bija trīs dažādas latviešu vienības: geto latviešu apsardze, SD un iecirkņu policija. Geto apsardzei domātās pavēles A. Danckopam deva tieši vācu uzraugs. Pavēles latviešu SD V. Arājs saņēma no R. Langes. Sarežģījumi radās ar iecirkņu policiju, jo tās pakļautība nebija īsti skaidra.[31] Liekas, ka te pavēle nāca no diviem avotiem – no R. Oša un vāciešiem.[32] Pēteris Stankēvičs, vienīgais pilsētas policists, kura liecība mums ir, uzsvēra, ka tas bijis viņa iecirkņa kapteinis Riks, kurš 29. novembra vakarā deva pavēli visiem, izņemot tos, kam bija dežūra, ierasties iecirknī plkst. 7 no rīta. Riks viņiem teica, ka ebrejus vajadzēs pārvietot uz citu nometni.[33] Bez Rīgas iecirkņu policijas akcijā piedalīties tika pavēlēts arī Jāņa Veides komandētajai Rīgas apriņķa policijai.[34]

Vācu tautības akcijas dalībnieki

Mēs zinām tikai daļu no vācu tautības organizatoru un dalībnieku saraksta. Saraksta galvgalī ir pats grupenfīrers F. Jekelns. Viņam seko oberšturmbanfīrers P. Degenharts,[35] kas bija kopā ar F. Jekelnu ne tikai plānošanas stadijas laikā; izšķirošajās dienās pirms akcijas viņš skaidroja un nodeva F. Jekelna pavēles citiem tās dalībniekiem. No F. Jekelna personāla dalībnieku vidū bija unteršturmfīrers Ernsts Hemikers –

Rumbulas bedru projektētājs; šturmbanfīrers Cimmermans, kas bija atbildīgs par transportu; Johanness Cinglers – viens no šāvējiem pie bedrēm; pie bedrēm strādāja Endls, Līšens un Vedekinds,[36] kurus P. Degenharts atceras arī kā F. Jekelna apsardzi.

No citiem vācu SD un Kārtības policijas funkcionāriem iesaistīti bija Rūdolfs Lange un Arnolds Kirste. Starp Kārtības policijas komandieriem, kam būtu vajadzējis piedalīties akcijā, bija Kārtības policijas komandieris Ostlandē ģenerālleitnants B. Jedike un Kārtības policijas komandieris Latvijā pulkvedis-leitnats Fliks. 30. novembra vēlā pēcpusdienā pirms šaušanas beigām Karlu Heizi nomaldījusies lode ievainoja acī, un viņš tajā dienā nevarēja būt klāt līdz galam vai piedalīties otrajā akcijā. Fliks pavēlēja Rēbergam no žandarmērijas aizvietot K. Heizi.

Daži Kārtības policijas locekļu vārdi, kuri piedalījās geto likvidācijā, mums zināmi no dažādiem apsūdzības rakstiem, tiesas spriedumiem un liecībām.

Kapteinis Heinrihs Obervinders *(Oberwinder)*, latviešu un vācu policistu organizētājs Rumbulas akcijai. Geto likvidācijas sagatavošanas periodā viņš deva detalizētas instrukcijas latviešu iecirkņu policijai.

Leitnants Frīdrihs Jānke bija Karla Heizes pakļautībā un pildīja daudzus viņa uzdevumus – no ebreju izvietošanas geto septembrī un oktobrī līdz geto apsardzes organizēšanai. Viņš bija aktīvs latviešu Palīgpolicijas organizētājs un uzraugs. Piedalījās pirmajā Rumbulas akcijā kā organizators K. Heizes štābā, otrās akcijas laikā pārraudzīja geto iztukšošanu un arī izbrauca uz Rumbulas bedrēm.

Policijas hauptvahtmistrs Oto Tuhels *(Tuchel)* piedalījās geto ierīkošanā un bija geto latviešu apsardzes uzraugs. Viņš, iespējams, bija visnežēlīgākais no geto uzraugiem. Jau pirms Rumbulas viņš bija nogalinājis daudzus ebrejus geto iekšienē. 30. novembrī un 8. decembrī viņš bija atbildīgs par māju pilnīgu iztīrīšanu no ebrejiem.[37] O. Tuhels piedalījās kolonnu organizēšanā un slimo ebreju nogalināšanā geto slimnīcas priekšā.

Obervahtmistrs Makss Neimans bija iejaukts ebreju lietās kopš viņa ierašanās Rīgā septembrī. Viņš bija viens no latviešu apsardzes uzraugiem. M. Neimans pavadīja pirmo upuru kolonnu no geto 30. novembrī un ir atbildīgs par slepkavībām pirms Rumbulas akcijas un arī tās laikā.

Iecirkņa leitnantu Hesferu K. Heize bija nozīmējis vadīt 12 vīru lielo vāciešu grupu, kurai vajadzēja veikt geto māju atbrīvošanu 30. novembra un 8. decembra rītā un uzraudzīt viņa pakļautībā esošo latviešu un ebreju geto policijas nodaļu.[38] Viņš piedalījās kolonnu organizēšanā un slimo ebreju nogalināšanā geto slimnīcas priekšā.

Žandarmērijas obervahtmistrs Pauls Dregers *(Draeger)* bija šoferis un žandarmērijas komandiera Rēberga pārstāvis. Viņš piedalījās geto evakuācijā 8. decembrī.

Emīls Dīdrihs *(Diedrich)* komandēja Šucpolicijas 22. bataljona 3. rotu. Viņam bija pavēlēts doties no Jelgavas uz Rumbulu, kur viņš uzstādīja ložmetēju posteni iznīcināšanas lauka malā.

Policijas hauptmistrs Millers organizēja transportu abām Rumbulas akcijas dienām.[39]

Latvieši Rumbulas akcijā

Par latviešu piedalīšanos, lai gan tā vienmēr apstiprināta un uzsvērta vāciešu liecībās, ir grūti spriest. Mēs vairāk vai mazāk zinām, kādas vienības piedalījās, bet ziņas par to uzdevumiem un to izpildi ir ļoti fragmentāras. Pat lai noskaidrotu Arāja komandas līdzdalību, jābalstās vairāk uz minēšanu nekā uz dokumentiem un liecībām. Kara noziegumu izmeklēšana sakarā ar latviešu piedalīšanos akcijā nav notikusi.[40] Skaitliski lielāko Rumbulas akcijas dalībnieku daļu veidoja latvieši, un no tiem – Rīgas iecirkņu policija. Bet liekas, ka viņu nebija vairāk par divām trešdaļām no kopējā skaita. Tas nozīmē, ka, ja pēc aprēķiniem dalībnieku skaits bija ap 1700 vīru, no teorētiskā viedokļa varētu secināt, ka ap 1000 no viņiem bija latvieši.

Varēja būt runa par četrām iespējamām bruņotām latviešu grupām: SD, iecirkņu policija, Rīgas apriņķa policija un Annas ielas bataljona policija, kas tika apmācīta militārām darbībām Krievijā. Galvenais atbalsts un pēc F. Jekelna viedokļa visvērtīgākā latviešu spēku daļa bija Arāja komanda un SD vienības. Pavisam kopā F. Jekelns spēja savākt apmēram 350–400 latviešu SD vīru. Cits drošs avots bija geto latviešu apsardze, kuru vadīja leinants A. Danckops, – vēl 80–100 vīru, kuru uzdevums bija noorganizēt pastiprinātu apsardzi ap geto žogu. Rīgas apriņķa policija, kuras priekšnieks bija Jānis Veide, varēja atsūtīt vēl 300 vīru. Lielākais latviešu kontingents nāca no iecirkņu policijas: 13 iecirkņi, ostas policija un vīri, kas atradās tiešā R. Štiglica kontrolē. Rīgas policijas dienestā bija ap 1400 vīru, un apmēram vienai trešdaļai no viņiem tika pavēlēts 30. novembra un 8. decembra rītā ierasties pie geto vārtiem. Vēl viens potenciāls bruņotu latviešu avots – Iesaucamo rezerve – atradās Annas ielas bataljona kontrolē, un tajā laikā tur bija ap 300–500 vīru, bet liekas, ka F. Jekelns nav ņēmis viņus vērā.[41] Annas ielas Iesaucamo rezerves vienības savu ieguldījumu geto akcijā deva netieši, pateicoties A. Danckopa vadītajai geto latviešu apsardzei, kas sākotnēji nāca no šīs struktūras.

Runājot par latviešu spēkiem, ko izmantoja Rumbulas akcijā, jāatceras, ka dzīve pilsētā nebija apstājusies un to nedrīkstēja atstāt neaizsargātu. Ja kaut kas notiktu, tiltu apsardze tiktu pastiprināta, un sakarā ar baumām par nemieriem un ebreju dumpja iespējamību noteikts skaits bruņotu latviešu un vāciešu tika turēts rezervē. Var pieņemt, ka latviešu Iesaucamo rezerves spēki tika turēti tieši šādam nolūkam. Šī slepkavība varēja notikt tikai mierīgas un uzraudzītas pilsētas kontekstā.

Daudzi vācu tautības liecinieki piemin latviešu virsnieku klātbūtni sagatavošanas sanāksmēs. Lai gan vienīgais uzvārds, ko parasti nosauc, ir R. Osis, kurš bija latviešu Palīgpolicijas vadītājs, pārējo latviešu vārdus, kuri piedalījās šajās sanāksmēs, var viegli identificēt, jo izvēle ir ļoti šaura. Vienīgie, kuri vēl tur varēja būt klāt bez R. Oša, bija V. Arājs, R. Štiglics un geto latviešu apsardzes vadītājs A. Danckops. V. Arājs būtu varējis paņemt līdzi savu tulku Hariju Liepiņu vai Borisu Kinsleru.[42] 25 cilvēku lielajā

virsnieku grupā nevarēja būt vairāk par pieciem latviešiem. Nav iespējams, izņemot nedaudzus gadījumus, precīzi nosaukt to latviešu iecirkņu policistu vārdus, kuri piedalījās Rumbulas akcijā. Visi iecirkņu priekšnieki bija atbildīgi par pavēles tālāknodošanu, un viņu vārdi ir zināmi. Visa geto apsardze, lai arī tikai apsargājot žogu, protams, akcijā piedalījās, bet, izņemot A. Danckopu, viņu vārdus identificēt nav iespējams. Praktiski visa Arāja komanda, kas tad atradās Rīgā, bija tur, un vairums šo cilvēku uzvārdu ir zināms. Mēs nezinām, vai geto apsardzei bija vai nebija kādi īpaši uzdevumi, bet varam pieņemt, ka tās pozīcijas ap geto tika pastiprinātas.

Mēs tagad nevaram droši noteikt precīzu laiku, kad latvieši augstākajā līmenī uzzināja par gaidāmo Rīgas ebreju slepkavošanu. V. Arājam un R. Štiglicam droši vien to bija pateicis R. Lange. Bet ir jāšaubās, vai R. Osis par to būtu zinājis agrāk nekā trīs dienas pirms paša notikuma. Pirmās norādes par to, ka operācijā tika iekļauti latvieši, atrodamas Annas ielas bataljona 18. un 19. novembra pavēlēs, kur redzams, ka virsnieks Ernests Penaus un kareivis Pēteris Leitāns piekomandēts majoram K. Heizem. 25. novembrī kapteinis Blaus no dzelzceļa policijas tika nodots tiešā Rīgas žandarmērijas pakļautībā.[43] F. Jānke un citi vācu virsnieki liecināja, ka latvieši pa saviem kanāliem zinājuši par sagaidāmo ebreju iznīcināšanu daudz ātrāk nekā Kārtības policijas vācieši.

Mazā geto izveidošana[44]

Mazā geto nodalīšana bija ievads Rumbulas akcijai. Karš spieda uz to, lai ebreji tiktu saglabāti kā darbaspēks. Visas vācu okupācijas iestādes un uzņēmumi, kas izpildīja militāros pasūtījumus vai veica iekaroto teritoriju ekonomisko izmantošanu, bija ieinteresēti izmantot ebreju darbu. Reihskomisārs H. Loze, lai arī kāda būtu viņa loma ebreju iznīcināšanā, izveidoja geto. Šis jautājums bija pārāk svarīgs, lai to izlemtu tikai vietējā līmenī, un tādējādi par to uzņēmās spriest H. Himlers un A. Rozenbergs Berlīnē. A. Rozenbergs, kuram nebija brīvas pieejas Hitleram, piekāpās un mudināja H. Lozi sadarboties ar SD. Tomēr "ekonomisti" guva nelielu uzvaru – tika atļauts atstāt dzīvus darbspējīgos vīriešus vecumā no 16 līdz 60 gadiem.

Ap 27. novembri geto ziemeļu daļas četru korpusu lielu kvartālu sāka norobežot ar dzeloņdrāšu žogu. Žogs gāja gar Lielo Kalna ielu, Lauvas ielu, Ludzas ielu un Daugavpils ielu. Tas iezīmēja mazo geto vai, kā to sauca reiha ebreji, latviešu geto. "Pārvietošanas" pavēle, kas attiecās uz geto ebrejiem, tika izdota 28. novembrī. Saskaņā ar pavēli darbspējīgos vīriešus vajadzēja pārvest uz mazo geto un atlikušos "pārvietot" uz citu nometni vieglākos darbos. Par pārvietošanu ziņoja plakāti, vēstot, ka strādājošie ebreji no pārējiem tiks atdalīti 29. novembrī. Tālākvedamo ebreju "pārvietošanai" vajadzēja sākties 30. novembrī plkst. 6 no rīta; viņiem tika pateikts, ka līdzi var ņemt 20 kg smagu nesamo.

"Šī pavēle mūs ķēra kā zibens spēriens, izraisot haosu un paniku. Bija zudusi relatīvā apmierinātība un drošības sajūta geto," rakstīja Frīda Mihelsone, kāda no dzīvi

palikušajām geto iemītniecēm.[45] Vislielākās rūpes bija par to, kas būs nepieciešams pārbraukšanai, un par čemodānu kravāšanu – kādas ziemas drēbes ņemt līdzi, ko no pārtikas un citiem piederumiem. Lielākā problēma bija ģimeņu izšķiršana. Domāja, ka, ja kāda daļa no ebrejiem būs lemta iznīcināšanai, tad tie būs mazā geto vīrieši, jo pirmajā iznīcināšanas vilnī jūlijā un augustā vispirms nogalināja vīriešus. Daži pusaudža vecuma zēni, meklējot drošību, atlavījās atpakaļ uz lielo geto pie savām mātēm.

"Viss geto bija kustībā kā skudrupūznis," atceras F. Mihelsone. "Mēs kravājām un pārkravājām saiņus, gatavojām mugursomas, likām un no jauna pārlikām, ko ņemt līdzi no pārtikas un apģērbiem, salīdzinājām vieglākās mantas ar smagākajām. Pārbaudījām katras personas saiņus pēc svara un cik ērti būs tos nest."[46]

Darbspējīgo vīriešu nošķiršana no ģimenēm notika, kā plānots, 29. novembrī. No rīta visi strādājošie vīrieši atstāja geto. Pa to laiku dienā geto ebreji tika no jauna izsijāti. Tos, kas derēja darbam, pārvietoja uz mazo geto. Sijāšana ilga visu dienu. Pēc tam kad geto atgriezās strādājošie ebreji, arī viņus no jauna sijāja, dažus atšķīra kā nederīgus darbam. Kopā ap 4000 vīriešu kārtas ebreju tika pārcelts uz mazo geto.

Sievietes 29. novembrī darbā nesūtīja. Tajā pēcpusdienā plakāts ziņoja, ka sievietēm ar šūšanas iemaņām jāpiesakās Ebreju padomē *(Judenrat)*.[47] Pieteicās ap 300 sieviešu. Vakarā šīs sievietes pārveda uz Terminicietumu pie Brasas stacijas, kur viņas ieradās ap plkst. 22. Apmēram divas dienas pēc pirmās akcijas, iespējams, 2. decembrī, šīm 300 sievietēm pievienojās vēl kādas 200. Lielākā daļa palika cietumā apmēram divas nedēļas, un 13. decembrī viņas tika atvestas atpakaļ uz geto un izvietotas divās ēkās otrajā pusē mazajam geto Ludzas un Līksnas ielas stūrī, kas vēlāk kļuva pazīstams kā sieviešu geto. Pēc F. Jekelna likvidācijas akcijas dzīvi palika ap 4500–5000 Rīgas ebreju.[48]

Ziņas par nodomiem

Kad Rumbulas akcijas vācu un latviešu tautības dalībnieki uzzināja, ka pavēle par ebreju "pārvietošanu" patiesībā nozīmē viņu noslepkavošanu? Tiesneši, kas piedalījās F. Jānkes prāvā Hamburgā, pielika lielas pūles, mēģinot noteikt laiku, kad akcijas dalībnieki saprata tās patieso būtību un cik daudz katrs no viņiem par to zināja. Tiesa nonāca pie secinājuma, ka F. Jekelna sistēma paredzēja slēpt šos nodomus, cik ilgi vien iespējams. Tiesa arī atklāja, ka augstākie vācu virsnieki to, ka notiks iznīcināšanas, uzzināja pirms 30. novembra un komandējošā sastāva vidējais līmenis situācijas būtību visā tās nežēlībā saprata 29. novembra vakarā. Viņi zināja arī to, ka noteikums par 20 kg smago līdznesamo ir izlikšanās. Lai gan dažiem varēja būt kādas nojautas, bet kopumā zemāko pakāpju militārpersonas par akciju nezināja līdz brīdim, kamēr paši redzēja šaušanas Rumbulā. To pašu var teikt par latviešu tautības virsniekiem un policistiem, kuri pavadīja kolonnas uz Rumbulu. Tomēr var pieņemt, ka latviešu policistiem, atrodoties savā zemē un redzot, kas apkārt notiek, varēja būt skaidrākas priekšnojautas nekā vāciešiem. Tomēr dokumentēts fakts ir arī tas, ka, tiklīdz K. Heize

ieradās Rīgā, viņš 15. septembrī apmeklēja latviešu Palīgpolicijas štābu Annas ielā un latviešu virsnieku un iecirkņu policijas priekšnieku klātbūtnē sacīja, ka geto ir tikai pagaidu veidojums ebreju jautājuma atrisināšanā.[49]

29. novembra vakarā latviešu policistiem tika teikts, ka nākamajā rītā jābūt gatavībā un ka ebreji tiks vesti uz Rumbulas dzelzceļa staciju pārvešanai uz ciurieni. Viņiem tika dota pavēle nošaut visus, kas atpaliktu no kolonnas vai mēģinātu bēgt. Bez šīs pavēles par nošaušanu vismaz dažiem vāciešiem tika dota pavēle nošaut jebkuru no latviešu apsardzes, kas nenogalinātu "nepaklausīgu" ebreju.

1941. g. 30. novembris

Kamēr Rīga vēl gulēja agrā 30. novembra svētdienas rītā, piecas stundas pirms saullēkta dažas vācu karaspēka grupas un latviešu policisti sāka virzīties uz saviem izvietojumiem. Laika apstākļi bija atbilstoši gadalaikam – stiprais sals, kas apstādināja vāciešus pie Maskavas un izpostīja gadsimtiem vecus augļu dārzus, līdz Latvijai vēl nebija atnācis. Lai gan Rīgas līcis ir sekls, tomēr Rīgā un tās apkārtnē ir jūtama tā mīkstinošā ietekme. Temperatūra bija normas robežās – plkst. 7 no rīta minimālā gaisa temperatūra bija -7,5 °C un maksimālā plkst. 13 pusdienlaikā 1,1 °C. Iepriekšēja naktī bija uzsnigusi apmēram septiņus centimetrus bieza sniega kārta, padarot zemi slidenu. 30. novembrī vairs nesniga. Šajā laikā Latvijā gaišs ir septiņas stundas, tādējādi akcija sākās pirms saullēkta un beidzās pēc saulrieta.

29. novembra vakarā iecirkņu priekšnieki sasauca savus padotos, un apmēram viena trešā daļa no viņiem saņēma ārkārtas pavēli: ierasties savos iecirkņos 30. novembra rītā. Noteiktā stunda dažādos iecirkņos atšķīrās atkarībā no tā, cikos viņi bija nepieciešami geto. Policijai bija teikts, ka būs jāpavada geto ebreju transports uz Rumbulas staciju, no kurienes viņus pārvietošot uz darba nometni. Nododot šādu pavēli, R. Osis, R. Štiglics un vācu uzraugi iecirkņu priekšniekiem meloja. Par spīti baumām, iecirkņu priekšnieki un cilvēki, kas saņēma pavēli, nenojauta, ka iepriekšējo divu nedēļu laikā Rīgai un viņu dzīvībai bija uzmests baigs tīkls, kas pamazām savilksies. Viņi nezināja, ka tiks iesaistīti notikumā, par kuru neviens no viņiem neuzdrošināsies runāt visu atlikušo mūžu, ka drīz viņi kļūs par Latvijas vēsturē lielākās slepkavības līdzdalībniekiem.

Rosība geto iekšienē un ārpusē sākās plkst. 4 no rīta. Pirmie, kas iesaistījās akcijā, bija Hesfers un viņa 12 vīru lielā vācu Šucpolicijas komanda, nezināms skaits Arāja vīru un 80 cilvēku no ebreju geto iekšējās apsardzes. Geto atbrīvošana sākās no vistālākajām rietumu daļas ēkām un tām, kas atradās gar Lāčplēša un Jēkabpils ielu. Ebrejus uzmodināja un lika viņiem būt gataviem Sadovņikova ielā pēc pusstundas. Geto otrā galā, kur satiekas Ludzas iela ar Lauvas ielu un Līksnas iela ar Žīdu ielu, vīru grupa izcirta žogā īpašas izejas,[50] lai saīsinātu ceļu izejai no geto uz Maskavas ielu un tālāk uz šoseju, kas veda uz Rumbulu. Modinātāju komanda gāja no mājas uz māju, no korpusa uz korpusu, dauzot pie durvīm. Pēc pusstundas komandas atkal bija atgriezušās

sākumpunktā, lai pārliecinātos, vai telpās nav palicis neviens ebrejs. Arāja vīrus, pavisam kādu simtu, pēc nostāstiem vadīja Herberts Cukurs.[51] Zilā autobusa vadītājs J. Franks-Pranks uz geto atveda apmēram 15–20 vācu SD vīru no Reimersa ielas.[52]

Tad sākās vardarbība un šaušana. Daudzi ebreji atteicās iet; slimie un vecie nevarēja paiet. Teikt, ka 30. novembrī Rīgas geto notika sacelšanās, būtu par stipru, tomēr dominēja nepakļaušanās. Tā tika nežēlīgi apspiesta.[53] Pirmās nežēlības un slepkavības notika ēkās un pie izejām uz kāpnēm. Tad tās notika uz ielām. Kolonnu veidošana izrādījās sarežģītāka, nekā gaidīts. Geto ebreji uz Rumbulu negāja mierīgi. Ebreji centās atstāt kolonnas un paslēpties geto austrumu daļā. Aprēķini ir dažādi, bet ap pusdienlaiku aptuveni 600–1000 nogalināto izklaidu gulēja uz geto ielām, it sevišķi uz Ludzas ielas. 30. novembrī notika divi slaktiņi: viens geto un otrs Rumbulā. Kas veica iznīcināšanu geto, nav skaidrs. Ņemot vērā slepkavošanas apmērus, izskatās, ka piedalījās visi, kam bija ieroči, tātad arī H. Cukurs un Arāja vīri.[54] Tomēr, ja tas, ko liecina daži dzīvi palikušie, ir taisnība, slepkavošana geto tika veikta ar automātiskiem ieročiem, un tad Arāja vīri nevarēja būt galvenie protesta apspiedēji.[55]

Geto iekšienē kolonnas kārtoja Heizes cilvēki, Arāja vīriem piepalīdzot. Geto brigāde veda kolonnas ārā pa caurumu žogā. Nāvei nolemto ebreju procesija rindās pa pieci soļoja cauri visam geto, paejot garām austrumu daļas iemītnieku logiem, kuriem vēl dzīvot bija atlikusi nedēļa un viena diena. Kad kolonnas izgāja uz ielas, tās pārņēma vācu Šucpolicijas un Rīgas apriņķa policijas vīri. Šaušana un vardarbība bija pamodinājusi visus geto iemītniekus. Ebreji, kas atradās geto austrumu daļā, caur logu aizvirtņiem slepus nolūkojās, kā viņu tautiešus izdzen no geto.[56] Geto strādājošajā daļā Džeks Efrats redzēja, kā kolonnas dzen pa Ludzas ielu. Kolonnas virzījās ar grūdieniem, jo beigu galam bija grūti turēties līdzi.[57] Geto ņudzēja no bruņotiem cilvēkiem. Frīda Mihelsone atceras, ka redzējusi, kā kolonnas gājušas garām viņas logam.

> Sāka jau kļūt gaišs. Garām virzījās nebeidzamas ļaužu kolonnas, kuras apsargāja bruņoti policisti. Jaunas sievietes, sievietes ar zīdaiņiem uz rokām, vecas sievietes, kroplie, savu kaimiņu balstītie, jauni zēni un meitenes – visi soļoja, soļoja garām. Pēkšņi mūsu loga priekšā vācu esesietis sāka šaut ar automātu ļaužu pūlī. Šāvienu nopļautie cilvēki krita uz ielas bruģa. Kolonnās valdīja apjukums. Cilvēki mīdīja kājām nokritušos, viņi spiedās uz priekšu, prom no mežonīgi šaujošā esesieša. Daži svieda prom savus saiņus, lai tā varētu paskriet ātrāk. Latviešu policisti kliedza "ātrāk! ātrāk!" un vicināja pātagas virs pūļa galvām.[58]
>
> ..Ļaužu kolonnas virzījās tālāk un tālāk – reizēm pusskriešus, soļos, rikšos, bez gala. Te viens, te otrs nokrita, un viņi gāja taisni pāri nokritušajiem, policistu pātagu un šauteņu laižu nepārtraukti skubināti – "ātrāk! ātrāk!"..
>
> Es stāvēju pie loga un skatījos līdz apmēram pusdienai, kad šī gājiena šausmas beidzās..

> Tad iela kļuva mierīga, nekas nekustējās. Visapkārt izmētāti gulēja līķi, no nedzīvajiem ķermeņiem vēl aizvien tecēja asiņu strautiņi. Tie bija lielākoties veci cilvēki, grūtnieces, bērni, invalīdi – visi tie, kas nevarēja izturēt gājiena necilvēcīgo tempu.[59]

Latviešu iecirkņu policija ieradās tai noteiktajā laikā, kas katrai policijas vienībai bija atšķirīgs, lai saņemtu kolonnas, kad tās devās prom no geto. Pēteris Stankēvičs no ostas iecirkņa ieradās plkst. 7 no rīta. Viena ebreju kolonna jau tur stāvēja ar visām savām mantām. P. Stankēvičs V. Arāja tiesas prāvā liecināja:

> Ebrejus būtu vajadzējis vest uz citu nometni. Bet, ieejot geto, ieraudzījām citādu ainu: visapkārt bija izmētātas mantas, un dažādās skvēra vietās gulēja nogalināti ebreji.. Varēja secināt, ka no geto ēkām ebrejus bija veduši ārā SD policijā dienējošie vācieši un latvieši un ka tos, kas pretojušies, viņi bija grūduši, situši un dažus pat nogalinājuši.[60]

Abu dzimumu un visa vecuma cilvēki – vīrieši, sievietes un bērni – tika vesti uz Rumbulu. Pārāk slimos, kroplos un vecos veda ar autobusiem un smagajām automašīnām. Katrā kolonnā bija ap 1000 cilvēku, bet tas ir tikai aptuvens aprēķins, neviens īpaši neskaitīja. Katru kolonnu apsargāja apmēram 50 Rīgas policistu ar karabīnēm šaušanas gatavībā. Aculiecinieki no vācu Kārtības policijas Hamburgas prāvā liecināja, ka latvieši bijuši izvietoti kolonnām gar malām, kolonnas vadīja un noslēdza pa diviem vāciešiem. Viņu uzdevums bija uzraudzīt latviešus, bet situācija bija pārāk haotiska, lai viss notiktu pēc plāna.

J. Franka-Pranka pārziņā pēc tam, kad viņš uz geto bija atvedis vācu SD, bija zilais autobuss, pilns ar ebrejiem – bērniem un tiem, kas nevarēja paiet. Pa ceļam uz Rumbulu viņš pabrauca garām kolonnai, ko vadīja latviešu un vācu policisti. Viņam vajadzēja veikt arī otru braucienu, bet vācieši lika pagaidīt.[61]

Pirmā kolonna atstāja geto plkst. 6 no rīta. Lai gan bija svētdienas rīts un cilvēki vēl gulēja, simtiem latviešu, kas dzīvoja ap Maskavas ielu, būtu vajadzējis redzēt tās šausmas, kas notika ārpusē. Šodien Maskavas iela ir apbūvēta ar padomju laika dzīvojamām mājām. 1941. g. tā vēl bija ļoti nomaļa iela ar koka ēkām un dārziņiem. Uz Rumbulas pusi mājiņas kļuva vēl mazākas, bet dārzi – lielāki. Daudzviet no ceļa bija redzama Daugava. Apmēram pusceļā līdz Rumbulai bija Rasas iela – Rīgas pilsētas robeža, kur atradās tramvaju depo. Izejot no pilsētas, pa kreisi atradās gumijas izstrādājumu rūpnīca "Kvadrāts", pa labi – Šķirotavas dzelzceļa stacija. Līdz Rumbulai vēl bija atlikuši pieci kilometri. Ceļš bija gandrīz pilnīgi līdzens.

Kolonnu uzraudzība neveicās, kā bija gaidīts. Par spīti kliegšanai un šaušanai, vajadzīgo tempu nebija iespējams uzturēt. Kolonnas izstiepās garumā. Kolonnām priekšā un aizmugurē ejošie vācieši, nevarēdami redzēt, kas notiek, zaudēja kontroli pār situāciju. Līķu skaits ceļmalās vairojās.

Ceļa posmā tieši pretī Šķirotavas stacijai dzīvoja Garkalnu ģimene. Viņu septiņus gadus vecā meita atceras, kā gar māju, kas atradās apmēram 30 m no šosejas, dzina

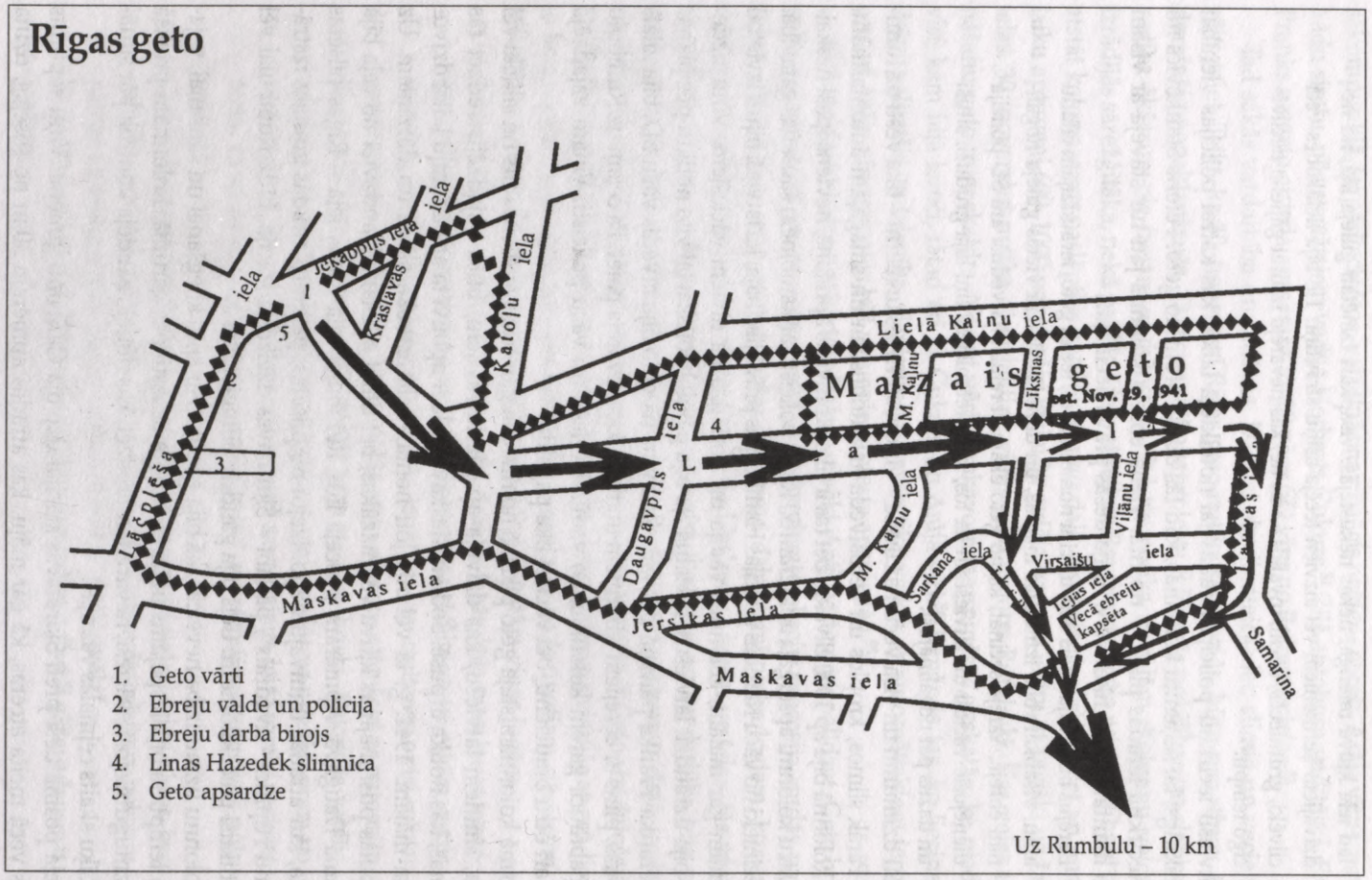

21. att. Rīgas geto shēma Rumbulas akciju laikā 1941. g. 30. novembrī un 8. decembrī, kad tika nogalināti 24 000 Rīgas geto ebreju

ebreju kolonnu. Bija izcēlusies kņada. Daži ebreji atteicās iet tālāk, notika kliegšana, grūšana un sišana. Kolonna bija atsākusi kustēties. Dažus soļus tālāk nekārtības radās atkal. Notika šaušana, cilvēki tika nogalināti un atstāti guļam uz ceļa. Ļaudis bija panikā, sākās vaimanas. Meitenes māte aizvilka logam aizkarus, aizveda viņu uz galaistabu un pa logu vairs neļāva skatīties.[62]

Gājienam virzoties tālāk, daudzas sievietes ar bērniem un vecie cilvēki nevarēja tam tikt līdzi. Mantas bija aizmestas, tās palika, izmētātas pa ceļu un grāvjiem. Tie, kas bija stiprāki un veselāki, centās atbalstīt savus novārgušos tautiešus, kas krita gar ceļa malām. Viņus pacēla un sameta zirgu vilktos ratos, kas sekoja kolonnām. Daudzus nošāva, un līķi krita uz ceļa. Bija pavēlēts nošaut ne tikai tos, kas centās bēgt, bet arī tos, kas atdalījās no kolonnas, lai ceļmalā atpūstos. Nav šaubu, ka daudzus cilvēkus nošāva kolonnu apsardze. Desmit kilometru garo ceļa posmu, domājams, patrulēja F. Jekelna izraudzīti SD vīri. Vāciešu liecībās vairākumā slepkavību bieži tika vainota latviešu apsardze. Tika apgalvots, ka vācu Kārtības policijas cilvēki pie kolonnām atradās tāpēc, lai atturētu latviešus no naida pret ebrejiem, pirms bija sasniegta Rumbula. Starp latviešiem turpretī klīst stāsti par to, kā latviešu policisti atteikušies nogalināt kādu izvārgušu ebreju, kas bija atdalījies no kolonnas. Leitnants Aleksandrs Vilnis stāstīja par kādu jaunu ebreju tautības māti ar bērnu, kas bija apstājusies. Garām ejošais sargs – latvietis bija licis viņu mierā. Kāds vācu pārraugs pieskrējis pie sarga un, pielicis viņam pistoli pie deniņiem, pavēlējis māti un bērnu nošaut.[63] 11. iecirkņa vācu kontrolieris lielījās, ka viņš, mērķējot ar šauteni uz leitnantu Grigoru, pavēlējis viņam nogalināt ebrejus.[64] Pirmie Rumbulā nonāvētie ebreji nebija no Rīgas, bet atvestie ar vilcienu no reiha. Šķirotavas stacijā viņi ieradās 29. novembra naktī.[65] Viņiem nometināšanas vieta nebija paredzēta, tādējādi viņus likvidēja jau pavisam agri no rīta pirms Rīgas ebreju kolonnu ierašanās.[66] Dzelzceļa sliedes atradās tikai kādus 100 m no Rumbulas šaušanas vietas.

Geto ebreju pirmā kolonna sasniedza Rumbulu plkst. 9. Lielākā daļa vācu tautības liecinieku sniedz informāciju, ka kolonnas tikušas dzītas uz to šosejas vietu, kur nošķirās taka uz iznīcināšanas laukumu. Tajā vietā upurus pārņēma vīru komanda, kas veidoja ierindu, kas kā piltuve ievadīja viņus bedrē. Pēc Pētera Stankēviča stāstījuma, viņa vestā ebreju kolonna tika sadzīta pļavā, kur viņus turēja, līdz pienāca to kārta. Šaušana, kas notika bedrēs, bija dzirdama un ebreju izģērbšana – saredzama. Vācieši neatļāva P. Stankēvičam nākt tuvu klāt pie bedrēm, bet viņš visu redzēja caur krūmiem. Mežā ebreji tika turēti kā uzkrāšanas tvertnē, regulējot plūsmu uz bedrēm. Pēc P. Stankēviča stāstījuma, no turēšanas vietas ebrejus grupās pa 50 izlaida un sūtīja cauri bruņotai ierindai.

Parasti tiek uzskatīts, ka tie, kas dzina ebrejus uz bedrēm, bija no SD. Vismaz pirmajā operācijas dienā tā bija jaukta grupa, kurā ietilpa Rīgas Kārtības policijas rota. Tālāk ierindā ebrejus pārņēma SD, un ir pamats domāt, ka šajās rindās strādāja arī Arāja

vīri.[67] Ārējo posteņu uzdevums bija uzmanīt, lai kāds neaizbēgtu. Gar malā bija uzstādīti vairāki ložmetēji, kas bija gatavi apturēt pat masveida bēgšanu. Pirmajā dienā Kārtības policijas 3. rota bija izvietojusies pārāk tuvu šaušanas vietai. F. Jekelns aizsūtīja P. Degenhartu, lai pārvietotu to labākas pārredzamības vietā gadījumam, ja izceltos dumpis.

Tuvāk pie bedrēm ierinda kļuva ciešāka un šaurāka, un ap 50 m attālumā no bedrēm vīri stāvēja 6–8 m attālumā cits no cita un tunelis bija sašaurinājies līdz 4–5 m platumam.[68]

Drausmīgais gājiens uz Rumbulu izbeidzās ellē. Pirms meža atradās neliela pļava, un vietā, kur beidzās zālājs, latviešu SD savāca saiņus, ko ebreji nesa līdzi. Takas abās pusēs bija koka kastes, kur salikt vērtīgākās lietas, kuras ebreji vēl nebija aizsvieduši grāvjos un krūmos. Ejot tālāk caur ierindu, viņiem lika novilkt virsdrēbes, tad – izģērbties pavisam. Daži aculiecinieki saka, ka ebrejiem likts izģērbties pilnīgi, daži – ka līdz apakšveļai. Dienas gaitā drēbju kaudzes kļuva milzīgas. Arāja šoferu grupa sakrāva drēbes savās mašīnās un aizveda uz pilsētu. Vācieši izģērbšanas stadijā bija īpaši nervozi, jo tad plūsma tika pārtraukta. Viņi baidījās, ka var izcelties dumpis. Apavus krāva citā kaudzē. Ebreji gāja bedrēs pa slīpumu, kas izveidots no zemes, daži skaitīja lūgšanas, daži – Toru, citi šņukstēja, vaimanāja un raudāja. Iemīlējušies bija saspiedušies kopā, mātes cieši turēja savus bērnus. Šajā vietā griba pretoties ebrejus bija atstājusi. Upuriem lika gulties ar seju uz leju, virsū tiem, kas jau bija nošauti vai vēl locījās un cilājās, vēl sūcošās asinīs, smadzeņu un izkārnījumu smirdoņā. Ar krievu automātiskajiem ieročiem, kas bija iestādīti atsevišķiem šāvieniem, šāvēji nogalināja ebrejus no apmēram 2 m attāluma ar lodi pakausī. Saskaņā ar F. Jekelna sistēmu katrai personai bija paredzēta viena lode.

F. Jekelns ar vairākiem citiem augsta ranga SS, SD un policijas ierēdņiem stāvēja uzbēruma galā. Latviešu Annas ielas policijas bataljona priekšnieks R. Osis bija te klāt lielāko dienas daļu. V. Arājs, smagi piedzēries, spēlēja aktīvāku lomu, darbojoties tuvāk pie bedrēm un uzraugot savus cilvēkus. F. Jekelns bija uzaicinājis viesus no visiem vācu pārvaldes līmeņiem: kādu laiku te bija Ostlandes reihskomisārs H. Loze,[69] tāpat, iespējams, arī ģenerālkomisārs Rīgā O. H. Drekslers.[70] Saviem cilvēkiem F. Jekelns bija pavēlējis būt klāt šaušanā, redzēt to un dalīties noziegumā. Viņš bija atsaucis policijas komandierus no Pleskavas un citām apgabala pilsētām, lai arī viņi savām acīm noskatītos slepkavošanā. V. Štālekers bija atsaukts no Ļeņingradas frontes, iespējams, tāpēc, lai tam norādītu, ka viņš darbu te nav pabeidzis, un lai parādītu, kā tas jādara. Lai gan policijas ierēdņi bija sabraukuši no plašas apkārtnes, F. Jekelns nebija uzaicinājis nevienu no Vērmahta.

Šāvēji strādāja "piecdesmit ložu" (krievu munīcijas magazīnas izmērs) maiņā. Tiklīdz viena magazīna bija tukša, šāvējs atgāja, lai atkal to pielādētu. Šaušana vienlaicīgi notika trijās bedrēs. Liecības par to, vai bedres bija vienāda izmēra, ir dažādas. Jebkurā gadījumā

šaušanu veica ne vairāk par 12 vīriem. Degvīns bija dabūjams, un viesi to baudīja, bet šāvējiem bedrēs tam neatlika laika. Cik zināms, šiem 12 vīriem nebija rezerves, kas viņus nomainītu. Cinglers bija iedzēris pirms darba un daudz dzēra pēc tā, bet dienas laikā viņš nedzēra. Tā kā bedrei bija apgāztas piramīdas forma, tai pildoties ar līķiem, kā upuriem, tā šāvējiem bija jārāpjas pāri mirušajiem un vēl mirstošajiem. Pēc saulrieta šaušana vairs nebija tik precīza. Kā jau tika minēts iepriekš, krēslas laikā K. Heizi acī ievainoja nomaldījusies lode.[71]

Par šaušanas beigšanas laiku liecības ir dažādas. Grūti iedomāties, ka tā būtu varējusi turpināties pilnīgā tumsā daudz vēlāk par plkst. 17 – stundu un trīsdesmit minūtes pēc saulrieta. Vairākumā vāciešu liecību teikts, ka tā turpinājās līdz tumsai. P. Stankēvičs liecināja, ka ticis mājās astoņos vakarā, bet viņš gāja gar iecirkni, iespējams, iegriežoties tajā, lai kopā ar citiem policistiem iedzertu savu daļu degvīna. Rumbulas stacijas priekšnieks, kurš visu notiekošo dzirdēja no savas mājas, liecināja, ka šaušana izbeidzās tikai ap plkst. 19.45 vakarā.[72]

Pēdējo ebreju kolonnu izsūtīja no geto plkst. 12 dienā. Tukšos mājokļus vēlreiz pārmeklēja, lai uzietu tos ebrejus, kas būtu varējuši izvairīties no evakuācijas. Plkst. 13, kad K. Heize bija atgriezies geto, Hesfers ziņoja, ka ap 20 slimu ebreju ir saistīti pie gultas un nevar tikt aiztransportēti uz Rumbulu. Pēcpusdienā, kad geto bija atstājusi pēdējā kolonna, K. Heize sasauca Šucpolicijas pārstāvjus – Hesferu, O. Tuhelu, M. Neimanu un citus, kuri ap to laiku bija atgriezušies no Rumbulas šaušanas vietas, un pavēlēja, lai slimie tiktu iznesti no slimnīcas, nolikti uz salmu matračiem gar ielu un nogalināti ar šāvienu galvā.[73]

Līķu novākšana no geto ielām sākās ap plkst. 14 pēcpusdienā. Ebreji no geto strādājošās daļas savāca un aizveda līķus uz Ebreju kapiem. Daži ebreji, kas gulēja uz ielām, vēl elpoja, un pēc Roberta Levi liecības Arāja komandas cilvēki viņus nogalināja.[74] Pēcpusdienā, kad lielajā geto bija iestājies miers, Ārons Prells no mazā geto atskrēja uz savu māju Maskavas ielā 67. Viņa ģimenes tur vairs nebija. Dzīvoklis bija izdemolēts, mēbeles un mantas mētājās visapkārt pa grīdu. Viņš redzēja līķus Ludzas ielā un pagalmos. Viņš meklēja savas ģimenes locekļu mirstīgās atliekas, bet neatrada. Apmēram 40 m attālāk Ā. Prells redzēja, kā O. Tuhels nogalina viņa paziņu Kugeli, kurš, tāpat kā viņš, bija nācis meklēt savus radiniekus. Slēpdamies no O. Tuhela, Ludzas ielā Ā. Prells uzskrēja virsū Hesferam, M. Neimanam, H. Cukuram un Burtniekam. H. Cukurs sniedzās pēc pistoles. Hesfers pavēlēja Ā. Prellam aiztransportēt līķus uz kapiem. Tika izmantotas kamanas, ķerras un zirgu vilkti rati. Vācieši pie kapu ziemeļrietumu sienas bija izspridzinājuši bedres, uz kurām veda mirušos.[75] Uz ielas tuvu pie kapiem Ā. Prells atrada savas mātes līķi un aizgādāja uz bedri.[76] Mirušos sameta kopējā bedrē bez jebkādām bēru ceremonijām vai lūgšanām. Geto ebrejiem uz kapiem iet nebija atļauts.

Lai gan līķus savāca ātri, geto vēl arvien valdīja haoss, un dienām ilgi tajā izskatījās kā pēc grautiņa. Ielās un pagalmos mētājās salauzti čemodāni, mēbeles, rotaļlietas un bērnu

22. att. Ebreju nošaušanas vieta Rumbulā

ratiņi. Mājas bija izpostītas, sienas un kāpnes notraipītas asinīm.[77] Vairākas dienas pēc akcijas sasalušu asiņu strautiņi vēl bija redzami uz ietvēm un renstelēs. Vācijas ebreji, kas te ieradās pēc diviem mēnešiem, pagrabos un bēniņos atrada līķus.

Pēc slimo nošaušanas slimnīcas priekšā O. Tuhels izbrauca uz Rumbulu, lai paskatītos, kā notiek iznīcināšana, lai gan viņam tur nekādu funkciju nebija. Viņš tur pavadīja apmēram desmit minūšu, piegāja pie degvīna kastes, paņēma divas pudeles un aizbrauca atpakaļ uz Rīgu.

Vēlā pēcpusdienā Pauls Botors, braukdams ar smago mašīnu atpakaļ no Rumbulas, uz šosejas ieraudzīja esesieti bez jostas un cepures soļojam uz Rīgas pusi. Viņš apstājās, lai piedāvātu aizvest, bet vīrietis atsacījās, jo augsts SS un policijas komandieris pavēlējis viņam iet atpakaļ uz Rīgu kājām.[78]

Kā vācieši, tā latvieši izlietoja visu atvēlēto degvīnu un vēl vairāk. Akcijā piedalījušies Rīgas policisti saņēma puspudeli alkohola, virsnieki – vienu litru. Divpadsmit gadu vecais Juris Legzdiņš iegriezās 11. iecirknī Pārdaugavā vēlu pēcpusdienā. Viņš atrada telpas nekārtībā, tajās bija jūtama nomāktība. Vīri staigāja apkārt reibuma stāvoklī. Vēlāk no savas mātes – iecirkņa darbinieces Juris uzzināja, kas noticis.

F. Jānkes kantoris darbojās kā sakaru centrs augu dienu, saņemot ziņas no saviem cilvēkiem geto un Rumbulā. Pulkvedis-leitnants R. Osis lūdza F. Jānkem paglābt kādu

23. att. Piemiņas plāksne ebreju nošaušanas vietā Rumbulā

latviešu žēlsirdīgo māsiņu, kura bija aizvesta uz bedrēm no ebreju slimnīcas. K. Heizes acs ievainošana radīja jucekli. Kapteinis R. Rēbergs no žandarmērijas tika nozīmēts K. Heizes vietā. Fliks un F. Jānke uz īsi brīdi iegriezās pie K. Heizes slimnīcā. Vakarā F. Jānke saņēma ziņu, ka Rumbulā nepieciešama papildu apsardze. Viņš nosūtīja kādu latviešu vienību, kuru nav bijis iespējams identificēt.

Darbība ap bedrēm un to apkārtnē ar šaušanu nebeidzās. Bedrēs vēl bija jūtama dzīvība: asiņojošie un sāpēs lokošies ķermeņi atguva samaņu. Šaušana pat vislabākajā gadījumā nevarēja būt pilnīgi precīza, ar tumsas iestāšanos precizitāte pasliktinājās. Vaidi un šņuksti bija dzirdami vēl ilgi naktī. Tur bija arī tikai viegli ievainoti cilvēki vai tādi, kurus lode nebija ķērusi vispār; viņi rāpās ārā no bedres. Simtiem droši vien bija tādu, kas nosmaka zem cilvēku miesas smaguma. Pie bedrēm nostādīja sardzi, un latviešu Palīgpolicijas vienība tika nosūtīta apsargāt apkārtni. Saskaņā ar pavēli visus dzīvi palikušos vajadzēja iznīcināt uz vietas. Nākamajā dienā ap plkst. 11 Rumbulas dzelzceļa stacijas pagalmā parādījās divas ar asinīm aptraipītas, kailas sievietes. Vienai lode bija cauršāvusi kaklu, bet otrai bija savainots vaigs, mēle – uzplēsta. Pirms vēl viņas bija spējušas pateikt kaut vārdu, klāt piesteidzās latviešu apsardze un būtu jau viņas nogalinājusi, ja kāda dzelzceļa strādnieka sieva nebūtu lūgusi to nedarīt, jo mājā bija bērni. Sargi iesvieda pusdzīvās sievietes kamanās un aizgādāja viņas atpakaļ uz bedrēm.[79]

1. decembrī geto strādājošās daļas vīrieši aizgāja darbā. Geto austrumu puse bija panikā: neviens neuzdrošinājās atstāt māju. Ap 3. decembri dzīvība sāka atgriezties. Tika paziņots, ka pilsētā vēl vajadzīgas šuvējas. Frīda Mihelsone devās uz norādīto vietu un pieteicās. Tur jau bija ap 300–400 sieviešu. Viņām lika paņemt līdzi pārtiku divām dienām un tad atgriezties plkst. 16. Kad sievietes ar saviem pārtikas saiņiem atgriezās, policisti izkārtoja viņas kolonnā pa piecām rindā un lika soļot ārā no geto. Sievietes cauri pilsētai aizveda uz Termiņcietumu un turēja tur apmēram divas dienas bez jebkāda paskaidrojuma. "Soļojot pa "āriešu" ielām," vēlāk rakstīja Frīda Mihelsone, "es ievēroju garāmgājēju neparasto izturēšanos. Daži sekoja mūsu kolonnai ar skumju pilnām acīm, daži slaucīja acis, citi meta krustus, viņi zināja par mums.."[80]

Termiņcietumā Frīdas grupa pievienojās ebreju sievietēm, kas jau bija atvestas 29. novembrī. Apmēram 5. decembrī šīs sievietes pārbaudīja kāds vācu ierēdnis, dažām bija jāiet pa labi, citām – pa kreisi. Frīdas Mihelsones kvalifikācijas apliecība nederēja; viņa kopā ar grupu citu sieviešu tika aizvesta atpakaļ uz geto. Šīs sievietes kļuva par 8. decembra akcijas daļu.[81]

Liecības nedod skaidru atbildi par to, kad sākotnēji tika plānota iznīcināšanas otrā diena. Iespējams, ka F. Jekelns bija domājis akciju turpināt jau nākamajā dienā – 1. decembrī. Bet neparedzētie šķēršļi norisēs un, iespējams, cilvēku saspringtība bija pietiekami iemesli, lai akciju atliktu uz vēlāku laiku. Šis vēlākais laiks bija astoņas dienas.

1941. g. 8. decembris

Memuāros, vēstures materiālos un liecībās iznīcināšanas otrajai dienai pievērsta daudz mazāka uzmanība. Patiesībā tā bija pat vēl drausmīgāka tāpēc, ka visi jau zināja, kas notiks, lai gan geto ebreji vēl cerēja. 30. novembra akcija bija sagrāvusi kā upuru, tā slepkavu emocionālo drošības sajūtu un pašapmānu. Tajā pirmdienā sniga. Sniega dēļ Rumbulas stacijas priekšnieks no mājas neizgāja, lai gan šaušanu dzirdēja. Mums nav zināms, cik vācu un latviešu policistu atteicās pildīt uzdevumu otrajā dienā. Tādu bija diezgan daudz. Mēs zinām, ka leitnants E. Cimmermans pēc atgriešanās no pirmās dienas akcijas stāstīja savam draugam F. Jānkem, ka "viņu tur neaizvilks atpakaļ kaut ar desmit zirgiem"[82]. Leitnants A. Vilnis aizgāja uz Annas ielas štābu un lūdza pārcelt viņu uz bataljonu. Asarām acīs viņš izstāstīja Ērikam Pārupam, ko pieredzējis. Ebrejiem geto, SD vīriem un, protams, pašam F. Jekelnam nebija citas izvēles kā sekot 30. novembrī aizsāktajam kursam.

Otrās iznīcināšanas dienas organizācija un norise bija līdzīga, gandrīz identiska ar to, kā viss notika pirmajā dienā. Liekas, ka sistēma bija kļuvusi nedaudz stingrāka. Tām pašām vienībām, kas bija iesaistītas pirmās dienas akcijā, pavēlēja piedalīties atkal. Uz bedrēm nosūtīja tos pašus 12 šāvējus. Mēs nezinām, vai gāja tie paši Rīgas policisti vai arī tika norīkoti citi. Informācija par Rīgas policiju, kamēr nav atgūti iztrūkstošie divu mēnešu ieraksti Rīgas prefektūras arhīvos, ir tik fragmentāra, ka nevar dot skaidru

atbildi.[83] Nedaudzie dzīvi palikušie, ieskaitot Frīdu Mihelsoni, liecināja, ka otrās dienas akcijas laikā ebreji bija paklausīgāki. Viņi domāja, ka zvērības vairs nevar atkārtoties, un sāka klīst nepatiesas baumas, ka 30. novembrī izvestie ebreji ir dzīvi un atrodas kādā koncentrācijas nometnē. Šajā reizē atļautās 20 kg pakas tika savāktas geto, un īpašniekiem tika pateikts, ka šīs mantas ar kravas mašīnu tiks nogādātas norādītajā vietā. Šoreiz geto iekšienē nošauto ebreju skaits bija tikai ap 300.

Otrā Rumbulas diena ir ievērojama ar brīnumaino trīs dvēseļu izdzīvošanu, kuras izspruka no bedres mutes un izdzīvoja, lai pastāstītu pieredzēto. Tās bija Frīda Frīde-Mihelsone, Ella Gūtmane-Medalje un Matīss Lutriņš. Viņu vēstījums un stāstītāja talants dzīvi daļēji attēlo otrās dienas akcijas notikumus.

Frīda Frīde-Mihelsone

Frīda Mihelsone bija modiste ar labiem sakariem Rīgas sabiedrībā; viņa runāja latviski bez akcenta. Pakļaujoties pavēlei pārcelties uz geto, viņa atrada dzīvokli Ludzas ielā 37, kur dzīvoja kopā ar savu draudzeni Soņu Bobrovu. F. Mihelsone redzēja, kā notiek geto rietumu daļas evakuācija, un tad, kā stāstījām, viņa brīvprātīgi pieteicās par šuvēju, bet viņu noraidīja un aizsūtīja atpakaļ uz geto. 8. decembra rītā viņu izdzina no geto ar kādu no pirmajām kolonnām. Tā bija darbadiena, un ielās bija dzīva satiksme. Maskavas ielā jau sāka palikt gaišs, parādījās tramvaji un gājēji.

> Mūsu kolonna sāka ieplūst mežā. Pie ieejas atradās liela koka kaste. Tai blakus stāvēja kāds ar rungu bruņojies esesietis un ik pa brīdim izkliedza: "Visas vērtslietas un naudu metiet kastē." .. Mūs dzina uz priekšu. Nedaudz tālāk latviešu policists pavēlēja: "Novelciet mēteli un metiet to virsū pārējiem." Tur jau bija sakrājusies vesela kaudze mēteļu. Manas smadzenes drudžaini darbojās. Izdzīvošanas instinkts bija pārņēmis mani. Neskatoties uz to, cik mazas un nedrošas bija izredzes, es biju gatava tās izmantot. Atstāju savu rindu un pieskrēju pie policista. "Skatieties, es esmu kvalificēta šuvēja." Rādīju viņam savu dokumentu un dažādos diplomus. "Es varu dot cilvēkiem daudz labuma. Skatieties, te ir mani dokumenti." – "Ej rādi savus diplomus Staļinam!" atkliedza policists un ar dūri iesita man pa roku. Mani papīri aizlidoja uz visām pusēm – tur bija visi mani kā dārgumi glabātie dokumenti – pase, diplomi, personas apliecība. Novilku savu mēteli un uzsviedu to pa virsu pārējiem. Policisti sāka mūs dzīt vēl neatlaidīgāk. Šaušana, nepārtraukta šaušana sāka kļūt skaļāka. Mēs tuvojāmies nobeigumam. Mani sagrāba neaprakstāmas bailes, bailes, kas robežojās ar bezprātu. Sāku histēriski kliegt, plēst matus, lai noslāpētu šāvienu skaņas. "Ātrāk! Ātrāk!" – "Novelciet drēbes! Atstājiet tikai veļu." Nākamais drēbju kalns. Man mugurā pa virsu kleitai bija balts naktskrekls un trīs kārtas veļas. Es uzkritu uz drēbju kaudzes un mēģināju tajā paslēpties. Tūlīt pēc tam mugurā sajutu asas

sāpes no pātagas cirtiena. "Celies tūlīt augšā un velc nost drēbes." – "Esmu jau izģērbusies," es raudot atbildēju. "Man mugurā ir tikai naktskrekls." – "Tad ej un iztiec bez spēlītēm!" Gāju. Arvien vēl raudot un plēšot matus. Kāds policists apstādināja mani un izkliedza neķītrības – kāpēc es vēl neesot izģērbusies? Tajā pašā brīdī pie policista pieskrēja kāda cita sieviete. "Mans vīrs ir latvietis, skatieties, tur tas policists labi pazīst manu vīru. Man nevajadzētu mirt ar visiem pārējiem." Izmantojot šo brīdi, kad šī otra sieviete bija novērsusi policista uzmanību, nokritu ar seju sniegā un gulēju, izlikdamās mirusi. Ļaudis gāja man garām, daži uzkāpa virsū – es nekustējos. Nedaudz vēlāk virs sevis dzirdēju kādu latviski sakām: "Skatieties, te kāds zemē guļ." ..Gulēju nekustīgi kā klints. Tad dzirdēju policistu balsis: "Ātrāk! Ātrāk!" ..Es nebiju pie pilnas sajēgas. Kāda garāmejoša sieviete vaimanāja: "Ai, ai, ai ..." Kaut kas man iesita pa muguru. Tad vēl kaut kas krita man virsū. Beidzot es apjēdzu, ka tās bija kurpes, jo tās krita pa pāriem. Mani apsedza kurpes, galošas, filca zābaki. Krava bija smaga, bet es neuzdrošinājos pakustināt pat kādu muskuli.. Vēl un vēl kurpes krita man virsū. Es dzirdēju cilvēkus rūgti raudam, atvadoties citam no cita, un skrienam, skrienam, skrienam.. Beidzot kliedzieni un vaimanas, šāvieni apstājās. Dzirdēju, kā netālu strādā ar lāpstām. Iespējams, lai apsegtu līķus. Dzirdēju runājam krievu valodā.. Apavu kalns spieda mani. No aukstuma un nekustīguma mans ķermenis bija kļuvis nejutīgs. Tomēr tagad biju pie pilnas sajēgas. No ķermeņa siltuma sniegs man apakšā bija izkusis. Gulēju ūdens – auksta ūdens peļķē.. Uz brīdi iestājās klusums. Tad no grāvja puses izdzirdēju bērna raudas: "Mamma! Mamma! Mammaaa!" Daži šāvieni. Klusums. Pagalam.[84]

Frīda Mihelsone izrāpoja no apavu apakšas. Viņa atrada kaudzē drēbes, sadabūja kaut kādus cimdus, lakatus un izgāja no Rumbulas priedāja. Viņai palaimējās: tikai daži no tiem, pie kuriem viņa griezās, palīdzēja, bet neviens nenodeva. Galu galā tā bija viņas pašas griba dzīvot, šūšanas prasme un latviešu valodas zināšanas, kas ļāva viņai izdzīvot. 1944. g. viņu atbrīvoja Sarkanā armija, tad F. Mihelsone apprecējās ar kādu, kas bija palicis dzīvs geto, dzemdēja divus dēlus, pēcāk viņu vajāja VDK. Viņas vīrs Makss Mihelsons tika izsūtīts uz Sibīriju. 1971. g. Frīda Mihelsone emigrēja uz Izraēlu, kur nomira.

Ella Gūtmane-Medalje

1941. g. Ellai Medaljei bija 28 gadi. Viņa izskatījās, kā to bieži teica, ļoti līdzīga latvietei. Diezin vai pirms kara viņa aptvēra, cik svarīgs izrādīsies viņas izskats. Rīgā Ella Medalje bija tikai vienu gadu. Pārējo savas dzīves daļu viņa bija pavadījusi Kurzemē – Kuldīgā, kur strādāja par skolotāju. Otrajā vācu okupācijas dienā viņa zaudēja vīru Pinhasu; viņu aizveda latviešu pašaizsardzības dalībnieki it kā uz darbiem, bet E. Medalje nekad vairs vīru neredzēja. Viņš varēja būt viens no pirmajiem upuriem Biķerniekos. Ellu

atbrīvoja no darba fabrikā "Spodrība", kur viņa bija strādājusi par mašīnrakstītāju. Ar māsas Zāras palīdzību viņa dabūja darbu ebreju *Bikur–Holim* slimnīcā Rīgā, Maskavas ielā. 1941. g. jūlija beigās viņu kopā ar māti arestēja un ieslodzīja Arāja mītnē Valdemāra ielā, kur viņa kādas trīs nedēļas strādāja par mājkalpotāju, tīrīja dārzeņus un mizoja kartupeļus. Viņas māti aizveda. Laikā, kad viņa dzīvoja un strādāja Valdemāra ielā, Ella redzēja daudzus Arāja vīrus, ieskaitot pašu V. Arāju un H. Cukuru. Pēc kara viņa kļuva par ļoti svarīgu un ticamu liecinieci kara noziegumu prāvās, ieskaitot Arāja tiesas procesu. Pēc *Bikur–Holim* slimnīcas sagrāves māsas pārcēlās uz geto Ludzas ielā, netālu no *Lina Hazedek* slimnīcas, kur viņas strādāja.

29. novembrī Ella atsaucās uz aicinājumu pieteikties šuvējām, lai gan viņai īpašas šuvējas prasmes nebija. Viņas grupa Termiņcietumā ieradās vēlu naktī un gaidīja tur līdz aptuveni 5. decembrim. Tāpat kā Frīdu Mihelsoni, galīgajā sijāšanā viņu izbrāķēja un apmēram divas dienas pirms otrās akcijas nosūtīja atpakaļ uz geto. Tas vairs nebija tas geto, ko viņa bija atstājusi. Visur bija redzamas notikušās vardarbības pēdas, daudzu viņas draugu tur vairs nebija, pat slimnīcas personāls bija samazinājies grautiņa laikā. "Mēs vairs nebijām cilvēki, tikai ēnas," rakstīja Ella. "Viss mums visapkārt atgādināja lopkautuvi, norādot uz vēl vienu asinspirti, kas nāks." 8. decembrī slimnīcas palīgpersonāls saņēma pavēli sagatavot slimos evakuācijai. Ap pusdienlaiku slimnīcā ieradās vairāki esesieši un pārbaudīja katru kaktu un spraugu. Viens no viņiem kliedza: "Nekavējoties ārā, vai es šaušu." Uz ielas stāvēja divas kravas automašīnas, kas bija domātas slimnīcas personāla transportēšanai. Ella piegāja pie šofera – veselīga izskata gara auguma latvieša un klusi viņam jautāja: "Kur jūs mūs vedīsiet?" Viņš aizgriezās un sāka raudāt. "Uz nošaušanu... Visu rītu es jau vedu mūsu cilvēkus uz turieni." Sākās necaurredzama sniega vētra, esesietis atstāja slimnīcu. Ar šautenes stobru viņš iegrūda pēdējos mašīnā, aiztaisīja bortu, un mašīna sāka braukt uz Rumbulu.

Smagā mašīna apstājās pie bruņotu vīru sienas, kas bija izveidojusi barjeru uz šosejas netālu no Rumbulas priedēm. Šaušana bija skaidri sadzirdama. Cilvēku straume ātri plūda uz piltuves pusi. E. Medalje pazaudēja no redzesloka savu māsu, un viņu satvēra straume. "Cilvēki, kurus bija pārņēmusi nenovēršamības un neizbēgamības sajūta, traucās uz priekšu ātrā straumē neprotestējot." Sargi stāvēja rindā tikai dažu soļu atstatumā cits no cita. Tur atradās koka kaste, kurā tika vāktas vērtslietas. Vēl tur bija kaudze ar kažokādām, mēteļiem un polsterētām jakām. Tad nāca apavu grēda, tālāk – galvassegas, un pēc tam jau stāvēja cilvēki apakšveļā.

> Neapzinoties, kas var notikt, es mehāniski novilku mēteli un noliecos, lai to noliktu, kad piepeši sajutu stindzinošas sāpes no sitiena pa muguru. Nokritu, un uz brīdi mana apziņa kļuva apbrīnojami skaidra. Manī pamodās pašsaglabāšanās instinkts un lika saprast: "Dzīvība sāk tevi atstāt! Tagad vai nekad! Ja tu nedarīsi neko tagad, nonāksi kapā!".. Pielēcu kājās un pieskrēju pie tuvākā sarga, kurš bija no Pērkoņkrusta [domāts kāds Arāja cilvēks. – *A.E.*] un bija

mūs arī agrāk bieži apsargājis. Viņš bija līķa bālumā un tikko varēja noturēt rokā "nagaiku". Viņš acīmredzot bija vēmis. Satvēru viņu aiz rokas un lūdzos: "Glābiet mani! Jūs zināt, ka neesmu žīdiete!" Atbildes vietā viņš kaut ko nesaprotamu nomurmināja un norādīja uz policistu grupu, kuriem viņš droši vien bija padots: "Runā ar tiem augstākiem!" Pieskrēju pie viņiem. Benžu vadonis V. Arājs sāka uz mani cieši skatīties. Viņa seja bija izķēmota, un viņš, drausmīgi piedzēries, zvārojās uz priekšu un atpakaļ. No manis izlauzās kliedziens: "Es neesmu žīdiete!" Drebēju kā drudzī. Arājs mani atgainīja: "Te ir tikai žīdi! Šodien jāplūst žīdu asinīm!"..

Skrēju atpakaļ pie sarga. Viņš norādīja uz augstāku vācu virsnieku grupu. Viņi tur stāvēja un noskatījās. Daži fotografēja.. Kad tuvojos, viņi izbrīnīti pagriezās pret mani un nopētīja ar aukstiem, izvairīgiem skatieniem, un gaidīja, ko teikšu. No grupas atdalījās kāds pašapzinīga izskata esesieties un nāca man pretī. Kad viņš bija pienācis tikai dažu soļu attālumā, vārdi izlauzās no manis: "Es neesmu žīdiete!" – "Kāpēc tad esi šeit?" – "Mans vīrs bija žīds." – "Ja tu mums melo, meitēn, nošausim tevi rīt." SS vīrs deva ātru pavēli sargam, kurš padeva man mēteli un nostādīja mani blakus kādai sievietei kažokā. Tā bija jauna sieviete no Liepājas, apmēram 20 gadu veca blondīne, kura pirms pāris nedēļām geto bija dzemdējusi bērnu. Pie šaušanas bedrēm viņa, tāpat kā es, bija teikusi, ka ir latviete. Bērns viņai bija jāatdod bendēm. Pēc vācu rasu likuma, ja tēvs ir ebrejs, tad arī bērns ir ebrejs, kuru pienākas nogalināt. Viņa bija atdevusi mazuli kādai izģērbtai sievietei bedru tuvumā.. Cilvēku plūsma kļuva lēnāka, asinspirts tuvojās beigām. Kāds mūs pasauca un apsardzes pavadībā aizvadīja līdz šosejai. Mums bija jākāpj PKW. Divas sievietes tur jau sēdēja – viena bija 17 gadu veca meitene ar izraudātām acīm, otra sieviete ap 30. Ilgi mums nebija jāgaida. Sāka tumst. Šāvieni mežā kļuva aizvien retāki, un tad iestājās pilnīgs klusums.. Mašīnas durvis atvērās, un pie stūres nosēdās Cukurs. Viņš iededza gaismas un paskatījās uz mums visām. Uz brīdi viņa acis apstājās pie manis. Droši vien viņš mani atcerējās. Aiz bailēm sastingu. Atcerējos, ka reiz štāba virtuvē viņš man teica: "Tu pavisam neizskaties pēc žīdietes. Tev būtu jādzīvo pilsētā kopā ar citiem vai jāpārceļas uz laukiem." .. Viņš mūs aizveda uz Jekelna mītni vecpilsētā, ieveda pagrabam līdzīgā istabā un ieslēdza.

Jaunā meitene bija latviete, kuru bija adoptējis un uzaudzinājis kāds ebreju pāris. Pārējās trīs sievietes bija ebrejietes un bija sargiem melojušas. 30 gadu vecā sieviete bija kapteiņa Skujas bijusī sieva. Viņas otrais vīrs bija ebrejs. Nākamajā rītā F. Jekelns pats pratināja šīs trīs sievietes. E. Medalje un jaunā meitene tirdīšanu pārcieta. Izsauca kapteini Skuju un izjautāja par viņa bijušo sievu – viņš teica patiesību, un tas lēma sievieti nāvei. Blondīne no Liepājas iekrita citā slazdā. F. Jekelns vaicāja, ko dara viņas vīrs, un sieviete atbildēja, ka viņš ir Tartu universitātes students.

"Un ko viņš studē?" jautāja Jekelns.

"Žīdu reliģiju."

"Ko, ko tu teici?"

"Žīdu reliģiju, žīdu likumus, lai kļūtu par rabīnu."

"Rabīns. Kādi mēsli! Žīdu likumi!"..

"Viņa ir pārāk pilna ar žīdisma garu," – tāds bija Jekelna spriedums.[86]

Izmisumā E. Medalje sacīja, ka no radiniekiem Tukumā var dabūt apliecinājumu par savu ārisko izcelšanos. Viņa atcerējās savu kaimiņieni Tukumā Trīni Hartmani, kuras meitas vārds, tāpat kā viņai, bija Gūtmane. Divdesmit gadu viņas bija dzīvojušas blakus. Viņai pavēlēja atnest dzimšanas apliecību un atbrīvoja no apcietinājuma. Nākamajā dienā E. Medalje brauca uz Tukumu, ietinusies zemnieces lakatā un uzlikusi tumšas brilles, no stacijas devās uz Hartmaņa kundzes māju Pasta ielā 6. Hartmaņa kundze liecināja, ka Ella ir viņas brāļameita, tīrasiņīga āriete. Uz šīs liecības pamata Rīgas prefektūrā viņa dabūja Latvijas pasi. Ellas ceļš uz brīvību nebija viegls. 1945. g. viņa nonāca Vācijā, bet galu galā atgriezās Rīgā un atguva savu dzīvokli Tomsona ielā 13. Pēc kara Ella Medalje apprecējās atkal, un viņai bija divas meitas.[87]

Matīss Lutriņš

Vienpadsmit mājas tālāk no E. Medaljes Tomsona ielā 2 dzīvoja mehāniķis Matīss Lutriņš. No brīnumainajiem izdzīvojušo stāstiem viņējais ir vispārsteidzošākais, jo M. Lutriņu izglāba tā pati Arāja komanda, kas bija atbildīga par desmitiem tūkstošu ebreju noslepkavošanu.

Vācu okupācijas laikā M. Lutriņš kopā ar savu sievu, māti un sakropļoto tēvu dzīvoja Mellužos. Drīz pēc okupācijas, jūlija sākumā, dzīvoklī ieradās latviešu pašaizsardzības cilvēki un aizveda viņu uz Dubultu policijas iecirkni. No turienes viņš tika aizvests uz Arāja mītni Valdemāra ielā 19 un ieslodzīts pagrabā. Nākamajā dienā M. Lutriņu lika strādāt garāžā, labot mašīnas un pildīt sētnieka darbus. Pēc dažām dienām viņš saņēma caurlaidi, kas ļāva viņam naktī atgriezties mājās. Tā kā ebrejiem bija aizliegts braukt ar tramvaju vai iet pa trotuāru, tad, lai katru rītu un vakaru tiktu pāri Daugavai, vajadzēja daudz laika. Strādājot garāžā, Matīss Lutriņš sadraudzējās ar dažiem šoferiem un mehāniķiem. Oktobrī viņu nosūtīja uz geto, kur viņš Mazajā Kalna ielā atrada istabu saviem vecākiem un sievai. M. Lutriņš turpināja strādāt Arāja garāžā, un viņa sieva atrada darbu geto. 8. decembrī Lutriņš un viņa ģimene nokļuva Rumbulas akcijas tīklos. Viņš tika atšķirts no vecākiem, kuri palika geto, un kopā ar sievu devās uz Rumbulas priedēm.

Mežā visi tikām dzīti vienā virzienā, kur katram lika izģērbties. Es biju kopā ar sievu. Ieraudzīju mašīnu un šoferi no Arāja komandas, kur biju strādājis. Transportlīdzeklis bija paredzēts nogalināto cilvēku drēbju aizvešanai. Sāku lūgt šoferi, lai paslēpj mani zem drēbēm. Kopā ar sievu ierāpos kravas mašīnā, un piedzēries

policists mūs prasmīgi noklāja ar drēbēm. Tikām aizvesti atpakaļ uz Valdemāra ielu 19, kur tika nogādāti arī nogalināto apģērbi..

Nākamajā dienā atgriezos darbā Arāja komandas mītnē. Manai sievai ierādīja darbu virtuvē, lai gan ne pie ēdienu gatavošanas. Viņai bieži vajadzēja mazgāt traukus un tīrīt grīdu. Mums ierādīja kādu mazu istabiņu, kur dzīvot. Nekur iziet nebija atļauts. Neatceros, cik ilgi mēs tur nodzīvojām. Pāris dienu vēlāk garāžā ieradās Arājs un jautāja: "Kur ir tas žīds, kas izbēga no nošaušanas?" Arājs skatījās uz mani, smējās un, neko vairāk neteicis, aizgāja.. Tad Arāja komanda kopā ar visu tai piederošo mantību pārcēlās uz kara skolu Krišjāņa Barona ielā. Arī tur mums pagrabstāvā ierādīja mazu istabiņu, un mēs strādājām – es – garāžā, mana sieva – virtuvē. Pēc kāda laika ieradās divi vācieši un mūs arestēja. Mani aizveda uz mazo geto. Kopš tā laika sievu vairs neesmu redzējis. Acīmredzot viņa tika nogalināta.[88]

Dažas dienas pēc ierašanās geto M. Lutriņu aizveda uz Ūdens ielu Daugavas otrajā krastā, kur atradās ādu rūpnīca un kur bija arī smago automašīnu garāža. Tur viņu izvietoja kopā ar 600 citiem ebreju vīriešiem un sievietēm.

Rumbulā nogalināto cilvēku skaits

Kopumā par to, cik cilvēku tika nogalināts Rumbulā, lielu nesaskaņu nav. Šie skaitļi svārstās no 20 000, ko savā tiesas prāvā minējis F. Jekelns, līdz Maksa Kaufmana nosauktajiem 30 000. Var droši teikt, ka 30. novembrī un 8. decembrī gāja bojā gandrīz 25 000 cilvēku, no kuriem 24 000 bija Latvijas ebreji.

Šis skaits ticis aplēsts dažādi: 1) pirms šaušanas Rumbulā geto bija ap 29 000 ebreju. Apmēram 5000 (vairāk nekā 4500 vīriešu un 500 sieviešu) paturēja darbam, tātad paliek ap 24 000; 2) abās slepkavošanas dienās no plkst. 6 rītā līdz plkst. 12 dienā ik pa pusstundai no geto uz Rumbulu tika sūtītas 1000 cilvēku lielas kolonnas – atkal kopā iznāk ap 24 000; 3) pēc šaušanām F. Jekelns bija teicis P. Degenhartam, ka Rumbulā izlietoti 22 000 patronu. Ņemot vērā, ka šajās divās dienās vairāk nekā 1000 cilvēku tika nogalināts jau geto un pa ceļam uz Rumbulu, tad skaitlis atkal iznāk tikai nedaudz mazāks par 24 000. Pie nogalinātajiem 24 000 Latvijas ebreju vēl jāpieskaita 1000 Vācijas ebreju, kurus šeit iznīcināja 30. novembra rītā.[89]

Hamburgas tiesa bija pārliecināta, ka 30. novembra vakarā visa Rīga zināja par slaktiņu un ka pilsētā visi par to runāja. F. Jānke pat liecināja, ka dzirdējis radiopārraides – vienu vācu valodā no Maskavas un BBC no Londonas, kurās ziņots par slepkavošanu Rumbulā. Izskatās, ka F. Jānke ir vienīgais, kas šādas pārraides dzirdējis. Ja par to ziņojis BBC, tad tā būtu bijusi pirmā informācija par ebreju iznīcināšanu, kas sasniegusi Rietumus.[90] Jautājot par to, cik daudzi latvieši ir zinājuši par Rumbulu, atbilde ir neskaidra. Protams, ka daudzi latvieši zināja par Rumbulas akciju, jo tajā piedalījās latviešu policisti. Bet ir apbrīnojami, cik daudzi Rīgas iedzīvotāji par to

nezināja.[91] Izskatās, ka policija šo informāciju neizplatīja tik plaši, kā domāja vācieši. Līķu dedzināšana, ko 1943. g. pavēlēja izdarīt H. Himlers, piesaistīja vairāk uzmanības dūmu un smakas dēļ.[92] Dedzināšanu veica ļoti slepeni. (Pastāv uzskats, ka ebreju vīrieši, kam bija pavēlēts veikt līķu atrakšanu un dedzināšanu, pēc šī darba pabeigšanas tika nogalināti.[93]) Tā kā Rumbulas bedres atradās apmēram 100 m no dzelzceļa līnijas, smaku no tiem, kas ieceļoja Rīgā un izceļoja no tās, noslēpt nevarēja.

Rumbulas atgūšana

Otrās padomju okupācijas laikā Latvijā ebreju kultūras apspiešana, kas jau iesākās 1940. g., turpinājās.[94] Rumbula nebija tas notikums, ko padomju vara gribēja pieminēt. Līdz 1960. g. Rumbulas notikuma vieta bija pilnīgi novārtā pamesta un aizaugusi. Tikai 1961. g. Rīgas ebreju jaunieši sāka Rumbulas apkārtnes izpēti.[95] Tika atrasti apdeguši kauli un citas slaktiņa paliekas.[96] Apvidus bija īpaši izrakņāts, jo 1943.–1944. g. nacisti daļu upuru izraka, lai sadedzinātu.

Rumbula Rīgas ebreju jauniešus mudināja rīkoties, par spīti oficiālās varas brīdinājumiem, tā kļuva par viņu iknedēļas pulcēšanās vietu. Lai novērstu uzmanību no Rumbulas, komunistu ierēdņi 1962. g. noorganizēja mītiņu nacistu upuru atcerei Biķerniekos. Oficiālajā mītiņā runās tika pieminēti "fašisma upuri", ebreju vārds minēts netika. Tā vietā, lai kustību apklusinātu, šī pļauka ebreju upuru piemiņai uzjundīja aktivitātes Rumbulā. 1963. g. apmēram 500 jaunu ebreju katru nedēļu strādāja, lai attīrītu Rumbulas akcijas vietu. Šodien apbedījumu vieta atgādina mazu, ēnainu parku priežu meža vidū ar glītām taciņām un uzkalniņiem, kas izveidoti, lai norādītu bedru vietas. Pie ieejas šajā vietā novietota vienkārša plāksne ar sirpi un āmuru augšējā stūrī un latviešu, krievu valodā un jidišā iegravētu uzrakstu: "Fašisma upuriem, 1941–1944". Rīgas ebreju vidū šis piemineklis tiek dēvēts par "āriešu kompromisu"[97].

Pirms "āriešu kompromisa" bijuši vēl citi mēģinājumi celt pieminekli. Vispirms tika izveidots dzeloņstiepļu *Mogen David*, bet to aizliedza. 1963. g. kapu vietā tika novietota pēc ebreju mākslinieka Jozefa Kuzkovska projekta veidota četrus metrus augsta koka statuja. Melnbaltā statuja ar nosaukumu "Ebrejs" attēloja vīrieti ar paceltu dūri, kas izskatījās kā raušamies ārā no zemes. Varas orgāni sāka uzdot jautājumus par paceltās dūres nozīmi. Šis žests bija divdomīgs. Pēc tam kad šī statuja kādus sešus mēnešus bija nostāvējusi, tā kādā naktī pazuda.[98] Tad ebreji ierosināja uzlikt akmens plāksni ar uzrakstu jidišā: "Fašisma upuriem, 1941"; bet to noraidīja, un tika panākts "āriešu kompromiss".

Iespējams, ka piemiņa Rumbulas masu slepkavībām visspēcīgāk izpaužas izjustajā Ojāra Vācieša dzejolī, kuru nu jau mirušais dzejnieks uzrakstīja 1964. gadā.[99]

24. att. Padomju varas laikā veidotā piemiņas plāksne ebreju masu slepkavības vietā Rumbulā

Rumbula

Mežam es gar pašām acīm eju,
Priežu skropstas man gar plecu švīkst.
Nopūšas zem kājām cinis mīksts...

Tās ir vienīgās skaņas,
Un es apstājos,
Lai nav nevienas.

Un vairs nevaru apturēt
Dambi,
Ko pārrāvis skatiens.

Kliedzienu pilns mežs,
Kliedzienu pilns mežs.

Kliedz
Uz priežu stumbriem sastingušie
Šermuļi –
Šausmās raupja padarītā
Miza.

Kliedz
Virs dzīviem apraktajiem bērtie
Uzkalni –
Vēl līdz rītam kustējušie
Ciņi.

Pulss man dauzās
Un šo mežu cērt –

25. att. Piemiņas akmens ebreju masveida slepkavības vietā Rumbulā

bērzu vārdā, kuri parīt augs,
bērnu vārdā, kuri parīt nāks,
lūpu vārdā, kuras negrib kliegt,
vārdu vārdā, kuri negrib mirt.

Un es mežam sejā
Tagad pats jau kliedzu:
Tāda tevis šodien nevajaga! –

Kā zaļš krāteris mežs mani apņem,
Zaļa, nikna balss
Kā strāva iet caur mani:
– Tev gar manām acīm
Nebūs promenādēt!

Tev gar manām skropstām
Nebūs tīksmināties!
Tev ar maniem ciņiem
Nebūs mierināties! –

Lai nav visi zemes meži tādi,
Es te stāvu Rumbulā kā kliedziens,
Zaļgans šausmu krāteris starp druvām.

Katrs, kas ir manī kāju spēris,
Kļūst par manu mēli,
Manu liesmu.
Esi manī ienācis –
Un kliedz!

Atsauces un skaidrojumi

1 V. Štālekers, pēc viņa adjutanta Dr. Emīla Finberga apgalvojuma, kāroja pēc Bruņinieka krusta *(Ritterkreutz)*, kuru viņš varēja nopelnīt tikai par piedalīšanos kaujās. Sk.: Arājs Trial Records: deposition, 13 January 1960, SB I, p. 43.

2 Pašnāvībā mirušā Hansa Ādolfa Prīcmana loma nav pētīta vai izskaidrota.

3 Hilberg R., *The Destruction of European Jews*, p. 297, 298.

4 Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke u.a., 1973, p. 54. 1946. g. nopratināšanas laikā Rīgā F. Jekelns pastāstīja par savu sarunu ar H. Himleru. F. Jekelna pratināšanas teksts krievu valodā atrodams F. Jānkes protokolos (1276. lpp.). F. Jekelna teiktais atstāstīts arī izdevumā *Tiesas prāva* (108. lpp.).

5 Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 567.

6 H. Lozes versija par šo sadursmi izklāstīta: Landgericht Hamburg: in der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a., Hamburg, 18. April 1950, p. 4. Sk. arī: Arājs Trial Records, p. 2240–2253. Cik lielu nezināšanu par Rīgas ebreju iznīcināšanas plāniem varēja izrādīt H. Loze, teikt ir problemātiski. Tomēr ir skaidrs, ka pavēle par ebreju nogalināšanu negāja caur viņu.

7 Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke, S. 54.

8 Pavēli par Rīgas ebreju iznīcināšanu pētījis arī Dž. Flemings darbā *Hitler and the Final Solution*, sk. 7. un 8. nodaļu.

9 Pēc V. Arāja teiktā, F. Jekelns nebija latviešu draugs. Ja arī viņš būtu runājis ar kādu no latviešiem, tad vienam no viņiem vajadzēja būt R. Štiglicam.

10 Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke, S. 55, 69.

11 Landgericht Hamburg: Jahnke's Trial Records, deposition of Paul (Herbert, Georg, Wolfgang) Degenhart. P. Degenharts ir galvenais liecību avots par to, kādi ieroči tika lietoti. Cinglers savā liecībā saka, ka viņam bijis somu ierocis, bet, ja vien somi nav lietojuši tādus pašus ieročus kā krievi, tad, pēc manām domām, viņš kļūdās. Sk.: Zingler deposition, p. 6; Arājs Trial Records, p. 2133 a.

12 Arājs Trial Records: depositon of Degenhart in the Arājs files, Hamburg, p. 11952–11961. Hamburgas prāvas dokumentos atrodamas plašas P. Degenharta liecības, tāpēc ka apsūdzība tika gatavota arī pret viņu, lai gan tā nekad neguva piepildījumu. Sk. arī: Landgericht Hamburg: indictment (1971) of Oberwinder, Jahnke, Tuchel, Hemicker, Neumann and Draeger, p. 22.

13 O. Olendorfs domāja, ka F. Jekelna metode nav pieņemama, jo, tā kā šāda veida operācija nepieļauj ne mazāko atteikšanās iespēju, tiktu padarīti nežēlīgi tie, kam vajadzēja iznīcināt. Sk.: Nürnberg: Einsatzgruppen Case, p. 311.

14 30. novembrī saule lēca plkst. 8.33 un norietēja plkst. 15.26.

15 Plānošanas laikā F. Jekelnam vajadzēja ņemt vērā kādus no sekojošiem apsvērumiem: 1) sargu rindas izvietošanai abās ceļa malās 10 km garumā apmēram 100 m attālumā citu no cita vajadzētu ap 200 vīru; 2) 1000 cilvēku liela kolonna rindās pa pieci izstieptos ap 300 m garumā, tās apsardzei ik pa 12 m abās pusēs vajadzētu 50 vīru katrai kolonnai. Pareizinot ar apmēram 12 kolonnām, šīs apsardzes dalībnieku kopskaits būtu 600. F. Jekelns bija nodomājis izmantot tos pašus sargus atkārtoti, bet, ņemot vērā īso dienas gaišo laiku, tikai pirmo divu vai trīs kolonnu apsardzi varētu izmantot atkārtoti. Pirmā kolonna sasniedza iznīcināšanas vietu ap plkst. 9.00, kas nozīmē, ka tās apsardze varēja nokļūt atpakaļ geto, visagrākais, līdz apmēram 10.30. Pēdējā kolonna atstāja geto plkst. 12.00 dienā, tādējādi sasniedzot Rumbulu ap 15.00 pēcpusdienā, pusstundu pirms saulrieta. Cik daudz apsardze tika izmantota atkārtoti, kā to bija plānojis F. Jekelns, nav zināms. Iznīcināšanas vietā bija nepieciešams šāda apmēra darbaspēks:

a) apmēram 250 m gara dubultierinda, kas darbojās kā piltuve, pa kuru cilvēkus ātri nogādāja uz bedrēm. Ierindai būtu vajadzējis vismaz 200 vīru, b) zināms daudzums sargu bija nepieciešams gar iznīcināšanas vietas malām, lai novērstu upuru bēgšanu un apsargātu vietu no uzbrukuma no ārpuses. Tam būtu nepieciešams vēl ap 100 vīru. Geto galā, iespējams, būtu vajadzējis vēl kādus 200–300; 3) geto latviešu apsardzē, kas turpināja veikt savus pienākumus aiz žoga, ietilpa apmēram 80 cilvēku. 30. novembrī un 8. decembrī to, iespējams, pastiprināja ar vēl kādiem 80 vīriem, kas kopā bija 160; 4) geto iekšienē brigādēs, kas gāja pa mājām, lai dzītu ebrejus uz ielas un organizētu kolonnās, vajadzēja būt ne mazāk par 150 vīriem; 5) viņu skaitam varbūt jāpieskaita vēl kādi 80 cilvēki, kas ietilpa ebreju policijas spēkos, kurus izmantoja cilvēku izdzīšanai no mājokļiem. To visu saskaitot, iznāk, ka akcijā piedalījās no 1700 līdz 1800 cilvēkiem.

16 Ernsta Hemikera liecību sk.: Landgericht Hamburg: indictment of Oberwinder et al., p. 133–136.

17 Novembra beigās ("kad bija ļoti auksts") Osvaldam Lipānam pavēlēja apsargāt krievu karagūstekņus, kas raka bedres. Tajā laikā viņš dienēja 6. rotā Annas ielā. O. Lipāns atceras, ka bedres bija 13–15 m garas, 10–12 m platas un 5 m dziļas. Viņš atceras, ka operāciju uzraudzīja un vadīja vairāki vācieši. Viņam nestāstīja, kādam nolūkam bedres domātas, lai gan pēc vairākām dienām, kad viņš atkal strādāja šajā apkārtnē, O. Lipāns dzirdēja nepārtrauktus šāvienus, kas nāca no tās puses, kur bija raktas bedres. Tad viņš arī uzzināja, ka nošauti geto ebreji. 1942. g. 26. maijā O. Lipāns iestājās Arāja komandā. Sk.: Arājs Trial Records: deposition of Lipāns, Rīga, 12 April 1976, p. 4882–4887.

18 Arājs Trial Records: deposition of Zingler, p. 2133 a. Sk. arī: Landgericht Hamburg: indictment of Oberwinder et al., p. 61.

19 Landgericht Hamburg: indictment of Oberwinder et al., p. 62, 63.

20 Savā tiesas prāvā F. Jekelns liecināja, ka iznīcināšanu veica 10–12 vīru. Citiem vārdiem sakot, meklētās rezerves viņš nebija atradis.

21 Arājs Trial Records: deposition of Botor, 26 October 1977, p. 9227, 9228.

22 Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke u.a., S. 124. Millers bija atbildīgs par transportu abās Rumbulas akcijas dienās.

23 Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke u.a.

24 Saskaņā ar kādu latviešu avotu lielākām akcijām F. Jekelnam bija pieejami pieci vācu policijas pulki (9., 15., 16., 17. no armijas grupējuma *Nord*) un pieci bataljoni. Katrā vācu SS un policijas dienesta izvietojuma vietā bija vismaz viens žandarmērijas vads (37 vīri). Sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 32. lpp.

25 Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke u.a., S. 61.

26 Turpat.

27 Turpat.

28 Turpat, arī Obervindera u.c. apsūdzība, 67., 68. lpp.

29 Turpat, 62., 67., 68. lpp.

30 Turpat.

31 Iecirkņu policiju kontrolēja Annas iela, R. Štiglics un vācieši. Ernsts Neimans liecināja, ka viņam ar R. Štiglicu bijušas vairākas sarunas par Rumbulas akciju un ka R. Štiglics parasti sniedza ziņojumus SD. Pēc E. Neimana teiktā, R. Štiglics uz Rumbulu bija komandējis 300 vīru. Sk.: Arājs Trial Records: deposition of Ernst Neumann, 16 March 1964, SB I, p. 82.

32 Ēriks Pārups atceras, ka iecirkņu policisti viņam stāstījuši, ka pavēli būt gatavībā 30. novembra rītā viņi saņēmuši no R. Oša. Taču vairāki vācieši liecināja, ka viņi bijuši tie, kas nodevuši pavēli iecirkņiem. Vilis

Hāzners stāstīja, ka 30. novembrī pavēli devis R. Osis, bet 7. decembrī R. Osis dot pavēli atteicies un visu šo lietu savās rokās ņēmuši vācieši.

33 Arājs Trial Records: deposition of Pēteris Stankēvičs, 16 January 1945, p. 9359–9363.

34 Eglīte O., *Ēnas purvā*, 27. lpp. O. Eglīte stāsta, ka par rakstiski izdoto pavēli uzzinājis no K. Upelnieka. Pēc O. Eglītes uzskata, J. Veide bija pastāvējis uz to, lai SS brigādefīrers un policijas ģenerālmajors V. Šrēders dotu viņam pavēli rakstveidā, ko V. Šrēders arī izdarījis.

35 Arājs Trial Records. Nopratināšanā P. Degenharts pastāvēja uz to, ka F. Jekelna štatā divas pakāpes par viņu augstāks bijis kāds oberfīrers Neirats, kurš bijis F. Jekelna pavēļu galvenais organizētājs un tālākdevējs. Tomēr neviens no Rumbulas akcijas tiesas procesa lieciniekiem Neiratu nav nosaucis, bet izskatās, ka visi atceras P. Degenhartu.

36 Vedekindu kā šaušanu dalībnieku atceras kā P. Degenharts, tā Cinglers.

37 Landgericht Hamburg: indictment of Oberwinder, Jahnke, Tuchel, Hemicker, Neumann and Draeger, p.136–162.

38 Turpat, 70. lpp.

39 Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke u.a., S. 124.

40 Rumbulas akcija nebija V. Arāja lietas izmeklēšanas centrā, prokurori arī īpaši necentās piesaistīt V. Arāju šim notikumam.

41 Patiesībā iesaucamo rezervē bija ļoti maz cilvēku. Viens bataljons, kas sastāvēja no 470 vīriem, bija devies uz fronti 22. oktobrī, un tādējādi rezervē tajā laikā varbūt nebija vairāk par 250 vīriem – 8., 9. un 10. rota. Daži no šiem cilvēkiem varēja būt pildījuši kādus uzdevumus Rumbulas akcijā, bet ierakstu par to nav.

42 Ja arī R. Osis būtu ņēmis kādu līdzi, tad tas būtu bijis viņa adjutants kapteinis Vilis Hāzners, bet nav pierādījumu, ka V. Hāzners kādā no sanāksmēm būtu piedalījies. 1976. g. ASV Tieslietu departaments apsūdzēja V. Hāzneru kara noziegumos, taču pierādījumi netika atrasti.

43 Rīgas latviešu kārtības dienesta pavēles, Latvijas Centrālās padomes lietas atrodas Hūvera kara, revolūcijas un miera institūta *(Hoover Institution on War, Revolution, and Peace)* arhīvos.

44 Iemesli, kāpēc tika nodibināts mazais geto, ir neskaidri. Vai H. Himlers pavēlēja F. Jekelnam noslēgt ar H. Lozi darījumu? Vai Vērmahts piedalījās lēmuma pieņemšanā?

45 Michelson F., *I Survived Rumbuli*, p. 74.

46 Turpat, 74., 75. lpp.

47 Pēc F. Mihelsones stāstījuma sieviešu – šuvēju meklēšana notika pēc pirmās akcijas. Turpat, 80. lpp.

48 Par mazo geto stāstīts daudzviet, visprecīzākais izklāsts atrodams: Landgericht Hamburg: indictment of Oberwinder et al., p. 70–72.

49 Rīgas policijas ierēdņu 1941. g. 15. septembra sēdes protokolu sk.: LVVA, P–998. f., 1. apr., 1. l. Jāatzīmē, ka tajā laikā tika īstenots H. Lozes plāns.

50 Varētu būt, ka faktiski tika izcirstas divas izejas, viena – Līksnas ielas galā, otra – Ludzas ielas galā. Džeka Efrata 1990. g. maija vēstulē šāda iespēja pieļauta.

51 Dokumenti dod dažādus atstāstus par Cukura un Arāja vīru darbībām geto. Sk.: Landgericht Hamburg: deposition of Joseph Berman, 18 January 1952.

52 Arājs Trial Records: deposition of Jānis Franks-Pranks, 5 April 1976, p. 4743.

53 Pretošanās aspektu uzsver Irina Saburova, sk.: Yad Vashem Archive, "Bericht über Rigaer ghetto", deposition of Saburowa, October 1954, o2/371.

54 Par H. Cukuru ļoti ticams ir Ārona Prella izklāsts, kas pierakstīts Rīgā 197? (datums nesalasāms) gadā, sk.: Arājs Trial Records, p. 7188–7192. H. Cukurs no visiem latviešu SD vīriem bija visatpazīstamākais.

[55] Visās Arāja komandas locekļu liecībās norādīts tas, ka 1941. g. viņiem automātisko ieroču nebija un viņus neapmācīja tos lietot. Ja arī automātiskie ieroči geto iekšienē tika lietoti, tad diez vai to darīja Arāja komandas vīri.

[56] Bija divi maršruti, pa kuriem ebrejus veda ārā no geto: dažas kolonnas gāja taisni pa Ludzas ielu ārā no geto, citas nogriezās pa kreisi uz Līksnas ielu, tad šķērsoja Virsaišu ielu, Tējas ielu, garām Vecajiem ebreju kapiem pa kreisi un pa caurumu žogā izgāja uz Žīdu ielas. Žīdu iela nav garāka par simt soļiem un atduras Maskavas ielā, kas bija sākums ceļam uz Rumbulu.

[57] Saruna ar Džeku Efratu 1987. g. 29. decembrī. Sk. arī: Arājs Trial Records: deposition of Robert Levi, 18 March 1976. R. Levi dzīvoja mazajā geto Ludzas ielas stūrī.

[58] Michelson F., *I Survived Rumbuli*, p. 77.

[59] Turpat, 78. lpp.

[60] Arājs Trial Records: deposition of Pēteris Stankēvičs, 16 January 1945, p. 9359.

[61] Arājs Trial Records: deposition of Jānis Franks-Pranks, 5 April 1976, p. 4743.

[62] Pēc šī notikuma Pormales kundzes mātes nervi bija tik saspringti, ka nākamajā dienā viņa apmeklēja dzelzceļnieku slimnīcu Rīgā (saruna ar Pormales kundzi 1990. g. 14. aprīlī). Pormaļa kungs, kas atcerējās savas sievasmātes stāstu, papildināja to ar vairākām detaļām.

[63] Leitnants A. Vilnis esot juties kā prātu zaudējis un lūdzis pārvietot viņu uz frontes bataljonu (saruna ar Ē. Pārupu 1990. g. 14. aprīlī).

[64] Legzdiņas kundzes teiktais pēc viņas dēla Džordža Longvorta atstāsta 1990. g. 14. aprīlī.

[65] Tas saskanētu ar Rumbulas stacijas priekšnieka Alberta Baranovska liecību 1944. g. 18. novembrī, sk.: Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 565. A. Baranovskis liecināja, ka jau naktī pirms šaušanām liela ebreju kolonna tikusi dzīta uz Rumbulu un sapulcināta laukā netālu no nošaušanas vietas.

[66] Rīgas SD bija problēma ar izvietošanas vietas atrašanu reiha ebrejiem. Lai gan Berlīnei bija lūgts pārvadājumus pārtraukt, ebreji Rīgā ieradās. Pēc Rīgas ebreju noslepkavošanas vairāk nekā pusi reiha ebreju izvietoja Rīgas geto. Neviena no koncentrācijas nometnēm, kas vēlāk tika izveidota Rīgā un ap to, vēl nebija uzcelta. Papildu citiem avotiem par to netieši liecinājis arī Matīss Lutriņš, sk.: Arājs Trial Records, p. 5679. M. Lutriņš, kas tajā laikā strādāja Arāja komandas garāžā, atceras, ka redzējis tajā ēkā sakrautas Vācijas ebreju drēbes.

[67] Hamburgas prokurori nebija tik pārliecināti, vai V. Arājs un viņa vīri darbojās ierindā pirmajā dienā, bet viņi bija droši par to, ka V. Arājs ar saviem cilvēkiem tur bijis otrajā dienā. Hamburgas prokurori bija ļoti piesardzīgi, jo viņi šajā jautājumā nebija pārāk ieinteresēti.

[68] Arājs Trial Records: deposition of Aleksejs Proškovičs, p. 5670.

[69] Liecībā H. Loze saka, ka viņš lūdzis tiesības būt klāt šaušanās un ka viņš uz Rumbulu un atpakaļ braucis kopā ar F. Jekelnu. Tādā gadījumā viņam tur vajadzēja būt visu dienu. Sk.: Landgericht Hamburg: deposition of Lohse in der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a., Hamburg, 18 April 1950, p. 4; Arājs Trial Records, p. 2240–2253.

[70] Rīgas komisāriskais lielvecākais H. Vitroks, kas bija atbildīgs par geto, noliedz, ka zinājis par sagaidāmo iznīcināšanu pirms operācijas. Sk.: Wittrock H., Kommissarischer Oberbürgermeister von Riga, 1941–1944: "Erinnerungen", S. 37.

[71] P. Degenharts izslēdza iespēju, ka K. Heize pats varētu būt sevi ievainojis. Sk.: Arājs Trial Records, p. 11, 959.

[72] Alberta Baranovska 1944. g. 18. novembra liecību sk.: Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 565. Lai gan A. Baranovska liecība visumā izklausās ticama, dažviet, šķiet,

jūtama jautātāju mudinošā ietekme. Pēc viņa liecības šaušana turpinājās varbūt pēc plkst. 19.45 vakarā, bet tad šāva tikai ievainotos, kas, atgūstot samaņu, kustējās bedrē.

[73] Hamburg Landgericht: Urteil gegen Jahnke u.a., S. 75, 76.

[74] Arājs Trial Records: testimony of Robert Levi, 18 March 1976. R. Levi stāsta, ka redzējis kādu vecu sievieti, kas bijusi piesieta pie bērnu ragaviņām. Acīmredzot radinieki bija nodomājuši šo sievieti ņemt līdzi. Viņa bija ievainota, bet vēl elpoja. R. Levi redzējis, kā divi Arāja cilvēki viņu nogalina.

[75] M. Vestermanis strādāja brigādē, kas nogādāja līķus uz kapsētu (saruna ar M. Vestermani 1989. g. 28. jūnijā). Pēc kara komunisti pārveidoja šos kapus par ēnainu parku, nosaucot par Komunistisko brigāžu parku. Ķieģeļu sienu pēc kara nojauca. Tikai 1994. g. šeit tika nolikts akmens par piemiņu tam, ka te bijis mirušo mājoklis.

[76] Arājs Trial Records: Aron Prell, Rīga, June 197? [gads nesalasāms], p. 7188–7192. Ā. Prells arī atceras, ka vedis uz kapiem māti ar bērnu ratiņos.

[77] Zilberman D., *Recht auf Leben: The Story of Ella Medalje*, p. 14; Arājs Trial Records, p. 3281–3306.

[78] Arājs Trial Records: deposition of Paul Botor, 26 October 1977, p. 9229.

[79] Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 565.

[80] Michelson F., *I Survived Rumbuli*, p. 81. Pretēju izklāstu par latviešu reakciju sk.: Kaufmann M., *Die Vernichtung der Juden Lettlands*, S. 10. ("Ārieši, kas dzīvoja mājās ap geto, noraudzījās uz tajā notiekošo ar aukstu vienaldzību.")

[81] Gertrudes Šneideres versiju par ebreju sievietes stāstu sk.: Schneider G., *The Riga Gheto*, p. 37.

[82] Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke u.a., S. 142.

[83] Rīgas policijas arhīvs ir labā kārtībā un dod daudz informācijas, izņemot to, ka trūkst lietas par diviem kritiskajiem mēnešiem – no 1941. g. oktobra vidus līdz decembra vidum.

[84] Michelson F., *I Survived Rumbuli*, p. 88–93. F. Mihelsones stāsts ir atrodams arī dažādos citos kara noziegumu procesu protokolos, ieskaitot arī Arāja prāvu.

[85] Arājs Trial Records: deposition of Ella Medalje, p. 307. E. Medaljes liecību sk.: A. R. Trucis, U.S. Immigration Court, Philadelphia, 1981.

[86] Pēc sievietes aizvešanas F. Jekelns pārējiem teica: "Tā blondā – kas tad tā par ārieti! Viņa atstāj savu bērnu kaut kur mežā, un vīrs viņai ir rabīns. Tā var izturēties tikai žīdiete! Ārietei tas nav pienācīgi!.. ."

[87] Zilberman D., *Recht auf Leben: The Story of Ella Medalje*, p. 1–26; Arājs Trial Records, p. 3281–3306; Medalje deposition, p. 6306–6329.

[88] Arājs Trial Records: deposition of Matīss Lutriņš, p. 5673–5684.

[89] Skaitļi, kurus uzrādījusi G. Šneidere rakstā "The Riga Gheto, 1941–1943" (35., 36. lpp.) un darbā *Journey into Terror*, ievērojami atšķiras no šeit dotajiem.

[90] Tas varētu mudināt papētīt Lielbritānijas Slepenā dienesta šī perioda lietas par to, cik daudz Rietumos zināja par ebreju likteni Austrumos. Jo droši vien, ka tad, ja kaut kur Austrumos būtu bijis kāds britu aģents, kādam no viņiem vajadzēja būt Rīgā. Šķiet neticami, ka briti nezināja par 1941. g. iznīcināšanām Baltijā. Tas pats attiecināms uz Zviedrijas Slepeno dienestu. Pēc neseniem Riharda Breitmana atradumiem angļi uzzināja par ebreju slepkavībām Austrumos 1941. g. jūnijā.

[91] Pēc manis paša veiktās to Rīgas iedzīvotāju aptaujas, kas dzīvo emigrācijā, jāteic, ka puse no viņiem par Rumbulu nezina neko; tikai retais no viņiem zina, ka tāds geto vispār bijis. Tie, kas kaut ko par Rumbulu zina, uzzinājuši to no kāda drauga vai ģimenes locekļa, kam bijuši kontakti policijā.

[92] Arājs Trial Records: deposition of F. Schlesinger, leader of the SD Departament, p. 1392–1407. F. Šlezingers domā, ka tās nodaļas vadītājs, kas veikusi līķu ekshumāciju, bijis Haselbahs. F. Šlezingers atceras, ka

1943. g. augustā pūtis rietumu vējš un "pilsētā nosēdusies drausmīga smaka". Viņš saviem latviešu kolēģiem jautājis, no kurienes nāk šī smaka, un tie smiedamies atbildējuši, ka viņam būtu jāzina, ka tā nāk no ebreju līķu dedzināšanas.

93 Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 569.

94 Schroeter L., *The Last Exodus*, p. 61. Šo faktu apstiprina daudzi citi ārpus PSRS izdotie avoti, sk: Levin N., *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival*, vol. 2, p. 599–614; Rusinek A., *Like a Song. Like a Dream: A Soviet Girl's Quest for Freedom*, p. 251–256; Lazaris V., "The Saga of Jewish Samizdat"; Garber D., "Choir and Drama in Rīga", p. 39–44; Lapid M., "The Memorial at Rumbuli", p. 10–19.

95 M. Lapids rakstā "The Memorial at Rumbuli" Rumbulas epizodi apraksta visdetalizētāk. L. Šroters grāmatā *The Last Exodus* savu versiju balsta uz interviju ar Rīgas cionistu aktīvisti Leu Blineri.

96 Lapid M., "The Memorial at Rumbuli".

97 Rīgas ebrejiem šajā piemineklī nepatika daudzas lietas: 1) tā uzraksts bija trīs valodās. Ebreji gribēja, lai tas būtu tikai ebreju valodā; 2) uz tā bija attēlots sirpis un āmurs; 3) uzrakstā atzīmēts gadaskaitlis 1941–1944. Paplašinot šo laiku līdz 1944. g., nozīmētu, ka piemineklis domāts fašisma upuru piemiņai vispār, nevis ebrejiem vien.

98 Schroeter L., *The Last Exodus*, p. 69; Lapid M., "The Memorial at Rumbuli", p. 16.

99 Vācietis O., *Elpa*, 82.–84. lpp.

IX

Iznīcināšanas pilsētās

Daugavpils

> Atmiņā nāk Dvinska – slavenā Pilsēta un izraēļu māte, ņudzēt ņudzoša no ebrejiem, neticami viesmīlīga, sabiedriskās aktivitātēs kūsājoša. Apziņa, ka tā tikusi apklusināta, izraisa trīsas un drebuļus.
>
> *Moše Amirs*[1]

Daugavpils bija pirmā no lielākajām Latvijas pilsētām, kas krita vācu spēku rokās 1941. g. 26. jūnijā. Pretēji kara laika likumiem abvērs noorganizēja krieviski runājošu vienību, ieģērba to padomju karavīru formastērpos un nosūtīja pāri Daugavai. Tur šai vienībai izdevās paglābt no uzspridzināšanas tiltus.

Daugavpilī sagūstītie ebreji, iespējams, procentuāli cieta mazāk nekā pārējās divās lielākajās pilsētās. 1935. g. Daugavpilī bija 45 160 iedzīvotāju, no kuriem 11 106 (24,6%) bija ebreji.[2] Šī bija otrā lielākā ebreju koncentrēšanās vieta Latvijā; nacistu varas laikā gandrīz 70% no viņiem tika nogalināti. Izdzīvojušo skaits Latgales ebreju vidū varbūt bija lielāks nekā starp Latvijas rietumu daļā dzīvojošiem ebrejiem tāpēc, ka tuvā Padomju Savienības robeža deva lielākas iespējas izbēgt. Pat pēc vācu okupācijas vairāki Latgales ebreji patvērās Baltkrievijas mežos. Ja IeTK spēki nebūtu bloķējuši viņu bēgšanas iespējas uz Padomju Savienību kara pirmajās dienās, tad no iznīcināšanas Daugavpilī būtu izbēdzis vēl vairāk Latgales ebreju.[3]

1935. g. Latgalē dzīvoja apmēram 30% visu Latvijas ebreju un viņi veidoja 5% no Latgales iedzīvotāju kopskaita. No 28 000 Latgales ebreju ap 20 000 tika iznīcināts. Runājot par iznīcināšanu Daugavpilī, ir svarīgi šķirt pilsētu no apriņķa, jo tikai pašā okupācijas sākumā vācu statistika, kas saistīta ar upuriem, dod skaitļus par pilsētu; vēlāk skaitļi attiecināti uz pārveidotajiem apriņķiem. Nacistu noteiktajā Daugavpils apriņķī iekļāva visus pārējos Latgales apriņķus – Ludzas, Rēzeknes un Abrenes (bij. Jaunlatgales). Varam pieņemt, ka no 20 000 Daugavpils tuvumā dzīvojošo ebreju tika iznīcināts ap 13 000, jo ebreji no tuvākās apkārtnes, kā, piemēram, no Krāslavas,[4] iznīcināšanai tika atdzīti uz Daugavpili. Pārējie 7000 Latgales apriņķa Rēzeknes, Ludzas, Līvānu un Varakļānu ebreji tika nogalināti turpat uz vietas. Pēc aprēķiniem, kas balstīti uz einzacgrupas A ziņojumiem, EK 1b jūlija sākumā Daugavpilī iznīcināja 1150 ebreju. Ziņojumi

uzrāda 9012 nogalinātos "līdz 1941. g. augustam"[5], tas ir skaitlis, kas acīmredzot neietver jūlija upurus. Pēc V. Štālekera 1942. g. 1. februāra ziņojuma līdz 1941. g. 9. novembrim tikuši nogalināti 11 034 ebreji,[6] kas neietver tos 950, kuri bija atstāti dzīvi geto kā strādnieki. Turpmākās akcijas notika 1942. g. maijā, kad vēl vismaz 500 ebreju tika nogalināts Mežciema (Poguļanka) tuvumā.

Par Daugavpils ebreju iznīcināšanu mums zināms mazāk, nekā mēs to būtu vēlējušies. Ar Daugavpils briesmu darbiem bija saistītas divas kara noziegumu prāvas: oberšturmbanfīrera Dr. Eriha Ērlingera prāva Karlsrūē, kas aptvēra iznīcināšanu agrīno posmu, un Gintera Taberta prāva Dortmundē, kas attiecās uz 1941. g. novembra un vēlākām slepkavošanām. Neviena no šīm prāvām nesavāca tik daudz pierādījumu un nebija sagatavota tik rūpīgi kā E. Grauela, F. Jānkes un V. Arāja tiesas procesi.

E. Ērlingera akcijas

Sākumā uzdevumu iznīcināt Daugavpils ebrejus saņēma EK 1b, kuru vadīja E. Ērlingers. No visām EG A nodaļām E. Ērlingera vadītajai bija vislielāka pieredze iznīcināšanā. Tā aizsākās ar kara pirmo dienu slepkavošanām Kauņā Lietuvā. Līdz 26. jūnijam viņa teilkomanda bija jau iegājusi Daugavpilī, kur tās galvenie spēki ieradās ap 5. vai 6. jūliju; viena no nodaļām devās uz Rēzekni. Pēc pirmo slaktiņu noorganizēšanas šajās pilsētās nodaļa sekoja 18. armijai uz Ļeņingradu. Ļeņingradas frontē nodaļa guva atelpu no ebreju slepkavošanas, jo šeit viņu bija maz. Pārējās nodaļas līdz 1941. g. oktobrim jau bija iekārtojušās uz palikšanu Baltijā, lai kļūtu par vietējo iedzīvotāju SD uzraugiem, bet 1941.–1942. g. ziemā EK 1b nodaļa tika norīkota uz Minsku, kur bija viena no lielākajām ebreju koncentrēšanās vietām Padomju Savienībā.

Pirmās ebreju slepkavošanas Daugavpilī 1941. g. jūlija sākumā vispilnīgāk hronoloģiskā secībā aprakstītas 16. jūlija biļetenā *Ereignismeldungen* (nr. 24), kura autors, iespējams, ir E. Ērlingers pats.

> Vācu spēki Daugavpili okupēja 26. jūnijā. Nākamo divu vai trīs dienu laikā pilsētas lielākā daļa nodega. Tikai neliela daļa pilsētas tika sagrauta kauju rezultātā. Turpmākās dienās notika tīša dedzināšana. Pirms aiziešanas krievi bija izdevuši proklamāciju, kurā ziņoja par pilsētas nodedzināšanu. Visai droši var teikt, ka žīdi piedalījās pilsētas dedzināšanā. Pirmo trīs dienu laikā šajā aktā tika piekerti pieci žīdi un uz vietas nošauti. No pilsētas saimnieciskai dzīvei nepieciešamiem objektiem elektrostacija bija nodedzināta pilnībā, bet ūdenskrātuve un ūdenstornis tikai sabojāti tā, ka pilsētu ar ūdeni ierobežotā daudzumā apgādāt varēja. Kanalizācijas caurules bija kārtībā. Cilvēki, izņemot dažus palicējus, pilsētu bija atstājuši. Varētu būt, ka ap šo laiku pilsētā būtu iespējams atrast kādus 8000 cilvēkus. Iedzīvotāji pakāpeniski atgriežas. Latviešu noskaņojums ir pilnībā pozitīvs. Viņu uzmanība pievērsta tikai tam, lai radītu pilsētā tādus apstākļus, kas dotu iespēju nodrošināt vismaz dzīves pirmās

nepieciešamības vajadzību apmierināšanu. Politiskās noslieces šobrīd noteikt nevar. To latviešu, kas nostājušies vadības priekšgalā, vienīgais interešu objekts ir pilsētas atjaunošana. Latvieši, ieskaitot vadošos aktīvistus, līdz šim **pret žīdiem izturējušies pasīvi** [izcēlums mans. – *A.E.*] un neuzdrošinās pret viņiem sacelties. Nesen Daugavpilī bija 45 000 iedzīvotāju, no kuriem 50% bija žīdi. Viņi pilnībā pārvaldīja pilsētu. Kad krievi aizgāja, viņi izplatīja baumas, ka drīz krievi atgriezīšoties. Tāpēc pretēji aktīvajai lietuviešu nostājai latvieši vilcinājās organizēties un mobilizēties pret žīdiem. Ievērojami vājo latviešu aktivitāti var izskaidrot arī ar to, ka pēdējo 14 pirmskara dienu laikā krievi bija aizveduši ap 500 latviešu ģimeņu, kuras varēja pieskaitīt inteliģences aprindām, uz Krievijas iekšieni. Kopš 3. jūlija latvieši ir nodibinājuši pilsētas pārvaldi un policiju. Abu organizāciju vadītājs ir kādreizējās Latvijas armijas kapteinis Pētersons. Palīgpolicija sastāv no bijušajiem policistiem, bijušās Latvijas armijas un Aizsargu organizācijas dalībniekiem. Pēdējo noorganizēja diktators Ulmanis. Tās individuālie biedri nozvērināti nebija. Palīgpoliciju organizēja stingrā uzraudzībā pēc EK iniciatīvas. Pašreiz šajā vienībā ir ap 240 vīru. Pakāpeniski tiks iesaukts papildinājums. Viņi kalpo kā palīgspēks EK, lai būtu tai pa rokai, un bez tam ir tie cilvēki, kas veido sešus pilsētas policijas iecirkņus. Dažas no šīm personām norīkotas darbam Kriminālpolicijā, bet citām uzticēti Drošības policijas uzdevumi.

26. att. Ebreju tirgotavas Rīgas ielā Daugavpilī. 20. gs. 20.–30. gadi

Līdz 7. jūlijam, bet galvenokārt pēdējo dienu laikā latvieši ieslodzījuši cietumā 1125 žīdus, 32 politiskos, 85 krievu strādniekus un divas sievietes par kriminālnoziegumu izdarīšanu. Tās bija sekas EK stiprinātajam latviešu mugurkaulam. Pret žīdiem vērsto akciju intensitāte pastiprinās. Pēc EK iniciatīvas žīdus izliek no mājām un tās nodod nežīdiem. Latvieši dzen ārā no pilsētas žīdu ģimenes, bet vīriešus apcietina. Apgāde ar pirmās nepieciešamības precēm ir sarežģīta, jo gandrīz visi krājumi ir sadedzināti. Apcietinātie žīdu vīrieši tiek iznīcināti un aprakti iepriekš sagatavotos kapos. Šobrīd EK 1b Daugavpilī ir iznīcinājusi 1150 ebreju.[7]

Šis ziņojums ir ievērojams arī ar to, ka parāda, cik dziļi SD bija iesūkusies viņu pašu propaganda. E. Ērlingers nespēja saprast, ka Daugavpils iedzīvotāji savās nelaimēs nevainoja savus līdzcilvēkus. Vienaldzību pret ebrejiem viņš skaidro ar bailēm par krievu atgriešanos. No ziņojuma SD loma slepkavošanās, tāpat kā latviešu palīdzēšana tajās ir skaidri redzama. E. Ērlingera atskaite satur papildu pierādījumus pret VDK versiju par to, ka bijis kāds varas starplaiks un ka latvieši uzbrukuši ebrejiem bez vāciešu mudinājuma un komandas. Latviešu gatavības pakāpe nogalināt ebrejus dažādās vietās bija atšķirīga, bet Daugavpilī, pilsētā, kur koncentrējās liels skaits ebreju, vāciešiem vajadzēja ievērojami manevrēt, līdz pamatiedzīvotāji viņiem piekrita pievienoties. 1935. g. Daugavpilī bija 24,6% ebreju. Līdz 1941. g. šis īpatsvars samazinājās par apmēram vienu trešdaļu.

27. *att.* Ebreju sīktirgotāju namiņi Daugavpils nomalē. 20. gs. 20.–30. gadi

Viena no metodēm, ko E. Ērlingers izmantoja, lai iesaistītu latviešu Palīgpoliciju iznīcināšanās, bija tāda, ka tika savākta grupa ebreju, kurai pie Daugavpils cietuma lika atrakt komunistu upuru kapu. Šis bija parastais veids, kā sasaistīt ebrejus ar komunismu, it īpaši ar slepkavībām, kuras padomju vara paveica Latvijā.[8] Drīz pēc okupācijas sākuma, 28. vai 29. jūnijā, dzelteni plakāti aicināja ebrejus pulcēties tirgus laukumā.[9]

Iecirkņa priekšnieks A. Sakarnis ir atstājis ziņojuma kopsavilkumu par sava iecirkņa darbību 1941. g. jūlijā. Savu aktivitāšu sākumu viņš apraksta šādi: "Vācu instrukcijas sekoja viena pēc otras, un visas bija neatliekamas un steidzīgi izpildāmas."[10]

Datums, kad E. Ērlingers ieradās pilsētā, nav precīzi zināms. Viņa ziņojums bija rakstīts 11. vai 12. jūlijā. E. Ērlingera prāvas tiesneši secināja, ka viņš Daugavpilī varējis ierasties, visagrākais, 6. jūlijā. Dokumentos arī norādīts, ka pirmās SD daļas sasniegušas Daugavpili 27. jūnijā vai agrāk, pirms E. Ērlingera ierašanās. Neliekas ticami, ka pilsēta ar tik lielu ebreju koncentrāciju paliktu neievērota astoņas dienas, kā to pieļāva E. Ērlingera prokurori. Sakarā ar problēmām, kas radās, organizējot latviešu policijas vienības, iznīcināšanas sākās vēlāk, nekā bija plānojis E. Ērlingers. Šī kavēšanās ebreju likteni neietekmēja, bet tā savā ziņā padara skaidrākas vācu un latviešu attiecības okupācijas sākumposmā. E. Ērlingers Latvijā ilgi nepalika. 13. jūlijā viņš no Daugavpils aizbrauca, dažas dienas uzkavējās Rēzeknē, noorganizēja tur pirmās iznīcināšanas un jūlija beigās jau bija ceļā uz Ļeņingradu. Pēc E. Ērlingera aizbraukšanas ebreju iznīcināšanas pilnvaras pārgāja uz EK 3 – nodaļu, kas bija aktīvi darbojusies Lietuvā, un pēc oktobra – uz EK 2 un Latvijas KdS.

Pilsētas latviešu prefektūra Roberta Blūzmaņa vadībā Daugavpilī tika nodibināta 29. jūnijā (nevis 3. jūlijā, kā atzīmēts E. Ērlingera ziņojumā). Drīz pēc tam R. Blūzmanis nozīmēja vadītājus sešiem policijas iecirkņiem.[11] Ar pašu pirmo paziņojumu R. Blūzmanis apliecināja, lai gan arī no vāciešiem mudināts, savus antisemītiskos uzskatus: "Sarkano bandu un žīdu izpostītā Daugavpils pilsētā kārtības uzturēšanai un dzīves atjaunošanai kopā ar vareno Lielvācijas karaspēku ir nodibināta Daugavpils pilsētas prefektūra."[12] Vietējā kara komandanta vārdā R. Blūzmanis izdeva pavēli, ka visiem ebrejiem, kas vecāki par četriem gadiem, Daugavpilī un visās apdzīvotās vietās Daugavpils un Ilūkstes apriņķī jāvalkā sešstaraina dzeltena zvaigzne. Tajā pašā laikā tika aizliegts ebrejiem lietot trotuārus.

29. jūnijā ar R. Blūzmaņa parakstu tika izdota pavēle, kas, iespējams, bija viņa pirmais oficiālais rīkojums, ka visiem ebreju vīriešiem vecumā no 16 līdz 60 gadiem 30. jūnijā jāpulcējas tirgus laukumā.[13] Tas bija pirmais solis uz 9. un 10. jūlija masu slepkavībām. Daži no tirgus laukumā sapulcinātajiem tika nosūtīti darbos, citiem bija jāstāv un jāgaida stundām ilgi, vēl citus aizveda uz pilsētas cietumu. Cietumā ieslodzītie ebreji bija pirmie, ko nogalināja.

E. Ērlingera prāvā, iespējams, kļūdaini secināja, ka viņa uzturēšanās laikā Daugavpilī notikušas četras iznīcināšanas operācijas: divas Dzelzceļnieku dārzā,[14] viena Latvijas armijas poligonā pie Mežciema un viena Stropos – uz ziemeļiem no pilsētas.

Pēc tiesas procesa materiāliem pirmā iznīcināšana notika agri no rīta pilsētas malā kādā dārzā, kam apkārt bija koki un augsts žogs. Apraksts atbilst Dzelzceļnieku dārzam. Šo akciju veica tikai EK 1b; dokumentos nekādi latviešu spēki nav minēti. Pēc vairāku liecinieku atstāstiem, pirms slepkavošanas EK veikusi arestus, kuros par uzrādītājiem darbojās vietējie, kas pazina pilsētu un zināja ebreju kvartālu atrašanās vietas. Parasti EK izvēlējās nomaļākas vietas ārpus pilsētas, bet Dzelzceļnieku dārza priekšrocība bija tā, ka tas atradās blakus cietumam, tādējādi padarot minimālu transportam nepieciešamo laiku un vajadzību pēc apsargiem. Iznīcināšana notika apmēram 250–300 m no cietuma. Vīriešus mazās grupās dzina uz nošaušanas vietu – divām bedrēm. Iznīcināšana tika veikta ar pistoles šāvienu pakausī. Tiesa precīzu skaitu noteikt nevarēja, bet secināja, ka tikuši noslepkavoti vismaz 50 ebreji. E. Ērlingera klātbūtni iznīcināšanas vietā apliecināja viņa šoferis.

Kā norādīts prāvas materiālos, otrā iznīcināšana notika vietā, kas atradās apmēram stundas gājienā no pilsētas, bijušajā armijas poligonā pie vasarnīcu ciemata Mežciema. Arī šī iznīcināšana aizsākās ar agri no rīta izdarītiem arestiem, ko veica EK locekļi kopā ar latviešiem, kuri rādīja ceļu. 1941. g. rudenī Mežciems kļuva par vienu no galvenajām iznīcināšanas vietām. Ebreji tika atvesti uz gravu armijas poligonā, kur gaidīja savu kārtu. No gravas upurus 10 cilvēku grupās veda uz bedri. Daži latviešu policisti bija klāt kā apsardze, iespējams, arī kā šāvēji. E. Ērlingers stāvēja bedres malā, kaklā viņam karājās automāts un rokas bija uzliktas uz gurniem. Tika nogalināti vismaz 80 ebreji.

Liecībās par trešo akciju teikts, ka galvenie slepkavotāji bijuši latvieši. Tā notika kapu tuvumā, apmēram pusstundas gājiena attālumā no cietuma, uz ziemeļiem no pilsētas pie Stropiem. Nodaļai bija pavēlēts iziet plkst. 4 no rīta, un kopā ar latviešiem tā uz nošaušanas vietu dzina ap 200 vīriešu, sieviešu un bērnu. Ebrejiem lika apsēsties apmēram 50 m attālumā no bedrēm, kas bija aptuveni 2 m platas un 20 m garas. Viņiem lika grupās pa 10 bedres malā nomesties uz ceļiem, un latviešu vads katram ar šauteni iešāva pakausī.

Ceturtā iznīcināšanas akcija, kā teikts E. Ērlingera tiesas spriedumā, notika 9. jūlijā. Tās aculiecinieks bijis Vācijas gaisa karaspēka rezervists J. Knese, kurš aprakstījis šo notikumu savā dienasgrāmatā. Slepkavošana notika aiz kara pasta piegādes stacijas, kā šo vietu bija nodēvējis J. Knese, lai gan citādi viņa apraksts atbilst Dzelzceļnieku dārzam. Akcija ilga no plkst. 10.30 līdz 11.30 no rīta, un to uzraudzīja kāds EK virsnieks. Šaušanu veica vācieši, septiņi vai astoņi latvieši apsargāja vietu. Ebrejus veda ārā no ēkas mazās grupās un dzina uz bedri. Katrai nākamai upuru grupai vajadzēja līķus bedrē sakārtot, apklāt ar zemi, un tad nošāva viņus pašus. Kopumā tika nogalināts ap 50 vīriešu, sieviešu un bērnu.[15]

Nav iespējams noskaidrot, cik lielas kļūdas pieļāva E. Ērlingera prokurori, aprakstot pirmās masu slepkavības. Izskatās, ka minētā pirmā un ceturtā slepkavošana bijusi

viena un tā pati. Pārliecinošs apstiprinājums Dzelceļnieku dārza slaktiņam atrodams Sidnija Aivena memuāros, kas lielākoties balstās uz ierakstiem dienasgrāmatā.

Būdams aculiecinieks, S. Aivens daudzējādā ziņā ar faktiem apstiprina J. Kneses ziņojumu attiecībā uz akcijas datumu, laiku un vietu. Pēc S. Aivena stāstījuma, Dzelzceļnieku dārzā noticis tikai viens divu dienu slaktiņš. Liekas, ka viņš pārspīlējis, teikdams, ka divu dienu operācijas laikā tikuši nogalināti tūkstoši, bet skaitlis 1000 ir ticams. Biļetenā *Ereignismeldungen* minētais nogalināto skaits līdz apmēram 11. jūlijam – 1150 būtu jāpieņem par pareizu. Pēc S. Aivena teiktā, cietums tika iztukšots divās dienās un, ja bedres būtu bijušas pietiekami lielas, būtu pieticis ar vienu dienu. Pirmajā dienā S. Aivens bija vienā rindā ar iznīcināmajiem, bet, par laimi, izraktās bedres bija par mazām, un vairākus simtus šaušanai izraudzīto aizveda atpakaļ uz kamerām.

S. Aivens apstiprināja, ka akcija notikusi 9. jūlijā. 8. jūlija pēcpusdienā grupa ebreju bija izrakusi bedres parkā blakus cietuma ēkai, un klīda baumas, ka bedres izkaisītas ar hloru. Deviņos no rīta kamerās bija dzirdamas šāvienu skaņas. Cietuma tukšošana sākās no zemākiem stāviem, virzoties uz augšu. S. Aivena kamera atradās augšējā stāvā, un tādējādi viņš bija rindas pašās beigās. Iznīcināšana bija sākusies agri un turpinājās visu rītu.

> Ap plkst. 10 es varēju dzirdēt, kā cilvēkiem mūsu gaiteņa priekšpusē pavēl atstāt kameras, un drīz pēc tam viņi jau bija mūsu pusē. Tad mūsu kamerā ieskrēja kāds vācietis, uzkliedzot: "Visi ārā, ņemiet līdzi visu, kas jums ir!" Mums lika iet uz pagrabstāvu. Kad ierindā pa vienam gājām cauri koridoram, mums pavēlēja iztukšot kabatas un mest visu, kas mums ir, lielā personisko mantu kaudzē, kuru jau bija izveidojuši tikko pirms mums ejošie cilvēki. Mēs gājām starp divām garām kaudzēm, kas sniedzās līdz ceļgaliem, izveidotām no kabatas portfeļiem, dokumentiem, fotogrāfijām, pulksteņiem – nieciņiem, kas bija pilnīgi bezvērtīgi kādam citam.. Es paturēju kabatlakatiņu un aizmetu prom visu pārējo, ieskaitot savu *Bar Mitzvah* pulksteni. Tad mūs izveda pagalmā, saformēja grupās pa 20 un pavēlēja stāties galā garai cilvēku kolonnai. Mūs apsargāja daudzi vācieši, kas turēja pret mums pavērstas šautenes. Ik pa dažām minūtēm priekšāstāvošie cilvēki virzījās uz priekšu, un tad sākām kustēties arī mēs.. Manās smadzenēs atkal un atkal uzplaiksnīja doma, ka mēs stāvam rindā uz iznīcināšanu.
>
> Saskatīt vēl nevarēju, bet zināju, ka ēkas otrā pusē ir dzelzs vārti, kas ved uz nelielu parku, kur vakar tika izraktas bedres. Cilvēku kolonna – viņu bija tūkstošiem – apvijās ap cietumu kā milzīga, gredzenos sagriezusies čūska, sākumā tā stiepās uz ziemeļu stūra pusi, tad garumā uz rietumiem, tad atkal atpakaļ uz dienvidiem apkārt gar ēkas sienu. Galu galā tai vajadzēja cauri vārtiem iestiepties parkā. Tā kā mūsu grupa bija izvietota trešā stāva galā, mēs atradāmies šīs čūskas galā, aiz mums vēl bija tikai daži simti cilvēku.. Vienīgās skaņas, ko dzirdējām, bija asas šāvienu zalves un paretam izkliegti draudoši sargu uzbļāvieni.

Kad nonācām pie stūra un sākām virzīties uz rietumiem, varēju redzēt, kā no augšas uz šo ainu kā amfiteātrī noskatās vācu karavīri kopā ar savām mīļākajām.. Cilvēki, kas stāvēja rindā uz iznīcināšanu, nemaz daudz neatšķīrās no tādiem, kas būtu stāvējuši rindā pēc maizes. Viņu sejas, viņu acis neizpauda neko no tā, kas notika viņu galvā.. Kāds no mūsu grupas nomurmināja: "Ja mēs visi mestos virsū vairākiem sargiem, mēs varētu piebeigt vismaz vienu, pirms viņi nogalina mūs." Bet kāds cits vīrietis uz to atcirta: "Padomā, ko vācieši par to izdarītu ar sievietēm un bērniem pilsētā."

Ap to laiku jau bija pienācis pusdienlaiks, un sāka kļūt ļoti karsts. Stāvot stundām ilgi saulē, mēs visi pamatīgi svīdām. Es priecājos, ka nebiju aizsviedis savu kabatlakatiņu. Varēju vismaz noslaucīt sviedrus no sejas un acīm.

No tā brīža, kad nogriezāmies ap stūri un sākām virzīties uz dienvidiem, varēju priekšā saskatīt dzelzs vārtus. Skatījos uz tiem – vārti uz nāvi... gals... Varēju redzēt, ka tad, kad vārti atvērās, pa tiem iegāja 20 cilvēku liela grupa, visa pārējā rinda pavirzījās uz priekšu; tad nāca šāvienu troksnis, skaidri saklausāms un ass, un pēc dažām minūtēm vārti aprija jaunu grupu.. Biju satriekts, cik visi bija klusi. Nedzirdēja ne raudas, ne histēriskas vaimanas. Tikai klusums. Klusums, šāvieni un uz priekšu virzošās grupas.. Beidzot mums priekšā vairs bija palikušas tikai dažas grupas. Tagad varēju redzēt, ka dažiem cilvēkiem, kad viņi gatavojās ieiet pa nāves vārtiem, tika iedotas lāpstas. Sasprindzinājums arvien pieauga. Es skaidri apzinājos, ka mans gals ir tikai minūšu jautājums.. Tad beidzot vārti atvērās. Pa tiem iznāca kāds vācietis un latvietis, bet tā vietā, lai pavēlētu mums iet iekšā, mūsu benžu starpā notika kādas pārrunas.. Mums pavēlēja griezties apkārt un soļot atpakaļ uz cietumu, atlikusī čūskas aste mums sekoja. No mums visiem bija palikuši dzīvi kādi pāris simti.

Ap plkst. 17 S. Aivena grupu izveda ārā pāri pagalmam un tad cauri dzelzs vārtiem. Tātad šī bija iznīcināšanas vieta. Mazu parku apjoza žogs, un mums priekšā bija redzamas ar dzeltenīgu smilti svaigi apklātas tranšejas. Acīmredzot tās bija kapu bedres. Vienā stūrī stāvēja rati, pilni ar vēl neapraktiem līķiem. Mūs sadalīja divās grupās. Vienai grupai.. pavēlēja rakt vēl virsū zemi uz pilnajām bedrēm un tad skriet tām pāri, piestampājot līķus ar kājām; mūsu grupai iedeva lāpstas un pavēlēja blakus rakt jaunas bedres.[16]

J. Hāmana akcijas

Pēc tam kad ap 13. jūliju E. Ērlingers Daugavpili bija atstājis, atbildību par SD vajadzēja uzņemties oberšturmfīreram Joahimam Hāmanam *(Hamann)* no EK 3, kurš šeit palika līdz 22. augustam. Biļetenā *Ereignismeldungen* norādīts, ka EK 1b bija iznīcinājusi 1150 ebreju, bet J. Hāmans – 9012.[17] Salīdzinot šos skaitļus, varētu likties, ka deviņi tūkstoši ir pārspīlēti liels skaitlis, ja vien neņem vērā to, ka uz Daugavpili tika vesti

ebreji no tuvākajām pilsētām, kā, piemēram, no Krāslavas. No 22. augusta līdz 15. oktobrim Daugavpilī lielas iznīcināšanas akcijas nenotika. V. Štālekera 15. oktobra atskaitē minētais upuru skaits ir 8945.

Lai gan sākotnējā stadijā latviešu līdzdalība akcijās bija minimāla, pēc apmēram divām nedēļām tā kļuva intensīvāka. Latviešu policijas spēku vidū, kuri no paša sākuma bija iznīcināšanas akciju vadībā un piedalījās tajās, izcēlās kapteinis Pētersons un leitnants Roberts Blūzmanis. Kā atzīmēts E. Ērlingera atskaitē, līdz jūlija vidum Daugavpilī bija ap 240 latviešu palīgpolicistu, kas pildīja visdažādākās funkcijas, ieskaitot Drošības policijas darbu. Nav skaidrs, cik lielā mērā Daugavpils latviešu policijas spēki piedalījās akcijās, jo pēc tam, kad vācieši bija pavirzījušies tālāk, šausmīgākiem darbiem vairākos gadījumos tika izsaukta Arāja komanda. Atrodami arī pierādījumi, ka akcijās ir piedalījušies Daugavpils policisti, it sevišķi prefektūras komanda. Iespējams, ka Daugavpilī bija noorganizēta SD vienība, un var pieņemt, ka tā paveica ar ebrejiem saistīto pasākumu lielāko daļu. Pat ja tas būtu bijis tā, tomēr ļoti daudzus uzdevumus, kas skāra ebrejus, nācās pildīt Daugavpils iecirkņu policistiem.[18]

Vissīkāko atskaiti par Daugavpils policistu līdzdalību dod 1. policijas iecirkņa priekšnieks Arvīds Sakarnis. 1941. g. 11. augustā A. Sakarnis uzrakstīja atskaiti par iecirkņa darbību jūlijā.

> Kad sākās žīdu evakuācija, cilvēku mantrausība izpaudās nevaldāmā veidā, tomēr jāatzīmē, ka policisti kopumā izturējās pareizi, ko nevar teikt par citiem pilsētas funkcionāriem. Sevišķi vecie policisti savus uzdevumus pildīja tīri. Vācu instrukcijas sekoja viena pēc otras, un visas bija neatliekamas un steidzīgi izpildāmas, un, pateicoties policistu iniciatīvai un pienākuma apziņai, visi uzdevumi tika izpildīti un tikai ar ļoti nedaudzām kļūdām. Žīdu iznīcināšanas laikā šī nepatīkamā uzdevuma veikšanai iecirknī brīvprātīgo netrūka. Arī šis darbs tika paveikts bez naida un kauna sajūtas, vīri saprata, ka tas palīdzēs visai kristīgajai civilizācijai.[19]

J. Hāmans nodibināja savu bāzi Grīvas pilsētā, kas atradās Daugavas kreisajā krastā otrpus Daugavpils. Pats viņš iekārtojās Daugavpils cietoksnī, kas agrāk bija kalpojis par Latvijas armijas artilērijas kazarmām. Grīvas cietoksnis kļuva par Daugavpils geto. S. Aivens, kas šajā plašajā kompleksā pavadīja divus gadus, atstājis šādu aprakstu:

> Mūsu geto faktiski bija vecs cietoksnis Daugavas "otrā" – rietumu pusē. Tas atradās vairākus kilometrus uz ziemeļrietumiem no pilsētas blakus tērauda dzelzceļa tiltam un jaunuzceltajam koka tiltam. Masīvās, puslokā celtās dzelzsbetona un akmens būves abi gali atdūrās upē. Celtne bija ļoti gara, vairāk par puskilometru, un faktiski sastāvēja no savstarpēji savienotu divstāvu ēku rindas ar atsevišķām ieejām. Celtņu sienas bija biezas, un tām nebija uz ārpusi vērstu logu, izņemot pavisam nedaudzus gaiteņu daļās. Logi izgāja uz iekšējo pagalmu. Citas sienas apkārt cietoksnim nebija. Pusmēness formas lauks starp ēku un

upi bija 15 līdz 20 pēdu augsts paaugstinājums. Telpa starp paaugstinājumu un celtni tādējādi bija šaurs, iegrimis pagalms, kas stiepās paralēli ēkai visā tās garumā. Latviešu apsardze bija izvietota paaugstinājuma daļā, un mēs bijām cieši saistīti tikai ar ēku un pagalmu. Celtni apjoza plats grāvis, kas tagad bija sauss, un daži sargi bija izvietoti arī tajā pusē. Ēkas bija ļoti vecas un sagrabējušas, un, tā kā agrāk Latvijas armija te bija izvietojusi kavalērijas vienības, daudzas no tām bija izmantotas kā staļļi. Liela daļa celtņu bija stipri sagrauta, vai tas bija noticis bombardēšanas vai degšanas rezultātā, es nezinu. Cinkotā skārda jumts, kas daudzās vietās bija caurumains, izskatījās kā neveikli atvērtas sardīņu kārbas vāks. Vismazāk izpostīta bija tā daļa, kas atradās tuvāk vārtiem, to bija aizņēmusi latviešu apsardze. Mūsu geto garām gāja ceļš.[20]

Kā S. Aivens stāstīja vēlāk, cietoksni bija viegli apsargāt, tomēr tā būvju labirintos vismaz dažiem cilvēkiem bija iespējams atrast kādu paslēptuvi.

Ap to laiku, kad ieradās J. Hāmans, latviešu sargu darbošanās bija pamanāmāka un aktīva. Vienību komandēja Zaube. Visiem Daugavpils un tās apkārtnes ebrejiem bija likts iet uz Grīvas cietoksni; ņemt līdzi viņiem bija atļauts tikai minimālu daudzumu apģērba un mājsaimniecības priekšmetu. Termiņš evakuācijai uz geto bija 1941. g. 26. jūlijs.

Cilvēki straumēm plūda uz geto, jo bija teikts, ka jebkuru ebreju, ko no šīs dienas pieķers ārpus geto, nošaus. Tā bija drūma aina – vīriešu, sieviešu, bērnu, sirmgalvju un invalīdu pūļi. Cilvēki nesa, ko varēja, daži izmantoja mazus ratiņus, arī bērnu ratiņus.. Līdz ar ebrejiem no Daugavpils te bija daudzi no apkārtējām pilsētām un no Lietuvas. Tie, kas bija no lauku apvidiem, garus gabalus bija nākuši kājām, daži pat 50 km vai vairāk. Mēs dzirdējām šausmīgus stāstus par ciešanām uz ceļiem, kā paguruma un karstuma dēļ viņi nākot bija aizmetuši lielāko daļu no savām mantām. Dzirdēju arī par cilvēkiem, ko sargi nošāvuši, kad viņi nebija varējuši turēties līdzi. Drīz šī vieta bija pilna ar cilvēkiem, istabas pārpildītas, aizņemti bija pat staļļi. Cilvēki bija izvietoti gaiteņos un pat pagalmā, apmulsuši, bērni raudāja. Daudzām sievietēm vienām pašām bija jātiek galā ar saviem bērniem un jau padzīvojušajiem vecākiem, jo viņu vīri bija nogalināti cietuma slaktiņā.[21]

Saskaņā ar kādu oficiālu aprēķinu geto iemītnieku skaits bija 14 000. Lai gan to sauca par geto, patiesībā tā bija pirmslikvidācijas nometinājuma vieta. Citviet Latvijā šādas vietas tika sauktas par koncentrācijas nometnēm. 1941. g. oktobrī reihskomisāra H. Lozes laikā cietoksnis kļuva par īstu geto, bet līdz tam tā iemītnieku skaits jau bija samazināts līdz dažiem simtiem.

Daudzas detaļas par J. Hāmana geto atrodamas Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumentos. No tiem mēs zinām, ka geto atradies uz dienvidiem no cietokšņa tilta. Nometne atradās pilsētas pārvaldes administrācijā, bet prefekts bija atbildīgs par drošību un kārtību

28. att. Ieeja bijušajā Daugavpils geto. Pēckara fotogrāfija

tajā. Ebrejiem bija "pašiem sava" Vecāko padome, kas sastāvēja no padomes vecākā, pārtikas krājumu pārvaldnieka un ārsta. Vecāko padome bija atbildīga par ātru un pareizu instrukciju un direktīvu izpildi. Līdzīgā veidā ebrejiem bija "pašiem sava" policija, kura bija apbruņota ar koka nūjām vai pātagām. Ebreju policijas atšķirības zīme bija ap piedurkni liekama sarkana lente ar sešstarainu zvaigzni. Nometni bija paredzēts finansēt no strādājošo ebreju ienākumiem: 80% ienākumu vajadzēja ieplūst nometnes kasē. Atlikušie 20% bija domāti personiskām un ģimeņu vajadzībām. Amatnieki, kas bija nodarbināti pilsētas darbos, bija izvietoti atsevišķi un baudīja priekšrocības – papildu pārtikas devas. 30. jūlija direktīvā bija speciāli atzīmēts, ka ebrejiem ir atļauts peldēties Daugavā.[22] Cilvēki bija sadalīti pa dzimumiem, sievietes un bērni līdz 14 gadu vecumam bija izvietoti vienā cietokšņa daļā, vīrieši – citā. Apmeklēt to daļu, kurā dzīvoja pretējā dzimuma personas, bija aizliegts, bet līdz plkst. 21 abi dzimumi varēja pulcēties pagalmā.[23]

No trim lielākajām Latvijas pilsētām Daugavpilī, neskatoties uz lēno sākuma tempu, iznīcināšanu pabeidza visātrāk. J. Hāmana vadībā visu augustu notika gandrīz nepārtrauktas akcijas. Pēc S. Aivena liecības, pirmās J. Hāmana akcijas notika 1. augustā. Pirmie upuri bija ebreji no lauku apvidiem, kurus aizveda uz Mežciemu, uz Poguļankas poligonu, un nošāva.[24] Grupa vecu cilvēku un nespējīgo varēja būt nošauta jau ap 28. jūliju. Otra lielākā akcija notika 6. augustā, turpmākās akcijas risinājās 18. un 19. augustā; bija arī 400 bērnu masu slepkavība, kurus paņēma no bāreņu patversmes un nošāva Mežciemā. J. Hāmana vadībā kopā tika noslepkavoti 9012 ebreji un 573 komunisti.

G. Taberta akcijas

Divdesmit piecus gadus vecā oberšturmfīrera Gintera Hugo Frīdriha Taberta vadībā no 8. līdz 10. novembrim notika nākamā iznīcināšanas akcija. Pēc dažām atskaitēm trīs dienu operācijas laikā tika nogalināts ap 3000 ebreju, bet pats G. Taberts ziņoja par 1134. Šajā operācijā galvenā iznīcinātāju nodaļa bija Arāja komanda no Rīgas,[25] un slaktiņa norises vieta bija Mežciems.[26]

7. novembrī geto pagalmu pārdalīja ar koka žogu un ebrejus sadalīja trīs grupās. Vienā pusē ievietoja tos, kam bija sarkanās personas apliecības, pārējie tika sadzīti "nāvei nolemto pusē", tuvāk pie vārtiem, kur viņus ielādēja smagajās mašīnās un aizveda uz Mežciema iznīcināšanas vietu. Mazāks slaktiņš notika geto teritorijā, kad tika nošauti tie ebreji, kas vēlējās pievienoties strādājošo ebreju rindām.

Mežciemā upurus vispirms aizveda uz vietu, kur tiem lika gaidīt un izģērbties. No turienes daļu ceļa viņi brauca ar autobusu, bet daļu – līdz slepkavošanas vietai – gāja kājām, kur tika sadalīti grupās pa desmit. Tad viņus aizveda uz bedres malu – un Arāja komanda ar šauteni iešāva viņiem pakausī. Gados jaunajiem ebrejiem bija jāsakārto

29. att. "Valnis" aiz Daugavpils cietokšņa, kur naktī pirms nošaušanas apsardzībā tika turēti Daugavpils un tās apkārtnes ebreji

asiņojošie ķermeņi tā, lai būtu vairāk vietas. Kad darbs bija paveikts, arī viņus nošāva. Kapu aizraka ebreji. Arāja komanda sakāpa zilajā autobusā, un J. Franks-Pranks aizveda to atpakaļ uz Rīgu.[27]

G. Taberta lietas prokurori min 3000 upuru, bet drošāks skaitlis dots G. Taberta parakstītā memorandā.

> 1941. g. 9. novembrī Daugavpilī tika iznīcināti 1134 žīdi. Atlikušos žīdus šajā laikā nodarbina dažādas vācu iestādes Daugavpilī. Lūdzu jūs parūpēties, lai arī šie žīdi savlaicīgi tiek atbrīvoti no darba pienākumiem.[28]

Pēc šīs akcijas Daugavpilī bija palikuši tikai ap 935 strādājoši ebreji, daļa no viņiem dzīvoja geto, daļa – savās darbavietās.[29]

Tīfa epidēmija, kas izraisījās 1941. g. decembrī un atkārtojās 1942. g. februārī, arī paņēma daudzu geto iemītnieku dzīvību.

Pēdējā ebreju iznīcināšanas akcija Daugavpilī notika 1942. g. 1. maijā. G. Taberts saņēma no R. Langes pavēli, ka geto ir jāatbrīvo un ka palikt drīkst tikai strādājošie ebreji. G. Taberts atkal sagatavoja Mežciema vietu, un, tāpat kā novembrī, no Rīgas ieradās Arāja komanda. Maija akcijā kā Taberta, tā Arāja nodaļas ieradās vēlāk no rīta, kad strādājošie ebreji bija jau izgājuši. Geto bija tikai slimie, bērni, slimnīcas strādnieki un palīgpersonāls. Viņiem pavēlēja sapulcēties pagalmā, un drīz bija dzirdami pirmie šāvieni. Lielākā daļa ebreju sapulcējās, kā pavēlēts. Latvieši pārmeklēja geto ar triecienam sagatavotiem durkļiem, paslēpušies tika nogalināti turpat uz vietas, tāpat arī zīdaiņi un slimie, kas atradās gultās. Lielākie bērni, kuriem bija ap 15 gadu, tika nostādīti gar sienu un nošauti. Atlikušos upurus salādēja kravas mašīnās, aizveda uz Mežciemu, izģērba un tad grupās dzina uz bedrēm, kur latviešu nodaļa, no kuras daži izmantoja automātus, viņus nošāva.[30]

Saskaņā ar S. Aivena datiem pēc 1942. g. maija akcijas Daugavpilī palika 430–450 ebreju. No viņiem 250 dzīvoja geto un ap 200 pilsētā.[31] Dažus no strādājošiem ebrejiem 1943. g. novembrī aizveda uz Rīgu, bet citi, kā, piemēram, dermatologs Dr. Vovsi un zobārsts Dr. Magids,[32] turpināja strādāt dažādos darbos līdz pat okupācijas beigām.

Rēzekne

1935. g. Rēzeknē bija 13 139 iedzīvotāji, no kuriem 3342 jeb 25,4% bija ebreji. Rēzekne atradās tieši pie galvenās dzelzceļa līnijas, kas veda uz Krieviju, un vācieši šo dzelzceļa līniju pārņēma ap 3. jūliju. Pateicoties Krievijas robežas tuvumam, iespējams, ka izdzīvojušo ebreju skaits Rēzeknē bija lielāks nekā Latvijā kopumā. Rēzeknes apriņķī dzīvoja 2300 ebreju, no kuriem ap 1700 tika nogalināts.[33] EK 1b Rēzeknē, kā apgalvo nākamais citāts, ieradās, visvēlākais, 9. jūlijā. No biļetena *Ereignismeldungen* (nr. 26, 18. jūlijs) varam secināt, kā, ierodoties pilsētā, rīkojās EK 1b un kādus organizatoriskus pasākumus tā veica ar latviešu pašaizsardzības vienību palīdzību.

9. jūlijā EK 1b ielauzās Rēzeknē. IeTK, policijas un Komunistiskās partijas ēkas tika pārmeklētas. 5. jūlijā IeTK ēka tika daļēji sagrauta. Visus materiālus pilnībā iznīcināja. Policijas ēkā tika atrasti policistu un to IeTK aģentu saraksti, kas bija strādājuši policijas labā. Šos pierādījumus paturēja. Pirms nodaļas ienākšanas pašreizējais policijas prefekts Mačs savā ēkā bija paglabājis informāciju par Komunistisko partiju. Partijas ēku bija stipri izpostījuši tās biedri. Nekādi papildu materiāli atrasti netika.

Ap vāciešu ienākšanas laiku tika nodibināta latviešu Palīgpolicija. Tā sastāv no bijušiem latviešu policistiem un personām, kas atradās bijušajā latviešu pašaizsardzības organizācijā [domāti aizsargi. – *A.E.*]. Rēzeknē Palīgpolicijas spēku sastāvā ir 120 vīri, kuri pastiprināti ar 30 vīru grupu no Rīgas. Atsevišķās apdzīvotās vietās lauku apvidos ir 30–80 vīru lielas vienības, kas lielākoties ir labi apbruņotas. Vairākumu ieroču viņi konfiscējuši boļševikiem. Situācija pilsētā un tās tuvākā apkārtnē ir mierīga. Par to rūpējas policijas prefekts Mačs. Komunisti no pilsētas ir aizbēguši.

Ziņojuma turpinājumā aprakstīta situācija lauku apvidos un tas, kā tiek ķemmēti meži, meklējot komunistus un no Sarkanās armijas noklīdušos.

Apdzīvotās vietās ir izplatīts paziņojums, ka iedzīvotājiem jānodod ieroči un kara materiāli. Tie, kas šim aicinājumam nepaklausīs, tiks nošauti. Policijas daļām ir dota komanda nogādāt vadošos komunistus uz Rēzeknes cietumu.

Ziņojumā atzīmēts, ka dažās vietās, it sevišķi tur, kur kopienās dzīvo krievu vecticībnieki, tomēr vēl ir palikuši komunisti.[34]

Vecticībniekiem vienmēr bijusi spēcīga komunistiska orientācija, un kopā ar žīdiem viņi bijuši vadošie elementi Komunistiskajā partijā. Daļa vecticībnieku, it īpaši jaunā paaudze, pēc vāciešu ienākšanas organizējusies bandās. Šīs bandas mēģina terorizēt vietējos iedzīvotājus..

Laikā, kad ienāca vācieši, lielākā daļa žīdu aizbēga uz Padomju Savienību vai paslēpās tuvējos mežos. Lielu daļu ugunsgrēku pilsētā izraisījuši žīdi. Kad ienāca vācieši, tika atrasts ap 60 vadošu latviešu darbinieku sakropļotu līķu. Pēc tam tika nogalināti 80 žīdi. Žīdu likvidāciju pārņēmis policijas prefekts Mačs.[35]

Šajā drūmajā stāstā kādu tukšu vietu savos memuāros aizpildījis bijušais Mača grupas loceklis Alfreds Jānis Bērziņš. Pilnībā pašam to neapzinoties, A. J. Bērziņš atklāja kādu no tās taktikas aspektiem, ko lietoja E. Ērlingers, lai sakūdītu Rēzeknes latviešus nogalināt pilsētas ebrejus. A. J. Bērziņš raksta, ka nedēļu pēc vāciešu ienākšanas pilsētā, kam vajadzētu būt ap to laiku, kad ieradās Ērlingera cilvēki, SD sapulcināja visus latviešu vietējos policistus un dažus Vērmahta vīrus upmalā netālu no komunistu upuru kapa. Viņiem lika novērot grupu vietējo ebreju, kas atraka izkropļotus līķus. Pēc A. J. Bērziņa aprēķina, tika izrakti ap 30 pussatrūdējuši līķi.

> K[a]pt[einis] Mačs bija latviešu komandants, viņam bija savas telpas vācu komandantūrā, 1. pilsētas pamatskolā pie katoļu lielās baznīcas.. Spilgtākais un vistraģiskākais piedzīvojums man bija nedēļu vēlāk pēc vāciešu ienākšanas, kad kādu vakaru pēc izejas aizlieguma stundas iestāšanās plkst. 20.00 pilsētā esošie karavīri tika sapulcināti upes malā iepretī bij. komunistu milicijai, lai noskatītos latviešu patriotu izrakšanā no milicijas sētā esošā šķūņa. Izrādījās, ka visi, kas pēdējās dienās bija apcietināti gan mājās, gan ielās, bija zvērīgā kārtā nomocīti milicijas pagrabos un tad šķūnī izraktā bedrē aprakti. Izrakšanas darbos nodarbināja žīdus, kurus uzraudzīja vācu speciālu vienību vīri (vēlāk uzzināju, ka tie bija SD). Izraka apm. 30 latviešu, visus šausmīgi sakropļotus – nogrieztiem dzimumorgāniem, noskalpētus (ar speciālām mašīnām, kuras atradām milicijas pagrabos), izdurtām acīm u.tml. Diena bija karsta, līķi bija gulējuši vismaz nedēļu vai vairāk zemē un izplatīja neciešamu smaku. Tādas šausmas nebiju un arī netiku vairs redzējis; vēmu aiz smakas un skatiem. [..] Nolūks – kurināt naidu pret komunismu, kas mums, latviešiem, vairs nebija vajadzīgs, kaut arī kaut ko tamlīdzīgu nebiju iedomājies. Žīdiem liekot izrakt nomocītos, vācieši gribēja uzsvērt, ka mocītāji un nogalinātāji bijuši žīdi. Tas bija galvenais nolūks.[36]

Pēc E. Ērlingera ziņojuma Mača vadītajām latviešu Palīgpolicijas vienībām Rēzeknē ebreju iznīcināšanai bija vajadzīga mazāka pārliecināšana nekā Daugavpils vienībām. Šī atšķirība, iespējams, bija atkarīga no ietekmes, ko radīja līķu atrakšana Rēzeknē. Šādu līķu atrakšanu izmēģināja arī Daugavpilī, bet acīmredzot rezultāts bija atšķirīgs. Tajā pašā laikā jāatzīmē, ka vācieši slepkavošanā pilnībā nepaļāvās uz vietējiem, bet tika sūtīta arī 30 vīru lielā nodaļa no Rīgas.

Vēl vienu šausmu stāstu sniedz Vērmahta 868. drošības bataljona ziņojums. Šis bataljons augusta sākumā kādu laiku uzturējās Rēzeknē, un vienības karalaika dienasgrāmatā 1. augustā ir šāds ieraksts.

> Latviešu pašaizsardzības vienības rīta stundās nošāva 200 Rēzeknes apriņķa komunistu un žīdu. Šis pasākums izraisīja zināmu sašutumu. Tas ir daļēji saprotams, jo neviens vācietis nevar iztēloties tās ciešanas, ko vajadzēja izturēt iedzīvotājiem, kad žīdi bija boļševisma karognesēji. Tas, ko teica kāds no cilvēku vidus, var raksturot šo attieksmi.. "Tajā laikā es dzīvoju mežos, lai glābtu savu dzīvību. Mēs visi būtu miruši, ja jūs ierastos pusgadu vēlāk."
>
> Vakarā ieradās latviešu pašaizsardzības vienība no Kārsavas. Tās locekļus arestēja vietējā ortskomanda, jo viņi bija piesavinājušies nošauto žīdu mantas. Nozagtās žīdu mantas tika nodotas SD komandiera rīcībā. Vainīgie latvieši tika izslēgti no pašaizsardzības organizācijas un nogādāti dzīvesvietās. Pašā Kārsavā vietējais komandieris pēc konsultācijām ar pilsētas galvu un pašaizsardzības apriņķa komandieri izveidoja jaunu pašaizsardzības vienību.

Cits ieraksts, kas izdarīts 1941. g. 5. augustā, dokumentē vēl vienu slaktiņu.

> 5. augustā agri no rīta latviešu pašaizsardzības vienība nošāva vairākus simtus žīdu. Lai aizsteigtos priekšā nepareiziem skaidrojumiem, pēc vietējā komandiera pieprasījuma divīzija ir noskaidrojusi, ka šīs īpašās akcijas tikušas pildītas pēc SD pavēles. Divīzijas komandieris šos faktus izklāstīja divīzijas virsnieku sanāksmē un bez tam nopietni atgādināja, ka visiem kareivjiem jāatturas no šo lietu kritikas un komentāriem par tām.[37]

Bez tā, ko par latviešu pašaizsardzības vienībām stāsta dienasgrāmatas ieraksti, rakstītājs pilnībā ir noklusējis faktus par nacistu propagandu, kas skar ebreju boļševismu, pasniedzot to kā attaisnojumu slepkavībām. Vēl kāds interesants ziņojuma aspekts ir tas, ka, lai gan latvieši bija iznīcinājuši ebrejus pēc SD pavēlēm, operāciju, kas nav ticams, neviens vācu virsnieks neuzraudzīja.[38]

Informācija par iznīcināšanām Rēzeknē ir ļoti fragmentāra, un, lai gan šajā sakarā ir izskatītas divas lietas par kara noziegumiem – B. Maikovska lieta ASV un A. Eiheļa lieta Vācijā –, iznīcināšanas plāns nav noskaidrots. Kopumā Rēzeknes ebreji tika iznīcināti līdz 1941. g. oktobrim. Šausmu darbus pret ebrejiem Rēzeknē, kurus izskatīja B. Maikovska un A. Eiheļa tiesas procesu laikā, aizēnoja Audriņu ciema nopostīšana un tā iedzīvotāju iznīcināšana Rēzeknē 1942. g. janvārī.

Kalna Ančupāni, kas atrodas apmēram 4 km no Rēzeknes, bija lielāko slaktiņu vieta, lai gan sākumā ebrejus iznīcināja vietās, kas atradās tuvāk pilsētai. Kara noziegumu prāvās izmantotajās vāciešu un latviešu liecībās norādīts, ka slepkavotāji bijuši vietējie latviešu policisti, bet – it īpaši agrīnajā posmā – iznīcinātāji bija vācieši bez latviešu līdzdalības. Lielajos slaktiņos Rēzeknē klāt bija arī Arāja komandas vīri. Johanness Bekers, vācietis no vietējās Vērmahta mītnes Rēzeknē, ziņoja:

> Apmēram 14 dienas pēc mūsu ierašanās Rēzeknē parādījās SD. Viņi piederēja pie "slavenās" Drošības policijas. Uz piedurknes viņiem bija burti SD. Mēs no vietējās garnizona mītnes dzīvojām tieši pretī pilsētas cietumam. Pēc SD ierašanās varējām sīkumos novērot visu, kas notiek cietumā. Vispirms tika savākti žīdi no Rēzeknes un tās tuvākās apkārtnes. Tur bija visāda vecuma cilvēki, sirmgalvji un zīdaiņi. Starp viņiem bija arī sievietes un bērni. Cilvēki bija saspiesti kā sardīnes bundžā. Viņi bija tik cieši sablīvēti, ka apgāzties neviens nevarēja.
>
> Kādu dienu, apmēram starp 4.00 un 5.00 no rīta, mūs pamodināja šāvieni. Izskrējām ārā un tad uz štābu. No turienes devāmies uz vietu, no kurienes nāca šāvieni. Tur ieraudzījām, ka cilvēki ir izrakuši bedri (milzīgu kapu), uz kuras malas cilvēkiem vajadzēja tupēt uz ceļiem. Tad no SS viņi saņēma pistoles šāvienu pakausī. Tos, kuri vēl nebija beigti, vajadzēja piebeigt latviešu karavīriem ar šautenes šāvienu. Cilvēkus nogalināja esesieši ar pistoles šāvieniem. Kā vēlāk uzzinājām, šie ļaudis tieši pakļāvās Reiha Galvenajai drošības pārvaldei Berlīnē.

> Cik daudz nogalināto bija bedrē, nevarēju saskatīt. Iedobes malā vēl bija kādi 50 dzīvi cilvēki. Esesieši viņus pakāpeniski stūma uz bedri.
> Beidzot bija palikuši kādi 10 upuri. Viņiem vajadzēja ar lāpstām rakt ciet bedri, un tad viņus aizveda atpakaļ uz cietumu. Tur par slepkavošanām viņi pastāstīja pārējiem ieslodzītajiem. Tas izraisīja nepanesamas vaimanas.[39]

Drīz pēc EK 1b ierašanās kapteinis Mačs nogalināja 80 ebreju. Nav skaidrs, vai slepkavošana, ko attēlo J. Bekers, ir tā pati, kas minēta E. Ērlingera ziņojumā. B. Maikovska apsūdzības rakstā Minsteres Zemestiesā dots šāds Rēzeknes slepkavību uzskaitījums:

- 140 ebreju nogalināts 1941. g. 9. jūlijā pie pilsētas robežas,
- 120 ebreju nogalināts 1941. g. 15. jūlijā Letšinska parkā pilsētā,
- 2000 ebreju nogalināts augusta sākumā Rēzeknes kapos.

Lai gan šis ir pirmais mēģinājums sakārtot informāciju par slepkavošanām Rēzeknē, tomēr skaidri redzams, ka šie dati nav precīzi, jo avoti, kurus izmantojis Minsteres prokurors, ir vai nu nepareizi citēti, kā tas noticis 9. jūlija iznīcināšanas gadījumā, vai apšaubāmi, kā tas ir par 2000 nogalināto kapos. No uzskaitījuma izriet, ka šajās trijās akcijās būtu nogalināti gandrīz visi Rēzeknes pilsētas ebreji, tomēr mēs zinām, ka šie slaktiņi vēl turpinājās; B. Maikovska prāvas liecinieki runā par lielu iznīcināšanas akciju 1941. g. augustā un vēl citu – septembrī. Abas šīs slepkavošanas notika Kalna Ančupānos uz rietumiem no pilsētas. Savelijs Fedorenko, kas bija ieslodzīts Rēzeknes cietumā par komunistisku darbību, liecināja:

> Vai nu 1941. g. jūlija beigās, vai augustā notika ebreju tautības pilsoņu iznīcināšana. Visi ebreji tika arestēti un turēti cietumā. Viņu bija tik daudz, ka cilvēkus izvietoja ne tikai kamerās, bet arī cietumā pirtī un arī ārpusē – cietuma pagalmā. Kad notika ebreja tautības pilsoņu masu slepkavošana, cietuma pagalmā sabrauca kravas automašīnas, kurās salādēja ebrejus, pēc tam mašīnas aizbrauca, aizvedot nolemtos pilsoņus uz nošaušanu. Laikā, kad tas notika, atrados savā kamerā, kuras logs bija aizklāts ar speciālu aizslietni, tā ka es nevarēju redzēt, kas ievietoja nolemtos ebreju tautības pilsoņus kravas mašīnās vai arī kā tieši šī kraušana notika. Bet es varēju no ārpuses dzirdēt troksni, kas nāca no mašīnām, ebreju raudas un kliedzienus un krāvēju balsis un kliedzienus, tādējādi varu teikt, ka ebrejus smagajās mašīnās ielika.. Varēju dzirdēt arī policistu nūju sitienu skaņas un ebreju kliedzienus, kurus sita tāpēc, ka viņi negribēja kāpt mašīnās.[40]

Padomju aktīvists Naums Šakajevs liecināja, ka redzējis cietuma pagalmu pilnu ar ebrejiem augusta sākumā; kad viņu atveda uz Rēzeknes cietumu, tur bijis ap 4000–5000 cilvēku. Viņa atstāstījums ieturēts padomju garā.

> Viņus sita. Par viņiem smējās. Cilvēki centās paslēpties pat mucās, un beigās viņus izveda no cietuma pagalma pa aizmugures durvīm. Viņi veda ebrejus prom

katru nakti. Ar katru nākamo dienu cietumā palika arvien mazāk un mazāk ebreju; un pēdīgi tur ebreju vairs nebija.[41]

Kāda cits liecinieks Jāzeps Pinka, kurš bija sargs Rēzeknes cietumā un strādāja arī par kravas mašīnas šoferi, atcerējās lielu iznīcināšanas akciju, kas notika septembrī.

Jautājums. Kur Rēzeknē atradās ebreju geto?

Atbilde. Es jums ielu skaidri nosaukt nevaru. Vai nu tā bija Požarnaja, tas ir, Ugunsdzēsēju iela, vai Pleikšņu iela. Tas bija tajā vietā Rēzeknē, kur tagad ir liels universālveikals. Tas ir kreisajā pusē. Tā ir tā vieta, kur atradās ebreju geto.. Tur bija četras kravas mašīnas. Viņi tos cilvēkus no turienes ievietoja kravas mašīnās un aizveda uz Kalna Ančupāniem.. Tad, kad mēs tur ieradāmies, redzējām, ka tie cilvēki ir puspliki. Dažiem mugurā bija apakšveļa. Viņi stāvēja rindā ar muguru pret mums un seju pret bedri.. Tika dota pavēle izkāpt no mašīnas, un tad viņus aizveda uz kaut kādu būdu. Iespējams, ka tajā būdā viņi paņēma to cilvēku drēbes.

Jautājums. Cik daudz cilvēku bija grupā?

Atbilde. Apmēram kādi 20 cilvēki. Jo cilvēki stāvēja kājās.. Kad mašīnu atlaida, tā jau bija tukša, mums pavēlēja braukt prom, jo vajadzēja piebraukt vēl citai mašīnai.

Jautājums. Vai jūs pats šaušanu redzējāt?

Atbilde. Jā, redzēju. Es redzēju to savām acīm. Tas bija tur, policists no.. Maltas policijas iecirkņa, 3. policijas iecirkņa.[42]

Lai gan lielākās ebreju iznīcināšanas Rēzeknē notika septembrī, mazākas akcijas turpinājās līdz gada beigām. Savā 1976. g. liecībā cietuma ieslodzītais Filips Gvozdevs atceras, kā racis tranšeju Ančupānos.

Kamēr nonācām līdz Kalna Ančupāniem, ievēroju, ka visu rajonu bija aplenkuši policisti un netālu no tās vietas, kur mums bija jārok, atradās grupa ebreju tautības pilsoņu. Grūti pateikt, cik daudz viņu bija, bet grupa bija diezgan liela, ap 100 cilvēku, viņu vidū bija vīrieši, sievietes, veci cilvēki, dažāda vecuma bērni. Bruņoti policisti viņus apsargāja, apstājušies riņķī apkārt.

Mēs rakām bedri kādus 30 m nostāk no šiem cilvēkiem. Bedre bija apmēram 2–2,5 m dziļa, bet policisti nenoteica, cik garai tai jābūt; domājams, ka tai bija jābūt tik garai, cik mēs varējām izrakt.. Mēs rakām kādas divas vai trīs stundas.. Tad policisti mums pavēlēja nosēsties bedres dibenā ar muguru pret ebreju grupu. Pēc tam mēs dzirdējām šauteņu šāvienus, kas nāca no tās vietas, kur atradās ebreji, un cilvēki sāka kliegt.

Cik varu atcerēties, šāvieni bira kā krusa, bet pavēli šaut nedzirdēju – patiešām bija grūti kaut ko sadzirdēt, jo ebreji kliedza tik skaļi un radīja troksni.. Kad slepkavošana bija beigusies, viņi pavēlēja mums kāpt ārā no bedres. Kad izrāpos ārā, redzēju veselu kaudzi mirušu ebreju līķu apmēram tajā pašā vietā, kur viņi

> iepriekš bija stāvējuši, varbūt mazliet tuvāk bedrei.. Kad izkāpu no bedres, redzēju arī, ka policisti krauj arestēto un noslepkavoto ebreju mantas mašīnā. Ebreji bija izģērbti, daži apakšdrēbēs, bet daži pilnīgi kaili, un arī drēbes tika krautas mašīnā.. Viņi aizveda mūs, cietumniekus, atpakaļ uz Rēzekni tajās pašās mašīnās, kurās bija salādētas ebreju mantas.
>
> Noslepkavoto ebreju tautības pilsoņu līķus atstāja guļam zemē pie bedres. Es nezinu, kas tos apraka.[43]

Papildu Rēzeknes ebreju slepkavošanai Rēzeknes policija A. Eiheļa vadībā pēc vācu SD pavēles iznīcināja Audriņu ciema iedzīvotājus, kurus apsūdzēja padomju partizānu slēpšanā. 1942. g. 4. janvārī tirgus laukumā par brīdinājumu tika nošauti 30 Audriņu iedzīvotāji, ap 170 pārējo tika nošauts Kalna Ančupānos. Ciems pats tika nolīdzināts līdz ar zemi. Ančupānos iznīcināšanu veica latviešu policisti no Maltas Puntuļa vadībā.[44]

Ebreji un Rēzeknes čeka

Rēzeknes policijas saistība ar iznīcināšanām šeit varbūt izpaudās skaidrāk nekā citur Latvijā, taču arhīvos ir atrodamas atsevišķas dokumentu sērijas, kas savā ziņā attaisno dažus Rēzeknes policistus, parādot, ka ne visi bijuši gļēvulīgi nacistu antisemītiskās propagandas objekti. 1. iecirkņa šefam tika lūgts izmeklēt kādu šausminošu laikraksta materiālu, kas bija parādījies SD pārraudzītajā Latvijas centrālajā avīzē *Tēvija*. Šajā rakstā ebreju ārsti bija apsūdzēti par strādāšanu Rēzeknes čekas labā un latviešu spīdzināšanu. *Tēvijā* bija apgalvots, ka ekshumētos čekas upurus bija sakropļojuši pilsētas ebreju tautības ārsti. Raksts atsaucās uz citātu no vācu valodā iznākošas armijas avīzes.

> Daugavpils vācu frontes laikrakstā V. Dorster's, kas 7. jūlijā apmeklējis Rēzekni, stāsta, ka drausmīgs bijis čekistu terors šajā skaistajā pilsētā. Atrokot kādu kapeni, tajā atrasts arī ārsta Dr. med. Paula Strūves līķis. Konstatēts, ka ārsta rokām novilkti "cimdi". Tas nozīmē, ka viņam dzīvam rokas iebāztas vārošā ūdenī, pēc kam novilkta applaucētā āda. Kāju pēdās iedzītas naglas un nogriezta mēle. Kādai sievietei, kuru uzzīmēja par Hildegardi Kurikovu, nogrieztas krūtis un izsisti zobi, bet zem pirkstu nagiem atrastas sadzītas adatas. Akindija Demisova no Rēzeknes stāsta, ka tur žīdu ārsts Kāns kopā ar citiem amata biedriem – Anšļēviču, Feidelsoni un Poļjaku ar iešļircinājumiem necilvēcīgā veidā paildzinājis nelaimīgo upuru mokas. Rēzeknes namīpašnieka Terentjeva dēlam dzīvam izgrieztas ādas strēmeles no muguras. Jēlā mugura pēc tam apkaisīta ar pipariem un sāli. Visas šīs necilvēcīgās mocīšanas apliecina dokumenti un citi materiāli.[45]

Šis raksts saistīja Daugavpils apgabaltiesas prokurora uzmanību, kurš aizsūtīja steidzamu rīkojumu Rēzeknes apriņķa priekšniekam nodot visu dokumentāciju par šo gadījumu, "uzrādot, kādas personas, kur un kad noslepkavotas, kad un kas atracis līķus, vai izdarīta to policejiski-medicīniska (vai citādi) apskate; pēdējā gadījumā piesūtīt arī attiecīgo aktu vai protokolu"[46].

Pēc rīkojuma saņemšanas Rēzeknes policija uzsāka izmeklēšanu un nopratināja pusduci liecinieku, ieskaitot Rēzeknes namīpašnieku Terentjevu, kura dēlam, pēc rakstā teiktā, dzīvam izgrieztas ādas strēmeles no muguras. Tēvs liecināja:

> Starp izraktajiem š. g. 7. jūlijā bij. milicijas pagalmā nomocītiem līķiem atrada mana dēla Jākova Terentjeva līķi. Dēla līķi es aizvedu mājās, kur izģērbu, nomazgāju un labi aplūkoju. Pie dēla līķa atradu, ka tas ir nošauts ar vienu šāvienu galvā, kā arī bijis sists ar kādu cietu priekšmetu pa sāniem un seju. Līķa ādas strēmeles no muguras nebija izgrieztas, kā arī citas varmācības pazīmes nebija redzamas.[47]

Pārējo izmeklēšanas protokolu liecības bija līdzīgas: "cimdi" nevienam nebija novilkti, ne naglas pēdās iedzītas vai mēle izgriezta. Pēc izmeklēšanas Rēzeknes apriņķa policijas 1. iecirkņa priekšnieks ziņoja par izmeklēšanas rezultātiem Rēzeknes apriņķa priekšniekam:

> Iesniedzu ar izziņu un ziņoju, ka ne viss laikrakstā "Tēvija" š. g. 6. septembra 59. numurā ievietotā rakstā "Atrakto kapeņu baigās liecības" teiktais saietas ar patiesību. Hildegarde Kurikovs nav noslepkavota, bet patlaban dzīvo Rēzeknē, Atbrīvošanas alejā 13. Starp noslepkavotiem nevienas sievietes līķis nav atrasts. Pilsētā klīstošām baumām, ka žīdu ārsti piedalījušies apcietināto spīdzināšanā, iecirknī nekādi pierādījumi līdz šim nav iegūti.[48]

Acīmredzot Rēzeknes latviešu policisti un Daugavpils prokurors, izmeklējot šo lietu, bija uzkāpis uz bīstama pamata: būtu bijis mazāk riskanti pieņemt rakstu *Tēvijā* tādu, kā bija uzrakstīts.

Liepāja[49]

> Pēc 18. armijas štāba ziņām, Liepājā cīņās pret vāciešiem bija iesaistījušies arī civiliedzīvotāji. Tāpēc uz šejieni papildu EK 1a nodaļai pavēlēts nosūtīt arī EK 2 nodaļu ar uzdevumu atbilstošā situācijā rīkoties nesaudzīgi.
>
> *Ereignismeldungen*, 1941. g. 1. jūlijs

Liepājai vācieši uzticējās mazāk nekā jebkurai citai Latvijas pilsētai. Tā bija proletāriska, kreisi noskaņota un, būdama ostas pilsēta, bija arī starptautisko kuģošanas ceļu punkts. Kopš Krievijas impērijas sabrukuma 1917. g. tās aktivitātes bija krietni mazinājušās. Liepāja bija pirmais ērkšķis Barbarosas plānu sākotnējo panākumu kronī.[50] Vācieši bija cerējuši ieņemt pilsētu kara otrajā dienā. 22. jūnija vakarā viņi pārgāja Latvijas robežu un pienāca tuvu pilsētai, taču Sarkanās armijas spēki un civiliedzīvotāji spēja noturēties pretī gandrīz nedēļu. Liepājas izturība apstiprina 1941. g. 3. jūlijā Staļina teiktos vārdus, ka "neviena armija nav neuzvarama". Liepāja zināmā mērā paredzēja to, kas notiks ar vācu armiju pie Maskavas.

Kad vācieši beidzot iegāja pilsētā, viņu noskaņojums bija naidīgs un aizdomu pilns. Uz ielām visur mētājās līķi, kara tehnika un gruži.[51] Kara postījumi bija plaši, dega un gruzdēja dienām ilgi. Nomierināt pilsētu nebija viegli. Vāciešu patruļu apšaude

turpinājās daudzas dienas un neizbeidzās visā kara laikā.[52] Pretošanās gars Liepājā kaut kādā mērā izpaudās lielākā līdzjūtībā pret ebrejiem, nekā tas bija dažās citās vietās Latvijā.[53] Miera nodibināšana pilsētā nebija vāciešu vienīgais mērķis. Okupācijas pirmajā dienā cauri pilsētai brauca mašīna, no kuras pa skaļruni ziņoja: "Liepājas iedzīvotāji! Guliet mierīgi un esiet droši, ka vācu armija nosargās jūsu dzīvību un mantu. Jebkurš, kas atradīsies uz ielas starp 19.00 vakarā un 8.00 no rīta, tiks uzskatīts par ienaidnieku un nošauts bez brīdinājuma." Plīstošu stiklu šķindoņa, kad kāds kareivis ar šautenes laidi šķaidīja logu rūtis, bija visbiežāk dzirdamā skaņa Liepājas tirdzniecības centrā.[54] Ebreju medības sākās jau okupācijas pirmajās stundās.

Uzzinot par pretošanos, V. Štālekers pavēlēja 1.a einzackomandai un EK 2 nodaļai doties uz Liepāju, "lai šajā situācijā rīkotos nesaudzīgi"[55]. Liecības par to atrodamas noteikumos par sodiem. Nekur citur Latvijā vācieši par nāves draudiem nepaziņoja tik ātri kā Liepājā.[56] 1941. g. 1. jūlijā, divas dienas pēc okupācijas, Liepājas komandants korvetkapteinis Šteins izdeva paziņojumu par desmit ķīlnieku nogalināšanu jebkāda sabotāžas akta vai laupīšanas gadījumā.[57] Šajā paziņojumā Šteins norādīja uz neskaidro robežu starp civiliedzīvotājiem un karavīriem, sakot, ka Liepājas apkārtnē daudzi Sarkanās armijas karavīri nomainījuši savas formas pret civilapģērbu un tādējādi atteikušies no tiesībām tikt uzskatītiem par karagūstekņiem.

8. jūlijā korvetkapteinis Brikners, kas stājās Šteina vietā, draudus pastiprināja un piešķīra tiem antiebrejisku nokrāsu: "Latviešu tautības iedzīvotāji tiek aicināti ziņot Drošības policijai par visiem boļševikiem un žīdu tautības zagļiem, kas slēpjas. Ja pēdējo divu nakšu notikumi atkārtosies, par katru ievainotu vācu karavīru tiks nošauti 100 ķīlnieki."[58] Kā atzīmēts iepriekš, 5. jūlijā Brikners izdeva pirmo vispārējo pret ebrejiem vērsto rīkojumu, kas sastāvēja no daudziem paragrāfiem.[59]

E. Grauela prāvas liecības parādīja, ka, lai gan SD un tās EG A einzackomandas bija visu šausmu darbu galvenie organizētāji un izpildītāji Latvijā, viņi nebija vienīgie. Liepājā savu ieguldījumu iznīcināšanas akcijās deva arī Vērmahts, flote un Kārtības policija. Tāpat kā Rīgā, arī šeit kara komandanti pirmie izdeva pret ebrejiem vērstus rīkojumus un draudēja ar nežēlīgiem sodiem par to neievērošanu.

Turpmāk pilsētas un tās ebreju tautības iedzīvotāju liktenis bija tāds pats kā visur citur Latvijā. Slepkavošana sākās līdz ar okupāciju un turpinājās visu 1941. g. decembri. Lielāko daļu Liepājas ebreju – 2731 – nogalināja trīs dienu slaktiņa laikā no 15. līdz 17. decembrim. Pretēji Rīgai Liepājā geto izveidoja tikai 1942. g. jūnijā, kas nozīmēja, ka lielākā daļa ebreju, kurus nenogalināja 1941. g., vēl arvien dzīvoja savās mājās līdz pat 1942. g. vasarai.[60]

Latviešu SD liecinieki no Liepājas daudz palīdzējuši, lai aizpildītu iztrūkstošo Latvijas puses informāciju par vācu okupāciju un ebreju iznīcināšanu. Liepājas liecības devušas daudz, lai izprastu un definētu attiecības, kādas pastāvēja starp vācu SD un latviešu policijas vienībām. Vācu un it īpaši latviešu liecinieki parāda, ka Liepājas latviešu SD nodaļa aktīvi piedalījusies slepkavošanā periodā no oktobra līdz decembrim. Tomēr šīs

liecības nedod pamatojumu tam, ka latvieši slepkavojuši pēc savas iniciatīvas. Kopš iekarošanas pirmajām minūtēm, ja neņem vērā apšaudes incidentus, vācieši kontrolēja pilsētu. Latvietim turēt īpašumā ieroci bija bīstami.

Liepājas ebreji[61]

Liepājas apriņķī, izņemot pašu pilsētu, nebija sevišķi daudz ebreju. Pēc 1935. g. tautas skaitīšanas datiem Liepājā dzīvoja 7379 ebreji. Vēl apmēram 300 dzīvoja Vaiņodē, Grobiņā un Priekulē, tātad kopā ap 7600 cilvēku. Atņemot 25% aizbēgušu ebreju, varam uzskatīt, ka vāciešu lamatās krita 5700. Nav īsti ticams, ka 300 no viņiem pārdzīvoja holokaustu.[62] Vismaz 5000 no 5700 Liepājas un tās apkārtnes ebrejiem tika nogalināti galvenokārt 1941. gadā. 1942. g. Liepājas geto vēl bija dzīvi 800 Liepājas ebreji. Geto slēdza 1943. g. rudenī un visus ebrejus pārvietoja uz Mežaparka koncentrācijas nometni Rīgā.[63]

Galvenās iznīcināšanas vietas Liepājā bija Raiņa parks pilsētas centrā, jūrmala bākas dienvidpusē, zvejas osta, "Olimpijas" stadiona tuvākā apkārtne un "Žāvētava". Dažas slepkavošanas notika tieši uz ziemeļiem no Kara ostas netālu no ūdenstorņa. Lielākā slaktiņa vieta bija Šķēde, bijušais Latvijas armijas poligons kāpās pie jūras. Kopā ar ebrejiem šeit tika iznīcināti ķīlnieki, komunisti un čigāni.

9.1. tabula. Liepājas SD nogalinātie ebreji

	Liepāja	Ventspils	Citur
1941			
30.08.–5.09.	38		
22.09.	61		
24.09.	37	67	
25.09.–2.10.	241		
3.10.–17.10.	213 + 40 kom.		
3.11.		533 +1 kom.	386 Aizputē
3.11.–13.11.	30 + 26 kom.		326 Liepājas apriņķī
13.11.–27.11.	33 + 16 kom.		
10.12.	43 + 35 kom.		
14.12.–16.12.	2731 + 23 kom.		
1942			
17.01.	14 + 27 kom.		
16.01.–30.01.	+ 15 kom.		
31.01.–17.02.	152 + 12 kom.		
18.02.–25.02.	+ 7 kom.		
1.03.–18.03.	9 + 7 kom.		
16.05. ziņ.	38 + 6 kom.		
2.06. ziņ.		173 čigāni	19 čigāni Aizputē

Avots: Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel, S. 62, 63.[64]

Liepājas SD – tās vadība un darbība

Pirmā EG teilkomanda, kas ienāca Liepājā, bija EK 1a, tajā bija ap 20 vīru, un nodaļu vadīja SS oberšturmfīrers Reiherts. Viņi ieradās 29. jūnijā, vienā dienā ar kaujasspēkiem. Vienā no pirmajiem biļeteniem *Ereignismeldungen* ziņots, ka vēl pirms Liepājas krišanas apriņķī veikti Drošības policijas pasākumi.[65] EK 1a nodaļa vai vismaz tās daļa ierīkojās viesnīcā "Pēterburga".

Viens no pirmajiem EK 1a pasākumiem bija IeTK ēkas pārmeklēšana, lai atrastu pierādījumus padomju šausmu darbiem,[66] visvēlamāk līķus, kurus varētu izstādīt publiskai apskatei.

Okupācijas laikā Liepājā bija seši SD priekšnieki: Reiherts, E. Grauels, V. Kīglers, K. Jurgšeits, Hildmans un Cinglers.

9.2. tabula. Vācu SD un citas varas iestādes Liepājā

Alnors, Dr. Valters, Kurzemes gebītskomisārs. Augstākā civilā amatpersona apvidū

Aušrats, Heinrihs, leitnants. Liepājas Šucpolicija

Baumgartners, Hanss. EK 2. Šoferis

Brikners, korvetkapteinis. Liepājas komandants

Cinglers, hauptšturmfīrers. Liepājas SD priekšnieks 1945. gadā

Dīdrihs, Emīls Dr., augstākais policijas priekšnieks Liepājā

Fārbahs, Pauls. EK 2

Fridrihsons, Harijs. Dienēja 1.a einzackomandā, pakļauts Reihertam. Baltvācietis

Grauels, Erhards. 2. teilkomandas vadītājs. Grauela komanda: O. Reihe, G. Kuketa, E. Handke, J. Mihalskis, K. E. Štrots, P. Fārbahs, F. Kraps. Kārtības policijas vīri: Bitcers, Cāns, Hukenholcs, A. Jungkuncs, J. Kaizers, Mrozeks, Preišofs, Trebešs

H (iespējams, Hildmans), hauptšturmfīrers. SD priekšnieks 1944.–1945. gadā

Handke, Erihs. EK 2

Jurgšeits, Kurts, oberšturmfīrers. SD priekšnieks 1943.–1944. gadā

Kaizers, Augusts. SD

Kavelmahers (pazīstams arī kā Dr. Gontards). Flotes štāba komandants

Keršners. Geto komandants, uzraudzīja geto latviešu apsardzi

Kīglers, Volfgangs, SS unteršturmfīrers. Liepājas SD priekšnieks (no 1941. g. 14. jūlija līdz 1943. g. aprīlim)

Kraps, Filips. EK 2

Krauss, Oto K. EK 1a. Dienēja Reiherta pakļautībā

Kuketa, Gerhards. EK 2

Lomners. Liepājas pirmais kara komandants
Mihalskis, Jozefs. EK 2
Neimans, Makss. EK 2
Petersons
Reihe, Oto. Pārraudzīja sieviešu cietumu
Reiherts. Komandieris, EK 1.a teilkomanda. Organizēja pirmās iznīcināšanas Liepājā
Rozenštoks, Georgs. 13. bataljona 2. rotas komandieris. Liepājā ieradās jūlijā un uzturējās līdz 10. septembrim
Šteins, korvetkapteinis. Liepājas kara komandants
Štrange, Valdemārs. Komandieris, EK 1.a teilkomanda. Baltvācietis. Darbojās Liepājā un Priekulē
Štrots, Karls Emīls. EK 2. Dienēja Liepājā no 1941. g. jūlija līdz 1945. g. janvārim
Šulcs, Valters. SD. Šoferis un pārbaudes ierēdnis
Šveigs. SD
Zeiferts, SS hauptšturmfīrers. Liepājas SD
Zobeks, SS oberšarfīrers. SD

Avots: Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel.

No viesnīcas "Pēterburga" SD drīz pārcēlās uz ēku Kūrmājas ielā 21. Latviešu SD nodaļu vispirms izvietoja Kūrmājas ielā 17, bet 1942. g. pārcēla uz šīs pašas ielas 21. namu, kur tā aizņēma mājas pirmo stāvu. Tajā laikā Kūrmājas ielu 17 bija pārņēmusi latviešu SD Politiskā policija. Vienīgie latvieši, kurus ielaida vāciešu aizņemtajās telpās Kūrmājas ielā 21, bija tulki. Vāciešiem bija telegrāfs un pagrabā darbnīca ebreju zeltkaļiem, pulksteņmeistariem, radiotehniķiem, kurpniekiem un šuvējiem.[67]

SD kontrolēja, bet faktiski pārvaldīja visas ieslodzījuma vietas Liepājā un tās apkārtnē: sieviešu cietumu (saukts arī par izmeklēšanas cietumu) Tiesu ielā 5, pilsētas kriminālnoziedznieku cietumu Dārza ielā, koncentrācijas nometni (punktu) Dārza ielā 11, karagūstekņu nometni "Dulag 101" (Krapa un Kaizera pakļautībā) un Sarkanās armijas personāla ģimenes locekļu tranzīta nometni (skolas ēkā Alejas ielā), un ebreju geto Dārza un Kungu ielas stūrī. 1941. g. 16. decembrī Liepājas koncentrācijas nometne (punkts) tika pārcelta uz Saldu, kur tās iemītniekiem lika strādāt vietējā cementrūpnīcā.

SD darbības centrā bija sieviešu cietums. Uz turieni nosūtīja visus politieslodzītos, un pirmajos mēnešos to izmantoja kā koncentrācijas nometni, tranzīta pieturu ebrejiem ceļā uz iznīcināšanas vietu. Liepājas SD pakļautībā atradās arī Kurzemes rietumdaļas pilsētas un ciemi: Saldus, Kuldīga, Talsi, Aizpute, Priekule, Vaiņode, Skrunda u.c.

Reiherts

Slepkavošanas Liepājā sākās jau 29. jūnijā, bet pirmais dokumentos atspoguļotais slaktiņš notika 3. vai 4. jūlija vakarā, kad E. Grauels ieveda pilsētā savu EK 2 nodaļu un atklāja, ka Reiherta komanda Raiņa parkā slepkavo ebrejus. Tā bija vāciešu operācija, kurā neviens latvietis nepiedalījās. Cik daudz ebreju tajā reizē nogalināja, mums nav zināms. Krievi parkā bija atstājuši nocietinājumu tranšejas, kuras Reiherts aizpildīja ar līķiem. Viens no dalībniekiem Harijs Fridrihsons liecināja, ka tajā reizē, kad viņš piedalījās, tika nogalināts ap 150 ebreju.[68] Pēc viņa domām, iznīcinātāju vads bija SD vienība.[69] E. Grauels liecināja, ka, tiekoties ar Reihertu, pie bedrēm redzējis ap duci ebreju, bet viņš neesot skatījies tranšejā un līķus neskaitījis.

Grauela nodaļā bija ap 30 vīru; vairāk nekā puse no viņiem bija no Kārtības policijas 9. bataljona, kas piederēja pie Gumbinenes nodaļas un valkāja zaļas uniformas.[70] Reiherts teica E. Grauelam, ka pilda speciālu uzdevumu. E. Grauels devās prom un pieteicās pilsētas komandantam, kurš viņa nodaļai ierādīja apmešanās vietu. Grauela nodaļu izvietoja Kūrmājas ielā 21. E. Grauela ierašanās dienā Reiherts pilsētu atstāja.

E. Grauels

Pretēji Reihertam sākumā E. Grauels vairāk bija nosliecies uz organizatoriska rakstura darbiem, nevis uz iznīcināšanu, bet tad, kad pienāca pavēles, viņš nevilcinājās. E. Grauels uzņēmās atbildību par sieviešu cietumu un nozīmēja O. Reihi par pārraugu. Ieslodzītie bija galvenokārt ebreji, taču bija arī citi civiliedzīvotāji – komunisti, komunistu atbalstītāji un cilvēki, kas Liepājā bija cīnījušies pret nacistiem. Klīda baumas, ka par komunistu šausmu darbiem atbildīgi ir ebreji. E. Grauels, O. Reihem, G. Kuketam, E. Handkem un J. Mihalskim piedaloties, cietuma pagalmā nolika galdu, lai izskatītu un izsijātu apsūdzības. Daudziem cietumniekiem bija līdzi papīra lapiņa, uz kuras bija norādīts apcietināšanas iemesls. Tie, kuri ieradās bez šāda papīra, tika nopratināti un no viņiem paņēma īsu liecību. Ebrejus apcietināja bez lietas izskatīšanas. Tas nozīmēja, ka ebreju apcietināšanas iemesls bija viņu tautība.[71] Kara korespondents un propagandists Verners Hartmans Liepājā ieradās 6. jūlijā un apmeklēja cietumu. Viņš redzēja, ka kameras ir tik pārpildītas – lielākoties ar ebrejiem, ka nav vietas, kur apgulties. Virsnieki, kas nogādāja upurus uz cietumu, bija galvenokārt vai tikai latviešu pašaizsardzības vīri.

Pirmās slepkavošanas, ko E. Grauels veica Liepājā, notika pēc pilsētas komandanta Briknera pavēles, sekojot 1. jūlija soda noteikumiem. 8. jūlijā *Kurzemes Vārdā* bija publicēts paziņojums, kurā teikts, ka par iepriekšējo nakšu šaušanu uz vācu patruļām nošauti 30 boļševiki un ebreji.[72]

"Ķīlnieku" nošaušana notika 7. jūlijā kāpās netālu no bākas uz dienvidiem no pilsētas. Upurus izraudzījās no sieviešu cietuma, ņemot katru piekto ieslodzīto. Slepkavošanu izpildīja Grauela vīri.[73]

Pēc E. Grauela vārdiem, ap to laiku, kad nogalināja ķīlniekus, Reiherts atkal parādījās pilsētā, atvedot draudīgu ziņu no V. Štālekera. E. Grauelu vainoja, ka viņš nedara, ko viņam pienāktos darīt. Sevišķi Reiherts E. Grauelam pārmeta to, ka viņš ļāvis Raiņa parkā nošautos ebrejus pārbedīt kapos.[74]

Kā pierādījumu par savu darbību E. Grauels parādīja Reihertam sastādītos cietumnieku sarakstus. Reiherts sarakstos atzīmēja vairākus vārdus un teica, ka šie cilvēki nošaujami un ka tas jāizdara šajā pašā dienā. E. Grauels lika M. Neimanam sagatavoties soda izpildei 8. jūlijā. Iznīcināšanas sākās 8. jūlijā, turpinājās 9. un 10. jūlijā, katru dienu nogalināja vismaz 100 cilvēku.[75] Slepkavošanu izpildīja vāciešu un varbūt arī latviešu komandas. Apkārtni sargāja kā vācieši, tā latvieši; latviešiem ap roku bija sarkanbaltsarkana lente. Upuri bija gandrīz tikai ebreji, un uz nošaušanas vietu viņus kravas mašīnās pa 20 atveda no sieviešu cietuma. Pēc katras šaušanas kārtas bedrēs iekāpa vācu virsnieki ar automātiem, lai pārskatītu upurus, un, ja tika atklātas dzīvības pazīmes, izdarīja "žēlastības" šāvienus.

Izmantojot savu preses caurlaidi, Verners Hartmans iznīcināšanas vietā ieradās 8. jūlijā un bija tur no plkst. 11 līdz 17. Viņš redzēja, ka klāt bijis ap 10–15 SD vīru, un atcerējās, ka tur bijis garš grāvis, kas izbeidzies bedrē. "Brīvības cīnītāji", kā V. Hartmans dēvēja latviešus un SD vīrus, dzina ebrejus grupās pa 10 uz bedri un izkārtoja viņus dubultā rindā. Visapkārt bija izšķaidītas smadzenes un asinis. V. Hartmans liecināja, ka viņa klātbūtnē nošāva ap 200 cilvēku.[76]

Pēc akcijas E. Grauels lūdza EK 2 priekšnieku R. Bacu atbrīvot viņu no šī uzdevuma, jo viņš šādam darbam neesot piemērots. Pēc dažām dienām ar pavēli no R. Baca viņu aizvietot ieradās V. Kīglers. Grauela nodaļa izklīda; daži palika Liepājā, citi tūlīt aizbrauca uz Rīgu, vēl citi kopā ar E. Grauelu devās uz Ventspili. Neskatoties uz apgalvojumu, ka viņam ebreju slepkavošana izraisa riebumu, E. Grauels organizēja un veica akcijas Ventspilī. Kādus trīs mēnešus vēlāk viņš strādāja Rīgas SD štābā, bet oktobra beigās atgriezās Vācijā studēt tieslietas.

V. Kīglers[77]

SS unteršturmfīrers V. Kīglers ieradās Liepājā 10. vai 11. jūlijā. Tādējādi par visām turpmākām slepkavībām 1941. g. un turpmāk atbildīgs bija V. Kīglers. Tieši V. Kīglers nostabilizēja SD klātbūtni Liepājā un sistematizēja iznīcināšanas procedūru. V. Kīglers organizēja, piedalījās un deva pavēles visās iznīcināšanas akcijās laikā no 1941. g. jūlija vidus līdz 1943. g. aprīlim,[78] kad tika pārcelts uz citu vietu un viņa vietā nāca SS oberšturmfīrers Kurts Jurgšeits. Pēc 1941. g. septembra vācu SD nodaļu samazināja līdz apmēram 15–20 vīru lielai komandai. V. Kīglers vadīja SD sistēmu Kurzemes rietumdaļā, kur pārraudzīja SD Aizputes un Talsu apriņķī. Viņa pārziņā bija arī sieviešu cietums, latviešu SD apsardzes vads, koncentrācijas nometne Saldū un Liepājas geto.

Lai gan akcijas organizēja V. Kīglers, slepkavošanas paveica un tajās piedalījās daudzas grupas, ieskaitot vācu SD Liepājas nodaļu, Liepājas Kārtības policiju, latviešu SD apsardzes vadu, Liepājas latviešu šucmaņu vienību daļas un Arāja komandu no Rīgas. Informācijas trūkst, vai iznīcināšanās piedalījās arī vācu Vērmahta un jūras spēku daļas. Līdzapsūdzētie E. Grauela lietā E. Handke, G. Kuketa un P. Fārbahs pieļāva, ka 1941. g. V. Kīglera vadībā ik pa divām nedēļām tika veikta vismaz viena akcija.[79] Patiesībā jūlijā, augustā un septembrī katru nedēļu tika veiktas vairāk nekā divas akcijas, jo iznīcināšanas notika arī Liepājas apkārtnē – Priekulē, Vaiņodē un Grobiņā. Pēc daudzu liecinieku teiktā, upurus izraudzījās pats V. Kīglers. Viņš izskatījis sarakstus un nopratināšanas dokumentus un pie iznīcināšanai nolemto vārda ar sarkanu zīmuli pierakstījis burtu "E" *(Erschießungen)* – nošaujams.

V. Kīglera radītajai sistēmai raksturīgi bija arī tas, ka bieži upurus šāva grupās, kurās bija pat mazāk nekā 10 cilvēku. Šāvēju komandu atveda uz iznīcināšanas vietu, bet rakt bedres vai apbedīt līķus tai nevajadzēja. Pamatā izmantoja šautenes (latviešu SD izmantoja krievu šautenes). Slepkavošana notika pēc Biķernieku metodes, ko iedibināja Štālekera vīri Rīgā. Apkārtnes sargāšanas problēmu atrisināja tādējādi, ka uz nošaušanas vietu upuri tika atvesti mazās grupās. Mašīnai ar upuriem vajadzēja apstāties apmēram 40 m no bedres, cilvēkiem lika izkāpt un nogulties zemē. Kamēr šāva ebrejus no pirmās mašīnas, tika pievesta jauna upuru grupa. Lietojot šo iznīcināšanas metodi, 30 vai pat 20 vīru liela komanda, ieskaitot apsardzi, nepilnās divās stundās varēja nogalināt vismaz 100 cilvēku; dienas laikā varēja likvidēt 400 cilvēku.

Iznīcināšanas vietā tika izsniegts alkohols. Savām vajadzībām vācieši ņēma līdzi kafiju ar konjaku.[80] Latvieši saņēma šņabi.

Vadoties pēc liecībām, nav iespējams precīzi noteikt, cik iznīcināšanas notika Liepājā laika periodā no jūlija līdz septembrim. Daudzas no tām bija relatīvi mazskaitlīgas, un ne visām bija liecinieki.

9.3. tabula. Iznīcināšanas operācijas Liepājas un Aizputes apriņķī 1941.–1942. g.

1941. g.
4. jūlijs. Raiņa parkā 200–300 ebreju
7. jūlijs. 30 ķīlnieku
8.–10. jūlijs. 300?
20. jūlijs. Pirmā Arāja komandas akcija[81]
Jūlija beigas. Akcijā *Ulleweit* ap 15 ebreju
22. septembris. Liepājā 61 ebrejs
24. septembris. Liepājā 37 ebreji
26. septembris. Apcietināti 80 ebreji un komunisti
30. septembris. 21 ebrejs?

? Kurzemē 15–20 psihiski slimo un ap 20 ebreju[82]
3. oktobris. Liepājā 37 ebreji
4. oktobris. Liepājā 18 ebreju un 2 komunisti
8. oktobris. Liepājā 36 ebreji
11. oktobris. Liepājā 67 ebreji
Ap oktobri. Šķēdē akcijā *Brückenwache* 200 ebreju
Oktobris. ? 25 ebreji
Oktobris. ? 50–80 ebreju
Oktobris. Liepājā komunistu grupas
Oktobris. Šķēdē akcijā *Linarts* 30 vīriešu un 3 sievietes
1. novembris. Priekulē un Vaiņodē 123 ebreji
Oktobra beigas. ? dažāda vecuma un abu dzimumu 80 personu
Oktobra beigas. Priekulē 20 ebreju
3. novembris. Aizputē 386 ebreji
6. novembris. Liepājā 2 ebreji un 3 komunisti
10. novembris. Liepājā 30 ebreju un 26 komunisti
Decembra sākums. Šķēdē ap 100 cilvēku[83]
15.–17. decembris. Šķēdē 2749 ebreji (vīrieši, sievietes un bērni)
15. decembris. Pie Liepājas Kara ostas 270 ebreju
Decembris. Psihiski slimo noslepkavošana

1942. g.

15. februāris. Šķēdē?[84]
Marta sākums. Šķēdē ap 20 komunistu
Aprīlis. Šķēdē 15–20 vīriešu[85]
Marta beigas. ? 20 latviešu
Vasara. Šķēdē ?[86]

Avots: The records of the Grauel trial.[87]

Decembra slaktiņš

Trīs dienu slaktiņa laikā no 15. līdz 17. decembrim Šķēdes kāpās ap 15 km uz ziemeļiem no pilsētas tika nogalināta vairāk nekā puse Liepājas ebreju. Tā bija Latvijas armijas mācību poligona vieta, un netālu atradās dažas kazarmas, kur 1941. g. tika izvietoti vācu karavīri. Iznīcināšanas vietā nepilnus 100 m no tranšejas atradās koka būve, kura tikusi apzīmēta kā garāža, šķūnis un zirgu stallis[88] un kuru izmantoja par ebreju tranzīta galapunktu.

Pavēli par slepkavošanu uz vācu SD komandantūru atsūtīja pa telegrāfu no Rīgas. V. Kīgleram promesot,[89] telegrammu saņēma O. Reihe, kurš to nogādāja Liepājas policijas priekšniekam Dr. E. Dīdriham. *Kurzemes Vārda* 13. decembra numurā E. Dīdrihs ievietoja

30. att. Nošaušanai atvestās ebreju sievietes un bērni konvoja apsardzībā. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris

31. att. Upuru izģērbšana pirms nošaušanas. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris

32. att. Nāvei nolemto grupa. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris

33. att. Upuri bedres malā pēdējos mirkļos pirms noslepkavošanas. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris

34. att. Masu kaps ar kārtējiem upuriem tā malā. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris

brīdinājumu: "Paziņojums. Žīdi nedrīkst atstāt savu dzīvojamo rajonu pirmdien, 15. decembrī, un otrdien, 16. decembrī."

Tajā laikā Liepājas ebreji vēl dzīvoja pilsētā – un savākt viņus vienkop, lai noslepkavotu, nebija vienkārši. Aresti sākās naktī no 13. uz 14. decembri, un tos veica latviešu Palīgpolicija. Upurus nogādāja sieviešu cietumā, kur visdažādākā vecuma ebrejus sablīvēja cietuma pagalmā. Kā rāda ziņojumi, tā bija vienkārši elle, jo visiem sapulcinātajiem pietrūka vietas. Ebrejiem lika stāvēt ar seju pret sienu un nekustēties, nemeklēt radiniekus un neskatīties uz sargiem. Troksnis plēsa ausis pušu, un SD apsardze un sargkareivji atbildēja ar sitieniem un rupjībām. Vairākus ebrejus uz Šķēdes iznīcināšanas vietu aizveda 14. decembra vakarā un turēja tur koka ēkā visu nakti. Prof. Edvards Anders, kas 1941. g. 14. decembrī bija ieslodzīts sieviešu cietumā, kur pavadīja vairākas stundas, 1987. g. tur iegriezās un par savām atmiņām autoram rakstīja:

> Cietuma sēta tad bija pat mazāka, nekā tā ir šodien, jo gar dienvidu malu tad tur bija žogs līdzās ar dubultiem vārtiem. No tā šodien tikai cementa stabi ir palikuši pāri. Celtne un sēta bija 25 metri gara, un no tās 2 vai 3 metri tika turēti brīvi. Dodot 45 līdz 50 cm katrai personai, stāvot plecu pie pleca, apmēram vienā rindā varēja ietilpināties 50 cilvēki. Kā es atceros, viņi stāvēja sešās, ne vairāk kā astoņās rindās. Tuvu pie vārtiem, kur es stāvēju, bija vēl viena rinda. Tas

35. att. Ekshumācija Šķēdē 1945. g.

nozīmē, ka tur bija 300 līdz 400 cilvēkiem. Tā kā trijās dienās tika nogalināti 2700 cilvēki, lielāka daļa upuru tur varēja uzturēties tikai dažas stundas, lai dotu telpu nākošajiem. Bet, ja transporti uz Šķēdi nokavējās, tad tanī pašā telpā sadzina divdesmit rindas. Apstākļi tiem, kam tur bija jāuzturas visu nakti, bija briesmīgi, jo bija auksts, nebija tualetes un nebija telpas.[90]

Latviešu SD apsardzes komandieris leitnants Pēteris Galiņš[91] lika latviešu SD vadam būt gatavībā plkst. 5.30 no rīta. Pirmajā dienā vajadzēja iziet varbūt ne vairāk kā 20 latviešiem, kas bija pietiekami vienai iznīcināšanas komandai.[92]

15. decembra rītā bija uzsalis, bet ap dienas vidu temperatūra pacēlās līdz +5 °C. Nākamās divās dienās temperatūra daudz virs 0 °C nepacēlās. Bija pietiekami auksts, lai šāvēji vilktu mēteļus. Zeme iznīcināšanas vietā bija sasalusi, un arī ielas bija apledojušas. Kolonnu, tāpat kā Rīgā Rumbulas akcijas laikā, dzina latviešu policisti vācu SD uzraudzībā. Liepājas decembra akcijai bija daudz kopēja ar Jekelna sistēmu, lai gan tās galveno pazīmi – sardīņu kārtošanu *(Sardinenpackung)* šeit nepārņēma.

Kad latviešu vienība nonāca Šķēdē, P. Galiņš pateica, ka jāšauj būs viņiem. Vieta atradās kādu kilometru no ceļa uz jūras pusi. Bedre bija kāpās paralēli krastam izrakts ap 3 m plats un 100 m garš, dziļš grāvis. Vācieši bija jau tur. Pēc kāda latviešu vada locekļa Bulvāna teiktā šaušanu pārmaiņus izpildīja vāciešu vienība, latviešu SD vads un latviešu pašaizsardzības komanda. Iznīcināšana sākās ap plkst. 8.

Ebrejus no šķūņa izdzina grupās pa 20 personām. Vispirms viņus aizveda uz kādu vietu, kas atradās 40–50 m attālumā no bedres, un lika nogulties zemē, ar seju uz leju. Tad 10 cilvēkiem lika piecelties un, izņemot bērnus, izģērbties vispirms līdz apakšveļai, kad nonāca tuvāk pie bedres, izģērbties pavisam. Bulvāns redzēja, kā K. E. Štrots un F. Kraps sita ar pātagu tos, kas negāja uz bedri. Upuri kliedza, vaimanāja, raudāja un krita ceļos benžu priekšā, lūdzot saudzēt viņu dzīvību. Viņus nostādīja gar grāvja malu, ar seju pret jūru. Šāvēju komanda nostājās otrā pusē grāvim, un uz katru upuri mērķēja divi šāvēji. Ik pa brīdim slepkavu drēbes apšļāca asinis. Pret bērniem, kas varēja paiet paši, izturējās tāpat kā pret pieaugušajiem, bet zīdaiņus mātes turēja uz rokām, un viņus nošāva kopā. Mātēm lika turēt savus bērnus, paceltus uz pleciem, tādējādi viens no šāvējiem varēja mērķēt uz māti un otrs uz bērnu. Līķus, kas neiekrita grāvī, īpašs spērējs[93] ieripināja iekšā. Pēc katras šaušanas kārtas vācu esesietis iekāpa grāvī, lai pārbaudītu nošautos un piebeigtu tos, kas vēl izrādīja kādas dzīvības pazīmes.

Pēc desmit grupu nošaušanas šāvēju komandu aizvietoja cita; K. E. Štrots un E. Handke ar minoksa aparātu fotografēja.[94] Ap pusdienlaiku tika atvesta piena kanna ar rumu. Sargi un šāvēji dzēra, smeļot no tās ar glāzi. Iznīcināšanas vietu apmeklēja augsta ranga Vērmahta un jūras kara flotes virsnieki.[95]

Drēbes bija sakrautas kaudzēs, un tās aizveda ar vāciešu mašīnām. Akcija turpinājās līdz tumsai.[96]

Varam pieņemt, ka slepkavošana decembra akcijas otrajā un trešajā dienā notika līdzīgi kā pirmajā, bet par to mums ir maz pierādījumu. Trīs latviešu tautības liecinieki – Bulvāns, J. Linarts un P. Pavlovskis, kuri iznīcināšanas akcijas aprakstīja vispilnīgāk, liecināja, ka nākamajās dienās viņi tajās nav piedalījušies.

Pēc decembra slepkavībām vācieši Šķēdē atgriezās vairākkārt. Decembrī izmantoto grāvi viņi pagarināja, un klīda baumas, ka līdz 1943. g. grāvis bija jau kilometru garš.[97] Ieslodzīto izģērbšana arī turpinājās līdz pēdējai akcijiai.[98] 1943. g. pāri līķiem izbārstīja hloru.

Latviešu tautības dalībnieki

Liepājā latviešu pašaizsardzības spēki neradās no partizānu vienībām, kā tas notika dažās citās Latvijas vietās. Liepājā, pateicoties šeit notikušajām sīvajām cīņām, kā arī daudzu personu kreisajam noskaņojumam, latviešiem nebija izdevības izveidot bruņotas pretkomunistiskas vienības, kā tas notika dažos lauku apvidos. Vāciešu pavēle nodot ieročus nāca pat pirms pilsētas ieņemšanas. Latviešu pašaizsardzības vienības parādījās pēc tam, kad vācieši bija okupējuši pilsētu, un tās darbojās vāciešu uzraudzībā. Neņemot vērā dažus apšaudes incidentus, karastāvokļa un noteiktās komandantstundas dēļ iespēja, ka latvieši būtu varējuši veikt kādas ievērojamas slepkavošanas akcijas pēc savas iniciatīvas, vāciešiem nezinot, neredzot un nepavēlot, pat neradās. Tikai fakts, ka

īpašumā bija ierocis, Liepājā, tāpat kā jebkurā citā vietā, varēja būt par iemeslu nāves spriedumam. Cauri pilsētai brauca mašīna, no kuras pa skaļruni latviešus aicināja pievienoties pašaizsardzības spēkiem. Jūlijā 291. kājinieku divīzijas žurnāla ievadrakstā atzīmēts: "Ir izdota pavēle Ic par pašaizsardzības organizēšanu un tās apbruņošanu."[99] Pirmajās okupācijas dienās tika savāktas divas pašaizsardzības grupas: viena – Jaunliepājā, drāšu fabrikā, kur vācieši bija izveidojuši okupācijas štāba mītni, otra bija prefektūrā, kas atradās vecpilsētā. Pirmo organizēja un vadīja Žanis Sniķeris un leitnants Laumanis. Tajā iestājās daudzi drāšu fabrikas strādnieki. Viņiem uz piedurknes bija atšķirības zīme – balta lente ar zaļu kāškrustu. Vecliepājas vienībai, kuru veidoja Latvijas armijas virsnieki un aizsargi, piedurknes apsējs bija nacionālās krāsās – sarkanbaltsarkans. Izstaigājot pilsētu, Kārlis Siljakovs, kurš vēlāk kļuva par SD politpolicijas izmeklētāju, "Romas" viesnīcas priekšā ievēroja daudz aizsargu.[100]

Sākumā Liepājas pašaizsardzības grupas bija vāji apbruņotas, un, kad to locekļi tiešām saņēma ieročus, tās bija krievu šautenes.[101] Lielākā daļa to locekļu valkāja Latvijas armijas vai aizsargu uniformas, bet tie, kuriem tādu nebija, nēsāja civilo apģērbu, ieskaitot pat skautu formas. Liepājā pašaizsardzības vienību dibināšana notika daudz lēnāk nekā Rīgā. Sākumā šīs vienības neveidoja ciešus sakarus ar vietējo SD formējumu. No E. Grauela prāvas liecībām var secināt, ka pirmajā mēnesī latviešus kā slepkavotājus neizmantoja vispār. Tomēr viņi aktīvi piedalījās cilvēku arestēšanā un nogādāšanā uz sieviešu cietumu. No kurienes Liepājā nāca pavēles par arestēšanu, nav noskaidrots, bet ir pamats uzskatīt, ka tās izdeva Vērmahts vai kara flotes komandieris, nevis SD. Viens no pirmajiem latviešu uzdevumiem bija apsargāt cietumu, tomēr nav skaidrs, kā pakļautībā viņi darbojās. Pēc E. Grauela ierašanās 4. jūlijā sieviešu cietumu pārraudzīja SD, bet latviešu apsardzi par SD locekļiem neuzskatīja.[102] E. Grauela prāvas tiesneši pareizi atzīmēja, ka pašaizsardzības vienības tika organizētas militārā kārtā un tās nebija Liepājas šucmaņu bataljonu priekšteces.[103]

E. Grauela lietas tiesnešiem nebija viegli noteikt, kad pirmā latviešu iznīcināšanas nodaļa piedalījās akcijā. Pildot upuru pavadītāju un apkārtnes apsardzes funkcijas, latviešu pašaizsardzības vienības bija ievērotas jau 8. jūlijā. Bet līdz pat septembra beigām nav atrodami skaidri pierādījumi par to, ka vācieši – Reiherts, E. Grauels un V. Kīglers – būtu uzticējušies latviešiem. Jūlija otrajā pusē pirmo reizi ar savu zilo autobusu Liepājā ieradās Arāja komanda, kas varētu norādīt uz to, ka vietējā iznīcināšanas vienība vēl nebija izveidota. Līdz septembrim un arī tā laikā galvenā slepkavotāja bija vācu SD vienība un 13. policijas bataljona 2. rota, kam bija zaļas uniformas. Tikai tad, kad 1941. g. 10. septembrī 2. rota atstāja Liepāju, tika izveidots latviešu SD sardzes vads.

Latviešu SD sardzes vads

20. septembrī V. Kīglers izveidoja speciālu 30 vīru lielu latviešu SD sardzes vadu, kas kļuva par vienu no galvenajām iznīcinātāju komandām Liepājā.[104] Vācu Kārtības

policijas vienību, kas izpildīja slepkavošanas līdz tam laikam, acīmredzot pārvietoja uz citurieni. Administratīvi Liepājas latviešu SD sardzes vads kļuva par Arāja organizācijas sastāvdaļu, lai gan V. Arājs pats šo vienību nekontrolēja.[105] Pēc liecinieku stāstījuma, Liepājas vienību neveidoja brīvprātīgie, tā vienkārši tika atdalīta no pilsētas pašaizsardzības spēkiem, lielākoties no drāšu fabrikas vienības. Pirms pievienošanās šai vienībai vīriem slepkavošanas pieredzes nebija, tāpēc viņiem lika praktizēties ar tukšām patronām. Bulvāns stāsta, ka pirmo divu slepkavošanas akciju laikā, kurās viņš piedalījās, viņš šāvis nav; viņiem likts mācīties, kā tas jādara.[106]

Pēc pievienošanās SD vadam vīri turpināja valkāt Latvijas armijas uniformas, bet kā atšķirības zīme viņiem tika iedots zaļš piedurknes apsējs, uz kura bija attēlots galvaskauss ar sakrustotiem kauliem.[107] Ap 1942. g. vidu, kad daudzus vada locekļus nosūtīja uz fronti, vienību ieģērba vācu uniformās. Pēc izveidošanas vadu izvietoja Kūrmājas ielā 17, bet vēlāk pārvietoja uz Kūrmājas ielu 21, to pašu ēku, kur atradās vācu SD štābs.

Kā rāda nosaukums, latviešu SD sardzes vadam vajadzēja pildīt dažādus apsardzes pienākumus un būt par vāciešu izsūtāmo; vads apsargāja SD māju un pārvadāja ieslodzītos – visbiežāk no sieviešu cietuma uz SD mītni nopratināšanai. Iznīcināšanas perioda laikā vada komandieris bija leitnants Pēteris Galiņš. Vēlāk ar Liepājas SD vienības vārdu bija saistīts leitnants B. Bogdanovs un leitnants O. Lapa no Rīgas Arāja komandas. Darbības sākumposmā vads bija sadalīts divās daļās, vienu vadīja Žanis Essenbergs, otru – Jauģietis. Tā kā vads sastāvēja no liepājniekiem, tā locekļi dzīvoja savās mājās. Vēlāk, kad vienībai pievienojās cilvēki no citām vietām, viņi apmetās kopmītnēs Republikas ielā.

Latviešu tautības liecinieki norāda, ka pirmo reizi slepkavošanā viņi piedalījās septembra beigās vai oktobra sākumā bākas tuvumā tieši aiz "Olimpijas" stadiona. Viņu teiktais atšķīrās ar to, vai uz akcijas vietu viņi gājuši vai tikuši vesti. P. Pavlovskis atcerējās, ka pirmajā akcijā piedalījās ap 20 latviešu.[108] Leitnants P. Galiņš bija pavēlējis ierasties štābā plkst. 5 no rīta, un uz iznīcināšanas vietu viņi gāja vai tika vesti. Šāvēju komandai P. Galiņš izraudzījās 10 vīru un izvietoja viņus gar grāvi pretī upuriem. Vienā reizē tika izvesti un nogalināti pieci upuri. Tajā reizē nogalināto kopskaits bija 20 cilvēku, un viņu nošaušanai vajadzēja apmēram stundu.

Bez slepkavošanas Liepājā vismaz trijos gadījumos latviešu vadu nosūtīja arī ārpus pilsētas – uz Vaiņodi (1. novembrī), uz Aizputi (3. novembrī) un uz Grobiņu (novembrī).

Vaiņode

Vaiņode bija ciems 60 km uz dienvidaustrumiem no Liepājas. 1935. g. te uzskaitīti 1416 iedzīvotāji, no kuriem 125 bija ebreji. P. Galiņš uz Vaiņodi veda 25 vīru lielu SD

36. att. Apsūdzētā M. Samoviča norādītā Vaiņodes ebreju nošaušanas vieta. Ar 1 apzīmēta nošaušanas vieta, 2 – taciņa, pa kuru ebreji vesti pie bedres. 1966. g. 23. novembris

grupu. Viņus pavadīja astoņi vācieši, kuri brauca atsevišķi divās vieglajās mašīnās. Upuri no Vaiņodes tika atvesti uz nošaušanas vietu aiz ciema un izvietoti neapdzīvotā militārā būvē. Kad sākās šaušana, upurus veda ārā grupās pa desmit. Apmēram 50 m no ēkas bija baraka un mežs aiz tās. Starp mežu un baraku atradās grāvis. Zinādami, ka tiks nošauti, ebreji savas vērtslietas bija aizmetuši.[109] V. Kīglers bija neapmierināts, ka vietējie policisti bija ļāvuši ebrejiem to darīt. Šaušanu pabeidza plkst. 17, un tad Liepājas grupa devās uz Vaiņodi uzdzīvot.

Aizpute

Divas dienas pēc Vaiņodes notikuma, 3. novembrī, Liepājas SD vadu nosūtīja uz Aizputi, pilsētu uz ziemeļaustrumiem no Liepājas, lai nogalinātu tajā dzīvojošos 386 ebrejus.[110] Apmēram 20 vīru lielajam formējumam diena iesākās plkst. 5. Kūrmājas ielā 21 viņi paņēma ieročus un munīciju un sakrāva to savā stipri sadauzītajā krievu smagajā mašīnā, kuru vadīja Ā. Ciesa. Ap plkst. 5.30 viņi bija uz Aizputes ceļa.

Mehāniķis un autovadītājs Oto Vītols, kurš strādāja Aizputē, 2. novembra vakarā ar ģimenes locekļu starpniecību saņēma ziņu, ka vietējā policija vēlas, lai viņš sagatavo mašīnu cilvēku vešanai. No rīta, ierodoties darbā, viņu sagaidīja divi policisti, kas lika sagatavot mašīnu uz rītdienu. Tā kā smagajam auto bija vienkārša kravas kaste, tajā

tika ievietoti soli un pāri pārvilkts brezents. Policisti O. Vītolam teica, ka būs jāved ebreji no Aizputes uz Kalvenes dzelzceļa staciju. Viņam bija jāpiebrauc pie policijas iecirkņa, kas atradās netālu no tirgus laukuma.

Kad O. Vītols 3. novembrī ap plkst. 7 vai 8 piebrauca pie tirgus, tur jau bija citi LKW auto no Liepājas. Kamēr O. Vītols runājās ar Liepājas šoferiem, piebrauca vēl viena mašīna ar apmēram 20 karavīriem zaļās uniformās un ķiverēm galvā. Viņiem bija ieroči, un viņi sarunājās latviski. No kabīnes izlēca kāds virsnieks, iegāja policijas iecirknī, un drīz pēc tam mašīna aizbrauca. Pārējie šoferi O. Vītolam pastāstīja, ka kareivji ir no Liepājas.

Latviešu SD sardzes vada vīri savās liecībās atcerējās, ka pirms braukšanas tālāk uz Kalvenes pusi viņi piestājuši tikai pie sinagogas. O. Vītols atceras, ka pēc latviešu aizbraukšanas redzējis piebraucam trīs mersedesus, kas bijuši pilni ar virsniekiem līdzīgām militārpersonām cepurēs ar nagu. Pēc viņa domām, tur varējis būt ap 15 cilvēku. Pēc atzīmēšanās policijas iecirknī mersedesi aizbrauca Kalvenes virzienā.

Ārā iznāca pilsētas policijas priekšnieks Muzikants un lika šoferiem nostāties rindā pie sinagogas, kas atradās kādus 35 m no tirgus Tebras upes krastā. Mašīnu kabīnēs ielēca policisti un pārņēma šoferu komandēšanu; rindā pie sinagogas O. Vītols bija otrais. Sinagogā un ārpus tās bija policisti. Katrā mašīnās sakāpa pa 20 jaunu un vecu ebreju – vīrieši, sievietes un bērni, visiem bija līdzi nelieli saiņi. Policists pavēlēja O. Vītolam braukt uz Kalveni, taču 3 km no Aizputes ceļu aizšķērsoja policistu ķēde, no kuriem daži bija aizsargu formā, bet citi – civildrēbēs. Mersedesi arī bija tur, un daži vācieši stāvēja uz ceļa. Pa labi atzarojās mazs lauku ceļš, kas veda pāri pļavai mežā. Smagās mašīnas pāri pļavai braukt nevarēja, jo tai cauri gāja grāvis, kas bija pilns ar ūdeni. Rausdamies ārā, ebreji gribēja zināt apstāšanās iemeslu, un daži sūdzējās, ka līdz Kalvenes iecirknim ir pārāk tālu, ko braukt. O. Vītols zināja, ka viņus nogalinās.

Mašīnām lika griezties apkārt un braukt atpakaļ uz sinagogu. Visi auto, izņemot to, kuru vadīja O. Vītols, veica trīs braucienus. Otrās tūres laikā šoferi mežā dzirdēja šāvienus – vispirms zalves, tad atsevišķus šāvienus. Pļavā vācieši pārņēma kontroli pār ebrejiem, kuru nesamie bija nomesti turpat zemē. Pēc otrā brauciena O. Vītolam lika uzbraukt uz pļavas, lai paņemtu saiņus. Viņš aizgādāja tos uz policijas iecirkni un devās mājās.

Akcija mežā turpinājās līdz apmēram plkst. 17. Liepājas vadam tas bija jau ierasts uzdevums, varbūt tikai lielāka apjoma nekā vairākums iepriekšējo. Ebrejus pieveda grupās pa 10 un nostādīja pretī iznīcinātāju vadam. Šāvēju komandai nebija ne rezerves, ne aizvietotāju; katrs tās loceklis nogalināja ap 20 cilvēku. Pēc akcijas latviešu vadam Aizputes policijas klubā bija mielasts. Tika izlikts uzraksts, ka Aizpute ir *Judenfrei*.[111]

Grobiņa

Grobiņa bija neliela pilsēta 10 km uz austrumiem no Liepājas. Kad Liepājas latviešu SD sardzes vadam pavēlēja doties uz turieni, no 99 Grobiņas ebrejiem tur vēl dzīvoja tikai ap piecpadsmit. Šāvēju vadu veda ar smago auto pa Grobiņas baznīcas ceļu, kur pa kreisi atradās bedre. Desmit vīru slepkavotāju banda nogalināja ap 15 vīriešu un sieviešu. Darbu viņi paveica 20 minūtēs un tad atgriezās Liepājā.[112]

Liepājas geto

Geto izveidoja 1942. g. jūnijā apmēram astoņus mēnešus pēc Daugavpils un Rīgas geto nodibināšanas. To veidoja 11 mājas, kas atradās četrās ielās; tur izvietoja ap 814 ebreju, ieskaitot bērnus un vecus cilvēkus. Līdz 1943. g. oktobrim, kad to likvidēja, 102 cilvēki bija miruši, 54 nošauti pašā geto. Geto apkārt bija dzeloņdrāšu žogs, un to apsargāja melnās formās tērpti latvieši. 1943. g. maijā 35 ebreju lielu grupu, kurā bija arī Ārons Vestermans, aizveda uz Paplaku, kur viņi strādāja amatnieku darbus SS labā.

Saskaņā ar dienaskārtību geto vajadzēja celties plkst. 5, pēc divām stundām iet uz darbu un pirms plkst. 19 būt atpakaļ geto. Visiem no 12 gadu vecuma bija jāstrādā smags darbs. 1943. g. 8. oktobrī geto likvidēja un tā iemītniekus aizsūtīja uz Rīgu. Oficiālā pārtikas deva bija trūcīga – 215 g maizes dienā. Bet, kā teica kādas pārtikušas ārsta ģimenes loceklis Georgs Švābs, kura tēvu nogalināja 1941. g. jūlijā, tādu, kas dzīvoja tikai no oficiālās devas, nebija daudz. Pārtiku kontrabandas ceļā piegādāja katru dienu, un komandants Keršners bija uzpirkts, lai šī plūsma nepārtrūktu. Geto sāka iekārtot sakņu dārzu. Noziedzības līmenis bija zems, lai gan 1942. g. vasarā tika noķerti un nošauti divi zagļi, kas bija ielauzušies geto.[113] G. Švābs atcerējās, ka divi geto iemītnieki tikuši pieķerti, apzogot geto veikalu.

Dzīvi Liepājas geto raksturoja kā nežēlīgu, bet ciešamu. G. Švābs turienes apstākļus nosauca par skarbiem, bet salīdzinājumā ar to, ko viņam vēlāk nācās piedzīvot Mežaparkā un Vācijas koncentrācijas nometnēs, ne par vissliktākajiem. Izklaidei paretam spēlēja volejbolu un grupiņās dziedāja, kā arī paslepus izsmēja nacistus. Nedaudzajiem dzīvi palikušajiem bērniem nodarbības uzsāka sākumskola. G. Švābs pat atcerējās kādu svētku maltīti ar teļa cepeti un kartupeļiem. 1943. g. oktobra sākumā pienāca pavēle sagatavoties braucienam uz Rīgu. Tika atraktas zelta monētas un briljanti un iešūti apģērbu vīlēs, sakravāti čemodāni. 8. oktobra vakarā ebrejus lopu vagonos nogādāja Rīgā.[114] Nākamajā dienā Āronu Vestermanu un Paplakas grupu aizveda atpakaļ un geto, lai paņemtu ziemas drēbes. Neskaitot divus izkāmējušus kurpniekus un zeltkali, tas bija tukšs. Grupa atgriezās Paplakā, kur strādāja līdz 1944. g. 29. aprīlim, kad atgriezās Liepājā un tika nosūtīta uz Rīgu.[115]

Ventspils

Ventspils ebreju slepkavošana līdzinājās tai, kas notika Liepājā. Tā bija ostas pilsēta, lai gan ne tik kosmopolītiska kā Liepāja. Ar 1246 ebreju tautības iedzīvotājiem tā bija astotā lielākā ebreju koncentrēšanās vieta Latvijā. Ventspils apkārtnē vēl dzīvoja 200 ebreju, no kuriem ap 50 bija apmetušies Piltenē.[116] Iespējams, ka Ventspilī un tās apriņķī vācieši sagūstīja apmēram 1000 ebreju. Pretēji Liepājai Ventspils nonāca vāciešu rokās bez pretošanās tajā pašā dienā, kad Rīga, – 1. jūlijā. Attiecības starp vācu militāro vadību un latviešu vadītājiem jau no paša sākuma bija gludākas, kā rezultātā latviešu līdzdalība "ebreju lietās" izpaudās ātrāk nekā Liepājā.

Ventspils atrodas apmēram 100 km no Liepājas un ietilpa Liepājas SD administratīvajā rajonā. Tāpat kā Liepājā, ebreju slepkavošanu šeit aizsāka E. Grauels. Kad Liepājā viņu aizstāja V. Kīglers, pa ceļam uz Rīgu E. Grauels piestāja Ventspilī. Šeit viņš ieradās ap 12. jūliju, bet nebija pirmais oficiālās varas pārstāvis, kas apmeklēja šo pilsētu. Drīz pēc okupācijas Ventspilī ieradās daži vācieši, ģērbti formās ar melnām uzšuvēm un augstās cepurēs. Pilsētā un tās apriņķī sākās aresti, lai gan izrādījās, ka tie nebija vērsti tieši pret ebrejiem. Tikai pēc E. Grauela ierašanās aizsākās masveida ebreju un komunistu aresti, kaut arī Ventspils cietumi jau bija pārpildīti. Pirmo SD pārstāvju identitāte nav noskaidrota, var pieņemt, ka tā bija V. Štālekera vai R. Baca nosūtītā teilkomanda, kas devās uz Rīgu. Ventspils bija pārāk svarīga, lai to atstātu bez SD klātbūtnes veselas 12 dienas.[117]

SD loma pašaizsardzības vienību organizēšanā un kontrolē Latvijā vispār un it sevišķi Ventspilī reizēm tikusi pārspīlēta. Nav šaubu, ka sākumā policijas vienības Rīgā atradās V. Štālekera pārraudzībā, bet Ventspilī latviešu "partizānu" vienības 2. jūlijā pārveidoja par pašaizsardzības formējumu. Pulkvedis-leitnants Althofs izdeva pavēli, kurā bija noteikts, kādi ieroči var būt šīm vienībām. Atļautas bija tikai šautenes un pistoles; automāti un ložmetēji bija aizliegti. To ieroči bija mednieku bises, lielākoties angļu un krievu šautenes. Pašaizsardzības vienības nebija militārs formējums, bet palīgpolicisti, armijas izpalīgi. Pašaizsardzības vienību vadītājiem bija jāreģistrējas pie vietējā armijas komandiera un jāpakļaujas viņa pavēlēm. Ventspils apriņķī pašaizsardzības vienības tika organizētas Dundagā, Ancē, Ģipkā, Kolkā un Mazirbē.[118] Pašaizsardzības grupām nebija vienotas formas, un daudzi valkāja civildrēbes. Par atšķirības zīmi sakumā viņi nēsāja baltu piedurknes apsēju, vēlāk to nomainīja pret apsēju nacionālajās krāsās. Kad vienības kļuva par šucmaņu vienībām, tām bija zaļi piedurknes apsēji.

Sākumā latviešu pašaizsardzības vadībā Ventspilī bija Latvijas armijas virsnieki un daži aizsargu organizācijas biedri – Miķelsons, Kanders, kapteinis Uļuks, Paulis Grīva, majors Jumis, J. Lūkins un leitnants Strauts. No 9. jūlija līdz septembrim pašaizsardzības darbību Ventspilī vadīja pulkvedis-leitnants Kārlis Lobe,[119] kuru no Rīgas atsūtīja A. Plensners un V. Deglavs, "lai nodibinātu kārtību". Jūlija sākumā A. Plensneram un

V. Deglavam šķita, ka viņiem dotas tiesības izveidot latviešu militāro un policijas tīklu.[120] K. Lobe paņēma līdzi kādu saujiņu virsnieku, iespējams, ne vairāk par pieciem. Ir skaidri zināms, ka K. Lobi uz Ventspili nenosūtīja nodarboties ar ebrejiem, jo ne A. Plensneram, ne V. Deglavam nebija tiesību to darīt. Tomēr, tā kā viņš bija tur ieradies, K. Lobe no E. Grauela saņēma pavēli apcietināt visus Ventspils apriņķa ebreju tautības vīriešus vecumā no 16 līdz 60 gadiem.[121]

K. Lobe Ventspilī ieradās, visticamāk, pirms E. Grauela ap 8. vai 9. jūliju. Balstoties uz pavēlēm no Rīgas, viņš ieņēma Ventspils apriņķa policijas priekšnieka posteni. Oficiālie dokumenti liecina, ka viņš šajā amatā palika līdz 1941. g. 15. septembrim.

E. Grauels un viņa 20 cilvēku lielā grupa sasniedza pilsētu 11. vai 12. jūlijā.[122] Viņš ziņoja par ierašanos vietējā garnizona komandierim un nekavējoties saistījās ar latviešu pašaizsardzības vadību. Pats E. Grauels Ventspils notikumus atcerējās ļoti vāji un savā liecībā pat nepiemin K. Lobi, kuru viņš gandrīz pavisam droši satika ierašanās pirmajās stundās.

K. Lobem kā bijušajam cara armijas virsniekam subordinācijas princips pamatīgi bija iesēdies apziņā. Katru uzdevumu viņš uzņēma kā militāru operāciju. K. Lobe sāka ar pavēļu izdošanu un pretēji SD tās arī uzrakstīja. Ar 9. jūlija pavēli nr. 1 viņš nodibināja savas komandas struktūru apriņķim:

> 1. LŪKINS Jānis – pašaizsardz[ības] sp[ēku] pr[iekšnie]ka palīgs; 2. leitnants KANTS – adjutants; 3. kapteinis UĻUKS – pašaizsardz[ības] sp[ēku] pr[iekšnie]ka palīgs policijas dienesta un cietuma lietās; 4. virsn[ieka] v[ietnieks] KANDERS – internēto nometnes un žīdu lietu pārzinis; 5. a[dministratīvais] kaptei[nis] VESELIS – administratīvās da][as] pr[iekšnie]ks; 6. leitnats STRAUTS – pašaizsardz[ības] grupu komandieris; 7. [leitnants] DUMPIS – pagasta pašaizsardz[ības] grupu pārzinis; 9. [leitnants] LEGZDIŅŠ – izlūkošanas virsnieks; 10. [leitnants] ROPŠS – sakaru virsnieks; 11. [leitnants] GROTS – ieroču pārzinis; 12. a[dministratīvais] leitn[ants] BOČS – saimniecības priekšnieks; 13. STRAZDIŅŠ – saimniecības pr[iekšnie]ka palīgs; 14. POLIS Rihards – sev[išķu] uzd[evumu] ierēdnis – tulks; 15. FRICSONS Nikolajs – [sevišķu uzdevumu ierēdnis – tulks]; 16. SISIŅŠ Edgars – autotransporta pārzinis; 17. KRŪMIŅŠ Raimonds – sev[išķu] uzd[evumu] ierēdnis; 18. KĀRKLIŅŠ Laimonis – [sevišķu uzdevumu ierēdnis].[123]

13. jūlijā K. Lobe izdeva pavēli pagastu un pilsētu pašaizsardzībniekiem par ebreju tautības vīriešu arestēšanu. Lai gan pavēli izsludināja K. Lobe, tā bija tipisks SD dokuments ar elementiem, kas bija raksturīgi SD rīcībai attiecībā pret ebrejiem: bija jāarestē ebreju tautības vīrieši vecumā no 16 līdz 60 gadiem, apcietinātos ebrejus vajadzēja koncentrēt noteiktā vietā. Visas vērtslietas bija jākonfiscē. Arī komunisti bija jāapcietina. K. Lobes pavēle atrodama rokrakstā un mašīnraksta versijā. Abi dokumenti nāk no apšaubāma avota – grāmatas *Viņi bez maskas*, ko publicējusi VDK, bet šķiet

autentiski. Pat ja dokumenti bijuši viltoti, ir skaidrs, ka tas, kas rakstīts K. Lobes dokumentos, Ventspilī īstenībā arī noticis. Rokraksta eksemplāru parakstījis kāds Runcītis, bet mašīnraksta versijai ir K. Lobes adjutanta Kanta paraksts. Šeit dots mašīnraksta variants.

Pavēle nr. 01
Ventspils apriņķa pašaizsardzības grupu priekšniekiem
1941. g. " " jūlijā
Ventspilī

1

Nekavējoties arestēt visus vīriešu kārtas žīdus no 16–60 gadiem. Ārsti un aptieku vadītāji – žīdi atstājami tikai tad, ja nav iespējams atvietot. No arestētiem nekavējoties jāatņem visas vērtslietas, foto, radio aparāti, velosipēdi, motocikli, rakstāmmašīnas. Par atņemto sastādāms akts. Par dzīvokļos atstāto mantu sastādāms akts. Arestā žīdi turami līdz rīkojumam, bet, ja iespējams, nekavējoties sūtīt uz Ventspili.

2

Nekavējoties arestēt visus komunistus un iesūtīt apvainojošos dokumentus līdz 15. VII plkst. 24.00.
Par pavēles izpildīšanu nekavējoties ziņot.
Oriģinālu parakstījis [datums rokrakstā] 13. VII 41.
Ventspils apr[iņķa] latviešu pašaizsardzības spēku priekšnieks
pulkvedis-leitnants [Lobe]
Pareizi norakstīts
Adjutants leitnants Kants [paraksts][124]

No SD viedokļa raugoties, K. Lobe Ventspilī ieradās nelegāli, bet, tā kā viņš tur bija, vācieši viņu izmantoja. VDK 1966. g. pārpublicētajā dokumentā bija izvirzīta apsūdzība, ka K. Lobe rīkojies pēc savas iniciatīvas. Ņemot vērā, ka pavēli par arestiem K. Lobe izdeva 12 dienu pēc pilsētas okupēšanas, nekādas šāda mēroga operācijas latvieši veikt nevarēja. Daži aresti – lielākoties komunistu – notika pirms K. Lobes ierašanās, bet pēc 13. jūlija slūžas atvērās. Tā kā cietumi bija pārpildīti, arestētos ebrejus ievietoja Kuģenieku ielas geto, kas atradās Ventas krastā. Ap arestu laiku daļa Ventspils pašaizsardzības grupas dalībnieku saņēma šautenes. Geto nonāca SD kontrolē, lai gan to apsargāja latvieši. Geto latviešu tautības pārraugi bija Kanders un Grīva.

Pirmās ebreju slepkavošanas Ventspilī notika no 16. līdz 18. jūlijam uz dienvidiem no pilsētas Kaziņu mežā, netālu no Latvijas armijas kazarmām un mācību poligona. Šķiet, ka K. Lobem nebija nekāda sakara ar transportu vai šaušanām, lai gan daži liecinieki ierindo viņu iznīcināšanas vietas apmeklētāju skaitā. Vāciešu piekoptā ebreju iznīcināšanas politika K. Lobem nevarēja būt pārsteigums, jo viņam bija plašas iespējas dzirdēt par šausmu darbiem Rīgā. Nav iemesla domāt, ka tad,

kad 13. jūlijā K. Lobe izdeva pavēli par ebreju arestiem, viņš nezināja, ka tie lemti iznīcināšanai.

Sagatavošanas darbu un nogalināšanu Kaziņu mežā kopīgi veica latviešu pašaizsardzības vīri un Grauela komanda. Pēc latviešu šofera Zariņa teiktā, kurš bija vedis Kanderu uz iznīcināšanas vietu, tur bijis pilns ar vāciešiem daļēji tāpēc, ka vāciešu vienības bija izvietotas tuvējās armijas kazarmās. Pirmajā dienā šāvēji bija galvenokārt Grauela Šucpolicijas vīri no 9. bataljona. Vēlāk operācijā iesaistīja pašaizsardzības vīrus. Slepkavošanu izpildīja pa mazām grupām – vienlaikus apmēram pa piecām personām, un upuriem lika kāpt grāvī. Šāvēji mērķēja uz upuriem no bedres augšmalas, viens – galvā, otrs – sirds apvidū. Zariņš atradās iznīcināšanas vietā vairākas stundas un novēroja slepkavošanu no attāluma.[125] Dienā nogalināja ap 100 cilvēku, un pavisam kopā šī trīs dienu operācija atņēma dzīvību aptuveni 300 cilvēkiem.

Ventspils pašaizsardzības grupai akcijā iesaistīties pavēlēja leitnants Strauts, kurš tās mītnē ieradās 15. jūlija vakarā kāda vācu SD virsnieka pavadībā. Nākamajā rītā ap 50 vīru lielo pašaizsardzības grupu aizveda uz Kaziņu mežu. Leitnants Strauts teica, ka pirmie šaus vācieši un ka latviešiem jāskatās, kā to dara. Nav skaidrs, vai latvieši pirmās dienas slepkavošanā piedalījās vai ne, bet otrajā dienā to darīt viņiem, protams, lika. Drīz pēc akcijas E. Grauels no Ventspils aizbrauca.

Trīs dienu akcijas laikā geto bija pilnīgi iztukšots. Drīz pēc tam sākās sieviešu un bērnu aresti, bet nav zināms, vai K. Lobem ar to bija kāds sakars. Ventspilī palika ap 700 ebreju. Viņu vērtslietas un mantas savāca, dažas pārdeva latviešiem. Arestu laikā daži latviešu virsnieki iedzīvojās bagātībā. Mēbeles no ebreju dzīvokļiem pārveda uz sinagogu uzglabāšanai. Zariņš bija redzējis geto kādu istabu, pilnu ar zelta, sudraba un kristāla lietām. Viņš bija dzirdējis, ka vērtslietas nodošot bankā.

Mazāka mēroga akcijas turpinājās visu jūliju un augustu. Lielākā no pēdējām operācijām notika septembrī, kad tika noslepkavoti visi vēl atlikušie apriņķa ebreji, ieskaitot sievietes un bērnus. Ap to laiku K. Lobe bija sanaidojies ar vāciešiem – un viņš no Ventspils aizbrauca. Pēc K. Lobes paša liecības, pēc tam viņš strādāja saldumu fabrikā Rīgā.

Uz pēdējo operāciju atveda Arāja komandu, taču viens no latviešu tautības liecinieki E. Grauela prāvā Zariņš liecināja, ka šāvēji uz pēdējo operāciju atbraukuši ar kuģi un ka tie bijuši vācu, latviešu un igauņu SD vīri. Šai grupai uz cepurēm bija zīmotne ar galvaskausu un sakrustotiem kauliem, uz piedurknes – melna uzšuve ar burtiem SD. Slepkavošana atkal notika Kaziņu mežā. Par pēdējām iznīcināšanām liecību nav; nav zināms arī datums; iespējams, ka šī akcija ievilkās vairāku dienu garumā. Liekas, ka pēdējā eksekūcija Ventspilī notikusi 26. septembrī, kad nogalināja 183 ebrejus. Drīz pēc tam uz Kuldīgas–Ventspils ceļa parādījās zīme, ka Ventspils ir *Judenfrei*.[126]

Latviešu piedalīšanos Ventspils slepkavībās atzīmēja gebītskomisārs V. Alnors ziņojumā ģenerālkomisāram O. H. Dreksleram:

Kā cietokšņa komandants man ziņo, Ventspilī ieradušies 4 latviešu pašaizsardzības vīri, no kuriem 2 bijuši pilnīgi piedzērušies, lai, kā viņi ielās skaļi paziņojuši, "izdarītu žīdu likvidēšanu". Ortskomandants vēlāk saņēmis norādījumu šo elementu rīcībā neiejaukties. Mans uzskats, ka te kādudien atklāsies smaga kļūda. Taču, ja tam jānotiek, tad visi elementi, kas piedalījušies, arī jālikvidē.[127]

Atsauces un skaidrojumi

1 Amir M., "Dvinsk", in Bobe M., et al, *The Jews in Latvia*, p. 262. Daugavpils, kas atrodas iekšzemē 200 km no jūras, bija atkarīga no kokmateriālu transporta, ko pa Daugavu pludināja uz Rīgas līci.

2 1897. g. Daugavpilī dzīvoja 32 049 ebreji jeb 46% no iedzīvotāju kopskaita. Ebreju tautības iedzīvotāju skaits auga līdz 1914. g., bet ar Krievijas impērijas sabrukumu Daugavpils ebreju skaits saruka līdz 10 000, sk.: Skujenieks M., *Latvija: zeme un iedzīvotāji*, 309. lpp. Moše Amirs rakstā "Dvinska", kas ievietots M. Bobes u.c. darbā *The Jews in Latvia*, atzīmē, ka 1914. g. no 130 000 pilsētas iedzīvotājiem 60 000 bija ebreji. Daugavpils ebreju pirmā lielākā nelaime bija 1914. g. piespiedu evakuācija, vācu spēkiem tuvojoties.

3 Par bēgšanu no IeTK sk.: Iwens S., *How Dark the Heavens*, p. 40, 41. Viens no daudzajiem IeTK noziegumiem ir ebreju nodošana einzackomandu rokās.

4 Uz Daugavpili tika aizvests ap 1000 Krāslavas ebreju. Līdz 1941. g. oktobrim Krāslavā bija palikusi kāda saujiņa amatnieku.

5 Landgericht Dortmund: Strafurteil gegen Hugo Friedrich Tabbert, S. 52.

6 H. F. Taberta lietā izskatīts novembra slaktiņš, bet prokurori precīzu nogalināto ebreju skaitu neuzrādīja. Viņi balstījās uz pieņēmumu, ka ticis nogalināts vismaz 3000 cilvēku.

7 *Ereignismeldungen*, N 24, 16 Juli 1941.

8 Šo gadījumu 1990. g. 25. jūlijā man atstāstīja prof. Nikolajs Balabkins. Būdams 14 gadu vecs zēns, viņš novērojis šo skatu Daugavpils cietumā. Pēc līķu izrakšanas ebreju tautības racējus nogalināja. Metodi, kā E. Ērlingers iesaistīja latviešus savā dienestā, pamato A. J. Bērziņš rakstā "Tur tālu kaujas laukā".

9 Nikolajs Balabkins stāsta, ka redzējis pilsētas degšanu 26. jūnijā, un atceras, ka par to tikuši vainoti ebreji. N. Balabkins norāda, ka plakāts parādījās 27. jūnijā, t.i., agrāk, nekā minēts citos avotos.

10 LVVA, 1398. f., 20. apr., 23. l., 14. lp.

11 1. iecirknis – A. Sakarnis; 2. – Ž. Strazdiņš; 3. – R. Keipāns; 4. – R. Ērglis; 5. – K. Burģelis un 6. iecirknis – H. Krūmiņš (Grīvā).

12 *Daugavpils Latviešu Avīze*, nr. 1, 1941. g. 17. jūl. No 26. jūnija līdz 14. jūlijam pilsētā neviena avīze neiznāca, bet N. Balabkins atceras, ka izplatītas uz mimeogrāfa novilktas lapas. 1. iecirkņa priekšnieks A. Sakarnis, kurš atstājis ziņojuma kopsavilkumu par iecirkņa darbību 1941. g. jūlijā, apstiprina teikto. Viņš stāsta, ka 1. jūlijā savā iecirknī pieņēmis 40 vīru un nākamajās dienās vēl 20. Sk.: LVVA, 1398. f., 20. apr., 23. l., 14. lp.

13 Iwens S., *How Dark the Heavens*, p. 24. Plakāta parādīšanos viņš attiecina uz 29. jūniju. Plakāta krāsu atcerējās N. Balabkins.

14 Dzelzceļnieku dārzs bija populāra pilsētnieku atpūtas vieta ar brīvdabas skatuvi un lieliem kastaņkokiem.

15 Landgericht Karlsruhe: Strafurteil gegen Erich Ehrlinger, 1963. Minētie četri iznīcināšanas piemēri ņemti no E. Ērlingera sprieduma. Ceturtais gadījums atstāstīts J. Kneses liecībā Basumā 1959. g. 8. martā. Tā atrodas Ludvigsburgā Vācijā. S. Aivens min, ka slepkavošana turpinājās nākamajā dienā un nogalināja

visus cietumniekus, izņemot pašu stāstītāju un viņa trīs draugus, kas bija paslēpušies kādā tukšā kamerā, sk.: Iwens S., *How Dark the Heavens*, p. 33–38.

16 Turpat.

17 Landgericht Dortmund: Strafurteil gegen Tabbert, S. 52.

18 Piemēram, ir trīs dokumenti no 4. iecirkņa, kurus parakstījis tā priekšnieks R. Ērglis: 1) 10. jūlija vēstule prefektūras vadītājam R. Blūzmanim, kurā viņš informē par 23 ebreju nosūtīšanu; 2) 23. jūlijā R. Ērglis paraksta algu sarakstu par 735 rubļiem 31 strādniekam, kas 19. jūlijā rakuši un 20. jūlijā aizbēruši bedri; 3) 1. augustā viņš nosūtījis R. Blūzmanim kādu ebreju Kosbu, kurš "bez jebkāda iemesla" ieradies iecirknī un pieprasījis atdot viņa mantas, sk.: LVVA, 1398. f., 1. apr., 41. l., 11., 21., 52. lp.

19 Turpat, 2. apr., 23. l., 14., 15. lpp.

20 Iwens S., *How Dark the Heavens*, p. 46, 47.

21 Turpat.

22 Peldēšanai bija noteiktas atsevišķas stundas: no plkst. 7.00 līdz 8.00 bija atļauts peldēt 500 vīriešiem; no plkst. 8 līdz 9 – 500 sievietēm; no plkst. 14 līdz 15 – 500 vīriešiem un no plkst. 15 līdz 16 – 500 sievietēm.

23 LVVA, 1398. f., 2. apr., 23. l., 4., 5., 8. lp. No vairākām dokumentu grupām var secināt, ka prefektam Robertam Blūzmanim jūlijā un augustā bija liela loma geto pārraudzīšanā un vadīšanā. 27. jūlijā R. Blūzmanis izdeva rīkojumu "Žīdu nometnes komandierim", kurā bija norādīti viņa pienākumi: 1) sargu izvietošana (ne jaunākus par 25 gadiem, ar nevainojamu pagātni un raksturu); 2) veltīt ciešu vērību žīdu darba atļaujām un grupām un 3) pārliecināties, vai žīdu Vecāko padome pilda savus pienākumus.

24 Jaunpienākušajiem lauku ebrejiem teica, ka viņus pārvietos uz ērtāku novietni.

25 Kā secināja tiesa, H. F. Taberts pats novembra šaušanā klāt nebija. Tas bija tāpēc, ka satiksmes negadījumā iegūtā savainojuma dēļ viņš atradās slimnīcā.

26 Akciju apstiprina arī 1. iecirkņa priekšnieka Arvīda Sakarņa 1941. g. 10. novembrī rakstītais dokuments. Viņš informēja prefektu par to, ka viņa vīri Maslovskis, Spēks, Janševskis un Sikters, kuri 9. novembrī apsargāja vasarnīcu Mežciemā, Parka ielā nr. 5, zem drēbju kaudzes atraduši kādu ebreju zēnu (17–20 gadu vecu). Zēns ticis "likvidēts", sk.: LVVA, 1398. f., 1. apr., 23. l., 23. lp.

27 J. Franka-Pranka liecība Arāja prāvas protokolos (1976. g. 5. aprīlis, 4746. lpp.) stāstu kopumā apstiprina.

28 Landgericht Dortmund: Strafurteil gegen Tabbert, S. 21.

29 1941. g. 20. novembrī Daugavpilī bija šāds skaits ebreju: 86 zēni, 87 meitenes, 304 pieauguši vīrieši (14–65 gadus veci), 421 sieviete, 18 veci un nespējīgi vīrieši un 21 sieviete.

30 Atskaite par iznīcināšanām Daugavpilī no 1941. g. jūlija beigām līdz geto slēgšanai lielākoties iegūta no Landgericht Dortmund: Strafurteil gegen Tabbert, S. 15–27.

31 Iwens S., *How Dark the Heavens*, p. 96.

32 N. Balabkins atceras, ka 1944. g. viņu ārstējis Dr. Magids un Dr. Vovsi.

33 Vācieši nekur nav devuši aprēķinus par Rēzekni vai tās apriņķi. Sakarā ar Latvijas administratīvā iedalījuma pārveidošanu skaitļi ietilpināti aprēķinos par Daugavpili.

34 Nav iespējams noteikt, cik lielā mērā E. Ērlingeram bija taisnība, kad viņš saistīja vecticībniekus ar komunismu. Tomēr okupācijas laikā šis viedoklis Rēzeknē tika pausts bieži un bija viens no iemesliem Audriņu ciema nopostīšanai 1942. g. sākumā.

35 *Ereignismeldungen*, N 26, 18 Juli 1941.

36 Bērziņš A. J., "Tur tālu kaujas laukā", 21. lpp. Zināmā mērā autoru ietekmējusi propaganda. Lai gan autors slepkavošanu nepieraksta ebrejiem, viņš atkārto šausmu stāstu par sakropļotajiem ķermeņiem.

37 Nürnberg Documents NOKW 2150.

[38] Parasti iznīcināšanas pārraudzīja kāds SD virsnieks. SD lomu Rēzeknē paskaidrojis cietuma ierēdnis Antons Rakovičs: "Nošautos cietumniekus reģistrēja sekojošā veidā: vispirms cietuma priekšnieks Kraminš no Rēzeknes SD Drošības policijas saņēma nošaujamo cietumnieku sarakstus. Tad notika soda izpilde.. Dienu pēc šaušanas cietuma priekšnieks Kraminš iesniedza man nošauto cietumnieku sarakstu, kuru bija sastādījusi SD policija, un, pamatojoties uz šo sarakstu, es izdarīju atzīmes cietuma žurnālā, norādot, ka attiecīgais ieslodzītais pārvietots uz SD ieslodzījuma vietu (..ja žurnālā bija atzīme "pārvietots uz SD ieslodzījuma vietu", tas nozīmēja, ka patiesībā šis cietumnieks iznīcināts)." Sk.: Records of Maikovskis, Boļeslavs, New York District Court: deposition of Antons Rakovičs, 14 September 1976.

[39] Johannesa Bekera liecība 1970. g. 15. jūlijā Kamplintfortā. Turpmāk savā liecībā J. Bekers stāsta, ka pēc pieredzētā bijis tik tuvu nervu sabrukumam, ka vajadzējis iet slimnīcā. Garnizona komandants interesējās par slepkavošanām, bet viņam bijis likts turēties no šīs lietas tālāk.

[40] Records of Maikovskis, Boļeslavs, New York District Court: deposition of Savely Fedorenko, 12 October 1976.

[41] Records of Maikovskis, Boļeslavs, New York District Court: deposition of Naum Shakayev, 15 May 1981; 12 October 1976.

[42] Records of Maikovskis, Boļeslavs, New York District Court: deposition of Jāzeps Pinka, Rīga, 16 May 1981; 4 October 1976.

[43] Records of Maikovskis, Boļeslavs, New York District Court: deposition of Filipp Gvozdev, 26 October 1976.

[44] Kaut arī ir skaidrs, ka pašu šaušanu veica latviešu policisti no Maltas, rakstveida avoti pierāda, ka tas ticis darīts pēc SS oberšturmfīrera H. F. Taberta un SS oberšturmfīrera E. Štrauha pavēles. Paziņojumu 1942. g. 10. janvāra *Rēzeknes Ziņās* par ciema nopostīšanu un nošaušanu tirgus laukumā bija parakstījis E. Štrauhs. Tāds pats liktenis bija lemts 47 Morduķu ciema iedzīvotājiem. Viņus noslepkavoja Ludzā 1942. g. 6. janvārī. Sk. apgabala komisāra Švunga brīdinājumu 1942. g. 17. janvāra *Rēzeknes Ziņās*; sk. arī: Landgericht Münster: Anklageschrift gegen Boļeslavs Maikovskis, Dortmund, 2 August 1989.

[45] "Atrakto kapeņu baigās liecības", *Tēvija*, 1941. g. 6. sept. Rakstu parakstījis J.Vv. (iespējams, Jūlijs Vāveris).

[46] Rīkojumu bija parakstījis prokurora vietnieks Ludvigs Strazdiņš un sekretārs V. Šteinmanis, sk.: LVVA, 1371. f., 1. apr., 60. l., 354. lp.

[47] Turpat, 363. lp.

[48] Turpat, 366. lp. Ziņojums datēts ar 1941. g. 13. oktobri, un to parakstījis 1. iecirkņa priekšnieks K. Ķerzums un ierēdnis A. Balodis.

[49] Pamatinformāciju par ebreju slepkavošanu Liepājā un tās apkārtnē un par personām un policijas vienībām, kas piedalījušās iznīcināšanā, apkopojusi Hannoveres Zemestiesa SD un Kārtības policijas amatpersonu Grauela, Reihes, Štrota, Kuketas, Fārbaha un Rozenštoka prāvas materiālos 1971. gadā. Mums pieejamās ziņas par ebreju slepkavībām Liepājā ir pilnīgākas nekā par jebkuru citu Latvijas pilsētu, izņemot Rīgu.

[50] *Latvijas tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, 1941–1945; Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem*, 1. sēj., 9. lpp.; sk. arī: Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts.*

[51] Kara ainas Liepājā labi aprakstījis K. Siljakovs darbā *Mana atbilde* (2. sēj., 41.–43. lpp.).

[52] Vācieši nebeidza turēt aizdomās vietējos liepājniekus. Pēc apšaudes incidenta Liepājas kara flotes komandieris vācu personālam izdeva brīdinājumu, ka, ņemot vērā notikušo, karavīriem no vietējiem iedzīvotājiem jāturas pa gabalu, sk.: *Mēs apsūdzam*, 72. lpp.; LVVA, P–83. f., 1. apr., 216. l., 2. lp.

[53] Piemēram, 1941. g. 11. oktobrī Liepājas gebītskomisārs Alnors rakstīja ģenerālkomisāram O. H. Dreksleram, ka ebreju iznīcināšana pilsētā radījusi vispārēju apjukumu. Turpinājumā teikts, ka Liepājas pilsētas galva, kas parasti piekritis visam, ieradies pie viņa un ziņojis par "lielo neapmierinātību" pilsētā, sk.: *Mēs apsūdzam*, 155. lpp.; LVVA, P–69. f., 1. apr., 17. l., 124.–126. lp.

[54] Siljakovs K., *Mana atbilde*, 2. sēj., 37., 38. lpp.

[55] *Ereignismeldungen*, N 12, 4 Juli 1941.

[56] Vērmahta lomu šausmu darbos Latvijā vispilnīgāk novērtējis M. Vestermanis darbā *Tā rīkojās vērmahts* (64., 68. lpp.).

[57] *Kurzemes Vārds*, 1941. g. 2. jūl. Pēc kara kā liecinieks Šteins paskaidroja, ka paziņojums par ķīlniekiem vairāk domāts kā brīdinājums, nevis kā praksē īstenojams pasākums, jo no sākuma tādu ķīlnieku, ko nogalināt, viņiem nebija. Tajā pašā avīzes numurā bija ievietots arī pulkveža Karla Lotmeijera parakstīts 1941. g. 28. jūnija paziņojums par Liepājas aplenkuma stāvokli. Tādējādi bija aizliegts nēsāt ieročus, jāievēro aptumšošanas noteikumi un noteikts, ka sabotāžā iesaistītie tiks sodīti ar nāvi. Sk.: Vestermanis M., *Tā rīkojās vērmahts*, 47. lpp.

[58] *Kurzemes Vārds*, 1941. g. 8. jūl.; Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel, S. 73; *Mēs apsūdzam*, 36., 37. lpp.

[59] Sk. 7. nodaļas 26. atsauci.

[60] Dzīvi palikušā ebreja stāstu sk.: Schwab G. D., "Destruction of a Family", in *Muted Voices*, p. 145–156.

[61] Trūkst laba mūsdienīga apskata tieši par Liepājas ebrejiem vai Kurzemes ebrejiem kopumā. Aizpute 16. gs. bijusi viena no visagrīnākajām ebreju apmešanās vietām Latvijā. Kāda pārtikuša Liepājas ārsta dēls Georgs Dāvids Švābs pirmskara dzīvi Latvijā nosauc par idillisku, sk.: Švābs G. D., "Lībava, kādu to atceros". Tomēr viņš atceras, ka skolā sastapies ar zināmu antisemītismu.

[62] Varam pieņemt, ka Liepājā neebreji izglāba vairāk ebreju nekā citās pilsētās, jo nenogalinātie ebreji Liepājā dzīvoja līdz 1942. g. jūnijam.

[63] No 1941. g. 25. septembra līdz 1942. g. jūnijam noslepkavoto cilvēku skaits ir šāds: 4761 ebrejs, 209 komunisti un 193 čigāni. 1942. g. vairāk nekā 800 Liepājas ebreju vēl bija dzīvi. Teroru un dzīves grūtības vācu okupācijas apstākļos visasāk aprakstījis G. D. Švābs, sk.: Schwab G. D., "Destruction of a Family", in *Muted Voices*, p. 145–156.

[64] Daudzās detaļās prāvas datus var apšaubīt.

[65] Akciju vietas bija Priekule, Durbe, Asīte un Grobiņa.

[66] Līķu izrakšana bija viens no SD galvenajiem pasākumiem. Kā daudzviet atzīmēts, ebreju vainošana komunistu izdarītajos noziegumos bija vāciešu propagandas sastāvdaļa. Sk.: Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel, deposition of Harry Friedrichson.

[67] Arājs Trial Records: depositions of Vladimirs Fedorovs, p. 2457.

[68] Raiņa parka upuru skaita aprēķini svārstās no dažiem dučiem līdz ap 300. Padomju Ārkārtējā komisija, izmeklējot nacistu noziegumus, ar savu parasto pārspīlējumu atzīmēja, ka parkā nogalināti 1430 cilvēki, sk.: LVVA, P-132. f., 30. apr., 21. l., 14.–17. lp.

[69] Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel, deposition of Harry Friedrichson.

[70] Starp Kārtības policijas locekļiem bija Bitcers, Hukenholcs, Jungkuncs, Jozefs Kaizers, Mrozeks, Preišofs, Trebešs un Cāns. Jāatzīmē arī, ka acīmredzot vairākums no policistiem bija pienapuikas, jauniesauktie, kas agrāk ar policijas darbu nebija saskārušies. Sk.: Landgericht Hannover: Anklageschrift gegen Grauel und andere, S. 32.; deposition of Jāzeps Linarts, p. 72 (Raiņa parka slepkavību aculiecinieks).

[71] Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel und andere, S. 72.

[72] Turpat, 73. lpp.

[73] Šajā gadījumā vienlaikus nošāva piecas personas.

[74] Tajā laikā Liepājā par ebreju pārbedīšanu bija labi zināms.

[75] Desmit upuriem vienlaikus lika iet bedrē, uz viņiem šāva no uzbēruma malas. Sākumā vienam šāvējam lika mērķēt galvā, otram – sirds apvidū. Vēlāk abiem šāvējiem pavēlēja mērķēt galvā.

76 Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel und andere, S. 91.

77 Pēc E. Grauela prāvas protokolos atrodamajām liecībām 1943. g. V. Kīgleru apsūdzēja par pārāk brīvu izrīcību ar ebreju mantām un sodīja ar astoņu mēnešu cietumsodu un 800 RM naudassodu. V. Kīglera "korumpētības" nozīmīgs faktors bija Kronbergas kundze, kas bija viņa tulks un mīļākā. K. Siljakovs domā, ka viņas ietekmē V. Kīglers iemācījās latviešu valodu un neveica Liepājas ielu nosaukumu ģermanizāciju. Zināms arī, ka vairākos gadījumos viņa brīdinājusi latviešus par gaidāmajām kratīšanām un arestiem, sk.: Siljakovs K., *Mana atbilde*, 2. sēj., 103. lpp. To, ka viņa nav bijusi viennozīmīgi vērtējama sieviete, atklājis arī G. D. Švābs, kurš stāsta, ka Kronbergas kundze pirms kara pazinusi viņa māti un iznīcināšanas perioda laikā pieņēmusi viņu darbā par mājkalpotāju, tā nodrošinot viņai SD darba atļauju, sk.: Schwab G. D., "Destruction of a Family", in *Muted Voices*. Pēc kara Kronbergas kundze emigrēja uz Kanādu. Dr. Švābs arī liecināja, ka Kronbergas kundze brīdinājusi viņa māti, lai ņem līdzi uz darbu savu dēlu.

78 Vairāki vācu SD liecinieki, kuri bija dienējuši V. Kīglera pakļautībā, stāstīja, ka 1941. g. decembra lielās iznīcināšanas laikā viņš bijis atvaļinājumā. Tomēr visi latviešu tautības liecinieki viņa klātbūtni apstiprināja. V. Kīglera viedokli sk.: Landgericht Hannover: Anklageschrift gegen Grauel und andere, S. 94–100. Vispārliecinošāk V. Kīglera neatrašanos Liepājā decembra slaktiņa laikā apstiprina Reihes liecība.

79 Landgericht Hannover: Anklageschrift gegen Grauel und andere, S. 152.

80 Landgericht Hannover: deposition of Jāzeps Linarts, p. 16.

81 Arāja komandas klātbūtne nosakāma dažādos veidos, ieskaitot Pavlovska liecību, kurš kā pašaizsardzības loceklis bija norīkots apsargāt ceļu, kas veda uz iznīcināšanas vietu (Pavlovskis deposition, p. 32). Datumu norādījis Aleksandrs Vanags (Arājs Trial Records, deposition of Aleksandrs Vanags, 11 and 19 January 1945, p. 4491). A. Vanags stāsta, ka Liepājā viņi uzturējušies četras dienas un arī Arāja vīri aktīvi piedalījušies ebreju arestos. Ā. Vestermans kļūdās, sakot, ka tajā dienā nogalināja 3000 ebreju, sk.: Vesterman A., "Survival in a Libau Bunker", in *Muted Voices*, p. 157–167.

82 Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel, S. 180; deposition of Jāzeps Linarts, p. 49.

83 Akciju sāka plkst. 10 un beidza plkst. 14. Šajā akcijā var atzīmēt F. Jekelna ietekmi, jo upurus izģērba.

84 Tā norādījis Ārons Vestermans, sk.: Vesterman A., "Survival in a Libau Bunker", in *Muted Voices*, p. 162. Februārī dziļā sniega dēļ ebrejus uz Šķēdi veda kamanās.

85 Landgericht Hannover: deposition of Jāzeps Linarts, p. 25.

86 Landgericht Hannover: deposition of Antons Bulvāns, p. 36.

87 Vairāki iznīcināšanas operāciju datumi ņemti no kāda Liepājas esesieša dienasgrāmatas. Šis dokuments citēts arī Nirnbergas prāvu pierādījumos, sk.: LVVA, P-83. f., 1. apr., 21. l.

88 Zirgu stallis minēts pareizi, jo šeit bija izvietots Latvijas armijas kavalērijas bataljons.

89 Neskatoties uz latviešu puses liecību, Hannoveres tiesnesis par pareizu uzskatīja V. Kīglera versiju, ka viņš bijis atvaļinājumā Vācijā.

90 Edvarda Andera atmiņas 1999. g. 7. jūlijā.

91 Ļoti maz ir zināms par leitnantu Pēteri Galiņu. 1943. g. ziemā viņš gāja bojā Krievijā.

92 Latviešu vienību uz slepkavības vietu aizveda Ādolfs Ciesa Krievijā ražotā GAZ automašīnā. No Kūrmājas mītnes šoferis brauca pa Kūrmājas ielu līdz Jūras ielai, šķērsoja tiltu, tad pa Raiņa un Kalpaka ielu līdz kanālam, pāri vēl vienam tiltam un tad garām Kara ostai uz Šķēdi. Pa ceļam mašīna pabrauca garām vienai ebreju kolonnai, ko uz iznīcināšanas vietu dzina kājām, sk.: Landgericht Hannover: depositon of Jāzeps Linarts, p. 19.

93 Kādu laiku kā spērējs darbojās seržants Jauģietis no latviešu vada.

94 Landgericht Hannover: depositon of Jāzeps Linarts, p. 20, 21.

[95] Landgericht Hannover: depositon of Antons Bulvāns, p. 25.

[96] Akcija nevarēja turpināties pēc plkst. 16.30, jo tajā dienā saule rietēja plkst. 15.42.

[97] Padomju protokoli rāda, ka Šķēdes iznīcināšanas vietas grāvjiem bija šādi izmēri: 1) 50 x 4 m; 2) 265 x 8 m; 3) 25 x 15 m; 4) 50 x 10 m; 5) 70 x 5 m; 6) 35 m² liela bedre.

[98] Arājs Trial Records: deposition of Vladimirs Fedorovs, p. 2461.

[99] Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel und andere, S. 53.

[100] Siljakovs K., *Mana atbilde*, 2. sēj., 42.–44. lpp.

[101] Landgericht Hannover: deposition of Jāzeps Linarts, p. 43. Pirmās pašaizsardzības vienības Liepājā organizēja 291. kājinieku divīzija. 291. divīzijas karalaika dienasgrāmatu sk.: Landgericht Hannover: Strafurteil gegen Grauel und andere, S. 54.

[102] Arājs Trial Records: deposition of Otto Stroķis, p. 2389. 1941. g. jūlijā vairākas nedēļas O. Stroķis dienēja par cietumsargu.

[103] Vairāki latviešu tautības liecinieki E. Grauela prāvā stāstīja, ka Liepājas 21. šucmaņu bataljons piedalījies decembra slepkavībās. Šis apgalvojums nodod VDK līdzdalību liecību sagatavošanā, jo 21. šucmaņu bataljons, lai gan radās Liepājā, tika organizēts 1941. g. pašās decembra beigās, kad šaušanas akcijas bija jau galā. Daži Liepājas policijas locekļi varēja būt vēlāk iestājušies 21. bataljonā, bet nešķiet, ka to darīja daudzi. 70. gados Padomju Savienībā risinājās veselas sērijas kara noziegumu prāvu, kas bija daļa no cīņas pret "nacionālistiem"; 21. bataljons bija apsūdzēts par piedalīšanos Šķēdes slepkavībās (bijušais VDK arhīvs, Rīga – lietas 45225, 45232, 45233, 45234 45236). Par 21. bataljona vēsturi sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 111. lpp.; kā arī 21. bataljona lietas LCP arhīvā Hūvera kara, revolūcijas un miera institūtā *(Hoover Institution on War, Revolution, and Peace)*. Bez iecirkņu policijas 1941. g. decembrī pastāvēja vienība, kuru vācieši sauca par *Schutzmannschaft Abteilung*. Tikai decembra beigās šai vienībai piedēvēja 21. bataljona nosaukumu.

[104] Liepājas latviešu SD locekļi: B. Bogdanovs, Brauns (Politiskās policijas izmeklētājs), Buks (šoferis), Antons Bulvāns, Ādolfs Ciesa, Eduards Dobelis, Dravenieks, Vladimirs Fedorovs, Alfrēds Freimanis, Fricsons (Politiskās policijas priekšnieks 1941.–1942. g.), Gaide, leitnants Pēteris Galiņš, Harijs Garumsons (Politiskā policija), Žanis Graikste, Holcmanis, Kārlis Jansons, Jauģieties, Ēriks Klāvsons, Emma Kronberga, Kronlogs, Krācējs, leitnants Oskars Lapa, Jāzeps Linarts, Paškēvičs, Pēteris Pavlovskis, Pencis, virsleitnants Kārlis Pērkons, Kārlis Puherts, Rudzītis, Matīss Samovičs, Kārlis Siljakovs (Politiskā policija), Ernests Stirna, Viņģelis (Priekules Politiskā policija), Laimonis Zariņš, Ginters.

[105] Virsnieki no Arāja grupas, ieskaitot Vanagu, ieradās no Rīgas, lai izveidotu vadu. Vladimirs Fedorovs liecināja, ka 1942. g. maijā leitnantu O. Lapu kopā ar 30 cilvēku grupu nosūtīja no Rīgas uz Liepāju.

[106] Landgericht Hannover: deposition of Jāzeps Linarts, p. 8, 9; deposition of Pēteris Pavlovskis, p. 41.

[107] Landgericht Hannover: deposition of Antons Bulvāns, p. 3–5.

[108] Pēteris Pavlovskis piedalījās šādās akcijās:
- oktobra sākuma akcijā pie bākas,
- otrajā, kas notika oktobrī,
- Vaiņodē oktobrī vai novembra sākumā,
- Aizputē,
- Grobiņā,
- Šķēdē novembra beigās vai decembra sākumā,
- lielajā akcijā 15. decembrī,
- psihiski slimo noslepkavošanā 1941. g. beigās vai 1942. g. sākumā,
- pēdējā akcijā 1942. g. februārī.

[109] Landgericht Hannover: deposition of Matīss Samovičs, 3 December 1966; deposition of Pēteris Pavlovskis, p. 11. Pēc iznīcināšanas M. Samovičs apgāja apkārt grāvim un atrada vairākus gredzenus, no kuriem viens bija no platīna. Tad viņš iegāja koka ēkā, kur bija izmētātas ebreju mantas, un paņēma vienu kažoku un zābaku pāri.

[110] 1935. g. Aizputē bija ap 600 ebreju.

[111] Galvenā informācija Aizputes lietā nāk no Hannoveres Zemestiesas, no Jāņa Vītola, Matīsa Samoviča, Antona Bulvāna un Pētera Pavlovska liecībām.

[112] Landgericht Hannover: deposition of Pēteris Pavlovskis, p. 16.

[113] Landgericht Hannover: deposition of Antons Bulvāns, p. 41.

[114] Schwab G. D., "Destruction of a Family", in *Muted Voices*, p. 150, 151; Švābs G. D., "Viena diena Lībavas geto".

[115] Vestermans A., "Survival in a Libau Bunker" in *Muted Voices*, p. 63.

[116] Piltene bija viena no sākotnējām ebreju dzīvesvietām Latvijā.

[117] Liecību par SD ierašanos Ventspilī deva Zariņš, Landgericht Hannover: deposition of Zariņš.

[118] Bundesarchiv–Militararchiv, RH 26–291/34, p. 124; cit. pēc: Biezais H., "Nacionālie partizāņi", 15. lpp.

[119] Pulkvedim-leitnantam Kārlim Lobem bija izcila militārā karjera. Viņš bija dienējis cara armijā, iestājies latviešu strēlnieku vienībās. Pēc Ventspils epizodes K. Lobe pildīja dažādus militārus pienākumus policijas bataljonos, vēlāk bija pulka komandieris Latviešu leģionā. Pēc kara viņš dzīvoja Zviedrijā un daudz laika veltīja, lai atvairītu apsūdzības par piedalīšanos kara noziegumos. K. Lobes viedokli par šeit aprakstīto sk. viņa oficiālo biogrāfiju: *Pulkvedis Kārlis Lobe 70-gadnieks*, ko uzrakstījis *Tēvijas* bijušais redaktors Arturs Strautmanis. Iespējams, ka K. Lobes aizbraukšana no Ventspils tiešām nebija gluži brīvprātīga. Varam pieņemt, ka viņš izvairījās no iesaistīšanas ebreju sieviešu un bērnu masveida slepkavošanā, un tāpēc SD viņu no posteņa atcēla. Sk. arī Lobes lietu Berlīnes Dokumentu centrā.

[120] Haralda Biezā rakstā "Nacionālie partizāņi" atrodams A. Plensnera un V. Deglava iecelto personu pilns saraksts.

[121] To, ka K. Lobe saņēma pavēles no E. Grauela, apstiprina daudzi dokumenti, kuros viņš īpaši atzīmē, ka veicis tīrīšanas akcijas Ventspils un Kuldīgas apriņķī. Sk. Lobes lietu Berlīnes Dokumentu centrā; Avotiņš V., Dzirkalis J., Pētersons V., *Kas ir Daugavas vanagi*; Arklāvs B., Dzirkalis J., Silabriedis J., *Viņi bez maskas. Ventas Balss* 1941.g. 11. jūlija numurā ziņots, ka K. Lobe pārņēmis pašaizsardzības vadību.

[122] Hannoveres Zemestiesas tiesnešu spriedumos (Strafurteil gegen Grauel) pieļauta iespēja, ka E. Grauels ieradās Ventspilī 16. jūlijā. K. Lobes vairākkārtējais apgalvojums, ka viņš rīkojies saskaņā ar E. Grauela pavēlēm, ir pretrunā ar E. Grauela nosaukto ierašanās datumu. Protokols parāda, ka pavēli par ebreju arestēšanu K. Lobe izdevis 12. jūlijā.

[123] Arklāvs B., Dzirkalis J., Silabriedis J., *Viņi bez maskas*, 91. lpp. Šķiet, ka brošūras daļa par K. Lobi satur autentiskus dokumentus.

[124] Turpat, 92. lpp.

[125] Pēc Zariņa teiktā ebrejus no geto uz iznīcināšanas vietu apmēram 20 vienlaikus aizveda ar mašīnu un izvietoja 300 metru attālumā no bedrēm kādā koka būvē, kuru citi sauca par garāžu. Koka ēku izmantoja kā uzgaidāmo vietu, no kurienes veda ārā pa pieciem upuriem un skriešus dzina uz bedrēm. Zariņa novērošanas punkts atradās kaut kur starp garāžu un bedrēm. Operācijai tika izraktas trīs bedres.

[126] Iznīcināšanas akciju aprakstam izmantoti Hannoveres Zemestiesas materiāli no E. Grauela prāvas protokoliem. Īpaši svarīgus pierādījumus devuši liecinieki Zariņš – Ventspils pašaizsardzības spēku šoferis, kas pildīja dažādus SD uzdevumus, un Antons Liepiņš, kurš apmēram 20 dienu bija Ventspils pašaizsardzības vienību loceklis un piedalījās pirmajā lielajā iznīcināšanas akcijā 16.–18. jūlijā. Masu slepkavības Ventspilī minētas Liepājas esesieša dienasgrāmatā, sk.: *Mēs apsūdzam*, 80. lpp.

[127] Turpat, 155., 156. lpp.

X

Šucmaņu vienības

Par *Schutzmannschaften* (burtiski – sargu jeb uzraugu apvienības) vācieši sauca latviešu policistu formējumus[1] vai, precīzāk, – policijas palīgspēkus. Lai radītu savdabīgu sajukumu, vācieši policijas palīgspēkus militarizēja un latviešu militārās vienības nosauca par *Hilfspolizei* – palīgpolicija. Nodēvējot latviešu policijas palīgspēkus par šucmaņu vienībām *(Schutzmannschaften)*, policijas stāvoklis nozīmīguma ziņā tika pazemināts vēl par vienu pakāpi. Tas palielināja jucekli, kāds pastāvēja starp latviešu policistiem, kareivjiem, SS un SD. Okupācijas apstākļos latviešu Palīgpolicijas spēki bija paralēli veidojumi diviem vācu policijas atzarojumiem, ar kuriem viņi ienāca Latvijā, – SD un Kārtības policijai. Lai gan augstākā komandējošā līmenī šīs divas policijas sistēmas bija apvienotas – abas tās pārvaldīja H. Himlers –, operatīvā līmenī to uzdevumi un funkcijas atšķīrās. Šucmaņu vienības bija ļoti plaša un smagnējā organizācija. Tā aptvēra kā lielo un mazo pilsētu, tā Rīgas un lauku apvidu policiju. Tajā bija arī vienības, kurām, izņemot nosaukumu, bija militārs raksturs, arī pilsētu ielu policija, lauku policija un policijas bataljoni, kas cīnījās Ļeņingradas frontē un pret partizāniem Baltkrievijā. Divi nesaderīgi atzari – militārais un pārējā policija – bija patvaļīgi apvienoti vienā organizatoriskā tīklā. 1942. g. jūnijā šos divus veidojumus nošķīra.

Nosaukums *Schutzmannschaften*, kā arī policejiski militārā sasaiste tika izvēlēta, lai apietu Hitlera aizliegumu apbruņot vietējos iedzīvotājus. Vācieši, gribēdami savā valodā uzsvērt latviešu policijas kā palīgspēku raksturu, sauca šīs vienības par *Schutzmannschaften*.[2]

Dalījums starp vāciešu Kārtības policiju un šucmaņu vienībām bija pamatots, jo šo veidojumu funkcijas bija atšķirīgas. Pirmā vadīja latviešu policiju, uzmanīja iedzīvotājus un pārraudzīja Latvijas okupāciju un aneksiju. Otrās pildīja ielu policijas pienākumus vai tika norīkotas militāru uzdevumu veikšanai vācu okupētajās teritorijās. Pastāvēja atšķirības arī lietās, kas bija saistītas ar ebreju iznīcināšanu. Kopš pirmajām dienām Kārtības policija iznīcināšanas akcijās darbojās kā SD pirmie rezerves spēki,[3] bet latviešu šucmaņu vienību iesaistīšanai bija epizodisks, vietējs vai reizēm pat nejaušs raksturs. Vāciešiem bija mobilas vienības, latviešiem – stacionāras. Piemēram, Jēkabpils policisti, lai gan bija piedalījušies iznīcināšanās turpat uz vietas, netika sūtīti uz Madonu vai Rēzeknes policisti – uz Daugavpili.

"Vācu policijas spēki ir komandējošie orgāni, un latviešu policijas spēki ir tie, kas pavēles izpilda," – tāda bija oficiālā definīcija.[4] Arī Kārtības policijā pastāvēja funkciju sadalījums: apmēram 30 vīru lielās Šucpolicijas vienības pildīja pamatfunkcijas lielākajās

pilsētās un vietās, kur atradās apriņķa komisāra mītne; žandarmērijas vienības, kurās bija pa 20–25 vīriem, norīkoja uz pārējām pilsētām.[5]

Šucmaņu vienībām – tas attiecās arī uz citām okupācijas laika latviešu policijas un administratīvajām organizācijām – nebija ļauts veidot horizontālas vai vertikālas saiknes ar saviem kolēģiem citās Latvijas pilsētās vai rajonos. Sakarus nodrošināja vācieši. Latvieši bija augstākā mērā nošķirti, bet vāciešiem pastāvēja stingra hierarhija un centralizācija.[6] Katra Latvijas apriņķa un pilsētas policija tieši pakļāvās vietējai vācu militārai, SD vai policijas komandantūrai.[7] Tas pats attiecās uz šucmaņu bataljoniem; neatkarīgi no tā, kur tie bija izveidoti – Rīgā, Liepājā vai Tukumā, tiklīdz tos nosūtīja ārpus Latvijas, šejienes rīkojumi uz viņiem vairs neattiecās. It īpaši pirmajos okupācijas gados šucmaņu bataljoni Krievijā tika turēti izolēti, bez tiesībām sazināties ar latviešu pārstāvjiem Latvijā. Šucmaņu vienībām un visiem to atzarojumiem – iesaukuma rezerves vienībām, municipālajiem un apriņķu policistiem nekādas patstāvības nebija.

Reģiona Kārtības policijas komandieri bija: policijas ģenerālleitnants B. Jedike – Ostlandes Kārtības policijas komandieris; SS brigādenfīrers un policijas ģenerālmajors V. Šrēders – Kārtības policijas komandieris Latvijā un policijas pulkvedis-leitnants Fliks – Šucpolicijas komandieris Latvijā[8] (vēlāk Fliku nomainīja pulkvedis M. Knehts). Flika pārziņā atradās divas komandantūras – Šucpolicijas un Žandarmērijas. Žandarmērijas komandieris bija kapteinis R. Rēbergs, Šucpolicijas – policijas majors Karls Heize. Šo vienību uzdevums bija īstenot vācu intereses Baltijā. Šim nolūkam kara sākumā Latvijā atradās 75 Žandarmērijas pārstāvji, bet vēlāk – 500.[9] Šucpolicija pildīja regulārās policijas pienākumus – patrulēja ielās, kontrolēja satiksmi un uzraudzīja pretgaisa aizsardzības aptumšošanas pasākumus. Bez tam vēl pastāvēja speciāla 66 kareivju un piecu virsnieku komanda, kuras uzdevums bija atjaunot latviešu Rīgas policiju un uzraudzīt visu vietējo iecirkņu darbību, kā arī ziņot par tiem.[10] Šim nolūkam katram Rīgas iecirknim bija piesaistīti divi vācu Šucpolicijas cilvēki.

No sākuma vāciešu noteiktais policistu skaits Rīgā bija 3000, no kuriem 500 bija domāti Iesaukuma rezervei.[12] V. Štālekera nosauktais policistu skaits visai Latvijai bija 4982.[13] Apriņķos policisti bija sadalīti atbilstīgi trīs kategorijās: A, B un C kategorijā. A kategorijā ietilpa aktīvie profesionālie policisti, kas saņēma algu. B kategorijai piederējās policisti, kuriem uzticēja speciālus uzdevumus – apsargāt ceļus, tiltus un citus objektus, kas ietilpa vācu militāro interešu lokā. Kara beigu posmā tiem vajadzēja apsargāt arī Latvijas robežu. C kategoriju veidoja vecāka gadagājuma vīri, un tā bija pasīvā rezerve, kuru iesauca tikai ļoti īpašos gadījumos. Viņiem maksāja tikai par nodienēto laiku. C kategoriju var raksturot kā zemessardzi, kas pildīja aktīvo dienestu tikai atsevišķos gadījumos, kā, piemēram, partizānu ķemmēšanas akcijās.

Iecirkņu un lauku policistu skaits, kas piederēja pie šucmaņu vienībām, visu okupācijas laiku palika relatīvi nemainīgs; sakarā ar iesaukumiem policijas bataljonos kopējie skaitļi varēja nedaudz samazināties. Toties militārajā daļā – policijas bataljonos – locekļu

skaits – it sevišķi 1942. g. – auga strauji. V. Štālekera 1941. g. oktobra ziņojumā šucmaņu slēgto vienību sastāvā bija uzskaitīts 1200 vīru, kuri bija nosaukti par Palīgpolicijas iesaukuma rezervi. Tā kā vāciešu rindas Krievijā kļuva retākas un padomju partizānu skaits auga, vāciešu pieprasījums pēc latviešu policijas spēkiem pieauga.

Pirmais latviešu šucmaņu formējums, vēlāk nosaukts par 16. Zemgales bataljonu, 470 vīru sastāvā devās uz Staraja Rusu 1941. g. 22. oktobrī. Pēc sagrāves pie Maskavas nepieciešamība pēc latviešu vīriem pieauga. Sākot ar 1942. g., vācieši ne tikai sāka apiet Hitlera aizliegumu apbruņot vietējos iedzīvotājus, bet neievēroja arī Hāgas konvenciju, kas bija vērsta pret okupēto teritoriju vietējo iedzīvotāju mobilizāciju. 1943. g. vidū šucmaņu vienību formu valkāja 9710 vīru, 1944. g. sākumā – 10 303 un 1944. g. vidū – 12 186.[14] Pirmos piecus bataljonus izveidoja 1941. g. beigās un 1942. g. sākumā. Līdz 1943. g., kad radās Latviešu leģions, tos papildināja vēl 25 bataljoni. 1944. g. vidū, kad sākās vāciešu atkāpšanās no Latvijas, klāt bija nākuši vēl 13.[15] Bez tam bija saformēti septiņi Latgales krievu bataljoni, ko vēlāk pievienoja Vlasova armijai. Sešus šucmaņu bataljonus – 16., 18., 19., 21., 24. un 26. – 1943. g. pievienoja Latviešu leģionam, bet lielākā daļa turpināja darboties ārpus tā – tiešā vāciešu pakļautībā.

Rīgas šucmaņu vienības vadīja no Annas ielas štāba, un tāpēc sarunvalodā tās bieži dēvēja par "Annas ielu". "Annas iela" jānošķir no "Valdemāra ielas", kas bija latviešu SD – Arāja komandas mītne. Par "Reimersa ielu" sauca vācu SD jeb Langes mītni, kur tika pratinātas un spīdzinātas daudzas politiski aizdomīgas personas.

Padomju literatūrā un propagandas materiālos vērojama tendence likt vienādības zīmi starp šucmaņu vienību un SD darbību. Kaut arī šucmaņu vienības un SD bieži strādāja plecu pie pleca, tomēr jāatzīst, ka par to atšķirībām skaidri liecina dažādi pierādījumi, kas nākuši gaismā pēc kara. Pretēji šucmaņu vienībām SD neglabāja rakstveida dokumentus par personālsastāvu vai darbību; materiāli par šucmaņu vienībām glabājas Hūvera institūta arhīvos Palo Alto. Lielākās daļas šucmaņu bataljonu personālsastāva sarakstos var atrast visu dalībnieku vārdus. Šucmaņu vienību un SD atšķirīgie darbības veidi definēti F. Bertas grupas 1943. g. 18. februāra rīkojumā 276., 277., 278. un 279. latviešu šucmaņu bataljonam.

> Nepieciešamās eksekūcijas pēc iespējas jāuzdod SD, lai nepaliktu nekādas pēdas.
> Ja SD nav tuvumā un nošaušana jāizdara karaspēkam, eksekūcijai jānotiek ēkās.
> Līķi jāapklāj ar salmiem vai sienu un mājas jānodedzina.[16]

Šucmaņu vienību pirmsākumi

Daži latviešu vēsturnieki un memuāristi šucamaņu vienību pirmsākumus attiecina uz latviešu partizānu vienībām, kas radās kara sākumā. Taisnība, ka vietumis pirmajās kara dienās pirms vācu ienākšanas dažviet laukos Vidzemē it kā valdīja latvieši. Lielajās pilsētās, it sevišķi Rīgā, visi latviešu organizatoriska rakstura centieni tika apslāpēti iedīglī. Latviešu mēģinājumus izdot avīzi un organizēt armiju, vāciešiem ienākot

Rīgā, nekavējoties apturēja V. Štālekers un Rīgas komandants Ullersbergers. Vairākos memuāros pat atrodami apgalvojumi, ka bijis izveidots militāru organizāciju un policijas tīkls ar mītni Rīgā. Patiesībā tāds pastāvēja tikai iecerē, pat ne uz papīra. Tomēr jāatzīst, ka, ja V. Štālekers nebūtu iejaucies, Latvijas armija būtu izveidota. 7. jūlijā V. Štālekers formāli pārtrauca visus centienus veidot vietējo organizācijas. *De facto* tas jau bija izdarīts 2. jūlijā. Viņš paziņoja, ka tikai viņam ir tiesības kontrolēt Vērmahta aizmuguri, un pavēlēja, lai visi partizānu spēki tiktu atbruņoti un atlaisti.[17] Tajā pašā dienā viņš darīja zināmus savus plānus attiecībā uz latviešu Palīgpolicijas spēkiem, kas tiktu reorganizēti ar citu nosaukumu un nodoti vāciešu pārraudzībā, ar to domājot SD kontroli.[18] Personālsastāva ziņā jaunveidotie spēki lielā mērā pārklājās ar vecajiem, bet pat augstākajiem latviešu komandieriem V. Veisam un R. Osim tika pielikti vāciešu uzraugi. Veidot latviešu organizāciju tīklu vairs nebija iespējams: latviešu policijas spēku sadalīšana bija kļuvusi par faktu.

Nosaukums

Pirmā pulkveža-leitnanta V. Veisa pavēle reorganizētajām latviešu vienībām, kas tika izdota 1941. g. 7. jūlijā, atsaucās uz tām kā Rīgas pašaizsardzības spēkiem. 20. jūlijā šī veidojuma nosaukumu mainīja, tam kļūstot par Rīgas kārtības palīgpoliciju. Abi nosaukumi bija burtisks tulkojums no vācu valodas. 21. augustā vārds "policija" tika atmests un grupa nosaukta par Rīgas kārtības dienestu. Vārds *Schutzmannschaften* oficiāli tika dots septembrī. 1942. g. 9. janvārī, laikā, kad vācieši centās izveidot vairākus latviešu bataljonus, Rīgas kārtības dienests tika racionalizēts. Izveidoja Rīgas kārtības dienesta štābu, kura tiešā pārziņā bija bataljonu apmācība un apgāde. Tālākā vienību reorganizācija un pārdēvēšana tika veikta 1942. g. 10. jūnijā. Iecirkņu policiju atdalīja no bataljonu policijas un policistus nošķīra no kareivjiem. Iecirkņu policijai piešķīra Rīgas kārtības dienesta nosaukumu, bet bataljonu policiju pārdēvēja par latviešu aizsardzības formējumiem.[19] 1942. g. 8. oktobrī latviešu aizsardzības formējumu štābu likvidēja, tā vietā izveidojot latviešu sakaru dienesta virsnieka posteni pie latviešu Kārtības policijas štāba. Šī jaunizveidotā posteņa pienākums bija koordinēt darbību ar vācu Kārtības policiju un nodrošināt stingrāku vāciešu kontroli pār šucmaņu vienībām. Turpmākos ar Latviešu SS leģionu saistītos pārveidojumus veica 1943. un 1944. gadā.

Bieži tiek uzskatīts, ka šucmaņu bataljoni sastāvēja no brīvprātīgajiem, bet Latviešu SS brīvprātīgais leģions – no iesauktajiem. Tas tikai daļēji atbilst patiesībai. Lai iegūtu "brīvprātīgos" šucmaņu bataljoniem, 1942. g. sākumā vācieši sāka izmantot piespiedu un viltus metodes. Neņemot vērā latviešu SD vienības un augstāko ešelonu kolaboracionistus, samērā plaša latviešu tautas nepatika pret vāciešiem sāka izpausties jau 1941. g. rudenī. Latviešu vilšanās pamatā ir daudzi iemesli. Vācieši izjauca Latvijas armijas organizēšanu, un tikai dažas dienas pēc vāciešu ienākšanas – 7. jūlijā – partizānu vienības tika atbruņotas un izformētas. Visi latviešu nācijas simboli tika aizliegti.

Komunistu atceltās īpašuma tiesības vācieši atjaunot negatavojās, kā tika cerēts. Komunistu atņemtās lielākās saimniecības to īpašniekiem atpakaļ neatdeva, nacionalizētos īpašumus – nedeprivatizēja. Strādnieku ekspluatācija arvien pieauga, un jauni vīrieši un sievietes tika iesauktas reiha dienestā.[20]

Vāciešu lielākās aktivitātes bataljonu skaita palielināšanā sākās 1942. g. pirmajos mēnešos. Tika iedarbināti propagandas pasākumi, lai veicinātu brīvprātīgo pieteikšanos, un visa algoto līdzskrējēju grupa, sākot ar Dankeru līdz Silgailim un Krīpenam,[21] tika sacelta nacistu lietas aizstāvībai. 6. janvārī F. Jekelns izsauca R. Osi un pateica, ka dienestam Krievijā nepieciešams vēl 15 000–20 000 latviešu. R. Osis atbildēja, ka to var izdarīt, paaugstinot samaksu vai radot tautas kustību. Pēc R. Oša domām, lietojot pirmo variantu, vācieši varbūt varētu dabūt no 5000 līdz 6000 vīriem.[22] Tā kā brīvprātīgo bija maz, pievilināšanai tika izmantoti netieši piespiedu līdzekļi: tika atļauts izvēlēties starp iestāšanos darba dienestā vai policijas bataljonos. Iesaucamajiem uzspieda fiktīvu līgumu. Līgumā bija teikts, ka policijas bataljonos būs jādien tikai seši mēneši; pēc līguma izpildes vīri varēs atgriezties savās saimniecībās, rūpnīcās un pie ģimenēm.[23] Patiesībā šim sešu mēnešu līgumam nebija nekādas nozīmes. Pēc tā izbeigšanās cilvēkam vienkārši pateica, ka jāparaksta jauns līgums uz visu kara laiku. Nav zināms, vai kāds latvietis būtu atgriezies mājā pēc līguma termiņa izbeigšanās. Bataljonos tika ieskaitīti A, B un C kategorijas policisti. Īsi pirms Rīgas krišanas 1944. g. 450 Rīgas iecirkņu policistiem lika iestāties Kurzemes policijas pulkā. Reizēm notika pat atklāta iesaukšana. Iesaukšanas pavēles tika izsūtītas noteiktām personām.[24]

Taktika, kādu vācieši piekopa, iesaucot vīrus bataljonos un leģionā, visā okupācijas laikā bija dažāda. Reizēm viņi rīkojās tā, it kā Hāgas konvencijas vispār nebūtu; citkārt šajā ziņā viņi izturējās ļoti jūtīgi. Vāciešu piespiešanas taktika, nolaupot latviešu darba, policijas un militāros spēkus, kalngalu sasniedza 1943. g. ar Latviešu SS brīvprātīgā leģiona izveidošanu.[25] Bet šis stāsts sniedzas ārpus šī pētījuma apjomiem. Informācija par Latviešu SS brīvprātīgo leģionu nav pilnīga, tomēr literatūra par šo tēmu, pat tā, ko rakstījuši nacistu aizstāvji, rāda, ka tas nav bijis ne brīvprātīgs, ne SS, ne leģions. Taču piespiedu iesaukšana nesākās ar leģionu, tā notika jau kopš 1942. g., kad tika organizēti policijas bataljoni.

Rīgas pilsētas policija[26]

Rīgā bija 13 iecirkņu, policijas vienības prefektūrai, ostai, dzelzceļam, kā arī cenu policija, jātnieku policijas nodaļa un komanda ar suņiem – kopā tajā bija nodarbināts vairāk nekā 1400 vīru.[27] Vēlākos gados šo spēku sastāvā iekļāva 70 vīru lielo ārkārtas gadījumu vienību, ko bieži sūtīja uz Lietuvu, Poliju un Baltkrieviju.[28] 1941. g. jūlijā stingra iecirkņu struktūra Rīgas policijai vēl nebija pilnībā izveidota. Raugoties no policijas profesionālā viedokļa, okupācijas pirmais mēnesis bija ļoti nestabils.

Kā visur Latvijā vācu okupācijas apstākļos, Rīgas policija bija zināmā mērā militarizēta. Tā to, iespējams, vācieši arī gribēja, jo tādējādi tika atvieglоti sakari ar vācu aprindām un vājinātas Latvijas pirmskara policijas profesionālisma tradīcijas. Lai gan daudzi Rīgas policisti tika atsaukti savās darbavietās pēc Sarkanās armijas aiziešanas, bija arī daudz tādu, it sevišķi no komandējošiem kadriem, kas atpakaļ neatnāca. Vakantās vietas aizpildīja armijas virsnieki – kapteiņi un leitnanti. Pretēji noslēgtajai SD Rīgas policija par iecirkņu ikdienas darbību ziņoja rakstveidā. Kā rāda protokoli, iecirkņi darbojās atklāti un, pēc visa spriežot, godīgi.[29] Daudzos gadījumos profesionāļi, kas dienestā atgriezās 1941. g. jūlijā, bija mazākumā salīdzinājumā ar nepieredzējušiem jauniesauktiem.[30] Jauniesauktos palīgspēkus uzskatīja par tādiem, uz ko ne vienmēr var paļauties.[31] 1941. g. rudenī, kad Šucpolicija bija iedibinājusi vācu kārtību, iecirkņu skaitliskais sastāvs stabilizējās līdz apmēram 100 vīriem katrā.

Pirmajās nedēļās parādījās daudzas disciplināra rakstura problēmas. Policijas palīgspēki ne vienmēr ieradās veikt uzdevumus, kā bija noteikts. Bija arī biežas iejaukšanās no vāciešu puses, kuri izdeva pavēles paši pēc savas iniciatīvas, nevis caur attiecīgajām instancēm. 6. iecirknis žēlojās, ka vācu karavīri iejaucas tā darbā, piedzeroties, atbruņojot policistus un lietojot ieročus bez pienācīgas piesardzības.[32] Jebkura latviešu policista pilnvaras salīdzinājumā ar vāciešu pilnvarām bija nenozīmīgas.[33] Vācieši varēja laupīt vai pārkāpt jebkuru likumu nesodīti.[34]

Taču arī latviešu SD ar laiku kļuva par vienu no nestabilitātes cēlājiem pilsētā. Daudzi latviešu SD locekļi bija bruņoti pistolēm un bieži, it sevišķi būdami piedzērušies, šaudījās parkos, dzīvokļos un restorānos. Iecirkņu policistiem vajadzēja nogādāt arestētos SD vīrus uz latviešu SD mītni. Policijas morālo stāju vēl vairāk grāva ātri irstošais Rīgas ebreju, kuri veidoja 10% no pilsētas iedzīvotāju kopskaita, tiesiskais, ekonomiskais un sociālais stāvoklis. Policistiem vairāk nekā citiem bija iespējams vērot un saprast ebreju likteni. Viņi bija pirmie, kuri uzzināja par rīkojumiem, kas bija vērsti pret ebrejiem, un viņi saņēma pavēles par to īstenošanu. Policistiem lika ebrejus arestēt un apsargāt šo cilvēku brigādes, kas strādāja uz ielām. Viņi arī redzēja, kā ebreju stāvokli, terorizējot un aplaupot tos, sāka izmantot sabiedrības padibenes. Lai gan daži Rīgas policisti piedalījās ebreju mantu laupīšanā, protokoli liecina, ka zagļus viņi aizturēja.

Kas vadīja Rīgas policiju? Kā pavēles nonāca līdz iecirkņiem? Atbilde nebūt nav vienkārša, it sevišķi tāpēc, ka pēc kara neviens nevēlējās par to runāt. Organizatoriskajā līmenī policija bija saistīta ar Annas ielu, V. Veisu un R. Osi. Šo saikni V. Štālekers izveidoja jau pirms 7. jūlija. Daudzi ar Rīgas šucmaņu vienībām saistītie dokumenti atkārtoti apstiprina, ka Annas iela organizatoriski bija saistīta ar iecirkņu policiju,[35] kura caur Annas ielu saņēma algu. Tomēr, kā norāda protokoli, Annas ielai bija maz sakara ar iecirkņu ikdienas darbību. No pierādījumiem, kas atrodami arhīvos, nevar secināt, ka Annas iela vadītu policiju, lai gan uz papīra saikne pastāvēja. Annas ielu vadīja profesionāli armijas vīri, un viņu galvenā rūpe bija slēgtu vienību izveidošana.[36]

Atbildība par šo noslēpumainību un neskaidrību daļēji gulstas uz nepievilcīgo Roberta Štiglica personu.[37] Viņš bija SD instruments, kas darbojās Rīgas policijā. R. Štiglicu no Berlīnes sev līdzi atveda V. Štālekers un iecēla par Rīgas prefektu,[38] kas bija pilsētas policijas vadītājs. Izveidojās nenormāla situācija: kā operatīvs SD darbinieks R. Štiglics nebija atbildīgs Annas ielai,[39] bet komandēja iecirkņu policiju, kas daļēji atradās Annas ielas pakļautībā.[40]

Tādējādi Rīgas policisti izrādījās iesprostoti starp divām uzraudzības institūcijām – latviešu un vācu.[41] Viņiem vajadzēja pakļauties, pirmkārt, Annas ielai, otrkārt, R. Štiglicam, treškārt, vācu SD un, ceturtkārt, Kārtības policijai. Kopš augusta beigām Rīgas policijas darbību pārraudzīja un kontrolēja Kārtības policijas Šucpolicijas atzars. Katrā iecirknī vienmēr uzturējās divi vācu Šucpolicijas pārstāvji.[43] Domājams, ka tieši ar R. Štiglica starpniecību iecirkņus kontrolēja EG A.

Ebreji un Rīgas policija

Okupācijas laika lielāko daļu policisti pildīja savus pienākumus prasmīgi, lai gan, no profesionālā viedokļa raugoties, šiem spēkiem kopumā pietrūka pirmskara pieredzes. Tomēr, sākot ar R. Štiglica vadības laiku, šo struktūru tricināja fanātiski, pronacistiski noskaņoti[43] un korumpēti ierēdņi. Lasot pieejamos dokumentus, var ticēt, ka policisti saskarsmē ar pilsētas iedzīvotājiem, ieskaitot ebrejus, izturējās vairāk vai mazāk korekti un profesionāli. Pret ebrejiem vērstos rīkojumus viņi pildīja, ebrejus arestēja un viņu dzīvokļus pārmeklēja tikai tad, kad bija saņēmuši pavēli to darīt.[44] Ikdienas darbā ebreju lietas nebija dominējošās. Iecirkņu protokoli parāda, ka policisti pavēles pildīja precīzi, un nav ticams, ka jebkad kāds būtu iegājis ebreju mājokļos bez pavēles. Pārlieku centīgajai pret ebrejiem vērsto rīkojumu izpildei, par ko ziņojuši daudzi dzīvi palikušie, iespējams, ir lielāks sakars ar "modrajiem" pilsoņiem nekā ar policistiem.

Ne visi Rīgas iecirkņi ar ebreju lietām nodarbojās vienādā mērā; visvairāk ar tām bija sakars 6., 7. un 9. iecirknim un tiem, kas piekļāvās Latgales priekšpilsētai. Ja okupācijas sākumā policisti kaut kam pievērsa pastiprinātu uzmanību, tad tie bija komunisti – gvardi, čekisti un miliči. Policisti veica simtiem kratīšanu visā pilsētā, bet šķiet, ka tās vērā ņemamus rezultātus nedeva. Šajās komunistu medībās tika notverti arī ebreji, bet arestēto sarakstos bija maz ebreju uzvārdu. Kopumā nevar teikt, ka Rīgas policisti vārdu "komunists" vai "iekšējais ienaidnieks" uzskatīja par sinonīmu vārdam "ebrejs". Lai gan propagandas līmenī ebreju un komunistu saikne pastāvēja, policistu praktiskajā darbā tās bija divas dažādas kategorijas.

Protokolus lasīt var arī citādi. Iecirkņu priekšnieku ikdienas ziņojumi rāda, ka Rīgas policisti, pašiem to zinot vai nezinot, no paša okupācijas sākuma bija mehānisms, kas soli pa solim tuvināja Rīgas ebreju iznīcināšanu. Kaut arī policija ebrejus nenogalināja, tā sāka pret viņiem izturēties kā pret īpašu iedzīvotāju kategoriju.

Policijas arhīvos, kas attiecas uz laiku pirms geto izveidošanas, ebreji minēti epizodiski un neskaidri. No vienas puses, arhīvu materiāli apstiprina, ka Rīgas policisti pret ebrejiem kopumā izturējās "pareizi", kā pret cilvēkiem, kam vēl ir kādas tiesības. Atrodami ziņojumi par ebreju pašnāvībām, par arestētām personām, kas aplaupījušas ebrejus, un viena lieta, kurā tikuši sodīti policisti par ebreju sieviešu izvarošanu. Tomēr, no otras puses, ir pierādījumi, ka ebreji bija kļuvuši par īpašu grupu. Lai gan ikdienas sadursmes ar ebrejiem parasti bija atzīmētas, 4. jūlija sinagogu dedzināšanas minētas nebija.[45] Tas varētu nozīmēt, ka šis bija SD pasākums, kurā Rīgas policisti nepiedalījās.

Iecirkņa priekšnieks Čigāns atzīmējis, ka 25. un 26. jūlijā ebreju reģistrācija Katoļu ielā norisējusi ātri un ka pierakstīti 4757 ebreji. Līdz 1941. g. 1. augustam kopumā bija reģistrēti 24 625 ebreji. Policisti to varēja arī nezināt, bet reģistrācija bija pirmais solis pretī iznīcināšanai.

Pirms geto izveidošanas Rīgas policijas lietās ebreji visbiežāk minēti sakarā ar tā saucamo sabiedrisko darbu veikšanu. No jūlija līdz pat septembrim visi iecirkņi bija iesaistīti ebreju darba brigāžu organizēšanā un uzraudzīšanā. Dzelzceļa stacija vien nodarbināja 30 ebreju. Katra iecirkņa pārraudzībā atradās no viena duča līdz vairākiem simtiem ebreju. Mums nav liecību par to, kā tika sastādīti darba uzdevumi un kas to darīja. 2. iecirknis ziņoja, ka pieprasījums pēc ebreju darbaspēka ir tik liels, ka nevar to apmierināt. Pārraudzības darbam bija nepieciešami 30 cilvēki.

Nevar teikt, ka policisti daudz laika būtu veltījuši pret ebrejiem vērsto rīkojumu izpildei, tādu kā Dāvida zvaigznes nēsāšanai vai aizliegumam iet pa trotuāriem. Protokolos nav atrodams neviens ieraksts par trotuāru lietošanas rīkojuma pārkāpšanu. Dāvida zvaigznes nēsāšanas pārbaudēm bija viļņveida raksturs.[46]

Izskatās, ka skaļākais troksnis bijis ap likumiem, kas saistīti ar iepirkšanos. Šai lietai bija divi aspekti: ebreji, kas iepirkās aizliegtās vietās, un neebreji, kas ebrejiem pārdeva produktus vai pirka tos priekš viņiem.

Interesantas ir liecības par neebreju tautības iedzīvotājiem, kas palīdzēja ebrejiem iepirkties, tas norāda, ka ne visi latvieši izpildīja vāciešu pavēles. Daudzi latvieši tika arestēti vai saņēma uzaicinājumu ierasties tiesā par maizes un cukura piegādāšanu vai gaļas un ābolu pārdošanu ebrejiem. Marijas Daugmales lieta izskatīta par to, ka šī sieviete caur geto žogu sarunājusies ar ebrejiem; visdīvainākais gadījums saistīts ar Aleksandru Pāli, kurš ticis arestēts par to, ka no kādas ebreju sievietes mainījis maizi pret lietotu apakšveļu. Latvietis Pāvils Kadis bija apsūdzēts par trīs ebreju slēpšanu, kuriem mēģinājis dabūt pases.

Par labu Rīgas policistiem runā tas, ka viņi bija arestējuši daudzas personas, kas aplaupījušas, izvarojušas vai pat uzmākušās ebrejiem. Trīs palīgpolicisti un viens bijušais palīgpolicists bija arestēts par nelikumīgu dzīvokļu "kratīšanu".

Atrodami arī ieraksti par ebreju pašnāvībām, kuru, ņemot vērā apstākļus, nebija skaitliski daudz. Policijā ienāca ziņojumi par vairākām grupveida pašnāvībām, kā arī

par vienu vīrieti, kurš nolēcis no jumta, lai izvairītos no reģistrācijas pēc jaukto laulību likuma.

Policija un nežēlības

Dažus Rīgas policijas pasākumus attiecībā pret ebrejiem var saukt par tiesiskiem un, ņemot vērā apstākļus, pat pieklājīgiem, bet citi ir apšaubāmai vai pat izteikti nežēlīgi. Nežēlīgo pasākumu vidū var nosaukt ebreju darba pārraudzību visos sīkumos un ebreju uzskaites vadīšanu pirms geto ierīkošanas. Policistu iesaistīšanās lielāka apmēra nežēlībās sākās tad, kad, piemēram, viņi arestēja un transportēja ebrejus uz Centrālcietumu un kad palīdzēja viņus nogādāt Rumbulā.

Periodā pirms geto izveidošanas policisti vairākumā gadījumu bija arestējuši atsevišķus ebrejus, un nešķiet, ka tas noticis tikai tautības dēļ. Tomēr dokumenti liecina arī to, ka policija bija iesaistīta masveida arestos. Piemēram, 7. jūlijā policisti arestēja 70 ebreju un nodeva viņus vāciešiem.[47] 8. jūlijā Rīgas prefekts ziņoja, ka tikuši arestēti 277 cilvēki, 19 no viņiem pēc – vācu karavīru pavēles,[48] un ka tikuši pārmeklēti 557 dzīvokļi. 7. iecirkņa 12. jūlija ziņojumā atzīmēts, ka tikuši arestēti 42 ebreji tāpēc, ka izrādījuši pārmērīgu "līksmību" padomju aviācijas uzlidojuma laikā.[49] 24. jūlijā padomju lidmašīnas bombardēja pilsētu plkst. 23. Gaisma bija redzama divu māju logos, kas varēja būt mēģinājums dot signālu ienaidnieka gaisa spēkiem. Notika izmeklēšana, un 120 ebrejus un 20 latviešus arestēja.

Lielākā masveida kratīšana Latgales priekšpilsētā notika 19. jūlijā. 4. un 9. iecirkņa teritorijā un blakus esošajās Daugavas salās nakts laikā notika vispārēji ebreju aresti SD vadībā. Akcijas veikšanai Latgales priekšpilsēta bija sadalīta piecos sektoros, un tika saņemti 864 cilvēki, lielākoties ebreji. 33 mēģināja bēgt un tika nogalināti. Palīgolicija zaudējumus necieta.[50]

Nav skaidrs, cik lielā mērā pārraugi no Šucpolicijas uzticēja latviešu iecirkņu policistiem ieiet atbrīvotajos ebreju dzīvokļos. Tomēr pārejas periodā dažiem Rīgas policistiem, it sevišķi tiem, kuriem bija augstāka dienesta pakāpe, bija iespējams iedzīvoties bagātībā. Izskatās, ka zagšana notika ar vāciešu piekrišanu, lai gan dažas no šīm zādzībām bija tik grandiozas, ka pārsniedza vāciešu pacietības robežu. Sakarā ar vairākām šādām lietām bija ierosināta kriminālizmeklēšana.[51] Liekas, vācieši latviešiem atļāva ņemt ebreju mantas pieticīgā apjomā, jo tas padarīja viņus par nozieguma līdzdalībniekiem. Iespējams, tā nav nejaušība, ka pēc tam, kad policistiem bija iespēja iegādāties "žīdu mantas", viņi izpildīja pavēli par ebreju transportēšanu uz Rumbulu.

Melnākā epizode Rīgas policijas vēsturē sākās ar pavēli apsargāt ebreju kolonnas ceļā no geto uz nošaušanas vietu Rumbulā 30. novembrī un 8. decembrī. Varam aprēķināt, ka šajā operācijā piedalījās viena trešdaļa Rīgas policistu vai apmēram 500 vīru.[52] Mēs nezinām visus sīkumus par viņu piedalīšanos, un mums nav arī dalībnieku sarakstu.

Mēs zinām, ka viņiem bija pavēlēts to darīt, ka pavēle saturēja melīgu informāciju par dažiem svarīgiem jautājumiem un ka viņi darīja, kas bija pavēlēts. Lai piedalītos "žīdu šāvēju" vienībās, bija prasīti brīvprātīgie. Turpretim citiem uzdevumiem, kā eskortēšanai uz šaušanas vietu, policisti saņēma pavēles. Daži no Rīgas policistiem akcijas otrajā reizē piedalīties atteicās. Šodien par šo notikumu mums nav ne atmiņu pierakstu, ne atsauksmju no pašiem policistiem. Nav šaubu, ka visi iecirkņu priekšnieki[53] bija tikai instruments pavēļu tālāk nodošanā saviem pakļautajiem un ka viņi deva pavēles divas reizes, pirmo reizi tad, kad varbūt vēl nezināja šī uzdevuma patieso raksturu, un otrreiz, kad viņi to zināja.[54]

Liecības apstiprina, ka policisti veica divus uzdevumus. Viņi apsargāja ceļu uz Rumbulu, un no viņu vidus nāca sargi, kas dzina ebreju kolonnas uz Rumbulu. Lai gan tajā laikā daudzi policisti vairs nebija iesācēji ebreju lietās, tomēr lielākā daļa no viņiem noteikti nebija gatava tādām masveida slepkavībām. Citas latviešu un vācu vienības, protams, visas tās, kas piederēja pie SD, bija psiholoģiski un fiziski labāk sagatavotas šādam uzdevumam. Bez pilsētas policijas operācijā bija pavēlēts piedalīties arī J. Veides vadītajai Rīgas apriņķa policijai.

Pēc Rumbulas akcijas geto pilnībā izslēdza no pilsētas policijas jurisdikcijas. Tās pilnvaras izbeidzās pie geto vārtiem.[55]

Pēc 1941. g. nekas neliecina par to, ka Rīgas policijai vispār būtu bijis kāds sakars ar lielākajiem notikumiem, kas skāra ebrejus geto vai koncentrācijas nometnēs.

Šucmaņu vienības lauku apvidos

Latvijas reģionālā policija darbojās apriņķos, apriņķu pilsētās, pilsētās un pagastos. Vācieši neļāva funkcionēt autonomi komandējamam latviešu tīklam. Vācu okupācijas laikā augstākā līmeņa latviešu policijas varas orgāns reģionos bija apriņķu policijas priekšnieki, kopskaitā – 19. Katram policijas līmenim līdz pat iecirknim bija piesaistīts vācu pārraugs. Bez regulārās policijas struktūras pastāvēja vāciešu un latviešu SD tīkls, tas darbojās paralēli šucmaņu vienībām.

Kontroles līmenī vācieši ieviesa reģionālos policijas ierēdņus, kādi neatkarīgajā Latvijā nepastāvēja. Policijas apriņķa līmeni vācieši atstāja neskartu, lai gan darbinieku iecelšana un priekšnieku aktivitātes tika pilnībā kontrolētas. 12 apriņķi bija sadalīti 71 iecirknī. Rīgas, Liepājas un Daugavpils pilsētai bija atsevišķas policijas nodaļas. Precizēt latviešu lauku apvidu policistu kopskaitu ir sarežģīti, jo dažādos apriņķos un dažādos laika periodos to skaits mainījās. Bieži apriņķa policijas personālu pārcēla dienestā šucmaņu bataljonos. Policistu darba samaksa bija zema un nodrošinājums ar apģērbu un ieročiem – nabadzīgs. No sākuma dienests policijā pasargāja no sūtīšanas uz fronti, bet, kad 1942. g. šo nosacījumu atcēla, tas ietekmēja policistu morālo stāju. Okupācijas pēdējo divu gadu laikā papildināt lauku policijas rindas kļuva gandrīz neiespējami. Apriņķu lielums un vajadzības arī bija dažādas. Piemēram, pierobežas

apriņķiem, it sevišķi tiem, kas atradās tuvu Krievijai un Baltkrievijai, partizānu dēļ bija nepieciešams lielāks policistu skaits drošības pasākumu veikšanai. Pēc aptuvena aprēķina, katrā apriņķī bija vidēji 250 aktīvu policistu, tātad kopumā apmēram 5000 visā Latvijā. Katrā apriņķī bija apmēram tikpat daudz apsargu, lai gan robežu tuvumā viņu bija vairāk nekā iekšzemē. Vēl 5000 vīru bija pasīvā rezervē, taču šis skaitlis dažādos laikos mainījās. Vislielākais kopskaits bija apmēram 15 000 policistu.[56] Tomēr 1941. g. masu slepkavību laikā Latvijā nebija vairāk par 7500 policistiem.

Vietējo policistu noziegumi

Mazajos Latvijas centros pavēles par ebreju nogalināšanu daļēji tika nodotas ar apriņķu policijas priekšnieku starpniecību. 1941. g. apriņķu policijas priekšnieki iznīcināšanas operācijās neiesaistīti palikt nevarēja. Tomēr viņi nebija vienīgie vai galvenie atbildīgie par masu slepkavību sagatavošanu. Dažos apriņķos iznīcināšanas notika pirms pastāvīgu policijas priekšnieku iecelšanas. Pirmajā EK izgājienā caur Latviju SD nozīmēja speciālus policijas vadītājus, kuri uzņēmās apriņķu policijas priekšnieku pilnvaras. Bieži vien šīs personas nebija profesionāli policisti un drīz no skatuves nozuda. Tomēr šie ieceltie amata izpildītāji parasti tika iesaistīti ebreju slepkavošanā viņu pārraudzībā esošajos reģionos un pilsētās. No pirmajiem apriņķu policijas priekšniekiem, kas iesaistījās iznīcināšanas operācijās, "visslavenākie" bija Mārtiņš Vagulāns Jelgavā, kapteinis Pētersons Daugavpilī, Mačs (vēlāk A. Eichelis) Rēzeknē, Dzenītis Jēkabpilī, Druvaskalns Bauskā, Oskars Baltmanis, vēlāk Rusmanis Ilūkstē un V. Reineke Madonā.

Pavēļu izpildes veids dažādās vietās bija atšķirīgs. Pavēles vienmēr nāca no kādas vācu instances, SD amatpersonas, iespējams, ka no paša R. Langes. Katra apriņķa priekšnieks bija iesaistīts atšķirīgā apjomā. Vācieši ne vienmēr savā darbībā izmantoja apriņķa priekšnieku; iznīcināšanas operācija varēja būt organizēta arī uz vietas. Var secināt, ka, jo mazāks bija ebreju skaits apriņķī, jo lielāka bija apriņķa priekšnieka atbildība. Apriņķos, kuros atradās lielas pilsētas ar lielu ebreju tautības iedzīvotāju skaitu, kā, piemēram, Liepājā, Daugavpilī, Rēzeknē un Ventspilī, ebreju iznīcināšanas darbs vietējo spēkiem bija par lielu, tāpēc šim nolūkam tika organizēti speciāli spēki un izstrādāta sevišķa kārtība. Šādos apvidos pastāvēja atsevišķas vācu un latviešu SD vienības un vietējo policistu iesaiste bija minimāla. Vidzemes centrālajā daļā, kur ebreji dzīvoja izklaidus, viņus nenogalināja dzīvesvietā, bet koncentrēja noteiktās vietās, kas bieži vien bija apriņķu centri, tādi kā, piemēram, Valka, Valmiera un Madona. Vidzemes mazo pilsētu un lauku apvidu policisti iznīcināšanas operācijās piedalījās minimāli. Tādos rajonos kā Zemgalē un lielā daļā Kurzemes, kur ebreju tautības iedzīvotāju skaits pilsētās un tirdzniecības centros nebija liels, apriņķu policijas priekšnieku un vietējo policistu dalība iznīcināšanas akcijās bija diezgan ievērojama. 1945. g. Bauskas policijas priekšnieks par 1941. g. akcijām rakstīja:

Papildu policijas administratīvajiem pienākumiem apriņķa policijai bija uzdots arī apsargāt ceļus, tiltus, citus militāra rakstura objektus un pēc Drošības policijas (SD) rīkojuma nodarboties ar žīdu un čigānu tautības pārstāvju lietām.[57]

Bauskā slepkavošanu veica Arāja komanda un vietējā SD. Tādās Bauskas apriņķa apdzīvotās vietās kā, piemēram, Skaistkalnē iznīcināšanu varēja veikt arī vietējā policija. Apriņķos ar lielajām pilsētām – Rīgu, Daugavpili un Liepāju, iespējams, apriņķu priekšnieku iesaiste bija mazāka, bet lielāka loma bija SD un pilsētu prefektiem. Kopumā varam teikt, ka pat lielajos centros iznīcināšanas operāciju veikšanā visvairāk palīdzēja Arāja komanda. Daugavpils policija, kuru vadīja prefekts Roberts Blūzmanis, lielā mērā bija iesaistīta vietējo ebreju slepkavošanā. Piemēram, pastāvēja starpība starp Tukuma, Madonas, Valmieras un Ilūkstes apriņķi. Pirmajos trijos apriņķos blakus apriņķa policijai pastāvēja SD vienības, bet Ilūkstē tādu nebija, kas nozīmēja, ka tur šaušanas organizēja apriņķa priekšnieks N. Rusmanis un O. Baltmanis.

Policijas bataljoni

Sākumā policijas bataljoni tika organizēti, lai palīdzētu vāciešiem nodrošināt aizmuguri – apsargāt ceļus, dzelzceļu un citus stratēģiskus objektus Latvijas teritorijā, kā arī cīnīties pret partizāniem. 1942. g. daudzu vienību uzdevums mainījās no dienesta aizmugurē uz dienestu frontē. Lielākā daļa latviešu bataljonu bija izvietota Ļeņingradas apkārtnē, it īpaši Volhovas frontē. Bataljoni, kurus sūtīja cīņā pret partizāniem, bieži darbojās Baltkrievijā un Latvijas pierobežas apgabalos.

Šo latviešu policijas bataljonu dokumenti, ieskaitot darbības vietu pierakstus un locekļu sarakstus, ir pieejami. Ziņas par to darbību atrodamas arī grāmatās, vēstures dokumentos un memuāros. Šo bataljonu vēsture ir ļoti sarežģīta un pārsniedz šī pētījuma apjomu. Mūs interesē, vai kāds no bataljoniem papildu regulāriem militāriem uzdevumiem veica tādas darbības, kas bija pretrunā ar starptautisko likumdošanu un Nirnbergas principiem, tas ir, izdarīja kara noziegumus un noziegumus pret cilvēci. Šo bataljonu darbībai pārsvarā nebija nekāda sakara ar šādiem kriminālliem aktiem. Neviens no latviešu policijas bataljonu locekļiem Rietumos nav ticis vajāts par kara noziegumu izdarīšanu.[58] Viņus pašus var uzskatīt pa šādu noziegumu upuriem. Vāji apmācītus un bruņotus, tos sūtīja tādās situācijās, kur ļoti bieži pretējā puse no militārā viedokļa atradās labākā stāvoklī.

Tomēr ir trīs gadījumi, kad četru bataljonu vai dažu to vienību darbību vajadzētu pārbaudīt, jo tie atradās zonā, kurā tika izdarīti noziegumi pret cilvēci. Pirmkārt, runa ir par kādu Annas ielai pakļautu vienību, kas apsargāja Rīgas geto pirms Rumbulas akcijas, tās laikā un pēc tam. Otrkārt, zināma loma ebreju slepkavošanā Sloņimā, pilsētā netālu no Minskas Baltkrievijā, varēja būt 18. bataljonam. Treškārt, runa ir par bataljoniem, kas apsargāja Varšavas geto 1942. g. vidū.[59]

Geto apsardze

Annas ielas mītnes uzdevums bija sagatavot slēgtās vienības militāram dienestam. Tas attiecās uz visām vienībām, ko vadīja V. Veiss un R. Osis, izņemot vienu – vienību, ko 1942. g. apzīmēja ar numuru 20. Šo 20. bataljonu turēja Rīgā kā apsardzi un rezerves formējumu, un tas pildīja dažādus uzdevumus: sargāja tiltus, Ķeguma spēkstaciju un krievu karagūstekņu darba vienības. 20. bataljonā ietilpa arī tādi cilvēki, kas bija pārāk veci vai kuriem bija nepieciešama atveseļošanās vai pārtraukums, lai pildītu aktīvākus pienākumus.

Pašā sākumā latviešu šucmaņu vienības organizēja pa rotām. Līdz 1941. g. Ziemassvētkiem Annas ielas mītnes pārraudzībā bija apmēram 10 rotu. 1942. g. janvāra sākumā 20. bataljonu izveidoja, apvienojot 7., 9. un 10. rotu. Rotu sastāvs bieži mainījās, un pat 20. bataljona vadība bieži pārgāja no rokas rokā.[60] Kura rota bija atbildīga par geto, nav zināms. Bataljona personālsastāvs bija ļoti nepastāvīgs, jo spēcīgākos vīrus bieži pārcēla uz bataljoniem, kas tika sūtīti uz Krieviju. 10. jūnijā 20. bataljonu nošķīra no Annas ielas mītnes – un tā vadība pārgāja Rīgas Kārtības policijas rokās, kuru tajā laikā vadīja Pommers.[61]

Geto apsardze savu darbību uzsāka 1941. g. 25. oktobrī, laikā, kad geto iežogoja. Daudzi dokumenti un memuāri vēsta, ka jau ar pirmajām dienām geto latviešu apsardzes vadītājs bija leitnants Alberts Danckops, kurš bija saistīts ar Annas ielu.[62] Tā kā K. Heizes vadītā vācu Šucpolicija bija atbildīga par geto drošību, jādomā, ka A. Danckopu šī uzdevuma veikšanai izvēlējās K. Heize, lai gan pavēlei būtu jānāk no R. Oša. Geto pārvalde atradās vairākās rokās. Pavēles par geto izveidošanu izdeva civilās amatpersonas, par drošību bija uzticēts rūpēties vācu Kārtības policijai, bet kontroli savās rokās paturēja SD. Vienā no rīkojumiem bija precizēts, ka jebkādu traucējumu gadījumā geto apsardzei par to jāinformē SD. Līdz Rumbulas akcijai geto saimnieciskā vadība atradās Rīgas oberbirģermeistara Hugo Vitroka rokās.

Sākotnēji apsardzes vienība, kā tas bija norādīts Šucpolicijas direktīvās, sastāvēja no viena virsnieka, viena pārrauga un 60 vīriem, un tā bija izvietota speciālā ēkā netālu no geto vārtiem. Bija paredzētas 20 pastāvīgas sargu štata vietas.[63] Naktīs sargposteņus pastiprināja un izsūtīja patruļas *(Verbindungsstreifen)*. Nav skaidri zināms, vai geto apsardzi izveidoja tikai no Annas ielas vīriem, jo, ja jau tika organizēta geto apsardze, tā darbojās kā patstāvīga vienība tiešā vācu Kārtības policijas pakļautībā. No otras puses, tie cilvēki, kas aizgāja no geto apsardzes, varēja atkal pievienoties Annas ielas organizācijai.[64]

Apsardzes pienākumu un darbības lauks bija plašs. Tai vajadzēja sekot, lai neebreji neieietu geto. Ieiet bija atļauts tikai SD, Kriminālpolicijai un Slepenpolicijai, kā arī cilvēkiem ar gebītskomisāra atļauju. Ebrejiem bija ļauts iziet tikai kontrolētās darba grupās, kuras plkst. 7 no rīta saņēma šim darbam pilnvaroti uzraugi un atveda atpakaļ

plkst. 18. Apsardzei vajadzēja novērst visus neatļautos sakarus ar ārpasauli, pat ja šim nolūkam vajadzētu lietot ieročus. Bez brīdinājuma bija jālieto ieroči arī tad, ja kāds mēģinātu pārrāpties pāri vai izlīst caur žogu. SD bija jāziņo par visu, kas notiek geto. Žoga iekšienē darbojās 80 vīru liela ebreju apsardze, kas uzturēja kārtību un nodrošināja aptumšošanas pasākumu ievērošanu. Par ugunsgrēkiem bija jārūpējas pašiem geto iemītniekiem, ja vien netika apdraudētas pilsētas citas daļas. Bija skaidrs, ka visi traucējumi geto iekšienē bija jālikvidē jau iedīglī. Ne tik droši var teikt, ka latviešu apsardzei bija aizliegts ar ebrejiem apieties brutāli.[65] Daudzos gadījumos sargi bija saņēmuši brīdinājumu par sarunāšanos ar ebrejiem pie žoga vai uz ielas. Rotas komandierim bija doti rīkojumi raudzīties, lai geto žogs būtu salabots, lai sargi neatstātu apsardzes ēku un brīvajā laikā nestaigātu pa geto ielām.[66]

Lai gan geto apsardzes formējums radās Annas ielā, tas izveidojās par speciālu vienību, kurā vīri dienēja pastāvīgi un kura bija pievienota vācu Šucpolicijai. 1942. g. 24. aprīlī šo grupu paplašināja līdz rotas apmēram – 144 vīru lielai vienībai.[67] Drīz pēc tam geto apjomu samazināja, un tas pats notika ar apsardzes vienību. 22. jūnijā geto apsardze tika samazināta līdz 88 vīriem, pa 44 vienā maiņā.[68] Katra maiņa strādāja 24 stundas, un sargi mainījās plkst. 13. Visu laiku klāt bija četri vācieši no Šucpolicijas un divi latviešu virsnieki.

Kopumā dzīvi palikušiem ebrejiem ir tikai neskaidras atmiņas par latviešu apsardzi; tās klātbūtne tiek atzīmēta, bet darbības detaļas neviens neatceras. Viens no latviešiem, ko visbiežāk atceras dzīvi palikušie, ir leitnants A. Danckops. Starp vācu amatpersonām, no kurām visvairāk baidījās un kuras atceras visbiežāk, jāmin R. Lange un K. Krauze no SD un O. Tuhels no Šucpolicijas.[69] Kā Latvijas, tā reiha izdzīvojušo ebreju atmiņās rodamas vairākas kļūdas. Piemēram, viņi runā par latviešu apsardzi kā par SS, Pērkoņkrustu vai pat Gestapo, lai gan neviens no apsardzes nepiederēja šīm organizācijām. Geto latviešu apsardze bija ģērbta Latvijas armijas uniformās ar zaļu piedurknes apsēju, uz kura bija vārds *Schutzmannschaften*.[70] Tikai 1943. g. dažas no šucmaņu vienībām, galvenokārt tās, kas dienēja frontē, saņēma vācu formastērpus. Geto apsardze droši vien tādu formu nenēsāja vispār, jo 1943. g. novembrī geto slēdza.

Lai gan dzīvi palikušo atmiņu pieraksti latviešu sargu brutalitāti neatspoguļo, latvieši reizēm raksturoti kā nežēlīgi, ir teikts, ka viņi bijuši pat sliktāki par vāciešiem. Nav šaubu, ka geto apsardze ir pastrādājusi briesmu darbus, it sevišķi geto tukšošanas laikā 1941. g. novembrī un decembrī. Tomēr kopumā ne tikai žogs, bet arī rīkojumi un noteikumi, kas attiecās uz geto iemītniekiem un apsardzi, turēja viņus atstatu citu no cita. Īpašs rīkojums noteica, ka latviešu apsardzei atļauts ieiet geto tikai pēc pavēles. K. Heizes Šucpolicijas vīri uzraudzīja latviešus. Galvenās sargu sadursmes ar ebrejiem notika pie vārtiem, kad no rīta darba vienības atstāja geto un vakaros tur atgriezās.

Latviešu sargu nežēlību aprakstījusi Gertrude Šneidere, dzīvi palikusī geto iemītniece no Vīnes.[71] Viņa atcerējās, ka latviešu sargi bijuši sliktāki nekā vācieši, un stāstīja, ka viņi terorizējuši ebrejus laupot un izvarojot. Tikai pēc tam, kad Vācijas ebreji sūdzējušies vāciešiem, tas izbeidzies. Nenoliedzot G. Šneideres stāstīto, pieejami divi vērojumi, kas izskaidro viņas apgalvojumu. Geto latviešu apsardze kā tāda nepastāvēja – bija tikai viena geto apsardze, kurā par uzraugiem dienēja latvieši un vācieši. Latviešus no vāciešiem atšķīra formastērps un valoda. Ja latviešu sargi masveidā būtu iegājuši geto, viņi to būtu varējuši darīt tikai pēc vāciešu pavēles. Otrkārt, pastāvēja organizētas zagļu bandas, kas gāja uz geto, lai zagtu. Kā zagļi bija organizējuši iekļūšanu geto, nav skaidrs; liecības liek domāt, ka tas notika ar uzpirkšanas un sargu "iecietības" palīdzību. Daži varēja būt iekļuvuši geto ar viltotu pasi, citi, iespējams, izmantoja sakarus ar SD. Šķiet, ka visbiežāk zagļi iekļuva geto caur žogu, vai nu aizlavoties garām apsardzei, vai samaksājot tai.[72]

Arhīvu ziņas par geto apsardzi ir tikpat nabadzīgas kā dzīvi palikušo ebreju liecības. Lielākoties arhīvos atrodamas divu veidu liecības par sargiem: kad viņus slavēja par labi paveiktu darbu, lai ko tas arī nozīmētu, vai kad viņi bija rīkojušies nepareizi, pārkāpuši noteikumus vai nonākuši konfliktā ar saviem uzraugiem. Lūk, daži piemēri no arhīvu materiāliem.

- Teodors Kuniks 1941. g. 19. novembrī pārstāvējis geto apsardzi lietā par dzīvokļa atvēršanu, lai izmeklētu kāda geto iemītnieka īpašuma prasību.[73]
- Geto apsardzes komandieris Alberts Danckops 1941. g. 12. decembrī, t.i., četras dienas pēc otrās Rumbulas akcijas, saņēmis uzslavu par uzdevuma veikšanu "sarežģītos apstākļos". Tāds pats cildinājums ticis arī kapteinim Porietim un kapteinim Mihelsonam.[74]
- Imants Leokens 1942. g. 18. februārī saņēmis uzslavu no šucmaņu vienību komandiera par kādas civilpersonas arestēšanu, kas uzdrošinājusies ieiet geto, piedāvājot kukuli (1942. g. 19. februāra pavēle nr. 50).
- Tajā pašā dienā Jēkabs Grunte un Nikolajs Birkāns tikuši sodīti ar piecām dienām arestā par geto sargposteņa atstāšanu.
- 1942. g. 26. februārī Roberts Baklāns, Jānis Kuprišs un Ernests Bušs tikuši sodīti ar septiņām dienām ieslodzījumā par geto posteņu pamešanu (1942. g. 28. februāra pavēle nr. 59).
- 1942. g. 3. martā Hugo Kalniņš saņēmis no komandiera uzslavu par izcilu pienākumu izpildi geto.
- Donāts Indēns no 18. bataljona sodīts ar septiņām dienām ieslodzījumā pēc tam, kad ticis pieķerts ar zagtām mantām geto iekšienē (1942. g. 19. marta pavēle nr. 78).
- Leitnants Pēteris Balodis ticis atbrīvots no uzdevuma pildīšanas geto un nosūtīts atpakaļ uz vienību.[75]

- 1942. g. 1. maijā Antonu Korolu, kurš atradās sardzē geto, kāds Pētersons pierunājis iznest no geto čemodānu ar lietotām kurpēm. Apsardzes inspektors Pētersonu arestējis.
- 1942. g. 1. maijā geto sargs Antons Saraks atstājis savu posteni. Pa caurumu žogā viņš iekļuvis geto, lai zagtu. Apsardzes komandieris viņu aizturējis.
- 1942. g. 1. maijā Donāts Kristopāns ticis atrasts sēžam viņa apgaitas laikā.
- Korols un Saraks tikuši sodīti ar septiņām dienām ieslodzījumā un Kristopāns – ar trīs (1942. g. 11. maija pavēle nr. 124).

No nedaudzajām liecībām, kas mums ir par geto latviešu apsardzi, šķiet, ka viņu vidū vairāk bija sastopama korumpētība nekā ideoloģisks fanātisms. Arhīvos atrodamie pierādījumi vedina secināt, ka, lai arī ebreji varēja būt daudz cietuši no geto apsardzes, tas bija tāpēc, ka acīmredzot daudzi no šiem sargiem bija pērkami.

18. bataljons Baltkrievijā

18. bataljons devās uz Minsku 1942. g. 4. maijā. Tā sastāvā bija 430 vīru, un bataljonu vadīja kapteinis Frīdrihs Rubenis. Sakarus ar vāciešiem uzturēja vai viņu kontroles funkcijas pildīja kapteinis Ziherts, no 1942. g. 27. jūlija – kapteinis Egons Ercums. Minskā bataljonu izvietoja bijušajās padomju militārajās kazarmās. No Minskas kā bāzes punkta 18. bataljonu sūtīja uz dažādām vietām cīņai pret partizāniem. Pēc tam to pārvietoja uz Stolbciem.[76] Atstājot nelielu nodaļu Stolbcos, bataljonu nosūtīja uz Sloņimu uzdevuma veikšanai, kas ilga no 1942. g. 18. līdz 22. augustam.

Notikumi Sloņimā izraisījuši vienu no vispretrunīgākajām versijām, kas apvij latviešu karavīru piedalīšanos Otrajā pasaules karā. 1961. g. padomju instances Rīgā nodeva tiesai deviņus bataljona locekļus.[77] Viņus apsūdzēja par Baltkrievijā izdarītiem šausmu darbiem, it īpaši par Sloņimas ebreju noslepkavošanu. Pieciem apsūdzētajiem piesprieda nāvessodu, četrus notiesāja uz 15 gadiem spaidu darbos. Nāves spriedumu izpildīja 1961. g. 31. maijā.

Ar to viss nebeidzās. Pēc tiesas prāvas VDK uzaicināja latviešu žurnālistu Pauli Ducmani[78] uzrakstīt brošūru par Daugavas vanagiem – latviešu trimdas kara veterānu organizāciju. Šķiet, ka viņa uzdevums bija sasaistīt 18. bataljona noziegumus ar Daugavas vanagiem un latviešu trimdas sabiedrību. Rakstīt P. Ducmanim palīdzēja VDK aģenti Borgs un Rupeika. Saikni ar VDK slēpa pseidonīmi E. Avotiņš, J. Dzirkalis un V. Pētersons. Brošūras nosaukums ir *Kas ir Daugavas vanagi?*, un tā iznāca 1962. g., kā to minējām šī darba ievadā.

Brošūras svarīgākā rindkopa par 18. bataljonu ir šāda:

> Apmēram 70 kilometru attālumā no Baranovičiem, starp Grodņu un Brestu, atrodas Sloņimas pilsēta. 1942. gada vasaras sākumā vācu Drošības policijas (SD) priekšnieki to nodeva pieminētā 18. latviešu policijas bataljona apsardzībā.

> Pirmais darbs, ko tur veica apsargi, bija Sloņimas geto likvidēšana. Bataljona komandiera majora Rubeņa aicināti, pieteicās brīvprātīgi bendes – policisti un virsnieki. No agra rīta līdz vēlai pēcpusdienai nerima viņu mašīnpistoļu un šauteņu zalves. Cits citu pārspējot, šie latviešu policisti vācu armijas mundieros nogalināja mierīgus iedzīvotājus.[79]

Tālāk P. Ducmanis turpina uzskaitīt 18. bataljona paveiktos šausmu darbus, starp kuriem bija laupīšana un bērnu zagšana. Dziļi neanalizējot P. Ducmaņa tekstu, tajā var ievērot divas faktu kļūdas; dokumenti rāda, ka Sloņimas ebreju slepkavošana sākās 1941. g. jūlijā un turpinājās visu 1942. gadu. Īpaši liela masu iznīcināšana, kad tika nogalināts apmēram 4000 ebreju, notika 1942. g. 29. jūnijā,[80] bet 18. bataljons Sloņimā ieradās tikai 18. augustā. Otrā kļūda bija tā, ka bataljona karavīri bija ģērbti Latvijas armijas, nevis vācu formā. Tālāk dokumentā teikts, ka 18. bataljonu izvietoja Stolbcos, apmēram 100 km no Sloņimas, 29. jūnijā un ka tas nodarbojās ar partizānu medībām Naļibotsku apkaimē.[81]

Nozīmīgu liecību par 18. bataljona locekļu tiesas prāvu un P. Ducmaņa brošūras rakstīšanu sniedza VDK majors Imants Lešinskis, kurš 1979. g. pārbēga uz ASV. 1962. g. I. Lešinskis vadīja Kultūras komiteju sakariem ar tautiešiem ārzemēs un kā šīs iestādes vadītājs bija klāt 18. bataljona tiesas prāvā. Viņš secināja, ka prāva tikusi inscenēta. Tās nolūks nebija apstiprināt vai noliegt apsūdzēto vainu. Tā bija VDK operācija, kam bija maz sakara ar taisnīgumu, netika ievēroti pat daži padomju tiesvedības pamatlikumi. Prāva bija pasludināta par atklātu, bet atļauts būt klāt bija tikai personām ar VDK caurlaidēm. Visi apsūdzētie Kurzemes kapitulācijas laikā tika apcietināti kā karagūstekņi un ilgu laiku bija izsūtījumā Sibīrijā. Hruščova amnestijas laikā šie cilvēki atgriezās Latvijā. 1961. g. viņus atkal apcietināja un tiesāja par noziegumiem Sloņimā. Šī prāva un apsūdzības bija daļa no lielāka šādu procesu seriāla, kas vienlaikus notika citās padomju okupētajās teritorijās. I. Lešinskis pieļāva, ka 18. bataljona karavīri bijuši Sloņimā, bet sniegtie pierādījumi un liecības bijušas pārāk neparliecinošas, lai 18. bataljona locekļiem piespriestu nāvessodu.[82]

Izskatot Rīgas VDK arhīvos atrodamos prāvas materiālus, var secināt, ka lielākoties jāpiekrīt I. Lešinska spriedumam. Lieta ir sarežģīta, un patiesība vēl jāatrod. Tomēr dažus secinājumus par šo prāvu var izdarīt: apsūdzības rakstu, liecības un spriedumu caurauž neveikla padomju propaganda; cilvēki ir notiesāti, nenorādot nozieguma izdarīšanas datumu; spriedums pieņemts, balstoties uz savstarpējām apsūdzībām un liecībām, ko sniedza Sloņimas notikumu dalībnieki, kas par šo noziegumu nekad apsūdzēti un tiesāti nebija.[83]

Nav šaubu, ka 18. bataljons bija Sloņimā laikā starp 18. un 22. augustu. 18. bataljona materiāli, kas atrodami Hūvera institūta arhīvos, par to liecina. Sloņimas ebreju nogalināšana šajos materiālos nav pieminēta. No Izraēlas avotiem mums zināms, ka vairākas lielas masu slepkavošanas Sloņimā notikušas 1942. g. vasarā un tajās piedalījās Arāja

vīri. Mums arī zināms, ka 20. augustā, tātad laika periodā, kad Sloņimā uzturējās 18. bataljons, no geto izveda un noslepkavoja apmēram 400 ebreju.

Trīs liecību veidi, no kuriem viens ir vispārējs, pārējie divi – konkrēti, norāda, ka 18. bataljons neiesaistījās faktiskajā slepkavošanā, kas nozīmē, ka šie cilvēki nebija vainojami tajās apsūdzībās, kas bija izvirzītas pret viņiem. Pirmkārt, likt veikt iznīcināšanu latviešu šucmaņu bataljonam būtu bijis pretrunā ar SD iedibināto praksi. Ja tā noticis, tad tas būtu bijis vienīgais zināmais gadījums. Pēc padomju tiesas atzinuma, latviešu šucmaņu spēki darbojās vieni un pēc savas iniciatīvas. Ja arī kādi latvieši 20. augustā piedalījās Sloņimas slepkavībās, šķiet, ka ticamāk tās varēja būt latviešu SD vienības, kas tajā laikā darbojās Minskas apkaimē.[84] Divos iepriekšējos slepkavošanas gadījumos Sloņimā iznīcināšanu veica SD.[85] Visticamāk, ka, ja arī kādai latviešu šucmaņu vienībai bija pavēlēts piedalīties Sloņimas geto likvidācijā, tā varēja darboties tikai kā apsardze. Tomēr deviņus bataljona locekļus netiesāja kā sargus, bet kā īstos slepkavotājus. Otrkārt, aculiecinieks 18. bataljona kaprālis K. Zirnis ir atstājis atmiņu pierakstus. Daudzējādā ziņā K. Zirnis ar faktiem apstiprināja oficiālos bataljona protokolus, bet pievienoja arī dažas piezīmes par to, ko pats darījis un redzējis. Viņš rakstīja: "Mūs pārcēla uz Sloņimu, kur mums vajadzēja pildīt apsardzes funkcijas, jo SD vīri nodarbojās ar geto likvidāciju."[86] K. Zirnis apliecina, ka bijis aculiecinieks SD šausmu darbiem:

> Dažiem geto iemītniekiem laimējās izbēgt no geto; vēlāk viņus un divas citas sievietes notvēra. Vīrieti, lai būtu par ko pasmieties, pēra ar pātagu un spieda pāroties ar divām notvertajām sievietēm. Vīrietis teica, ka esot tam par vecu, bet, tā kā viņu sita, beidzot to arī darīja.

K. Zirņa īsie vērojumi apstiprina minēto pieņēmumu, ka nav ticams, ka SD būtu licis latviešu šucmaņu vienībām nogalināt ebrejus. Trešā liecība nāk no *Encyclopedia of the Holocaust* šķirkļa "Sloņima", kura autors Šaloms Čolavskis citē citos avotos iegūto informāciju, ka 1941. g. 20. augustā pilsētā tika nogalināts 400 ebreju.[87]

Padomju tiesa pat nemēģināja noteikt SD klātbūtni masu slepkavībās un geto. Padomju prokuroru savāktās mutiskās liecības bija tik pretrunīgas, ka varēja nonākt pie pilnīgi atšķirīgiem secinājumiem. Nebija vienprātības pat par slepkavošanas procedūru, par ko šie cilvēki bija apsūdzēti. Daži liecināja, ka upuri tikuši nostādīti uz bedres malas un tad nogalināti ar šautenes šāvienu. Citi teica, ka upuri sadzīti bedrē un slepkavotāji stāvējuši uz tās malas. Vēl citi turējās pie versijas, ka slepkavošana notikusi F. Jekelna "sardīņu kārtošanas" stilā. Ja iznīcināšana notika tā, kā tas aprakstīts prāvas materiālos, tad tā bijusi visneorganizētākā zināmā masu slepkavība. Padomju tiesa nemeklēja izlīgumu starp pretrunīgajām liecībām, kā tas parasti notiek Rietumu tiesās, bet izdarīja secinājumus uz divu vai trīs atsevišķu personu liecību pamata, kas, šķiet, bijuši iepriekš sagatavoti liecinieki.

Līdzīgs juceklis liecībās ir arī jautājumā par to, vai 18. bataljona vīri akcijā pieteicās brīvprātīgi. Padomju prokurori apgalvoja, ka latvieši operācijā pieteikušies brīvprātīgi,

bet pierādījumi par to ir pretrunīgi, to noliedz visi, izņemot šķietami sagatavotos lieciniekus.[88] Prāvas protokolos nav skaidru ziņu arī par piedalījušos bataljona vīru skaitu – vai tas bija viss bataljons vai tikai viena vai divas rotas. Bataljona pavēle nr. 97 rāda, ka 21. augustā 1. un 2. rota cīnījusies sīvā kaujā pie Ostrovo ciema netālu no Sloņimas, kur gāja bojā un tika ievainoti vairāki bataljona locekļi. Šai pavēlei ir izšķirīga nozīme, nosakot bataljona klātbūtni Sloņimā, jo tā ierobežo laiku, kurā vismaz šīs bataljona apakšvienības varēja piedalīties masu slepkavošanā, un arī cilvēku skaitu, kuri varēja tur būt par sargiem.

Varšavas geto apsardze

Pusotra mēneša 556 vīru lielais latviešu 22. Daugavas šucmaņu bataljons un 403 vīru lielais 272. Daugavgrīvas šucmaņu bataljons dienēja Varšavas geto apsardzē. Abi bataljoni Varšavā ieradās 1942. g. 31. jūlijā, darbu uzsāka 1. augustā un 1942. g. septembra vidū pilsētu atstāja.

22. bataljons bija viens no vislabāk apmācītajiem šucmaņu bataljoniem, bet 272. bataljons – viens no visvājāk sagatavotajiem. 90% no 22. bataljona vīriem bija izgājuši Latvijas armijas pamatapmācību, bet 272. bataljonu izveidoja tikai 30 dienas pirms ierašanās Varšavā. Abi bataljoni valkāja Latvijas armijas formastērpus, un abiem bija padomju ražojuma ieroči. No Rīgas uz Varšavu šucmaņi brauca ar vilcienu, līdzi ņemot zirgus, mašīnas un lauka virtuvi.[89]

Latviešu karavīri un viņu virsnieki nebija gatavi tam, kas no viņiem tika prasīts Varšavā. No vienas puses, Varšava bija melnā tirgus un vardarbības pilsēta, metropole, kuru vācieši pilnībā nekontrolēja, no otras puses, tā bija pilsēta, kurā valdīja karastāvokļa likumi un instrukcijas. Latvieši nespēja darboties šo likumu ietvaros, kā to redzēsim, un tas varēja būt iemesls viņu drīzai pārvietošanai no Polijas galvaspilsētas.

22. bataljons bija izvietots Tarčiņska ielā, 272. bataljons – Otvocka ielā. Katru ceturtdienu, piektdienu un sestdienu no plkst. 15 līdz 19 latviešu bataljoniem bija pieejama pirts, dušas telpa un peldbaseins.

22. bataljona dienaskārtība bija šāda:

7.00 celšanās un brokastis

8.00 – 11.00 mācības (praktizēšanās šaušanā un soļošana)

11.00 pusdienas

18.30 vakariņas

22.30 gulētiešanas laiks

Instruktori un kareivji pusdienas un vakariņas ēda kopā. Virsniekiem savās vienībās bija jābūt no plkst. 8 līdz 18. Vienību dežūras pie geto žoga mainījās ik pa 24 stundām, turklāt sargposteņi manījās vietām ik pa četrām stundām. 1. augustā 272. bataljona 1. un 2. rota tika norīkota šādos posteņos: 1. rota izvietojumā Ziemeļi I, kuru komandēja vācu leitnants Vārnemans; 2. rota – izvietojumā Ziemeļi II, kuru komandēja

vācu leitnants Dārmans. 1. un 2. rotu nomainīja 272. bataljona 3. rota un viena 22. bataljona rota. Katru dienu maiņa notika plkst. 13. Maiņas rotām no savas mītnes vajadzēja iziet plkst. 11.30.

Ierašanās dienā Varšavā 22. bataljonam tika paziņots, ka iziet pilsētā pa vienam ir aizliegts, staigāt pa pilsētu drīkstēja grupās virsnieku uzraudzībā. Nebija atļauts pirkt vai glabāt bataljona telpās alkoholiskus dzērienus. Kareivji, kas iesaistītos melnā tirgus darījumos vai bez atļaujas būtu atstājuši telpas, nonāktu SS tribunāla priekšā. Pārējie noteikumi bija šādi:

- Jānovērš jebkurš mēģinājums bēgt vai iekļūt iežogotajā teritorijā vai sazināties caur žogu. Šādos gadījumos sargam ir tiesības lietot ieroci bez brīdinājuma.
- 24. augustā pienāca speciāla firera pavēle ar tiešām norādēm latviešiem, ka visos kārtības pārkāpšanas gadījumos viņi pakļaujas SS tiesvedībai un ka tiks piemēroti karalaika likumi. "Šis likums jādara zināms visiem karavīriem, un tas katru mēnesi jāatkārto."
- Visi kareivji tikuši brīdināti, ka jāatceras savas dienesta mītnes adrese un vācu sakaru virsnieka vārds: kapteinis Prigels.
- Kareivji tikuši brīdināti nedzert tā saucamo poļu šņabi, kas satur ķīmiskus piemaisījumus un ir bīstams cilvēka veselībai.
- 24. augustā pavēle nr. 17 aizliedza izplatīt baumas un draudēja sodīt baumu izplatītājus.
- Bija aizliegts vēstulēs izpaust informāciju par notiekošām darbībām, kas saistītas ar dienestu. "Noslēpumu izpaušana tiks uzskatīta par noziegumu, par ko soda SS tiesa."

Neskatoties uz likumiem, direktīvām un instrukcijām, izrādījās, ka virsnieki zaudēja kontroli pār latviešu karavīriem. Bataljona ikdienas pavēles bija pilnas ar informāciju par sodītajiem. Abu bataljonu karavīri bija vienlīdz izlaidīgi. Noziegumu saraksta galvgalī bija dzeršana, kam sekoja zādzības, dienesta vietas neatļauta atstāšana un brāļošanās ar poļiem.

Lūk, daži latviešu nepaklausības piemēri.

- 4. augustā Arturs Elviks par alkohola lietošanu, stāvot postenī, bija pazemināts dienesta pakāpē, un viņam tika atņemta alkohola deva uz visu dienesta laiku Varšavā.
- 11. augustā par alkohola lietošanu un dienesta vietas atstāšanu Oto Kapteinis tika sodīts ar 20 dienām ieslodzījumā; Arvīds Vārsbergs – ar sešām dienām ieslodzījumā; par mašīnpistoles lietošanu nevietā Meikulim Patmaļniekam četras nedēļas aizliegts iet atvaļinājumā; Žanis Makšēvics sodīts ar 20 dienām ieslodzījumā; Eduardam Šedveli par baumu izplatīšanu 10 dienas aizliegts iet atvaļinājumā.
- 8. augustā Jānis Dombrovskis sava dienesta laikā, būdams sargs, atļāvis Arvedam Bērziņam atstāt mītni bez atbilstošas atļaujas. Kā Arveds Bērziņš, tā Jānis Dombrovskis sodīts ar 10 dienām arestā.

- Elmārs Zaķis sodīts ar 10 dienām arestā par to, ka, dežurējot pie geto žoga, viņam nav bijusi šautene.
- Ernests Ozoliņš un Georgs Staņķis katrs saņēmis attiecīgi 15 un 10 dienas arestā par to, ka no friziera uz geto sardzes punktu atgriezušies piedzērušies.
- Staņislavs Galejs uz piecām dienām arestēts par to, ka nav novērsis maizes mešanu no kādas poļu mājas pāri žogam.

Vissmagākajā lietā bija iesaistīts Ādolfs Meijers, Kārlis Melderis un Oto Kapteinis – trīs latviešu karavīri, kurus SS bija nodevis kara tiesai un sodījis ar nāvi. "Noziegumu vilnis" aizsākās ar sargkareivja Arnolda Ozoliņa uzpirkšanu par 10 zlotiem, lai tiktu laukā. Pēc tam trijotne apciemoja kādu polieti, smagi piedzērās un gaisa uzlidojuma laikā aplaupīja vairākas poļu mājas. A. Ozoliņu sodīja ar diviem gadiem cietumā.[90]

Sīkie noziegumi un pastāvīgā dzeršana droši vien bija iemesls tam, ka latvieši Varšavā uzturējās tikai īsu laiku. Vēl citu vērā ņemamu iespēju savā dokumentālajā romānā piedāvā Jānis Zariņš. Pats būdams kara veterāns, viņš raksta par latviešu karavīriem Otrajā pasaules karā. Vienā no epizodēm galvenais varonis dodas braucienā uz Varšavu, lai apciemotu draugus. Poļu galvaspilsētā viņš redz izšķērdīgo dzīvesveidu un kļūst ziņkārīgs, redzot, cik milzum daudz naudas ir viņa draugiem. Draugi viņam stāsta:

> Labi, labi – tu uztraucies par to! Tagad esam divatā, un tūdaļ visu izskaidrošu. Jau vakar manīju, ka tu par mums slikti domā. Droši vien tu domāji, ka mēs šaujam žīdus un pēc tam aplaupām. Tā ir pilnīga nepareizība. Zinu, ir palaistas baumas par latviešu SD dēkām Minskā un citās vietās Krievijā. [..] es tev kā draugam uzticos. Protams, naudu mēs iegūstam no žīdiem, bet ne laupīdami, ne laupīšanas veidā, bet tiem palīdzot. Šinī laikā mēs vairāk kā 40 žīdu ģimenēm esam palīdzējuši pārbēgt uz Palestīnu. Dažas no tām jau esot Amerikā un Anglijā. Mūsu rokās ir transporti. Ar šo transportu palīdzību mums daudz kas iespējams. Daži bēg uz Turciju, citi uz Zviedriju un daži pat uz Padomju Savienību. Naudu žīdiem piegādā ārzemju žīdu organizācijas. Protams, daudz no naudas, ko mēs šodien saņemam, ir viltota. Bet kas mums par daļu? Kas kara laikā skatās, vai kabatā pareiza vai viltota marka vai zlots? Arī vakar mēs nezinājām, vai maksājam ar pareizu vai viltotu naudu. Protams, visā šai darījumā jābūt ļoti uzmanīgiem. Žīdi, kuri bēgšanā noķerti, nekad nav atklājuši, ka mēs viņiem palīdzējuši. [..] Ja mūs kā virsniekus šinī ziņā noķertu, tad, protams, uz vietas nošautu. Risks jau ir, bet – ko lai dara? Gribas žīdiem arī palīdzēt.[91]

Šis citāts, protams, ir no romāna, kas piedevām publicēts Amerikā. Tomēr šeit var būt arī kāds grauds patiesības: latvieši bija iemācījušies ar ebrejiem tirgoties. Ja kaut vai puse no J. Zariņa stāstītā it patiesība, jo par šādiem palīdzēšanas gadījumiem mums pierādījumu nav, tad tikai tas vien varētu izskaidrot latviešu drīzo aiziešanu no Varšavas.

Atsauces un skaidrojumi

[1] Vārdu *Schutzmannschaften* pirmais lietojis Kārtības policijas vadītājs Kurts Dalīge kādā 1941. g. 31. jūlija dokumentā. H. Himlera 1941. g. 6. novembra rīkojumā šis vārds attiecināts uz latviešu Palīgpoliciju.

[2] Latviešiem šis vārds nepatika, jo *Schutz* skaniski atgādināja vārdu *Schmutz*, kas tulkojumā no vācu valodas nozīmē netīrs. Oficiālā līmenī vārdu *Schutzmannschaften* latvieši lietoja tikai sarakstē ar vāciešiem.

[3] Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke und andere, S. 46. Īpaši tas attiecināms uz Kārtības policijas 9. bataljonu.

[4] Sonderbefehl N 4, der SS- und Polizeistandortführer, Libau, 4 December, 1941, sk.: LVVA, P-83. f., 1. apr., 40. l., 13. lp. Pēc Marģera Vestermaņa domām, Rēzeknē un Ludzā iniciatīva čigānu slepkavošanā nākusi no vietējās apriņķa priekšniecības, sk.: Vestermanis M., "Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941–1945)", 38. lpp.

[5] LVVA, P-69. f., 1.a apr., 1. l., 153. lp. (Rozenberga dienesta ierēdņa Dr. Valtera Laba ziņojums Kārtības policijai).

[6] Īsu pārskatu par vācu Kārtības policijas darbību Latvijā sk.: Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke und andere, S. 41.

[7] Noteikumi par šucmaņu vienībām tika izdoti 1941. g. 27. septembrī, sk.: Bundesarchiv, R 92/518.

[8] Kārtības policijas organizatoriskā uzbūve Latvijā atrodama 1941. g. 29. septembra memorandā, ko rakstījis pulkvedis–leitnants Fliks. Latviešu sakaru virsnieks bija leitnants Bergs, sk.: Bundesarchiv, R 92/518; sk. arī: LVVA, P-82. f., 1. apr., 21. l., 41., 42. lp.; P-1026. f., 2. apr., 148.–155. lp.

[9] Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke und andere, S. 42.

[10] Turpat, 46. lpp. Vēl pilnīgāk Kārtības policijas uzdevumi izskaidroti H. Obervindera un citu apsūdzības rakstā (44.–52. lpp.).

[11] Piemēram, Heinrihs Duvensī bija piesaistīts 7. iecirknim, Frīdrihs Fregins – 9., Reinholds Taumans – 9., Leo Pīpers – 6., Alfons Jakušs – 1., Ēvalds Brīšs – 12., Francs Zons *(Franz Sohn)* – 2. un Valters Lelvics *(Walter Lellwitz)* – 7. iecirknim, sk.: Landgerich Hamburg: Urteil gegen Jahnke und andere, S. 81, 82.

[12] *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 30. lpp. Skaitlis 3000 veidojās šādi: 1500 vīri ielu policijā, 400 – cietumu apsardzē, 100 – dzelzceļa policijā, 260 – ostas policijā, 240 – Rīgas apriņķa policijā un 500 – Iesaucamo rezervē.

[13] V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra apkopotajā ziņojumā attiecībā uz dažādos policijas palīgspēku formējumos dienošiem latviešiem minēts skaitlis 8218. Šis skaitlis ietver šucmaņu vienību A, B un C grupu. Viņa aprēķinos ieskaitīti daži, bet ne visi SD locekļi. Piemēram, Politiskā policija piederēja pie SD, tāpat arī koncentrācijas nometņu un cietumu apsardze. Rīgas, Liepājas un Daugavpils prefektūrā strādājošie bija kategorijā, kas atradās pa vidu starp šucmaņu vienībām un SD, sk.: Nürnberg documents, L 180.

[14] *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 66. lpp. Jāatzīmē, ka pēc 1943. g., neskatoties uz to, ka apmēram piecus policijas bataljonus pārcēla uz Latviešu leģionu, vīru skaits šucmaņu vienībās pieauga.

[15] Pārskats par latviešu šucmaņu bataljoniem atrodams lietās par Latvijas policijas likvidāciju, sk: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 121 (LCK arhīvs). Tomēr jāsaka, ka šie bataljoni nekad nebija pilnā sastāvā un dažu darbības laiks bija īss vai pat pagaidu rakstura. Bieži vien divus bataljonus apvienoja, lai izveidotu vienu jaunu ar citu numuru.

[16] *Mēs apsūdzam*, 45. lpp. Šis dokuments atrodams arī: LVVA, P-82. f., 1. apr., 7. l., 22. lp.

17 Stahlecker's Consolidated Reports, 15 October 1941. V. Štālekers savu darbību attaisnoja šādi: ".. kaujas vienības cieta ievērojamus zaudējumus no snaiperiem Rīgā, Daugavas kreisajā krastā. Tomēr pēc šī brīvprātīgo formējuma izveidošanas Rīgā Daugavas labajā krastā netika ievainots neviens karavīrs, lai gan šie latviešu formējumi cieta zaudējumus sadursmēs ar izkaisītajiem krievu spēkiem."

18 Lai gan SD kontrolēja Kārtības policiju un tādējādi arī šucmaņu vienības, tas nenozīmē, ka to uzdevumi bija vienādi. Vislabāk šī atšķirība attēlota SS un policijas vadītāja Ostlandes reihskomisāram adresētajā dokumentā, sk.: National Archives film Series T-459, Role 24, p. 1243.

19 Latvieši paši savām organizācijām nosaukumus izvēlēties nevarēja. 1942. g. 22. marta pavēle ilustrē vienu no šādiem gadījumiem. Šucmaņu vienību komandieris R. Osis bija lūdzis atļaut saukt šucmaņu bataljonos dienošos latviešus par "kareivjiem", bet 25. marta pavēlē R. Osis pats sevi pārlabojis un raksta, ka šajā gadījumā jālieto vārds "Wehrmann" un bataljoni jāapzīmē kā "Lettische Wehrmannschaft Battalions". 1942. g. 27. marta pavēlē Osis rakstīja, ka pēc vāciešu pavēles 22. un 25. marta pavēles tiek atceltas.

20 Latviešu sūdzību vispilnīgākais apraksts atrodams Latviešu kartotēkas darbinieku grupas konfidenciālajā pārskatā par attieksmi pret vācu okupācijas varu Latvijā 1941.–1942. g. un 1943.–1944. g. Lai gan tajā skartas latviešu problēmas, dokumentā jūtami antisemītisma aspekti. Sk.: *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos*, 70.– 89., 164.–178. lpp.

21 Brīvprātīgo meklēšanas kampaņa sākās ar pulkveža A. Krīpena rakstu "Lēmums ir pieņemts: Mesti ir kauliņi. Brāžat uz priekšu, viesuļi!" avīzes *Tēvija* 1942. g. 20. februāra numurā. Ar šo rakstu A. Krīpens izpelnījās nicinājumu pretošanās aprindās, kas turpinājās arī emigrācijā. A. Krīpena aicinājums tika pārpublicēts daudzās vietējās avīzēs, sk.: *Zemgale*, 1942. g. 23. febr.

22 *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 55. lpp.

23 Sešu mēnešu līgums atzīmēts 1941. g. 6. novembra rīkojumā, ko parakstījis SS obergrupenfīrers un policijas ģenerālleitnants K. Dalīge, sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 46.–48., 366.–368. lpp.

24 Vienu no šādiem paziņojumiem sk. krājumā: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 57. lpp.

25 Sīkāk par Latviešu leģiona rašanos sk.: Biezais H., *Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis.*

26 Rīgas pilsētas policija līdz šim vēsturiski nav pētīta. Tās īsa vēsture atrodama lietās par Rīgas policijas likvidāciju, sk.: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 121 (LCK arhīvs).

27 Divu pirmo mēnešu laikā Rīgas policistu skaits svārstījās. Līdz oktobrim šis skaitlis nostabilizējās uz apmēram 1370, sk.: Stahlecker's Consolidated Reports, 15 October 1941; sk. arī: LVVA, 1376. f., 1. apr., 8. l., 1942. g. 15. februāris.

28 Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 121, p. 2 (Ādolfa Doniņa ziņojums 1945. g. 10. janvārī).

29 Kā norādīts iepriekš, par periodu no 1941. g. oktobra beigām līdz decembra vidum Rīgas policijas materiālos ziņu nav. Iztrūkstošie divi mēneši ietver geto izveidošanas un Rumbulas akcijas kritisko periodu. Atliek tikai minēt, kas izņēmis šos potenciāli inkriminējošos dokumentus no arhīva: tas varēja būt R. Štiglics, pirms viņš 1944. g. oktobrī aizbēga no Rīgas, vai VDK izmeklētāji, kas pēc kara, pētot Rīgas policistu noziegumus, paņēma tos saviem nolūkiem.

30 Piemēram, 5. jūlijā 6. iecirknī bija 32 pieredzējuši darbinieki un 69 jauniesauktie, ko sauca par policijas palīgspēkiem. 5. jūlijā 5. iecirknī strādāja 32 vecie darbinieki un 66 jauniesauktie. 9. jūlijā 13. iecirknī bija 216 strādājošie, no kuriem 195 bija palīgspēki. 12. jūlijā 2. iecirknī bija 250 vīri, no kuriem 226 bija jauniesauktie.

[31] LVVA, 1376. f., 1. apr., 6. l., 2. iecirkņa ziņojums, 1941. g. 7. jūlijs.

[32] Turpat, 6. iecirkņa ziņojums, 1941. g. 7. jūlijs.

[33] Turpat, 8. l. 27. jūlijā plkst 17 vācu karavīri ar mašīnu ieradās 6. iecirknī Lāčplēša ielā 112a. Viņi atvēra aizzīmogotās telpas, izšaujot atslēgas, atlauza aizslēgtos čemodānus un paņēma mantas. Vācu instances solīja šo lietu izmeklēt.

[34] Divi piemēri: 1942. g. 4. aprīlī vācu militārais transports Brīvības gatves un Ādolfa Hitlera ielas stūrī uzbrauca Ansim Šķelstam. Mašīna aizbrauca neapstājoties. 1942. g. 12. aprīlī vācu karavīri izsita logu kurpju veikalam Tērbatas ielā 49 un paņēma vairākus kurpju pārus. Mājas pārraugam tika piedraudēts ar ieroci, sk.: LVVA, 1376. f., 1. apr., 8. l., 1942. g. 4. aprīlis. 1941. g. 24. jūlijā, bēgot no vāciešiem, kas draudēja izvarot, Alma Pastere Avotu ielā 9 izlēkusi pa ceturtā stāva logu.

[35] Kāds dokumentu krājums, kas atrasts Rīgas arhīvos, rāda, ka Annas ielas komandieris V. Veiss 1941. g. laikā katru nedēļu rīkojis apspriedes ar iecirkņu policistiem, sk.: LVVA, 998. f., 1. apr., 1. l.

[36] Materiālus, kas attiecas uz Annas ielu, sk.: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace (LCK arhīvs); tie parāda, ka šeit galvenā nodarbošanās bijusi iesaucamo rezerves spēku apmācība, kuri beigās kļuva par policijas bataljoniem.

[37] Noteikt R. Štiglica pilnvaru loku ir svarīgi, jo ir vēl daudz neskaidrību. Pēc kara R. Štiglics emigrēja uz Brazīliju, kur 50. gados mira. 50. gados R. Štiglics gribēja apmeklēt ASV. Šajā sakarā bijušais Latvijas Kriminālpolicijas vadītājs Ozoliņš brīdināja R. Štiglica draugus, ka, ja viņš brauks uz ASV, tad viņš, Ozoliņš, R. Štiglicu nodos. R. Štiglics braucienu atcēla (saruna ar V. Neimani 1990. g. 7. martā).

[38] *Ereignismeldungen*, N 12, 4 Juli 1941.

[39] Kapteinis Vilis Hāzners, kad viņam prasīju izskaidrot varas sadalījumu starp Annas ielu, iecirkņiem un R. Štiglicu, teica, ka R. Štiglica stāvoklis bijis neskaidrs, ka viņš pārstāvējis SD un ka viņš nodarbojies ar ebreju lietām.

[40] Divi dokumentāro liecību avoti rāda R. Štiglicu kā iecirkņu vadītāju: 1) LVVA atrodami iecirkņu ikdienas ziņojumi no 1941. g. jūlija līdz 1942. g. maijam (kā jau minēts iepriekš, par periodu no 1941. g. oktobra vidus līdz decembra vidum ziņu trūkst), kas adresēti Rīgas policijas prefektam R. Štiglicam; 2) sakarā ar latviešu policijas likvidāciju, kas notika 1944. g. beigās un 1945. g. sākumā Dancigā, R. Štiglics uzrakstīja atskaiti par savu darbību un Rīgas policijas vēsturi nacistu okupācijas laikā. Šajā atskaitē R. Štiglics skaidri pasaka, ka, sākot ar 1941. g. 1. jūliju, viņš bijis Rīgas prefekts un atbildējis par iecirkņu darbu. Sk.: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 121 (LCK arhīvs).

[41] Šis jautājums atspoguļots atskaitē par Rīgas policijas likvidāciju, sk.: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 121 (LCK arhīvs, 1945. g. 10. janvāris).

[42] Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke und andere, S. 42, 46. Vācu policijas uzdevumos ietilpa ziņot par visiem īpašiem atgadījumiem, kā arī veikt patrulēšanu ielās, kontrolēt satiksmi un pārraudzīt pretgaisa aizsardzības jautājumus. Šucpolicijas vadītājs bija K. Heize. Intervijā Legzdiņas kundze, kas bija 11. iecirkņa darbiniece, šādu pienākumu sadali apstiprināja.

[43] Tas nav tāpēc, lai teiktu, ka Rīgas policijas priekšnieki bija pronacistiski noskaņoti. Tikai nedaudzu iecirkņu priekšnieku ikdienas rakstiskajos ziņojumos jūtama spēcīga ideoloģiska nosliece. No otras puses, jāatzīmē, ka Rīgas policijas spēkos dienēja arī cilvēki no latviešu pretošanās kustības. Piemēram, 11. iecirkņa priekšnieks Augusts Gulbis strādāja pretošanās organizācijā (saruna ar Ē. Pārupu 1990. g. 25. decembrī).

[44] No ideoloģiskā viedokļa raugoties, visspēcīgāk pretkomunistiski noskaņotā amatpersona bija Rīgas apriņķa policijas priekšnieks Jānis Veide. Taču bija arī citi piemēri: 2. iecirkņa 1941. g. 7. jūlija ziņojumā atzīmēts, ka cilvēki ir laimīgi, ka tiek atbrīvoti no "žīdu valdīšanas", sk.: LVVA, 1376. f., 1. apr., 6. l.

[45] Elijas ielas sinagogas dedzināšana, kas notika 1941. g. 12. jūlijā plkst. 17.30, bija atzīmēta ziņojumā. Šī hasīdu sinagoga tika pilnīgi sagrauta, sk.: turpat.

[46] 6. un 7. iecirknis vadīja Dāvida zvaigznes nēsāšanas pārbaudes 12. un 13. jūlijā. 6. iecirkņa vīri nekādus pārkāpumus neatklāja, bet 7. iecirkņa policisti ziņoja par 13 gadījumiem un nosūtīja pārkāpējus uz prefektūru, sk.: turpat.

[47] Ziņojums rāda, ka 70 ebreju nogādāja pie vāciešiem, lai saskaņā ar esošo praksi nodarbinātu tos sabiedriskajos darbos.

[48] Ziņojumā arestēto vārdi nav minēti, bet varam pieņemt, ka ļoti daudzi no viņiem bijuši ebreji. Nav nekādu norāžu, no kādiem dzīvokļiem viņi nākuši.

[49] LVVA, 1376. f., 1. apr., 6. l., 7. iecirkņa ziņojums, 1941. g. 12. jūlijs. Tajā atzīmēts, ka ebreji lidmašīnām signalizējuši ar sarkanām lupatām un aplaudējuši. Tajā pašā naktī 9. iecirkņa teritorijā mērķēti šāvieni uz patrulējošiem policistiem. Vainīgie nav atrasti.

[50] Turpat, 1941. g. 21. jūlijs.

[51] To apstiprinājis Roberts Kalniņš, kas okupācijas laikā strādājis latviešu Kriminālpolicijā.

[52] Pēc Legzdiņas kundzes teiktā, visiem iecirkņiem bija iedalīta kvota, kura 11. iecirknim bija apmēram 40 vīru.

[53] Par policijas priekšniekiem tajā laikā strādāja: Kauķis (vēlāk Dreimanis) – 1. iecirknī; Ēriks Mellups (vēlāk Voldemārs Krēsliņš) – 2. iecirknī; Oļģerts Vārpa (vēlāk Herberts Pētersons un Pēteris Bērziņš) – 3. iecirknī; Oļģerts Vārpa (vēlāk Bērziņš) – 4. iecirknī; J. Bārzdelis (vēlāk Reinis Rapa) – 5. iecirknī; Ādams Čigāns – 6. iecirknī; Hugo Gauja – 7. iecirknī; Lūsis – 8. iecirknī; Teodors Voldemārs Priedītis (T. Balodis) – 9. iecirknī; Ēriks Mellups (vēlāk Krēsliņš) – 10. iecirknī; Andrejs Tauriņš – 11. iecirknī; Arvīds Rožkalns (vēlāk Pēteris Užāns) – 12. iecirknī; Kārlis Pēpulis (vēlāk Alfrēds Dzelzainis) – 13. iecirknī; Riks (vēlāk Arnolds Osis) – ostas policijā; Blaus – dzelzceļa policijā; Jurko – jātnieku policijas vienībā; Vilhelms Ilziņš – Apsardzības rotā; Līdums – Centrālcietuma apsardzē; Zaķis un Lūsis – cenu policijā. Iecirkņu vadība vairākkārt mainījās, sk.: LVVA, 1376. f., 1. apr., 6. l.; Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 87 (LCK arhīvs).

[54] Bez priekšnieku vārdiem mums zināms, ka šajā akcijā piedalījās arī šādi policisti: Andersons un Eša no 1. iecirkņa; Miesnieks no 3. iecirkņa; Arnolds un Čukurs no 4. iecirkņa; priekšnieks Rapa no 5. iecirkņa; Kalniņš no 7. iecirkņa; Jūrmastiņš un Jāzeps Mūrnieks no 9. iecirkņa; Rozenbergs, E. Kārkliņš, N. Radziņš, A. Oldermanis un A. Reivietis no 11. iecirkņa un Dardzāns, A. Hermansons un P. Akots no ostas policijas. Iepriekšminēto personu piedalīšanos akcijā apstiprina norādes dažādos dokumentos. Daudzi no šiem vārdiem parādās vēstuļu sērijās, kurās prasītas ebreju mantas.

[55] Piemēram, Rīgas policisti piedalījās ugunsgrēka dzēšanā geto, bet tā rašanās iemesla izmeklēšana bija geto komandanta ziņā, sk.: LVVA, 1376. f., 1. apr., 6. l.

[56] Šie aprēķini veikti, balstoties uz 1945. g. janvārī gatavotajiem Latvijas apriņķu policijas likvidācijas dokumentiem, sk.: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace (LCK arhīvs).

[57] Sk.: turpat (Bauskas apriņķa policijas ziņojums likvidācijas štābam, 1945. g. 4. februāris, 1. lpp.).

[58] Faktiski šis jautājums ir savādāks. Tādi Arāja grupas locekļi kā Teodors Fricis Detlavs un Didrihsons, būdami apsūdzēti, apstiprināja, ka dienējuši policijas bataljonos. Tomēr Padomju valsts cīņu pret

partizāniem uzskatīja par kara noziegumu, un daudzās pēckara lietās apsūdzētie bija bataljonu locekļi.

[59] 1972.–1974. g. Padomju valsts apsūdzēja arī divdesmit četrus 21. Liepājas šucmaņu bataljona vīrus par piedalīšanos ebreju slepkavošanā Liepājā no 1941. g. septembra līdz decembrim. Visi tiesātie 21. bataljona locekļi atzina, ka iestājušies bataljonā 1941. g. septembrī, lai gan īstenībā bataljonu sāka izveidot 1941. g. decembrī pēc Šķēdes akcijas. Nav šaubu, ka kaut kādā mērā Liepājas iecirkņa policisti 1941. g. piedalījās iznīcināšanas akcijās, bet ne 21. bataljona sastāvā, jo tas vēl nebija izveidots. Informāciju par 21. bataljonu sk.: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace (LCK arhīvs). Kopš oktobra Liepājā pastāvēja šucmaņu sardzes vienība *(Schutzmannschaft Abteilung)*, kam nebija bataljona struktūras. Tikai 1941. g. decembra beigās, t.i., divas nedēļas pēc Šķēdes akcijas, šo sardzes un mācību vienību pārdēvēja par 21. bataljonu. Visprecīzāko informāciju var iegūt no *Schutzmannschaft Abteilung* pavēļu sērijas, sk.: LVVA, P-83. f.

[60] Sākumā bataljonu komandēja kapteinis K. Porietis, bet jūnijā – kapteinis Nikolajs Tiltiņš. 1942. g. jūnijā bataljonā bija četras rotas, kuras vadīja kapteinis Rūdolfs Ābeltiņš, virsleitnants Maizītis, virsleitnants Alfrēds Zilvers un kapteinis Piprims.

[61] Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 87 (Rīgas kārtības dienesta pavēle nr. 147, 1942. g. 10. jūnijs).

[62] Pirmoreiz A. Danckops minēts Annas ielas sarakstā 1941. g. 4. oktobra pavēlē nr. 21.

[63] Dokumentā ir daudz neskaidrību. Piemēram, šķiet, ka kļūdaini nosaukti 28 sargposteņi – pieejamās kartēs atrodami tikai divdesmit. Norāde par 60 vīru lielo apsardzes vienību arī ir pretrunā ar 28 sargposteņu pastāvēšanu. Pēc vāciešu sistēmas apsardze vienmēr tika dalīta trīs daļās: viena trešdaļa vīru atradās posteņos, viena trešdaļa – atpūtās sargu mājā, un viena trešdaļa – gulēja.

[64] Geto apsardze nenāca vienīgi no Annas ielas. Piemēram, 1942. g. aprīlī apsardzes vienībā iestājās apmēram ducis Rīgas policistu no dažādiem iecirkņiem.

[65] Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke und andere, S. 50, 53. Minētie noteikumi un instrukcijas ir līdzīgas tām, kas bija spēkā Varšavas geto.

[66] LVVA, 998. f., 1. apr., 1. l., 20. bataljona komandieru sanāksmes protokols nr. 6, 1942. g. 4. februāris.

[67] Geto apsardzes organizācija izklāstīta Šucpolicijas komandiera 1942. g. 24. aprīļa ziņojumā, sk.: Reichskommissar für das Ostland, National Archives Film Series T-459, Film 21, p. 224, 228. Geto karte atrodama 229. lappusē. Dokumentu parakstījis Šucpolicijas majors Kvasbarts *(Quasbarth)*.

[68] Reichskommissar für das Ostland, National Archives film Series T-459, Film 21, Kommander der Schutzpolizei communication of 22 June 1942, p. 124.

[69] Landgericht Hamburg: Urteil gegen Jahnke und andere, S. 154, 208.

[70] Vācieši pievērsa lielu uzmanību zīmotnēm un vienību nosaukumiem. Nav iespējams, ka pie geto žoga esošajam latviešu sargam būtu varējušas būt nepareizas zīmotnes.

[71] Gertrudes Šneideres Baltijas studiju veicināšanas asociācijas *(Association for the Advencement of Baltic Studies)* konferencē (Toronto 1978. g.) nolasītais referāts.

[72] Tas redzams arī 20. bataljona komandieru 1942. g. 4. februāra sanāksmes protokolā nr. 6, sk.: LVVA, 998. f., 1. apr., 1. l.

[73] Reichskommissar für das Ostland, National Archives film Series T-459, Film 3, p. 127.

[74] Hoover Institution on War, Revolution, and Peace (LCK arhīvs, Rīgas kārtības dienesta pavēles, nr. 90, 1941. g. 12. decembris).

[75] Turpat (Rīgas kārtības dienesta pavēles, nr. 6, 1942. g. 23. aprīlis).

[76] Turpat (18. bataljona pavēles). Starp partizānu vienībām, pret kurām bataljons cīnījās jūlija beigās pie Stolbciem, bija daži ebreju partizānu formējumi.

[77] LVA, 1986. f., 1. apr., 44109. l. Leitnants Jānis Bumbērs, virsleitnants Francis Lemešonoks-Eglājs, leitnants Osvalds Jēkabs Lapiņš, kaprālis Jevgeņijs Lūsis, kaprālis Ernests Vilnis, Voldemārs Ogriņš, Eduards Šķeteris, Voldemārs Širmahers un Jāzeps Zlamets.

[78] Paulis Ducmanis cēlies no pilsoniskas latviešu ģimenes, strādājis nacistu propagandas aparātā, pēc kara Kurzemē VDK viņu arestēja un izsūtīja uz Sibīriju, kur piespieda strādāt padomju propagandas iestādēs. P. Ducmanis ir pensijā un dzīvo Rīgā. Liela daļa no šīs informācijas nāk no privātas sarunas ar P. Ducmani 1989. gadā.

[79] *Kas ir Daugavas vanagi*, 6. lpp.

[80] Krausnick H., Wilhelm H.-H., *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, S. 595.

[81] Bez Hūvera institūtā atrodamajām 18. bataljona pavēlēm ziņas par tā pārvietošanos apstiprina Johannesa Federa liecība Hoisera procesa dokumentos.

[82] Lešinskis I., *Kalpības gadi*, 63.–69. lpp.

[83] LVA, 1986. f., 1. apr., 44109. l.

[84] Vienu no latviešu SD vienībām, kas darbojās šajā reģionā, vadīja leitnants Kārlis Aleksandrs Ozols. K. A. Ozola biogrāfija atrodama Berlīnes Dokumentu centrā.

[85] LVA, 1986. f., 1. apr., 45134. l. Krimināllieta pret Arnoldu Toču. Sīkāka liecība par latviešu SD locekļiem, kas slepkavojuši ebrejus Sloņimā, atrodama Anša Ķīseļa liecībā krimināllietā pret Arvīdu Līci u.c., sk.: LVA, 1986. f., 1. apr., 2782. l., 2. sēj., 117., 118. lp. Viņš liecināja, ka piedalījies ebreju konvojēšanā uz nošaušanas vietu Sloņimā 1942. g. 12. jūlijā, kad vācu virsnieka Štraua vadībā ticis nogalināts tūkstošiem ebreju, bet ap 1942. g. 25. jūliju piedalījies Minskas geto ebreju iznīcināšanā.

[86] Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 1 (LCK arhīvs, K. Zirņa 1945. g. 14. augustā pierakstītās atmiņas). Šīs atmiņas K. Zirnis rakstīja, būdams britu karagūstekņu nometnē, kur viņam nebija pamatota iemesla melot vai izlikties.

[87] Cholawski S., "Slonim", in *Encyclopedia of the Holocaust*, p. 1363. Š. Čolavska informācija balstās uz N. Kaplinska *(N. Kaplinski)* darbu *Pinkos Slonim* (2. sēj., 23. lpp.). N. Kaplinskis saka, ka augusta slepkavošanu paveica vācieši. Viņš nenorāda uz latviešu klātbūtni 20. augustā, lai gan agrākās slepkavošanās jūnijā viņi minēti.

[88] Pēc prokuroru teiktā, naktī pirms akcijas latvieši pieteicās brīvprātīgi, bet, izņemot šķietami iepriekš sagatavotos lieciniekus, neviens šo apgalvojumu neapstiprināja. Daži liecināja, ka brīvprātīgā pieteikšanās notikusi bedres malā stundu pirms akcijas sākuma.

[89] 272. bataljonu komandēja pulkvedis-leitnants Georgs Taube, 22. bataljonu – pulkvedis-leitnants Kārlis Gerbers. Abu bataljonu vācu pārraugs Varšavā bija policijas kapteinis Prīgels *(Prügel)*.

[90] Hoover Institution on War, Revolution, and Peace (LCK arhīvs, 272. bataljons, pavēle nr. 5, 1942. g. 31. jūlijs; nr. 31, 1942. g. 30. septembris; 22. bataljons, pavēle nr. 84, 1942. g. 1. augusts; nr. 85, 1942. g. 4. augusts; nr. 88, 1942. g. 11. augusts; nr. 93, 1942. g. 14. augusts).

[91] Zariņš J., *Kāvu gados*, 405., 406. lpp.

XI

Geto un nometnes

Žīdi pēc iespējas jākoncentrē pilsētās vai tādos lielpilsētu rajonos, kur jau dzīvo pārsvarā žīdu tautības iedzīvotāji. Tur jāizveido geto, un žīdiem nedrīkst ļaut izbraukt.

Reihskomisārs H. Loze, 1941. g. 27. jūlijs

..mums pašlaik galvenā uzmanība tomēr jāpievērš žīdu jautājuma galīgai atrisināšanai ar pavisam citiem līdzekļiem, nekā tos paredzējis reihskomisārs.

SD brigadefīrers V. Štālekers, 1941. g. 29. augusts

Saimnieciskie apsvērumi, regulējot šo [ebreju. – *A.E.*] problēmu, nav jāievēro.

Dr. O. Broitigams H. Lozem, 1941. g. 8. decembris

H. Lozes plāns

Vēsturnieku uzdevums vēl aizvien ir noskaidrot, vai Latvijā geto ieviesa ar nodomu saglabāt ebrejus kā darbaspēku vai arī tas bija kāds cits sagrozīts, teitoņu garam raksturīgs plāns, kas noveda pie to izveidošanas. Pavisam droši var teikt, un veiktie pasākumi un dokumentārie pieraksti to apstiprina, ka RSHA iesūtīja einzackomandas, lai nogalinātu visus ebrejus. Tad piepeši jūlija beigās, kad noslepkavoto ebreju skaits bija sasniedzis 3000 nedēļā, pienāca ziņa, ka jādibina geto un ebrejiem jāliek strādāt. Rietumu zinātnieki ir aizrāvušies, meklējot fīrera pavēles pēdas, bet līdz šim neviens nav pētījis geto politikas rašanos, kuru uz Ostlandi atveda jaunieceltais reihskomisārs Hinrihs Loze. Uz šo politiku var raudzīties no diviem aspektiem: no vienas puses, geto izveidošanas loģika liek iebilst ebreju kā darbaspēka saglabāšanai, jo visā kara laikā militārpersonas tāpat varēja izmantot ebrejus kā amatniekus un strādniekus, no otras puses, ebreji geto tika pulcināti un koncentrēti ātrākai un vieglākai iznīcināšanai. Tomēr pēckara tiesas prāvas laikā H. Loze savu geto izveidošanas plānu pasniedza kā humānu aktu, kas viņam piespriesto sodu mīkstināja. Nevar noliegt, ka Rīgas geto paglāba vēlākai

izsūtīšanai uz Vāciju apmēram 12 000 Latvijas un Eiropas ebreju, kuri, atstāti V. Štālekera un F. Jekelna ziņā, būtu noslepkavoti. No apmēram 56 000 ebreju (apmēram 35 000 no Latvijas un 21 000 no citām valstīm), kas izgāja cauri Latvijas geto, 1944. g. augustā dzīva palikusi bija viena piektā daļa; viņus izsūtīja uz Vāciju, lielu daļu uz Štuthofas nometni Austrumprūsijā.

Var ilgi prātot, kāpēc A. Rozenberga ministrija izstrādāja geto veidošanas politiku. A. Rozenbergam bija zināmas fīrera pamatnostādnes, un šī ministrija nebija mazāk antisemītiski noskaņota kā citas nacistiskās valdības institūcijas. Faktiski A. Rozenbergs bija viens no Hitlera antisemītisma skolotājiem. Pat tad, ja ministrijai nebūtu zināms rīkojumu patiesais raksturs, H. Loze nevarēja nezināt par šādas pavēles sekām Baltijā. Vadlīnijas H. Loze deva no Kauņas, vienas no pirmajām V. Štālekera vadīto masu slepkavību vietām. Dažviet no vadlīnijām var spriest, ka viņš pilnībā zinājis par ebreju likteni okupētajās teritorijās. Nešķiet, ka viņš būtu norūpējies par tiem desmitiem tūkstošiem ebreju, kas jau bija nogalināti. Patiesībā liekas, ka projekts atbalsta ebreju iznīcināšanu viņa pārziņā esošās teritorijas mazajās pilsētās ("lauku apvidi no žīdiem jāattīra"). H. Lozes geto veidošanas politika bija virzīta tikai uz tās daļas ebreju koncentrāciju lielajās pilsētās, kas 1941. g. augustā vēl bija dzīva. H. Lozes galvenais arguments geto izveidošanai vai ebreju saglabāšanai bija tas, ka strādājošie ebreji varētu palīdzēt vāciešu karadarbībai. Konflikts, kas izcēlās starp H. Lozes civilo valdību un Drošības policiju, bija neizbēgams, jo šo divu administratīvo struktūru pilnvaras pārklājās. H. Lozes pienākums bija pārvaldīt teritoriju un radīt bagātības, lai palīdzētu karadarbībai un bagātinātu vācu nāciju. Drošības policija darbojās saskaņā ar vadošajām pavēlēm. Pat tad, ja H. Loze zināja par fīrera pavēli, viņa pienākums nebija tās īstenošana. Hitlers bija iecerējis, ka ebreju slepkavošana būs vienīgi Drošības policijas ziņā, lai rokas nebūtu jāsmērē visiem. Ja arī H. Loze būtu atbalstījis vadošo nostādņu garu, pēc Hitlera ieceres to īstenošanā viņam nebija jāpiedalās. Nebija iemesla, kāpēc H. Lozem būtu bijis jāņem uz saviem pleciem šis neģēlīgais noziegums, kura izpilde neietilpa viņa pienākumos. Var arī teikt, ka Hitlers izmantoja H. Lozi kā aizsegu SD noziegumiem, ka vadošās nostādnes nebija nekas cits kā maskēšanās.

Iespēja noliegt līdzdalību, kādu Hitlers gribēja dot Ostlandes administratīvajai pārvaldei, kā vēlāk redzēsim, ne visai labi darbojās reihskomisāra labā. Pirms H. Loze to pilnībā saprata, viņš šajā situācijā jau bija iekļuvis un to nekontrolēja. Lai kādi galēji plāni viņam būtu bijuši attiecībā uz ebrejiem, tos īstenot viņam neļāva, tomēr H. Loze kļuva par SD iznīcinošā plāna līdzdalībnieku. Lai gan viņš tikai nedaudz mēģināja iebilst pret ebreju iznīcināšanu, desmitiem tūkstošu ebreju būtu izbēdzis no holokausta, ja būtu ņemts vēra viņa plāns. H. Lozes nostādnēm atbilst paša darbība. No 1941. g. jūlija, kad viņš izdeva "Pagaidu vadlīnijas par attieksmi pret žīdiem Ostlandes reihskomisariāta apgabalā", līdz 1944. g. beigām H. Loze aizstāvēja savu viedokli, ka ebreji jāizmanto kā darbaspēks. Viņš atkārtoti sūdzējās par fīrera pavēles sekām; reizēm viņš

un daži gebītskomisāri tiešām nedaudz protestēja pret neapdomīgām slepkavošanām. Īpaši šie protesti izpaudās pret iznīcināšanām Liepājā, un, lai gan viņš tās nepārtrauca, tur tās norisēja lēnāk nekā citviet Latvijā. Neskatoties uz to, ka laiku pa laikam viņš tieši un netieši tika iesaistīts ebreju slepkavošanā, tomēr viņam bija kāds mazumiņš vainu mīkstinošu apstākļu, ja ne no morāles, tad no prakses vai starptautiskā viedokļa raugoties. Ostlandes civilās pārvaldes pretošanās SD plānam ir dokumentēts fakts. Tomēr tās pozīciju vājināja priekšniecība no A. Rozenberga ministrijas Berlīnē. Laikā, kad būtu bijis lietderīgs šīs instances atbalsts, Dr. Oto Broitigams 8. decembrī H. Lozem pavēstīja par šādu nostāju: "Saimnieciskie apsvērumi, regulējot šo [ebreju. – *A.E.*] problēmu, nav jāievēro. Tiek lūgts radušos jautājumus atrisināt tieši ar SS policijas augstāko vadību."[1] Neskatoties uz šo Berlīnes direktīvu, Rīgas pārvalde arī turpmāk ar SD pilnībā nesadarbojās.

Vispirms H. Lozes vadlīnijas tika publiskotas 27. jūlijā Kauņā, kur H. Loze bija piestājis, lai izplānotu savas teritorijas pārvaldīšanu. Lietuva un Daugavas kreisais krasts Latvijā pārgāja no militārās varas civilās pārvaldes rokās un no 27. jūlija kļuva par H. Lozes valstību. V. Štālekera un citu Drošības policijas amatpersonu reakcija pret šo plānu bija nikna, un Berlīne nevarēja palikt ārpus šī strīda. Sekoja sarunas starp H. Lozi un Drošības policijas instancēm. Tajā laikā Drošības policijas amatpersonas bija teikušas H. Lozem, ka ebreju jautājumos jārīkojas saskaņā ar augstākām pavēlēm.[2] Pēckara liecībās H. Loze apgalvo, ka, būdams Ostlandes reihskomisārs, viņš policiju nav kontrolējis. Viņam nebija citas izvēles kā samierināties ar dalītām pilnvarām attiecībā pret ebrejiem, kā to norāda viņa vadlīniju 18. augusta galīgā versija.

27. jūlija pagaidu vadlīnijas sastāvēja no sešām daļām: 1. daļā H. Loze norādīja, ka viņa vadlīnijas attiecas uz ebrejiem no Vācijas reiha, Bohēmijas, Morāvijas, Polijas, Baltijas valstīm un PSRS, kā arī uz bezvalstniekiem. Bija izdalīta īpaša ebreju kategorija – ārzemnieki, personas ar jauktām asinīm un tie, kas bija precējušies ar neebrejiem, uz kuriem vadlīnijas neattiecās. Tomēr viņiem bija jāievēro īpaši noteikumi; viņi nevarēja atstāt noteikto teritoriju, viņiem periodiski bija jāpiesakās attiecīgās instancēs, un šīs instances varēja noteikt viņu dzīvesvietu.[3] 2. daļa noteica, kas uzskatāms par ebreju, un kopumā šī definīcija atbilda Nirnbergas likumiem, trīs vecvecāku likumam. Jauna nostādne, kas vēlāk no viņa definīcijas pazuda, bija tā, ka jebkurš, kas apprecējis ebreju 1941. g. 20. jūnijā vai vēlāk, arī ir ebrejs. 3. daļā H. Loze pilnvaroja gebītskomisārus izlemt šaubīgos gadījumus par piederību ebrejiem.

4. daļā H. Loze deva pavēli visām civilajām administratīvajām iestādēm tūdaļ pēc to izveidošanas veikt ebreju reģistrāciju, norādot vārdu, dzimumu, vecumu un dzīvesvietu. Ebrejiem bija jānēsā viena sešstaraina zvaigzne krūšu kreisajā pusē un otra – vidū uz muguras. Viņiem nebija atļauts mainīt dzīvesvietu, iet pa trotuāru, braukt ar sabiedrisko vai motorizēto transportu, apmeklēt tādas sabiedriskas vietas kā pirtis, parkus, teātrus, sportošanas vietas, bibliotēkas, muzejus un visa veida skolas. Tāpat

viņu īpašumā nedrīkstēja būt motorizēti transportlīdzekļi vai radiouztvērēji, un nebija atļauts nodarboties ar lopu kaušanu. Ebreju tautības ārsti un zobārsti drīkstēja ārstēt tikai ebrejus. Ebreju aptiekāri varēja darboties tikai geto teritorijā; pārējās iestādes bija jāpārņem neebreju tautības pārstāvjiem. Ebreju veterinārārstiem praktizēt bija aizliegts. Nebija atļauts nodarbināt ebrejus kā juristus un notārus, bankās, kā starpniekus, viņi nedrīkstēja nodarboties ar ceļojošo tirdzniecību vai nekustamā īpašuma pārdošanu. Plaša 4. daļas sadaļa bija veltīta tam, kā jāapietas ar ebreju īpašumu. Tas bija jāatsavina, jāreģistrē un jānodod speciālu instanču pārziņā. Ebreji varēja paturēt tikai mājsaimniecības priekšmetus: mēbeles, apģērbu un veļu. Katram ebrejam bija paredzēts saņemt 0,20 reihsmarkas dienā.

5. daļā sīkāk izklāstīta geto, koncentrācijas nometņu izveidošana un ebreju kā darbaspēka izmantošana.

> Žīdi pēc iespējas jākoncentrē pilsētās vai tādos lielpilsētu rajonos, kur jau dzīvo pārsvarā žīdu tautības iedzīvotāji. Tur jāizveido geto, un žīdiem nedrīkst ļaut izbraukt.
>
> Geto viņiem atļauts izsniegt tik daudz pārtikas, cik paliek pāri no pārējiem iedzīvotājiem, bet jebkurā gadījumā ne vairāk kā minimālo iztiku. Tas pats attiecas uz citiem jautājumiem. Iekšējās lietas kārto geto iemītnieku pašpārvalde, kuru uzrauga gebītskomisārs vai viņa vietnieks. Iekšējās kārtības uzturēšanai var nozīmēt žīdus. Viņu bruņojumā var būt tikai gumijas nūjas, un uz labās piedurknes augšdaļas vajag valkāt baltu apsēju ar dzeltenu zvaigzni. Lai geto izolētu no ārpasaules, iespējami daudz jāizmanto vietējo iedzīvotāju Palīgpolicija. Ieiet geto ir iespējams tikai ar gebītskomisāra atļauju.
>
> Darbspējīgie žīdi tiek izmantoti pēc nepieciešamības, un vietējo iedzīvotāju ekonomiskās intereses žīdu piespiedu darbu ietekmēt nedrīkst. Piespiedu darbu vajag veikt darba brigādēs ārpus geto teritorijas, geto iekšienē vai, kur geto atsevišķi nav vēl izveidots, ārpus tā (piem., kāda žīda darbnīcā). Darba alga nav atkarīga no padarītā darba, bet sedz tikai piespiedu darba strādnieka un viņa ģimenes locekļu iztikas izdevumus. Privātiestādēm un individuālām personām, kuras izmanto piespiedu darbu, jāpārskaita attiecīga kompensācija gebītskomisāra rēķinā, kurš savukārt izmaksā algas piespiedu darba strādniekiem.[4]

Tiklīdz Drošības policija izdzirdēja par H. Lozes plānu, tā sāka to kritizēt. V. Štālekera pirmā iebilde, kas izteikta 1941. g. 6. augusta memorandā, bija tāda, ka plāns ir pretrunā ar augstākstāvošām pavēlēm par Austrumu teritorijās dzīvojošo ebreju iznīcināšanu. V. Štālekers noliedza H. Lozes plāna pašu būtību – ebreju kā darbaspēka izmantošanu. V. Štālekers paziņoja, ka Austrumos ebrejus var aizvietot vietējais darbaspēks. Viņš uzskatīja H. Lozes plānu par novecojušu, tādu, kas atgriezās pie ģenerālapgabalā jeb okupētajā Polijā piekoptās ebreju politikas. Viņš vainoja H. Lozi par Austrumu jaunās situācijas neizpratni, kur karš pavēris ievērojamas iespējas ebreju problēmas atrisināšanai.

V. Štālekers apšaubīja nepieciešamību pēc ebreju darbaspēka, patlaban situācija esot nobriedusi tiktāl, lai varētu ebrejus nogalināt masveidā.

Tika panākts šķietams kompromiss, un 18. augustā H. Loze izdeva jaunas vadlīnijas. Galvenos jautājumos jaunās vadlīnijas bija tādas pašas, bet ievadā H. Loze uzsvēra to pagaidu raksturu un sevišķi izcēla nosacījumu, ka pasākumos, kas skar ebrejus, īpaša loma ir Drošības policijai. Tomēr tajā pašā laikā H. Loze turpināja geto veidošanu Ostlandē. Patiesībā V. Štālekers jau varēja būt nopratis, ka tā vietā, lai aizkavētu iznīcināšanu, geto veidošana varētu to veicināt, kā tas īstenībā arī notika. 29. augustā V. Štālekers izdeva memorandu, kas bija adresēts viņa operatīvajām komandām 1a, 1b, 2 un 3, kurā viņš ar triumfu un sarkasmu rakstīja:

> Reihskomisāra pasākumi, kā tie plānoti pagaidu vadlīnijās, pēc mana viedokļa, var tikt izpildīti tikai visciešākā sadarbībā ar Drošības policiju. Kamēr vien turpinās cīņas akcijas [domātas iznīcināšanas operācijas. – *A.E.*], Drošības policija diemžēl nevar veikt tai paredzēto daļu šajos sarežģītajos pasākumos [domāta H. Lozes programma. – *A.E.*]. Ja arī mūsu atbalsts reihskomisariāta iestādēm tieši žīdu jautājumā ir pats par sevi saprotams, mums pašlaik galvenā uzmanība tomēr jāpievērš žīdu jautājuma galīgai atrisināšanai ar pavisam citiem līdzekļiem, nekā tos paredzējis reihskomisārs.[5]

Mēģinājums atrisināt šo konfliktu radīja nenoteiktību visā geto veidošanas programmā. H. Loze turpināja rīkoties, kā bija nodomājis, bet Drošības policija gāja savu ceļu. Pirms iznīcināšanas Rīgas, Liepājas un Daugavpils ebreji bija izvietoti geto. Civilā administrācija Latvijas teritoriju pārņēma divos posmos, Daugavas kreisā krasta teritorija H. Lozes pakļautībā nonāca 27. jūlijā, pārējā Latvija – 1. septembrī.[6] Civilās pārvaldes ierašanās praktiski neko nenozīmēja, it sevišķi lauku apvidu ebrejiem. Septembrī Biķernieku mežā bija vērojama slepkavošanas palēnināšanās, bet nepieciešama sīkāka izpēte, lai noteiktu, ko iznīcināšanas jomā nozīmēja H. Lozes ierašanās lauku apvidos. Liepājā un tās apkaimē septembris bija vairāku slepkavību mēnesis. Tomēr V. Štālekera 25. septembra ziņojums, šķiet, rāda, ka iznīcināšana varēja būt palēninājusies arī citās vietās Ostlandē:

> Ostlandes reihskomisariāta teritorijās pirmos pret žīdiem vērstos pasākumus, ieskaitot tos, kas ietilpst administratīvajā/policijas jomā, veikusi Drošības policija. Pēc varas pāriešanas civilās administrācijas rokās EK administratīvo/policijas pasākumu veikšanu nodevusi civilajai pārvaldei. Geto veidošana arī jau ir uzsākta, un to turpinās civilā pārvalde.[7]

Direktīvas par to, kā jāizturas pret ebreju jautājumu, sāka līt aumaļām no visdažādākajām institūcijām. Birokrātiskā struktūra Latvijā sākās no Ostlandes reihskomisāra H. Lozes; tālāk sekoja četras – Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un Baltkrievijas – ģenerālkomisāru apakšnodaļas, pēc tam Rīgas (pilsētas un apriņķa), Jelgavas, Liepājas, Daugavpils un Valmieras gebītskomisāri. Pēc prūšu parauga Rīgas komisāru sauca par

oberbirģermeistaru. Geto veidošanā bija iesaistīta visa vācu civilās pārvaldes struktūra Latvijā, un pēdējais vārds piederēja Rīgas pilsētas un apriņķa administrācijai ar tās oberbirģermeistaru Hugo Vitroku priekšgalā. Visi līmeņi izrādīja lielu interesi par ebreju īpašumu iegūšanu – vajadzēja izveidot speciālas iestādes ebreju īpašumu savākšanai, uzglabāšanai un transportēšanai. Ar ebreju nekustamo īpašumu, mājām un uzņēmumiem rīkojās vēl kāds cits birojs. H. Lozes vadlīnijas noteica organizatoriskos pamatus, bet, tā kā geto veidošana tuvojās, bija nepieciešamas sīkākas instrukcijas. Piemēram, ģenerālkomisāra kantorim bija savs padotais Egons Bonners *(Bönner)*, kurš sīki izstrādāja geto un ebreju darba nometņu izveidošanu, ebreju darbaspēka izmantošanas kārtību un ebreju mantu reģistrāciju un izdošanu.

- I. Lozes direktīvas par žīdu izvākšanu no lauku apvidiem un pārvietošanu paliek spēkā atkārtoti.
- II. Septiņi punkti, "kuriem jāseko īpaši": a) jāpārtrauc telefona sakari ar geto, lai nenotiktu nekāda sazināšanās ar ārpasauli. Gadījumos, kad jānodod kāda pavēle Žīdu padomei, tas jādara ar sarga starpniecību; b) jāpārtrauc visa iekšējā un ārējā pasta satiksme; c) vietās, kur nepieciešams būvēt tiltus, lai savienotu atsevišķas geto daļas, vai ielu pārejas, tās jānodrošina ar dzeloņdrātīm tā, lai nebūtu iespējams pārlēkt pāri; d) visi žīdiem piederošie lopi jāatņem un jānosūta uz vietējām fermām vai lopkautuvēm; e) ēku sastāvdaļas (durvis, logi, grīdas, jumtu balsti utt.) nedrīkst tikt lietotas malkai; f) Palīgpolicijas geto apsardze pēc iespējas jāsamazina; g) katram žīdu izdarītā pārkāpuma gadījumam jāseko stingrai atmaksai atbilstoši gebītskomisāra instrukcijai.
- III. a) miera un kārtības uzturēšanai geto iekšienē jāorganizē žīdu kārtības policija. Žīdu policistiem uz labās rokas piedurknes jānēsā speciāls balts apsējs ar dzeltenu zvaigzni. Policisti var būt bruņoti tikai ar nūjām un gumijas stekiem; b) geto jābūt cieši noslēgtam no pārējās pilsētas. Galvenajās ielās jāuzstāda barjeras baļķis ar latviešu Palīgpolicijas apsardzi; c) vienam žīdam paredzētā dzīvojamā platība nedrīkst pārsniegt četrus kvadrātmetrus; d) žīdiem iziet no geto vienatnē nav atļauts; e) atļauju ieiet geto kontrolē gebītskomisārs; f) darba uzdevumos žīdiem jādodas slēgtās grupās sarga pavadībā; g) geto veidošana jāveic steidzīgā kārtā un jāpabeidz līdz 1941. g. 10. oktobrim.
- IV. Geto iekšienē jādarbojas pašpārvaldei [domātas ebreju padomes. – *A.E.*]. Gebītskomisārs ieceļ pašpārvaldi un to uzrauga.
- V. Žīdi jāpakļauj stingrām reģistrēšanās prasībām. Viņi jāreģistrē pēc vārda, dzimuma, vecuma, nodarbošanās un dzīvesvietas.
- VI. Žīdu darba pienākumi: visi darbspējīgie žīdi jānodarbina produktīvā darbā. Uzņēmumiem, kas izmanto žīdu darbaspēku, jāiemaksā atlīdzība speciālā gebītskomisāra kasē. Strādājošie žīdi jānodrošina ar pārtiku iztikas līmenī,

bet nestrādājošie žīdi jāuztur uz strādājošo rēķina. Tas darīts, lai piespiestu Žīdu padomi nodrošināt maksimāli lielu strādājošo skaitu. Pārtikas devu līmeni nosaka gebītskomisārs. Žīdi nedrīkst saņemt nekā no tiem pārtikas produktiem, kas normēti nežīdiem, jo žīdu strādnieki nedrīkst pazemināt pārējo iedzīvotāju dzīves līmeni. Žīdiem aizliegts smēķēt.

- VII. Nometnes, kas domātas strādājošiem žīdiem, jāveido tuvu pie darbavietām, ja šīs vietas atrodas tālu no geto. Šīs darba nometnes jāveido tādējādi, lai produktīvā vecuma žīdi dzīvotu atsevišķi.
- VIII un IX punktā paskaidrots, kā rīkoties ar žīdu īpašumu, izklāstīta tā reģistrācijas un nodošanas kārtība.
- Nobeigumā teikts, ka atbilstoši ģenerālkomisāra pavēlēm viņam līdz katra mēneša 5. datumam jāiesniedz ziņojums. Ziņojumā jābūt informācijai par visiem izveidotajiem geto un darba nometnēm, to skaitu, izvietojumu un to, kāda dzimuma personas dzīvo katrā no tām. Īpaša uzmanība jāpievērš darbspējīgiem žīdiem vecumā no 15 līdz 60 gadiem.[8]

Rīgas geto izveidošana[9]

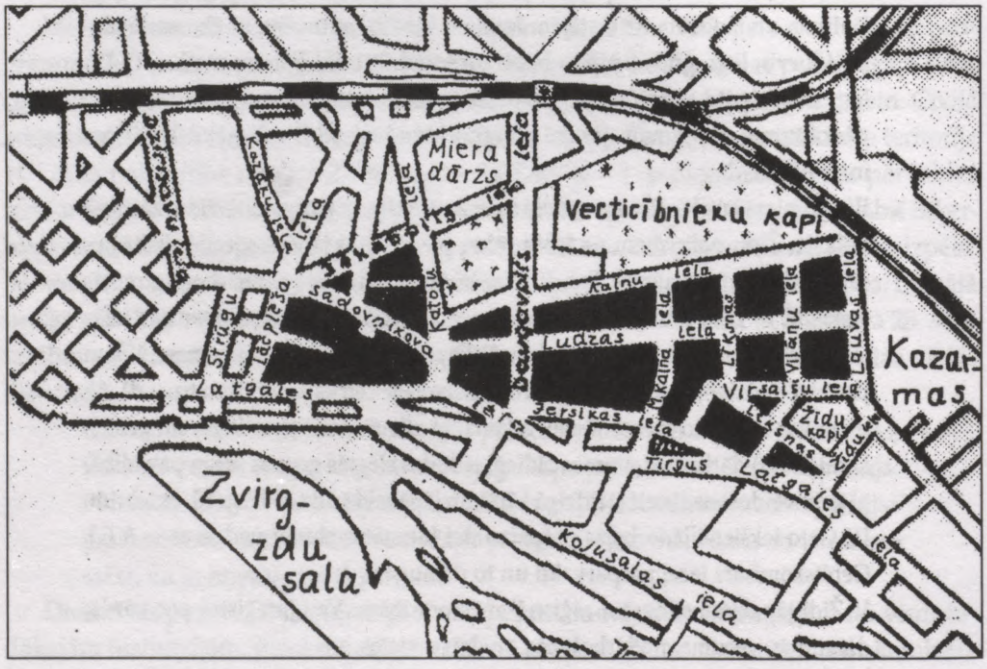

37. att. Rīgas ebreju geto izvietojuma shēma.
Geto teritorija iekrāsota melnā krāsā

Visa Latvija H. Lozes pakļautībā nonāca 1941. g. 1. septembrī, un tikai no tā laika Rīgas geto organizēšana varēja sākties pa īstam. Pirmais nozīmīgais solis pretī geto veidošanai bija ebreju reģistrācija vai skaitīšana. Kā rāda Rīgas policijas arhīvi, tas notika vairāk vai mazāk Drošības policijas pārraudzībā. Tā kā Rīga bija integrēta pilsēta, kur ebreji nedzīvoja vienkopus kādā noteiktā rajonā, geto vietu varēja izvēlēties patvaļīgi, jo jebkurā gadījumā būtu jāpārvieto liels skaits neebreju tautības iedzīvotāju. Latgales jeb Maskavas priekšpilsēta varbūt tika izraudzīta tāpēc, ka tā bija viens no nabadzīgākajiem rajoniem, kuru apdzīvoja krievi, latvieši, poļi, lietuvieši un ebreji. Pēc 1935. g. tautas skaitīšanas datiem, kas apkopoti pēc tautskaites rajoniem, ar 19% ebreju Latgales rajons apdzīvotības blīvuma ziņā bija piektais aiz Avotu rajona, kur bija 28% ebreju; Vecpilsētas ar 24%; viskvalitatīvākās apbūves rajona Bulvāriem, kur bija 20%, un Vidzemes rajona, kur ebreju iedzīvotāji arī veidoja 19% no iedzīvotāju kopskaita (sk. 3.b pielikumu). Varēja būt, ka Latgales priekšpilsētas daļā ap ebreju kapiem, iespējams, bija lielāka ebreju koncentrācija nekā visā rajonā kopumā.[10] Latgales priekšpilsētā 1935. g. dzīvoja 19 087 latvieši, 12 342 krievi un 9805 ebreji. No 12 geto paredzētajiem kvartāliem bija jāpārvieto apmēram 7000 neebreju tautības iedzīvotāju.[11] Geto izraudzīto vietu ierobežoja Latgales, Vitebskas, Žīdu, Lauvas, Lielā Kalnu, Lazdonas, Katoļu, Jēkabpils un Lāčplēša iela. Iedzīvotāju pārvietošana sākās jau augusta vidū, bet masveida kustība, iespējams, nesākās ātrāk, pirms bija uzcelts žogs, – ap 10. oktobri. Ebrejiem pašiem vajadzēja atrast sev apmešanās vietu geto. Beidzot tika noteikts pārcelšanās beigu datums – 25. oktobris. Paziņojumi vācu, krievu un latviešu valodā tika publicēti avīzēs un pielīmēti pie mājām.

Papildu tam, ka ebrejiem vajadzēja pildīt darba uzdevumus pilsētā, geto izveidošanu ideoloģiski pamatoja arī ar nepieciešamību izolēt ebrejus no pārējās pilsētas. Pēc avīzē *Tēvija* publicētās informācijas geto ebrejiem bija atvēlēti 16 pārtikas veikali un maiznīcas, kā arī viena slimnīca un aptieka.[12]

20. oktobrī ģenerālkomisāra O. H. Drekslera resors sagatavoja H. Lozem memorandu, kurā tika novērtēta geto organizācijas gaita. O. H. Drekslers atzīmē, ka pēc civilās pārvaldes izveidošanas attiecībā pret ebrejiem tikusi ieviesta vienota politika. Viņš arī secina, ka zināmu darbu šajā virzienā bija jau sākusi Drošības policija un militārā administrācija: uzsākta ebreju reģistrācija, ieviesti vairāki ierobežojumi, noteikti darba uzdevumi visiem darbspējīgiem ebreju vīriešiem un sievietēm, izveidota Ebreju padome un veikti priekšdarbi geto izveidošanai Latgales priekšpilsētā.

Attiecībā uz ebreju skaitu Latvijā 20. oktobrī O. H. Drekslera memorandā minēti šādi skaitļi: Rīgā – 29 602, Daugavpilī – 2185, Valmieras apriņķī – ap 40, kas vēlāk tiks nogādāti uz Daugavpils geto, Kurzemē – 5500 ebreju. Pēc Drekslera iestādes aprēķiniem, 20. oktobrī vēl bija dzīvi apmēram 37 327 ebreji. Jelgavas un Rīgas apriņķis bija "brīvs no ebrejiem". Memorandā ziņots, ka Rīgas geto ir jau gandrīz norobežots un, domājams, ap 1. novembri visi Rīgas ebreji dzīvos tikai tā

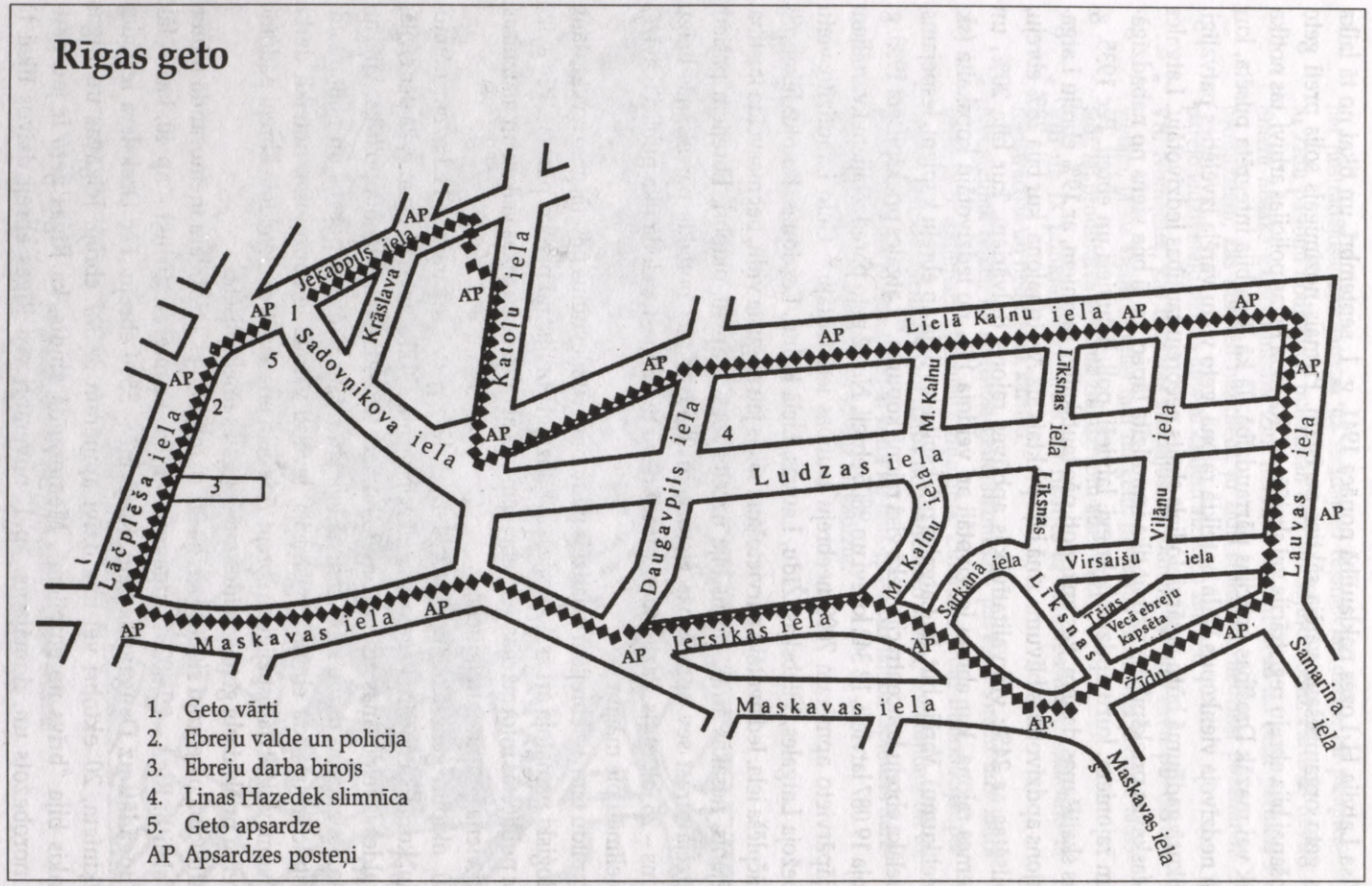

38. att. Rīgas ebreju geto shēma no 1941. g. 25. oktobra līdz 8. decembrim

teritorijā. Viena no problēmām bija 7000 āriešu pārvietošana no geto paredzētās teritorijas.[13]

Oktobrī visā Latvijas teritorijā turpinājās ebreju īpašumu reģistrācija un kontrole. Par ebreju mantu likteni brieda konflikts ar SD, bet civilā administrācija nolēma to neņemt vērā.

Pēc mēneša, 20. novembrī, H. Loze saņēma vēl vienu ziņojumu par geto un Latvijas ebreju stāvokli. Ziņojumā bija teikts, ka geto ir visās pilsētās, izņemot Liepāju, kur bija īpašas grūtības ar piemērotas vietas atrašanu.[14] 20. novembrī Latvijā dzīvi palikuši vēl bija 34 427 ebreji, vairāk nekā puse no ebrejiem, kurus šeit bija sagūstījuši vācieši. Iepriekšējā mēneša laikā līdz 28. oktobrim bija izveidota ebreju policija Rozentāla vadībā. Tajā bija 80 ar gumijas nūjām bruņoti vīri, kuru uzdevums bija rūpēties par mieru, kārtību un aptumšošanas pasākumiem geto. Ebreju padome, ko pirms civilpārvaldes ierašanās jūlijā bija izveidojusi militārā administrācija, turpināja darboties tādā pašā sastāvā.

Ģenerālkomisāra dienaskārtības galvenais jautājums bija darba nodrošināšana ebrejiem. Rīgas Darba departaments izveidoja īpašu Ebreju darba pārvaldi, kurai bija uzticēta šī jautājuma vadība un darba uzdevumi. Pilsētas Finansu departamenta ziņā bija naudas pārskaitījumi; visiem darba devējiem bija jāpārskaita samaksa ebreju geto rēķinā. No šī viedokļa raugoties, vismaz pēc vāciešu domām, geto bija pašfinansējošs uzņēmums. Stradājošie ebreji nesaņēma skaidru naudu, bet dabūja pārtikas devas geto. No rītiem geto tika formētas strādājošo ebreju kolonnas un rindā pa trīs sarga pavadība tās aizvadīja uz darbavietām. Apsardzes lielums varēja būt dažāds, bet kopumā tā nebija spēcīga – no darbavietas bija nozīmēts tikai viens cilvēks katrai ebreju kolonnai.[15] Darba kolonnas uzraudzīja arī speciāli izraudzīti ebreji. Bez tam darba brigāžu samērā brīvie apstākļi deva iespēju Jānim Lipkem izdomāt ebreju glābšanas plānu. Sāka attīstīties arī ideja par *Kasernierung* – pagaidu apmetņu izveidošanu darbavietu tuvumā. Atsevišķi strādnieki saņēma dzeltenu personas apliecību un varēja iziet no geto un atgriezties tajā bez uzrauga pavadības. Oktobrī lielāks daudzums vīriešu kārtas ebreju bija norīkots strādāt mežā un sagādāt malku.[16]

23. oktobrī parādījās divi rīkojumi.

Rīkojums par žīdu pārvietošanos uz geto

> Visiem Rīgas pilsētas robežās dzīvojošiem žīdiem, kas vēl nav pārcēlušies uz geto, turp jāpārvietojas līdz 1941. gada 25. oktobrim plkst. 18. Šī rīkojuma neievērotājus visstingrāk sodīs.[17]

Rīkojums par geto ierīkošanu Rīgā un par attieksmēm pret žīdiem

> 1. Rīgā pastāv geto. To ierobežo Latgales, Vitebskas, Latgales, Žīdu, Lauvu, Lielā Kalna, Lazdonas, Katoļu, Jēkabpils un Lāčplēša iela. Geto atdala ar stieplu žogu.

2. Nežīdiem uz visstingrāko aizliegts ieiet geto teritorijā. Apmeklēt geto atļauts tikai ar Rīgas pilsētas apgabala komisāra atļauju.

3. Jebkura satiksme ar žīdiem aizliegta ārpus geto robežām. Tos, kas ar iepriekšēju nolūku vai aiz paviršības šī panta noteikumu neievēros, sodīs ar cietumsodu un smagākos gadījumos ar pārmācības namu.

4. Uz katru mēģinājumu kaut kādai satiksmei pāri vai caur geto žogu ar žīdiem kārtības sargu posteņiem dota pavēle bez jebkāda iepriekšēja brīdinājuma šaut.

5. Pieprasījumi pēc žīdu darbaspēka iesniedzami Darba pārvaldē saskaņā ar izdotajiem rīkojumiem.

6. Katram, kas pie sevis nodarbina Darba pārvaldes norīkotos žīdus, tie slēgtā kolonnā jānogādā no geto darbavietā un tādā pašā veidā atkal atpakaļ.

7. Darba devējam jāuzmana, lai noteikumi par satiksmi ar žīdiem tiktu ievēroti attiecībā uz viņa nodarbinātiem.

Šī rīkojuma neievērotājus sodīs ar naudas sodu līdz RM 1000, ja nav paredzēts smagāks sods.

Parakstījis: Rīgas pilsētas gebītskomisārs.[18]

Geto organizācijas galvenais spēks Latvijā bija Ostlandes administratīvais aparāts ar oberbirģermeistaru Hugo Vitroku vadībā. Visas Ostlandes pārvaldes struktūra bija centralizēta Rīgā, šeit atradās H. Lozes, kā arī O. H. Drekslera un H. Vitroka resori. Kā atzīmēja V. Štālekers savā oktobra apkopotajā ziņojumā, Drošības policija ieņēma atturīgāku nostāju:

> Geto veidošanas laikā Drošības policijas darbība aprobežojās tikai ar policijas uzdevumu pildīšanu. Geto organizācija un vadība, kā arī tā iemītniekiem domāto noteikumu kontrole atstāta civilās pārvaldes ziņā, iemītnieku nodarbināšana – Darba pārvaldes pārziņā.[19]

Par geto izveidošanu bija atbildīga vācu Kārtības policija un Rīgas iecirkņu policija. Iecirkņu policisti izplatīja paziņojumus, un, ja bija nepieciešami piespiedu pasākumi, tad arī tie tika veikti ar Rīgas policijas palīdzību. Rīgas iecirkņu policisti nevarēja palikt nomaļus no geto veidošanas, jo viņi bija atbildīgi par reģistrācijas izpildi un ebreju skaitīšanu pilsētā. Pilsētas adrešu grāmatas glabājās iecirkņu kantoros, un, lai gan tajās nebija norāžu par reliģisko piederību vai tautību, lielāko daļu ebreju varēja pazīt pēc vārda vai uzvārda. Pēdējās ar geto veidošanu saistītās pavēles un rīkojumi nenāca no latviešu policijas, bet drīzāk no Ebreju padomes. Vācieši rēķinājās ar to, ka lielākā daļa ebreju ievēros likumu.

Ebreju pārvietošana uz geto notika pa pilsētas daļām. Ebrejiem bija ļauts ņemt līdzi dažas personiskās mantas, vienu krēslu uz personu, vienu gultu uz divām personām un vienu galdu un drēbju skapi uz ģimeni.[20] Pārcelšanās beigu datums bija 25. oktobris. Džeks Efrats atceras:

> Kādu laiku iepriekš [pirms noteiktā datuma. – *A.E.*] pie mums Matīsa ielā 80, kur dzīvojām, bija ieradušies daži krievu tautības cilvēki ar priekšlikumu samainīt dzīvokļus [nākamajā geto teritorijā. – *A.E.*], kuram mēs piekritām. Dienās pirms 25. oktobra varēja novērot īstu ļaužu "staigāšanu", virzībai uz geto tika izmantoti visi iespējamie transportlīdzekļi. Mēbeles un vairums pārējo mantu bija jāatstāj. Līdzi varēja ņemt tikai drēbes, virtuves piederumus utt. Kad ieradāmies geto, tur valdīja "pilnīgs haoss". "Iepriekš rezervētu" vietu nebija, un mums vajadzēja ķert, kas bija dabūjams, mums iedotās adreses bija jau aizņemtas. Man ar māti un tēvu bija jādala mazs divistabu dzīvoklis ar citu ģimeni, kurā arī bija trīs cilvēki, apmēram četri līdz pieci kvadrātmetri uz cilvēku.. Kas attiecas uz īpašumu atsavināšanu, lielākā daļa no mūsu mantām tika vai nu pārdota, atdota citiem vai atstāta. Vairumu ebrejiem piederējušo dzīvokļu nekavējoties aizņēma vietējie iedzīvotāji, tādējādi atbildība par tiem vairāk bija sētnieku nekā vācu varas iestāžu rokās.[21]

Lai gan varam pieņemt, ka ebreji nebija priecīgi atstāt savus dzīvokļus, lielākā daļa ebreju uz geto pārcēlās pati un negaidīja, lai uz turieni aizved piespiedu kārtā. Uzturēšanās geto solīja kādu mazumiņu sociālās un ekonomiskās drošības pretstatā dzīvei "bīstamos" apstākļos ārpus geto. Vienīgā slimnīca Rīgā, kas uzņēma ebrejus, atradās geto iekšienē, un drīz vien vienīgie veikali, kas pārdeva preces ebrejiem, arī bija tikai šajā teritorijā. Arī Ebreju padome atradās geto teritorijā, un ebreji saprata, ka šī padome būs viņu pārvalde. Tas viss bija iluzori, bet holokausta laikā nacisti spēja radīt maldīgas cerības.

Ebreju īpašums

Ebreju īpašumu atsavināšana notika vienlaikus ar geto veidošanu. Izņemot personiskos piederumus, drēbes un vienkāršas mēbeles, ebrejiem visas mantas vajadzēja atstāt. Liels skaits Rīgas ebreju 30. gados dzīvoja plašos dzīvokļos. Tagad geto labākajā gadījumā viņi bija iespiesti četros kvadrātmetros uz personu.

Lai rūpētos par palikušajām ebreju mantām, bija izveidota galvenā administratīvā struktūra – *Treuhandverwaltung*, ko varētu tulkot kā "Aizbildniecības birojs". "Aizbildniecība" bija birokrātisks veidojums, kas pastāvēja Ostlandes administrācijas visos līmeņos. 1941. g. rudenī ebreju mantu problēmai bija dažādi aspekti. Bija tādas mantas un īpašumi, kurus ebreji atstāja savās pastāvīgās dzīvesvietās, un tādi, kurus paņēma līdzi uz geto – arī ārzemju valūtu, zeltu un briljantus. Vēl cits problēmu loks saistījās ar atsavinātām, zagtām vai no ebrejiem vasarā iemainītām mantām. Drošības policija šo mēnešu laikā bija savākusi pamatīgu apjomu vērtslietu, un kravas ar ebreju mantām tika nosūtītas uz Vāciju, lai bagātinātu SS krājumus. Līdz oktobrim daudzi latvieši, it īpaši tie, kas Rīgā un apriņķos strādāja policijā, bija piesavinājušies (arī iepirkuši vai iemanījuši) ebreju mantas. Daudzas no mantām ebreji atstāja saviem latviešu kaimiņiem

uzglabāšanai. Piemēram, ebreju mūziķi atdāvināja vai atstāja glabāšanā savas dārgās vijoles, čellus un klavieres citiem pazīstamiem mūziķiem. V. Štālekera vadīto iznīcināšanu posmā Drošības policija vairāk vai mazāk pievēra acis uz ebreju īpašumu zādzībām. Dažās pilsētās pēc slepkavošanas ebreju mantas tika izdalītas par velti. Visbiežāk daudzās pilsētās vācieši organizēja ebreju mantu izsoles. "Aizbildniecība" mēģināja iegūt visu ebreju īpašumu.

11. oktobrī H. Vitroks izdeva visaptverošu "Rīkojumu par žīdu īpašumu pieteikšanu". No rīkojuma satura izriet, ka īpašu interesi H. Vitroks izrādīja par to īpašumu, kas, dažādā veidā iegūts, atradās pie latviešiem.

1. Katra žīdu manta jāpieteic.

2. Pieteikšana obligāta sekojošām personām:

a) visiem žīdiem attiecībā uz viņu īpašumu, kā arī attiecībā uz nežīdu īpašumu, kas atrodas viņu valdīšanā, glabāšanā vai viņu rīcībā uz kaut kāda tiesiska vai faktiska pamata;

b) pārējiem, kas nav žīdi, bet kuru valdīšanā vai glabāšanā atrodas žīdu īpašums, un visiem tiem, kas nav īpašnieki, valdītāji vai glabātāji, bet tiesiski vai faktiski rīkojas vai var rīkoties ar žīdu īpašumu;

c) katram, kas pēc 1941. g. 20. jūnija ieguvis žīdu īpašumu ar pirkšanu, maiņu, dāvināšanu vai uz kāda cita tiesiska pamata, sevišķi piegūšanas ceļā. Šaubu gadījumā bezīpašnieka manta uzskatāma par žīdu īpašumu.

H. Vitroks bija izdevis speciālas iespiestas veidlapas *(Annahmeliste)*, kur vajadzēja reģistrēt ebreju īpašumus kā ebrejiem, tā arī neebrejiem. Ebrejiem, kam īpašumu nebija, arī par to bija jāziņo. Veidlapas tika izdalītas no 15. līdz 22. oktobrim, atpakaļ tās bija jāiesniedz Maskavas ielā 68 no 23. līdz 30. oktobrim. Paziņojumā bija arī atzīmēts, ka, ja kāds iegūst informāciju par ebreju mantām pēc noteiktā datuma, tad arī par to jāziņo Vitroka iestādei.[22]

Pēc savākšanas ebreju mantas – apģērbi, paklāji, mēbeles un mājsaimniecības priekšmeti – tika nogādātas noliktavās. Ar naudu, zeltu vai priekšmetiem no citiem dārgmetāliem vajadzēja rīkoties tādām iestādēm kā bankām. Uz galvaspilsētu plūda īpašumi arī no provinces pilsētām. Vilcienu kravas tika nogādātas Vācijā, bet liels daudzums ebreju mantu, parsvarā mazāk vērtīgie priekšmeti, tika izvietots Rīgas noliktavās. Dažas mantas par maksu varēja dabūt latvieši izmantošanai militārās, policijas un pārvaldes iestādēs. Tās varēja dabūt arī individuālas personas, un arhīvos atrodami vairāki lūgumi pēc ebreju mantām. Dažos iesniegumos bija lūgtas vienkāršas mantas, tādas kā aizkaru stangas un galda lampas. Atrodams arī iesniegums no HSSPF, kas rakstīts SS hauptšturmfīrera Vites vārdā, ar lūgumu pēc 40 g zelta zobu "košļāšanas spēju" atjaunošanai.[23]

Zināmā mērā par varas sadalījumu starp H. Lozes vadītajiem Ostlandes pārvaldītājiem un SD organizāciju var spriest pēc to cīņas par ebreju īpašumiem. Pat

pirms H. Lozes cilvēku ierašanās SD vadoņi izrādīja institucionālu alkatību pēc ebreju mantām, un lielākajās pilsētās tika izveidotas speciālas iestādes, kuras uzņēmās ebreju kustamā un nekustamā īpašuma kontroli. Bieži vien šajās iestādēs strādāja latvieši. Latvijas mazajos centros ebreju mantas bieži sadalīja uz vietas – nelegāli piesavinoties vai pārdodot izsolēs, kas tika organizētas pēc vācu pavēles. Referējot par ebreju mantu izsolēm Latvijā, Martins Dīns norādīja, ka ūtrupes bija nerentabls veids, kā izdalīt ebreju mantas, jo izdevumi bieži pārsnieguši ienākumus (starptautiskā konference *Latvija Otrajā pasaules karā*, 1999. g. 15. jūnijs). Būtu nepareizi uzskatīt, ka zaga tikai latvieši; Rīgas policijas arhīvā atrodami ieraksti par vairākiem gadījumiem, kad jau jūlijā pie kāda ebreju dzīvokļa piebraukusi mašīna ar formās tērptiem vāciešiem, kuri to iztukšojuši. Latvijas lauku policijas arhīvos atrodami gari liecinieku un notāra apstiprināti ebreju mantu saraksti. Arhīvos var atrast apsūdzības par ebreju mantu zādzībām, kā arī dokumentus par šo zādzību izmeklēšanu. Tomēr, kopumā ņemot, rodas iespaids, ka SD, lai gan bija pakļauta H. Himlera pavēlei par ebreju mantu vākšanu, bija vairāk ieinterēsēta ebreju iznīcināšanā nekā viņu mantu iegūšanā. Situācija mainījās līdz ar H. Lozes cilvēku ierašanos, kuri vēlējās dabūt savās rokās visus ebreju īpašumus, pat tos, ko jau bija piesavinājusies SD. Lielākais konflikts starp H. Lozes ļaudīm un SD izcēlās pēc geto iemītnieku nošaušanas. Cīņa par ebreju īpašumiem bija daļa no cīņas par kontroli pār ebrejiem pašiem.

Geto iežogošana

Formējums, kas bija tieši atbildīgs par geto apsardzi, pārraudzīja tās izveidošanu un rūpējās par visiem drošības jautājumiem, bija Rīgas Šucpolicija vai, citiem vārdiem, vācu Kārtības policija. Geto veidošanas posmā SD turējās nomaļus, kā to vēlējās V. Štālekers, un tikai uzraudzīja policijas darbību. Augstākais policijas funkcionārs okupētajās teritorijās geto veidošanas laikā bija H. Himlera ieceltais H. A. Prīcmans, vēlāk – F. Jekelns. SD, ieskaitot latviešu SD palīgspēkus, bija vienreizēja privilēģija – bija atļauts ieiet geto, kad gribēja, kamēr visi citi, to vidū arī latviešu geto apsardzes locekļi, drīkstēja ieiet tikai ar īpašu gebītskomisāra atļauju. Geto pārvaldnieks Frīdrihs Brašs atskaitījās H. Vitroka personāla priekšniekam Verneram Altemeijeram, kurš savukārt sniedza ziņojumus gebītskomisāram vai Rīgas oberbirģermeistaram Hugo Vitrokam. Izrādījās, ka geto civilā kontrole bija tikai šķietama. SS oberšturmfīrers Kurts Krauze bieži apmeklēja geto, bet laikā pirms Rumbulas akcijas vēl nebija tā komandants. Viņš neatbildēja arī par geto apsardzi. Brutālā izturēšanās, ko geto iemītniekiem vajadzēja paciest pirms Rumbulas notikumiem, parasti nenāca no SD puses, bet drīzāk no dažiem Sucpolicijas personāla pārstāvjiem, tā izturējās, piemēram, policijas hauptvahtmeistars Oto Tuhels. Tomēr jāsaka, ka pirms Rumbulas ziņojumu par nežēlīgu izturēšanos vai slepkavošanu geto ielās bija maz.

Pēc geto slēgšanas tur ieiet un iziet varēja tikai caur vieniem vārtiem rietumu galā, kur Sadovņikova iela atdūrās Jēkabpils un Lāčplēša ielā. Izejošo un ienākošu darba kolonu sastāvu pārbaudīja latviešu un vācu apsardze. Apsardzei bija jāreģistrē visas darba brigādes.[24]

Aiziešana: **Atgriešanās:**

Datums/laiks	Formējums	Vieta	Ebreju skaits	Saņemšana	Datums/laiks	Atgriešanās vieta

Atskaite Piezīmes

Atbilstoši noteikumiem ap geto bija divkāršs dzeloņdrāšu žogs. Neskatoties uz to un par spīti pavēlei šaut uz katru ievēroto pārkāpēju, vandaļi un laupītāji pamanījās izveidot tajā caurumus. Ap geto bija izveidojusies zagļu grupa, kas sargu iecietības dēļ bieži tur iekļuva, lai laupītu.

Latgales priekšpilsētas 16 kvartālos bija iespiesti 29 602 cilvēki, kaut gan iepriekš šajā teritorijā dzīvoja 13 000 iemītnieku.[25] Geto iedzīvotāju sadalījums pēc vecuma, dzimuma un nodarbošanās dots 11.1. un 11.2. tabulā.

11.1. tabula. Geto ebreji pēc vecuma un dzimuma

Bērni līdz 14 gadiem		5652
Zēni	2794	
Meitenes	2858	
Personas vecumā no 14 līdz 65 gadiem		15 650
Vīrieši	6143	
Sievietes	9507	
Darbam nederīgie		8300
Vīrieši	2069	
Sievietes	6231	
Kopā		**29 602**

Avots: LVVA, P-69. f., 1.a apr., 19. l., 37.–43. lp.

Pēc H. Lozes 18. augusta vadlīnijām izveidotais un oberbirģermeistara H. Vitroka vadītais geto pastāvēja tikai 35 dienas. Patiesībā tieši tajā laikā, kad jau tuvojās geto slēgšana, H. Himlers un RSHA aizkulisēs plānoja uz Rīgu sūtīt tūkstošiem reiha ebreju

un uz Baltiju un Krievijas ziemeļiem pārcelt SS obergrupenfīreru Frīdrihu Jekelnu. Abu šo pasākumu sekas bija drausmīgas. F. Jekelnu pārcēla uz Rīgu, un no H. Himlera viņš bija saņēmis nepārprotamu pavēli iztīrīt geto, ko drīz pēc savas ierašanās uzsāka darīt ātrā tempā. Liktenīgās dienas bija 30. novembris un 8. decembris, kad tika nogalināti apmēram 24 000 Rīgas ebreju (sk. 8. nodaļu "Rumbula"). Pirms geto iztukšošanas viena tā daļa tika atdalīta ar žogu, un apmēram 4500 spēcīgu darbspējīga vecuma vīriešu tika pārvietots uz mazāku teritoriju. Saskaņā ar SD rīkojumu vienā geto rietumu gala ēkā no vīriešu geto atdalīja apmēram 500 brīvprātīgi pieteikušos šuvēju. 8. decembrī visus atlikušos Rīgas geto iemītniekus, izņemot šos 4500 vīriešus un 500 sievietes, nogalināja.

11.2. tabula. Geto ebreji pēc nodarbošanās

Kurpnieki	110
Drēbnieki	300
Šuvējas	1300
Modistes	120
Rokdarbnieces (izšuvējas)	200
Kažokādu speciālisti	50
Gravieri	15
Cimdu un ceļasomu meistari	40
Pulksteņmeistari	50
Skārdnieki	75
Stiklinieki	50
Polsterētāji un seglinieki	40
Kartona kārbu gatavotāji	15
Grāmatu iesējēji	15
Zobu tehniķi	10
Ādmiņi	25
Audēji	40
Namdari	70
Adītājas	135
Kopā	**2660**

Avots: LVVA, P-69. f., 1.a apr., 19. l., 37.–43. lp.[26]

Geto pēc Rumbulas

Stāvoklis geto

30. novembrī vara pār geto no reihskomisāra pārgāja uz SD vai, precīzāk izsakoties, tā nonāca F. Jekelna rokās, kurš uzņēmās par to pilnu atbildību. Dažos informācijas avotos atrodamas ziņas, ka geto apsardzi pastiprināja ar Arāja vīriem. Visi noteikumi,

39. att. Skats uz dzeloņdrātīm apjozto Rīgas ebreju geto. 1941. g. rudens

kas uz geto attiecās līdz 30. novembrim, tika apturēti; vēlāk, pēc slepkavošanas, pilsētas kontroli pār geto daļēji atjaunoja. Bet turpmāk SD vairs nebija apmierināts tikai ar vispārējā pārrauga lomu. Lai gan civilpersonas turpināja pildīt dažus ar geto saistītos uzdevumus, komandants vienmēr bija SD amatpersona – un apsardze atradās SD kontrolē. Latviešu apsardzes vienība, spriežot pēc mums pieejamiem liecību fragmentiem, palika vairāk vai mazāk tāda pati un saglabāja zināmu saistību ar Annas ielas šucmaņu vienībām.

Pēc Rumbulas operācijas geto valdīja haoss. Lai gan daži dzīvokļi bija palikuši neskarti, daudzi bija sagrauti. Nedaudzās saglabājušās fotogrāfijas rāda sajukumu, kāds valdīja geto: pa pagalmu visapkārt izsvaidīti mētājās krēsli, dīvāni, galdi un drēbes. Kad geto ieradās reiha ebreji, dzīvokļos viņi vēl atrada pārtiku un uz plīts sasalušu tēju. Ir ziņas, ka jaunienākušie iemītnieki pat atraduši dažus līķus. Lilija Pancisa, kura geto ieradās 16. decembrī, atceras: "Mēs uzdūrāmies Bīlefeldes (Viļānu) ielas 7. namam.. Priekšnams un kāpnes bija pilnīgā juceklī, un mēs nevarējām redzēt ne grīdu, ne trepju pakāpienus, jo visur mētājās bērnu rotaļlietas un citas personiskās mantas.. Kādu dienu es pacēlu drēbes no bērna gultiņas un tur atradu kādus divus gadus vecu mazu bērniņu, sasalušu stīvu, ar cauršautu galvu."[27]

40. att. Ebreji pie Rīgas geto žoga. 1941. g. rudens

Civilā pārvalde pret SD

Kopš laika, kad H. Loze tika iecelts par Ostlandes reihskomisāru, kā jau minējām, starp viņu un SD aizsākās konflikts. Savu kulmināciju tas sasniedza pēc reiha ebreju atgādāšanas uz Ostlandi. No Rīgas un Minskas plūda protesti. Lēmums sūtīt ebrejus uz Ostlandi bija pieņemts Berlīnē, un, kamēr vietējā SD centās rast veidus, kā rīkoties saskaņā ar Berlīnes lēmumiem, pie varas esošā vācu civilā pārvalde to nedarīja. 30. novembrī, nebrīdinot civilo administrāciju, F. Jekelns pārņēma geto savā kontrolē. F. Jekelns "noskaidroja" jautājumu par ebreju iznīcināšnu ar H. Lozi, bet nav zināms, vai to, ka H. Lozes cilvēkiem turpmāk pār geto kontrole nebūs, viņš pateica vai ne. H. Vitroks un viņa ieceltie geto pārvaldnieki nenojauta, ka viņu pilnvaras ir zudušas. Nav iemesla apšaubīt, ka H. Vitroka un viņa padoto šoks bija patiess, kad viņi un it īpaši geto pārvaldnieks Frīdrihs Brašs tika izsviesti no geto teritorijas kā nepiederošas personas. Sakarā ar varas maiņu pār geto radās divi jautājumi: kas kontrolē geto iekšienē atrodošos īpašumu, un kas 10. decembrī devis atļauju izvietot geto reiha ebrejus.

Geto dzīvokļi bija pilni ar mēbelēm, paklājiem un drēbēm. Vērtslietas, tādas kā briljanti un zelts, ebreji sapakoja čemodānos un paņēma līdzi uz Rumbulu. Geto iekšienē atradās vairākas noliktavas, kur mantas šķiroja, un visi dzīvokļi bija pilni ar dažādām

41. att. Ebreju vecie kapi Rīgas Latgales priekšpilsētā. 20. gs. 30. gadi

lietām. Pa geto teritoriju izsvaidītas mētājās daudzas personiskās mantas, čemodāni, pat mēbeles. Daudzas no šīm lietām bija kvalitatīvas, un to visu bija nepieciešams kaut kur ievietot glabāšanai un izšķirot. Tāpat pirms reiha ebreju izvietošanas būtu bijis nepieciešams savākt geto izsvaidītās mantas. Bez mantām, kas atradās geto iekšienē, bija arī liels daudzums sapakotu čemodānu, kurus upuri nesa līdzi uz Rumbulu, un apavu un drēbju kaudzes, kas bija savāktas iznīcināšanai paredzētās bedres malā. Ja H. Lozes administrācija būtu gribējusi pārņemt šo īpašumu, tas prasītu daudz darba. Gandrīz tūlīt pēc Rumbulas operācijas H. Vitroka ļaudis ievēroja, ka ar civilo pārvaldi nesaistīti cilvēki ņem no geto mantas lielos daudzumos un aizved tās nezināmā virzienā.

H. Vitroka administrācijas pārstāvis Frīdrihs Brašs ieradās geto 18. decembrī un tikās ar SA oberšturmfīreru Kosteru *(Köster)*, kurš organizēja īpašumu, mēbeļu un dažādu citu mantu transportēšanu no geto. Kā izrādījās, mantas glabāšanai un šķirošanai tika vestas uz vienu no Rīgas tirgus paviljoniem. Pēc pieprasījuma Kosters uzrādīja divas F. Brašam adresētas vēstules, no kurām viena pilnvaroja Kosteru pārņemt geto īpašumu, bet otrā, kas bija nākusi no HSSPF, t.i., paša F. Jekelna, bija solīta policijas palīdzība. Kosters noraidīja F. Braša lūgumu sazināties ar oberbirģermeistara kantori un lika viņam atstāt geto teritoriju. Vēlāk F. Brašs rakstīja:

> Pēc Dr. Kostera kunga apvainojošās izturēšanās es lūdzu diviem vācu policistiem un savam adjutantam Judickim steigties man pa priekšu uz sardzes namu

> un pa telefonu sazināties ar maniem priekšniekiem. Dr. Kostera kungs savā auto aizsteidzās manam adjutantam garām un sagaidīja mani sardzes mājā. Tur visrupjākā veidā viņš nonāca līdz tam, ka aizliedza man izmantot telefonu. Latviešu apsardzes un vācu Drošības policijas klātbūtnē viņš atļāvās man pavēlēt pazust no geto, cik ātri vien iespējams. Nevēloties ļaut vēl vairāk aizskart vācieša godu, es atstāju geto.[28]

Mums nav zināms, kā pret šo naidīgumu izturējās nacistiskās administrācijas augstākajos ešelonos.[29] Vitroka resors nosūtīja sūdzību H. Lozem, un nav šaubu, ka H. Loze šo lietu nodeva tālākizlemšanai uz Berlīni. Satraukts par Rumbulas operāciju, varbūt ne tik daudz par masveida slepkavošanu, kā redzot izzūdam viņa "ebreju jautājuma risinājumu", decembra pirmajā pusē H. Loze devās uz Berlīni. Var domāt, ka Rīgas civilā administrācija ebreju jautājumā nesaņēma nekādu atbalstu no Rozenberga ministrijas, tai tika pateikts, ka ebreju lietu kārtošanā prioritāte ir SD un ka ebreju jautājumu nevar vērtēt no darbaspēka izmantošanas viedokļa. Decembra notikumi geto turpināja atbalsoties. Janvāra vidū kāds H. Vitroka ierēdnis ikmēneša ziņojumā atzīmēja, ka vēl arvien dienaskārtības pirmajā vietā ir ebreju jautājums. Saruna, kas starp O. H. Dreksleru un H. Vitroku notika 1942. g. janvārī, parādīja, ka Rīgas civilā pārvalde atzīst H. Lozes politikas sabrukumu.

H. Vitrokam, izņemot to, ka viņš turpināja vadīt lietas, kas skāra ebreju nodarbinātības jautājumu, ar geto vairs nekāda sakara nebija. Par ebreju īpašumiem viņš vairs nebija noteicējs. Par geto apsardzi un drošību bija atbildīgs tikai SD.[30] Otra lieta, kas satrauca H. Vitroku, bija reiha ebreju izvietošana geto bez iepriekšēja brīdinājuma. 11. decembrī – trīs dienas pēc otrās slepkavošanas Rumbulā – H. Vitroks rakstīja R. Langem:

> Vakar geto administrācija man ziņoja, ka Jūs esat izvietojis Rīgas pilsētas geto zināmu skaitu žīdu, kas ieradies no Vācijas. Šī izvietošana notikusi bez manas piekrišanas.
>
> Reihskomisāra kungs ir uzdevis man būt atbildīgam par žīdu īpašumu pārņemšanu. Mantas, kas piederējušas iepriekšējiem geto iemītniekiem, kuri tagad ir pārvietoti, vēl arvien atrodas geto teritorijā un laika trūkuma dēļ vēl nav nogādātas drošībā. Tā kā esat geto izvietojis jaunus žīdus, es vairs nevaru uzņemties atbildību par žīdu īpašumiem. Tāpēc esmu spiests nodot Jums atbildību par grūtībām, kas man radīsies sakarā ar šo lietu.
>
> Kā saskaņots ar šturmbanfīreru Dr. Langes kungu, es lūdzu Jūs mani informēt rakstiski, kā esat nodomājis šo lietu nokārtot.[31]

Nekādu paskaidrojumu vai kompromisu H. Vitroks no R. Langes nesaņēma, pienāca tikai paziņojumi par to, ka geto jau izvietots 1000 ebreju un ka drīzumā ieradīsies vēl 10 000. Tomēr jāatzīmē, ka civilā pārvalde nebija visumā nobažījusies par ebreju labklājību, tā bija norūpējusies tikai par īpašumiem, pār kuriem tai zuda kontrole.

Rīgas geto slēgšana

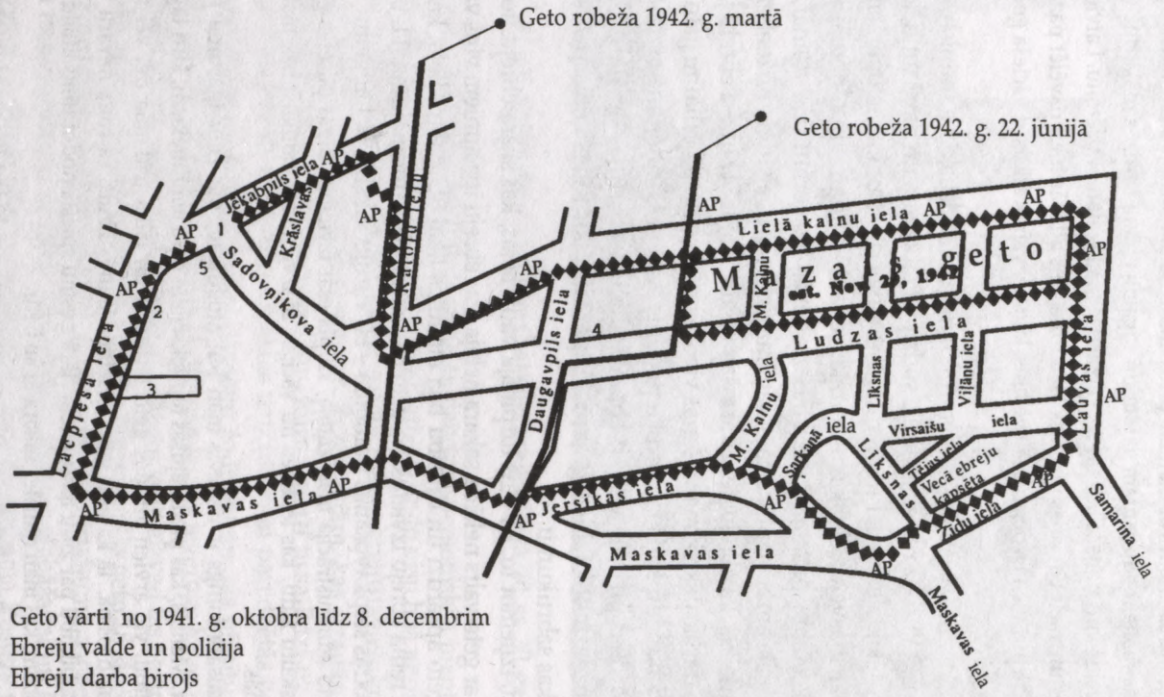

1. Geto vārti no 1941. g. oktobra līdz 8. decembrim
2. Ebreju valde un policija
3. Ebreju darba birojs
4. Linas Hazedek slimnīca
5. Geto apsardze

AP Apsardzes posteņi

42. att. Rīgas ebreju geto teritorijas pakāpeniska sašaurināšana līdz tā galīgai slēgšanai 1943. g. novembrī

Reiha ebreji Latvijā[32]

Rīgas geto vārti vēl nebija pilnībā aizvērti, dzeloņstiepļu žogs vēl nebija apjozts apkārt visai teritorijai, kad 24. oktobrī Rūdolfs Lange uzņēmās vadīt sarunu, kura izsita no sliedēm reihskomisāru H. Lozi un ģenerālkomisāru O. H. Dreksleru. Saruna skāra SD un Ostlandes administrācijas attiecību būtību ebreju jautājumā, kas bija noteiktas 18. augusta vadlīnijās. To divdomīgais raksturs, kas nekad nebija īpaši rūpējis SD, sāka vērsties pret H. Lozi. R. Lange, kurš aizstāvēja SD viedokli, informēja civilo pārvaldi, ka R. Heidrihs ir devis pavēli Rīgai pieņemt reiha ebrejus un ka pirmā piegāde paredzēta 10. novembrī. Tā bija pirmā informācija par šiem plāniem, ko saņēma Rīgas civilā pārvalde. O. H. Drekslers pauda nožēlu, ka šis lēmums viņam darīts zināms kā jau noticis fakts un ka nav notikusi iepriekšēja saruna, tomēr tikšanās turpinājās klusinātos toņos. H. Loze atbalstīja O. H. Drekslera iebildumus un atzīmēja, ka plānotajiem pasākumiem ir tālejoša politiska nozīme un ka tie jāapspriež ar viņu. H. Loze teica, ka nākošajā rītā, 25. oktobrī, viņš gatavojas sazināties ar Berlīni, lai noskaidrotu šo lietu. Jautājumā par jaunu baraku celtniecību (kas izrādījās esam Salaspils nometne) jaunpienākošo ebreju izvietošanai R. Lange norādīja:

> ..ka līdz šīm tikai nocirsti daži koki, lai varētu izveidot ceļu, un uzcelta celtniecības palīgēka. Nometnes būvniecībā vēl nav ieguldīts liels darbs, tādējādi tās pārkārtošana lielus zaudējumus neradīs.[33]

Civilā pārvalde bija uz slidenas nogāzes, un slīdēšana turpinājās. Tā centās noturēt nenoturamo: atņemt ebrejiem visu, izņemot dzīvību, un vēl uzvarēt strīdā ar SD. 8. novembrī, nepilnas divas nedēļas pēc geto slēgšanas un sarunas ar Lozes resoru, R. Lange nosūtīja H. Lozem ziņojumu.[34] Vēstulē netika meklēts kompromiss vai vienošanās ar reihskomisāru, kā to iepriekšējās tikšanās laikā bija cerējis H. Loze; tai bija tikai informatīvs un faktiski konfrontējošs raksturs. Reihskomisāram tika darīts zināms, ka tuvākajā nākotnē Rīgā piegādās 25 000 ebreju:

> Drošības policijas un SD komandieris
> EG A
> Ostlandes reihskomisāram
>
> Par žīdu transportiem no reiha uz Ostlandi
>
> Pēc informācijas, kas saņemta no Reiha Galvenās drošības pārvaldes, uz Austrumiem tiks nogādāts 50 000 žīdu.
> Kā jau ziņots agrāk, 25 000 tiks nogādāti Rīgā un 25 000 Baltkrievijā. Transporti nāks no visām reiha un protektorāta lielākajām pilsētām. Pirmais 1000 žīdu kontingents ieradīsies Minskā 1941. g. 10. novembrī. Līdz 1941. g. 16. decembrim ik pa divām dienām pienāks viens transports. Atlikušie transporti tiks nosūtīti laikā no 1942. g. 10. janvāra līdz 20. janvārim.

Transporti uz Rīgu sāksies 1941. g. 17. decembrī, pirmais žīdu kontingents šeit ieradīsies 19. datumā. Līdz 17. decembrim transporti turpināsies katru otro dienu ik pa 1000 žīdu. Atlikušie transporti tiks nosūtīti laikā no 1942. g. 11. līdz 29. janvārim.

Ir plānots pirmos piecus Rīgas geto domātos transportus nosūtīt uz Kauņu. Vēl nav galīgi izlemts, vai ar pirmajiem pieciem vai vēlākajiem transportiem to ir iespējams tehniski izdarīt. Par to Jums darīšu zināmu.

Pēc iespējas ātrāk netālu no Salaspils tiek būvētas barakas. Tā kā ir grūtības ar materiālu sagādi, kā arī ir speciālistu trūkums, laikā, kad ieradīsies pirmie žīdu kontingenti, barakas vēl nebūs gatavas. Tāpēc ir plānots viņus izvietot bijušajās karaspēka kazarmās Jumpravmuižā, pa labi no Rīgas–Daugavpils šosejas starp Rīgu un Salaspili.

Ir saņemta piekrišana no Rīgas novada komisāra. Viņa personāla vadītājs partijas biedrs Brūns *(Bruhn)* pats veicis vietas apskati.

Kas attiecas uz žīdu pārtiku, ir veikti kopīgi pasākumi ar ģenerālkomisāra resoru un lauku administrāciju.

Dr. R. Lange.[35]

Dienu vēlāk, 9. novembrī, H. Lozes politiskais padomnieks Frīdrihs Trampedahs telegrafēja A. Rozenberga ministrijai: "Steidzami lūdzu pārtraukt transportu, žīdu nometnes jāpārvieto tālāk uz austrumiem."[36]

Kā rāda vēstule, jaunpienākošo ebreju izvietošana 1941. g. novembrī bija nopietna problēma, un līdzīgas sūdzības Berlīnē pienāca arī no Minskas. Arī satraukums ap izvietošanas jautājumu, ko šis strīds atstājis arhīvu materiālos, palīdz mums atšķetināt divas historiogrāfiskas problēmas, kas radušās memuāros un vēstures grāmatās sakarā ar reiha ebreju transportiem. No R. Langes vēstules izriet, ka Latvijā vietas jaunpievestiem ebrejiem nav bijis, protams, ne tādam daudzumam, kāds bijis paredzēts. Rīgas geto jau bija pilns ar Rīgas ebrejiem, Salaspils nometne vēl nebija gatava, un materiālu trūkuma dēļ celtniecība vedās lēni. Pirmais un ārkārtīgi emocionālais jautājums ir, vai Rīgas ebrejus nogalināja tāpēc, lai atbrīvotu vietu ebrejiem no reiha. Otrais jautājums ir par to, vai apgalvojums, ka uz Latviju ticis atsūtīts 240 000 vai vairāk reiha ebreju, ir patiess.

Kopš Rumbulas un Rīgas geto akcijas daudzi dzīvi palikušie Latvijas ebreji masu slepkavības vienmēr saistījuši ar nepieciešamību izvietot reiha ebrejus. Tas ir jautājums, kas vēl šodien turpina raisīt nesaprašanos izdzīvojušo vidū. Šie divi notikumi sekoja gandrīz vienlaicīgi. R. Langes vēstule, iespējams, drīzāk pielēja eļļu ugunij nekā naidu mazināja. Nenoliedzams ir fakts, ka šīs divas pavēles – nogalināt Rīgas ebrejus un sūtīt uz šejieni ebrejus no reiha – izdeva Berlīne un pavēle par nosūtīšanu nāca pirms pavēles nogalināt.[37] Sūtījumiem vajadzēja pienākt Latvijā, un SD un vācu civilās administrācijas instances turpināja teikt Berlīnei, ka ebreju izvietošanai šeit vietu nav. Vietas problēmu no Berlīnes aprēķiniem pilnīgi izslēgt nevar – H. Himlers nosūtīja F. Jekelnu uz Baltiju

31. oktobrī, un 12. novembrī viņš deva pavēli iztukšot Rīgas geto.[38] Pirmais reiha ebreju sūtījums ieradās Latvijā 30. novembrī, pirmajā Rumbulas akcijas dienā.

Vai reiha ebrejus nosūtīja uz Rīgu tāpēc, ka Latvija bija īpaši piemērota zeme ebreju iznīcināšanai? Šis apgalvojums ir viens no trim VDK versijas pamatprincipiem par holokaustu Latvijā, un tā augstākais punkts ir pieņēmums, ka uz Latviju iznīcināšanai ticis nosūtīts 240 000 vai vairāk ebreju. R. Langes vēstule atklāj VDK vēstījumu nepatiesumu. Pavēle par reiha ebreju nosūtīšanu uz Austrumiem bija parasta visām iekarotajām teritorijām. R. Langes vēstule arī citā veidā liecina par šādu pamatpavēļu esamību un par to, ka pavēle par "galīgo risinājumu" agrāk vai vēlāk tomēr bija izdota, iespējams, pat pirms Barbarosas plāna sākuma.

Vēstule norāda, ka R. Lange zinājis un informējis Berlīni par to, ka bez jauna izmitināšanas projekta Latvijā vairs nav vietas tāda daudzuma reiha ebreju izvietošanai, kāds bijis plānots Rīgai. Tāpēc daži no pirmajiem Rīgai domātajiem sūtījumiem tika pārorientēti uz Kauņu un Pleskavu. Salaspils nometne vēl arvien bija būvniecības sākumstadijā, un pat pabeigtā veidā tā varētu uzņemt tikai apmēram 2000 cilvēku. Mežaparka nometni vēl nebija sākts pat plānot. To atvēra tikai 1943. g. rudenī. Rīgas geto pilnīga iztukšošana varēja atbrīvot vietu labākajā gadījumā 30 000 ebreju, bet izvestas bija tikai piecas sestdaļas iemītnieku. Vietas 24 000 cilvēku, kas geto atbrīvojās pēc Rumbulas akcijas, nekad netika pilnībā izmantotas. Reiha ebreju izmitināšanai izmantoja tika četrus no 12 geto kvartāliem. Gertrude Šneidere, vienīgā persona, kas pētījusi šo problēmu, apgalvo, ka 1942. g. februārī Rīgas geto bija 11 000 reiha ebreju. 1942. g. sākumā apmēram viena ceturtdaļa no Rīgas geto tika atdota pilsētas rīcībā, un kopš tā laika geto bija vērojama tendence sarauties nekā augt. G. Šneidere spriež, ka 1942. g. sākumā Rīgas apkaimē bijušas divas lielākas ebreju izmitināšanas vietas: Jumpravmuižā bija izvietots apmēram 2500 reiha ebreju, un Salaspils nometnē, kuru palīdzēja celt reiha ebreji, varēja ievietot apmēram 1300 cilvēku. Līdz 1942. g. februārim bija nogalināti vai miruši apmēram 5000 reiha ebreji, un 1942. g. iznīcināja vēl. Secinājumos, kas balstīti uz sūtījumu pierakstiem, G. Šneidere lēš, ka laikā no 1941. g. beigām līdz 1942. g. sākumam uz Latviju tikuši atvesti 20 057 reiha ebreji.[39] Analizējot šo situāciju tikai no izvietošanas viedokļa, nav iemesla viņas iegūtos datus apšaubīt. Rīgas apkārtnē nebija vietas pat 30 000 cilvēku izvietošanai, nemaz nerunājot par vairāk nekā 200 000, kā apgalvo VDK. Latvijā noslepkavots tika apmēram 12 000 reiha ebreju.

Ir pierādījumi, ka RSHA plānotāji varēja būt paredzējuši PSRS austrumus kā Eiropas ebreju iznīcināšanas vietu,[40] bet šī ideja tika atmesta. Salaspils nometnes sākotnējie celtniecības plāni liecina, ka šeit tiešām varēja būt paredzēta gāzes un kremēšanas iekārtu celtniecība – līdzīga tām, kādas bija Treblinkā un citās iznīcināšanas vietās Polijā, jo Salaspils nometnes teritorijas vispārējais plāns bija līdzīgs. Ja Salaspils nometne bija domāta kā tikai vēl viena koncentrācijas vai darba nometne, kāda tā arī kļuva, vai arī kā reiha ebreju izmitināšanas vieta, kāpēc tā bija tik maza? Vairākos ziņojumos R. Lange lika saprast, ka

Salaspils nometne ir plānota kā jaunatvesto ebreju izmitināšanas vieta. Bet ne pēc viena plāna tā nebija tāda, lai varētu uzņemt desmitiem tūkstošu cilvēku, kurus bija iecerēts savest Rīgā. Vissliktākā ziņa H. Lozem pienāca 13. novembrī ar telegrammu no Leibranta, kurš strādāja reiha Okupēto Austrumu apgabalu ministrijā: "Nometnes Rīgā un Minskā ir tikai pagaidu pasākumi, par to šeit nav nekādu šaubu."[41] Šī telegramma bija sūtīta H. Lozes nomierināšanai, un no vienas puses tā izklausās kā kompromiss. Atklāts paliek jautājums – pagaidu pasākums kam? Pārvešanai uz Aušvici? Tūlītējai nogalināšanai? F. Jekelna metodes lietošanai? Telegrammas apakšā ir šāda ar R. Langes roku rakstīta piezīme: "Sazinieties ar obergrupenfīreru Jekelnu. Ja iespējams, tranzīta nometnes jāpārvieto tālāk uz austrumiem." Ja arī RSHA plānotāji kādreiz bija domājuši par tranzīta vai iznīcināšanas nometnes izveidošanu Latvijā, šī doma bija atmesta.

11.3. tabula. Ebreju transportēšana uz Latviju

Izsūtīšanas datums	Izsūtīto skaits	Pilsēta, no kuras izsūtīti	Galamērķis
1941. g. 27. novembris	1000	Berlīne	Rumbulas mežs
29. novembris	714	Nirnberga	Jumpravmuiža
1. decembris	1200	Štutgarte	Jumpravmuiža
3. decembris	1042	Vīne	Jumpravmuiža
4. decembris	808	Hamburga	Jumpravmuiža
7. decembris	1000	Ķelne	Geto
9. decembris	991	Kasele	Geto
11. decembris	1007	Diseldorfa	Geto
12. decembris	1000	Bīlefelde	Geto
15. decembris	1001	Hannovere	Geto
1942. g. 9. janvāris	1000	Terezienštate	Geto
11. janvāris	1000	Vīne	Jumpravmuiža
13. janvāris	1037	Berlīne	Geto
15. janvāris	1000	Terezienštate	Geto un Salaspils
19. janvāris	1006	Berlīne	Geto
21. janvāris	1000	Leipciga	Geto
25. janvāris	1051	Berlīne	Geto
26. janvāris	1200	Vīne	Geto
27. janvāris	1000	Dortmunde	Geto
6. februāris	1000	Vīne	Geto un Rumbula
	20 057		

Avots: Schneider G., *Journey into Terror*, p. 155.[42]

Sparīgie protesti, ko H. Loze un viņa civilā pārvalde cēla pret ebreju sūtījumiem uz Rīgu, varēja veicināt atteikšanos no šī plāna. Tieši šie iebildumi lika R. Heidriham domāt par tranzītnometnes izveidošanu Pleskavā vai, kā to savā piezīmē uz Leibranda telegrammas bija rakstījis R. Lange, – "tālāk uz austrumiem". Vienīgais iemesls nometņu pārvietošanai tālāk uz austrumiem varēja būt to aizvirzīšana ārpus sadarboties negribošo civilo administratoru sasniedzamības robežām. Taču nav grūti atrast daudz svarīgākos ekonomiskos iemeslus, kuru dēļ šāds nodoms nerealizējās: Ostlande – Baltijas valstis un Minska – atradās par tālu un bija pārāk dārga transportēšanai. Dokumenti rāda, ka plāns celt nometnes Aušvicē un citās vietās Polijā bija guvis virsroku pār to būvniecību tālāk uz austrumiem. Shēmas priekšrocība bija tā, ka Viduseiropas ebreju transportēšana uz šīm vietām iznāca īsāka un lētāka. Jo tālāk no Vācijas nācās virzīties uz austrumiem, jo mazattīstītāks kļuva dzelzceļa tīkls. 1941. g. rudenī Vācijas interešu degpunktā vēl aizvien bija Ļeņingradas fronte, un karadarbībai bija nepieciešami visi iespējamie dzelzceļa pakalpojumi. Ja arī SD ebreju iznīcināšanai būtu devis priekšroku karadarbības zonai, tad Vērmahts, ņemot vērā izmaksas un nepieciešamo personāla skaitu, tam nepiekrita. Pat ebreju transportēšana uz Aušvici ievērojami samazināja karadarbībai nepieciešamās dzelzceļa iespējas.

Un, visbeidzot, protesti pret reiha ebreju papildu sūtīšanu uz Latvija nāca arī no pavisam negaidītas puses – no Arāja komandas. Vispār latvieši – pašpārvaldes ģenerāldirektori – turējās ārpus pasākumiem, kas saistīti ar ebrejiem; viņu viedokli neviens nelūdza, un viņi savus padomus nepiedāvāja. Pirmstiesas nopratināšanu laikā V. Arājs kādā jautājumā izteicās, ka viņš un viņa virsnieki ir parakstījuši un nosūtījuši vēstuli R. Langem ar lūgumu pārtraukt reiha ebreju sūtīšanu uz Latviju, jo starp cilvēkiem var izcelties nemieri, "ja Latvija tiks padarīta par ebreju kapsētu"[43].

Uz Latviju atvesto reiha ebreju galīgais skaits vēl jānoskaidro. Mums pieejamie materiāli nesniedz pierādījumus par turpmākiem lieliem ebreju sūtījumiem pirms 1944. g. aprīļa, kad Rīgā, Spilvē un Dundagā ieradās vairāki tūkstoši Ungārijas ebreju sieviešu. Atskaitot pārliecinošos dokumentus par 20 057 ebreju ierašanos Latvijā, pierādījumu par citiem lielākiem sūtījumiem, izņemot minētās sievietes, nav (sk. 11.3. tabulu).

1941.–1943. g. hronoloģija[44]

Pēc Rumbulas šaušanām Latvijas ebreju iedzīvotāju skaits Rīgā bija stabils. No nacistu viedokļa reiha ebreji salīdzinājumā ar vēl dzīvajiem Latvijas ebrejiem bija neefektīva sabiedrība: daudz bērnu, vecāka gadagājuma cilvēki, vāji un strādātnespējīgi ļaudis. Reiha ebreji kopumā nāca no uzņēmēju un kvalificētu darbinieku šķirām un bija mazāk raduši pie roku darba nekā Latvijas ebreji, kuru vidū bija daudz amatnieku. Lielais vairākums reiha ebreju nāca no Vācijas, bet starp transportiem trīs bija no Austrijas un divi no Terezienštates, kuros bija daudz ebreju no Čehoslovākijas. Reiha ebreju liktenis

Baltijā bija šausmīgs, bet salīdzinājumā ar tiem, kurus nosūtīja uz Aušvici, kopumā viņiem klājās labāk. 1944. g. augustā un septembrī, kad ebrejus nosūtīja atpakaļ uz Vāciju, apmēram viena trešdaļa no viņiem vēl bija dzīva. Nacistu loģika, sūtot reiha ebrejus uz Baltiju, ir grūti izprotama. Viņu nosūtīšanai uz šejieni varēja būt tikai viens iemesls – iznīcināšana. Pirmie seši transporti – pieci uz Kauņu un viens uz Rīgu – tika iznīcināti tūlīt pēc ierašanās vai drīz pēc tās. Tad kaut kas notika – pēkšņi slepkavošana mitējās. Vai nu F. Jekelns bija paņēmis īsu atelpu, vai arī Berlīne pārsprieda savus plānus. Iznīcināšanas tempa apsīkuma citi iemesli varēja būt H. Lozes protesti (decembra sākumā viņš bija Berlīnē), pieprasījums pēc darbaspēka, iznīcināšanas stratēģijas maiņa (tajā laikā vērās vaļā nāves nometnes Polijā), ebreju transportēšanas uz Baltiju augstās izmaksas. Slepkavošanu palēninināšanās Latvijā sakrita ar vāciešu sagrāvi pie Maskavas. Jo ilgāk vilkās šī atlikšana, jo vairāk izredžu pavērās reiha ebrejiem. Tā kā Rīgas ebreji jau bija iznīcināti, pieprasījuma pēc ebreju darbaspēka netrūka; ja arī nekam citam, tad vienmēr bija vajadzīgi cilvēki sniega tīrīšanai.

1941. g. 29. novembris. Naktī pirms pirmās F. Jekelna akcijas Rumbulā Šķirotavas stacijā pienāca pirmais ebreju transports no Berlīnes. Izņemot dažus vīriešus, kurus nosūtīja uz 3 km attālo Jumpravmuižu, visus atvestos ebrejus plkst. 8 nogalināja Rumbulā, kamēr Rīgas ebreji bija vēl ceļā uz turieni.

1.–8. decembris. Latvijā pienāca četri transporti – pavisam kopā 3747 cilvēki no Nirnbergas, Štutgartes, Vīnes un Hamburgas, kas tika izvietoti Jumpravmuižā. Šādam daudzumam mājokļu nepietika, tāpēc mirstības līmenis bija ļoti augsts. Daudzi mira no pārtikas nepietiekamības un uzturēšanās salā, daudzus no Jumpravmuižas ebrejiem Biķerniekos nogalināja Arāja vīri. Pirmie lielākie zaudējumi reiha ebreju vidū radās galvenokārt starp tiem, kas bija izvietoti Jumpravmuižā. Vairāki no pirmajiem atbraucējiem gāja bojā celtniecības darbos Salaspils nometnē.

11.4. tabula. Geto administrācija 1941.–1943. g.

Komandants – SS oberšturmfīrers Kurts Krauze; **adjutants** – Makss Gimihs; **pārtikas piegāde** – Kurts Mige; **mantu atsavināšana** – Buhholcs.

Policisti – Tuhels, Dronke, Neimans; **latviešu apsardze** – Alberts Danckops. 1942. g. pavasarī apsardzes vienībā bija nodarbināti 88 latvieši.

Ebreju administrācija

Vecāko padome: vecākais – Makss Izraels Leizers (Ķelne), locekļi – Ginters Fleišels (Hannovere), Zamuels (Kasele), Bletners (Kasele), Bērends (Ķelne). **Latvijas ebreji**: Makss Vands.

Ebreju policisti: Vācijas geto – Rūdolfs Hārs (Drēzdene), Mildenbergs, Flatovs, Krohs, Feldmans. Latvijas geto – pirms 1942. g. 31. oktobra Hofšovics un Anatoli Natans, pēc 1942. g. 31. oktobra Herberts Perls (Hannovere).[45]

Darbs – Šulcs (Ķelne), Baums (Ķelne), Šteirs (Prāga).
Skolas – Nusbaums.
Tehniskais dienests – Meijers (Hannovere).
Pārtikas piegāde – Grīnvalds (Hannovere), Fromms (Ķelne), Klauss Behers.
Apģērbu centrs – Fromms (Ķelne), Hanss Fromms (Ķelne), Jungers (Ķelne) un Adlers (Bīlefeldes centrs).
Ārsti – Aufrehts (Ķelne), Šlesers, Varšauers, Rancels, Levijs, Frankenbergs, Rotšilds, Jozefs, Javics, Ziks, Mincs; zobārsti – Šniclers, Veiss.
Darba kolonnu vadītāji – Kummers (Leipciga) Šķirotavas brigāde; Meta Simons (Ķelne) H.V.L. Gustavs Kāns – zivju brigāde; Vīgands – malkas brigāde; Rudijs Zalomons – SD būvlaukumi.
Sociālā apgāde – Rozentāls (Ķelne).

Avots: Yad Vashem, 02/233, un citi avoti.

10. decembris. 1000 ebreju no Ķelnes bija pirmā geto izvietojamā reiha grupa. Neinformējot oberbirģermeistaru H. Vitroku par nodomu geto no jauna izvietot ebrejus, visu atbildību par situāciju uzņēmās SD. Šķirotavas stacijā grupu saņēma Kurts Krauze un Makss Gimihs. K. Krauze pasludināja sevi par geto komandantu. Izcēlās cīņa starp pilsētas pārvaldi un SD par kontroli pār geto un tajā atrodošos ebreju īpašumu. Pēc G. Šneideres teiktā, K. Krauze apzināti uzkurināja naidu starp Rīgas un reiha ebrejiem. K. Krauze ebrejiem no Ķelnes pēc viņu ierašanās stāstīja, ka viņi atsūtīti uz Rīgu strādāt, lai palīdzētu karadarbībai, un lika noprast, ka viņi tiek uzskatīti par pārākiem nekā Rīgas ebreji, jo runā vāciski. Vācijas un Latvijas ebreju nometnes palika atdalītas ar dzeloņdrātīm. Reiha ebrejiem bija pašiem sava Vecāko padome un geto policija.

1941. g. 14. decembris – 1942. g. 10. februāris. Šajā periodā geto ieradās 14 reiha ebreju grupas. Ar to ebreju transporti uz Rīgu beidzās; R. Heidriha plāns, par ko R. Lange rakstīja 1941. g. novembrī, bija izpildīts. Izņemot 5. februāra "tīrīšanu", kad uz nošaušanu tika aizvests apmēram 1500 vecāka gadagājuma ebreju no Berlīnes un Vīnes, geto bija mierīgi.[46] Sāka veidoties reiha geto dzīve. Lai gan visumā reiha geto darbojās kā kopēja vienība, daži no svarīgākajiem pasākumiem, ieskaitot pat apmācību skolā, notika pa atsevišķām grupām, kas bija veidotas atbilstīgi pilsētam, no kurām šie cilvēki bija ieradušies: Vīnes, Dortmundes, Berlīnes, Prāgas, Hannoveres, Bīlefeldes, Diseldorfas, Kaseles, Ķelnes, Leipcigas un Hamburgas. Katrai grupai vācieši izvēlējās speciālus policistus, pārstāvjus un darba nodaļu uzraugus. Arī pārtikas devas tika dalītas pa grupām. Reiha ebreji sāka pārvāciskot latviskos ielu nosaukumus: Ludzas iela kļuva par *Leipziger Strasse;* Viļānu – *Bielefelder;* Līksnas – *Prager;* Mazā Kalnu – *Berliner* un Virsaišu – *Kölner Strasse.*

Šajā periodā cēla Salaspils nometni – un daudzus jaunpienācējus, galvenokārt jaunus vīriešus no geto un Jumpravmuižas, izmantoja tās būvniecībā. Celtniecības laikā apstākļi bija postoši un mirstības līmenis no aukstuma un pārtikas nepietiekamības bija augsts.

1942. g. 16. februāris. Alberts Danckops iecelts par latviešu apsardzes pastāvīgo komandieri.

15. marts. Daugavgrīvas operācija. Geto komandieris pavēlēja katrai grupai izvēlēties no 60 līdz 120 vecāku cilvēku pārcelšanai uz Daugavgrīvu – Rīgas pilsētas daļu pie Daugavas ietekas Rīgas līcī. Tā kā Berlīnes grupā bija daudz vecu cilvēku, no tās lika izvēlēties 600. Līdzīga operācija, ko organizēja SS oberšturmfīrers Gerhards Maivalds, 13. un 14. martā notika arī Jumpravmuižā. Vācieši apgalvoja, ka ebreji nepieciešami darbam zivju pārstrādes fabrikā Daugavgrīvā, kur darbs ir vieglāks un piemērotāks veciem cilvēkiem. Tā vietā cilvēkus aizveda uz Biķernieku mežu. Geto palikušie ievēroja, ka mašīnas atgriežas ļoti ātri, un sāka apšaubīt izteiktos solījumus. Slepkavošanā izmantoja F. Jekelna "sardīņu kārtošanas" metodi, un starp slepkavotājiem bija arī Arāja komanda.[47] Kopumā geto zaudēja apmēram 1900 cilvēku, Jumpravmuiža – 1840.[48] Bedres raka 48 ebreju grupa, kuru turēja Centrālcietumā, šķirti no geto.

Pēc šīs akcijas reiha ebreju skaits Latvijā samazinājāts līdz apmēram 11 060: 9100 – geto, 1550 – Salaspilī un 450 – Jumpravmuižā. 1943. g. februārī, pēc Latvijas iedzīvotāju skaitīšanas datiem, šķiet, šis skaits bija samazinājies vēl vairāk – līdz apmēram 8060. Līdz 1942. g. vidum strauju zaudējumu Latvijas ebreju vidū nebija: viņu kopskaits Rīgā, Daugavpilī un Liepāja varējā būt tāds pats kā 1941. g. decembra beigās – no 5500 līdz 6500. Precīzu ebreju skaitu 1942. g. ir grūti noteikt vāciešu praktizētās *Kasernierung* dēļ, kad ebrejus pārcēla un izvietoja pa darbavietām.

22. jūnijs. Otrreiz 1942. g. (pirmā geto samazināšana notika 1942. g. martā) geto žogs tika atvirzīts atpakaļ uz Daugavpils ielas pusi. Latviešu apsardzes vienības lielumu samazināja no 100 līdz 88 vīriem (44 katrā maiņā). Tagad geto aizņēma mazāk nekā divas trešdaļas no tā 1941. g. teritorijas.

31. oktobris. Vācieši apspieda pretošanos Latvijas geto. To izraisīja 11 Latvijas ebreju mēģinājums bēgt no geto kādā īrētā kravas auto, lai pievienotos partizāniem Baltkrievijā. Apmēram 10 km ārpus pilsētas latviešu šoferis, kuru turēja aizdomās par nodevību, iebēga SD slēpnī, un rezultātā izcēlās apšaude.[49] Uzbrukumā dzīvi palika divi ebreji, kuri aizkļuva atpakaļ uz geto. Divas dienas vēlāk R. Lange deva pavēli 54 vīru lielai piecās nodaļās sadalītai SD komandai, kuru vadīja Kurts Krauze, pārmeklēt četru kvartālu lielo Latvijas geto teritoriju. R. Lange geto meklēja ieročus un vērtslietas un "atriebās" par apšaudi, nogalinot 80 Latvijas ebreju – 30 policistus un 50 vecāka gadagājuma cilvēkus, kuri bija derīgi tikai vieglākam darbam.[50] Pēc slepkavošanas R. Lange pavēlēja izveidot ebreju grupu, kas aizvāktu un apraktu līķus.

1946. g. Izraels Kaplans, kurš rakstīja ziņojumu par pretošanās kustību un slepkavošanām, lēsa, ka noslepkavoti tikuši 40 policisti un 300 gados vecāki ķīlnieki. Pēc viņa teiktā, minētie 50 cilvēki nav nogalināti geto, bet tikuši aizvesti kaut kur citur. I. Kaplana un citu aculiecinieku ziņojumos atzīmēts, ka ebreju policisti jutuši, kas notiek, uzbrukuši vāciešiem un mēģinājuši turēties izklaidus, bet visi, izņemot divus, tikuši nogalināti.[51]

Pēc notikušā R. Lange geto ieviesa stingru komandantlaiku no plkst. 19 līdz 5.[52] Latvijas geto zaudēja autonomiju, un vēlāk tā policistus un administrāciju pakļāva "rāmāko" reiha ebreju vadītājiem. Šis incidents sabojāja Latvijas un reiha ebreju attiecības, jo pirmie turēja aizdomās otros par pretošanās cīnītāju nodošanu SD, lai gan skaidru pierādījumu par to nebija.[53]

43. att. Rīgas ebreju geto no 1942. g. janvāra līdz 1943. g. novembrim

1943. g. janvāris. SS oberšturmfīreru Kurtu Krauzi pārcēla uz Salaspili, par jauno geto komandantu iecēla SS oberšturmfīreru Eduardu Rošmanu.

1943. g. rudens. Pārcelšanās uz Mežaparku. Pēc Gertrudes Šneideres stāstījuma dzīve geto bijusi skarba, bet salīdzinājumā ar cietiem Austrumeiropas geto relatīvi ērta un droša. Geto sētaspuses pagalmos bijuši pat dārziņi. Līdz 1943. g. geto bija izveidojusies diezgan daudzveidīga sabiedriskā dzīve, tā ietvēra apmācību skolā, muzicēšanu, dziedāšanu, dejošanu, sporta nodarbības, mācīja pat galanti izturēties pret sievietēm. Latvijas un reiha vecie ļaudis naidojās savā starpā, bet par jauniešiem to nevarēja teikt. Līdz 1943. g. sākumam no frontes nāca labas ziņas, un varēja sākt cerēt par izdzīvošanu. Geto nebija tikai nacistiska rakstura institūcija; vēl arvien saglabājās ebreju ģimenes un kopienas pazīmes. Geto ļāva ebrejiem laist pasaulē bērnus (lai gan Rīgas geto jaundzimušos noindēja), un veids, kā darbojās likumi, pilnībā neizslēdza "rasu sajaukšanos" ar neebrejiem. 1943. g. pavasarī Rīgas nomalē – Mežaparkā sākās jaunas darba nometnes celtniecība. Nometne bija domāta 2000 cilvēku izvietošanai, kā arī tā kalpotu kā centrs, kur tiktu reģistrēti visi Latvijas ebreji. Tā būtu arī pagaidu mītne ebrejiem darba starplaikos. Mežaparks kalpoja kā pastāvīga dzīvesvieta dažādām *Kasernierung* apmetnēm, kur

44. att. Bijušā Rīgas ebreju geto ielas skats mūsdienās

ebreji dzīvoja un nakšņoja tuvu pie darbavietas vai satelītnometnes. Līdztekus Rīgas geto arī Daugavpils un Liepājas geto tika slēgts, un lielāko daļu ebreju nosūtīja uz Mežaparku.

Pirmā pārvietošanās notika 1943. g. jūlijā kājām. Sekoja vēl divi pārgājieni, bet pēc tam iemītniekus veda ar mašīnu. Līdz 1943. g. 21. augustam uz Mežaparku bija nosūtīti 7874 geto iemītnieki.

2. novembris. Pārvietošana uz Aušvici. Līdz oktobra beigām lielākā daļa geto iemītnieku bija pārvietota uz Mežaparku; geto palika tikai dažas darba nodaļas, veci cilvēki, bērni un ar viņiem saistītais personāls. 2. novembrī visus vecos cilvēkus, bērnus līdz desmit gadiem, skolotājus, slimos un tos darbiniekus, kas negribēja tikt atdalīti no bērniem, no geto aizveda uz Aušvici. Makss Gimihs vadīja 100 vīru lielo SS sardzes vienību, kas apjoza geto. Par evakuēto skaitu var diskutēt, bet lielākā daļa novērotāju domā, ka tas pārsniedza 2000.

Geto slēgšana. Tā kā 1943. g. novembrī geto gatavoja slēgšanai, kādā no tā ēkām tika ievietota 120 ebreju liela nodaļa no dažādām *Kasernierung* darba apmetnēm. Šīs nodaļas uzdevums bija sakopt teritoriju un savākt vērtīgās mantas sūtīšanai uz Vāciju. Salīdzinājumā ar citiem viņu dzīve tajā laikā bija viegla. Līdz 1944. g. jūlijam geto bija palicis tikai apmēram 60 ebreju, un, kad viņus aizsūtīja uz Mežaparku, geto tika slēgts.

Jau 1942. g. H. Himleram bija radušās pārdomas par einzacgrupu veiktās iznīcināšanas kārtību – ebrejus nogalināja, bet pierādījumi palika. Lai likvidētu pierādījumus, uz 1941.–1942. g. iznīcināšanas vietām tika nosūtītas speciālas nodaļas nolūkā atrakt un sadedzināt līķus. Šīs komandas parādījās daudzviet Latvijā; Rīgas apkaimē tās darbojās Rumbulā un Biķerniekos. Rīgā šo operāciju vadīja SS oberšturmfīrers Haselbahs.[54] Ebrejiem, kurus sadalīja grupās pa desmit, uzdeva līķu nepatīkamo atrakšanu un to sakraušanu kaudzē dedzināšanai. Kad vējš pūta no austrumiem, smaka, kas nāca operācijas rezultātā, izplatījās pa visu Rīgu. Atrakšanas un kremēšanas darbs bija pazīstams ar nosaukumu *Schutzpunkt*. Ebreji no šī uzdevuma baidījās visvairāk, jo domāja, ka ebrejus, kas piedalās šajā pasākumā, ik pa laikam nogalina.[55]

1943. g. ebreji strādāja apmēram 465 vietās.[56] Visvairāk darbaspēka tika izmantots Dundagas nometnē, kur 1944. g. varēja būt nodarbināts līdz 6000 ebrejiem. Citu nometņu vidū var minēt Salaspili, kur 1943. g. beigās bija palikusi tikai kāda saujiņa ebreju, Jumpravmuižu, Strazdu muižu un Spilvi. Starp darba apmetnēm bija Sužu muiža, armijas autoparks (HKP), armijas apģērbu centrs Mīlgrāvī, karaspēka apgādes nometne (TWL), reiha dzelzceļš, vispārīgā elektrības sabiedrība (AEG) un daudzas vietas kūdras purvos.

11.5. tabula. Nodarbināto geto ebreju darba apmetnes, 1943. g. 23. septembris

Nodarbināšanas vieta	Reiha ebreji		Latvijas ebreji		
	Vīrieši	Sievietes	Vīrieši	Sievietes	Kopā
Reihskomisāra darbavietas	0	0	39	35	74
Kūdras rakšana: Smārde	65	62	32	1	160
Sloka	7	141	128	21	297
Valgunde	8	64	119	0	191
Priedaine	27	22	1	0	50
Salaspils	6	54	30	4	94
Misa	57	34	5	5	101
Skrunda	4	20	59	0	83
Olaine	6	57	120	13	196
Plocis	20	60	32	11	123
Kūkas	0	68	0	0	68
Slampe	0	29	0	0	29
Aizpute	90	12	60	0	162
Garoza	2	7	62	4	75
Malka – A.B.A. 701/1	6	0	7	0	13
SS slimnīca Maskavas ielā	1	0	1	0	2
HBD ziemeļi, Kravas pārvadājumu dzelzceļa stacija	90	73	47	7	217
Jumpravmuiža (SD)	50	31	0	0	81
HSSPF – mājsaimniecība	26	14	0	0	40
Mācību štābs – Sužu muiža	14	7	15	1	37
Rāmavas muiža	0	9	0	0	9
Akmeņlauztuves – Böhm	24	5	60	1	90
Cementa fabrika – Spilve	93	17	200	5	315
Salaspils (SD)	1	0	0	0	1
SS slimnīca – Rotenberga	1	11	35	9	56
Transporta uzņēmums HK XXX	0	0	21	0	21
Kara hospitālis 2/608	6	3	0	0	9
Vērmahts – ostas komandantūra	13	2	0	0	15
HKP 641	8	7	237	43	293
SS Arājs (SD)	1	0	0	0	1
Vērmahts – apmešanās vietas					
Pleskavas iela	0	0	4	0	4
Ģertrūdes iela 9	0	0	3	0	3
Eksporta iela 3	0	0	2	0	2
Wallstr. 3	0	0	3	0	3
Eksporta iela 4	0	0	2	0	2
Deutschordensring 6	0	0	8	0	9
Dr. Beversdorfs	0	0	2	0	2
Lenta	151	102	591	66	910
Kopā	**776**	**910**	**1925**	**226**	**3837**

Avots: Bundesarchiv R92/865. (Aritmētiskās kļūdas ir oriģinālajā tabulā.)

Lai gan Mežaparka nometnē pastāvēja ļoti stingra kontrole, citviet bija vieglāk – ebreji drīkstēja atstāt apmetnes un apmeklēt vietējo lauku māju saimniekus. Kopumā ebrejiem labāk patika dzīvot darba apmetnēs, lai gan Dundagas nometne, it sevišķi 1943.–1944. g. ziemā, bija gandrīz vai *Vernichtung durch Arbeit* (iznīcināšana ar darbu) tipa nometne. Viena no visiecienītākajām vietām bija "Lenta" Pārdaugavā. Pēc 11.5. tabulas datiem, 1943. g. 23. septembrī darba apmetnēs strādājuši 3837 ar geto saistīti ebreji. Šīs ziņas ir iegūtas no dokumenta, ko izdevis geto *Lohnbüro* (Darbaspēka nomas birojs), kas bija Rīgas ģenerālkomisāra oficiāla institūcija. Dokumenta pavadvēstulē skaidri norādīts, ka šeit nav iekļauti Mežaparka komandanta SS šturmbanfīrera Zauera pakļautībā esošie ebreji. Tajā pašā laikā geto bija nodarbināts 2371 ebrejs. Cilvēku kopskaits bija vismaz par 2000 lielāks nekā nodarbināto daudzums, jo strādājošo sarakstos nav iekļauti bērni un nestrādājošie vecie cilvēki, kā arī apkalpojošais personāls. Tāpat sarakstā nav uzrādīti tie ebreji, kuri nestrādāja tā sastādīšanas brīdī.[57]

Koncentrācijas nometnes Latvijā

Mežaparka (Kaiserwald) nometne[58]

1943. g. 21. jūnijā H. Himlers izdeva pavēles par visu geto likvidāciju. Rezultātā ebrejus savā pārraudzībā pilnībā pārņēma SD, tas attiecās pat uz norīkojumiem darbā. Līdz jūlija beigām apmēram 5000 Rīgas ebreji bija pārvietoti uz Mežparku. Pēdējā pārvietošana notika 2. novembrī. Mežaparks varēja ietilpināt apmēram 2000 iemītnieku, bet pēc jaunās sistēmas visus ebrejus nebija plānots izvietot nometnē; Mežaparks bija domāts vairāk kā reģistrācijas centrs, kur ieslodzītie pieteicās, un pēc tam viņus nozīmēja uz citām satelītnometnēm vai darbavietu apmetnēm. Bieži ebrejus pārsūtīja no vienas darba apmetnes uz citu, apejot Mežaparku. Dokumenti, kas sniegtu ziņas par ienākošo un izejošo ieslodzīto reģistrāciju un cietumnieku plūsmu uz Rīgu un no tās, atrasti nav. Mežaparks bija iestāde, ko vadīja SD, un visticamāk, ka dokumenti tika iznīcināti 1944. g. septembrī līdz ar nometnes noārdīšanu. Ieejot Mežaparkā, ebreji nonāca SS nometņu arhipelāgā, un tādējādi top sarežģīti izsekot piegāžu gaitai uz Latviju un no tās. Vairāki ebreji no Viļņas un Čehoslovākijas ieradās Mežaparkā 1943. g. beigās. 1944. g. aprīlī tika atvestas vairāk nekā 500 Ungārijas ebreju sievietes, kas, iespējams, bija lielākais ienākošais sūtījums kopš 1942. g. februāra.[59] Centralizētās ebreju nometnes Latvijā kļuva par SD tīkla sastāvdaļu, un cilvēku kustība notika arī starp nometnēm. Mežaparkā reģistrēto ebreju darba apmetnes neaprobežojās tikai ar Latviju. Bez īpaša trokšņa vai ievērības viņus varēja nosūtīt uz Igauniju, Lietuvu vai pat Aušvici. Piemēram, tūkstošiem Rīgas ebreju tika aizsūtīts uz Panevēžas lidlauku Lietuvā, lai Rīgā nekad vairs neatgrieztos.[60]

Mežaparkā dominēja SD noteikumi: izmitināšana notika kailās barakās. Geto ebreji atstāja mājas, lai cik saspiesti tur bija, un dārzus. Kā jau bija paredzēts, pēc H. Lozes

domu apmaiņas ar V. Štālekeru nošķiršana pēc dzimuma nometnē kļuva par likumu. Kad ebreji ieradās no geto, viņus šeit sagaidīja atbaidoša vācu kriminālnoziedznieku nodaļa, kas cēla nometni; par laimi, 1943. g. decembrī kriminālnoziedzniekus aizsūtīja atpakaļ uz Vāciju. Notika arī principiāla darba uzdevumu pārorientācija. SD sāka koncentrēt ebreju darbaspēku uz lieliem projektiem: lidlauku celtniecību Spilvē un Panevēžā un SS jūras nometnes būvi Dundagā. Uz visiem šiem projektiem nosūtīja tūkstošiem ebreju. Šajā kontekstā varam izprast SD 1943. g. jūlija ziņojumu, kurā teikts, ka ebreju darbaspēka piegādes pilnībā pārtrauktas 312 darba devējiem, bez tam 153 darba apmetnēs ebreju strādnieku skaits samazināts par 50–70%. Militārās būves tika skartas mazāk.

Mežaparks[61] bija sistēma, ko vadīja tikai vācieši, un pretēji Salaspilij ne tā iekšējā, ne ārējā apsardzē latviešu nebija.

> Nometne bija ar dzeloņdrātīm apjozts taisnstūris ar trīs vai četriem sargtorņiem. Tieši aiz ieejas vārtiem sākās zona, kas izstiepās visā nometnes platumā [un] kur atradās barakas administrācijai un dažādām darba nodaļām. Šajās barakās, kas bija izvietotas nometnes priekšējā daļā, bija komandanta un sekretāra kantoris, darbaspēka administrācija, SS virtuve un atsevišķi atdalīta ieslodzīto virtuve, apģērbu centrs un zobārstniecības centrs nometnē strādājošiem cietumniekiem. Tur atradās arī nodaļas "Anode" nodarbinātības centrs, kur ieslodzītajiem vajadzēja atdalīt baterijas detaļu atkārtotai izmantošanai. Aiz šīs priekšējās zonas atradās nometnes sievietēm un vīriešiem, kur cietumniekiem vajadzēja uzturēties brīvajā laikā. Sieviešu nometne bija kreisajā pusē, ko varēja redzēt no ieejas, no vīriešu nometnes tieši pa labi tā bija atdalīta ar diviem paralēliem dzeloņdrāšu žogiem, starp kuriem bija 1–3 m plata caurstaigājama josla. Sieviešu nometnē ieslodzītās bija izvietotas trīs līdz četrās barakās, tā saucamajos dzīvokļu blokos. Blakus atejai atradās baraka ar veļas mazgātavu un vietu, kur ieslodzītajām sievietēm mazgāties. Kādu laiku, iespējams, līdz 1944. g. februārim, vienā no šiem trīs vai četriem dzīvokļu blokiem bija atsevišķa istaba ar apmēram astoņām divvietīgām guļvietām, kurā bija ievietotas slimās cietumnieces. No 1944. g. februāra sieviešu nometnē slimo lazarete bija iekārtota atsevišķā mājā. Vīriešu nometnē bija trīs vai četri bloki, ateja, vieta, kur mazgāties, un slimo lazarete. Netālu no lazaretes barakā pie dubultā žoga, kas atdalīja sieviešu un vīriešu nometni, atradās būve, kur līdz promvešanai uzglabāja mirušos cietumniekus. Turpat blakus bija kalēja darbnīca un – vismaz 1944. g. pavasarī un vasarā – cūkkūts. Vīriešu nometnes aizmugures žogā bija mazāki vārti, aiz kuriem – jau ārpus īstās nometnes – bija iekārtota viena vai divas darbavietas nodaļai "Anode".[62]

1944. g. augustā ebreji no satelītnometnēm un Rīgas apkārtnes darba apmetnēm tika atvesti atpakaļ uz Mežaparku, no kurienes lielāko daļu ar kuģiem nosūtīja uz Vāciju,

vienus aizveda tieši no Rīgas, citus – caur Liepāju. Latvijā 1944. g. vēl bija dzīvi vismaz 12 000 Latvijas un reiha ebreji. 1944. g. Latvijā vēl tika atvesti vairāki ebreji no Viļņas, Čehoslovākijas un Vācijas. Jozefam Kacam, kurš pavasari un vasaru bija pavadījis Spilvē, Mežaparks izskatījās pavisam savādāks nekā viņa pirmās ierašanās reizē.

> Ap barakām bija sastādītas puķes, starp māju blokiem auga dārzeņi, un pie ieejas nometnē bija liels tomātu lauks. Tas viss piešķīra nometnei ļoti patīkamu izskatu, bet zinātājs saprata, ka katrs tomātu stāds un katra kāpostgalva ir stādīta ar ebreju asinīm un sviedriem.[63]

Ebreju transporti uz Vāciju devās ceļā 6. augustā un 25. un 29. septembrī. Pēdējie transporti bija oktobra sākumā. Dažus veda uz Štuthofu, citus – uz Hamburgu, vēl citus uz Liepāju, kur daļa ebreju tika turēta līdz 1945. g. sākumam. Ebrejus no Dundagas pārveda uz Liepāju. Sarkanā armija ienāca Rīgā 1944. g. 13. oktobrī. Šodien vietā, kur atradās Mežaparka nometne, ir dzīvojamais komplekss un nav nekādu zīmju, pat ne piemiņas plāksnes, kas Rīgas iedzīvotājiem atgādinātu, ka šeit bijusi nometne.

Salaspils

Salaspils nometnes celšanas iemesli ir neskaidri. No sākuma, 1941. g., pēc dažiem R. Langes izteikumiem, tas bija ātri paveicams projekts reiha ebreju izvietošanai, bet tūlīt pēc pabeigšanas, ap 1942. g. septembri, šo nometni sāka izmantot neebreju – galvenokārt latviešu un slāvu ieslodzīto izvietošanai. 1943. g. martā Salaspilī bija 1990 cietumnieku,[64] bet, pēc dažiem aprēķiniem, te bija iespiesti līdz 6000 iemītniekiem. Celtniecības posmā Salaspils nometne bija piemērs "iznīcināšanai ar darbu", bet neebreju izmitināšanas laikā, lai gan dzīve tur bija smaga un daudzi cilvēki mira vai tika nogalināti, tā kalpoja daļēji kā darba nometne, daļēji kā tranzītnometne tiem cilvēkiem, kas gaidīja uz spriedumu, nopratināšanu vai ievietošanu Rīgas Centrālcietumā. Parasti ceļā uz Vāciju Salaspilī ievietoja arī ļaudis no Baltkrievijas. Nometnes pastāvēšanas pēdējā gadā lielākā daļa ieslodzīto bija latviešu pretošanās kustības dalībnieki, tie, kas izvairījās no iesaukšanas armijā, un no leģiona dezertējušie.

Nometni cēla galvenokārt reiha ebreji. Kad Salaspilī ieradās pirmie ebreji, neviena baraka vēl nebija pabeigta, bija tikai nelīdzens ceļš un meža izcirtums. Pabeigtā veidā nometne sastāvēja no apmēram 44 celtnēm, kuru vidū bija daudzas palīgēkas un darbnīcas. Dzīvojamo baraku vidējais lielums bija 10 x 20 m, ar četrās vai piecās rindās iekārtotām guļvietām. Jozefs Kacs, kas ieradās Salaspilī viens no pirmajiem, nometni apraksta šādi:

> Esam priecīgi, ierodoties jaunajā nometnē Salaspilī. Tā atrodas priežu meža vidū, tālu no citu cilvēku acīm. Mēs, jaunatnācēji, ieraugām puspabeigtas barakas, kas ir bez jumta un logiem. Blakus atrodas no dažām koka līstēm steigā saslieta būda. Caur papes jumtu redzama ārā izbāzta caurule, un ož pēc kāpostiem. Tā ir nometnes virtuve.. Apkārt neredz neko citu kā sniegu, kokus un debesis. Parādījās

> ebreju nometnes vecākais kopā ar SS komandantu Nikeli. Mūsu vārdi tiek pierakstīti. Pēc divu stundu stāvēšanas aukstumā mums liek atstāt ierindu.. Tajā pašā dienā tumsā jumtu steigā pabeidz un logus aizsit ar dēļiem. Kad barakām jau bija uzceltas sienas, vidū esošā krāsns deva nedaudz siltuma, bet trūka pārtikas. [65]

Pirmajā dienā J. Kaca grupa saņēma ūdeņainu kāpostu zupu, bet pēc tam trīs dienas nekā ēdama nebija vispār, tikai ūdenim līdzīga kafija. 25. decembra vakarā viņi saņēma trīs cukurgraudus. Nometne bija celta no steigā darinātiem kokmateriāliem; kokus vajadzēja cirst mežā, kas atradās Daugavas otrā krastā, pludināt pāri upei, vest uz gateri un dēļus atpakaļ uz nometni. Pēc nometnes pabeigšanas tajā ievietoja neebreju ieslodzītos. Pēdējie ebreji, izņemot divus zobārstus, devās prom uz geto 1943. g. janvāra sākumā.[66]

Salaspili cēla pēc vācu koncentrācijas nometņu parastā parauga – apkārt bija dubults dzeloņdrāšu žogs un teritorija sadalīta vairākos apakšnodalījumos. Naktī žogu apgaismoja starmeši. Kāds latvietis, kas dzīvoja tikai 1 km no nometnes, atstājis tās aprakstu:

> Pati nometne bija sadalīta vairākās daļās vai riņķos. Ārējā riņķī atradās apsardze un administratīvās barakas. Nākamajā bija izvietoti ar administratīviem sodiem sodītie: darba pienākumu nepildītāji un visi tie, kas bija sodīti uz kādu ierobežotu laiku. Nākamajā riņķī bija izvietoti zagļi un slepkavas, tie, kas bija ieslodzīti uz ilgāku laika periodu. Pašā nometnes centrā zem stingras apsardzes atradās politiskie ieslodzītie, un šī daļa bija sadalīta vēl vairākos sektoros. Kopumā šeit bija cilvēki no dažādām valstīm, kā, piemēram, no Rumānijas, Ungārijas, Polijas utt. Nometnē bija vīrieši un sievietes. Nometni apsargāja speciālas SD vienības un izmeklēti SS cilvēki.[67]

Tālāk latvietis stāsta par spīdzināšanām un slepkavošanām, kas notikušas nometnē un netālu no tās. Viņš raksta, ka, pēc viņa domām, Salaspilī noslepkavots apmēram 7000 dažādu tautību cilvēku un ka slepkavošanu viņš varējis paredzēt pēc malkas kravām, ko veda uz nometni. Bieži naktī viņš dzirdējis šāvienus un pēc tam redzējis, kā apkārtni izgaismo ugunskuri. Viņa māju apmēklējuši SD cilvēki un prasījuši alu, un, ja prasīto nav dabūjuši, izcaurumojuši griestus ar ložu šāvieniem. Tā kā dzīve šeit bija kļuvusi neciešama, ģimene 1944. g. pārcēlās uz Rīgu.

Jumpravmuiža (Jungfernhof)

Jumpravmuiža bija liela, novārtā pamesta barona muiža pie Daugavas netālu no Šķirotavas dzelzceļa stacijas. Tur bija vairāki lieli šķūņi, zirgu staļļi un palīgēkas. 1940.–1941. g. padomju okupācijas laikā šajā vietā bija plānots celt lidlauku. Vācu okupācijas laikā SD ieteica šo muižu atkal pievērst lauksaimniecībai, izmantojot ebreju darbaspēku. Tā būtu kā vācu kolonistu kodols, Jaunās Eiropas piemērs. Vieta nebija piemērota cilvēku

tūkstošu izvietošanai – vismaz ne ziemas vidū temperatūrā zem nulles. Tika sameistarotas guļvietas, ko ievietoja šķūņos un būdās. Ebrejus nodarbināja visdažādākos darbos – muižas iekārtošanā, akmeņlauztuvēs pie Daugavas un amatnieku darbnīcās, kas atradās muižas apkaimē. Nometnes komandants bija Rūdolfs Zeks, kurš civilajā dzīvē nodarbojās ar lauksaimniecību. Sākumā ebrejus nometnes iekšpusē un ārpusē apsargāja latviešu SD nodaļa; 1942. g. janvārī iekšējās policijas pienākumus pārņēma ebreju policijas spēki, kurus vadīja Jups Levijs. Šeit bija arī Ebreju padome (vadīja Klēmans, kuru noslepkavoja 1942. g. 26. martā) un slimnīca bez zālēm, bet ar 10 ebreju ārstiem un apkalpojošo personālu.[68] Vispilnīgāko informāciju par apstākļiem Jumpravmuižā atstājis Lībekas ebrejs Jozefs Kacs.

> Mēs iebraucam pa vārtiem, ko apsargā latviešu SS, teritorijā, kas kādreiz bijis muižas īpašums. Vairāki lieli šķūņi, dažas palīgēkas un atstatu no citām liela māja – tas ir viss, kas sagaida cilvēku tūkstošus Jungfernhofas nometnē.. Visi skraida apkārt apjukumā. Sakši, bavārieši un Vīnes meitenes pastaigājas pa dubļainajiem ceļiem tā, it kā atrastos Prāterā.. Te ir ebreji ar garām, plīvojošām bārdām, iespējams, kaut kur no Austrumiem, un jaunas ebrejus sievietes, kas tur pie rokas bērnus, lai satraukumā nepazaudētu. Citas stumj savus mazuļus ratiņos. Tas viss kopā izskatās kā iztraucēts skudru pūznis.. Jūs atkrītat, kur vien var atrast vietu. Es ieeju vīriešu barakā, milzīgā šķūnī, kas ir pilns ar tūkstošiem ļaužu, dūmojošām plītīm apkārt sastājušies cilvēki. Vienā šķūņa daļā tiek skaitītas lūgšanas. Kaut kur uz dēļu paaugstinājuma kāds ģitāras pavadījumā dzied vīniešu dziesmas.. Pie plīts divi vīrieši cīnās par savu kārtu sasildīt kafiju.. Kamēr tas viss notiek, ir kļuvis ļoti auksts. No atklātā lauka iekšā pūš ledains vējš. Šķūnī var redzēt elpu. Kādā guļvietā guļošs vīrietis lūdz kafiju: "Lūdzu, lūdzu, iedodiet man iedzert kaut ko karstu. Es salstu." Ārpusē sāk snigt. Pa šķūņa spraugām vējš pūš iekšā sniegu.. Mums atļauts iziet ārā tikai grupās pa desmit. Visu laiku pie durvīm ir cilvēki, kas sauc: "Kas grib iet ārā? Kas grib iet ārā?" Kad sapulcējies desmit cilvēku, sargs pavada viņus uz ateju, kas atrodas kādus 100 m tālāk. Ja vajadzība ir steidzama, daudzi to nokārto turpat pie durvīm.[69]

Par Jumpravmuižu rakstījusi arī Trudija Ullmane Šlosa.

> Vīriešus un sievietes nošķīra un ievietoja kūtī, kur kādreiz bija turēti liellopi un zirgi. Jaunas sievietes, kā mani pašu un manu māsīcu, izvietoja kūtsaugšā, kur agrāk bija glabāts siens. Mūsu SS vīri, kā vācieši, tā latvieši, izmantoja lielu lauku māju, kas atradās ne pārāk tālu no kūts un šķūņiem.. Telpā, kurā varēja ietilpt 400 cilvēku, bija ievietoti 4000 ebreji. Tika atvērtas vairākas virtuves .. patiesībā tie bija lieli katli ar jumtu pāri pavāru galvai.. Mirušos aprakt nebija iespējams, jo zeme bija sasalusi, un SS vēl negribēja to spridzināt.. Kamēr vairāk nekā 300 no mums strādāja uz lauka, citi darbojās apkalpojošā jomā, kā, piemēram, virtuvē – tagad jau īstā.. Kareivji ārpusē mums teica, ka izskatāmies

veselīgāki nekā geto iemītnieki; acīmredzot lauka darbs mums nākot par labu. Mums bija ne tikai paraugferma, bet iepriekš sagruvušie šķūņi un būdas bija uzturētas tīras.[70]

Upuru skaits 1941.–1942. g. ziemā bija ļoti liels. Dienā nomira vidēji trīs cilvēki. Aprēķināts, ka 1942. g. martā Daugavgrīvas akcijas laikā Biķernieku mežā tika noslepkavots 2000 cilvēku. 1943. g. dzīvi bija palikuši tikai apmēram 450 ieslodzītie.[71]

Strazdu muiža

Līdzīgi kā Jumpravmuiža, Strazdu muiža bija vecs baronu īpašums. Papildu lauksaimniecības ēkām ebreji bija izvietoti arī netālu esošā vecā tekstilfabrikā. Maksimālā piepildījuma periodā tur bija apmēram 2000 iemītnieku. Pēc vispārējiem ziņojumiem dzīve Strazdu muižā bija labāka nekā vairākumā citu nometņu. Tomēr beigu posmā šim apstāklim nebija nozīmes. Saskaņā ar kādu liecību pirms nometnes slēgšanas 1300 no tās 1800 ieslodzītajiem tika nogalināti (sk. apakšnodaļu "Slepkavošanas 1944. g.").

Dundaga

Dundaga Kurzemes ziemeļu daļā 1943. g. vidū kļuva par galveno ebreju nodarbināšanas vietu. SS nolēma izveidot Dundagas Jūras nometni *(Seelager Dondogen)*. Šim nolūkam vācieši pavēlēja latviešu lauksaimniekiem atbrīvot trīs pagastus – Dundagu, Ārlavu un Lubezeri. Pēc M. Vestermaņa datiem, 1943. g. vasarā uz Dundagu I pārveda apmēram 5000 ebreju no Rīgas. 1943. g. novembrī Lubezeres pagastā izveidoja otru nometni – Dundagu II, kurā sākumā bija 155, 1944. g. februārī – 450 un 1944. g. jūnijā – 1000 iemītnieku. Ja M. Vestermaņa ziņas ir pareizas, šajās divās Dundagas nometnēs bija apmēram 6000 ieslodzīto. Viņa versiju pamato Abrahams Špungins, kurš par nometni devis sīkāku papildu informāciju. Pēc A. Špungina ziņām, 1944. g. maijā ticis pievienots vēl trešais komplekss, kurā izvietotas 5000 Ungārijas ebreju sievietes no Aušvices.[73]

Dundagas projekta nolūks bija izveidot ģermanizēšanas koloniju Latvijā, uz kuru bija paredzēts vest kolonistus no ģermāņu valstīm. Kara laikā šeit tika izvietotas dažādas vācu SS vienības. 1944. g. jūlija beigās pēc sekmīgās Šauļu–Jelgavas operācijas no šī projekta atteicās. Ebrejus pārveda uz Liepāju tālākai transportēšanai uz Štuthofu un citām vietām Vācijā. Šī projekta izjukšana deva iespēju apmēram 300 ebrejiem, ieskaitot M. Vestermani, izbēgt un Kurzemes mežos pievienoties partizāniem.[74] Dzīve Dundagas finiera teltīs 1943.–1944. g. ziemā bija ārkārtīgi smaga. Mirstības līmenis bija ļoti augsts (pēc Buncla liecības, 10–20 cilvēku dienā), bet nav īsti parezi saukt to par iznīcināšanas nometni, kā to dara Josifs Bermans un Abrahams Špungins.[75] Tā vairāk līdzinājās "iznīcināšanas ar darbu" nometnei.

Pārējās nometnes vai darba apmetnes, kur dzīvoja un strādāja ebreji, bija Balasta dambja cementa fabrika, Mīlgrāvis, Spilve, Sužu muiža un daudzi militāra rakstura

objekti un kūdras purvi. Sužu muiža bija vecs muižas īpašums, ko bija pārņēmusi SD. Tā bija daļēji SD atpūtas teritorija, daļēji apmācību vieta. Šeit tika turēti suņi un zirgi.[76]

Slepkavošanas 1944. g.

Ir atrodami daudzi holokaustā dzīvi palikušo ziņojumi par to, ka noslepkavots ticis simtiem, pat tūkstošiem koncentrācijas nometņu ieslodzīto, it sevišķi 1944. g. augustā un septembrī tieši pirms atlikušo deportēšanas uz Vāciju. Memuāros un liecībās bieži minētas divas grupas, kuras cietušas īpaši: Strazdu muižā izvietotie ebreji un liels skaits Ungārijas ebreju sieviešu. Džeks Efrats liecinājis, ka 1944. g. augustā Strazdu muižā "noslepkavoti tikuši visi vīrieši un sievietes, kas vecākas par 30 un jaunākas par 17 gadiem: no 1800 dzīvi palikuši tikai 500 cilvēki. Nevienā citā Rīgas nometnē līdzīga asinspirts nav bijusi."[77] Jozefs Kacs, kura rakstītajam kopumā var ticēt, liecina, ka 1944. g. aprīlī likvidētas 2000 jaunas Ungārijas ebreju sievietes: "..viņas dzen uz mašīnām, un pēc maza brīža šīs meitenes vairs nav starp dzīvajiem. Tas atkārtojas vairākas naktis pēc kārtas. Visas no Ungārijas atvestās sievietes tiek likvidētas. Acīmredzot viņas nebija derīgas darbam lidlaukā."[78] Rakstot par Dundagas nometni, Abrahams Špungins sprieda, ka no šeit atvestajām 5000 Ungārijas sievietēm tikai kādas 3000 tika nosūtītas uz Vāciju.[79] Reska Veisa, kas bija viena no Ungārijas sievietēm, stāsta citādi. Viņa neko nemin par savu tautiešu pazušanu Spilvē, bet stāsta par to, ka viņa un daudzas citas sievietes no Ungārijas 1944. g. jūnijā aizvestas uz Daugavpili, tad uz Panevēžas un Šauļu nometnēm Lietuvā, no turienes uz Štuthofu un beigās tikušas brīvībā. R. Veisa tomēr stāsta par liela apjoma slepkavošanu Daugavpilī, līdzīgu tām, kas notika 1941. gadā. Viņa pati bijusi nošaujamo vidū, tikusi aprakta dzīva, bet spējusi izrāpties no bedres un izdzīvot.[80]

Problemātiski ir daži apgalvojumi par 1944. g. slepkavošanām. Ja šīs plaša apjoma iznīcināšanas patiešām notika, tās būtu jākvalificē kā lielākās operācijas vai masu slepkavības un vajadzētu būt pietiekamam daudzumam pierādījumu kā no vāciešu, tā latviešu puses. Slepkavošana galu galā notika vietā, kur dzīvoja neebreji, un tā notika tikai apmēram divus mēnešus pirms tam, kad teritoriju atkārtoti okupēja padomju vara. Upuru kapu izmēriem vajadzētu būt vismaz tādiem kā Biķerniekos. Šķiet, maz iespējams, ka šīs vietas varēja palikt apslēptas pēckara padomju izmeklētāju acīm. Sarkanā armija Rīgas apkārtni savā kontrolē pārņēma 1944. g. oktobrī (Daugavpili daudz agrāk), un šo upuru apbedījumiem vajadzēja būt visai svaigiem. Padomju Ārkārtas komisija bija cieši apņēmusies atklāt nacistu noziegumus; tika mērīti kapi un aprēķināts upuru skaits. Ja bija iespējams, komisija bieži sniedza pārspīlētu informāciju par noziegumiem, un nekādā ziņā to nevar vainot par upuru kapavietu slēpšanu. Bez tam 1944. g. slepkavības nav minētas ne pēckara tiesas procesos Vācijā, ne nacistu un viņu līdzskrējēju nopratināšanas materiālos.[81]

Līdz 1943. g. nacisti 1941. g. upurus izraka un dedzināja. Tāpēc nav ticams, ka viņi būtu radījuši saviem noziegumiem jaunus pierādījumus. 1944. g. vidū *Schutzpunkt*

operācijas vēl arvien turpinājās, bet augustā tās sāka aprimt, jo vācieši, ieskaitot SD, gatavojās bēgšanai. Pēc 1944. g. jūlija beigām, kad Sarkanā armija izlauzās līdz Jelgavai, vācieši Rīgā bija panikā. Sarkanā armija draudēja ielenkt un sagūstīt vācu spēkus Igaunijā, Vidzemē un Rīgā. Ja tajā laikā būtu notikušas masu slepkavības, šī spiediena ietekmē tās būtu veiktas lielā steigā; nešķiet ticami, ka SD varēja noorganizēt tādas lielas operācijas, par kādām stāstīts iepriekš. Viens loģisks pamatojums, kāpēc ebreji tika izsūtīti uz Vāciju, bija tāds, ka vācieši negribēja atstāt Baltijā svaigus pierādījumus par masu slepkavībām. Līķus, protams, varēja iznīcināt sadedzinot, bet tas būtu bijis jādara atklātās bedrēs, jo Latvijā kremēšanas iekārtu nebija.[82]

Ja vien R. Veisa nejauc vietu nosaukumus, viņas stātījums ir apšaubāms pamatojuma trūkuma dēļ. Viņa raksta, ka no Spilves tikusi aizvesta uz Dunebergu (vajadzētu būt domātai *Dünaburg* jeb Daugavpilij) un ievietota sabombardētā fabrikā, kur "tūkstošiem nelaimīgu ebreju, ieslodzītiem no Baltijas valstīm", pievienojās grupa no Ungārijas. Viņas ziņojuma patiesīgumu var apšaubīt, jo 1943. g. novembrī Daugavpils ebreji jau bija aizsūtīti uz Mežaparku. Izņemot dažus ārstus, 1944. g. Daugavpilī ebreju vairāk nebija. 1944. g. jūnijā karadarbības zona jau bija pienākusi tuvu pie Daugavpils. Tajā laikā ebrejus veda pretējā virzienā, prom no krieviem, kas jau tuvojās. R. Veisa stāsta, ka pēc tam, kad izrāpusies no bedres, viņa ar savu draudzeni pievienojusies vēl dzīvajiem ebrejiem fabrikā, kurus aizsūtīja uz Panevēžu, pēc tam – uz Šauļiem. Arī tas nešķiet ticami, jo jūnijā Panevēžas lidlauka projekts tika apturēts. Ir iespējams, ka no Spilves lidlauka R. Veisu pirms nosūtīšanas uz Štuthofu varēja aizsūtīt uz Panevēžas, bet pēc tam uz Šauļu geto. Šādu faktu apstiprina S. Aivens.

Stāsts par Latvijas un reiha ebrejiem nebeidzas ar viņu izsūtīšanu uz Vāciju. Vēl vajadzēja pārdzīvot vienu skarbu ziemu. Tajā laikā piedzīvotais daļēji atainots memuāros un liecībās. Lielu daļu ebreju no Mežaparka ar kuģi nosūtīja uz Dancigu, un daudzu šo cilvēku dzīve beidzās Štuthofā, koncentrācijas nometnē pie Dancigas. Bet ceļš veda ne tikai uz Štuthofu; daudzās liecībās stāstīts par Rīgas ebrejiem, kas tikuši aizvesti uz Liepāju vai Ventspili. Piemēram, S. Aivens devies no Daugavpils uz Šauļiem un tad ar vilcienu uz Štuthofu, līdz beidzot nokļuvis Dahavā. S. Aivens stāsta, ka 1943. g. jūlijā saticis tūkstošiem ebreju no Latvijas, kas strādājuši Panevēžas lidlaukā. Nebija tikai viens ceļš, kā atstāt Latviju, lai dotos uz Vāciju, un Vācijā bija daudzas nometnes, uz kurām sūtīja ebrejus. Ebreju pārvietošana uz Vāciju sākās 1944. g. jūlijā pēc krievu pārrāvuma Lietuvā un Latvijā. Piemēram, Panevēžas ebrejus, kurus visātrāk skāra Sarkanās armijas pārrāvums, aizveda uz Štuthofu 1944. g. jūlijā.

Gertrude Šneidere apgalvo, ka Vācijas nometnēs izdzīvojuši tikai 800 reiha ebreji, lai gan viņa neatklāj, no kurienes šie dati nāk. Tomēr daudziem no dzīvi palikušajiem reiha ebrejiem pretēji tiem, kas nāca no Latvijas, bija dzimtā pilsēta vai pat mājas, kur viņi teorētiski varēja atgriezties; tie, kas nedevās uz mājām, tika izkaisīti pa visu pasauli. Daudzi no viņiem, it īpaši tie, kas izglābās Bernadotes operācijā, apmetās Zviedrijā.

Tomēr G. Šneiderei ir taisnība, ka bieži dzīve Vācijas nometnēs bija daudz skarbāka nekā daudzās vietās Latvijā. Īpaši smags bija to liktenis, ko skāra nāves gājiens no Štuthofas. Viņi mira no bada 1945. g. janvāra un februāra sniegputenī. Novārgušajiem, slikti barotajiem cilvēkiem lika atstāt barakas un iet Vācijas virzienā. Izdzīvojušo skaits tiešām varēja būt tikai kādi 10%, kā to saka G. Šneidere, bet no Latvijas pārvesto un šī nāves gājiena dalībnieku skaits vēl jānoskaidro.

Atsauces un skaidrojumi

1 Leibrants no Rozenberga ministrijas lūdza H. Lozi izskaidrot aizliegumu turpināt ebreju iznīcināšanu Liepājā, sk.: Nurnberg: International Military Tribunal – Trial of the Major War Criminals, documents USA 826, USA 822.

2 Tik daudz H. Loze atzīst kādā pēckara liecībā, sk.: Landgericht Hamburg: In der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a., 16 April 1950.

3 Ārvalstu ebreju problēma H. Lozem šķita apgrūtinoša, un 1941. g. 6. augustā viņš nosūtīja reihsministram speciālu vēstuli, lai šo jautājumu noskaidrotu. Viņš juta, ka vadlīnijās dotais risinājums varētu būt tikai pagaidu variants. No vienas puses, viņš saprata, ka ebrejus laist ārā nevar, jo viņi varētu izplatīt naidīgu propagandu, bet, no otras puses, viņus tur nevar paturēt arī pavisam, sk.: YIVO Archives, OCC E3-17.

4 Šajā punktā bija arī šādi noteikumi:

- lauku apvidi no žīdiem jāattīra;
- no tirdzniecības žīdi jāaizvāc, pirmām kārtām tas attiecas uz tirdzniecību ar lauksaimniecības produktiem un citām pārtikas precēm;
- žīdiem nedrīkst būt pieejamas vietas, kam ir saimnieciska, militāra vai simboliska nozīme, un viņi nedrīkst atrasties kūrortos un atpūtas zonās.

5 LVVA, P-1026. f., 1. apr., 3. l., 303. lp.

6 Myllyniemi S., *Die Neuordnung der Baltischen Lander, 1941–1944*, S. 78. H. Lozes skaidrojums par Ostlandes izveidošanu atrodams viņa liecībā, sk.: Landgericht Hamburg: In der Voruntersuchung gegen Hoffmann u.a., 19 April 1950; arī Arāja prāvas materiālos, 2240.–2253. lpp.

7 *Ereignismeldungen*, N 94, 25 September 1941.

8 YIVO Archives, OCC E 3-20; sk. arī ģenerālkomisāra O. H. Drekslera parakstīto dokumentu, OCC E 3-21.

9 Laikrakstā *Tēvija* 1941. g. 23. augustā bija ievietots plašs raksts par plāniem sakarā ar geto izveidošanu. Sk. arī Irinas Saburovas ziņojumu 1954. g. oktobra liecībā "Bericht über Rigaer Ghetto", Yad Vashem Archives, 02.371.

10 M. Vestermaņa darbā *Fragments of the Jewish History of Riga* nav ziņu par ebreju koncentrāciju geto teritorijā.

11 Pēc 1941. g. 5. oktobrī avīzē *Tēvija* ievietotās informācijas no geto teritorijas bija jāpārvieto 11 000 neebreju.

12 *Tēvija*, 1941. g. 23. aug.

13 YIVO Archives, Occ E3-27.

14 20. novembrī ebreju skaits Latvijā bija šāds: Rīgā – 29 602 (tikpat, cik 20. oktobrī); Liepājā – 3890 (to skaits no 5500 samazinājies par 1610); Daugavpilī – 935 (kritums par 1250).

15 Silberman D., "Jan Lipke: An Unusual Man", in *Muted Voices*, p. 87.

[16] Informācija ņemta galvenokārt no O. H. Drekslera ikmēneša ziņojuma 1941. g. 20. novembrī, sk.: LVVA, P-69. f., 1.a apr., 19. l., 37. lp. un sek.

[17] *Tēvija*, 1941. g. 24. okt.

[18] Turpat.

[19] Stahlecker's Consolidated Reports, 15 October 1941, p. 27.

[20] Pilnīgs atstāsts par ebreju likteni atrodams kāda bēgļa ziņojumā. Šim cilvēkam 1942. g. augustā izdevās caur Vāciju aizbēgt uz Šveici, sk.: "Bericht über Lettland", Yad Vashem Archives, 02/903.

[21] Džeka Efrata vēstule no Dienvidāfrikas, 1992. g. 9. janvāris.

[22] *Tēvija*, 1941. g. 14. okt.

[23] Reichskommissar für das Ostland, National Archives film series T-459, Film 2, p. 111. Šajā filmā sagrupētas kopumā pieprasītās mantas.

[24] LVVA, P-69. f., 1.a apr., 19. l., 30. lp.

[25] Vesterman M., *Fragments of the Jewish History of Riga*, p. 26. Sk. arī: *Tēvija*, 1941. g. 23. aug., 5. okt. Pēc *Tēvijā* sniegtās informācijas geto dzīvoja tikai 2000 ebreju.

[26] Ikmēneša ziņojums par geto ebreju darba nometņu izveidošanu, darba uzdevumiem un apiešanos ar ebrejiem 1941. g. 20. novembrī, sk.: LVVA, P-69. f., 1.a apr., 19. l., 37.–43. lp.

[27] Pancis L., "Deportation to the East", in *Muted Voices*, p. 41–54.

[28] Reichskommissar für das Ostland, National Archives film series T-459, Film 21, p. 127, 128.

[29] 1941. g. 4. decembrī Leibrants rakstīja H. Lozem, ka plānotā ebreju nometnes celtniecība no Rīgas pārcelta uz Pleskavu, sk.: YIVO Archives, Occ E3-40.

[30] Jaunais geto izkārtojums ieskicēts 1942. g. janvāra memorandā bez datuma un paraksta, sk.: LVVA, P-69. f., 1.a apr., 17. l., 488.–490. lp. 1942. g. vidū sakari starp pilsētas pārvaldes amatpersonām un SD bija sākuši nedaudz uzlaboties. Tas izklāstīts 1942. g. 27. augusta Ostlandes reihskomisāra memorandā, sk.: P-69. f., 1.a apr., 19. l., 64. lp.

[31] Reichskommissar für das Ostland, National Archives film series T-459, Film 21, p. 147. Strīda tālāko gaitu sk. tās pašas filmas 141.–149. lp.

[32] Pētījumu par reiha ebrejiem Latvijā veikusi G. Šneidere savā disertācijā *The Riga Ghetto* un grāmatā *Journey into Terror*. Par Berlīnē izplānoto Eiropas ebreju transportēšanu uz austrumiem sk.: Hilberg R., *The Destruction of European Jews*, vol. 2; Safrian H., *Eichmann und seine Gehilfen*, S. 134–168.

[33] YIVO Archives, Occ E3-30.

[34] Plāns sūtīt reiha ebrejus uz austrumiem H. Himlera resorā parādījās jau 1941. g. septembrī, sk.: Hilberg R., *The Destruction of European Jews*, vol. 2, p. 402.

[35] Dokumenta tulkojumu ar nelielām izmaiņām sk.: Schneider G., *The Riga Ghetto*, p. 223, 224. Dokuments atrodas YIVO arhīvā (Occ E3-31).

[36] YIVO Archives, Occ E3-32.

[37] Schneider G., *The Riga Ghetto*, p. 39, 40. G. Šneiderei, bez šaubām, ir taisnība, ka šo naidu izmantoja nacistu vadība, tāpat viņai ir taisnība, ka gadu gaitā šis ienaids ir krietni mazinājies.

[38] Informācija par izvietošanas problēmu Rīgā un saikni ar F. Jekelnu 9. novembra telegrammā, kurā paziņots par ebreju transporta ierašanos Rīgā, arī nāk no R. Langes. Apakšā ar R. Langes roku 16. novembrī pierakstītā piezīmē teikts: "Sazinieties ar obergrupenfīreru Jekelnu. Tranzīta nometnes, ja iespējams, pārvietojamas tālāk uz austrumiem." Sk.: Schneider G., *The Rīga Ghetto*, p. 219, 220.

[39] Schneider G., *Journey into Terror*, p. 45.

[40] Vāju atsauci uz šādu iespēju sk.: turpat, 21. lpp.

[41] Turpat, 180. lpp.

[42] Par transportu ierašanos Rīgā sk.: Landgericht Hamburg: indicment of Gerhard Kurt Maywald, 1977, p. 105. Grūtības ceļā, pārbraucot uz Rīgu, aprakstījis kapteinis Šliters, kurš pavadīja 11. decembra transportu, savā dienasgrāmatā, sk.: Trial of Eichmann Records, no. 139; šo materiālu ir citējusi arī G. Šneidere savā grāmatā *Journey into Terror*.

[43] Arājs Trial Records, p. 715.

[44] Sīkāk par reiha ebreju Latvijā vēsturi sk.: Schneider G., *Journey into Terror*; Schneider G., *The Riga Ghetto*.

[45] Par Latvijas ebreju policijas iznīcināšanu sk.: Kaplan I., "Weapons in the Rīga Ghetto", in *Muted Voices*, p. 25–39.

[46] Eduards Maršavs aprakstījis vienu operāciju 1942. g. sākumā, kuras laikā, pēc viņa domām, nogalināts vairāk nekā 1000 cilvēku, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Eduards Maršavs, 16 July 1976, p. 4916.

[47] Zilā autobusa šoferis J. Franks-Pranks, kurš bija vedis Reimersa ielas vācu SD kontingentu uz Biķerniekiem, atcerējās, ka kāda no vācu amatpersonām, redzot reiha ebreju ierašanos, smiedamies teikusi: "Pie mums ciemos brauc Vīnes ebreji" (Arājs Trial Records: deposition of Franks-Pranks, 5 April 1976, p. 4742).

[48] Pilnīgāko aprakstu par Daugavgrīvas operāciju sk.: Landgericht Hamburg: Anklageschrift des Gerhard Kurt Maywald, 1976, S. 109 ff.

[49] Visaptverošāko aprakstu par pretošanos un ieročiem Latvijas geto sk.: Kaplan I., "Weapons in the Rīga Ghetto", in *Muted Voices*, p. 25–39. Dažos sīkumos I. Kaplana ziņojums atšķiras no tā, kas teikts R. Langes 1942. g. 30. oktobra pavēlē. 1942. g. 11. decembra SD ziņojumā no okupētajiem austrumu apgabaliem (nr. 33) pieminēta bēgšana no geto. Šajā ziņojumā teikts, ka bēgšanu organizējis viens no izbēgušajiem Pismanovs, saukts Borka, vēl tajā teikts, ka "furgons" ticis apturēts uz Rīgas–Madonas šosejas, kur izcēlusies pusotras stundas ilga cīņa; septiņi ebreji tikuši nošauti, divi arestēti. Atrasti šādi ieroči: viena 8 mm pistole, nagani un viens krievu automāts ar divām magazīnām.

[50] R. Lange pavēlēja nodaļai ņemt līdzi šādu bruņojumu: pistoli SS vadītājam; tērauda ķiveres, šautenes, pistoles un kabatas baterijas nodaļu vadītājiem un karavīriem; šāvēju nodaļām: automātus un pistoles. Akciju bija pavēlēts sākt plkst. 5.30 un pabeigt plkst 9. R. Lange nodaļu brīdināja, ka geto ir ieroči un ka iespējama pretošanās. Viņš pavēlēja 80 iznīcināšanai paredzētos ebrejus sadalīt grupās pa astoņiem.

[51] Šī epizode atstāstīta daudzās atmiņās par geto, sk. arī: Schneider G., *Journey into Terror*, p. 95–101.

[52] R. Langes 1942. g. 31. oktobra pavēli sk.: LVVA, P-1026. f., 1. apr., 4. l., 20. lp.

[53] Šī apsūdzība nodevībā atspoguļota I. Kaplana un G. Šneideres ziņojumos. 1943. g., laikā, kad notika pārcelšanās uz Mežaparka nometni, mīklainos apstākļos miris tika atrasts kādreizējā Latvijas geto vecākais Makss Vands un reiha ebreju policistu vadītājs Rūdolfs Hārs. I. Kaplans domāja, ka slepkavības bijušas saistītas ar 1942. g. 31. oktobra notikumiem.

[54] Arājs Trial Records; deposition of Franz Leopold Schlesinger, p. 1404.

[55] Par operāciju vēsturi sk.: Yahil L., *The Holocaust*, p. 449, 450.

[56] YIVO Archives, Occ E 3b-29.

[57] Piemēram, septembrī no darba kūdras purvos atbrīvoja apmēram 798 ebrejus, sk.: Reichskommissar für das Ostland, National Archives film series T-459, Film 19, p. 521.

[58] Galvenos faktus par Mežaparka nometni sk.: Landgericht Dusseldorf: Urteil gegen Heinz Gunther Wisener, 1985.

[59] Ungārijas sievietes nosūtīja uz dažādām vietām Latvijā. Skaitlis 500 attiecas tikai uz tām sievietēm, kuras aizsūtīja uz Mežaparku. Vēl vairāk Ungārijas sieviešu nosūtīja uz Spilvi un Dundagu, kopā, iespējams, 2000 cilvēku.

[60] Iwenss S., *How Dark the Heavens*, p. 238.

[61] Mežaparka komandants bija SS šturmbanfīrers Zauers. Nometnes pārējās amatpersonas bija Kaufelds, Briners un Hiršs, sk.: Landgericht Dusseldorf: Urteil gegen Hanz Gunter Wisener, 1985.

[62] Landgericht Dusseldorf: Urteil gegen Hanz Gunter Wisener, 1985, S. 26–29.

[63] Katz J., *One Who Came Back*, p. 180.

[64] Ziņojumu par noskaņojumu un stāvokli no 1943. g. 1. marta līdz 31. martam sk.: LVVA, P-082. f., 1. apr., 39. l., 96. lp.

[65] Katz J., *One Who Came Back*, p. 30 ff.

[66] Landgericht Hamburg: Anklageschrift des Gerhard Kurt Maywald, 1977, S. 115 ff. Salaspils nometnes attīstības gaitu apstiprinājis Arāja komandas loceklis Jānis Rūdolfs Riekstiņš, kurš 1942. g. maijā un oktobra beigās apsargāja Salaspils nometni. Viņa dienesta pirmā perioda laikā tur bija viena politieslodzīto baraka; pārējās aizņēma ebreji. Kad viņš oktobrī atgriezās, nometne bija pilnībā iežogota un ebreju tur vairs nebija, sk.: LVA, 1986. f., 1. apr., 28446. l., J. R. Riekstiņa liecība, 1945. g. 16. janvāris.

[67] Hoover Institution of War, Revolution, and Peace, Box 1. (Zigmunda Feliksa ziņojums 1945. g. 15. jūlijā "Salaspils koncentrācijas nometne, latviešu Golgāta".) Vispilnīgāko Salaspils aprakstu var atrast A. Neparta grāmatā *Atmiņas par okupācijas laiku, 1940–1945*, Milforda, Mičigana, 1998.

[68] "Über das Schicksal der nach Jungfernhof bei Rīga verbrachten Reichsdeutschen Juden", Yad Vashem Archives, 033/84.

[69] Katz J., *One Who Came Back*, p. 23 ff.; Landgericht Hamburg: Anklageschrift des Gerhard Kurt Maywald, 1977, S. 109 ff.

[70] Schloss T. U., "A Farm Called Jungfernhof", in *The Unfinished Road*, p. 57–64.

[71] Kā stāsta Miervaldis Bērziņš-Birze, kuru kā politisko ieslodzīto 1944. g. nosūtīja uz Jumpravmuižu darbos, to atkal mēģināja pārvērst par lidlauku. Viņi nojauca šķūni, kurā bija izvietoti reiha ebreji. Zem grīdas viņi atraduši zāles, ko bija paslēpuši ebreji, un ebreju valodā aprakstītas garas pergamenta lapas. Pergamentu viņi sagrieza un izmantoja par cimdiem un pat apavu pazolēm, sk.: Bērziņš-Birze M., "Spilves klajuma vējos", grām.: *Salaspils nāves nometnē*, 238. lpp.

[72] Strazdu muižas komandieris bija SS unteršarfīrers Hermans Deherings; komandiera vietnieks – SS šturmfīrers Hanss Hofmans.

[73] Shpungin A., "The Terrors of Dundaga", in *The Unfinished Road*, p. 151–166. M. Vestermanis skaitli 5000 apšauba, viņš domā, ka tas varētu būt 2000. Dundagas pirmais komandieris Krošels sāka apbedīt līķus jūrā zem ledus. Aprīlī, kad ledus izkusa, līķi sāka skaloties ārā un ķerties zvejnieku tīklos. Krošela vietā nāca Gustavs Zorge (iesaukts par Dzelzs Gustavu). Viņš izveidoja speciālu "peldnodaļu", kuras uzdevums bija zvejot no Baltijas jūras ārā līķus un tos sadedzināt. A. Špungina versiju par trīs ebreju nometnēm Dundagas apvidū apstiprina Ernests Ābols rakstā "No Voldemāra Vēža dienasgrāmatas", kas publicēts 1993. g. 14. augusta *Talsu Vēstīs*. E. Ābols raksta, ka ebreju nometnes bijušas Jaundundagā, pie Videles ceļa un netālu no ceļa uz Mazirbi. Ebreju nometnes sastāvējušas no "tatāru būdām", impregnēta 4 mm bieza kokvilnas materiāla teltīm. Telts centrā bija dzelzs krāsniņa, un grīdas vietā bija samesti salmi, kurus nekad nemainīja.

[74] Vestermanis M., "Das SS-Seelager Dondangen – ein Modell für die geplante nazistische 'Neuordnung'", S. 145, 146. Par M. Vestermaņa dzīvi pie partizāniem sk.: Samsons V., *Kurzemes meži šalc*, 124., 281, 283., 285. lpp.

[75] Deposition by Joseph Berman, 1 December 1947, Yad Vashem Archives, 02/870. J. Bermana apgalvojumu, ka no nometnes iemītniekiem dzīvs palicis vienīgi viņš, apstrīd M. Vestermaņa liecība.

[76] Arājs Trial Records: deposition of Heinz Trühe, SB. I, p. 38.

[77] Jacob Efrat's deposition, Yad Vashem Archives, 02/851.

[78] Katz J., *One Who Came Back*, p. 163.

[79] Shpungin A., "The Terrors of Dundaga", in *The Unfinished Road*, p. 159.

[80] Weiss R., "There Was No Comfort", Yad Vashem Archives, E 1450 (manuscript); Weiss R., *Journey Through Hell*.

[81] Piemēram, par 1944. g. slepkavošanām jautāja Hansam Maksam Kaufeldam, kurš bija Mežaparka nometnes amatpersona. Lai gan viņš zināja par transportu uz Štuthofu, liecībā viņš apgalvo, ka par slepkavošanu neko nav zinājis, sk.: Arājs Trial Records: deposition of Hans Max Kauffeld, 18 October 1971.

[82] Sīkāk par ebreju līķu atrakšanu un dedzināšanu sk.: Hilberg R., *The Destruction of European Jews*, vol. 1, p. 380; vol. 3, p. 975–978.

XII

Ebreju šaušana Ilūkstes apriņķī *

Lai gan, rakstot šo nodaļu, izmantojām padomju soda orgānu prāvās savākto informāciju, mēs nevēlamies atstāt iespaidu, ka jebkādā veidā atbalstām padomju tiesu spriedumus vai arī šo iestāžu izmeklēšanas metodes. Esam pārliecināti, ka tikai retā padomju prāva izturētu demokrātiski juridisku pārbaudi. Un tomēr, iepazīstoties ar simtiem prāvu, ir jāatzīst, ka bija starpība starp paraugprāvām, kuru scenārijs bija prokuroru vai izmeklētāju sarakstīts, un tām, kas radās uz vietām, it sevišķi tūlīt pēc kara, kad soda orgānu uzdevums vēl bija atrast "īstenos" ienaidniekus. Mūsu uzdevums bija dokumentēt noziegumu pret ebreju tautu, kas vācu okupācijas laikā tika veikts Latvijā, nevis apstiprināt padomju tiesu metodes un spriedumus.

Avoti par pašaizsardzībām: vecā režīma noslēpums

Par pašaizsardzībām, kas bija vācu okupantu noorganizētās policijas pirmās vienības Latvijas pilsētās un pagastos, vēsture līdz šim nav uzrakstīta, jo avoti par tām pirms Padomju Savienības sabrukuma pat visuzticamākajiem VDK pētniekiem bija mazpieejami. Pasaule jau kopš Otrā pasaules kara vispārīgos vilcienos zināja par ebreju noslepkavošanu Austrumeiropā, bet detaļas nebija iespējams precizēt, jo padomju soda orgāni slēpa avotus, kas būtu varējuši šo jautājumu vismaz daļēji izgaismot. Vācieši, realizējot savu plānu iznīcināt Austrumeiropas ebrejus, lielās līnijās bija ieinteresēti zināt, kā veicās viņu soda vienībām Austrumeiropā. Berlīne prasīja ziņot par nogalināto cilvēku skaitu un aptuvenām akciju norises vietām. Taču tas bija viss, ko no Nirnbergas prāvas laikiem līdz Padomju Savienības sabrukumam par to zinājām.[1] Salīdzinājumā ar ziņām par holokausta notikumiem Rietumeiropā informācijas vakuums par Austrumeiropu bija liels. Tā kā Austrumeiropu, Latviju ieskaitot, okupēja vara, kas bija naidīga vietējām tautām un ebrejiem, pilnīgu priekšstatu par šo Eiropas traģisko notikumu mēs nevarējām iegūt. Taču arī ideoloģiski vienpusīgie padomju orgāni, kā tagad redzam, tomēr bija savākuši daudz informācijas par šo Eiropas traģēdiju. Lai gan padomju avotiem ir savi trūkumi, pamattēzēs tie nav revizionistiski: šie avoti apstiprina vāciešu vadošo lomu ebreju šaušanā un Nirnbergas spriedumu pareizību par nacistisko Vāciju. 50 gadus padomju varas slēptie avoti pierāda, ka ebreju šaušanu Latvijā organizēja vācu okupācijas iestādes – Vērmahta komandantūru un galvenokārt einzackomandu kadri. Padomju dokumenti apstiprina bieži

* Nodaļas līdzautore ir Dr. Rudīte Vīksne, bez kuras palīdzības šis pētījums nebūtu veikts.

atkārtoto un plaši izplatīto vācu nacistu pavēli: "Vācu policijas spēki ir vadošie orgāni, latviešu policijas spēki ir tie, kas pavēles izpilda."

Slepenībā turētie avoti iedalāmi divās grupās: 1) Ārkārtējās izmeklēšanas komisijas par vācu noziegumiem un viņu kolaborantiem akumulētie un 2) tiesu prāvās savāktie.

Ārkārtējās komisijas izmeklētāji, galvenokārt IeTK un SMERŠ darbinieki, 1944. g. vasarā tūlīt pa Sarkanās armijas pēdām sāka vākt informāciju par nacistu noziegumiem. Viņi aptaujāja vietējos iedzīvotājus, atraka kapus, skaitīja ģindeņus un sastādīja protokolus. Vadoties pēc instrukcijām, izmeklētājiem bija jāsavāc šādi dokumenti:

a) pilsoņu iesniegums, cietušo, liecinieku aptaujas, ārstu ekspertīzes slēdziens (ja atrakti kapi), fotouzņēmumi, okupācijas varas pavēles un rīkojumi, citi dokumenti,

b) komisijas parakstīts nošauto saraksts (kur to iespējams noteikt),

c) masveida šaušanas vietas shematiskais plāns,

d) izmeklēšanas orgānu izziņas par izmeklēšanas rezultātiem,

e) komisijas sastādīti akti, ko parakstījis komisijas priekšsēdētājs – pagasta vai pilsētas izpildkomitejas priekšsēdētājs.

Visas lietas pagastu un pilsētu komisijas sūtīja uz apriņķa komisiju, kas sastādīja aktu reģistru un apkopoja ziņas par apriņķi.[2]

Nav zināms, vai visas vietējās komisijas izpildīja minētās instrukcijas. Ne visa šī savāktā informācija atrodas Latvijā. Ir saglabājušies apriņķa komisijas kopsavilkumi par Ilūkstes apriņķi. Ārkārtējā komisija bija birokrātiska institūcija, un ziņojumi no vietām plūda uz augstākām administratīvām vienībām: no noziegumu vietām uz pagastiem, pilsētām, apriņķiem – līdz pat republikas līmenim. Šo ziņojumu kā vēstures avotu lietderība mazinās ar katru nākamo pakāpi. Jo augstāks līmenis, jo tie abstraktāki un ideoloģiskāki. Neskatoties uz to, ka ziņojumi ir pārpilni ar padomju klišejām un formulām, tie satur daudz derīgas informācijas, lai rekonstruētu vācu laikā izdarītos noziegumus. Pamatziņojumos mēs varam atrast visai objektīvu informāciju par noziegumu laiku un vietu. Mazāk precīza ir informācija par noziegumu dalībniekiem, jo ziņojumu rakstītāji bieži nešķīra, iespējams, tas viņiem arī nebija jādara, tos, kas šāva ebrejus, un tos, kas apsargāja gūstekņus vai ķemmēja mežus. Visapšaubāmākā informācija ir par upuru skaitu, jo tas parasti ir vismaz dubultots, bieži trīskāršots. Kā viena no ziņojuma vērtībām minama nelielā laika atstarpe starp noziegumu un tā izmeklēšanu. Ārkārtējā komisija bija pirmā, kas vāca informāciju par šiem notikumiem. Tā uzsāka darbu, kad karš vēl nebija beidzies un liecinieku atmiņas nebija laika zoba saēstas. Lūk, Ārkārtējās komisijas ziņojums no Subates pilsētas, kas ir līdzīgs citiem Ilūkstes apriņķa ziņojumiem.

Lēmums
par vācu fašistisko iebrucēju zvērību izpēti Ilūkstes apriņķī.
Grīva, 1944. g. 29. septembrī.
Es, IeTK Ilūkstes apriņķa priekšnieka vietnieks milicijas vec[ākais] leitnants Kromans, izskatījis IeTK Ilūkstes apriņķa materiālus par masveida

ebreju un padomju aktīvistu masu slepkavībām Ilūkstes apriņķa Subatē, atradu:

izmeklēšanas dokumentos ir konstatēts, ka, sākot ar okupācijas pirmajām dienām, vācieši savus ielikteņus izvēlējušies no dzimtenes nodevēju vidus.

1941. g. 28. jūnijā vācieši Subatē organizējuši 50 cilvēku lielu grupu, tā sauktos latviešu partizānus, ar kuru palīdzību viņi [vācieši] īstenoja sava komandējošā sastāva pavēles un plānus. Pēc šī plāna vācieši metodiski iznīcināja padomju cilvēkus. 1941. g. 20. jūlijā vācieši Subatē izdarījuši ebreju un padomju aktīvistu masu arestus. Arestēts vairāk nekā 700 cilvēku.

1941. g. 21. jūlijā 5.00 no rīta visi 700 arestētie nošauti. Arestētie grupās pa 50–70 vesti uz nošaušanas vietu, tur viņus nostādīja rindās un izģērba; gredzenus no pirkstiem norāva, zelta zobus izsita. Pēc tam visi nošauti ar rokas ložmetēju sprāgstošajām lodēm. Līķi samesti bedrēs, kas bija izraktas jau iepriekš. Izmeklēšanas gaitā Subatē tika identificētas četras šādas bedres, kur kopumā bija apraksts 700 cilvēku.[3]

Daudziem šī dokumenta apgalvojumiem apstiprinājuma trūkst. Bet tā galvenie spriedumi, ka, "sākot ar okupācijas pirmajām dienām, vācieši" organizēja Subates "pašaizsardzību" un ka ar šo latviešu "partizānu" palīdzību vācieši "īstenoja dzīvē sava komandējošā sastāva pavēles un plānus", ir kā āmurs uz naglas. Ārkārtējās komisijas dokuments ir precīzs arī par Subates pašaizsardzības noorganizēšanas datumu un šaušanas laiku un vietu.

Vienlaikus ar Ārkārtējās komisijas darbu sākās VDK tiesu procesi, kuros nereti tika izmeklēta arī ebreju šaušana. No 49 000 prāvām, kuru dokumenti glabājas Latvijā, vismaz tūkstotis satur informāciju par holokaustu.[4] Tie paši trūkumi, kas piemīt Ārkārtējās komisijas dokumentiem, ir arī tiesu aktīm, bet to stiprā puse ir informācijas avotu dažādība. Par vienu un to pašu notikumu bieži ir vairākas liecības, tās cita ar citu konfrontējas un nāk no cilvēkiem, kuri bija tuvu noziegumiem, šaušanas akciju līdzdalībniekiem un aculieciniekiem. Padomju tiesiskā prakse nepieļāva liecinieku atkārtotu izjautāšanu, jo prokuroru un aizstāvju konfrontācija nebija atļauta. Tomēr laika tecējumā tie paši liecinieki tika pratināti vairākkārt, turkāt vienā un tajā pašā lietā bija vairāki liecinieki, kuru liecības ne vienmēr saskanēja, tāpēc notika kaut kāda faktu pārsijāšana. Padomju tiesas nekad nebija brīvas no fiziskiem vai psiholoģiskiem spaidiem, bet tas nenozīmē, ka savāktās liecības sastāvēja tikai no safabricējumiem vien. Liecinieki, cenšoties izpatikt pratinātājiem, bieži runāja vairāk, nekā nepieciešams.

Pašaizsardzību rašanās

Pašaizsardzības Latvijā pastāvēja īsu laiku – no vāciešu ienākšanas pirmajām stundām līdz augusta pirmajām nedēļām. Visos Latvijas novados – vispirms apriņķos, tad pilsētās un pagastos – vācieši noorganizēja tā sauktās pašaizsardzības komandantūras,

kas pēc vācu militārās sistēmas parauga bija pašaizsardzību pamatvienības. Apriņķa centrā radās apriņķa komandantūra, pilsētās – pilsētas komandantūra un pagastos – pagasta komandantūra. Komandantūras bija tipiski vācisks veidojums, jo nekad agrāk tāda struktūra Latvijā nebija pastāvējusi. Vācieši pavēlēja pašaizsardzībniekiem ap kreiso piedurkni valkāt sarkanbaltsarkanu apsēju kā pazīšanās zīmi. Pašaizsardzību izveidošanā piedalījās Vērmahta un Drošības policijas (SD) priekšniecība. Vācieši, liekas, darbojās pēc iepriekš sagatavotas shēmas. Latviešu pašaizsardzību organizēšanās norāda, ka okupācijas plāns Vērmahtam bija saskaņots ar Drošības policiju, jo abas organizācijas neatkarīgi no atrašanās vietas darbojās tandēmā. Tās noteica pašaizsardzību vienību skaitlisko sastāvu, izdeva apliecības, reģistrēja ieroču numurus un izdalīja pazīšanās apsējus.

Dažās vietās, galvenokārt Vidzemē, kur pirms vāciešu ienākšanas darbojās latviešu partizāni, vācieši tos pirmajās stundās, vēlākais, vienā dienā atbruņoja, atņemot automātiskos ieročus un motarizētos pārvietošanās līdzekļus.[5] No Sarkanās armijas dezertējušos partizānus bieži sagūstīja un aizveda uz Prūsiju.[6] Pašaizsardzības vajadzībām paturēja tikai nelielu skaitu vīru, kuri bija padoti vietējai vācu militārajai vai SD komandantūrai. Tā kā partizāni darbojās tikai retās – varbūt ne vairāk kā 20 vietās, pašaizsardzību organizēšanās sākās apriņķu centros.[7] Visi dokumenti par policijas vai pašaizsardzības vienību organizēšanu, kas mums ir, norāda, ka tas notika līdz apsēstībai stingrā vāciešu kontrolē.

Vietējās pagastu pašaizsardzības, kā V. Štālekers sūdzējās, ne vienmēr bija kontrolējamas no centra. Vietējie ne vienmēr atriebību izprata tā, kā vācieši bija iecerējuši. Pašaizsardzību uzdevums bija veikt tā sauktās pašattīrīšanas, t.i., komunistu un ebreju iznīcināšanu. Tad, kad, pēc vāciešu domām, tas bija veikts, šīs vienības izformēja, un tas notika apmēram tajā pašā laikā, kad varu Latvijā pārņēma civilpārvalde. Pašaizsardzību vietā noorganizēja Palīgpolicijas vienības, ko vēlāk nosauca par šucmaņu vienībām. Liecības rāda, ka pašaizsardzības pārsvarā pildīja tradicionāli policejiskus uzdevumus – apsargāja cietumus, ielas, tiltus un ceļus. Mazliet neparastāks uzdevums bija bēguļojošu sarkanarmiešu gūstīšana. Lielākā daļā pagastu pašaizsardzību grupām neiznāca piedalīties vācu nacistu definētajā "atriebībā", jo pagastos ebreji nedzīvoja. Tikai 50 apdzīvotās vietās ebreju skaits pārsniedza simtu. Arī tajās vietās, kur šaušana notika, kā rāda Ilūkstes apriņķa piemērs, tā neturpinājās ilgi. Tas bija viesulis, kas pārskrēja Latviju apmēram nedēļas laikā. Dažās Ilūkstes apriņķa vietās ebrejus arestēja vienā dienā un jau nākamajā nošāva.

Pašaizsardzības zināmā mērā veidoja uz pirmskara aizsargu organizācijas pamata. Aizsargi nereti pret savu gribu, pat nezinot tika ieskaitīti pašaizsardzībās. Darbošanās pašaizsardzībās tika uzskatīta par aizsargu pienākumu. Tādēļ arī radās sajukums, kas turpinās līdz šai dienai, starp pašaizsardzības vācisko veidolu un pirmskara laika aizsargiem. Atrodami avīžu uzsaukumi, kuros aizsargiem pavēlēts organizēties un ierasties centros.[8] Arī no šī viedokļa par jaunu jāizvērtē brīvprātības principi vācu laikā.

No vienas puses, pašaizsardzības Latvijā komplektējās no brīvprātīgajiem, no otras – dokumenti liecina, ka aizsargi un pirmskara policisti saņēma pavēli iestāties pašaizsardzībās.

Piemēram, Ādolfs Raubiško liecināja, ka 1941. g. jūlijā viņš izsaukts uz Ilūksti, kur O. Baltmanis un citi aizsargi aicinājuši stāties pašaizsardzībā, viņš piekritis, jo padomju varas laikā bijis aktīvists un baidījies, ka varētu tikt arestēts.[9]

Līdzīgu liecību deva Andrejs Dubovskis no Prodes pagasta.

> 1941. g. jūlijā pie manis atbrauca Kļimovs un pateica, ka man jāierakstās Palīgpolicijā, kura palīdzēs vāciešiem. To sakot, Kļimovs man piedraudēja, ja es neierakstīšos, tad mani arestēs, un tāpēc es piekritu un brīvprātīgi pierakstījos Palīgpolicijā kā policists, saņēmu šauteni un veicu dienesta pienākumus, t.i., vairākas reizes apsargāju arestētos padomju pilsoņus, pilsētu.[10]

Var teikt, ka vācieši gandrīz vienlaikus divreiz okupēja Latviju un no pirmajām stundām vairākos okupācijas paveidos iesaistīja vietējos. Vispirms Latviju okupēja armija, kas visās Latvijas pilsētās un apdzīvotajos centros nodibināja militārās komandantūras. Pēc frontes pārvietošanās, kas notika vienas dienas laikā, izveidojās okupācijas Drošības policijas komandantūras, jo armijai pa pēdām ieradās Drošības policijas vienības, kam bija izteikti politiski un ideoloģiski uzdevumi, to starpā – ebreju un komunistu iznīcināšana. Šīs komandantūras darbojās līdz laikam, kad varu pārņēma civilpārvalde. Šis arī ir tas laika posms, kad Latvijas mazpilsētās nošāva ebrejus.

Latvijas apriņķos vācieši izveidoja divu veidu kontroles sistēmu. Bija apriņķi, kuros vācieši bez pašaizsardzības vienībām noorganizēja arī latviešu SD grupas. Jelgavas, Tukuma, Madonas, Valmieras u.c. apriņķos galvenā atbildība par ebreju iznīcināšanu gūlās uz šo grupu locekļiem. To uzdevums bija ebreju arestēšana, apsardze un konvojēšana uz nošaušanas vietām. Daudzos citos apriņķos vietējās apriņķa pašaizsardzības grupas veica visus priekšdarbus, bet tad kā šāvēji ieradās vai nu Arāja komanda no Rīgas, vai kāda vāciešu šāvēju grupa. Ilūkstes apriņķis bija īpatnējs ar to, ka visi ebreju iznīcināšanas priekšdarbi, kā arī pati šaušana bija jāorganizē apriņķa pašaizsardzības vadībai. Ilūkstes apriņķa galvenais pavēļu izpildītājs bija Oskars Baltmanis, apriņķa pašaizsardzības spēku priekšnieks, kurš pēc vāciešu pavēles noorganizēja ap 20 vīru šāvēju komandu, kas apbraukāja pilsētas un ciemus, nogalinot apriņķa ebrejus. Tāda izrēķināšanās, kad kaimiņi nošauj savus ebreju kaimiņus, acīmredzot nebija paredzēta. Kā rāda Aknīstes piemērs, vietējiem uzticot savu kaimiņu nogalināšanu, varēja rasties sarežģījumi. Dažos pagastos mazāka mēroga šaušanās, kad šaušanas pavēli izpildīja vietējie, pavēle parasti nāca no diviem avotiem – no O. Baltmaņa un vietējām vācu iestādēm. Ilūkstes piemērs rāda, ka, no vienas puses, pašaizsardzības bija iejauktas šaušanās, bet, no otras, līdzdarbību noziegumā nevar attiecināt uz visiem pašaizsardzībniekiem. Pagastos, kuros nedzīvoja ebreji, pašaizsardzībniekiem nebūtu bijusi izdevība, pat ja viņi būtu gribējuši, piedalīties ebreju šaušanās.

Jāņem vērā, ka pašaizsardzības vienlaikus nodibinājās visā Latvijā. Tā kā pēc Sarkanās armijas atkāpšanās Latvijā valdīja haoss un visi saziņu mezgli atradās okupantu kontrolē, šādu pasākumu varēja veikt tikai vācieši. Latviešu mēģinājumus Rīgā centralizēties un radīt Latvijas armiju V. Štālekers apspieda jau iedīglī[11] (sk. 4. nodaļu). Vācu okupācijas sistēmas vienveidība no Baltijas jūras rietumos līdz Krievijas robežai austrumos norāda, ka okupācijas pamatprincipi bija saskaņoti pirms kara sākuma. Nav iemesla teikt, ka vāciešu kaujas vienības, kas tajā laikā, kad Latvijā šāva ebrejus, jau cīnījās aiz Pleskavas, piedalījās ebreju iznīcināšanā. To pašu nevar sacīt par komandantūru kadriem, kas kontrolēja latviešu pašaizsardzību un SD grupas. Einzacgrupu vadībai ir galvenā virzītāja loma ebreju iznīcināšanā Latvijā, un šai darbībai bija jābūt saskaņotai ar Vērmahta komandantūrām. V. Štālekers savos ziņojumos vairākkārt atkārtojis, ka viņa Drošības policijas vīri perfekti sadarbojas ar Vērmahtu.

Apriņķu policijas struktūra, bet ne saturs, bija gandrīz vai vienīgā administratīvā vienība, kuru vācu okupanti Latvijā paturēja no pirmskara Latvijas. Apriņķa policijas apakšvienības bija iecirkņi, kas savukārt kontrolēja pagastu un pilsētu policijas vienības. Vāciešiem bija nolūks saskaldīt Latviju mazās pārvaldes vienībās, lai latviešiem liegtu sadarboties to etniskajās robežās. Latvija turpināja pastāvēt latviešu prātos, bet no okupantu viedokļa tā, no vienas puses, kļuva par Ostlandes sastāvdaļu, bet, no otras, – par apriņķos sadalītu ģeogrāfisku jēdzienu. Tad, kad vācu civilpārvalde 1941. g. augustā un septembrī pārņēma administrāciju no militārpārvaldes, Latvijas 19 apriņķus apvienoja piecos – Rīgas, Valmieras, Daugavpils, Jelgavas un Liepājas apriņķī. Taču šis jaunais iekārtojums neattiecās uz apriņķu policiju. Tā turpināja darboties 19 vienībās.

Mums trūkst pilnīgas informācijas par to, vai apriņķu policijas priekšnieki, vispirms pašaizsardzību apriņķu komandanti, tikai sameklēti un izraudzīti pirms vācu spēku ienākšanas Latvijā. Daudzos gadījumos tā bija. Piemēram, Rīgas prefektu Robertu Štiglicu einzacgrupas komandieris V. Štālekers paņēma līdzi no Berlīnes. Tāpat mēs zinām, ka Voldemārs Veiss un Mārtiņš Vagulāns pirms vāciešu ienākšanas bija uzturējuši radiosakarus ar vāciešiem.[12] Okupācijas pirmajās dienās V. Štālekers V. Veisu izraudzīja par Rīgas Palīgpolicijas priekšnieku un M. Vagulānu pirmajās okupācijas stundās iecēla par Jelgavas drošības dienesta priekšnieku. Mums trūkst informācijas, kā pie sava amata tika Ilūkstes pašaizsardzības spēku priekšnieks Oskars Baltmanis un apriņķa policijas priekšnieks Nikolajs Rusmanis, lai gan tik atbildīgos amatos gandrīz vienmēr bija nepieciešama vācu valodas prasme.

Pašaizsardzību īsā darbības laika dēļ – apmēram sešas nedēļas – vāciešu dotais to nosaukums pilnīgi "neiesēdās" latviešu valodā, un tā līdz pat šodienai pastāv sajukums, kā šīs vienības dēvēt. Daudzi pašaizsardzības sauca par partizāniem, citi par aizsargiem, policistiem vai palīgpolicistiem. Ilūkstes pilsētas pašaizsardzībnieki sevis apzīmēšanai lietoja palamu "butenieki", kas varbūt norāda, ka šāvēju vienība parasti komplektējās Ilūkstē. Padomju liecībās uz pašaizsardzībām bieži atsaucās kā uz soda vienībām.

Pašaizsardzība, grautiņš un pašattīrīšanās Vācijā

Šie vārdi tika lietoti visās vācu okupētajās Austrumeiropas zemēs. Papētot dziļāk šo konceptu lietošanu, mēs atrodam tos pirmskara nacistiskajā Vācijā. Jēdziens "grautiņš" jeb "pogroms" radās cariskajā Krievijā, un tas nozīmēja vietējus, spontānus uzbrukumus ebreju kolonijām. Vāciešiem šis vārds nozīmēja valsts mēroga plānotas organizētas akcijas. Pirmoreiz šo vārdu jaunajā nozīmē nacisti lietoja 1938. g. tā saucamās Kristāla nakts kontekstā. "Pašattīrīšanās" un "pašaizsardzība" izklausās miermīlīgāk, bet to īsteni vāciskā nozīme bija agresīvi krimināla. Pašaizsardzības ideja visā nacisma ideoloģijā bija daudzpakāpju un daudzplākšņains pamatjēdziens, ko radīja "dunča dūriens" Vācijas mugurā, kuru pēc Hitlera definīcijas veica "žīdi un viņu pakalpi". Piemēram, Jūliuss Štreihers, bēdīgi slavenās avīzes *Der Stümer* izdevējs, 1933. g. 31. martā, divus mēnešus pēc varas pārņemšanas nacistu rokās, rakstīja: "1. aprīlī sāksies vācu tautas aizstāvēšanās akcija pret pasaules žīdu noziedzniekiem. Iesāksies tāda mēroga aizstāvēšanās kauja, kādu līdz šim neviens gadsimtu gaitā nav uzdrošinājies uzsākt."[13]

Atriebība bija pārveidota par pašaizsardzību. Ir svarīgi saprast, ka šī vāciskā pašaizsardzības jēdziena izcelsmei bija sava vēsturiskā specifika, kas nevienā citā zemē, arī Latvijā neeksistēja. Iebrūkot Austrumeiropā, vācieši centās pārstādīt svešu augu svešā vietā, kas nelaimīgā un traģiskā veidā viņiem daļēji arī izdevās.

Ar šo trīs vārdu – pašaizsardzība, pašattīrīšanās un grautiņš – palīdzību vācieši centās ievadīt "iedzimtos" iznīcināšanas akcijās pret ebrejiem un komunistiem. Šie trīs vārdi veidoja vienu kopību, un tie definēja vāciešu tūlītējos īstermiņa mērķus Austrumeiropas zemēs. No šiem trīs vārdiem vienīgi pašaizsardzības jēdziens ticis izmantots latviešu vēsturiskajā un atmiņu literatūrā.

Var teikt, ka grautiņa jēdziens 1941. g. Barbarosas uzbrukuma plānošanas laikā jau bija klišeja Nacionālsociālistiskās partijas biedru starpā. Jau vairākkārt, sevišķi 1938. g. 9.–10. novembrī, "Kristāla nakts" laikā, partijas vadība bija organizējusi "žīdu grautiņus". Tajās dienās Vācijā tika nodedzināts simtiem sinagogu un ebreju veikalu rajonos izdauzīts tūkstošiem logu. Bija arī cilvēku upuri. Gebelss, Hitlera propagandas ministrs, Minhenes partijas pārstāvjiem ziņoja: "Vadonis ir nolēmis, ka tādas demonstrācijas partijai nav jāorganizē, bet, tā kā tās rodas spontāni, tās nav jāierobežo."[14]

Taču ne 1938. g. Vācijā, ne 1941. g. Baltijā nekas spontāns nebija. 1938. g. 9. novembrī plkst. 11.55 Gestapo šefs Heinrihs Millers nosūtīja vietējām SD nodaļām telegrammu: "Visdrīzākajā laikā visā Vācijā notiks akcijas pret žīdiem, it sevišķi pret viņu sinagogām. Tās nav jākavē.. Jāsagatavo apmēram 20–30 000 žīdu apcietināšana. Jāizvēlas galvenokārt turīgi žīdi."

Tajā pašā dienā, stundu un 25 minūtes vēlāk, tas pats R. Heidrihs, kurš nodeva pavēli einzacvienībām 1941. g. jūnijā, telegrafēja detalizētu rīkojumu vietējām Drošības policijas vienībām uzsākt ebreju grautiņus visā Vācijā.[15]

45. att. Viena no Jēkabpils apriņķī noslepkavotajām – G. Leiboviča (stāv 2. no kreisās) kopā ar saviem bērniem Josifu un Cīvu. Krustpils 1940. g.

Nacisti šo grautiņu pasniedza kā vācu tautas pašaizsardzību un 1938. g. 12. novembrī pieprasīja Vācijas ebrejiem samaksāt 1 miljardu marku lielu kontribūciju par "naidīgo izturēšanos pret vācu tautu un valsti". Kad sākās karš, R. Heidrihs šo vācu grautiņa jēdzienu pārdēstīja uz iekarotajām padomju teritorijām. R. Heidriha plāns grautiņa jeb pašattīrīšanās kontekstā maskēja vāciešu plānu iznīcināt ebrejus un ar fotogrāfijām pasaulei parādīt kā vietējo iedzīvotāju pašattīrīšanos. Ar vārdu "pašattīrīšanās" vācieši domāja ebreju un komunistu nošaušanu. Pēc vāciešu ienākšanas nekāda pašaizsardzība nebija vajadzīga, jo tā bija okupācija. Gluži pretēji – pašaizsardzību iecerētā loma bija agresīva. Vācieši vēlējās tās izmantot kā ebreju iznīcināšanas orgānus Latvijā.

Sākumā vācieši, šķiet, lietoja vārdu "grautiņš" šaurākā, it kā "spontānu grautiņu" kontekstā. Vēlākos dokumentos, jau 1941. g. jūlijā, vācieši vārda nozīmi paplašināja uz visāda veida šaušanas akcijām.

Pašaizsardzības Ilūkstes apriņķī

Ilūkste, iespējams, bija pirmais apriņķis Latvijā, kur visā pilnībā nodibinājās pašaizsardzības.[16] Daži Ilūkstes pagasti gandrīz nedēļu pirms Rīgas krišanas nonāca vāciešu pakļautībā.

Vācieši, steidzoties nostiprināties Daugavas labajā krastā, Ilūkstes apriņķa rietumu daļā pa ceļam uz Daugavpili ieradās ap 25. jūniju, t.i., trīs dienas pēc kara sākuma. 26. jūnijā krita Daugavpils. Vispārēju kontroli pār apriņķi vācieši ieguva ne vēlāk kā 28. jūnijā. Pirmos organizatoriskos darbus gan apriņķī kopumā, gan atsevišķās tā vietās veica militārās komandantūras. Līdz ar vāciešu ierašanos sāka organizēties Ilūkstes apriņķa pašaizsardzības vienības. Ilūkstes apriņķa pašaizsardzības organizēšanas priekšgalā no paša sākuma iesaistījās Oskars Baltmanis, kurš kļuva par Ilūkstes apriņķa un pilsētas pašaizsardzības komandantu. O. Baltmanis nevarēja nebūt vācu ieliktenis. Kā liecina dokumenti, O. Baltmanis tieši ebreju šaušanas laikā Ilūkstes apriņķī bija galvenais starpnieks starp vāciešiem un vietējiem un sakarnieks ar citām komandantūrām. Līdz ar ebreju nošaušanu viņš savu lomu bija izpildījis. Pēc atbrīvošanas no komandanta pienākumiem O. Baltmanis aizbrauca uz savu saimniecību Lašu pagastā.

Komandantūras nodibinājās Ilūkstes apriņķa trijās pilsētās – Subatē, Grīvā un Ilūkstē un desmit ciemos – Aknīstē, Zemgalē, Silenē, Skrudalienā, Eglainē, Priedainē, Kaplavā, Dunavā, Bebrenē un Rubenē, kā arī visos pagastos. Šāda organizēšanās nebija spontāna. To varēja paveikt tikai vācu militārā vara. Šādu organizatorisku pasākumu realizēšanai neviena latviešu institūcija okupācijas sākumā nepastāvēja. Mēs zinām, ka citur Latvijā vācu operatīvās vienības bija nodibinājušas radiosakarus ar sev uzticamiem latviešiem, lai gan nezinām, vai šādi sakari pastāvēja Ilūkstes apriņķī. Ir svarīgi pieminēt, ka līdz šim nav atklāta neviena latviešu partizānu vienība, kas Ilūkstes apriņķī vācu armijas ienākšanas brīdī būtu veicinājusi tās virzīšanos un kavējusi Sarkanās armijas atkāpšanos. Pastāv liecības, ka pēc tam, kad Ilūkstes apriņķa komandantūra bija nostabilizējusies, O. Baltmanis uz pagastiem izsūtīja pavēles organizēt pašaizsardzības vienības. Pēc V. Štālekera ziņojuma Ilūkstes apriņķī, tāpat kā visur Latvijā, pašaizsardzības darbojās kā palīgvienības vācu armijai un SD vadībai.

Ilūkstes apriņķī pēc 1935. g. tautskaites datiem dzīvoja 59 058 cilvēki: 62,8% latviešu, 18% krievu, 7,3% poļu, 5% baltkrievu, 4,2% lietuviešu un 2% ebreju. Ja Ilūkstes apriņķi sadalām austrumu un rietumu daļā, tad apriņķa austrumu daļā minoritāšu īpatsvars bija vēl lielāks un latviešu skaits – mazāks par 50%. Daudznacionālajā Ilūkstes apriņķī, it sevišķi tā austrumu daļā, arī pašaizsardzības spēku sastāvs bija tikpat raibs kā tā etniskais sastāvs, tādēļ tos dēvēt par latviešu vienībām nebūti pilnīgi pareizi. 1935. g. apriņķī dzīvoja 1158 ebreji.[17] No 32 apriņķa administratīvajām vienībām ebreji dzīvoja 18: Subatē 387, Grīvā 234, Aknīstē 199, Silenē 189 (kopā pagastā 196), Ilūkstē 71, Demenes pagastā 15, Dvietes pagastā 2, Gārsenes pagastā 11, Kurcuma pagastā 8, Eglainē (Lašu pagasts) 25, Laucesas pagastā 14, Prodes pagastā 14, Salienas pagastā 2, Skrudalienā 22, Asarē 14, Rubenē 15, Bebrenē 17 un Kaplavā 29.

Ir grūti pateikt, cik no Ilūkstes apriņķa ebrejiem, kas te dzīvoja 1935. g., nošāva 1941. g. jūlijā, jo V. Štālekers savā oktobra ziņojumā Ilūkstes upurus ietvēra Zemgales apgabala statistikā. Zemgalē, kas aptvēra Tukuma, Jelgavas, Bauskas, Jēkabpils un

Ilūkstes apriņķi, 1935. g. dzīvoja 7363 ebreji.[18] 1941. g. oktobrī, kad provinces pilsētās – ārpus Rīgas, Liepājas un Daugavpils – šaušanas bija beigušās, V. Štālekers ziņoja, ka Zemgales apgabalā nošauti 3576 ebreji. Tas nozīmē, ka apgabalā bija iznīcināti 49% no 1935. g. šeit dzīvojošajiem ebrejiem.[19] Piemērojot šo procentuālo attiecību Ilūkstes apriņķim, mēs varam pieņemt, ka nogalināto ebreju skaits 1941. g. bija 625. Aprēķinot Zemgales apgabala upuru skaitu, kardinālie jautājumi ir šādi: vai iespējams, ka no 1935. līdz 1941. g. apgabalu būtu atstājuši apmēram 3000 ebreji? Otrs – vai ir pamats domāt, ka V. Štālekers būtu savus skaitļus samazinājis?[20]

Ebreju šaušana Ilūkstes apriņķī sākās apmēram trīs nedēļas pēc okupācijas, t.i., ap 20. jūliju, kad pašaizsardzību sistēma bija nostabilizējusies un pavēļu tīkls – sakārtots. No Ilūkstes apriņķa pieredzes varam secināt, kā vācieši kopš okupācijas pirmajām dienām plānoja ebreju iznīcināšanu Latvijā, lai gan latviešu pašaizsardzību komandantūrām par to nekas netika teikts. No padomju soda orgānu savāktajām liecībām un V. Štālekera ziņojumiem mēs uzzinām, ka pašaizsardzības darbojās kā Palīgpolicijas vienības. Pirmās nojautas, ka būs jāveic arī ideoloģiski uzdevumi, pašaizsardzību komandantūrām radās jūlija pirmajā pusē, kad vietējie vācu komandanti un O. Baltmanis palīgpolicistiem pavēlēja arestēt komunistus un sākumā arī dažus ebrejus.

Par komunistu arestēšanu un to likteni precīzu informāciju, šķiet, sniedz Roberts Cīrulis, kurš bija Susējas pagasta komandants.

> *Jautājums*: Precizējiet – kas izlēma arestēto padomju pilsoņu likteni?
>
> *R. Cīrulis*: Pēc tam kad vācu pavēles mēs bijām izpildījuši, t.i., bijām arestējuši aktīvākos padomju pilsoņus, pagasta izpildkomitejas priekšsēdētājus, viņu vietniekus, miličus un citus aktīvus padomju pilsoņus, tāpat bija izpildīta pavēle arestēt visus komjauniešus, no Ilūkstes apriņķa priekšnieka pienāca jauna pavēle, ka visus priekšsēdētājus, vietniekus, miličus un aktīvos komjauniešus jāsadala grupās: pirmo un otro grupu jāsūta uz Ilūksti, trešajā grupā ietilpst pārējie arestētie padomju aktīvisti, kuri jāatbrīvo no aresta. Tika sasaukta Susējas pag[asta] valdes sanāksme jeb, precīzāk, pagasta valdes komiteja, kas sastāvēja no apmēram 15 cilvēkiem, lai izšķirtu šo jautājumu. [..] Sanāksmi atklāja pagasta valdes vecākais Eglītis, kurš paziņoja, ka mūsu uzdevums sadalīt arestētos pa grupām, un paskaidroja, ka pirmo un otro paredzēts vest uz Ilūksti.[21]

R. Cīruļa skaidrojumu papildina liecība no Bebrenes:

> 1941. g. arestēja vairāk nekā 40 Bebrenes pag[asta] padomju aktīvistu, no tiem ebreji tika nosūtīti uz Daugavpils geto, pārējie – cietumā. 19 aktīvisti 1941. g. jūlijā pēc Apeļa rīkojuma nošauti.[22]

Ilūkstes apriņķī ebreji tika nošauti piecās vietās, lai gan, piemēram, liecības par notikumiem Grīvā atrast nav vēl izdevies. Pēc savāktajām ziņām šaušana notika Subatē, Ilūkstē, Aknīstē, Silenē un Kaplavā. "Komunistu" šaušana varēja notikt vēl kādos citos

pagastos, lai gan liecības par to ir pretrunīgas. Mēs varam pieņemt, ka Grīvas ebreji tika nošauti kopā ar daugavpiliešiem.

Liecības rāda, ka lielāko daļu Ilūkstes apriņķa ebreju nošāva Oskara Baltmaņa speciāli komplektēta 20 vīru šāvēju grupa, kas tika saukta par "nāves vienību". Kāds liecinieks tos nodēvēja par "vācu soda akciju dalībniekiem". Uz Silenes akciju bija it kā atbraukusi Arāja komanda zilā autobusā, bet nezināmu iemeslu dēļ pēc ebreju arestēšanas tie aizbrauca, šaušanu atstājot vietējo ziņā.

Liecības rāda, ka Ilūkstes apriņķī vācieši bija pavēļu devēji. Šķiet, ka vācieši bija klāt visās, pat mazākajās šaušanas akcijās. Oskara Baltmaņa personā viņi bija atraduši perfektu pavēļu izpildītāju. Vācieši centās nenonākt priekšplānā, lai gan viņi nekad, liekas, latviešu pakalpiņiem pietiekami neuzticējās. Tikai šaušanas pavēļu ķēdes sākumā esošajiem bija iespēja pārredzēt notikumu norisi. Nav nejaušība, ka šaušanas Ilūkstes apriņķī sākās ap 20. jūliju, jo mēneša vidū, kā liecināja O. Baltmaņa adjutants Oto Rūdolfs Sudrabiņš, no Jelgavas Ilūkstē ieradās divi vācieši, kuri pavēlēja Ilūkstes Palīgpolicijas priekšniekam Nikolajam Rusmanim un apriņķa pašaizsardzības komandantam Oskaram Baltmanim nošaut apriņķa ebrejus.[23] Lai gan padomju soda orgānu savāktās liecības uzskaita dučiem latviešu pašaizsardzībnieku, neviens vācieša vārds nav minēts. Ļoti maz zemākstāvošo latviešu pašaizsardzībnieku zināja par pavēlēm apriņķa, pilsētu un pagastu komandantiem, bet ļoti daudzi redzēja vāciešu klātbūtni arestu un šaušanas laikā. Liecībās sevišķi uzsvērts, ka klātesošie vācieši ir fotografējuši notiekošo. Kaut arī šie materiāli, cik zināms, vēsturei ir zuduši, pašaizsardzībnieku liecības identificē fotogrāfus kā V. Štālekera vienību dalībniekus, lai gan latvieši to tad nevarēja zināt.

Lai gan vienmēr bija lokālas improvizācijas, Ilūkstes apriņķī šaušanas notika pēc apmēram šādas shēmas: vispirms no apriņķa centra pienāca O. Baltmaņa pavēle sapulcināt tuvāko pagastu un attiecīgās pilsētas vai ciema pašaizsardzībniekus. Sanāksmē ieradās pats O. Baltmanis un varbūt arī viņa adjutants O. R. Sudrabiņš. Tad O. Baltmanis un vietējais komandants deva pavēli arestēt ebrejus. Pašaizsardzībniekus sadalīja divās grupās – arestētājos un apsargos. Lai atvieglotu arestētāju darbu, apsargu uzdevums bija noslēgt satiksmi pilsētā vai ciemā, dežurēt ielās, bloķēt tiltus un pievedceļus. Arestētos ebrejus koncentrēja kādā telpā: Subatē – divos šķūņos, Ilūkstē – vecas klostera ēkas pagrabā, Aknīstē – kādreizējās viesnīcas "Austrija" telpās un Silenē – divās sinagogās. Pēc aresta ebrejiem bija atlicis ko dzīvot vienu dienu, jo nākamajā viņus nošāva. Šajā laikā iedzīvotājiem bija aizliegts iziet uz ielas, dažviet bija pavēlēts mājām aizvērt slēģus. Apsardzi, šķiet, parasti uzticēja vietējiem pašaizsardzībniekiem, arestus un konvojēšanu veica tie, kas nebija vietējie. Ilūkstes apriņķa šāvēji bija speciāla apmēram 20 vīru grupa, kuru komplektēja O. Baltmanis. Smagajā mašīnā viņi brauca no vienas vietas uz citu un veica šaušanas akcijas.

Kopš 1941. g. bieži apspriests jautājums par ebreju mantām: kas un kad tās iegādājās, un kā tās tika izdalītas. No Ilūkstes apriņķa konkrētu liecību nav daudz – un atstāsti

variējas. Vairākos dokumentos pieminēts, ka nošauto ebreju mantu laupīšana ir notikusi. Nav gluži skaidrs, kas bijuši laupītāji. Parasti laupīšana saistīta ar pašiem šāvējiem. Vietējie iedzīvotāji pie ebreju mantām tik viegli netika. Pēc šaušanas, kad mantas jau bija sašķirotas, pilsētās notika ūtrupes. Daļa no vācu šaušanas plāna bija mantu savākšana. Pavēlē arestēt un vēlāk nošaut Subates ebrejus O. Baltmanis pilsētas komandantam K. Lielausim uzdeva gādāt par mantu savākšanu un apsargāšanu. Sevišķa uzmanība tika veltīta dārglietām. Kad Subates ebreji bija nošauti, atbraukušais šāvēju vads savu smago mašīnu esot piekrāvis ar ebreju mantām un aizbraucis. Vai tās bija mantas, kuras viņi paši sev sagādāja, vai tās tika vestas vācu komandantam uz Ilūksti, liecību nav. Taču jebkurā gadījumā vācieši pie ebreju mantām tika pirmie. Pašaizsardzībnieks Jānis Rožinskis no Subates par ebreju mantu iegādi liecināja:

> Pēc ebreju nošaušanas es izsolē no ebreju īpašumiem iegādājos skapi, krēslus un dažādus apģērbus. Bez tam es paņēmu nomā māju, kas piederēja nošautajam ebrejam Brodi, jo man bija slikts dzīvoklis, tecēja jumts.[24]

Par ebreju mantu iegādi mums ir jāšķir divi aspekti. Bija mantas, ko ļaudis – galvenokārt pašaizsardzību grupu dalībnieki – paņēma bez priekšniecības ziņas, un mantas, kuras bija reģistrētas un ko izdalīja priekšniecība. Par pēdējām, kā liecināja Jāzeps Ancāns, vācieši rudenī atkal sāka interesēties.

> 1941. gada rudenī komandants Baltmanis izdeva pavēli visiem vācu soda akciju dalībniekiem, kuri piedalījās nošauto padomju pilsoņu īpašumu izlaupīšanā, ka lietas jānodod komandanta noliktavā.[25]

Lai gan ne pārāk bieži, dokumentos ir arī norādes par gadījumiem, kad pašaizsardzību dalībnieki ieguva ebreju mājokļus.

Subate

Mūsu rīcībā esošās liecības nedod vispusīgu ieskatu par ebreju dzīvi Subatē pēc vācu komandantūras ierašanās pilsētā 28. jūnijā. Ekscesi pret atsevišķiem vīriešu kārtas ebrejiem sākās drīz pēc okupācijas, bet visumā Subates kopiena turpināja dzīvot savos mājokļos līdz 20. jūlijam. Varam pieņemt, ka vispārējā antisemītiskā propaganda, ar ko bija pilnas Latvijas avīzes, sasniedza Subati, lai gan padomju izmeklētāju savāktā informācija neko nemin par sinagogu vai ebreju lūgšanu namu postīšanu vai dedzināšanu Subatē.

Subate bija viena no visnelatviskākajām pilsētām Latvijā. Pēc 1935. g. datiem, tur dzīvoja 32,4% latviešu, 26% ebreju, 25,5% krievu, 5,6% lietuviešu, 5,6% baltkrievu un 4% poļu. Tātad ebreju skaits bija 387, un mēs varam pieņemt, ka 21. jūlijā pilsētā noslepkavoja ap 200 ebreju.[26]

Subates ebreju gala sākums bija 28. jūnijs, vācu okupācijas pirmā diena, lai gan neviens no vietējiem latviešiem to vēl nezināja. Tajā dienā nodibinājās Subates pašaizsardzības vienība un vācu armijas pārstāvji pilsētā iekārtoja savu militāro komandantūru.

Lai panāktu drošību Subates apkārtnē, vācu komandantūra pārņēma pilnīgu kontroli pār visiem ieročiem un policejiska rakstura vienībām, ieskaitot Subates un apkārtējo pagastu pašaizsardzības vienības un komandantūras. Kā liecināja komandants Krišjānis Lielausis, pašaizsardzību uzdevums bija nodibināt vācisku kārtību. Mēs zinām, ka SD savā darbā sekoja Latvijas apriņķu organizācijas tīklam, bet, vai to pašu darīja Vērmahts, mēs nezinām, jo Vērmahtam bija jāseko savai militārajai loģikai.

Pašaizsardzības vienības rašanās

Padomju soda orgānu savāktās liecības nesniedz mums precīzu atbildi, kādēļ 28. jūnijā subatieši sanāca kopā un nodibināja pašaizsardzības grupu, kuru daži vietējie liecinieki sauca par partizāniem. Taču neatkarīgi no lokāliem motīviem jāņem vērā, ka subatieši organizējās tāpat kā citās Latvijas vietās. Ilūkstes apriņķa austrumu daļā pa ceļam uz Daugavpili vācieši bija jau ieradušies 25. jūnijā. Katrā ziņā jānoraida doma, ka subatieši paši pēc savas iniciatīvas nodibināja pašaizsardzības vienību. Organizēšanās impulss varēja nākt no apriņķa centra Ilūkstē vai arī no Grīvas, kas bija viena no pirmajām Austrumlatvijas pilsētām, kura krita vāciešu rokās, vai no dažādām vācu instancēm, vietējās vācu komandantūras ieskaitot. Subates vienība nevarēja ne noorganizēties, ne arī pastāvēt bez vietējās vācu komandantūras ziņas, atļaujas un pavēles. Tā kā nav liecību par kaut kādas partizānu vienības darbību Subates apkaimē, tad visa organizēšanās bija jāsāk no pašiem pamatiem. Tāpat kā citur Latvijā, arī Subates pašaizsardzības kodolu veidoja neatkarīgās Latvijas aizsargi. Visi Subates pašaizsardzības dalībnieki tika pierakstīti, saņēma šauteni un piedurknes apsēju Latvijas karoga krāsās. Visticamāk, ka organizēšanās impulsi nāca no kādiem latviešiem Grīvā, Ilūkstē vai Daugavpilī. Lai gan tiešas informācijas mums nav, organizēšanās pavēle nevarēja nākt no Rīgas, jo tur vēl atradās padomju karaspēks. Mēs varam pieņemt, ka Daugavpils frontes rajonā vācieši ieveda kādu latvieti, kas deva rīkojumus vietējiem. Nav informācijas par Oskara Baltmaņa iecelšanu par Ilūkstes pašaizsardzības komandantu, lai gan bez vāciešu ziņas tas nevarēja notikt. Frontes pārvietošanās laikā telefonsakari netika pārtraukti. Vienalga, kas pavēlēja organizēt Subates pašaizsardzību, tā realizēja okupantu plānus.

Par to, kas notika 28. jūnija saietā, ir divas liecības. Pirmā dokumentācija nāk no Ārkārtējās komisijas dokumentu krājumiem, kas savu darbu Ilūkstes apriņķī beidza 1945. gadā. Tur minēts, ka, izpildot vāciešu nodomus, 1941. g. 28. jūnijā Subatē nodibinājās "partizānu vienība".[27] Otra svarīgā dokumentācija par notikumiem Subatē nāk no čekas prāvu arhīva. Juris Krasovskis, Subates pašaizsardzības ierindnieks, savā 1946. g. prāvā liecināja:

> Kad ienāca vācu karaspēks, t.i., 1941. g. 28. jūnijā, sākumā nekādas vietējās varas nebija, jo bijušie milicijas un izpildkomitejas darbinieki bēga kopā ar Sarkano armiju. Pēc tam Subates pilsētas iedzīvotājs, bijušais Subates un Grīvas pilsētas

> galva Krišjānis Lielausis, saņēma no vācu varas iestādēm atļauju organizēt pašaizsardzības vienību, kurā es uzreiz brīvprātīgi iestājos. Drīzumā vienība izauga līdz 20 cilvēkiem, mēs saņēmām šautenes un dokumentus, ka esam pašaizsardzības vai partizānu grupas dalībnieki.[28]

Uz jautājumu, kādi cilvēki iestājās pašaizsardzības vienībā, viņš, lietojot padomju leksiku, atbildēja:

> Latviešu soda vienībā iestājās cilvēki, kuri neieredzēja padomju varu, bijušie namīpašnieki un tie, kuriem 1940./41. gadā bija nacionalizēts īpašums, bijušie aizsargu organizācijas biedri, bijušie policisti un buržuāzisko organizāciju dalībnieki, kā arī daži strādnieki. Subates soda vienībā bija kādi 24 cilvēki.[29]

K. Lielausis papildināja J. Krasovska teikto, ka viņa grupā bijuši latvieši, krievi, poļi un lietuvieši – personas, kas bija naidīgas padomju varai.[30]

Nav iemesla domāt, ka tie pašaizsardzībnieki, kas sanāca kopā 28. jūnijā, būtu zinājuši vai nojautuši, ka pēc trīs nedēļām – 20. jūlijā – viņiem būs jāpiedalās vietējo ebreju arestēšanā un dienu vēlāk to slepkavošanā.

Pašaizsardzības darbība no 28. jūnija līdz 20. jūlijam

Subates pašaizsardzības komandants Krišjānis Lielausis, raksturojot savu darbību pirmajās okupācijas nedēļās, savā stāstījumā uzsvēra vācu komandanta vadošo lomu Subates pašaizsardzības darbā. Izmeklētājiem viņš liecināja, ka pašaizsardzības komanda bija pakļauta viņam, bet viņš – Prodes pagasta policijas komandantam un Subates vācu komandantam.[31] K. Lielausis galvenokārt saistījās ar vietējo vācu komandantūru.

> Pašaizsardzības komanda pildīja vācu komandanta uzdevumus, lai būtu kārtība pilsētā. Ja komandants izsauca, apsargāja aizturētos. Viņš kā šīs komandas vadītājs saņēma rīkojumus no vācu komandanta un visus norādījumus nodeva pašaizsardzības komandas locekļiem. Vācu komandants deva viņam arestējamo un veicamo kratīšanu sarakstus.[32]

K. Lielausim pēc vācu komandanta norādījumiem bija jārealizē vāciešu noteiktā kārtība, jāaiztur un jāarestē aizdomīgas personas, jānodod tās vācu komandantam un pēc tam jāapsargā. Sarunās ar krievu gūstekņiem komandants bieži izmantoja K. Lielausi par tulku. Pēc vācu komandanta norādījuma vajadzēja veikt Subatē dzīvojošo ebreju un padomju aktīvistu arestus. K. Lielausis liecināja, ka pirms lielajiem arestiem 20. jūlijā vācu komandants licis viņam arestēt 20 padomju aktīvistus. Citkārt komandants atsaucis viņu pie sevis, iedevis deviņu ebreju vārdus un licis sameklēt viņu adreses. Pēc adrešu sameklēšanas vāciešu komandants ar diviem K. Lielauša vīriem arestējis ebrejus.[33]

J. Krasovskis, būdams pašaizsardzības ierindnieks, nevarēja pilnībā zināt to, ko zināja vadība, tomēr galvenās līnijās apstiprināja K. Lielauša teikto:

> ..Krišjānis Lielausis tika saukts par latviešu partizānu komandantu Subatē. Viņa palīgs bija Voldemārs Aveniņš. Latviešu partizānu vienība tika izveidota,

lai apsargātu Subates pilsētu un lai veiktu soda darbības pret mierīgajiem padomju iedzīvotājiem.[34]

Atbildot uz jautājumu, kāda bija pašaizsardzības praktiskā darbība, J. Krasovskis atbildēja:

Es un vēl pieci partizāni arestējām Timofejevu ģimeni Subatē, arestu vadīja Aveniņš. 1941. g. vasarā kopā ar kādu vācieti, kura uzvārdu nezinu, arestējām kurpnieku Solovjovu, kas tika aizvests uz Rokišķiem un Subatē vairs neatgriezās. Bez tam es vēl dežurēju Subatē, biju postenī un patrulēju ielās, kā arī apsargāju mierīgos padomju iedzīvotājus, kuri atradās arestā Subates ģimnāzijas pagrabā.[35]

Par padomju aktīvistu arestiem jūlijā liecināja pilsētas galva Jānis Čurišķis, kas arī dienēja pašaizsardzībā: "Ar manu līdzdalību tika arestēti padomju aktīvisti Timofejevs un Skačkovs."[36]

20. jūlijs

Jau 19. jūlijā no Ilūkstes apriņķa pašaizsardzības komandanta O. Baltmaņa mītnes Subates un apkārtējo pagastu komandantūrām pienāca ziņa, ka 20. jūlijā vietējiem pašaizsardzības dalībniekiem jāsapulcējas Baltmuižā.

Antons Korsaks liecināja, ka 19. jūlijā no Ilūkstes apriņķa komandanta O. Baltmaņa viņš saņēmis pavēsti uz Prodes pagasta vecākā vārda, kurā bija teikts, ka jāsavāc visi aizsargi un 20. jūlijā jāveic Subates ebreju tautības iedzīvotāju aresti.[37]

J. Krasovskis liecināja šādi:

Trīs nedēļas pēc vāciešu ienākšanas Subatē visām partizānu grupām Subatē un apkārtējos Prodes, Aknīstes, Asares, Rubenes pagastos bija dots katras grupas komandanta norādījums sapulcēties Baltmuižā. No apriņķa pilsētas ieradās latviešu partizānu vadītāji Baltmanis un Sudrabiņš. Pēc tam viņi paziņoja, ka paredzami Subates pilsētas ebreju masu aresti.[38]

A. Korsaks atstāstīja, ka Prodes pagasta komandants Krišjānis Caune pavēlējis ierasties Baltmuižā uz ieroču pārbaudi. Kad viņš ieradies, visi aizsargi bija jau sanākuši. No jauna nozīmētais Prodes komandants Apsītis paskaidrojis, ka 20. jūlijā paredzēts veikt ebreju arestus. Tika sadalīti uzdevumi, piemēram, aresta laikā atņemtās vērtslietas vajadzēja nodot Subates komandantam K. Lielausim, J. Čurišķim un Auļuciemam. A. Korsaks bija nozīmēts komandanta Apsīša rīcībā, viņa uzdevums aresta laikā bija novērst nekārtības.[39]

Vispilnīgāko atstāstu par Baltmuižas saietu ir atstājis Aleksandrs Rožinskis.

Ebreju un padomju aktīvistu arests notika svētdienā, 1941. g. 20. jūlijā. No Subates komandanta Lielauša es saņēmu rīkojumu agri no rīta ierasties Baltmuižā. Svētdien 9 no rīta es uz velosipēda, ar šauteni ierados norādītajā vietā, kur sastapu 100–150 tādus pašus cilvēkus kā es. Sapulce vēl nebija sākusies. Šajā sanāksmē no apsūdzētajiem redzēju tikai Skušķi un Baļuli, kuri arī bija ar šautenēm.. Pēc

kāda laika uz Baltmuižu atbrauca Subates komandants Lielausis, Baltmuižas komandants Apsītis. [..] kad visus policistus nostādīja ierindā pa 2, Subates komandants deva uzdevumu katram atsevišķi. Personiski es saņēmu uzdevumu ieņemt posteni Pētera un Mītavas ielas krustojumā.. Pēc uzdevuma saņemšanas es tūlīt aizbraucu no Baltmuižas.. Tā kā es ātri aizbraucu, nedzirdēju, ka Lielausis vai Apsītis policistiem ierindā teiktu, kādiem mērķiem viņi šeit savākti, iespējams, ka vēlāk varbūt arī teica. Postenī es nostājos 9 no rīta un nezināju, ka notiks ebreju arests, vēlāk pilsētā ieradās bruņoti aizsargi un sāka veikt ebreju arestus, man garām tika aizvestas 5 ebreju ģimenes, konvojētāju es nepazinu, tikai tad sapratu, kāpēc mūs sasauca Baltmuižā. Pēc tam kad man garām aizveda arestētos ebrejus, es patvaļīgi aizgāju no posteņa pie sava brāļa Rožinska, tas bija plkst. 14, kur atrados līdz plkst. 18. Pēc tam pārgāju mājās, pastāstīju par ebreju arestiem sievai un vairāk nekur tajā dienā negāju.

..dienā, kad arestēja ebrejus, tas bija 1941. g. 20. jūlijā, es stāvēju sardzē Pētera un Mītavas ielas krustojumā, biju apbruņots ar šauteni. Atrodoties sardzē, manos pienākumos ietilpa pārbaudīt dokumentus garāmejošiem pilsoņiem, aizturēt aizdomīgas personas un nogādāt tās policijā, kā arī nelaist nevienu pāri šai pilsētas līnijai.. Arestētie ebreji, kā arī citi padomju aktīvisti, tika turēti skolas ēkas pagrabā, viņu bija apmēram 600–700.[40]

Kad Subates pašaizsardzībnieks Jānis Baļulis ieradās Baltmuižā, ap 100 policistu – lielākoties ar velosipēdiem – stāvēja ierindā. J. Baļulis liecināja:

Apsītis man teica, lai es nostājos ierindā ar pārējiem policistiem. Subates komandants paziņoja, ka visi Subates ebreju iedzīvotāji tiks arestēti un ka ebrejiem jāņem līdzi produkti trijām dienām. Sapulcējušies policisti tika sadalīti divās grupās, vienai grupai vajadzēja apsargāt pilsētu, otrai – arestēt ebrejus. Es biju nozīmēts grupā, kurai vajadzēja apsargāt Subates pilsētu.

Baltmuižas komandants Apsītis teica, ka man jābrauc uz Subati apsargāt pilsētu. No sākuma es nezināju, ka arestēs ebrejus. Man teica, ka es nedrīkstu nevienu izlaist no pilsētas, ne arī ielaist. Postenī es nostājos apmēram plkst. 10 no rīta.. Stāvēdams postenī, redzēju, kā konvojēja arestētos ebrejus, nevienu konvojētāju es nepazinu. Man garām aizveda 5–6 arestēto ebreju ģimenes. Apmēram plkst. 17 es aizgāju no posteņa mājās un vairāk nekur negāju, visu laiku atrados mājās. Pirmdienā, ebreju masu nošaušanas dienā, es strādāju savā saimniecībā un Subatē nebiju, ebreju šaušanā nepiedalījos.[41]

Pēc uzdevumu sadalīšanas sapulcējušies pašaizsardzībnieki – vairums uz velosipēdiem, ar šauteni pār plecu – aizbrauca uz Subati veikt arestus. Arestētajiem ieteica ņemt līdzi vērtslietas un pārtiku trim dienām.

..tika sadalīti uzdevumi. Arestus vajadzēja veikt pa iecirkņiem, dažām grupām bija uzdevums apsargāt pilsētu, lai novērstu incidentus aresta laikā.. Pavēle tika

izpildīta.. [dienas] vakarpusē. Visi ebreji tika sadzīti šķūnī, kas piederēja Jānim Lielausim. Otra arestēto daļa tika ievietota šķūnī, kas piederēja Pinam Zilbermanam. Kopumā tika arestēts vairāk nekā 600 cilvēku, to skaitā vīrieši, sievietes, sirmgalvji, bērni, kā veselie, tā slimie.[42]

Andreju Dubovski K. Lielausis norīkoja stāvēt Skolas ielā.

Svētdien, 1941. g. 20. jūlijā, agri no rīta pie manis atnāca Lielausis un teica, ka man vajadzēs stāvēt postenī Skolas ielā, mans uzdevums būs nelaist nevienu cilvēku pilsētā, kā arī nevienu neizlaist. Tajā pašā dienā plkst. 8 no rīta es nostājos postenī. Kad es tur stāvēju, redzēju daudz aizsargu, kuri bija bruņojušies ar šautenēm, pēc tam aizsargi sāka dzīt ebrejus veselām ģimenēm no mājām un vest man garām. Kad man garām aizveda ebrejus, es sapratu, ka notiek visu ebreju aresti. Plkst. 14 es nodevu šauteni Lielausim un gāju mājās, visu vakaru es atrados mājās.[43]

Krievu tautības liecinieks Starodubcevs, kam Subates traģēdijā bija šaušanas bedres racēja loma, par aresta dienu pastāstīja:

Aresta dienā es atrados mājās. Apmēram plkst. 12 dienā Subatē pienāca komandanta rīkojums, ka visiem iedzīvotājiem pilsētā jāaizver logu slēģi un ka neviens nedrīkst iet uz ielām. Kad sākās ebreju aresti, es pa slēģu šķirbu redzēju, kā veda arestētos ebrejus. Plkst. 17, kad aresti bija beigušies, es izgāju uz ielas un no cilvēkiem dzirdēju, ka Subatē visi ebreji arestēti. Vairāk neko es neredzēju.[44]

J. Krasovskis liecināja, ka aresta un šaušanas dienās viņš bija nolikts postenī uz tilta, lai novērstu kustību pār to. A. Korsaks atstāsta, ka viņš un vēl deviņi vīri veikuši arestus Mītavas ielā, kur arestējuši apmēram 15 ebreju: "Tā Subatē 20. jūlijā tika arestēti visi ebreji un sadzīti šķūnī. Nevaru pateikt, cik bija arestēti, bet divi lieli šķūņi bija pilni ar arestētiem."[45] J. Čurišķis atzinās, ka ar viņa līdzdalību tika arestētas sešas vai septiņas ebreju ģimenes, kopskaitā 30 cilvēki. K. Lielausis savā prāvā deklarēja: "..pēc Ilūkstes apriņķa komandanta rīkojuma ar pakļautībā esošo komandu bija veikta akcija, kuras rezultātā tika aizturēts 400 Subates vietējo ebreju."[46]

K. Lielausis gādāja, lai arestēto mantas būtu noslēgtas mājās.[47]

Šaušanas diena, 21. jūlijs

Šajā liktenīgajā pirmdienā, 21. jūlijā, rosība Subatē sākās agri no rīta. Tāpat kā iepriekšējā aresta dienā, O. Baltmanis bija sasaucis apkārtējo pašaizsardzībnieku sanāksmi. Pirms došanās uz Baltmuižas sanāksmi pilsētas komandants K. Lielausis sapulcināja Subates pašaizsardzībniekus tirgus laukumā un teica, ka šeit jāsadzen krievu tautības iedzīvotāji ar lāpstām. Pieteicās pilsētas galva Čurišķis un vēl divi pašaizsardzībnieki. Pēc tam kad racēji bija savākti, K. Lielausis un O. Baltmanis aizveda viņus uz kapiem rakt bedres.[48] Norādītā vieta atradās apmēram 1 km no pilsētas, pakalnā starp ebreju un luterāņu kapiem. Starodubcevs, kurš bija viens no racējiem, 1944. g. prāvā liecināja:

> Nākamajā dienā agri no rīta plkst. 7 pie manis ieradās pilsētas galva Čurišķis un Kļimovs, kuri sacīja, lai es paņemu lāpstu un eju uz Subates tirgus laukumu.. ..es negribēju iet, bet baidījos, ka mani var nošaut, un es gāju uz tirgus laukumu. Kad es ierados tirgus laukumā, tur jau bija ap 40 cilvēku, kā arī Subates komandants Lielausis, kurš mūs visus 40 veda uz ebreju kapiem. Kad mēs aizgājām, Lielausis ierādīja mums vietu un teica, lai rokam bedres. Bučanovs pajautāja, kāpēc jārok tādas bedres, mēs visi domājām, ka bedres jārok priekš mums pašiem. Bedres rakām pusotra, divu metru dziļumā. Kad izrakām bedres, mūs aizdzina apmēram 60 m aiz uzkalniņa. Pie bedrēm sāka vest grupās ebrejus pa 100–150 cilvēkiem.[49]

A. Rožinskis liecināja, ka viņš izvairījies iet uz šaušanu un vērojis notikumus pa logu.

> Pirmdienas rītā es piecēlos un sieva man teica, ka viņa redzējusi, kā pa ielām gājuši cilvēki ar lāpstām, laikam raks kapu bedres ebrejiem, kurus šaus. Tas viņai bija zināms pēc sarunām ar pilsoņiem, kas bija satikti uz ielas. Tad es sievai teicu, lai pasaka, ka esmu slims, ja pēc manis ieradīsies policija, lai nevajadzētu iet uz ebreju šaušanu. Pēc kāda laika manā mājā ieradās policists Stankevičs un pateica, ka mani sauc Lielausis. Es palūdzu Stankevičam, lai pasaka, ka esmu slims, un paliku mājās.[50]

Ap to pašu laiku, kad bedru racēji nonāca pakalniņā, arī citi norīkotie notikuma dalībnieki sāka plūst uz Baltmuižu, kur, tāpat kā iepriekšējā dienā, O. Baltmanis bija sasaucis gan sargus, gan šāvējus. 20. jūlijā Ilūkstes apriņķa saimniecības lietu pārzinis izsauca Matīsu Valpēteru un pavēlēja viņam nākamajā dienā ierasties Ilūkstē, lai brauktu uz Subati. M. Valpētera uzdevums bija pārņemt Subatē konfiscētos zirgus. Nākamajā rītā, ierodoties policijā, M. Valpēters tur satika grupu Ilūkstes policistu, kuru vidū bija trīs vācu virsnieki. Ilūkstes apriņķa komandants O. Baltmanis, viņa adjutants O. R. Sudrabiņš, policisti un vācieši iekāpa mašīnā un arī M. Valpēteram pavēlēja ņemt šauteni un braukt līdzi. M. Valpēteru aizveda līdz Subates nomalei, kur bija šķūnis ar konfiscētajiem zirgiem. Citi policisti kopā ar vāciešiem aizbrauca uz pilsētas centru.[51]

Ap to pašu laiku, kad Ilūksti atstāja M. Valpēters, no Ilūkstes uz Subati izbrauca vēl viena kravas mašīna. Tajā atradās ap 20 O. Baltmaņa sapulcināto šāvēju. Lai gan liecību par ebreju šaušanu Ilūkstē ir daudz, nav bijis iespējams precīzi noskaidrot visu šīs vienības dalībnieku vārdus. Šķiet, ka O. Baltmanis vienību bija komplektējis, izraugoties pa vienam vai diviem cilvēkiem no dažādiem Ilūkstes pagastiem. Starp šāvēju vienības dalībniekiem bija brāļi Pēteris un Konstantīns Limanoviči,[52] Kazimirs Možeiko, Aleksejs Kļimovs.

Par savu iesaistīšanos šāvēju vienībā K. Možeiko liecināja:

> Līdz vācu okupācijai es strādāju par šoferi Ilūkstes apriņķī. 1941. g. jūlija sākumā mani ar pavēsti izsauca uz Ilūksti, kur pašaizsardzības priekšnieks Baltmanis

teica, ka man jāpilda apsardzes dienests pašaizsardzības grupā, un iedeva šauteni. 1941. g. jūlijā pēc komandanta Baltmaņa rīkojuma es kopā ar pašaizsardzībnieku.. un citiem piedalījos komjaunieša Pētera Savicka arestēšanā.

Kad 1941. g. jūlijā, precīzu datumu neatceros, gāju uz pašaizsardzības štābu Ilūkstes pilsētā, pie štāba atradās smagā mašīna, tajā sēdēja pašaizsardzībnieki un aizsargi. Neatceros, kurš no pašaizsardzībniekiem teica, ka viņi braucot uz Subati šaut ebreju tautības pilsoņus, man arī lika priekšā braukt līdzi, es piekritu. Kad mēs atbraucām uz Subati, mani un citus nosūtīja uz šķūni, kur atradās arestētie ebreji..[53]

Pēteris Lambergs bija otrs ilūkstietis, kurš ar kravas mašīnu ieradās Subatē. Pēc viņa atstāsta, ar mašīnu braukuši 12 vācieši un 8 pašaizsardzībnieki.

1941. g. jūlija beigās mums paziņoja, ka nākamajā dienā 7 no rīta jāsapulcējas pašaizsardzības štābā. Es ierados norādītajā laikā pašaizsardzības štābā, un mūs iesēdināja mašīnā, pēc tam braucām uz Subati, kas atrodas 30 km no Ilūkstes. Precīzi neatceros datumu, bet tas bija jūlija beigās. Mašīnā atradās apmēram 10–12 vācu armijas militārpersonu un 8 pašaizsardzībnieki, visas militārpersonas un pašaizsardzībnieki bija bruņoti ar šautenēm, arī es biju bruņojies ar šauteni. Mēs atbraucām uz Subati, un mašīna apstājās tirgus laukumā. Pēc tam mūs nostādīja ierindā un veda uz noliktavām, kas atradās 100–150 m no tirgus laukuma. Pie šīs noliktavas jau atradās apmēram 60 cilvēku – pašaizsardzībnieki no citiem rajoniem. Tur bija trīs lieli šķūņi, kuros tika turēti arestētie ebreju tautības padomju cilvēki.[54]

J. Krasovskis par šāvēju komandu izteicās šādi: "Uz Subates mierīgo iedzīvotāju šaušanu atbrauca speciāla komanda no Ilūkstes pilsētas, kuru komandēja Sudrabiņš un Baltmanis – visu soda vienību vadītāji Ilūkstes apriņķī." O. R. Sudrabiņš noliedza savu šāvēju komandiera lomu, bet liecināja, ka šaušanas dienā viņš, N. Rusmanis, O. Baltmanis un vācu pārstāvji ieradās Subatē un aizgāja uz šaušanas vietu pie kapsētas.[55]

Pie ieslodzījuma vietas latviešu partizāni sāka rindot arestētos grupās pa 30–40 cilvēkiem, kurus stingrā kontrolē konvojēja pa Subates ielām, cauri tirgus laukumam, pāri tiltam uz Subates ebreju kapiem.[56]

Pēcpusdienā, kad šaušana gāja uz beigām, Andrejs Dubovskis izgāja no mājas atvērt dzirnavu slūžas.

Ap plkst. 2 es otrreiz gāju atvērt slūžas, lai palielinātu spiedienu. Tajā brīdī, kad gāju garām skolai, tur stāvēja Moskaļovs, divi vācieši un 5 aizsargi, bet vairāk neko neredzēju, jo vieta, kur šāva ebrejus, atradās aiz uzkalniņa un tāpēc nebija redzama. Pirmdienā es dzirnavās nostrādāju līdz plkst. 16, pēc tam aizgāju mājās.[57]

K. Lielauša lietā Jakovs Podosinoviks liecināja, ka viens vācietis fotografējis šaušanu un visi latvieši bija piedzērušies.[58]

Pēc šaušanas

J. Čurišķis liecināja:

> Pēc ebreju nošaušanas pie manis atbrauca Baltmanis un Lielausis. Baltmanis teica, ka visi ebreji nošauti un man jāiet uz šaušanas vietu paskatīties, kā aizraktas līķu bedres. Pēc tam es uz turieni aizgāju un paskatījos, ka bedres ar līķiem bija aizbērtas. Pavisam tur bija 3–4 bedres ar līķiem.[59]

Bedres racējs Starodubcevs par notikumiem ap šaušanas vietu stāstīja:

> Kad mūs aizdzina aiz uzkalniņa, nevarējām skatīties, kā šauj ebrejus, jo mūs apsargāja, bez tam paši bijām pārbijušies, bet šāvienus, sieviešu un bērnu kliedzienus un vaidus dzirdējām. Kad ebrejus nošāva, mūs pasauca pie bedrēm un lika aizrakt nošautos ebrejus. Kad raka, daži vēl kustējās, vaidēja, tad Kļimovs ar automātu tos piebeidza. Pēc tam kad aizrakām ebrejus, mums otrreiz lika rakt bedres. Kad izrakām, mūs atkal aizdzina aiz uzkalniņa, atkal atveda pie bedres ebreju partiju, šajā reizē labi redzēju apsūdzēto Dubovski, kurš ar ieroci rokās konvojēja ebrejus uz nošaušanas vietu. Atkal bija dzirdami bērnu un sieviešu vaidi un kliedzieni. Ebrejus uz nošaušanu veda izģērbtus vienā apakšveļā. Pēc nošaušanas mums atkal lika aprakt nošautos ebrejus. Pēc tam mūs visus, kas raka bedres, palaida mājās uz pusdienām, bet teica, ka jānāk atpakaļ, lai izlīdzinātu bedres. Pēcpusdienā mēs visi 40 cilvēki ieradāmies šaušanas vietā, izlīdzinājām bedres, šajā laikā kopā ar mums kapos bija tikai Čurišķis.[60]

Atšķirīgu liecību LPSR IeTK karaspēka Kara tribunāla sēdē, kas notika 1945. g. 2. martā Daugavpilī, sniedza Kazimirs Bigats:

> ..nenošautos ebrejus bedrēs galīgi nobeidza vācieši, mums tūlīt pēc šaušanas lika iet projām.. Pavisam no "c" grupas bija ap 50 cilvēku un bez tam vācieši, kas komandēja šaušanu.[61]

Kā liecināja ilūkstietis Lambergs, viens no pēdējiem uzdevumiem bija salasīt ebreju pases, ko viņiem bija pavēlēts nomest pie šaušanas vietas, un tās sadedzināt.[62]

Pēc šaušanas akcijas šāvējiem bija sarīkots mielasts. Ir dažādas ziņas par to, kas notika ar ebreju mantām. J. Krasovskis teica, ka notikusi mantu laupīšana. "Uz Ilūksti devās viena piekrauta automašīna, ar to aizbrauca arī masu šaušanas iniciatori Baltmanis un Sudrabiņš kopā ar saviem 18 soda vienības dalībniekiem."[63] Citi liecināja, ka mantas tikušas nosūtītas Ilūkstes vācu komandantam. J. Čurišķis vienā teikumā sacīja, ka par mantām rūpējies komandants K. Lielausis, bet otrā, ka pēc apriņķa policijas priekšnieka N. Rusmaņa pavēles viņš kā pilsētas galva savācis ebreju mantas un sarīkojis ūtrupi.[64]

Ilūkste

Ilūkste iedzīvotāju skaita ziņā bija mazākā apriņķa pilsēta, 1935. g. te dzīvoja 71 ebrejs jeb 5,46% no iedzīvotājiem. Pirmā pasaules kara laikā pilsētu gandrīz nolīdzināja

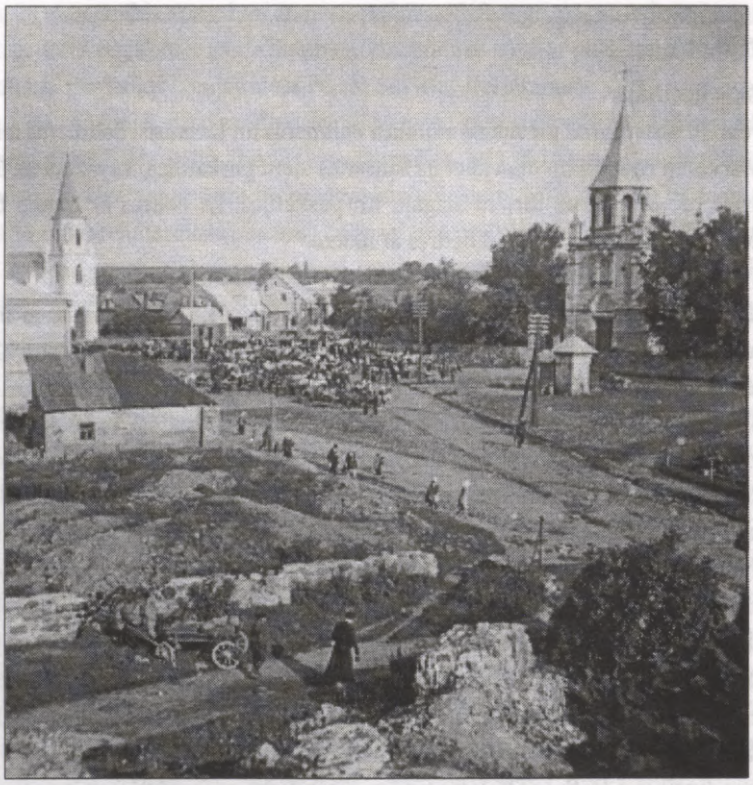

46. att. Ilūkstes tirgus laukums 20. gs. 30. gados

ar zemi, tādēļ tā bija jābūvē no jauna. 30. gados savu pirmskara līmeni tā vēl nebija atguvusi. Arhīvā atrastās liecības par ebreju slepkavībām pilsētā ir visumā skopas, lai gan galvenās līnijās līdzinās pārējās apriņķa pilsētās notikušo slepkavību aprakstam.[65] Tā kā Ilūkste bija apriņķa centrs, tur tika organizēta šaušana visā apriņķī, tur atradās kā Oskara Baltmaņa, tā arī to vāciešu mītne, kas plānoja nāves pļauju apriņķī. Pēc mūsu rīcībā esošajām liecībām nevaram noteikt konkrētu šaušanas datumu. Tas varēja notikt laikā starp 15. un 25. jūliju. Nav ziņu, ka Ilūkstes ebrejus nošāva pirms Aknīstes un Subates traģēdijas – 18. un 21. jūlija.[66] Apsvērumus summējot, šķiet, ka notikumi Ilūkstē risinājās vēlāk, tātad šaušanas datums varētu būt tuvāks 25. nekā 15. jūlijam. Par vāciešu ienākšanu Ilūkstē neparastu liecību dod Staņislavs Gudelis 1944. g. 19. septembra pratināšanā.

> ..tajā pašā dienā visi vīriešu kārtas iedzīvotāji tika arestēti un ievietoti Ilūkstes katoļu baznīcas telpās, kur noturēti vienu diennakti un tad atlaisti. Ilūkstes vīriešu kārtas iedzīvotāji tika arestēti, jo kāds bija pateicis, ka viņi visi ir komunisti.[67]

Par pašaizsardzības sākumposmu un tās darbību stāsta Pēteris Lambergs:

..1941. g. jūnija beigās vai jūlija sākumā, būdams Ilūkstē, satiku Jāni Cīruli, kurš piedāvāja man iestāties "pašaizsardzībā", kas atradās Ilūkstē, un es piekritu. Viņš man teica, ka vajag apsargāt arestētos padomju pilsoņus, kas atradās sagrautās Ilūkstes baznīcas pagraba telpās.[..] Kā pašaizsardzībniekam man nācās piedalīties padomju pilsoņu arestos. Tā 1941. g. jūlijā no pašaizsardzības priekšnieka Oskara Baltmaņa saņēmu arestējamo padomju pilsoņu sarakstu. [..] 1941. g. jūlija beigās, datumu precīzi neatceros, atrados pašaizsardzības štābā, kad piezvanīja pašaizsardzības priekšnieks un pateica, lai pie viņa uz dzīvokli atsūta vienu pašaizsardzībnieku.

Tā kā biju visjaunākais, uz priekšnieka dzīvokli sūtīja mani. Es aizgāju uz pašaizsardzības priekšnieka dzīvokli, kur bija arī kāds vācu armijas leitnants. Pašaizsardzības priekšnieks padeva man sarakstu un teica, ka šos cilvēkus vajag nošaut. Es paskatījos uz nāvei nolemto sarakstu, viņu vidū bija Bandomirs un Malohovskis, bez tam sarakstā bija vēl divas personas, kuras nepazinu un viņu uzvārdus tagad nevaru atcerēties. Es teicu pašaizsardzības priekšniekam, ka viens nevaru viņus nošaut, tad viņš teica, lai paņemu no sardzes brīvos pašaizsardzībniekus un nošauju tos. Pēc tam atgriezos pašaizsardzības štābā un paziņoju pašaizsardzībniekiem priekšnieka pavēli, bet daudzi sāka atteikties, tomēr man izdevās savākt 7 vai 8 pašaizsardzībniekus [..]

1941. g. jūlijā Ilūkstē dumpinieku vienība [t.i., pašaizsardzībnieki. – *A.E.*] arestēja visus ebreju tautības iedzīvotājus. Šajos arestos nepiedalījos. Visi arestētie pilsoņi tika ievietoti Ilūkstes sagrautās baznīcas pagrabtelpās. [Citi telpas sauca par veca klostera pagrabu. – *A.E.*] Pēc tam viņus grupās veda uz nošaušanu ebreju kapu rajonā, kas atrodas 1 km attālumā no pilsētas. Vienu reizi, kad tika nošauta 15–16 cilvēku grupa, es tieši piedalījos ebreju tautības pilsoņu nošaušanā. Es un apmēram 30 dumpinieku (pašaizsardzības) grupas sastāvā, ar šauteni apbruņots, konvojēju arestētos padomju pilsoņus no baznīcas pagrabtelpām uz nošaušanas vietu, t.i., ebreju kapsētas rajonu. [..] Kad pievedām viņus pie kapsētas, izkārtojāmies ķēdē, un es atrados ķēdes vidū. Pēc tam daži pašaizsardzībnieki sāka šaut uz nāvei nolemtajiem, arī es divreiz izšāvu uz ebreju tautības pilsoņu pūli. Nevaru pateikt, kam trāpīju, bet netrāpīt nebija iespējams, jo cilvēki atradās 5–6 m attālumā. Visi šie pilsoņi tika nošauti. Mēs viņus neaprakām. Pirms mums šajā vietā cita pašaizsardzībnieku grupa arī šāva ebreju tautības pilsoņus. Es dzirdēju no citiem, ka līdz pusdienlaikam bija nošauts vairāk nekā 40 padomju pilsoņu. Mēs veicām šaušanu pēcpusdienā.[68]

Aknīste

Aknīste ar 473 iedzīvotājiem, no kuriem 199 bija ebreji, bija lielākais Ilūkstes ciems. Ebreju koncentrācijas ziņā tā bija trešajā vietā apriņķī aiz Subates un Grīvas. Iespējams, ka vismaz 100 no viņiem tika nogalināti 1941. g 18. jūlijā.[69] Šī bija pirmā šaušanas akcija Ilūkstes apriņķī, tāpēc nenotika gluži tā, kā vācieši ar apriņķa komandantu Oskaru Baltmani bija paredzējuši. Aknīstē sastopamies ar gadījumu, kādēļ vācieši nebūtu gribējuši, lai ebrejus iznīcina vietējie. Uz vietējiem pilnīgi paļauties nevarēja, jo komandants Jānis Valdmanis atteicās dot pavēli šaut pazīstamos vietējos ebrejus.[70] Aknīstes šaušana bija sasteigta, bez vāciešiem raksturīgās kārtības. Vispirms ebrejus izvietoja kādreizējā restorāna "Austrija" telpās. Pēc J. Valdmaņa liecības vācieši un O. Baltmanis aresta dienā bija teicis, ka arestētos ebrejus vedīs uz Daugavpils geto. Nākamajā dienā O. Baltmanis pateica, ka pārcelšana uz Daugavpili nenotiks, un pavēlēja J. Valdmanim ebrejus nošaut turpat uz vietas. J. Valdmanis teicis, ka viņš cilvēkus pazīst, un atteicies pavēli izpildīt. Tad O. Baltmanis pats ar savu atvesto bandu improvizēja šaušanu Susējas upes krastā blakus restorānam. J. Valdmanis liecināja, ka viņa pašaizsardzībnieki nav šāvuši. Vilis Tunkelis, viens no J. Valdmaņa padotajiem, liecināja, ka aresta un šaušanas dienās viņa un vēl 15 citu viņa biedru uzdevums bijis veidot ķēdi ap Aknīsti, apturot satiksmi. J. Valdmanis pēc šaušanas nokārtoja ebreju aprakšanu.

Par Aknīsti ir divas liecības: no pilsētas komandanta J. Valdmaņa un pašaizsardzības ierindnieka Viļa Tunkeļa. Nogalināšana līdzinājās Subates un Ilūkstes akcijām. Vāciešu pavadībā atbrauca Oskars Baltmanis ar savu komandu, vienā dienā ebrejus arestēja, bet otrā nošāva. V. Tunkeļa un J. Valdmaņa stāsti galvenokārt atšķirās par komandanta J. Valdmaņa lomu šaušanā. Tomēr jāpiemin, ka ziņu par V. Tunkeļa tiesāšanu nav, tāpēc, zinot padomju izmeklēšanas praksi, var pieņemt, ka V. Tunkelim bija jāpilda kādas saistības ar drošības orgāniem. V. Tunkelis stāsta:

> ..tajā pašā 1941. g. jūlijā kādu dienu Valdmanis (Aknīstes pašaizsardzības grupas komandieris un vienlaicīgi Aknīstes komandants) savāca visus pašaizsardzības grupas dalībniekus.. un pēc tam visiem paziņoja, ka tiks veikti Aknīstes ebreju iedzīvotāju aresti. Pavisam tajā reizē bija 50 pašaizsardzībnieku. Visus pašaizsardzībniekus sadalīja grupās, un katrai tika savi uzdevumi.
>
> Tajā dienā Aknīstē bija arestēti 100 ebreji.. Visi arestētie ebreji tika izvietoti bijušajā restorānā "Austrija", kur viņi atradās līdz nošaušanas dienai, apmēram 3–4 dienas. Pēc tam visi arestētie ebreji bez tiesas un izmeklēšanas pēc Ilūkstes apriņķa komandanta Baltmaņa rīkojuma tika nošauti Aknīstē, netālu no bijušā restorāna ēkas.

Uz jautājumu, kā notika ebreju masu šaušana un kas tajā piedalījās, V. Tunkelis atbildēja:

Datumu precīzi neatceros, bet tas bija 1941. g. jūlijā. Tajā dienā Aknīstē sāka ierasties pašaizsardzībnieki no Aknīstes tuvumā esošiem pagastiem. Pēc tam dienas vidū no Ilūkstes pilsētas Aknīstē ieradās 2 mašīnas ar pašaizsardzībniekiem, ar viņiem kopā ieradās Ilūkstes apriņķa komandants Baltmanis un vēl 2 personas, kas bija ģērbušās civilā. Pēc tam Baltmanis deva rīkojumu Aknīstes komandantam Valdmanim, lai visus arestētos ebrejus nošautu. Saskaņā ar rīkojumu Valdmanis sāka gatavoties šaušanai un tāpēc nosūtīja mūsu grupu, kura ebreju aresta laikā stāvēja ķēdē ap Aknīsti, tās uzdevums bija nevienu nelaist Aknīstē ne iekšā, ne ārā.

Pēc tam kad grupa bija izveidojusi ķēdi ap Aknīsti, no bijušā restorāna "Austrija" ēkas izveda apmēram pusi arestēto ebreju un turpat netālu nošāva. Ebreju šaušanā piedalījās visi Aknīstes pagasta pašaizsardzībnieki, kā arī no citiem pagastiem atbraukušie. Pašaizsardzībnieki šāva pēc komandas ar šautenēm, ložmetējiem un automātiem. Ebreju šaušanu vadīja Aknīstes komandants Valdmanis un no Ilūkstes atbraukušais Baltmanis. Kad bija nošauta pirmā ebreju grupa, izveda atlikušos, kas atradās restorāna ēkā. Otru ebreju grupu nošāva tādā pašā veidā, un ebreju šaušana bija beigusies. Pēc tam tika izsaukti Aknīstes iedzīvotāji, kuriem lika rakt bedres, lai tajās varētu aprakt nošautos ebrejus. Nākamajā rītā ap plkst.10 turpat pie nošaušanas vietas bija izraktas bedres, kurās apraka nošautos ebrejus. Kad šaušana bija pabeigta, mums tika dota pavēle ierasties pašaizsardzības štābā (vairs nestāvēt ķēdē). Ierodoties štābā, komandants Valdmanis deva mutisku rīkojumu aiziet un arestēt ebreju, kura uzvārdu neatceros, varbūt Viļgilis, kurš dzīvoja Daugavpils ielā, un aizvest uz bijušo restorāna ēku..

Pēc tam man, Vilim Tunkelim, tika dots otrs rīkojums aiziet līdz upei un no turienes atvest ievainoto pašaizsardzībnieku Krišjāni Buiķi, kurš bija nejauši ievainots ebreju šaušanas laikā. Atgādājām Krišjāni Buiķi pie restorāna ēkas. Komandants Baltmanis teica, ka notikušā nelaimes gadījuma dēļ atdod Buiķim nošautā ebreja māju, kurā atradās arī veikals ar dažādām precēm. Neatkarīgi no tā, vai Buiķis izveseļosies vai nomirs, māja un manta, kas tur atrodas, paliks viņa rīcībā. Pēc izveseļošanās Krišjānis Buiķis sāka dzīvot nošautā ebreja mājā, kurā dzīvoja visu vācu okupācijas laiku..

Tajā pašā dienā Ilūkstes komandants paziņoja pašaizsardzībniekiem, ka var iet uz nošauto ebreju dzīvokļiem un ņemt tās mantas, kas patīk, bet visu, ko paņem, jāiereģistrē pie Valdmaņa.. Pēc 5–6 dienām tika dots rīkojums visas salaupītās mantas aizvest uz štābu un nodot komandantam Valdmanim, vēlāk tās nodotas veikalā pārdošanai.

Uz jautājumu, cik ilgi viņš bija pašaizsardzībā, V. Tunkelis atbildēja:

Pašaizsardzības grupā es biju 3 nedēļas, vēlāk mūs visus atlaida, jo aresti un šaušanas beidzās un nebija nepieciešamības turēt tik daudz bruņotu pašaizsardzībnieku.[71]

Visneticamākais teikums V. Tunkeļa liecībā, varbūt mazliet neveikls, ir šis: "Ebreju šaušanā piedalījās visi Aknīstes pagasta pašaizsardzībnieki, kā arī no citiem pagastiem atbraukušie. Pašaizsardzībnieki šāva pēc komandas ar šautenēm, ložmetējiem un automātiem." Ko nozīmē "piedalījās"? Ja tas nozīmē pilsētas apsardzi, tad viņi piedalījās. Bet nav iespējams, ka tie paši cilvēki vienlaicīgi piedalījās gan pilsētas apsardzē, gan šaušanā. Ja šāvēji bija latvieši, ir apšaubāms, ka viņiem būtu atļauts lietot automātiskos ieročus. Pašaizsardzībnieka ierocis bija šautene.

Komandantu Jāni Valdmani tiesāja 1951. g. 23.–24. novembrī. Viņa liecība pamatā saskan ar V. Tunkeļa stāstīto, lai gan tā ir detalizētāka, daudzos gadījumos precīzāka. J. Valdmanis, būdams komandants, zināja daudz vairāk nekā ierindnieks V. Tunkelis. J. Valdmanis, nevis V. Tunkelis saņēma pavēles un runāja ar O. Baltmani un vāciešiem.

> 1941. gada jūlijā (16. vai 17. datumā) pie manis no Ilūkstes atbrauca policists Baltmanis-Saulītis un 3 SS militārpersonas – viens oberleitnants un 2 kareivji. Viņi teica, ka vācu vadība nevar pieļaut, ka ebreju tautības pilsoņi dzīvo brīvībā, un deva rīkojumu savākt visus ebrejus un nosūtīt uz Daugavpils "geto". SS oberleitnants pavēlēja man savākt visus ebrejus, sakot, ka nākamajā rītā atsūtīs pēc viņiem mašīnu. Tas bija 16.–17. jūlijā.
>
> Tajā laikā, kad sarunājos ar šo virsnieku, uz "pašaizsardzības" štābu sāka nākt pašaizsardzībnieki no citiem pagastiem. Oberleitnants teica, lai nozīmēju savus "pašaizsardzībniekus", un deva rīkojumu visiem sapulcinātajiem "pašaizsardzībniekiem" veikt ebreju tautības pilsoņu arestus.
>
> Visi aizturētie ebreju tautības pilsoņi tika savākti viesnīcā "Austrija" Aknīstes tirgus laukumā. Pavisam tika savākts ap 120 cilvēku. Aresta brīdī ebrejiem tika atļauts ņemt līdzi pirmās nepieciešamības lietas un produktus, viņu dzīvokļi tika aizslēgti.
>
> 1941. g. 18. jūlija rītā uz Aknīsti atbrauca Baltmanis 8 "pašaizsardzībnieku" pavadībā. Viņš man teica, lai izdodu viņam ebrejus. Es teicu, ka viņi visi mani pazīst un man ir neērti uz turieni iet, un tāpēc atteicos viņam izdot ebrejus, teicu, lai viņš iet un arestē pats.
>
> Baltmanis atbrauca ar lielu automašīnu un teica, ka pārējās mašīnas stāv tirgus laukumā. Baltmanis lūdza, lai parādu māju, kurā dzīvoja turīgākais ebrejs. Kad mēs tur aizgājām, Baltmanis man teica, ka viņš ebrejus uz Daugavpili nevedīs, bet nošaus uz vietas. Es viņam iebildu, ka vācu vadība tādu rīkojumu nav devusi, un sāku lūgties, lai nešauj ebrejus.[..]

K. Buiķis, viens no Aknīstes vīriem, šaušanā bija savainots un, kad J. Valdmanis sniedza viņam palīdzību, saklausīja šāvienus.

> ..es dzirdēju aiz viesnīcas upes krastā šāvienus un izskrēju uz ielas, ieraudzīju, ka krastā nošauti ebreji. Tur bija nošauta apmēram puse no aizturētajiem ebrejiem. Pārējos izveda no viesnīcas un nošāva aptuveni 200 m tālāk pie Straumes

dzirnavām. Mani "pašaizsardzībnieki" ebreju šaušanā nepiedalījās. [..] Šaušanu veica Baltmaņa vadībā atbraukušie "pašaizsardzībnieki".
Pēc šaušanas Baltmanis sakrāva nošauto īpašumu divās mašīnās un aizbrauca. Es devu rīkojumu izrakt bedres un apglabāt nošautos. Nošauto atlikušo īpašumu pilnībā izlaupīja vietējie iedzīvotāji un "pašaizsardzībnieki". Es personiski nekādu nošauto īpašumu neizmantoju.
..1941. g. septembra sākumā es apriņķī nodevu visus "pašaizsardzības" ieročus un sāku strādāt savā saimniecībā.[72]

Par Aknīstes slepkavību bijušajā VDK arhīvā bez jau pieminētajām prāvām ir atrodama vēl kāda lieta ar desmit apsūdzētajiem, kas neko jaunu par šo slepkavību nesniedz. Piemēram, Jāzepa Kinkevska lieta, kur it kā runāts par Aknīsti, nav ticama, jo galvenais apsūdzētais J. Kinkevskis bija savervēts par padomju drošības orgānu slepeno līdzstrādnieku.[73]

Silene (Borovka)

Lai gan datējumi liecībās ir atšķirīgi, Silenes ebrejus nogalināja 29. jūlijā Smilgu ezera krastā blakus Vjazgiņu mājām 3 km attālumā no ciema. 1935. g. Silenē dzīvoja 189 ebreji jeb 19% iedzīvotāju. Visus tos 100–200 ebrejus – bērnus, slimos, sievietes un vīriešus –, kuri 1941. g. jūlijā atradās Silenē, nošāva.

Tas, kā Silenes ciemā (agrāk Borovka) nogalināja ebrejus, bija izņēmums Ilūkstes apriņķī un varbūt arī Latvijā. Šaušana Silenē nenorisinājās kā citās Ilūkstes apriņķa pilsētās, un izskaidrojuma, kādēļ tā notika, mums nav. Nav jāpieņem, ka par Sileni savāktās liecības ir pēdējais vārds šīs slepkavības izzināšanā. Bet tās liecības, kas mums ir, dod sakarīgu, lai gan savādu atstāstījumu. Apšaubāma ir pārlieku lielā pašapsūdzēšanās dažās no tām un pārāk lielā sakritība citai ar citu. Tas norāda uz iespējamiem spaidiem izmeklēšanas un tiesas gaitā. Liecības nav identiskas, bet daudzos aspektos, ieskaitot upuru uzskaiti, līdzība ir pārāk liela, lai tām pilnīgi uzticētos. Svarīgs ir šo liecību agrīnums, tās ir iegūtas 1944. g. novembrī, t.i., piecus mēnešus pēc Ilūkstes reokupācijas un sešus mēnešus pirms kara beigām. Šī bija kolektīva prāva, kurā tiesāja 16 Silenes pašaizsardzībniekus.[74] Rietumu jurisprudences kontekstā tiesātie, iespējams, runāja par daudz. Ja Silenē šaušana notika tā, kā izriet no prāvas liecībām, tad ir divas iespējas: vai nu tā bija ļoti netipisks izņēmums, vai arī vācu SD un apriņķa latviešu pašaizsardzības komandantūras virsotnē bija radies sajukums. Jau šaušanas organizēšanas sākums norisinājās savādāk nekā citās Ilūkstes apriņķa pilsētās. No prāvas liecībām neredzam Ilūkstes apriņķa komandanta O. Baltmaņa līdzdalību, vismaz viņa vārds netiek minēts ne sakarā ar pavēli arestēt ebrejus, ne arī viņus nošaut. Liecības apliecina, ka, tāpat kā visās citās šaušanās, vācieši bija klāt un deva pavēli gan aresta, gan šaušanas dienā. Tā kā Silene bija pēdējā šaušanas vieta Ilūkstes apriņķī, varam pieļaut, ka O. Baltmanis mums nezināmu iemeslu dēļ attālinājās. Varbūt vācieši

nebija apmierināti ar O. Baltmaņa organizatorisko darbu, jo arī Aknīstes notikumi pilnībā neatbilda iecerētajam plānam.

No liecībām izriet, ka ebreju arestus it kā vienlaicīgi veica vietējie pašaizsardzībnieki un no Rīgas slēgtā autobusā atbraukusī vienība, kuru vadīja kāds leitnants. Dažas liecības norāda, ka arestus izdarīja abas vienības, bet nav vienprātības par noteicošo: daži norādīja uz rīdzinieku vadošo lomu, citi – uz vietējiem pašaizsardzībniekiem. Kā parasts padomju tieslietu praksē – vārdi "aizsargs" un "partizāns" tika pārlieku un nepareizi lietoti. Jūlijs Galdiņš liecināja:

> 1941. g. jūlija pēdējās dienās, precīzi neatceros, piektdienā Borovkā no Rīgas ieradās apmēram 20 aizsargu liela grupa, ko vadīja komandants leitnanta pakāpē, viņa uzvārdu nezinu, kurš pavēlēja vietējai aizsargu vadībai arestēt visus Borovkas ebrejus, to skaitā bērnus un vecus cilvēkus. Pildot šo uzdevumu, Priekulis tajā pašā dienā deva rīkojumu arestēt visus Borovkas ebrejus un ieslodzīt sinagogā, ko arī mēs, vietējie aizsargi, izdarījām.[75]

Pēteris Krukovskis apstiprina teikto, bet sniedz dažas nianses:

> ..1941. g. jūlijā notika ebreju iedzīvotāju aresti, bet pēc 2 dienām visus arestētos ebrejus nošāva. No Rīgas uz Silenes pagastu atbrauca 50 aizsargi, lai arestētu ebrejus, tie aplenca Borovku un ķērās pie ebreju ģimeņu arestēšanas. Ebreju arestos piedalījās Silenes aizsargi, Palīgpolicijas locekļi; "partizāni" tajā dienā bija izsaukti uz pagastu un tāpēc nevarēja nepiedalīties ebreju arestos. Visus arestētos ebrejus ievietoja sinagogā. Tajā laikā bija arestēti arī 16 komunisti un padomju darbinieki. Ebreju sinagogas [Silenē bija divas sinagogas, mazā un lielā. – *A.E.*], kur turēja arestētos ebrejus un padomju pilsoņus, apsargāja "partizāni" un aizsargi. Ebreju arestos piedalījās "partizāni" no Skrudalienas un Salienas pagastiem. Es ebreju arestos nepiedalījos, bet kā Silenes pag[asta] vec[ākā] policista palīgs tos vadīju. Ebreju īpašumu un mājas apsargāja vietējie aizsargi un partizāni.[76]

Lai gan vairāki liecinieki tos sauca par aizsargiem, nav šaubu, ka rīdzinieku vienība bija Arāja vienības daļa, kas nozīmē, ka tajā aizsargu bija maz vai nemaz. Varam iedomāties, ka minētais virsnieks bija Felikss Dībietis – viens no tuvākajiem V. Arāja palīgiem. Visumā liecības sakrīt tajā aspektā, ka arestētos ebrejus izvietoja sinagogā un rīdzinieki apmetās vietējā skolā. Sinagogu apsargāja vietējie. Roberts Paberžs liecināja: kad ebreju ģimenes tika ieslodzītas, Rīgas un Ilūkstes aizsargi sāka laupīt arestēto īpašumu un ar vairākiem autobusiem aizveda labākās mantas.[77]

Sakrīt arī liecības, ka vietējiem pavēles deva Silenes pašaizsardzības komandants Eriks Priekulis. Taču nav skaidrs, vai pirmo pavēli Ē. Priekulim deva vācieši, kas bija ieradušies ciemā, vai rīdzinieku leitnants.

Būtu sagaidāms, ka nākamajā dienā pēc aresta notiks šaušana, jo šāvēju rezerve jau bija klāt, bet šeit stāsts sarežģās. Šaušana nenotika. Ieradās Ilūkstes apriņķa šāvēju

vads it kā Viļa Šķetera vadībā, kas arī apmetās tajā pašā skolas namā, kurā mitinājās arājnieki.[78]

Pēc Silenes liecībām nevaram pilnīgi precīzi noteikt arestu un šaušanas datumu. Visticamāko notikumu hronoloģiju mums sniedz Galdiņš: "1941. g. jūlija pēdējās dienās, precīzi neatceros, piektdienā Borovkā no Rīgas ieradās apmēram 20 aizsargu liela grupa.." Ja tās bija jūlija pēdējās dienas un piektdiena, tad arestu un arājnieku ierašanās dienai bija jābūt 25. jūlijam. Tas nozīmētu, ka Ilūkstes šāvēji Silenē ieradās sestdien, 26. jūlijā. Pēc Galdiņa liecības, Rīgas vienība ar savu komandantu sestdienas vakarā aizbrauca atpakaļ: "Nezinu, kādu iemeslu dēļ Rīgas aizsargu grupa sestdienas vakarā ar savu komandantu aizbrauca atpakaļ.."[79]

Ar rīdzinieku aizbraukšanu sarežģījumi nebeidzās. Nākamajā dienā – 27. jūlijā – arī Ilūkstes šāvēji atstāja pilsētu. Sestdien šķita, ka Silenē šāvēju bija par daudz, bet pirmdien silenieši bija atstāti vieni ar divās sinagogās ieslodzītajiem ebrejiem. Mēs nevaram rekonstruēt, kas radīja samezglojumus, lai gan fakti par šāvēju vienību atbraukšanu un aizbraukšanu nav apšaubāmi. Apšaubāmi nav arī fakti par šīs traģēdijas pēdējo cēlienu. Otrdien, 29. jūlijā, vācieši pavēlēja vietējai pašaizsardzības grupai nošaut Silenes ebrejus. Šaušanas organizatori bija jau pieminētais Silenes komandants Ēriks Priekulis, Timbergs un Pēteris Krukovskis.

Ārkārtējās komisijas ziņojums ir detalizētāks un sniedz atšķirīgas nianses. Uzrādītais nošauto skaits, arestu un šaušanas datumi ziņojumā ir kļūdaini.

> 1941. g. 21. jūlijā vācu karaspēks kopā ar policiju, aizsargiem tieši piedaloties, arestēja visus Silenes pagasta [ebreju] iedzīvotājus, kopskaitā 186 cilvēkus. Tos sadzina ebreju baznīcā – sinagogā –, sievietes un bērnus izvietoja apakšstāvā, vīriešus augšstāvā, kur turēja vienu diennakti bez pārtikas, tie iedzīvotāji, kuri gribēja iedot maizi ieslodzītajiem, tika apvainoti un arestēti. 1941. g. 22. jūlijā [plkst.]14.00 visi tika nostādīti kolonnā un pastiprinātā vācu armijas un policijas konvojā aizvesti uz Smilgu ezera pussalu, slimos, sievietes un vecus cilvēkus veda ar 15 pajūgiem. Tur pavēlēja apstāties un atpūsties, paziņoja, ka ved viņus uz Braslavu, no jauna nostādīja kolonnā, saskaitīja, un tajā pašā laikā divi iepriekš novietoti ložmetēji atklāja krustuguni uz iedzīvotājiem. [..] Vācu zaldāti, policija un aizsargi piebeidza [ievainotos] ar sprāgstošajām lodēm. Pēc divām stundām vietējos iedzīvotājus izdzina aprakt nošauto līķus. Tika izraktas 4 bedres.[80]

Pēc mūsu rīcībā esošajām liecībām nav iespējams izšķirt, kas 28. jūlijā izdeva pavēli Silenes un apkārtējo pagastu pašaizsardzībniekiem nākamajā rītā ierasties Silenē. Varam pieņemt, ka Ē. Priekulis pavēlēja Silenes pagasta pašaizsardzībniekiem, bet viņš nekontrolēja pārējos – Skrudalienas, Salienas un citus pagastus, kuru pašaizsardzībnieki arī sabrauca Silenē. Tiem varēja pavēlēt vai nu apriņķa latviešu komandants O. Baltmanis, vai policijas priekšnieks N. Rusmanis, vai arī kaut kādas pakāpes vācietis, visticamāk – einzacgrupas loceklis no Daugavpils vai Jelgavas.

28. jūlija rītā Silenē bija sabraucis liels pulks pašaizsardzībnieku. Lai slimos, vecos un bērnus aizgādātu uz šaušanas vietu, ieradās no apkārtējām mājām ciemā savervētie vezumnieki.[81] Sabraukušie pašaizsardzībnieki drūzmējās ap sinagogu. Kad Pēteris Krukovskis ebreju šaušanas rītā aizgāja uz pagasta valdi, tur jau atradās Timbergs, Ē. Priekulis, Kārlis Paberžs un Kārlis Antiņš. Viņi reģistrēja tos "partizānus", kuri ieradās no Salienas un Skrudalienas pagasta, un sastādīja pirmo šāvēju sarakstu.[82] Arī bedres racēji tika savervēti un ar lāpstām pār plecu aizdzīti uz Smilgu ezermalu.

Nopratināšanā Galdiņš uz jautājumu, kas deva rīkojumu nošaut Silenes ebrejus, atbildēja:

> Ebreju tautības personas tika nošautas pēc vācu okupācijas varas rīkojuma. Šaušanas dienā uz Borovkas pagasta valdi ar mašīnu bija atbraukuši vācu oficieri – 2 vai 3 cilvēki, kuri, kā kļuva zināms, deva rīkojumu pagasta vecākajam Kārlim Antiņam, Silenes pagasta aizsargu grupas komandantam Ērikam Priekulim un vecākajam policistam Timbergam fiziski iznīcināt, konkrēti – nošaut visas Borovkas ebreju tautības personas.

Ē. Priekulis sapulcināja sabraukušos pašaizsardzībniekus un prasīja pieteikties brīvprātīgos šāvējus.[83] Brīvprātīgo grupu aizsūtīja uz šaušanas vietu pirms ebreju kolonnām. Starp nosūtītajiem bija arī Jāzeps Ļebeds un Staņislavs Onckuls, kuriem tika uzticēti rokas ložmetēji. S. Onckuls un J. Ļebeds ar saviem automātiem nomaskējās slēpnī un gaidīja, līdz ebreji ieradās ezermalā.

Ebrejiem tika pateikts, ka viņus pārvietos uz Braslavu Baltkrievijā. Plkst. 11 no rīta Sileni atstāja pirmie vezumi ar bērniem, veciem un slimiem. Vezumos bija sakrautas arī mantas. Plkst. 12 dienā, pēc Galdiņa liecības, stingrā apsardzībā Sileni atstāja pieaugušo un veselo ebreju kolonna.

M. Pavlovskis par savu līdzdalību ebreju šaušanā liecināja:

> ..es jums jau stāstīju, ka piecas dienas sinagogā apsargāju ebrejus, bet par savu līdzdalību šaušanā neteicu. Jūlijā, kādā datumā – neatceros, apsargāju sinagogas telpas. Tas bija dienā. Šajā laikā sāka izvest ebrejus no sinagogas, turpat atradās pajūgi, kuros vajadzēja vest vecos un iet nespējīgos ebrejus, kā arī bērnus. No sākuma domājām, ka viņus dzīs uz citu vietu, bet drīz kļuva zināms, ka vedīs uz nošaušanu. Vedot arestētos ārā no sinagogas, bija liela kliegšana, jo viņi baidījās un negribēja iet. Divi ar motocikliem atbraukušie vācieši paši dzina laukā ebrejus, bet es palīdzēju.[84]

Par ebreju pēdējo gājienu uz Smilgu ezera krastu Galdiņš liecināja šādi:

> Pieaugušos un veselos nostādījām kolonnā pa četri katrā rindā. Apmēram plkst. 12 dienā Priekulis deva rīkojumu konvojēt ebrejus uz jau iepriekš izvēlēto nošaušanas vietu, kur netālu bija nomaskēti 2 rokas ložmetēji.[85]

Starp kolonnas pavadītājiem bija Roberts Paberžs, kuru norīkoja netālu no ezera noslēgt jebkādu kustību pa Braslavas–Borovkas ceļu.

Nonākot ezermalā, vezumi un kolonnas apstājās it kā atpūtai. Tad Ē. Priekulis, kā iepriekš norunāts, izšāva gaisā, tas bija signāls slaktiņa sākumam. S. Onckuls un J. Ļebeds no slēpņiem atklāja uguni, kam piebiedrojās pārējie slepkavas. Par tālāko liecināja Galdiņš:

> Pēc tam visus sadzina pašā ezera krastā. Ar šāvienu gaisā Priekulis deva komandu sākt šaušanu. Tad slēpnī esošie Staņislavs Onckuls un Ļebeds atklāja uguni uz ebrejiem no rokas ložmetēja, pārējie aizsargi šāva ar šautenēm, to skaitā arī es, Galdiņš. Pavisam izšāvu 7–8 reizes, bet nevaru pateikt, kurus ebrejus es konkrēti nošāvu. Daži ebreji mēģināja izglābties no šaušanas, metoties ezerā, bet arī viņus nošāva ar ložmetēju.[86]

Intensīva šaušana ilga apmēram 15 minūšu. Pēc šaušanas lielākā daļa pašaizsardzībnieku brauca mājās. Daži palika un turpināja piebeigt nenošautos.[87] Antons Krukovskis atcerējās, ka šaušana ilga 30 minūtes. "Es staigāju," liecināja A. Krukovskis, "starp nošautajiem ebrejiem, kuru vidū bija ievainotie, bet arī viņus meta bedrēs, un es no šautenes tos piebeidzu. Pavisam piebeidzu apm[ēram] 5 cilvēkus."[88]

Šaušanas dienā Pučka pārnāca mājās no darba. Plkst. 17 pie viņa atnāca Pēteris Krukovskis un pavēlēja ņemt lāpstu un iet uz Smilgu ezeru aprakt nošautos ebrejus.[89]

Eglaine (Lašu pagasts)

Eglaine bija svarīgs dzelzceļa mezgls ar 511 iedzīvotājiem. Ciemā dzīvoja 25 ebreji, no tiem apmēram pusi nošāva. Salīdzinājumā ar citām tā bija maza šaušana, bet liecības ir precīzākas nekā par dažām citām lielākām. Šaušana bija brutāla. Atšķirībā no citām Ilūkstes apriņķa vietām un varbūt tādēļ, ka upuru skaits bija mazs – ap 12 cilvēku –, ebrejus tūlīt pēc sagūstīšanas veda uz šaušanu. Liecības norāda, ka Eglainē vācieši bija tiešie līdzdalībnieki. Kā izņēmumu šeit var minēt, ka latviešu liecinieki atcerējās viena vācieša – Geizes – vārdu.

Atstāstot šaušanas dienu Eglainē, Ārkārtējā komisija ir mazliet precīzāka nekā citos gadījumos.

> ..mūsu pagasta teritorijā nošauti 24 padomju pilsoņi, to skaitā 20 ebreju tautības. Viņu vidū bija veci cilvēki, sievietes un bērni. Šaušana notika ganībās 400–500 m aiz Eglaines. Lašu pagastā šaušanu vadīja vācu komandants Geize un Ilūkstes komandants Baltmanis. Šaušanā piedalījās vietējie iedzīvotāji Staņislavs Steļmahs, Oskars Ivans, Invans [tā dokumentā. – *A.E.*] Ivans, Roberts Borskis, Vilis Ābols, Augusts Juhnevičs, Driļevskis, Sveikats, Jānis Zvirbulis, Pēteris Kancāns, Grotāns, Pēteris Ozoliņš, Ādolfs Ozoliņš.[90]

Par pašaizsardzības sākumiem un darbību liecināja Pēteris Sveikats.

> 6–7 dienas pēc vācu karaspēka ienākšanas mūsu Lašu pagastā tika saņemts rīkojums no pagasta ar apriņķa komandanta Baltmaņa parakstu, ka tiek veidota "partizānu vienība", kas sniegtu palīdzību vācu varai un glābtu vietējos

iedzīvotājus no padomju partizāniem vai, pareizāk, cīnītos pret padomju partizāniem, padomju varai simpatizējošām personām un ebreju iedzīvotājiem.

Baltmaņa pavēli par partizānu vienības izveidošanu saņēma bijušais Eglaines stacijas priekšnieks, uzvārdā Kauliņš (vārdu, tēva vārdu nezinu), ar paziņojumu viņš mani izsauca un iedeva krievu tipa šauteni un divas aptveres ar patronām.

Jautājums: No jūsu liecības izriet, ka jūs pēc paziņojuma brīvprātīgi gājāt saņemt ieroci un ar to pašu pierakstījāties "partizānu vienībā".

Atbilde: Reiz, kad manis nebija mājās, atnāca nepazīstams cilvēks un sievai nodeva ziņu, lai aizeju pie Kauliņa saņemt ieroci un iestāties "partizānu vienībā". Es tā izdarīju, jo lielākā daļa iedzīvotāju jau bija piekritusi būt vienībā, un, sekojot viņiem, arī es iestājos.

Jautājums: Cik ilgi pastāvēja vācu okupantu organizētā "partizānu" vienība?

Atbilde: "Partizānu" vienība pastāvēja neilgi, jo no tās izveidoja vietējās policijas vienību.[91]

Viens no pirmajiem Eglaines pašaizsardzībniekiem Valentīns Ozoliņš sniedz šādu stāstījumu par pašaizsardzības rašanos:

Kad vācu karaspēks okupēja Ilūkstes apriņķa Lašu pagastu, dažas dienas vēlāk tika izdota pavēle visiem vīriešiem ierasties pagasta valdē, lai izietu reģistrāciju. [..]Arī es tiku izsaukts uz pagasta valdi.., kur mani piereģistrēja un piedāvāja iestāties organizējamajā pašaizsardzības grupā.

Viņš uzreiz nebija piekritis, pēc 2–3 dienām otrreiz izsaukts uz pašaizsardzības štābu, kur paziņots, ka viņš, Ozoliņš, tiek ieskaitīts pašaizsardzībā un ka jāapsargā dažādas kara trofejas, kuras bija saliktas skolas ēkā Šeideros.

Es devu piekrišanu vadības priekšlikumam. [..] Lašu pagasta "pašaizsardzības" grupā bija vairāk nekā 100 cilvēku. Tās komandieris bija Aleksandrs Dombrovskis, viņš bija arī pagasta komandants. [..] Lašu pagasta pašaizsardzības grupa 1941. g. jūlijā veica padomju aktīvistu un ebreju tautības pilsoņu masveida arestus, pēdējos pašaizsardzības grupas dalībnieki nošāva Lašu pagasta Eglaines nomalē. Nezinu, cik tika arestēti un nošauti, jo pats personīgi nepiedalījos.

Jautājums: Vai padomju pilsoņu arestos jūs piedalījāties?

Atbilde: Nē, nepiedalījos. Tiesa, 1941. g. jūlija vidū Lašu pagasta pašaizsardzībnieki Eglaines nomalē nošāva 15 ebreju tautības pilsoņus, ieskaitot sievietes, bērnus, vecus cilvēkus, bet personīgi es nepiedalījos šaušanā. Biju aizgājis uz šaušanas vietu, kad visi ebreju pilsoņi bija nošauti, bet ievainotie tika piebeigti ar atsevišķiem šāvieniem. Kopā ar mani bija vācieši, kuri fotografēja bendes un viņu upurus. Pēc tam kad vācieši bija nofotografējuši šaušanas vietu, slepkavas un viņu upurus, mēs atgriezāmies Eglainē. Biju stipri sanervozējies par notikušo un aizgāju mājās.

Drīz pēc tam es aizbraucu no Lašu pagasta uz Susējas pagastu. [..]
Jautājums: Pastāstiet sīkāk par ebreju tautības pilsoņu nošaušanas apstākļiem 1941. g. jūlijā Eglaines nomalē.
Atbilde: 1941. g. jūlija vidū ap [plkst.] 12 dienā pēc Lašu pagasta komandanta Aleksandra Dombrovska rīkojuma skolas ēkā Šeideros, kur atradās pagasta valde, sapulcējās daudz pašaizsardzībnieku. Pagasta valdē ierados arī es, Ozoliņš. Visiem, kuri bija sanākuši, komandants Dombrovskis paziņoja, ka drīz ieradīsies Ilūkstes komandants Oskars Baltmanis-Saulītis, lai vadītu sanāksmi. Apmēram līdz pusdienām mēs gaidījām Baltmani, bet, kad viņš atbrauca, uzzinājām, ka visiem pašaizsardzībniekiem jābrauc uz Eglaini, bet mums neteica, kāpēc.
Pirms komandanta Baltmaņa atbraukšanas pagasta valdē bija palaistas baumas, ka tiks dots cukurs, ko atveda no Krustpils. Tāpēc pēc Baltmaņa atbraukšanas daudzi pašaizsardzībnieki, to skaitā arī es, bez Baltmaņa un Dombrovska atļaujas aizbrauca no Šeideriem uz Eglaini, lai pirmie varētu saņemt cukuru. Ierodoties Eglainē, uzzināju, ka cukuru izsniegs tikai nākamajā dienā, un gribēju braukt mājās, bet ieraudzīju pašaizsardzībnieku grupu ar Pēteri Zvirbuli priekšgalā, kuru Baltmanis bija nozīmējis par pašaizsardzības grupas vadītāju. Pašaizsardzībnieki ar Zvirbuli priekšgalā aplenca ebreju tautības pilsoņu mājas un pa Pasta ielu dzina viņus uz Eglaines nomali. Apmēram pēc pusstundas tur bija dzirdamas vairākas zalves. Tad sapratu, ka pašaizsardzībnieki šauj ebreju tautības pilsoņus.
Kad pašaizsardzībnieki dzina ebreju tautības pilsoņus uz Pasta ielu, es, Ozoliņš, lai pašaizsardzības komandants Pēteris Zvirbulis mani nepamanītu, pievienojos grupai vāciešu, kuri dzīvoja Eglaines stacijā un novēroja pašaizsardzībniekus. Kad izdzirdējām pirmos šāvienus, vācieši un kopā ar viņiem arī es gāju paskatīties, kā notiek šaušana, tāpēc ka man tas bija kas jauns. Vāciešiem līdzi bija fotoaparāts, un, kad ieradāmies šaušanas vietā, viņi sāka fotografēt pašaizsardzībniekus, kas piedalījās šaušanā. Tāpat vācieši fotografēja, kā daži pašaizsardzībnieki ar atsevišķiem šāvieniem piebeidza ievainotos, bet vēl dzīvos ebreju tautības pilsoņus.. Šaušanas vietā ar vāciešiem es biju neilgu laiku.. Pavisam nošāva 12–15 ebreju tautības cilvēkus. Šaušanas dienā Eglaines krievu tautības pilsoņi piespiedu kārtā raka bedri un pēc tam aizraka nošautos.
Jautājums: Ko vācieši darīja Eglainē?
Atbilde: Vācieši atjaunoja Eglaines staciju.

Uz jautājumu, kāpēc viņš nav gājis mājās, uzzinot par ebreju šaušanu, bet devies uz šaušanas vietu, V. Ozoliņš atbildējis, ka šaušanas laikā Eglaini bija aplenkuši pašaizsardzībnieki, tāpēc neviens netika izlaists, lai gan viņam tāds nodoms esot bijis. Pēc tam viņš pievienojies vāciešiem pēc viņu uzaicinājuma.[92]

Par šaušanas dienu Pēterim Sveikatam ir mazliet atšķirīgs stāstījums:

1941. g. jūlijā (datumu neatceros) mans pirmais uzdevums bija apsargāt pusotru kasti ar padomju naudu, kas atradās pagasta valdē.

Šajā dienā no apriņķa atbrauca Baltmanis un pēc viņa pavēles visi "partizāni" tika nostādīti ierindā, arī es tur piedalījos. Baltmanis paziņoja, ka šodien tiks arestēti un pēc tam nošauti visi Eglaines ebreji, un jautāja "partizāniem", kas brīvprātīgi vēlas piedalīties "žīdu" šaušanā. Brīvprātīgi no ierindas esot izgājuši 8 vai 9 cilvēki, precīzi nezinu, jo es tad atrados postenī telpās. Kad beidzu apsargāt naudas kastes un izgāju pagalmā, Baltmaņa palīgu – Bazileviča un Auziņa (vārdu, tēva vārdu nezinu) – ar brīvprātīgajiem vairs nebija, viņi ar velosipēdiem aizbrauca uz Eglaini Lašu pagastā.

Kad P. Sveikats beidza dežūru, viņš kājnieku grupā arī devās uz Eglaini.

Kamēr mēs apmēram 15 cilvēku sastāvā kājām aizgājām līdz Eglainei, pirmā grupa, kas aizbrauca ar velosipēdiem, veica arestus, arestētās ģimenes bija izdzītas uz ielas. Man un citiem partizāniem pavēlēja arestētos konvojēt uz lauku, kas atradās apmēram 200 m aiz Eglaines..

Mēs ar pārējiem partizāniem arestētos ebrejus pa diviem vedām uz lauku (aiz dārziem) 150–200 m aiz Eglaines, kur jau bija izrakta bedre 2–3 m platumā. Tad atskrēja kāds Eglaines iedzīvotājs un paziņoja, ka aptiekārs Falkins pakāries šķūnī, un Auziņš pavēlēja man un "partizānam" Krūmiņam (vārdu, tēva vārdu nezinu) ņemt pajūgu un atvest pakārušos aptieķnieku Falkinu. Kad es atgāju 50–70 m, tad izdzirdēju šāvienu zalvi, bet pēc tam dažus vientuļus šāvienus.

Konfrontējot P. Sveikatu ar Seļonovu, P. Sveikats teicis, ka esot bijis visu šaušanas laiku, bet Falkins atvests vēlāk.[93]

Staņislavs Steļmahs liecināja:

..pēc 3–4 dienām visas ebreju sievietes sadzina 4 km no Eglaines. Tur bija vācu blindāža. Pavisam bija 7 ebreji, viņu vidū viens zēns vai meitenīte. Šāva naktī. Viņus pieveda pie blindāžas un šāva pakausī. Pavisam mēs bijām ap 10 cilvēku. Šāvām bez mērķa, es izšāvu 2 reizes, pēc tam ebrejus sametām bedrē, personiski es viņus apraku. Pirmās šaušanas laikā bija 4 vācieši, otrreiz nebija neviena vācieša. Viņi teica, lai mēs šaujam ebrejus. Kad šāvām ebrejus, tad neizģērbām, nekādas dārglietas viņiem neredzēju, mēs nepārbaudījām, kas viņiem ir līdzi.. Es pildīju vācu pavēli un šāvu ebrejus, es glābu savu ādu.[94]

Spriedumā teikts, ka Eglainē nošauti 12 ebreju tautības cilvēki. Tas notika 1941. g. jūlija sākumā, precīzāku datu nav. No šīs lietas izriet, ka ebreju šaušanu Eglainē paveica vietējie, tuvāk nekas nav teikts, izņemot, ka tas notika pēc O. Baltmaņa norādījumiem.

Roberts Borskis Jura d. (šajā lietā ir arī Roberts Borskis Antona dēls) liecināja:

1941. g. jūlijā ar šauteni ierados Lašu pag[astā], kad atbrauca komandants Baltmanis un teica, lai visi iet uz Eglaini. Kopā ar citiem ierados Eglainē, kur mani aizturēja aizsargi un teica, lai eju uz posteni tirgus laukumā, kur neviena nebija.

Es nedrīkstēju nevienu tur laist. Pēc kāda laika ieraudzīju, ka apmēram 250 m no manis dzen ebrejus. Pēc tam es nolēmu iet mājās, bet pa ceļam satiku 2 vāciešus, kuri pavēlēja man iet viņiem līdzi. Mēs ieradāmies ebreju šaušanas vietā. Bedre bija jau izrakta. Kāds latvietis deva komandu visiem ebrejiem nostāties pie bedres, bet mums nostāties vienā rindā. Es stāvēju starp diviem vāciešiem, kad tika dota komanda šaut uz ebrejiem. Stāvēju no ebrejiem 4 m attālumā. Kad visi, kas šāva ebrejus, aizgāja un ebrejus sameta bedrē, viens vācietis paskatījās bedrē, kur bija dzīva kāda meitene Haimoviča, un viņš man pavēlēja viņu nošaut. Es paņēmu šauteni un nošāvu meiteni bedrē.[95]

Grīva un Kaplava

Par Grīvu mūsu ziņas ir trūcīgas. Izņemot Ārkārtējās komisijas dokumentus, VDK prāvu arhīvā neko neatradām. Varbūt tas tāpēc, ka Grīvā, kas būtībā bija Daugavpils priekšpilsēta, ebreju likvidācija saplūda ar likvidācijām lielajā kaimiņpilsētā. Dokumentā atrodams 60 nošauto personu saraksts, bet no tā nevar noteikt, kur un kad šaušana notikusi. Lielākoties norādīts, ka tas noticis laikā no 1941. līdz 1944. gadam. Piemēram, ir norādīts, ka strādnieks Vladimirs Leckis 26. jūnijā nošauts uz Daugavas tilta. Ir arī minēts, ka nošauts 71 ebreju iedzīvotājs, bet nav uzrādīts ne laiks, ne vieta. Citā dokumentā norādīts, ka nošauto ebreju skaits ir bijis 126.[96]

47. att. "Simkas bode" Neretā 1939. g.

Tikpat niecīgas ziņas mums ir arī par Kaplavu – ciemu, kas atradās Daugavas krastā Ilūkstes apriņķa šaurajā galā. Ņikita Kudrjašovs 1945. g. 25. septembrī IeTK karaspēka Kara tribunāla sēdē liecināja, ka pirmajās vāciešu atnākšanas dienās Daugavas krastā Kaplavas pagastā nošauti 15 ebreji. Nošaušanas dienā viņš ar strādniekiem esot racis bedres. Tā kā Ņ. Kudrjašovs bijis apbruņots ar šauteni, komandants Pētersons teicis: "Nu, Ņikita, šodien nāksies pastrādāt." No Ņ. Kudjrašova teiktā izriet – šāvēji bijuši no tuvējiem pagastiem, lai gan liecība tādam spriedumam nav pārāk precīza.[97]

Atsauces un skaidrojumi

1 Pirmā plaisa padomju slepenības vairogā par ebreju šaušanu Latvijā parādījās Viktora Arāja prāvā Hamburgā un Erharda Grauela lietā Hannoverē, bet liecības, kas nonāca atklātībā, galvenokārt attiecās uz šaušanām Rīgā un Liepājā.

2 LVVA, P-132. f., 29. apr., 8. l., 4. lp.

3 Turpat, 30. apr., 19. l., 17. lp. Arhīvā atrodas vēl otrs dokuments no Subates, kas pamatā atkārto pirmajā esošo, lai gan ir dažas sīkas informācijas atšķirības, kas papildina šo dokumentu. Pastāv vēl viens Ārkārtējās komisijas dokuments, datēts ar 1944. g. 13. oktobri, kas visai daudz atšķiras no minētajiem. Tur teikts, ka "vācu okupācijas laikā vācu bandīti un viņu atbalstītāji Dzimtenes nodevēji nošāva 553 cilvēkus, no tiem 148 bērnus. Nošauto vidū bija 77 Ilūkstes pilsētas iedzīvotāji, 15 no Dvietes pagasta, 31 no Pilskalnes pagasta, bet pārējie no Subates un Lietuvas PSR." Sk.: turpat, 26. apr., 14. l., 20. lp.

4 Sk.: *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986.* Rādītājā atrodams apmēram 5200 lietu, kam ir kaut kāds sakars ar pašaizsardzībām.

5 Piemēram, 4. jūlijā Cēsīs dienu pirms vāciešu ienākšanas ieradās latviešu partizāni, kuri par saviem priekšniekiem izvēlējās pulkvedi Mārtiņu Kasparsonu un Kārli Liepiņu, bet, kad 5. jūlijā ienāca vācieši, viņi iecēla savu kandidātu Albertu Ziediņu. Pēc dažām dienām, pilnveidojot apriņķa "drošības" struktūru, vācieši par apriņķa policijas priekšnieku iecēla Fēliksu Bergu, sk.: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 122, LCC arhīvs, Cēsu apriņķa likvidācijas ziņojums, 1944. g. 22. decembris.

6 Par Cēsu pašaizsardzības vienības atbruņošanu un aizsūtīšanu gūstā sk.: *Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā*, 2. sēj., 25. lpp.

7 Lai izprastu pašaizsardzības organizēšanos, sk.: Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941 (sevišķi nodaļu "Palīgpolicijas un šucmaņu izveidošana").

8 Sk. Mārtiņa Vagulāna uzsaukumu Jelgavā, kas publicēts 5. nodaļā.

9 LVA, 1986. f., 1. apr., 3283. l., 185. lp.

10 Turpat, 28578. l., 384. lp. Andreju Dubovski arestēja 1944. g. 27. augustā, tiesāja LPSR IeTK karaspēka Kara tribunāls 1944. g. 23. oktobrī Daugavpilī.

11 Sk.: *Ereignismeldungen*, N 13, 5 Juli 1941. Šajā biļetenā V. Štālekers ziņo, ka viņš ir aizliedzis E. Kreišmanim un B. Einbergam izveidot centrālus orgānus. 7. jūlija biļetenā (nr. 15) V. Štālekers atstāsta, ka par Palīgpolicijas priekšnieku iecēlis pulkvedi-leitnantu V. Veisu, bet ir spēris soļus, lai šī Palīgpolicija nekļūst par latviešu miliciju *(lettische Miliz)*.

12 Par M. Vagulāna sakariem ar vāciešiem sk.: Neparts A., *Atmiņas par okupācijas laiku*.

13 *Volkischer Beobachter*, 31 März 1933.

14 Conot R. E., *Justice at Nurenberg*, p. 165.

15 The United States Holocaust Memorial Museum (izstāde 1998. g. novembrī).

16 Iespējams, ka pirmā pašaizsardzības vienība nodibinājās Latvijas otrajā galā – Vaiņodē jau 24. jūnijā, sk. Kārļa Povišili vēstuli Dītriham: LVVA, P-83. f., 1. apr., 200. l., 34. lp.

17 Statistiskie dati ņemti no: Rutkis J., *Latvijas ģeogrāfija*, 371.–376. lpp.

18 Dati ņemti no Valsts statistiskās pārvaldes izdevuma par ceturto tautas skaitīšanu Latvijā 1935. g., konkrēti no 4. sējuma "Tautība" (356.–359. lpp.).

19 Iespējams, ka daži no Ilūkstes apriņķa ebrejiem, piemēram, Grīvā dzīvojošie, varēja būt noslepkavoti kopā ar Daugavpils ebrejiem. Lai gan nedaudz, tas mainītu Zemgales apgabala vispārējo ainu.

20 Literatūrā par holokaustu parasti ir uzskatīts, ka einzacgrupu vadītāji skaitļus pārspīlēja.

21 LVA, 1986. f., 1. apr., 1136. l., 24. lp. Roberts Cīrulis arestēts 1947. g. augustā.

22 Turpat, 2898. l.

23 Turpat, 39056. l. Oto Rūdolfa Sudrabiņa prāva notika 1949. g. 7. septembrī.

24 Turpat, 28578. l., 381. lp.

25 Turpat, 6954. l., 67. lp.

26 Aprēķinos parasti pieņemam, ka nogalināta viena trešā daļa no 1935. g. tautskaitē uzrādītajiem ebrejiem. Vāciešu dotais skaits ir mazāks.

27 LVVA, P-132. f., 30. apr., 19. l., 17. lp.

28 LVA, 1986. f., 1. apr., 39746. l., 22. lp.

29 Turpat.

30 Turpat, 40451. l., 46. lp.

31 Turpat, 40415. l., 45. lp.

32 Turpat, 46. lp.

33 Turpat.

34 Turpat, 39746. l., 22. lp.

35 Turpat, 23. lp.

36 Turpat, 4008. l., 162. lp. Jānis Čurišķis jūlijā bija pašaizsardzībnieks, 3. augustā viņu iecēla par pilsētas galvu.

37 Turpat, 15736. l., 58. lp.

38 Turpat, 39746. l., 28. lp.

39 Turpat, 15736. l., 59. lp.

40 Turpat, 28578. l., 379. lp. Aleksandru Rožinski tiesāja LPSR IeTK karaspēka Kara tribunāls 1944. g. 23. oktobrī Daugavpilī.

41 Turpat, 387. lp. Jānis Baļulis arestēts 1944. g. 27. augustā, tiesāts 1944. g. 23. oktobrī.

42 Turpat, 39746. l., 28. lp. J. Krasovskis kļūdaini min 15. jūliju kā arestu dienu.

43 Turpat, 28578. l., 385. lp. Andreju Dubovski arestēja 1944. g. 27. augustā, tiesāja 1944. g. 23. oktobrī.

44 Turpat, 399. lp.

45 Turpat, 15736. l., 59. lp.

46 Turpat, 40451. l., 47. lp.

47 Turpat, 4008. l., 162. lp.

48 Turpat.

49 Turpat, 28578. l., 400. lp.

50 Turpat, 380. lp.

[51] Turpat, 43887. l., 3. sēj., 152. lp.

[52] Turpat, 43887. l. Pēteri un Konstantīnu Limanovičus tiesāja 1960. gadā. Viņiem piesprieda augstāko soda mēru.

[53] Turpat, 3283. l., 2. sēj., 183., 184. lp. Kazimiru Možeiko tiesāja LPSR IeM Kara tribunāls 1950. g. 31. janvārī.

[54] Turpat, 43887. l. Pētera Lamberga liecība citēta pēc kopijas, kas atradās brāļu Limanoviču lietas 3. sējumā (72. lp.). Baltijas kara apgabala Kara tribunāla tiesas sēdē 1951. g. 27.–28. novembrī P. Lambergs liecināja, ka viņš personiski ebrejus nav šāvis, tikai konvojējis vienu grupu, apmēram 20–30 cilvēkus, uz nošaušanu. Šaušana ilgusi 7–8 stundas.

[55] Turpat, 39056. l., 1. sēj., 227., 228. lp.

[56] Turpat, 39746. l., 29. lp.

[57] Turpat, 28578. l., 385. lp.

[58] Turpat, 40451. l., 98. lp. Līdzīgi liecināja K. Ivanovs: "Kad notika ebreju šaušana, divi vācieši fotografēja un runāja, ka šos uzņēmumus vēlāk rādīs, kā latvieši šāva ebrejus" (turpat, 28578. l., 403. lp.).

[59] Turpat, 4008. l., 163. lp.

[60] Turpat, 28578. l., 402. lp. Starodubceva liecībā var saskatīt vairākas neprecizitātes. Nav ticams, ka Kļimovam būtu bijis automāts, un viņš ir vienīgais, kas liecināja, ka upuri izģērbti līdz apakšveļai.

[61] Turpat, 30331. l., 47., 50., 51. lp. K. Bigats liecināja, ka kopā ar "citiem "c" grupas dalībniekiem" 1941. g. jūlija beigās braucis uz Subati, lai "izrēķinātos" ar padomju pilsoņiem.

[62] Turpat, 43887. l., 3. sēj., 63.–97. lp.

[63] Turpat, 39746. l., 29 .lp.

[64] Turpat, 4008. l., 163. lp.

[65] LVVA, P-132. f., 26. apr., 14. l., 6. lp. Ārkārtējās komisijas aktā, kas datēts 1945. g. 10. martā, teikts, ka Ilūkstes pilsētā nošauti 553 cilvēki, to skaitā 148 bērni.

[66] LVA, 1986. f., 1. apr., 30331. l., 46. lp. Spriežot pēc K. Bigata teiktā, ebreju šaušana notika vispirms Ilūkstē, pēc tam Subatē, lai gan viņš saka, ka uz Subati braukuši 24. jūlijā.

[67] Turpat, 28525. l., 153. lp.

[68] Turpat, 43887. l., 3. sēj., 63.–97. lp.

[69] 1952. g. 30. novembrī, kad tika veikta pārbedīšana, par Aknīsti ir sastādīts dokuments (LVVA, P-132. f., 26. apr., 14. l., 193. lp.). Tajā teikts, ka atraktas divas bedres. No vienas izņemtas 70 cilvēku mirstīgās atliekas, kuras uzskaitītas galvenokārt pēc galvaskausiem. Bija saglabājušies divi līķi – viens sievietes, viens vīrieša, uz kuriem bija saglabājusies apakšveļa, mati un citas lietas. Atrasti vairāki pāri apavu, vieni vīriešu zābaki, sieviešu un bērnu vasaras kurpes, virsdrēbes nav atrastas. Var pieņemt, un to apliecina iedzīvotāju teiktais, ka padomju pilsoņi pirms šaušanas tika izģērbti. Konstatēts, ka šaušana notikusi ar sprāgstošajām lodēm, jo atrastas galvaskausu daļas "ar ložu ieejošiem caurumiem".

[70] LVA, 1986. f., 1. apr., 2811. l. Aknīstes pašaizsardzības sākumus, šķiet, samērā precīzi raksturo Pēteris Lācis, kuru kopā ar V. Ancīti un A. Vēveri tiesāja 1949. gadā. Uz jautājumu, ko darīja balto partizānu vienības dalībnieki laikā, kad vācieši ienāca Aknīstes teritorijā, P. Lācis atbild: "Līdz ar vācu karaspēka ienākšanu Ilūkstes apriņķa teritorijā balto partizānu vienības dalībnieki iznāca no meža, un vācieši viņus pārdēvēja par pašaizsardzības grupu. Es personiski saņēmu rīkojumu no Grīnberga – vācu varas pārstāvja no Rīgas organizēt Pērkoņkrusta organizāciju" (1. sēj., 26. lp.).

[71] LVA, 1986. f., 1. apr., 2876. l., 41.–44. lp. Viļa Tunkeļa liecība nāk no Mārtiņa Caunes lietas.

[72] Turpat, 40447. l., 305.–307. lp. Jāni Valdmani tiesāja Baltijas kara apgabala Kara tribunāls 1951.g. 23.–24. novembrī.

[73] Turpat, 40660. l.
Jānis Bārbalis, tiesāts 24.08.49. 10 gadi. Reabilitēts 1992. g. 22. maijā.
Voldemārs Geidāns, 24.08.49. 10 gadi + konfiskācija. Reabilitēts 1992. g. 22. maijā.
Leopolds Geidāns, 24.08.49. 10 gadi. Reabilitēts 1992. g. 22. maijā.
Pēteris Kantāns, 24.08.49. 10 gadi + k. Reabilitēts 1992. g. 22. maijā.
Jāzeps Kinkevskis, 24.08.49. 10 gadi + k. Reabilitēts 1992. g. 25. maijā.
Donāts Kinkevskis, 24.08.49. 10 gadi. Reabilitēts 1992. g. 21. maijā.
Jānis Kokins, 27.08.49. 10 gadi + k. Reabilitēts 1992. g. 22. maijā.
Jānis Navoļskis, 24.08.49. 10 gadi. Reabilitēts 1992. g. 22. maijā.
Francis Šinkunas, 24.08.49. 10 gadi. Reabilitēts 1992. g. 25. maijā
Mārtiņš Avotiņš, 23.08.49. 10 gadi. Reabilitēts 1992. g. 21. maijā.
Sk. arī lietu nr. 38440, Voldis Ķikens (Ķiķēns), tiesāts 24.08.49.; lietu nr. 12267, Krišjānis Buiķis, arestēts 25.08.44.

[74] Turpat, 41158. l. IeTK karaspēka Kara tribunāla sēde notika 1944. g. 11.–15. novembrī. Vienā prāvā tiesāti 16 Silenes pašaizsardzībnieki:
Galdiņš Juliāns (dz. 1895. g.), 29.07.44. Augstākais soda mērs + konfiskācija. Reabilitācija atteikta 1995. g. 27. jūnijā.
Jankovskis Jegors (dz.1883. g.), 29.07.44. ASM + k. KPFSR KK 58-1a. Reabilitācija atteikta 1995. g. 27. jūnijā.
Krukovskis Antons (dz. 1911. g.), 09.08.44. ASM + k. KPFSR KK 58-1a. Reabilitācija atteikta 1995. g. 27. jūnijā.
Krukovskis Pēteris (dz. 1900. g.), 08.08.44. ASM + k. Reabilitācija atteikta 1995. g. 27. jūnijā.
Kumpins (Kumpiņš) Kārlis (dz. 1915. g.), 15.08.44. 20 gadi (katorga) + 5 gadi + k. Reabilitācija atteikta 1995. g. 27. jūnijā.
Paberžs Roberts (dz. 1917. g.), 08.08.44. 20 gadi (katorga) + 5 gadi + k. Reabilitācija atteikta 1994. g. 19. oktobrī.
Paberžs Kārlis Voldis (dz. 1902. g.), 09.08.44. 20 gadi (katorga) + 5 gadi + k. Reabilitācija atteikta 1994. g. 19. oktobrī.
Širins Kazimirs (dz. 1901. g.), 08.08.44. ASM + k. PSRS Augstākās Padomes Prezidijs nāves sodu nomainīja ar 20 gadiem katorgā. Reabilitācija atteikta 1992. g. 1. septembrī.
Misiņš Augusts (dz. 1915. g.), 23.08.44. 20 gadi (katorga) + 5 gadi + k. Reabilitācija atteikta 1992. g. 30. janvārī.
Kevišs Mihails (dz. 1901. g.), 07.08.44. ASM + k. PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija 1945. g. 28. februārī ASM nomainīja ar 20 gadiem katorgā. Reabilitācija atteikta 1995. g. 27. jūnijā.
Misiņš Alfrēds (dz. 1908. g.), 08.08.44. 20 gadi (katorga) + 5 gadi + k. Reabilitācija atteikta 1992. g. 23. septembrī.
Celmiņš Jānis (dz. 1895. g.), 12.08.44. ASM + k. PSRS APP nāves sodu nomainīja ar 20 gadiem katorgā. Reabilitācija atteikta 1995. g. 9. februārī. Reabilitēts 1996. g. 7. maijā.
Kriškijans Broņislavs (dz. 1895. g.), 15.08.44. ASM + k. PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija 1945. g. 28. februārī ASM nomainīja ar 20 gadiem katorgā. Reabilitācija atteikta 1995. g. 27. jūnijā.
Vitkovskis Antons (dz. 1900. g.), 15.08.44. ASM + k. Miris cietumā nr. 5 1944. g. 27. novembrī. Reabilitācija atteikta 1992. g. 28. oktobrī.

Druss Viktors (dz. 1904. g.), 15.08.44. 18 gadi + 5 gadi + k. Miris 1945. g. 29. aprīlī. Taišetlagā. Reabilitēts 1995. g. 27. jūnijā.

Vilcāns-Dzenis Jānis (dz. 1920. g.), 15.08.44. 18 gadi (katorga) + 5 gadi + k.

[75] Turpat, 1. sēj., 25. lp.

[76] Turpat, 3. sēj., 50. lp.

[77] Turpat, 1. sēj., 131. lp.

[78] Turpat, 1456. l., 15. lp. Vilis Misiņš liecināja, ka pazinis Vili Šķeteru no skolas laikiem. Bez tam viņš pazinis arī Oskaru Fironu un Eduardu Šķeteru, kurš vadījis smago mašīnu.

[79] Turpat, 41158. l., 1. sēj., 25. lp.

[80] LVVA , P-132. f., 30. apr., 19. l., 13. lp. Slēdzienu sagatavojis Ilūkstes apriņķa VDK nodaļas operatīvais pilnvarotais jaunākais leitnants Kabanovs 1944. g. 29. septembrī.

[81] LVA, 1986. f., 1. apr., 41158. l., 1. sēj., 25. lp. "Pēc Priekuļa un Timberga vienlaicīga rīkojuma no apkārtējām mājām un pašas Borovkas tika atsūtīti pajūgi, kuros apmēram plkst. 11 tika iekrautas ebreju mantas, pārsvarā apģērbi, kā arī vecie cilvēki, slimie un bērni."

[82] Turpat, 3. sēj., 50. lp.

[83] Turpat, 75. lp. Kumpins (Kumpiņš) Kārlis liecināja: "Kad bija savākti visi "aizsargi" un "partizāni", Priekulis mums pajautāja, kurš grib brīvprātīgi šaut arestētos ebrejus."

[84] Turpat, 5528. l., 19. lp. Kara tribunāla sēdē, kas notika 1946. g. 29. oktobrī, M. Pavlovskis liecināja, ka iepriekšējā izmeklēšanā izmeklētājs viņu fiziski piespiedis teikt, ka esot konvojējis ebrejus uz nošaušanas vietu un izšāvis 15 patronas, taču faktiski to nav darījis. Šaušanas brīdī viņš esot atradies pagasta centrā.

[85] Turpat, 41158. l., 1. sēj., 25., 26. lp.

[86] Turpat, 26.lp.

[87] Turpat, 57. lp.

[88] Turpat, 69. lp.

[89] Turpat, 143. lp.

[90] LVVA, P-132. f., 26. apr., 14. l., 102. lp. Aktu 1944. g. 16. oktobrī sastādīja Lašu pagasta komisija, kas izskatīja vācu fašistu ļaundarības, sk. arī: turpat, 30. apr., 19. l., 15. lp.

[91] LVA, 1986. f., 1. apr., 30665. l., 70. lp.

[92] Turpat, 39622. l., 37., 38., 41., 43.–48. lp. Valentīns Ozoliņš arestēts 1950. g. 20. oktobrī. Viņš dienēja pašaizsardzības grupā un vācu policijā, bijis vecākais policists Prodes pagastā. No 1944. g. septembra dienēja Kurzemes policijas pulkā. 1946. g. 7. jūnijā savervēts kā aģents "Vētra", taču no pienākumu pildīšanas izvairījās. Reabilitēts 1992. g. 4. maijā.

[93] Turpat, 30665. l., 70., 71. lp. Arestēja Haimoviču ģimeni – 3 cilvēkus, Jakobsonu ģimeni – 4 cilvēkus, Galperina ģimeni – 4 cilvēkus; Galperins aresta brīdī nošauts par pretošanos.

[94] Turpat, 42789. l., 135. lp. LPSR IeTK karaspēka Kara tribunāla sēdē, kas notika 1945. g. 21. aprīlī Daugavpilī, S. Steļmahs liecināja, ka ebreju šaušana Eglainē notikusi 1941. g. jūlija beigās pēcpusdienā. Bijuši 20–25 ebreji.

[95] Turpat, 136. lp.

[96] LVVA, P-132. f., 26. apr., 14. l., 14., 15. lp.

[97] LVA, 1986. f., 1. apr., 13227. l., 80. lp.

Noslēgums

> Mūsu civilizācijā garīguma pamats ir izzudis.. Tas, ka kristīgā mācība tik dramatiski ir zaudējusi savu ietekmi, noticis galvenokārt tieši tāpēc, ka cilvēki to vairs nesaprot. Tādējādi viens no pašiem svarīgākajām mūsu dvēseles neapzinātajiem spēkiem ir zaudējis savu mērķi.
>
> *K. G. Jungs, 1959. g.*

Galvenais jautājums par holokaustu Latvijā, kas, iespējams, tā arī paliks līdz galam neatbildēts, ir par to, cik liela bijusi latviešu vaina savu līdzpilsoņu slepkavošanā gan kā dalībniekiem, gan mudinātājiem. Ņemot vērā 50 gadus ilgo padomju okupācijas periodu un tā laikā piekopto melu un pārspīlējumu politiku, atbilžu meklēšana ir padarīta trīskārt sarežģīta. Šīs problēmas risināšanā būtu jāiesaista visgudrākie Latvijas prāti, bet pat tad to, iespējams, nevarētu paveikt bez Amerikas, Eiropas un Izraēlas pētnieku iesaistīšanās.

Šajā darbā apskatītas daudzas problēmas, kuras nepieciešams pētīt, izstrādāt un pārdomāt vēl dziļāk.

- Kas tieši bija tas, kas ļāva V. Arājam pašam un daudziem citiem viņa komandas locekļiem iet un slepkavot simtiem, pat tūkstošiem cilvēku veidā, kādā nekad nebija nogalināti pat lopi? Vēlreiz no jauna jāaptver un jāanalizē viss jautājumu komplekss, kas saistīts ar antisemītismu un ebreju slepkavošanas motivāciju Latvijā.
- Tālāk jāpēta problēma par "stihisko" slepkavošanu laikā starp divām varām. Šie apgalvojumi nekad nav pierādīti. Lai gan ir pierādīts, ka stihiskas iznīcināšanas nevarēja risināties lielajās pilsētās, turpina eksistēt baumas un apgalvojumi par to, ka tās notika mazpilsētās (sk. grāmatas pēdējo nodaļu).
- Latvijā noslepkavoto Latvijas ebreju skaitu vēl arvien nepieciešams dokumentāri apstiprināt.
- Vēl jānoskaidro uz Latviju nosūtīto reiha ebreju skaits un viņu liktenis. Lai gan šķiet, ka visi zinātnieki piekrīt tam, ka padomju iestāžu dotais skaitlis 240 000 ir nepatiess, īstais skaits vēl jānosaka. Līdz šim mums ir dokumentārs pamatojums par apmēram 21 000 Eiropas ebreju, skaitli, kas dažiem novērotājiem šķiet pārāk mazs.
- Lielākās ebreju iznīcināšanas Latvijā beidzās ar Daugavgrīvas operāciju 1942. g. martā. Tomēr vēl jānoteic tas Latvijā noslepkavoto ebreju skaits, ko iznīcināja starp šo datumu un 1944. g., kad sākās deportācijas uz Vāciju. Cik daudz ebreju izveda uz Vāciju? Līdz šim precīzu datu par to nav. Ir zināms, ka līdz tam laikam daudzus ebrejus izveda uz Vāciju caur Lietuvas darba nometnēm.

- Pēc tam kad pieejami kļuva F. Jekelna tiesas procesa oficiālie materiāli, mēs zinām, ka F. Jekelns par latviešiem nav teicis to, kas agrāk bija pasniegta kā viņa liecība. Tomēr pamatjautājumi, kas izvirzīti propagandas materiālos, ir jāsalīdzina. Vai latvieši iesaistījās stihiskās slepkavošanās pirms vāciešu ierašanās? Vai latvieši bija centīgāki un veiklāki ebreju slepkavotāji nekā vācieši? Vai Latvija bija īpaši piemērota vide ebreju slepkavošanai?
- No starptautisko holokausta pētnieku viedokļa raugoties, jāturpina pētīt V. Štālekera konflikts ar H. Lozi sakarā ar ebreju izvietošanu.
- Vēl pamatīgāk jānoskaidro, kā Hitlera galvenās pavēles attiecās uz pirmo holokausta periodu, kas noslēdzās ar konferenci Vanzē.
- Padomju antisemītismam un padomju līdzdalībai galīgajā risinājumā vēl arvien nepieciešams vēsturnieka skats.
- Latviešu antisemītisma analīze vēl aizvien ir tikai tās pašā pirmsākumā. Nepieciešams to salīdzināt ar vācu, krievu un franču paveidu. Jāpamato latviešu antisemītismā eksistējošā koncepcija par "žīdu boļševismu". Kāpēc studentu korporācijas kļuva par auglīgu augsni antisemītismam?
- Jāprecizē latviešu stāvoklis nacistu rasu skalā. Jānosaka rasu sadalījuma loma nacistu okupētās Eiropas pārvaldē. Vai Dāniju tās "rases tīrības" dēļ pārvaldīja savādāk nekā Latviju?
- Latvijas holokausta vēsture nebūs pilnīga, kamēr netiks noskaidrots mazajās pilsētās noslepkavoto ebreju skaits. Mums vēl arvien jāpēta, cik iznīcināšanas centru bija, piemēram, Vidzemē.
- Ebreju darba izmantošanas modelis Latvijā vēl jāprecizē. Vai taisnība, ka laikā no 1942. līdz 1944. g. ebrejus veda tikai vienā virzienā – uz Latviju, bet vai no tās neizveda?
- Jāpārbauda Vērmahta loma ebreju iznīcināšanā Latvijā. Līdz ar vācu ierašanos Latvijā visās pilsētās tika izveidotas militārās komandantūras. Kāda loma tām bija ebreju iznīcināšanā? Vai Rumbulas operācijas laikā F. Jekelns turēja rezervē Vērmahta vienības, kā to savā grāmatā apgalvojis M. Kaufmans?
- Jāpēta šucmaņu vienību un ebreju attiecības. Īpaši svarīgi ir noskaidrot 18. bataljona lomu Sloņimas ebreju slepkavošanā. Ir svarīgi arī izpētīt, kā 20. šucmaņu bataljons 1941. g. septembrī varēja piedalīties Liepājas ebreju iznīcināšanā, kā to "pierādījusi" padomju tiesu sistēma, ja bataljonu izveidoja 1942. g. februārī.
- Jānoskaidro patiesība par 1944. g. pirmsdeportāciju masu slepkavībām. Kas nogalināja ebrejus 1944. g. augustā un septembrī, un kur viņus nogalināja?
- Svarīga ir arī Latvijas ebreju gaitu izsekošana Vācijā pēc viņu deportācijas 1944. gadā. Uz kurām nometnēm viņus aizveda, un cik no viņiem izdzīvoja 1945. g. janvāra un februāra ziemas pārgājienā?
- Un, visbeidzot, vai pēc tam, kad 1941. g. 1. jūlijā vācieši ienāca Rīgā un ieviesa komandantlaiku un karastāvokli, viņi atļāva bruņotiem latviešiem brīvi klejot pa pilsētu? Un, ja tā, pēc kādām iezīmēm vai pazīšanas veidiem vācieši atšķīra draugu no ienaidnieka?

Pielikumi

1. pielikums

V. Štālekera atbilde uz H. Lozes "Pagaidu vadlīniju projektu par attieksmi pret žīdiem Ostlandes reihskomisariāta apgabalā"

Sakarā ar: "Pagaidu vadlīniju projekts par attieksmi pret žīdiem Ostlandes reihskomisariāta apgabalā"

Einzacgrupa A
Štābs *Novoseļje, 6.8.1941.*

Pasākumi, kas projektā paredzēti žīdu jautājuma noregulēšanai, nesaskan ar pavēlēm, kas dotas Drošības policijas un SD einzacgrupai A par apiešanos ar žīdiem Ostlandē. Projektā nav arī ņemtas vērā Austrumu telpā *(Ostraum)* dotās jaunās iespējas žīdu jautājuma nokārtošanai.

Reihskomisārs acīmredzot cenšas Ostlandē panākt žīdu jautājuma pagaidu noregulējumu, kas atbilstu stāvoklim, kurš izveidots ģenerālapgabalā [okupētajā Polijā. – *A. E.*]. Viņš turklāt, no vienas puses, neņem vērā atšķirīgo situāciju, kas radusies Austrumu kampaņas *(Ostfeldzug)* rezultātā, un, no otras puses, atsakās izskatīt Austrumu telpā pirmo reizi radušos iespēju žīdu jautājuma radikālam risinājumam.

Ģenerālapgabalā jau karadarbības laikā un it īpaši pēc tam radās nepieciešamība žīdu darbaspēku visplašākos apmēros atstāt līdzšinējās darbavietās. Tas it sevišķi bija nepieciešams, lai vitāli svarīgos uzņēmumos darbs netiktu pārtraukts un varētu apgādāt ne tikai iedzīvotājus, bet arī okupācijas armiju. Uzņēmumiem, kuros cita darbaspēka trūkuma dēļ bija nodarbināts žīdu darbaspēks, vajadzēja bez tam apmierināt arī valsts neatliekamās kara ekonomikas vajadzības. Ostlandes reihskomisariātā šī nepieciešamība līdz šim, izņemot jautājumos par amatniekiem pavisam nedaudzās pilsētās, nav izpaudusies * un arī vēlāk diezin vai radīsies. Dzīvei un kara ekonomikai svarīgi uzņēmumi, kurus karadarbība nav skārusi, var turpināt darboties ar to rīcībā esošo nežīdu darbaspēku. Ostlandes plašajās daļās ir daudz darbaspēka, ko bija paralizējis boļševisms un kas atkal varēs atgriezties savās darbavietās, no kurām to bija izspieduši boļševiki un žīdi. Risinot žīdu problēmu Ostlandē, viedokļi par iesaistīšanu darbā tātad pilnībā atkrīt. **

Ģenerālapgabalā sakarā ar žīdu atstāšanu viņu līdzšinējās dzīves un darba vietās nopietns politisks apdraudējuma avots neradās. Turpretī Ostlandē dzīvojošie vai arī sarkano varasvīru ievestie žīdi bija noteicošie boļševisma idejas paudēji. Daudzi žīdi

---

* Iespraudums rokrakstā: "izņemot tikai dažu pilsētu amatniekus".

** Rokrakstā labots uz "visumā atkrīt".

bija izteikti komunistiski aktīvisti. Līdzšinējā pieredze ļauj droši secināt, ka arī pēc Austrumu telpas militārās okupācijas vēl ilgu laiku radīsies nemiera perēkļi. Ne tikai līdzšinējās tīrīšanas neskartie komunisti būs tie, kas kūdīs un veiks sabotāžas un terora aktus; drīzāk tieši žīdi izmantos jebkuru iespēju, lai izraisītu nemieru. Nepieciešamā Austrumu telpas ātrā nomierināšana jau noteikti prasa, cik ātri vien iespējams, izslēgt visas iespējas rasties traucējumiem jauncelsmes darbā.

Projektā paredzētie pasākumi šīs prasības neapmierina. Projekts kā pašu galveno un radikālu pasākumu paredz lauku rajonu attīrīšanu no žīdiem. No otras puses, paredzēts žīdiem aizliegt uzturēties apdzīvotās vietās, kam ir saimnieciska, militāra vai idejiskas nozīme vai kas ir peldvietas vai kūrorti. Žīdiem tātad kā nākamā dzīvesvieta paliktu tikai neliels skaits mazpilsētu un vidēja lieluma pilsētu. Šo apdzīvoto vietu skaits ir ļoti mazs, ņemot vērā mazapdzīvotās Austrumu telpas lielumu, kas, izņemot nedaudzas lielpilsētas, ir uzskatāms par lauku teritoriju. Šajās apdzīvotājās vietās tikpat kā nebūs iespējas likt žīdus pie derīga darba.

Projekts acīmredzot plāno žīdu pārvietošanas pasākumus, kas minēti V punktā, nevis kā tūlītēju pasākumu, bet paredz to kā vēlāku lēnu attīstību. Sekas būtu tās, ka žīdi sākumā lielā skaitā paliktu savās līdzšinējās dzīvesvietās. Žīdi Austrumu apgabalā, tāpat kā visur citur, ir koncentrējušies galvenokārt lielajās pilsētās. Ņemot vērā vācu Drošības un kārtības policijas spēku nelielo skaitu, žīdi šeit vēl ilgu laiku turpinātu savu parazītisko eksistenci un turpinātu būt pastāvīgs nemiera perēklis.

IV punktā paredzētais iezīmēšanas un žīdu izolēšanas pasākums, manuprāt, diezin vai būs pietiekams, lai novērstu šīs briesmas. Jānorāda uz to, ka pat impērijas galvaspilsētā, neraugoties uz visrūpīgāko žīdu uzraudzību, ko veica valsts un partijas orgāni, vēl 1941. gadā žīdiem nereti bija iespējams maskēties par āriešiem, noziegties visdažādākajās jomās un apkaunot rasi. Austrumu telpā nedrīkst novērtēt par zemu žīdu asiņu tālākas izplatīšanās briesmas ar rasi apkaunojošu rīcību, ņemot vērā to, ka vēl trūkst informācijas rases jautājumos. Sevišķi Baltijas valstīs daļa iedzīvotāju rases ziņā ir augstvērtīga – un tādēļ nekavējoties un neatlaidīgi viņi jāsargā no sajaukšanās ar žīdu asinīm.

Visbūtiskākais viedoklis, kas prasa citādu žīdu jautājuma risinājumu, nekā paredzēts projektā, ir šāds.

Ar visiem rīcībā esošajiem līdzekļiem jāpanāk, lai žīdu vairošanās, cik ātri vien iespējams, tiktu pārtraukta. Tā kā sterilizācija, neņemot vērā citus viedokļus, jau praktiski vairs nav realizējama, šī mērķa sasniegšanai atliek tikai iespēja nošķirt vīriešus no sievietēm.*

Lielakajā daļā Ostlandes treorijas var iekārtot tik daudz žīdu rezervātu, cik vajadzīgs. Līdz šim šajās vietās dzīvojušos un tagad pārvietojamos iedzīvotājus bez grūtībām var iesūknēt citās vietās. Žīdu rezervātos vīrieši un sievietes tiek nometinātas atsevišķi. Zēni

* Nākamās rindkopas sākumā rokrakstā pierakstīts: "Projekts paredz iedzīvotājus no laukiem pārvietot uz pilsētām."

līdz dzimumgatavībai paliek pie mātes. Žīdus rezervātos tūlīt var izmantot derīgā darbā, piemēram, celtniecības darbos viņu pašu izvietošanai, lauksaimniecībā, mežsaimniecībā, ceļu būvē. Ja bez tam vēl atliek brīvs darbaspēks, žīdus kā darba grupas var izmantot ceļu būves darbos arī ārpus ebreju rezervāta. Ja pa šo laiku vēl nav izlemšanai nobriedis jautājums par Eiropas pilnīgu attīrīšanu no visiem žīdiem, žīdu rezervātos vēlāk var radīt jaunas darba iespējas, ceļot amatniecības un rūpniecības uzņēmumus. Pajumte un uzturs žīdiem rezervātā tiek nodrošināts vienīgi tādā mērā, cik tas ir noteikti nepieciešams viņu darbaspēju uzturēšanai. Nepieciešamās dzīvojamās telpas, ja tādu tur jau nav, žīdi uzcels sev paši, būvējot vienkāršas koka barakas. Uzturam pietiks ar pašā rezervātā izaudzētiem produktiem.

Žīdu rezervāta izolēšana arī nevar radīt grūtības. Žīdiem vajadzētu aizliegt atstāt rezervātu, piedraudot ar nāves sodu. Izolācijas ievērošanu varētu uzraudzīt skaita ziņā visai nelielas policijas palīgspēku vienības.

Nepieciešamības gadījumā žīdu rezervātā varētu pieļaut arī izņēmumus piespiedu nometināšanā, jo žīdi ar noteiktu specialitāti, kā, piemēram, ārsti un kvalificēti strādnieki, pagaidām vēl ir ļoti nepieciešami ārpus rezervāta. Šie žīdi tiktu nometināti slēgtās nometnēs pēc iespējas viņu darbavietas tuvumā un šķirti pēc dzimuma. Projektā paredzēto iezīmēšanu, ko izdara Drošības policija,* šim nelielajam, vēl paliekošajam žīdu skaitam varētu ātri paveikt. Es tomēr gribētu vēl norādīt uz to, ka pastāv aizmugures teritorijas *Nord* komandiera 24. 7. 41. pavēle slepenajai lauka žandarmērijai dot rīkojumu žīdiem sevi iezīmēt ar krūšu labajā pusē nēsājamu dzeltenu sešstarainu zvaigzni. Projektā turpretī ir paredzēta iezīmēšana ar Dāvida zvaigzni krūšu kreisajā pusē un uz muguras.**

Pats par sevi saprotams, ka rezervātā nometinātie žīdi arī būs iezīmēti.

Nobeigumā rezumējot jāsaka, ka ar iepriekš minēto žīdu jautājuma risinājumu tiek sasniegta:

1) gandrīz simtprocentīga tūlītēja visas Ostlandes attīrīšana no žīdiem,

2) tiek novērsta žīdu vairošanās,

3) iespēja vispilnīgāk izmantot žīdu darbaspēku,

4) būtiska vēlākas kopējas transportēšanas atvieglošana uz kādu Ārpuseiropas žīdu rezervātu.

Šo radikālo pasākumu varēs realizēt, vienīgi izmantojot Drošības un Kārtības policijas spēkus.***

Štālekers

Avots: LVVA, P-1026. f., 1. apr., 3. l., 237.–239. lp.

---

* Ielabots rokrakstā: "ko Drošības policija jau paveikusi".

** Iespraudums rokrakstā: "bez tam kreisajā pusē tās diametrs ir 8–10 cm".

*** Dokuments beidzas ar piezīmi rokrakstā: "Es uzskatu par nepieciešamu pirms principiāla norādījuma izdošanas visus šos jautājumus vēl pamatīgi apspriest mutiski, jo tas ievērojamā mērā skar principiālas, rakstiski neapspriežamas augstākas instances pavēles Drošības policijai."

2. pielikums

Vācu un latviešu SD locekļi Latvijā

Einzacgrupas A locekļi Latvijā

Adelts *(Adelt)* Vilhelms.

Auersvalds *(Auerswald)* Vilhelms, *Ostuf.**, administrācija, EG A štābs.

Bacs *(Batz)* Rūdolfs, *Ostubaf.*, EK 2 komandieris.

Barcs *(Bartz)* Herberts, *Waffen-SS* Rīgā.

Barts *(Barth)* Horsts, *Stubaf.*

Bekū *(Becu)* Alfrēds, EK 2, uzraudzīja Jelgavas ebreju slepkavošanu.

Bēme *(Boeme)*, *Ustuf.*, EK 2.

Bendereits *(Bendereit)*, Rezerves policijas 9. bataljons pie EG A.

Besekovs *(Besekow)* Arno, SD EK 2 loceklis, uzturējās Rīgā apmēram 2 nedēļas.

Bībels *(Bibel)*, *Ustuf.*, EK 1b.

Bīrvāgs *(Bierwag)*, esesietis.

Blanke *(Blanke)* Pauls, Rezerves policijas 9. bataljons.

Blekmans *(Bleckmann)* Kurts, *Ostubaf.*, EK 2.

Borkovskis *(Borkowski)* Bernharts, Rezerves policijas 9. bataljons.

Bose *(Bosse)*, tulks, EG A un KsD, vācbaltietis.

Botlehs *(Botlech)*, *Waffen-SS.*

Botors *(Botor)* Pauls Antons, transporta daļas virsnieks pie EK 2.

Breslers *(Bressler)*, *Waffen-SS* Rīgā, 2. vada šoferis.

Broks *(Brock)* Kurts, EG A.

Brūnss *(Bruhns)*, *Stm.*

Burgdorfs *(Burgdorf)*, *Ustuf.*, *Waffen-SS* 2. vada komandieris Rīgā, arī EK 1b loceklis.

Burgmeisters *(Burgmeister)*, *Ostuf.*

Burkhards *(Burkhardt)*, *Ustuf.*, EK 1b.

Burovs *(Burow)* Hermans, Rezerves policijas 9. bataljons.

Cimmermans *(Zimmermann)* Erihs, Rezerves policijas 9. bataljons.

Cindorfs *(Zindorf)* Erihs, Rezerves policijas 9. bataljons.

Cuhs *(Zuch)*, dienējis Rīgā un Daugavpilī.

Čirškijs *(Tschierschky)* Karls, *Stubaf.*, EG A štābs.

Daibers *(Daiber)* Pauls, *Ostuf.*, atbildīgais par sakariem, EG A štābs.

Dauve *(Dauwe)* Vilhelms, *Waffen-SS*, šoferis.

Dērings *(Döring)*, *Uschaf.*

Dreibholcs *(Dreibholz)* Alfrēds, *Waffen-SS* Rīgā.

Drehslers *(Drechsler)*, *Uschaf.*

Dreslers *(Dressler)* Hanss Eižens, *Ostuf.*, vācbaltietis, tulks.

---

* Pirms visām šai tabulā nosauktajām dienesta pakāpēm ir apzīmējums SS. SS dienesta pakāpes, lai gan līdzinās Vērmahta rangu nosaukumiem, nav tiem identiskas.

Eders *(Eder), Stm.*
Eihlers *(Eichler)* Horsts, komisārs, EG A štābs.
Ekerts *(Eckert)* Oto, Rezerves policijas 9. bataljons.
Entress *(Entress)*, Rezerves policijas 9. bataljons.
Ērlingers *(Ehrlinger)* Erihs, *Ostubaf.*, EK 1b vadītājs.
Fārbahs *(Fahrbach)* Pauls, SD loceklis, kalpojis pie Grauela un Kīglera Liepājā, vācbaltietis, strādājis par tulku.
Finbergs *(Finnberg)* Emils, *Stubaf.*, Štālekera adjutants, EG A štābs.
Firkss *(Firks)*, fon.
Firkss *(Firks)*, fon.
Fišers *(Fischer)* Arturs, Rezerves policijas 9. bataljons.
Fišers (Fischer) Leopolds, *Ustuf.*, EK 2.
Foss *(Voß)* Herberts, Rezerves policijas 9. bataljons, sekretārs mašīnrakstītājs.
Freitāgs *(Freitag)* Gerhards, *Hstuf.*
Gandorfers *(Gandorfer), Rtf.*
Gēlers *(Göhler)* Villijs (1909), Rezerves policijas 9. bataljons.
Gennerts *(Gennert)* Francis, EK 1b.
Gimihs *(Gymich), Schf.*
Grauels *(Grauel)* Erhards, EK 1a teilkomandas vadītājs Liepājā, Ventspilī, vēlāk Rīgā.
Greifs *(Greif)* Herberts, *Ostuf.*, EK 2.
Gšvends *(Gschwendt) Ustuf.*, Štālekera šoferis.
Hāks *(Haack)* Ekharts, Rezerves policijas 9. bataljona 3. rota.
Hāss *(Haas), Oschaf.*
Heiers *(Heier)* Valters, *Ostuf.*, personāla nodaļa.
Hengelhaupts *(Hengelhaupt)* Erihs, *Stubaf.*
Hennings *(Henning), Waffen-SS.*
Henške *(Henschke)*, EK 1b.
Henze *(Hense)*, vācbaltietis.
Hince *(Hinze), Stubaf.*
Hofmans *(Hoffmann)* Valters, *Hauptwachtmeister*, Rezerves policijas 9. bataljons, 3. vads.
Horšinskis *(Chorschinski)* Augusts, Rezerves policijas 9. bataljons.
Hungerbergs *(Hungerberg), Schf.*
Ibskers-Rēders *(Ibsker-Roeder), Ostubaf.*
Jenčs *(Jentsch)*, dienējis Rīgā un Daugavpilī.
Jennats *(Jennat)*, Rezerves policijas 9. bataljons, šoferis.
Jensens *(Jensen)* Ivers, *Waffen-SS* Rīgā, 3. vads.
Jungkuncs *(Jungkunz)* Alberts, Rezerves policijas 9. bataljons.
Junkers *(Junker), Ustuf.*, Rezerves policijas 9. bataljons.
Karoluss *(Karolus), Ustuf. Waffen-SS* nodaļas vadītājs, EG A.
Keils *(Keil)* Helmuts, Apsardzības policijas leitnants, Rezerves policijas 9. bataljons.
Kēnigs *(Köning)* Augusts, Rezerves policijas 9. bataljons, EG A.
Kīhlers *(Küchler)* Bruno, Rezerves policijas 9. bataljons, EG A.
Kirste *(Kirste)* Arnolds, SD *Hstuf.*, otrā persona Baca, Štrauha un Langes komandā, piekomandēts IV nodaļai.
Klausens *(Claußen)* Joahims, *Ostuf.*, policijas 9. bataljons, EG A.

Knape *(Knappe)* Teo, *Waffen-SS* Rīgā, 3. vads.

Knoblihs *(Knoblich)* Gerhards, Rezerves policijas 9. bataljons, EG A.

Knops *(Knoop)* Francis, Rezerves policijas 9. bataljons, EG A.

Knuts *(Knuth)* Frīdrihs, Rezerves policijas 9. bataljons.

Kolenders *(Kohlender)*, EK 1b, šoferis.

Krauss *(Krauss)* Oto, *Stubaf.*, Štālekera tulks, EG A štābs.

Krauze *(Krause)*, SD *Ustuf.*, IV nodaļa.

Krauze *(Krause)*, *Stubaf.*, vācbaltietis.

Krečmers *(Kretschmer)* Klauss, Rezerves policijas 9. bataljons.

Krehlaus *(Krechlau)* Horsts, Rezerves policijas 9. bataljons.

Lādvigs *(Ladwig)*, *Hschf.*

Lange *(Lange)* Rūdolfs, *Stubaf.*, EG A štābs.

Langs *(Lang)* Hanss, *Waffen-SS*, šoferis.

Lasers *(Lasser)* Georgs, *Ustuf.*, *Waffen-SS* Rīgā.

Lauterbahs *(Lauterbach)* Ervins, Rezerves policijas 9. bataljons.

Lēšs *(Lösch)*, *Oschaf.*, *Waffen-SS*.

Librams *(Libram)* Oto, strādājis izlūkošanas dienestā, nogalinājuši partizāni 1943. gadā.

Līdeke *(Lüddecke)*, *Ostuf.*

Liperts *(Lippert)*, *Oschaf.*

Mānkopfs *(Mahnkopf)* Frīdrihs, Rezerves policijas 9. bataljons, piekomandēts EG A.

Meivalds *(Maywald)* Gerhards, *Ostuf.*, EG A štābs.

Millers *(Müller)* Hanss, Rezerves policijas 9. bataljons.

Minhs *(Münch)* Valters, *Hschf.*, kriminālizmeklētājs.

Oberlehners *(Oberlechner)*, *Hschf.*

Pīpers *(Pieper)* Gustavs, Rezerves policijas 9. bataljons, piekomandēts EG A, pavārs.

Pocelts *(Potzelt)* Valters, *Staf.*, Štālekera vietnieks, Heidriha adjutants.

Radeckis *(Radetzky)* Valdemārs, *Ustuf.*, tulks.

Rainfands *(Rainfand)* Vilhelms, Rezerves policijas 9. bataljons, piekomandēts EG A.

Rauters *(Rauter)*, *Rtf.*

Reifs *(Reif)* Herberts, *Ostuf.*

Reiperts *(Reipert)* Alberts, *Stubaf.*

Rēze *(Reese)*, *Ustuf.*, kalpoja Sužu muižā.

Rode *(Rode)* Hanss, Rezerves policijas 9. bataljons.

Rokelsbergs *(Rockelsberg)* Vilhelms Augusts, *Waffen-SS*, uzturējās Rīgā 2 nedēļas.

Rothers *(Rother)*, *Oschaf.*

Rošmans *(Roschmann)*, *Uschaf.*

Rozenovs *(Rosenow)*, *Waffen-SS* rotas komandieris, piekomandēts EG A.

Rozinskis *(Rosinski)* Verners, EG A.

Šalvigs *(Schallwig)* Frīdrihs, *Ustuf.*

Šarfs *(Scharf)* Karls, Rezerves policijas 9. bataljona 3. vada komandieris.

Šeinsbergers *(Scheinsberger)* Horsts, *Gruf.*, Rezerves policijas 9. bataljons.

Šervics *(Scherwitz)* Eliass Fricis, *Hstuf.*, viņa pārziņā bija BdS ebreju darba dienests.

Šīmans *(Schiemann)* Valdemārs, *Ostuf.*, transporta pārzinis.

Šīndovskis *(Schiendowski)*.

Šinke *(Schinke)*, medicīnas students.

Šlēgers *(Schleger), Hauptwachtmeister,* Rezerves policijas 9. bataljons.
Šmīls *(Schmiel)* Ervins, *Ostuf.*, EK 2.
Šmits *(Schmidt), Waffen-SS*, šoferis.
Šneiders *(Schneider)* Leo, Rezerves policijas 9. bataljons, piekomandēts EG A.
Šors *(Schoor)* Verners, *Waffen-SS.*
Štehmans *(Stechmann)*, EK 1b, šoferis.
Štorcs *(Störtz), Waffen-SS* 1. vada komandieris Rīgā.
Štekers *(Stöcker), Oschaf.*
Štrauhs *(Strauch)* Eduards, *Ostubaf.*, EK 2 vadītājs pēc Baca.
Štrots *(Strott), Schf.*
Šubaks *(Schuback), Hstuf.*
Švīterings *(Schwietering)* Rūdolfs, *Hstuf.*, EK 2.
Taberts *(Tabbert)* Ginters, *Ostuf.*, EK 1b, Daugavpils nodaļa.
Tigecens *(Tigezen)* Heincs, Rezerves policijas 9. bataljons.
Toifels *(Teuffel)* Herberts, *Ustuf.*, EK 2.
Tomaševskis *(Tomaszewski)*, Rezerves policijas 9. bataljons.
Trīe *(Trühe)* Heincs, *Hstuf.*, EG A štābs.
Trodlers *(Troddler)* Huberts, *Ostuf.*, EK 2.
Ucs *(Utz), Hschf.*
Ungers *(Unger)* Herberts, Rezerves policijas 9. bataljons, piekomandēts EG A.
Valters *(Walter), Hschf.*
Veigels *(Weigel)* Villijs, *Ostuf.*, sanitāro dienestu pārzinis.
Verners *(Werner)* Rūdolfs, *Rtf., Waffen-SS*, šoferis.
Vesels *(Wessel)* Roberts, *Stm.*, sakarnieks ar Vērmahta ziemeļu grupu EG A štābā.
Vicemans *(Witzemann), Stm.*
Vīdemans *(Wiedemann), Hschf.*
Vīrigs *(Wierig)* Hermans, *Hschf.*, šoferis.
Vite *(Witte), Hstuf.*
Vitke *(Wittke)*, EG A štābs.
Vītstruks *(Wietstruck)* Pauls, Rezerves policijas 9. bataljons.
Voiters *(Woiter)*, Rezerves policijas 9. bataljons.
Volfs *(Wolf)* Jozefs, Rezerves policijas 9. bataljons.
Zārmans *(Saarmann)* Hugo, Rezerves policijas 9. bataljons, piekomandēts EG A, devās līdzi Štālekeram uz Krasnogvardeisku, piedalījās kādā akcijā Rīgā.
Zeidels *(Seidel)*, Rezerves policijas 9. bataljona komandieris.
Zetmahers *(Settmacher)* Gerhards, Rezerves policijas 9. bataljona 1. rota.
Ziciuss *(Sicius)* Rūdolfs, aktīvi darbojies Valmierā.
Ziglis *(Siglis)* Peters, virsleitnants.
Zīverss *(Sievers)*, fon, *Stubaf.*

Latviešu SD locekļi 1941.–1944. g.*

Aberkass Aleksandrs
Āboliņš Alberts 625
Āboliņš Edgars
Āboliņš Ēriks 1268
Āboliņš Normunds
Āboliņš Teodors 2725
Ābols Arturs 29318
Ābols Kārlis
Ābols Viktors
Aborons Jānis
Ābrams Arvīds 43647
Adamovičs Laimonis
Adamovičs Visvaldis
Ādamsons Viesturs
Aizkalns Jāzeps
Aizupe Edmunds
Akmens Arnolds
Amoliņš
Ancāns Jāzeps
Andersons Ādolfs
Andersons Arturs 29414
Andersons E.
Andersons Jānis
Andersons Nikolajs
Anravs Arturs
Antāns Ilmārs
Antmanis Arturs
Antonēvičs Dominiks 449
Antonovičs Ādolfs 3444
Apalko Emīls
Apalups Pēteris
Apars Gunārs
Apenis
Apermanis Jānis
Apermanis Kārlis
Apsāns Osvalds Herberts 635
Apsīts Jānis
Arājs Viktors 45285
Arājs Visvaldis
Ārdens Arnolds
Āre Visvaldis 38558
Arnis Jāzeps (arī Gulbis Jānis) 44564
Artinskis
Austrums Antons
Auškaps
Auziņš Laimonis
Avotiņš
Avotiņš Jānis 30808
Avots Zāmuels
Aznieks Pēteris

Babrāns Jāzeps
Baculis Vilhelms
Bagātais Heinrihs
Baharovs
Bahšteins Rolands
Bajārs Andrejs
Balalaika Vladislavs 40558
Balbārs Francis
Balceris Jānis
Balodis Ernests
Balodis Imants
Balodis Kārlis 908
Balodis Nikolajs
Baltābols
Baltais Arturs
Baltaus
Baltmanis Pēters
Bambers Arnolds (arī Lācis Gunārs) 34352
Baranovs Dmitrijs
Baraviks Jānis
Bārda Voldemārs
Barševskis
Baško Aleksandrs
Baterevskis Vladimirs
Bauers Arnolds
Bēdelis Jānis 28899
Bekmanis Valfrīds
Beks Bruno
Belevičs
Belruss Rūdolfs
Belševics Jānis
Benfelds Arturs
Bergmanis Ernests Jēkabs 38796
Bergmanis Jēkabs
Bergmanis Kristaps
Bergmanis Rūdolfs
Bergs Harijs
Bergvalds Arturs
Berķis Vitolds

---

* Tie latvieši, kas iestājās SD pēc 1941. g., veica ļoti dažādas funkcijas. Daudzi šai sarakstā minētie cilvēki ir izdarījuši kara noziegumus, taču ne visi. Nirnbergas tiesa atzina SD par kriminālu organizāciju. Pie atsevišķiem uzvārdiem norādīts bijušās čekas attiecīgās krimināllietas numurs Latvijas Valsts arhīvā (LVA, 1986. f., 1. apr.).

Berovskis Kārlis 9086
Bertmanis Jānis
Bērziņš Andrejs
Bērziņš Arnolds 41217
Bērziņš E.
Bērziņš Eduards Osvalds 1002
Bērziņš Elmārs
Bērziņš Hugo
Bērziņš Jānis
Bērziņš Jānis 1498
Bērziņš Jūlijs 45050
Bērziņš Kārlis
Bērziņš Oļģerts
Bērziņš Pēteris 1969
Bērziņš Roberts
Bērzkalns Fricis
Bessers Harijs
Betags Ēriks
Biezais Oskars
Bilevics Aleksandrs
Bille Arvīds
Binders Roberts
Birkāns
Birnbaums Vilis
Birņiks Francis
Birzkalns Fricis
Bise Kārlis
Bitters Zigfrīds
Blanks
Blaus
Blēķis Vilis
Blicavs Felikss
Blokmanis Kārlis
Blumbergs Voldemārs 1463
Blūmfelds Eižēns
Blūmfelds Jānis
Bodnieks Vilhelms
Bogdanovs Boļeslavs
Bogdanovs Vladimirs
Bokums Aleksandrs Gotfrīds 28451
Bolšēvics Maikelis
Bormanis
Brambergs
Brands Ernests
Braznovskis Alfrēds
Breitenbergs Jānis
Brencis Jānis 422
Briedis
Brikmanis Aris
Briuks Bruno 4044
Brīvnieks Fricis 28357
Brīvulis Jūlijs Osvalds 2212
Broks Haralds 17815
Brucis Mārtiņš 44092
Brucis Žanis
Brunavs Ēvalds
Brunavs Harijs
Bruzītis Viktors
Bucenieks V.
Budulis Jānis 38898
Buholcs
Buka Pēteris
Buks
Buls Bērtulis 2968
Buls Jānis 3733
Bulvāns Antons 2740
Būmanis Teodors
Būmanis Voldemārs
Bumbieris Elmārs
Buna
Bunte
Burjots Pēteris 1939
Burkovskis Augusts 34374
Burmeisters Aleksandrs
Burtkevics
Burtnieks Ādolfs
Bušs E. A.
Bušs Hermanis
Bušs Kārlis
Butkus Voldemārs
Butlers Pēteris 40558
Butuls

Cabulis Oskars
Caucis Pēteris 1356
Caune Roberts 45236
Celmiņš Ēriks
Celmiņš Gustavs
Celmiņš Kārlis
Ceriņš Juris
Cers Roberts 37169
Cielēns Oļģerts
Ciesa Ādolfs
Cifersons Gunārs 38730
Cildermanis Jānis
Cimdiņš Aleksandrs
Cimurs Roberts
Cipāns Staņislavs
Cipsts Orests, ltn.
Cīrulis Pāvils
Cubis Viktors
Cukurs Herberts
Cukurs Jānis

Černoks Konstantīns
Čevers Pēteris
Čoks Valdis Voldemārs

Dābols Alberts
Dābols Jānis
Dabris
Daģis Pēteris
Daina Jānis
Dambergs Jānis

Dambrovskis Stefāns
Dambrovskis V.
Danilovs-Milkovskis A.
Daraks Jānis
Dārziņš Aleksandrs 625
Daugulis Jānis 40563
Dauģelis Viktors
Dauksts Jānis
Daukšis Aleksandrs
Daumanis Haralds
Degimuss Visvaldis
Derums Emīls
Detlavs Kārlis
Detlavs Teodors Fricis
Dībietis Felikss
Dīdrihsons Voldemārs
Dienavs Ernests
Dikmanis Arvīds
Dikmanis Haralds
Dinsbergs Arnolds
Diņģelis Aleksandrs 3753
Diņģelis Alfrēds
Dīriņš Alberts
Dobelis Eduards 1628
Domburs Ansis 295
Domko
Dreijers Alberts
Dreimanis Kārlis
Dreimanis Vigants
Druviņš Ēriks (arī Dzērve Pauls) 8140
Dubro Jāzeps
Duiķis
Duka Jāzeps
Dukurs Jēkabs
Dumpe Harijs
Duselis Hermanis
Dušavs Aleksandrs
Dzelme Arvīds
Dzelzkalējs Alfrēds
Dzenis Teodors
Dzērve Aleksandrs
Dzērviņš Donāts
Dzinējs Gunārs
Dzirkalns Auseklis Imants 695
Džerēns Ignāts

Egle Jānis
Egle Konstantīns
Egle Valentīns
Eglītis Alberts
Eglītis Aleksandrs 625
Eglītis Andrejs
Eglītis Jānis
Eglītis Jēkabs
Eglītis Žanis (Jolkins, arī Jolka)
Eihe Leonīds
Eihmanis Paulis
Eks Arvīds
Eliņš Osvalds
Elmūts Voldemārs
Emsiņš Nikolajs
Enītis Viktors (arī Pavārs Kārlis) 695
Erelis
Ērglis Eduards
Ērģelnieks Jānis
Eriksons Ēriks
Eriņš Jānis
Eriņš Jānis
Erkmanis (grāmatvedis)
Ernstons Egons
Esenbergs Jānis (Žanis)
Esterliņš Voldemārs
Ēvalds Alberts 45134
Everts Emīls

Ezergailis Arturs
Ezergailis Detlavs
Ezergailis Rihards
Ezernieks Arnolds

Federonoks Aleksandrs
Federovs Vladimirs
Fišers Ignāts
Fišers Vilhelms
Fogts Artūrs
Franks
Freimanis Arvīds
Freimanis Ēriks 39905
Freimanis Voldemārs
Freimūts Roberts
Fričs Jāzeps

Gailis
Gailis Eduards
Gailis Imants
Gailītis Voldemārs
Galiņš Reinholds (Pēteris)
Gaumigs Gunārs 625
Gedušs Izidors
Gedzūns Staņislavs
Genevičs Aleksandrs 5486
Germovs Jānis
Gertners Pēteris 44407
Giģelis Donāts
Girgens (vai Griegens)
Girgensons Vilhelms
Girsons
Giruckis Jāzeps
Glagavs Otto
Glasmanis Jānis 41973
Glāznieks (arī Zvejnieks) Ēriks 40563
Glaznovs Verners
Gleizdāns Dāniels

Godļevskis-Pētersons Jānis 28508
Golbergs Arvīds
Gotmans Maksimiliāns
Graikste Roberts 15420
Granaps Vilis
Granksts Žanis
Grāpēns Elmārs
Grāpis Haralds 39933
Grapmanis E.
Graudiņš Jānis
Graudiņš Monvids
Grāvelsons Juris Jānis
Grāveris Maksimiliāns
Grāvis Eduards
Grāvis Jevgenijs 1498
Greble Augusts
Gregors Oļģerts
Grēve
Gribušs Eduards
Grigāns Roberts
Griķis Reinholds
Grimze Teodors
Grīnbergs Raimonds Heinrihs Ansis 41177
Grincevičs Visvaldis 40558
Grīnests K.
Grinis Staņislavs
Grinlaubs Raimunds
Grīnlauks
Grīns Arvēds
Grīnvalds Jānis 1834
Grīviņš Paulis
Grūbe Jānis 39957
Grudulis Vitālijs 560
Grundulis Andrejs
Grunšteins Arnolds
Grunšteins Arvīds
Grunte Nikolajs
Gruzda Margonis 2968
Gudža Jānis
Gulbis Hugo
Gulbis R.

Ģelzis Tālivaldis 39229
Ģipters Francis
Ģipters Fricis

Herbergs Žanis
Herbsts Jānis
Hibšs Voldemārs
Hofmanis Alberts
Hofmanis Jānis
Holcmanis Valentīns
Hrustaļevs Sergejs 625
Husmedins
Husmedins Abduls
Hvastkovs Aleksandrs
Hvastkovs Nikolajs

Iesmiņš Rūdolfs 1498
Iezēns Jānis 44899
Ikaunieks Kondrāts 6698
Ikaunieks Pēteris
Iklavs Pēteris 41277
Ikners Juris
Iljans Erihs
Indāns
Inde Edgars
Indriksons Jānis 38295
Indulēns Romans
Inzers
Irmanis Artūrs
Ivanovs Arvīds
Ivanovskis Vladimirs 625
Ivansons Jēkabs

Jakājs Pēteris
Jakans Pēteris
Jakubovičs
Jancevskis Broņislavs
Janitāns Viesturs
Jankavs Boriss 1126
Jankovskis Andrejs
Jansons Egons
Jansons Jēkabs
Jansons Kārlis
Jansons Leonīds 248
Jansons Valdemārs
Jansons Zigfrīds
Jarčenko
Jauģietis Žanis
Jaunkalns Alfrēds
Jaunzems Osvalds 30389
Jaunzems Valters
Jaunzems Voldemārs
Jausteris Viesturs
Jefimovs Aleksandrs
Jēkabsons Juris
Jēkabsons Miķelis 1080
Jēkabsons Videvuds
Jērums Alberts
Jirgensons (Girgensons)
Jogints Jūlijs
Jordāns Georgs
Jubelis Augusts
Junkerēns Francis
Jurčenko Boļeslavs
Jurģītis Edgars 342
Jurjuris Jēkabs
Jurke Juris
Juzefatovs

Kacēns Leopolds 28508
Kairišs Antons
Kairo Aleksandrs
Kairo Vladislavs 28054

Kajaks Vilnis
Kaktiņš Zigurds
Kaķis Augusts
Kaķis Kārlis
Kaķis Konstantīns 1623
Kalanka Kirils
Kalējs Konrāds
Kalinovskis Eduards
Kalniņš Alberts, Dr.
Kalniņš Alfrēds
Kalniņš Indulis
Kalniņš Jēkabs 711
Kalniņš Verners
Kalniņš Vītauts 40020
Kalniņš Vladimirs
Kalniņš Vladislavs
Kalniņš-Znūtēns Ludvigs 635
Kalvāns Alberts
Kaminskis Jānis
Kaminskis Kārlis
Kaminskis Sergejs 2782
Kaminskis Viktors
Kampa Roberts
Kampūzis Teodors
Kancēns Leopolds
Kanders Arturs
Kanders Fricis
Kaniševskis Jānis 2186
Kaņeps
Kapačs Staņislavs 28661
Kaplers
Kāpostiņš
Karčevskis Jānis (Ivans) 808
Kariņš Nikolajs
Kārkliņš E.
Kārkliņš Jānis
Kārkliņš Jāzeps
Kārkliņš Pēteris
Kārkliņš Rolands
Kaskēvičs Antons
Kaufmanis R.
Kauķis Indriķis
Kauliņš Alfrēds 28407
Kelers Vilhelms 28508
Kellers Pēteris
Kelpe Roberts
Kepetiņš
Kespers Vladimirs
Kiesneris Gunārs
Kiesneris Pēteris
Kilkuts Jānis
Kins Laimonis
Kinslers Boriss
Kirītis
Kirsteins Egons
Kiršbaums Adolfs
Kiršners
Kiršteins Dzintars
Kiršteins Miķelis
Klaģis Staņislavs
Klāns Roberts
Klaučs Eduards
Klaučs Staņislavs
Kleins Alberts
Klievēns Klāvs 2090
Klucis Alberts
Kļavenieks
Kļaviņš Rihards
Knoks
Kohs Verners
Koļķēns Jānis
Konrāds Alberts 28445
Kontors Aleksandrs
Kopštāls Ādolfs
Korkla Heinrihs 28660
Korvāns Jānis
Kozolis Vitauts
Krasovskis Jānis 45038
Krastiņš Jānis
Krastiņš Jāzeps
Krauja Rūsiņš
Kraujiņš Edgars
Krauklis Andrejs
Kraulis (Graulis)
Krauze Oskars
Kreicebergs Haralds
Kreicers Haralds
Kreimals Eduards
Krieviņš Jānis
Kriņģelis Herberts 6490
Krisons Ādolfs
Krisons Alberts 32448
Krisons Andrejs
Krišmanis Juris
Kritis Jevdokims
Krols Antons
Kronbergs Augusts 3015
Kronlāks Rūdolfs
Kronlins Gunārs
Krovecs Paulis
Krūklis Ansis 28579
Krūmiņš Alfrēds Oskars 1303
Krūmiņš Ilgonis
Krūmiņš Indriķis 28503
Krūmiņš Visvaldis
Krūms Harijs 39358
Krūms Leonards
Krusts Heinrihs
Kubuliņš
Kukainis Kārlis
Kupšāns Jānis
Kurbis Jānis
Kurpmanis Jānis Leons 43466
Kurševics Logins
Kusiņš Stefans 695
Kušķis Ernests 38517
Kuziņš Leonhards

Ķencis Kārlis
Ķiņķeris Pēteris
Ķiņķeris Vilis
Ķirsis Kārlis
Ķīselis Ansis Kārlis 1814
Ķuze Aleksandrs

Labāns Jānis 909
Labskalns Voldemārs
Lācis Kārlis
Lācis Miķelis
Lācis Oļģerts
Lācis Pēteris
Lagzdiņš
Lagzdiņš (vai Legzdiņš)
Laipenieks E.
Laipenieks Miervaldis
Lange Eduards
Lange Oļģerts
Lapa Arturs
Lapa Oskars
Lapainis Roberts
Lapinskis Nikolajs
Lapiņš
Lapiņš Rihards 3590
Lasinskis Jānis
Lasmanis
Laucis
Laukers Arnolds 182
Laurinovičs Pēteris
Lauris O.
Lauris Rūdolfs
Lauris Voldemārs 43738
Lāviņš Miervaldis
Lazdiņš Reinholds
Lazdiņš Rihards
Lazdiņš Teodors
Leckavnieks Teodors
Leimanis Edvīns
Leimanis Ēriks
Leinss Alberts
Leitis Andrejs
Leja Haralds 2782
Leja Herberts
Leja Jānis
Leja Visvaldis
Lejiņš Alberts 1516
Lejiņš Jānis
Lembergs
Leončiks Staņislavs
Lerhs Voldemārs
Levics Žanis
Lezdiņš (Arturs?)
Liberis Jānis
Liberis Roberts
Liberts H.
Liberts Jānis
Lībietis Reinis 1849
Līcis Arvīds 2782
Līcis Edgars 3633
Līcis Osvalds
Līcis Viktors 344
Līcītis Jānis
Lickavnieks Teodors
Līdums Jānis
Līdums Laimonis
Lielais Arvīds
Lielmanis Andrejs 28518
Liepa Jēkabs
Liepa Rūdolfs
Liepiņš Augusts 2782
Liepiņš Harijs
Liepiņš Jānis
Liepiņš Kārlis 6508
Liepiņš Vilis
Liepnieks Alberts
Ligeris Voldemārs
38805
Līgotnis Rihards 43228
Lihtenbergs
Līkais ?
Līkops Ernests
Līkops Juris
Līksis Jānis
Lilienfelds Aleksandrs
Limbens Ainis 1498
Linājs (Linejs) Alberts
Linarts Jāzeps 859
Linde Georgs
Liniņš Alberts
Lipāns Jānis
Lipāns Osvalds 40563
Līpeks
Lobahs Grigorijs
Logins
Logonovs Valentīns
Lokmanis Haritons 40558
Ludzenieks Voldemārs
Lukāss Stefans
Lukstiņš Edgars
Lukstiņš Jānis 21607
Lūriņš Pāvels 15746
Lūsis Alfrēds
Lūsis Haralds 635
Lūsis Hermanis 28579
Lūsis Kārlis

Madaras Alfrēds
Magone Antons 2882
Majeiks Pēteris
Mājnieks Žanis
Makars Haralds
Malašenoks Pēteris 42968
Māliņš A.
Mangelsons
Marčavs Eduards
Markovs Osvalds

Markuss Edgars 1694
Martinsons Haralds
Matisons
Mazjānis
Mazjānis Arturs
Meiers Roberts
Meiers Voldemārs
Meinarts Egons
Melnacis Viktors
Melngalvis Arvīds
Melnis Pēteris 8693
Mežaks
Mežstrauts Jānis
Mieriņš Augusts
Miezis (Miežis) Eižēns
Mikainis Paulis
Miķelsons Alberts
Miķelsons Bruno
Miķelsons Jānis
Miķelsons Rūdolfs
Millers Andrejs
Millers Eduards
Millers Jānis 2968
Millers Jānis 6720
Minelēns Antons
Minkevičs Fricis
Mirskis Dmitrijs
Misiņš Valis
Mucenieks Viktors
Muhks Teodors
Muižarājs
Muižnieks Arvīds Nikolajs
Muncis Juris
Mūrnieks Genādijs 40405
Mūrnieks Pēteris
Musņickis Aleksandrs
Muške Kārlis 972

Nagainis Rūdolfs
Nagliņš Jānis
Nāģelis
Neilands Arturs
Neimanis Arturs
Neimanis Viktors
Nikolovskis Kārlis 3440

Obrams Kārlis
Oja Alberts
Okss Alfrēds 28508
Okšs Hugo
Oldermanis
Osiņš Alberts
Osis
Osītis Krišs
Ostelis Miķelis
Ostnieks Alfrēds 1281
Otto Arvīds
Ozers Rūdolfs
Ozoliņš Eglons
Ozoliņš Gartāns
Ozoliņš Nikolajs
Ozoliņš Rolands
Ozoliņš Tālivaldis 12242
Ozoliņš Tālivaldis 18190
Ozols Arvīds
Ozols Edgars
Ozols Igors 2782
Ozols Kārlis
Ozols Kārlis Kapt.
Ozols Olģerts
Ozols Tālivaldis 43228

Paegle Jānis 31787
Paegle Kārlis
Pakals Francis
Pakers Alberts
Pakulis Kārlis
Pāns Pauls
Pantauers Alfons
Papēdis Vilhelms (Veldre)
Parišs Jānis
Pasters Jāzeps
Paulevičs Antonijs
Paurnietis Pēteris 43690
Pautauers Alfons
Pavlovskis Pēteris
Pāvulāns
Pedelis Jānis
Pekals Francis
Pelnis Valentīns 29018
Pelsis Linards
Pērkons Jēkabs 30632
Pērkons Kārlis 30628
Pērkons Roberts
Perro Oskars
Pētersons Artūrs 29156
Pētersons Eižens
Pētersons Jūlijs
Pētersons Juris 40703
Pētersons M.
Pētersons Roberts
Petrovskis Ādolfs
Petrovskis Eižēns
Pilsētnieks Andrejs 40703
Pimanis Georgijs 635
Pinks Jānis
Piterāns
Plāde Jānis 37224
Plauks Antons
Plotkāns Vitālijs 39266
Plūme R.
Podiņš Eduards
Podnieks Tālivaldis 4044
Policejs Vilis 28446
Polis Jānis
Polis Žanis 1303
Popors Pēteris

Poriņš Augusts
Pormals Paulis
Poškus Eduards
Priedītis Jānis 16312
Priedītis Jūlijs
Proškovičs Aleksejs 1885
Prūsis Edmunds Osvalds (arī Prozis) 6948
Prūsis Vilhelms
Pudāns Jānis
Pudāns Jāzeps 30632
Puherts Ādolfs 15420
Puherts Kārlis 1300
Puksis Edmunds 15133
Pulis Ēriks
Pulis Jānis
Pumpulis Aleksandrs
Punkulis Indriķis 7067
Punzis Fricis
Pūpols Oto
Pupovs Pēteris
Pupurs Pēteris
Puriņš Aleksandrs
Puriņš Augusts
Puriņš Ēriks
Puriņš Harijs
Puriņš Jānis
Puriņš Ojārs 38827
Puriņš Vasilijs
Purlīcis Roberts
Purmalis Arvīds
Purmalis Eduards 1303
Purviņš Edgars
Purviņš Pēteris
Purviņš Vasilijs 909
Purviņš Vilis 28508
Putāns Broņislavs
Putrālis Hermanis
Puzulis Manfreds
Ragusals Arturs
Raibacis Edgars
Raikins
Raikste Roberts
Raitums Alfons
Ramanovskis Andrejs
Ramans Andrejs
Ramšs Arvīds 2782
Rapša Jānis
Rasmanis Jāzeps
Rasmanis Jēkabs
Rauda
Raunfelds Ervīns
Rāve Jānis 5266
Razēvičs
Razums Ēriks
Razums Jāzeps
Rečs Jānis
Rēders Valdis
Redlihs Žanis
Reikins
Reimanis
Reinsons Alfrēds
Reinsons Gotfrīds
Režģis Arturs Arvīds 4789
Ribaks Voldemārs 2782
Ribickis Vilis
Riegis Jānis
Riekstiņš Jānis Rūdolfs 28446
Rigasts Arturs 635
Rikards Pēteris Fēlikss 15133
Rikurs Edgars
Rimša Jānis 14099
Riņģis Jānis
Ritenbergs Arvīds
Ritenis Harijs
Riters Alfrēds Kārlis
Ritums Janis
Roga
Roja A.
Rolmanis Voldemārs 17109
Romanovskis Leonards 1493
Romaševskis Miervaldis 1300
Ronis Pēteris
Rozbahs Rūdolfs 2782
Roze Hugo
Roze Jānis 737
Roze Kārlis
Rozenbaums Valdis
Rozenbergs O.
Rozenfelds Ervīns
Rozenholcs Laimonis
Rozentāls
Rozītis Ojārs
Rozītis Vilis
Rozītis Zigfrīds Edmunds 42957
Rožkalns Kārlis 909
Ruda Ēvalds
Rudgalvis Jāzeps 808
Rudinskis Jānis
Rudzītis Haralds
Rudzītis Oļģerts
Rudzītis Paulis 40297
Rudzītis Voldemārs
Rullis Laimonis 28661
Ruments Kārlis
Rūmiķis
Runcis
Runcis Alfrēds
Rundāns Vilhelms
Runka Arnolds
Runka Ēriks 38728
Runka Vilis
Ruņģis Nikolajs
Rupners
Rupšis Benedikts 28518
Rurāns Eduards
Ruska Andrejs

Rusmanis Alfrēds
Rusmanis Nikolajs 28681
Rutkovskis Edgars
Rutkovskis Eduards
Rutulis Edmunds
Rūtups Ādolfs

Sakne Laimonis
Sala Elmārs
Saliņš Eduards
Saliņš Jānis
Salmiņš Jānis
Salmiņš Paulis
Samovičs Matīss 45117
Sandors Pāvils
Sarma Artūrs
Sārma Voldemārs
Sauķitēns Alberts Indriķis 44853
Sauķitens Laimonis
Saule Rihards 1274
Saulis
Saulītis Elmārs
Sauriņš Eduards
Sausiņš Aleksandrs
Savinskis Nikolajs 680
Sedlenieks Vilis 38177
Segelnieks Nikolajs
Segliņš
Seglis Pēteris
Sējāns Jānis 3753
Selickis Jānis
Sēlis
Semits (Zemītis)
Setnekas Petras
Silarājs J.
Silavs Antons 479
Silenieks Jānis
Silinieks Jūlijs
Siliņš
Siliņš Rūdolfs
Sīlis Elmārs
Silvers (Zilbers)
Siļķe Edmunds 2383
Sīmanis Jānis 811
Simovičs Leonīds
Sinlops Konstantīns
Sipmanis
Sīpols Eduards
Sīpols Kārlis
Sirmais Pēteris
Sivalops Konstantīns
Skaistkalns Ādolfs 702
Skaistlauks Ilgvars
Skalbe Elmārs
Skalbe Kārlis
Skambergs Rolands 1094
Skolmeisters Vitauts 29232
Skrastiņš Vilis 1211
Skrausts Vilis
Skribis Kārlis 38821
Skuba Jānis
Skudra J.
Skuja Jānis
Skuja Voldemārs
Skujevskis Osvalds
Skujiņš Ernests 6942
Slavinskis Jānis
Smalkais Alfrēds
Smidens Eduards
Smilškalns
Smiltārs Aleksis
Smiltnieks Vilnis
Smukulis Oskars
Sokolovskis Jānis
Soldatēnoks Jānis
Soms Jānis 29156
Soms Rūdolfs 28660
Sondors Jānis
Spariņš Edvards
Spēks Jānis 3753
Spenko Paulis
Spiess
Spiss Alberts
Spricis Vladimirs
Spriens Jānis
Sprincis Pēteris
Sprosts Teodors 342
Spulis Jānis 39105
Spunde Arvīds
Stalmanis Ernests 42003
Stalmanis Kārlis
Stankēvičs Pēteris
Staprāns Kārlis 13904
Stenga Arnolds 5266
Stepanovs Hermanis
Stiga Alfrēds 40084
Stīga Zigismunds
Stirna Ernests
Stradiņš Oļģerts 39766
Strauss Alfrēds
Strautnieks Pēteris
Strazdiņš Augusts 43761
Strazds Arnolds
Strazds Kārlis 25992
Stroķis O.
Strupišs Aleksandrs
Stūrnieks Pēteris
Sucis Alfrēds
Sūcis Arvīds 16494
Suhockis Vladislavs
Sukāns Jānis
Sulainis Pēteris
Sūna Nikolajs
Sūna Visvaldis
Sungalis Rūdolfs
Sūniņš Ernests 841
Svecītis Kārlis 44045

Svēde Jānis
Sveķis Kārlis
Svīķeris Harijs Atis
Svīķis Kārlis

Šauriņš Aleksandrs 43258
Šauriņš Nikolajs
Šēliga-Sočinskis Jānis
Šēnbergs
Šēnbruns Fricis 28532
Šestakovs Jānis
Šitka Arvīds 635
Šķērsēns Alfrēds 2160
Šķinķis Alfrēds
Šmits Alfrēds
Šmits Eduards 1408
Šmits Ēriks
Šmits Hermanis 29445
Šmits Hermanis 39944
Šmits Tālvits
Šmits Voldemārs
Šnepsts Leons 808
Šnore Valdis
Šnore Voldemārs 625
Špekters Fricis
Šprenks Pāvils
Šteinbergs Jānis 28446
Šteinmārs Ēriks
Šteins Aleksandrs 16110
Šteins Alfrēds
Šteins Tālivaldis 6793
Štengels Auseklis 43278
Šterns Paulis
Štiglics Roberts
Štrauhs Aleksandrs
Šulcs Eduards
Šulcs Ēriks
Šūlmanis Voldemārs
Šumskis Juris 42500
Šupstiks Pēteris
Šurna Vilis
Šustins Alfrēds
Švalbis Broņislavs
Švāns Voldemārs

Tabaks Aleksandrs
Tāls (Tāle) Jānis
Tams Eduards 1303
Tams Jānis
Tankulis Antons
Tarasovs Mikus
Taša Osvalds
Taše Pēteris 1637
Tauriņš Jānis
Teidemanis Herberts
Tereško Eliass
Teteris Heinrihs
Tīģeris Ansis
Tinauskis Augusts
Tirmītis
Tiškevičs Jānis
Tobiass Ēriks
Točs Arnolds 45134
Tomsons Jānis
Tomsons Žanis
Tone Bruno
Trautiņš Edgars
Treijs
Treimanis Otomārs 44255
Trucis Arnolds
Trulis Antons 4044
Turks Rūdolfs (Krūmājs)
Tuškins Pēteris
Tvardovskis Jānis (Žanis)

Udrēns Voldemārs
Ūdris Kārlis
Uldriķis T.
Ulrihs Jūlijs
Ungurs
Upāns Lodis
Upenieks E.
Upenieks Voldemārs
Upīts Ēriks
Upmalis Arnis 17148
Upmalis Bruno
Upmanis Voldemārs
Ustups

Vagars
Vagulāns Mārtiņš
Vainovskis Ilgonis 4750
Vaitekūns Augusts
Vaivars Eduards
Vaivars Jānis 2814
Vanags Aleksandrs
Vanags Kārlis
Vanags Leons 28446
Vanags Valdis
Vanders Jānis (Tīģeris)
Varens Pēteris 28454
Vasiļevskis Ādolfs Voldemārs 34875
Vasiļjevs Ivans 1263
Vēbers Ziedonis 28508
Vecainītis Roberts
Vecgailis Aleksandrs 6693
Vecpuisis Krišs 1808
Veidmanis Viktors
Veiherts Aleksandrs
Veisbergs Kārlis
Veiss Manuels
Veiss Visvaldis
Vējkājs Aleksandrs 4490
Vējš Jānis
Velbergs Arnolds
Vellers Pēteris 1345

Veļiks Staņislavs
Venskovičs Georgs
Veržbilovskis Pāvils
Veters Ignāts 1470
Vēveris Eduards 2838
Vēveris Kārlis
Vidiņš Aleksandrs 39117
Vidovskis Mārtiņš 625
Vidušs Alberts
Vīdzirkste Voldemārs
Vīksne Paulis
Vīķelis Zigfrīds
Vilcāns Jānis
Vilcēns Staņislavs
Vilišķis Alberts
Vilķelis Jānis
Vilmanis Jānis
Vilnis
Vilnis Laimonis
Viļinskis Aleksandrs
Vindudzis Alberts
Vinolovskis Kārlis
Virbulis Jānis 12268
Virsis Kārlis 43567
Visockis Roberts 16537
Vītiņš Alberts 43950
Vītiņš Gunārs
Vitkovskis Pēteris
Vītoliņš Jēkabs
Vītols Jānis Imants 1276
Volāns Staņislavs
Volfarts Jevgeņijs 29150
Volfrāts Mihails
Zaķis Roberts
Zalacs Ēriks
Zālītis Aleksandrs
Zaļais Visvaldis
Zaļums Vilhelms
Zanis Roberts
Zariņš
Zariņš Elmārs
Zariņš Laimonis 836
Zariņš Voldemārs 794
Zasters A.
Zasters Radions 635
Zaube
Zdanovskis Jānis 3753
Zegners Jānis
Zēģelnieks Fridrihs
Zeibe Alfrēds
Zelmanis Aleksandrs
Zeļģis Arturs 39989
Zemers Juris Dr.
Zemītis Jānis
Zemītis Verners 594
Zemturis Alfrēds
Zemzars Kārlis
Zenkis Pēteris
Zentelis Vilis
Zepers Jānis
Zeps Pēteris 42890
Ziemelis Jānis 29685
Zikmanis Alfrēds 3634
Zikmanis Juris
Zilbers
Zilgalvis Krišs
Zilis Staņislavs
Zilis Vaclavs 43820
Zīlītis Jānis 39694
Ziluzis Arturs
Zinmanis Juris
Ziņģis Georgs 11401
Zirnis Jānis
Zitars Žanis
Zogots St.
Zommers Aleksandrs
Zomners Juris
Zorgenbergs Ernests Alberts Mārtiņš 44934
Zuika Ēriks
Zurovskis Aleksejs
Zurovskis Jānis
Zusters Juris
Zvaigzne Ernests 2878
Zveja Arnolds 16011
Zvejnieks Censonis
Zvejnieks Ēriks
Zvejnieks Fricis Arvīds
Zvejnieks Jānis
Zvirbulis Elmārs
Zvirgzdiņš Pāvils 635

Žīds Dimitrijs
Živka Oļģerts P-10914

Einzacgrupas A struktūra

Einzacgrupas A organizatoriskā struktūra ņemta no V. Štālekera 1941. g. 15. oktobra apkopotā ziņojuma. V. Štālekera vadītajā einzacgrupā A 1941. g. oktobrī bija 990 vīri. Einzacgrupa bija sīkāk sadalīta šādi: **einzackomanda 2,** ko vadīja Rūdolfs Bacs; **einzackomanda 3,** ko vadīja Karls Jēgers; **einzackomanda 1a,** ko vadīja Dr. Martins Zandbergers; **einzackomanda 1b,** ko vadīja Dr. Erihs Ērlingers (sk. diagrammas 492. un 493. lpp.). Operācijām Latvijā bija norīkota EK 2, EK 3 darbojās Lietuvā, EK 1a – Igaunijā un EK 1b – Baltkrievijā.

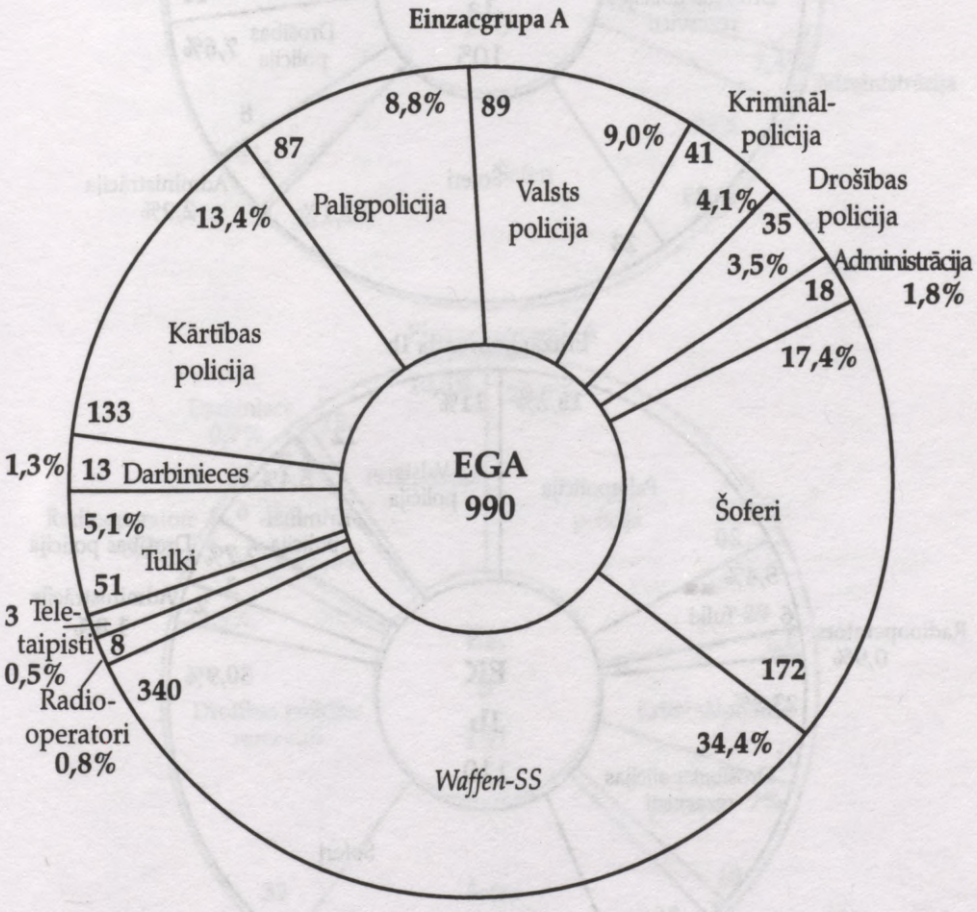

Avots: Nürnberg document L-180, National Archives microfilms, series M895. War crimes trials records of case 9, United States of America versus Otto Ohlendorf et al., Roll 11, frame 161.

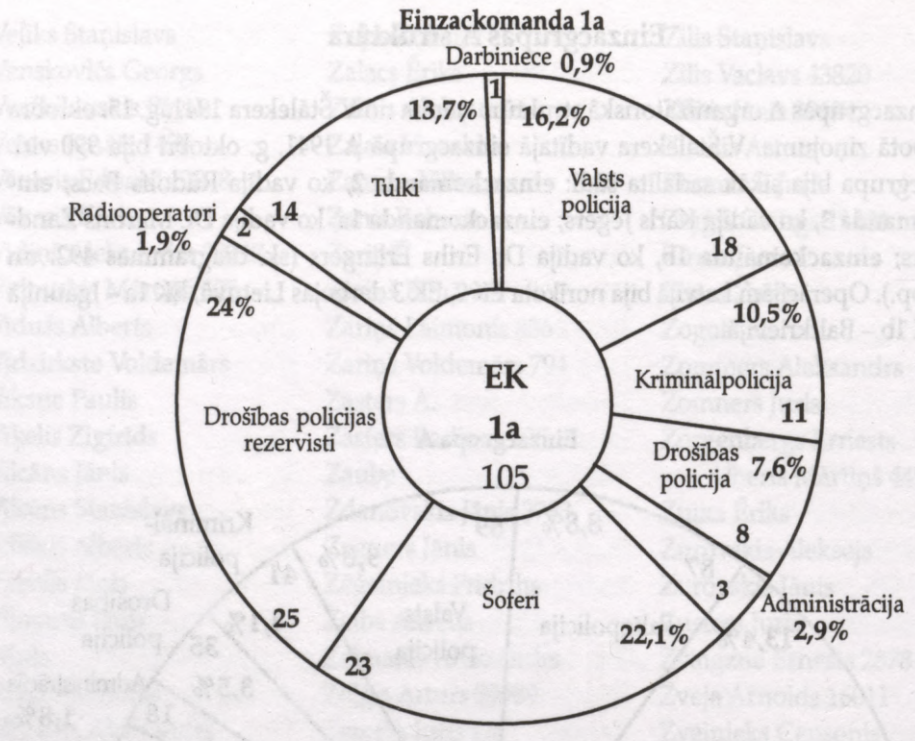
Einzackomanda 1a
Darbiniece 0,9%
1
13,7%
16,2%
Tulki
Valsts policija
Radiooperatori 1,9%
2
14
18
10,5%
24%
EK
1a
105
Kriminālpolicija
11
Drošības policijas rezervisti
Drošības policija
7,6%
8
3
Šoferi
Administrācija 2,9%
25
22,1%
23

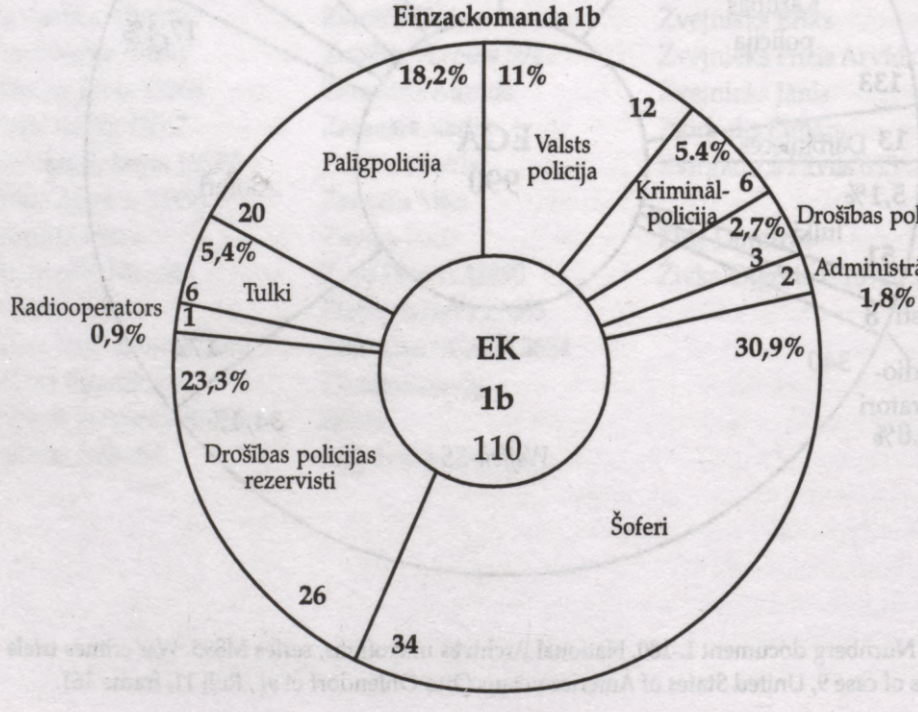
Einzackomanda 1b
18,2%
11%
12
Palīgpolicija
Valsts policija
5.4%
Krimināl- policija
6
Drošības policija
2,7%
3
Administrācija 1,8%
2
20
5,4%
Tulki
6
Radiooperators 0,9%
1
EK
1b
110
30,9%
23,3%
Drošības policijas rezervisti
Šoferi
26
34

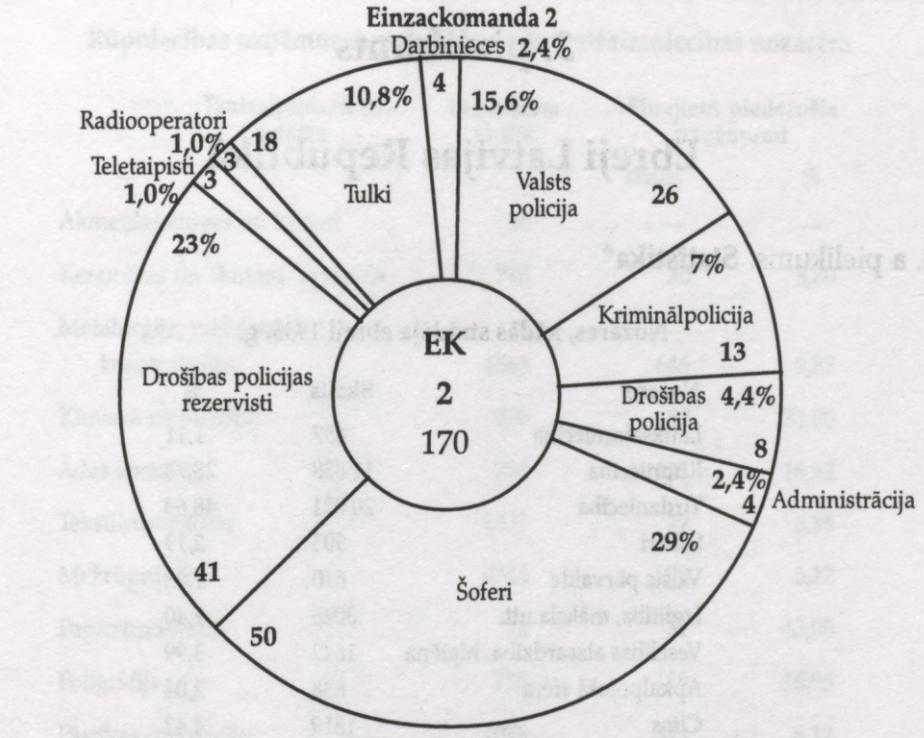
Einzackomanda 2
Darbinieces 2,4%
4
10,8%
15,6%
Radiooperatori
1,0%
18
Teletaipisti
1,0%
3
3
Tulki
Valsts
policija
26
23%
7%
Kriminālpolicija
13
EK
2
170
Drošības policijas
rezervisti
Drošības 4,4%
policija
8
2,4%
4
Administrācija
29%
41
Šoferi
50

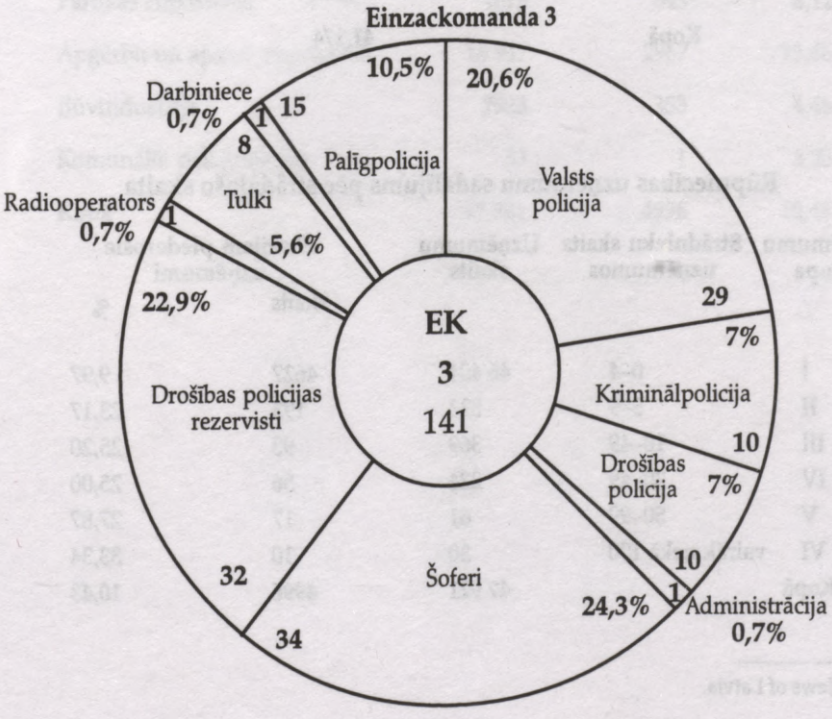
Einzackomanda 3
10,5%
20,6%
Darbiniece
0,7%
1
15
8
Palīgpolicija
Valsts
policija
Radiooperators
1
0,7%
Tulki
5,6%
29
22,9%
7%
EK
3
141
Kriminālpolicija
Drošības policijas
rezervisti
10
Drošības
policija
7%
10
32
Šoferi
1
24,3%
Administrācija
0,7%
34

3. pielikums

Ebreji Latvijas Republikā

3. a pielikums. Statistika*

Nozares, kādās strādāja ebreji 1935. g.

Nozare	Skaits	%
Lauksaimniecība	457	1,11
Rūpniecība	11 838	28,74
Tirdzniecība	20 021	48,63
Sakari	903	2,19
Valsts pārvalde	610	1,48
Izglītība, māksla utt.	3046	7,40
Veselības aizsardzība, higiēna	1642	3,99
Apkalpojošā sfēra	838	2,04
Citas	1819	4,42
Kopā	**41 174**	

Rūpniecības uzņēmumu sadalījums pēc strādājošo skaita

Uzņēmumu grupa	Strādnieku skaits uzņēmumos	Uzņēmumu skaits	Ebrejiem piederošie uzņēmumi	
			skaits	%
I	0–4	46 404	4627	9,97
II	5–9	833	193	23,17
III	10–49	369	93	25,20
IV	20–49	224	56	25,00
V	50–99	61	17	27,87
VI	vairāk nekā 100	30	10	33,34
Kopā		**47 921**	**4996**	**10,43**

* Avots: Jews of Latvia.

Rūpniecības uzņēmumu sadalījums pēc tautsaimniecības nozarēm

Tautsaimniecības nozare	Uzņēmumu skaits	Ebrejiem piederošie uzņēmumi	
		skaits	%
Akmeņlauztuves un karjeri	30	—	—
Keramikas un akmens apstrāde	790	30	3,80
Metalurģija, mehāniskās konstrukcijas	6545	646	9,87
Ķīmiskā rūpniecība	290	87	32,00
Ādas apstrāde	798	135	16,92
Tekstilrūpniecība	1317	77	5,85
Mežrūpniecība	6346	198	3,12
Papīrrūpniecība	72	31	43,05
Poligrāfija	755	128	16,95
Pārtikas rūpniecība	4075	343	8,12
Apģērbu un apavu rūpniecība	18 947	2967	15,66
Būvindustrija	7923	353	4,46
Komunālie pakalpojumi	33	1	3,03
Kopā	**47 921**	**4996**	**10,43**

Ebreju slimnīcas

Nosaukums	Gultu skaits	Pacientu skaits gadā
Rīgā		
1. Bikur Holim (organizācija)	100	1799
2. Lindas Hazedek (organizācija)	50	1505
3. Shenfeld	30	62
4. Dubinski	15	371
5. Chackelson	10	132
6. Hercfeld	12	262
7. Berniker	10	247
8. Naichin	10	101
9. Ickin	7	406
10. Kushner	5	89
11. Aronshtam	10	58
12. Minc	21	485
Jelgavā		
13. Bikur Holim (organizācija)	40	324
14. Chanal	10	139
Ludzā		
15. Gurevic	20	251

Valsts slimnīcās un sanatorijās 1938. g. bija 13 218 gultasvietas, pacientu skaits – 130 871.

Bērnu mirstība uz 100 jaundzimušajiem

Tautība	1931	1938
Ebreji	3,49	3,2
Vācieši	6,07	5,5
Latvieši	7,97	6,0
Lietuvieši	8,18	9,8
Poļi	10,29	9,4
Krievi	12,93	10,4
Vidēji	8,63	

Dzīvokļu sadalījums pa tautībām 1935. g., %

Dzīvokļa lielums	Ebreji	Latvieši	Krievi	Vācieši
Istaba-virtuve	5,1	13,1	15,3	5,4
Vienistabas	11,5	44,3	40,7	23,0
Divistabu	24,9	23,6	22,5	23,2
Trīsistabu	26,6	11,2	12,2	19,6
Četristabu	17,0	4,5	4,7	12,6
Piecistabu	9,6	2,0	2,2	7,8
6–7 istabu	4,5	1,4	1,4	6,1
8 vai vairāk istabu	0,8	0,3	0,4	1,5

Skolēnu skaits jidiša un ivrita pamatskolās

Mācību gads	Skolēnu skaits
1936./37.	10 205
1935./36.	10 562
1934./35.	10 998

Ebreju skolēnu skaits valsts pamatskolās

Mācību gads	Skolēnu kopskaits	Ebreju skolēni
1925./26.	173 099	11 804
1935./36.	223 483	12 347
1936./37.	231 591	11 912
1937./38.	231 533	11 572
1938./39.	229 825	11 127

Ebreju ģimnāzijas

Ebreju ģimnāzijas pakļautība	Skolu skaits		Skolēnu skaits		Skolotāju skaits	
	1936./37.	1938./39.	1936./37.	1938./39.	1936./37.	1938./39.
Valsts	2	2	267	273	29	28
Pašvaldības	2	2	375	363	49	48
Organizāciju un privātās	6	7	908	989	100	105
Kopā	**10**	**11**	**1550**	**1625**	**178**	**181**

No 2367 ebreju skolēniem, kas 1937./38. māc. g. apmeklēja ģimnāzijas, 1625 mācījās 11 ebreju (jidiša un ivrita) ģimnāzijās. Tātad 742 ebreji mācījās skolās ar citu apmācības valodu.

Ebreju ģimnāzijas 1936./37.–1938./39. māc. g.

	Skolas nosaukums	Slolēnu skaits	Skolotāju skaits
Rīgā			
1.	Rīgas pilsētas žīdu ģimnāzija	225	32
2.	Žīdu mākslas un zinību veicināšanas biedrības ģimnāzija	153	18
3.	Rīgas žīdu sabiedriskā ģimnāzija ar pamatskolu	212	17
4.	Žīdu "Ezra" ģimnāzija	244	20
5.	Biedrības "Cheder Mesukon" ģimnāzija "Tušija"	66	17
6.	I. Rauhvargera žīdu ģimnāzija	217	18
Liepājā			
7.	Liepājas Valsts žīdu ģimnāzija	154	16
Ventspilī			
8.	Ventspils žīdu draudzes ģimnāzija	16	10
Daugavpilī			
9.	Daugavpils pilsētas žīdu ģimnāzija	150	17
Rēzeknē			
10.	Rēzeknes Valsts žīdu ģimnāzija	113	13

Ebreju skolēnu sadalījums pa skolu tipiem

Skolas tips	1936./37.	1937./38.
Parastā (ģimnāzija)	2256	2192
Komercskola	90	107
Pedagoģiskā skola	28	29
Tehniskā skola	22	21
Lauksaimniecības sk.	1	1
Citas skolas	14	17

Latvijas iedzīvotāju valodu prasme, 1930. g.

Tautība	Cik valodas pārvalda			
	1	2	3	4
Ebreji	9,93	17,11	26,11	36,68
Krievi	9,78	23,70	47,65	13,92
Latvieši	36,23	28,44	29,26	4,72
Vācieši	42,41	33,03	18,44	4,44

3. b pielikums. **Ebreju dzīvesvietas Latvijā**

Rīgas iedzīvotāju etniskais sadalījums pa rajoniem pēc 1935. g. 12. februāra tautas skaitīšanas datiem

Rajons	Latvieši	Ebreji	Vācieši	Krievi	Poļi	Lietuvieši	Baltkrievi	Igauņi	Citas tautības	Tautība nezināma	Kopā
1. Vecpilsēta	6143	3675	31 733	743	435	219	43	151	193	11	15 346
2. Bulvāri	13 264	5534	5252	1444	674	160	141	225	598	25	27 312
3. Vidzeme	21 554	7716	6338	1868	901	280	161	281	427	41	39 567
4. Avoti	24 270	12 561	3402	1677	1319	405	230	157	197	3	44 221
5. Latgale	19 087	9805	1194	12 342	4975	1613	2129	120	267	5	51 537
6. Grīziņkalns	33 952	1879	2694	1421	988	429	262	196	160	4	41 985
7. Dārziņi	15 070	583	2395	937	576	253	163	140	90	8	20 215
8. Ganības	3456	226	413	304	410	108	98	52	12	—	5079
9. Sarkandaugava	8031	294	1092	786	1056	317	470	49	41	239	12 375
10. Osta	1967	12	106	175	124	83	79	25	78	—	2649
11. Vecmīlgrāvis	2623	6	60	44	50	5	8	3	2	3	2804
12. Jaunmīlgrāvis	991	4	116	159	180	23	71	1	2	—	1547
13. Mežaparks	1545	237	686	111	56	10	6	10	72	—	2733
14. Čiekurkalns	7150	43	307	206	202	62	53	41	49	—	8113
15. Zemitāni	9783	55	564	289	202	74	46	32	35	—	11 080
16. Sils	1361	29	125	150	73	17	37	29	3	—	1824
17. Jugla	961	5	28	82	48	16	11	11	6	—	1168
18. Purvciems	2675	—	126	97	73	71	38	11	5	—	3096
19. Jāņciems	757	8	23	258	156	58	9	1	1	—	1271
20. Ķengarags	1267	10	106	698	124	15	65	2	15	—	2302
21. Šalas	875	107	56	144	127	19	35	2	5	—	1370
22. Torņkalns	10 016	160	1040	681	524	348	56	63	70	24	12 982
23. Āgenskalns	16 551	276	3837	1117	546	332	111	271	195	123	23 359
24. Ķīpsala	4123	80	547	286	209	86	30	49	20	4	5434
25. Žasulauks	5782	105	2096	439	227	89	65	59	88	14	8964
26. Iļģuciems	5540	42	571	556	526	75	60	52	52	1	7475
27. Spilve	480	7	60	44	88	6	15	7	5	—	712
28. Bolderāja	2522	14	130	200	176	47	32	41	8	—	3170
29. Daugavgrīva	1016	7	22	51	31	8	4	12	7	—	1158
30. Buļļu muiža	187	—	2	2	—	—	—	2	—	—	193
31. Kleistes muiža	52	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52
32. Lāčupe	803	1	21	16	21	17	4	1	2	—	886
33. Anniņmuiža	2326	54	170	102	46	26	18	13	44	—	2799
34. Zolitūde	620	—	28	8	5	7	2	—	14	—	684
35. Šampēteris	4806	74	512	274	167	152	22	35	16	3	6061
36. Bieriņi	6756	5	492	327	308	258	36	50	22	—	8254
37. Līvciems	1208	1	49	29	34	40	12	8	4	—	1385
38. Ziepniekkalns	2208	50	98	66	78	59	23	13	14	—	2609
39. Jaunciems	953	7	32	213	39	1	31	1	15	—	1292
Kopā	242 731	43 672	38 523	28 346	15 774	5788	4676	2211	2834	508	385 063
%	63,04	11,34	10,00	7,36	4,10	1,50	1,22	0,57	0,74	0,13	100,00

Avots: Rīgas pilsētas statistiskā gada grāmata, 1935. Rīga, 1936, 12. lpp.

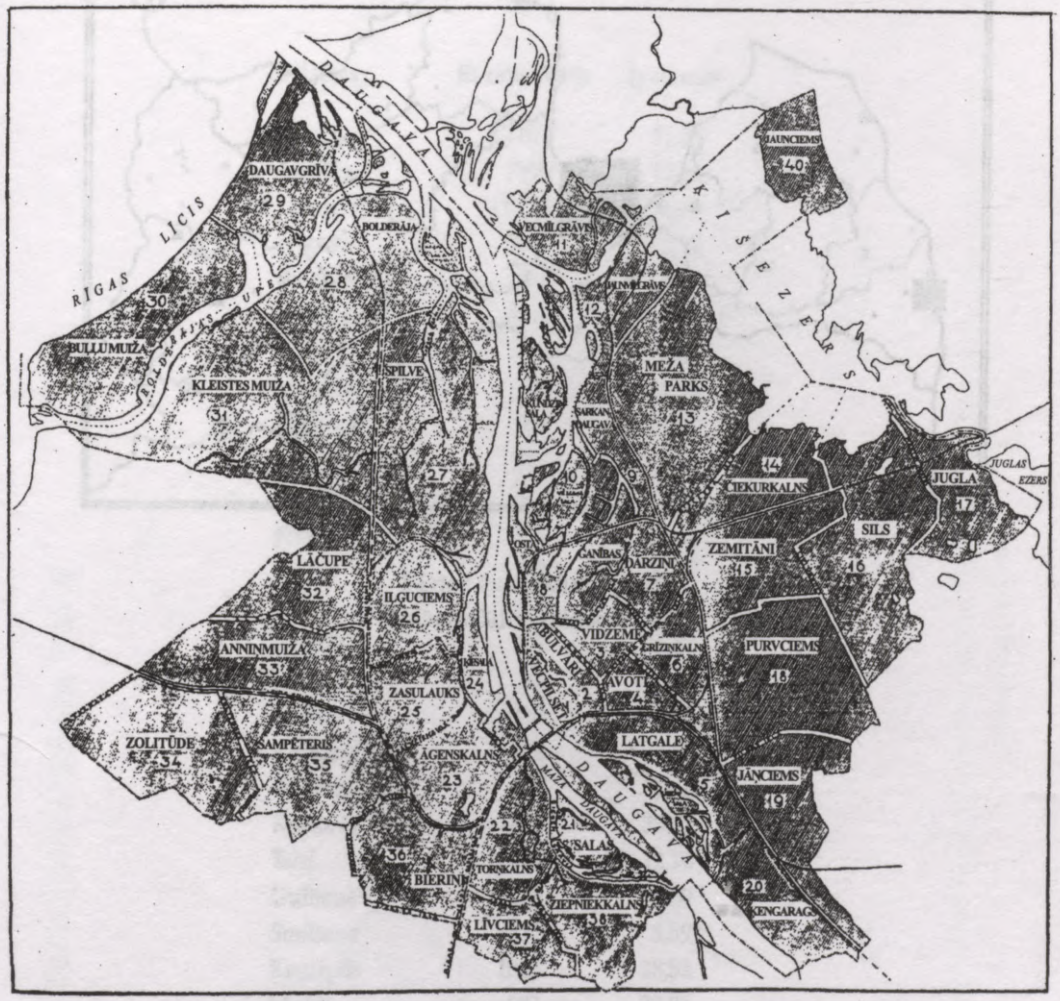

Rīgas pilsētas administratīvie rajoni 1935. g.

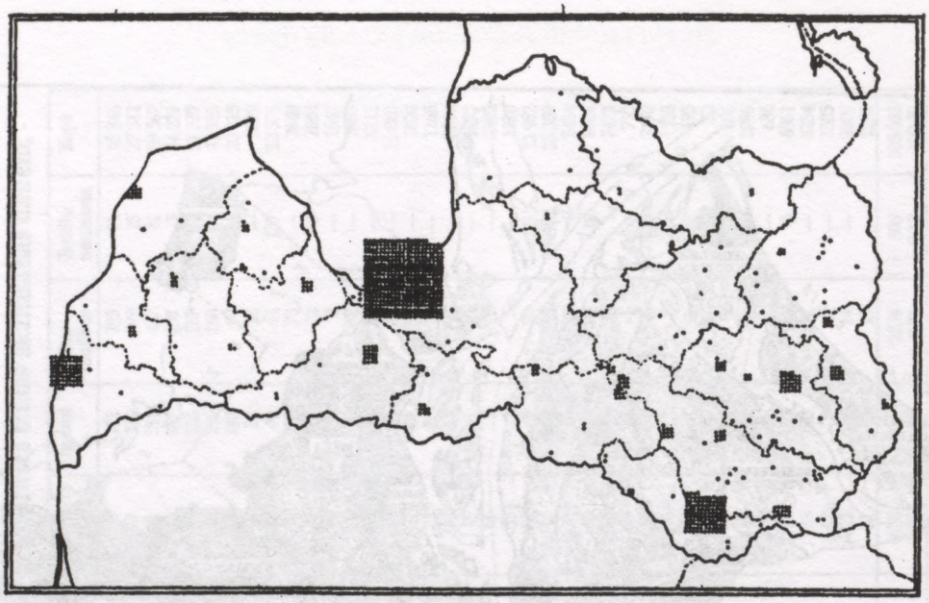

Ebreju sadalījums Latvijā
(viens punkts = 100 cilvēku)

3. c pielikums. **Ebreju skaits Latvijas pilsētās 1935. g.**

Pilsētas	Ebreju skaits	Īpatsvars
Rīga	43 672	11,34
Liepāja	7379	12,92
Daugavpils	11 106	24,59
Jelgava	2039	5,98
Ventspils	1246	7,95
Rēzekne	3342	25,43
Cēsis	180	2,06
Valmiera	93	1,10
Tukums	953	11,71
Jūrmala	181	2,30
Kuldīga	646	9,00
Jēkabpils	793	13,61
Ludza	1518	27,37
Grīva	234	4,22
Bauska	778	15,87
Sloka	10	0,21
Saldus	329	7,46
Alūksne	176	4,01
Rūjiena	62	1,43
Krāslava	1444	33,77
Talsi	499	12,12
Gulbene	84	2,20
Smiltene	221	5,89
Krustpils	1043	28,52
Līvāni	981	27,81
Aizpute	534	15,62
Auce	147	4,43
Valka	57	1,75
Limbaži	100	3,48
Dobele	72	2,91
Madona	115	4,88
Jaunjelgava	561	26,05
Balvi	379	18,72
Kārsava	785	41,98

Pilsētas	Ebreju skaits	Īpatsvars
Sabile	281	15,46
Strenči	27	1,53
Ogre	50	2,89
Kandava	68	3,96
Preiļi	847	50,97
Varakļāni	952	57,32
Sigulda	15	0,93
Zilupe	471	30,08
Pļaviņas	35	2,34
Mazsalaca	–	–
Subate	387	25,99
Priekule	34	2,52
Viesīte	193	14,41
Viļāni	396	29,71
Ilūkste	71	5,46
Jaunlatgale	61	4,91
Ķemeri	9	0,78
Valdemārpils	159	14,01
Grobiņa	95	8,85
Gostiņi	504	50,75
Ape	82	8,89
Salacgrīva	4	0,43
Ainaži	1	0,11
Piltene	45	6,10
Durbe	8	1,52
Lejasciems	1	0,21
Kopā	**86 555**	**12,18**

Avots: *Valsts statistiskā pārvalde, Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā, 1935. IV sējums: Tautība.* Rīga, 1937, 297., 298. lpp.

3. d pielikums. **Latvijas administratīvais iedalījums 1942. g.**

Latvijas 19 administratīvos apriņķus vācieši apvienoja piecos apgabalos: Rīgas, Liepājas, Daugavpils, Jelgavas un Valmieras, atsevišķi izdalot Rīgas pilsētu

3. e pielikums. **Ebreju skaits Latvijas ciemos 1935. g.**

Kurzeme un Zemgale

	Ebreju skaits	Iedzīvotāju kopskaits
Liepājas apriņķis		
Vaiņode/Bārta	125	1416
Paurupe	10	566
Nīca	2	321
Jūrmalciems	–	284
Lielezere	9	215
Aizputes apriņķis		
Pāvilosta	61	791
Alsunga	1	386
Kalvene	–	65
Kuldīgas apriņķis		
Skrunda	30	1087
Pampāļi	5	407
Renda	3	394
Kalnamuiža	6	202
Ventspils apriņķis		
Dundaga	15	361
Ēdole	5	264
Mazirbe	1	249
Talsu apriņķis		
Stende	3	719
Spāre	–	249
Tukuma apriņķis		
Jaunpils	6	387
Jelgavas apriņķis		
Džūkste	4	601
Bēne	8	539
Eleja	3	405
Reņģe	8	286

	Ebreju skaits	Iedzīvotāju kopskaits
Bauskas apriņķis		
Skaistkalne	135	760
Iecava	46	709
Vecmuiža	–	334
Adžūni	–	128
Brunava	14	85
Budberga	–	84
Jēkabpils apriņķis		
Nereta	54	612
Ilūkstes apriņķis		
Silene	189	1022
Eglaine	25	511
Aknīste	199	473
Priedaine	9	239
Skrudaliena	19	236
Bebrene	11	226
Rubene	12	218
Kaplava	10	155
Zemgale	1	135
Dunava	–	105

Latgale

	Ebreju skaits	Iedzīvotāju kopskaits
Daugavpils apriņķis		
Dagda	589	1104
Višķi	423	750
Piedruja	145	329
Poguļanka	4	306
Indra	46	294
Zilāni	7	294
Somerseta	57	282
Kalupe	8	201
Spoģi	–	168
Rēzeknes apriņķis		
Borovaja	176	715
Riebiņi	317	464
Malta	107	277
Vidusmuiža	1	260
Tiltagals	5	250
Barkava	59	233
Feimaņi	–	212
Kaunata	63	172
Andrupene	–	164
Sakstagals	–	143
Bikava	2	140
Dricēni	–	137
Ivgolova	1	117
Bērzgale	4	107
Stoļarova	5	105
Atašiene	8	94
Mežvidi	8	84
Tiskādi	–	71
Bukmuiža	–	59
Puša	–	26
Ludzas apriņķis		
Vecsloboda	7	383
Pasiena	9	328
Rundēni	5	288

	Ebreju skaits	Iedzīvotāju kopskaits
Rogovka	21	253
Nirza	6	166
Poļeščina	–	123
Briģi	2	112
Pudinova	–	59
Lauderi	–	54
Pušmucova	–	33
Jaunlatgales apriņķis		
Viļaka	465	1582
Tilža	61	662
Baltinava	164	478
Augšpils	4	310
Kacēni	–	279
Rugāji	85	275
Liepna	–	264
Purvmala	6	226
Gauri	5	207
Bērzpils	30	173
Rēkava	–	94
Linava	4	86
Kuprava	6	73
Rītupe	–	67

Vidzeme

	Ebreju skaits	Iedzīvotāju kopskaits
Rīgas apriņķis		
Skrīveri	12	861
Lielvārde	16	709
Koknese	16	647
Līgatnes st.	4	595
Zaube	5	470
Birzgale	1	375
Jumprava	8	364
Nītaure	–	362
Katrīnbāde	1	339
Inčukalns	3	334
Baldone	10	307
Suntaži	4	306
Saulkrasti	–	304
Mālpils	5	279
Ropaži	–	252
Līgatnes fab.	11	249
Lēdurga	–	214
Turaida	–	181
Skulte	6	180
Madliena	2	142
Gravas	–	116
Priedaine	4	93
Vecāķi	–	30
Garezers	–	27
Cēsu apriņķis		
Jaunpiebalga	10	788
Dzērbene	3	665
Rauna	3	662
Drusti	–	461
Lizums	1	381
Ieriķi	1	369
Ranka	–	334
Ērgļi	22	331
Velēna	–	266

	Ebreju skaits	Iedzīvotāju kopskaits
Abrupe	1	248
Vecpiebalga	–	221
Valmieras apriņķis		
Staicele	5	870
Matiši	–	565
Aloja	–	539
Rencēni	–	344
Dikļi	–	291
Oleri	–	140
Ozoli	–	124
Jelgavkrogs	–	62
Umurga	–	26
Valkas apriņķis		
Palsmane	–	482
Vijciems	–	357
Ērģeme	–	321
Jaunkārķi	–	211
Gaujiena	1	207
Madonas apriņķis		
Lubāna	53	653
Ļaudona	38	541
Cesvaine	3	521
Stāmeriena	3	181

Avots: *Valsts statistiskā pārvalde, Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā, 1935. IV sējums: Tautība.* Rīga, 1937, 301., 302. lpp.

3. f pielikums. **Ebreju skaits Latvijas pagastos 1935. g.**

Vidzeme

Rīgas apriņķis

1.	Ādažu	9
2.	Aizkraukles	–
3.	Allažu	1
4.	Babītes	1
5.	Baldones	24
6.	Bebru	8
7.	Bīriņu	–
8.	Birzgales	4
9.	Daugmales	–
10.	Doles	8
11.	Dreiliņu	34
12.	Ikšķiles	8
13.	Inčukalna	14
14.	Jumpravas	8
15.	Kastrānes	–
16.	Katlakalna	16
17.	Ķeipenes	12
18.	Ķēču	1
19.	Kokneses	27
20.	Krapes	3
21.	Krimuldas	4
22.	Lauberes	9
23.	Lēdmanes	–
24.	Lēdurgas	–
25.	Lielvārdes	16
26.	Līgatnes	16
27.	Madlienas	9
28.	Mālpils	11
29.	Mangaļu	5
30.	Mārupes	–
31.	Meņģeles	21
32.	Mores	3
33.	Nītaures	–
34.	Ogresgala	1
35.	Olaines	–
36.	Pabažu	1
37.	Plāteres	–
38.	Pļaviņu	17
39.	Rembates	3
40.	Ropažu	5
41.	Salas	21
42.	Salaspils	–
43.	Sējas	4
44.	Sidgundas	–
45.	Siguldas	9
46.	Skrīveru	13
47.	Skultes	22
48.	Slokas	–
49.	Stopiņu	13
50.	Suntažu	4
51.	Taurupes	2
52.	Tomes	3
53.	Turaidas	–
54.	Vidrižu	–
55.	Vildogas	–
56.	Viskaļu	–
57.	Zaubes	5

Cēsu apriņķis

58.	Baižkalna	–
59.	Cēsu	2
60.	Cirstu	1
61.	Drabežu	4
62.	Drustu	4
63.	Druvienas	8
64.	Dzērbenes	3
65.	Ērgļu	26

66. Gatartas 3
67. Jaunpiebalgas 17
68. Jaunraunas –
69. Jumurdas –
70. Kārļu 1
71. Kosas –
72. Kūduma –
73. Launkalnes –
74. Lenču 1
75. Lielstraupes –
76. Liepas –
77. Līvu –
78. Lizuma 7
79. Mārsnēnu –
80. Mazstraupes 1
81. Ogres –
82. Priekuļu –
83. Raiskuma –
84. Rāmuļu –
85. Rankas 11
86. Raunas 7
87. Rozulas –
88. Sērmūkšu 2
89. Skujenes –
90. Stalbes 1
91. Taurenes 2
92. Vaives –
93. Vecpiebalgas 4
94. Veļķu –
95. Veselavas –

Valmieras apriņķis

96. Ainažu –
97. Alojas 2
98. Augstrozes –
99. Bauņu –
100. Braslavas –
101. Brenguļu –
102. Burtnieku 1
103. Dauguļu –
104. Dikļu 1
105. Duntes –
106. Idus –
107. Ipiķu –
108. Jaunburtnieku –
109. Jaunvāles –
110. Jeru –
111. Katvaru –
112. Kauguru –
113. Ķieģeļu –
114. Kokmuižas –
115. Ķoņu –
116. Lādes –
117. Liepupes 3
118. Limbažu –
119. Lodes –
120. Mazsalacas –
121. Mujānu –
122. Nabes –
123. Naukšēnu 4
124. Ozolu –
125. Pāles 5
126. Pociema –
127. Puikules 4
128. Rencēnu 1
129. Rozēnu 7
130. Rūjienas –
131. Salacas –
132. Sēļu –
133. Skaņkalnes 1
134. Stienes 3
135. Svētciema –
136. Tērnejas –
137. Tūjas –
138. Umurgas –
139. Vaidavas –
140. Vainižu –
141. Valmieras –

142. Vecates –
143. Viļķenes –
144. Vilzēnu –
145. Vitrupes –

Valkas apriņķis

146. Alsviķu –
147. Alūksnes –
148. Annas –
149. Bejas 2
150. Bilskas –
151. Blomes –
152. Cirgaļu 6
153. Dūres –
154. Ērģemes –
155. Ēveles 1
156. Gaujienas 9
157. Grundzāles –
158. Ilzenes –
159. Jaunlaicenes 1
160. Jaunrozes 2
161. Jērcēnu –
162. Kalncempju 1
163. Kārķu 1
164. Karvas 4
165. Lejasciema –
166. Lugažu 2
167. Mālupes 6
168. Mārkalnes –
169. Mēra –
170. Omuļu –
171. Palsmanes –
172. Pededzes 3
173. Plāņu –
174. Rauzas –
175. Sinoles 5
176. Smiltenes –
177. Trapenes –
178. Trikātas 4
179. Valkas 1
180. Veclaicenes –
181. Vijciema 2
182. Zeltiņu –
183. Ziemera –
184. Zvārtavas 1

Madonas apriņķis

185. Adulienas 1
186. Beļavas 2
187. Bērzaunes 11
188. Cesvaines 6
189. Dzelzavas 5
190. Galgauskas 1
191. Grašu 3
192. Grostonas –
193. Iršu 2
194. Jaungulbenes 17
195. Kalsnavas 10
196. Kārzdabas 3
197. Kraukļu 5
198. Kusas –
199. Lazdonas 4
200. Ļaudonas 45
201. Liepkalnes 1
202. Liezēres 13
203. Litenes 14
204. Lubānas 65
205. Lubejas 15
206. Mārcienas 20
207. Mēdzūlas –
208. Meirānu 22
209. Mētrienas 12
210. Odzienas 1
211. Oļu –
212. Patkules 1
213. Pērses 1
214. Praulienas 3
215. Saikavas 31

216. Sarkaņu –
217. Sausnējas 5
218. Sāvienas 3
219. Stāmerienas 6
220. Tirzas 4
221. Vecgulbenes 15
222. Vējavas –
223. Vestienas 4
224. Viesienas 1
225. Vietalvas 9
226. Virānes 11

Kurzeme

Liepājas apriņķis

227. Aisteres 1
228. Aizvīķu 2
229. Asītes 2
230. Bārtas 2
231. Bunkas 1
232. Dunikas 4
233. Durbes 6
234. Embūtes –
235. Ezeres 10
236. Gaviezes 3
237. Gramzdas 8
238. Grobiņas 5
239. Kalētu 2
240. Krotes 2
241. Medzes –
242. Nīcas 3
243. Nīgrandes 11
244. Pērkones –
245. Priekules 2
246. Purmsātu 4
247. Rāvas –
248. Rucavas 10
249. Tadaiķu 2
250. Tāšu 2
251. Vaiņodes 135
252. Vecpils –
253. Vērgaļu 4
254. Virgas 6
255. Ziemupes 2

Aizputes apriņķis

256. Aizputes 4
257. Alšvangas 3
258. Apriķu 2
259. Basu –
260. Cīravas 10
261. Dunalkas 8
262. Dzērves 2
263. Gudenieku 2
264. Jūrkalnes 10
265. Kalvenes 6
266. Kazdangas 1
267. Klosteres 4
268. Lažas –
269. Nīkrāces 1
270. Rudbāržu –
271. Sakas 71
272. Sieksātes 5
273. Ulmales –
274. Valtaiķu 13

Kuldīgas apriņķis

275. Cieceres 1
276. Gaiķu 2
277. Īvandes 1
278. Kabiles 4
279. Kuldīgas 6
280. Kurmāles 4
281. Kursīšu 2
282. Lutriņu 9

283. Padures 3
284. Pampāļu 5
285. Planicas –
286. Raņķu –
287. Rendas 9
288. Saldus 1
289. Sātiņu 5
290. Skrundas 45
291. Snēpeles 11
292. Turlavas 2
293. Vārmes 4
294. Zvārdes –

Ventspils apriņķis

295. Ances 21
296. Dundagas 44
297. Ēdoles 7
298. Piltenes 1
299. Popes 6
300. Puzes 8
301. Sarkanmuižas 7
302. Ugāles 56
303. Usmas 5
304. Užavas 1
305. Vārves 2
306. Ziras 5
307. Zlēku 3
308. Zūru –

Talsu apriņķis

309. Ārlavas 2
310. Cēres 2
311. Kandavas –
312. Laidzes 3
313. Lībagu 1
314. Lubezeres 1
315. Mērsraga 3
316. Nogales –
317. Nurmuižas 2
318. Pastendes 2
319. Spāres 4
320. Stendes 11
321. Strazdes –
322. Upesgrīvas 1
323. Valgales –
324. Vandzenes 4
325. Virbu –
326. Zentenes 2

Zemgale

Tukuma apriņķis

327. Aizupes 1
328. Annenieku –
329. Bikstu 4
330. Blīdenes 3
331. Dzirciema –
332. Engures 5
333. Grenču 6
334. Irlavas 7
335. Jaunpils 8
336. Lestenes 1
337. Matkules –
338. Milzkalnes 1
339. Praviņu –
340. Pūres 1
341. Remtes –
342. Sēmes 1
343. Slampes 4
344. Smārdes –
345. Struteles –
346. Tumes –
347. Vānes 1
348. Vecmoku –
349. Zantes –

350.	Zebrenes	4
351.	Zemītes	2
Jelgavas apriņķis		
352.	Auru	4
353.	Bēnes	8
354.	Bērzmuižas	1
355.	Bukaišu	1
356.	Dobeles	–
357.	Džūkstes	15
358.	Elejas	10
359.	Garozas	–
360.	Glūdas	–
361.	Īles	2
362.	Jaunauces	3
363.	Jaunsvirlaukas	1
364.	Jēkabnieku	1
365.	Kalnciema	4
366.	Lielauces	2
367.	Lielplatones	–
368.	Lielvircavas	–
369.	Līvbērzes	–
370.	Mežmuižas	4
371.	Naudītes	1
372.	Ozolnieku	–
373.	Penkules	–
374.	Pēternieku	–
375.	Platones	1
376.	Rubas	11
377.	Salgales	–
378.	Sesavas	1
379.	Sīpeles	–
380.	Sniķeres	–
381.	Svētes	3
382.	Šķibes	–
383.	Tērvetes	10
384.	Teteles	1
385.	Ukru	–
386.	Vadakstes	1
387.	Valgundes	–
388.	Vecauces	1
389.	Vecsvirlaukas	–
390.	Vilces	–
391.	Vircavas	–
392.	Zaļenieku	1
Bauskas apriņķis		
393.	Bārbeles	–
394.	Bauskas	9
395.	Bruknas	2
396.	Ceraukstes	4
397.	Codes	–
398.	Iecavas	47
399.	Īslīces	1
400.	Jaunsaules	–
401.	Kurmenes	–
402.	Mežotnes	–
403.	Misas	–
404.	Panemunes	29
405.	Rundāles	–
406.	Skaistkalnes	130
407.	Stelpes	1
408.	Svitenes	1
409.	Taurkalnes	9
410.	Vecmuižas	3
411.	Vecsaules	5
412.	Zālītes	1
Jēkabpils apriņķis		
413.	Ābeļu	–
414.	Biržu	17
415.	Daudzeses	3
416.	Dignājas	2
417.	Elkšņu	–
418.	Mazzalves	9
419.	Mēmeles	5
420.	Neretas	76
421.	Rites	5

422. Saukas 13
423. Seces 3
424. Sēlpils 11
425. Sērenes 8
426. Slates 6
427. Sunākstes 1
428. Vārnavas –
429. Viesītes –
430. Zalves 10
431. Zasas 5

Ilūkstes apriņķis

432. Aknīstes 199
433. Asares 14
434. Bebrenes 17
435. Dēmenes 15
436. Dvietes 2
437. Gārsenes 11
438. Kaplavas 29
439. Kurcuma 8
440. Lašu 25
441. Laucesas 14
442. Pilskalnes –
443. Prodes 14
444. Raudas –
445. Rubenes 15
446. Silenes 196
447. Salienas 2
448. Skrudalienas 22
449. Susējas –
450. Sventes –

Latgale

Daugavpils apriņķis

451. Aiviekstes 5
452. Asūnes 16
453. Aulejas –
454. Biķernieku –
455. Dagdas 618
456. Izvaltas 13
457. Jasmuižas 13
458. Kalupes 21
459. Kapiņu 93
460. Krāslavas 15
461. Krustpils 7
462. Līksnas 22
463. Līvānu 8
464. Naujenes 16
465. Piedrujas 221
466. Preiļu 6
467. Pustiņas 6
468. Rudzētu 6
469. Skaistas 8
470. Ungurmuižas 23
471. Vārkavas 49
472. Vīpes 6
473. Višķu 507

Rēzeknes apriņķis

474. Andrupenes –
475. Atašienes 11
476. Barkavas 74
477. Bērzgales 17
478. Bukmuižas 7
479. Dricēnu 5
480. Gaigalavas 20
481. Kaunatas 108
482. Makašēnu 6
483. Maltas 384
484. Ozolmuižas –
485. Rēznas 23
486. Ružinas –
487. Sakstagala 2

488.	Silajāņu	325
489.	Stirnienes	11
490.	Varakļānu	31
491.	Vicmuižas	17
492.	Viļēnu	18
Ludzas apriņķis		
493.	Briģu	6
494.	Ciblas	12
495.	Istras	45
496.	Kārsavas	39
497.	Mērdzenes	9
498.	Nautrēnu	27
499.	Nirzas	26
500.	Pasienes	9
501.	Pildas	16
502.	Rundēnu	5
503.	Šķaunes	92
504.	Zvirgzdienes	3
Jaunlatgales apriņķis		
505.	Augšpils	10
506.	Baltinavas	187
507.	Balvu	22
508.	Bērzpils	79
509.	Gauru	18
510.	Kacēnu	7
511.	Liepnas	18
512.	Linavas	7
513.	Purvmalas	6
514.	Rugāju	150
515.	Šķilbēnu	8
516.	Tilžas	78
517.	Viļakas	528

Avots: *Valsts statistiskā pārvalde, Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā, 1935. IV sējums: Tautība.* R., 1937, 349.–361. lpp.

4. pielikums

Šucmaņu vienības un ebreji

Ziņas par ebrejiem Rīgas policijas arhīvā 1941.–1942. g.

Iepirkšanās likumi

- 1941. g. 24. augustā Centrāltirgū aizturēta Feiga Kaplane. Viņa aizsūtīta uz prefektūru.
- Osvalds Toniņš iesniedzis sūdzību par pilsoņiem Burmani un Liju Kirsbergu no Blaumaņa ielas 15, kas apgādājuši ebrejus ar maizi, cukuru, kūkām un bičkiem.
- 1941. g. 30. augustā arestēta Rebeka Bela no Latgales ielas 59 par tirgošanos ar ebrejiem.
- Tai pašā dienā arestēts Staņislavs Sisohs no Līksnas ielas 24 par ebreju apgādāšanu ar produktiem.
- 1941. g. 31. augustā veikalniece Eglīte saņēmusi pavēsti ierasties 7. policijas iecirknī tāpēc, ka tirgojusies ar ebrejiem un pārdevusi gaļu savā piena veikalā.
- Izsūtīta pavēste Apolinārijam Kuženko par ebreju apgādāšanu.
- Izsūtīta pavēste Katerinai Usevai par ebreju apgādāšanu ar pārtiku.
- Izsūtīta pavēste Taubei Garberei no Mūrnieku ielas 2 par mazgadīga kristiešu zēna izmantošanu, lai iegādātos aizliegtus pārtikas produktus.
- 1941. g. 3. septembrī Centrāltirgū arestēts Sterna Veļajevs.
- Izsūtīta pavēste Jānim Asarim par ābolu pārdošanu Laizeram Hupsonam.
- 1941. g. 23. septembrī izsūtīta pavēste Arvīdam Krauklim par ebreju preču pirkšanu.
- 1941. g. 26. jūlijā trešajam iecirknim paziņots, ka saskaņā ar direktīvām ebreji neatļauti ieslēguši 25 radiouztvērējus.
- 1942. g. 19. aprīlī sākas Marijas Daugmales (Krāslavas ielā 7) nopratināšana par sarunāšanos ar ebrejiem caur geto žogu.
- 1942. g. 2. aprīlī izsūtīta pavēste Grigorijam Nestrovam no Latgales ielas par geto sarga lamāšanu 12. piestātnē.
- 1942. g. 4. februārī izsūtīta pavēste Antonijai Leanderei par atrašanos pie geto vārtiņiem aizliegtā laikā.
- 1942. g. 11. februārī arestēts Jānis Sosipovs, Vareslavs Sordahovs un Demitrijs Petrovevs par darījumu kārtošanu ar ebrejiem. Pie šiem vīriem atrasti trīs sieviešu pulksteņi un trīs aproces.
- 1942. g. 25. februārī arestēts Aleksandrs Pāle par to, ka iemainījis maizi pret valkātu apakšveļu no kādas ebreju sievietes Samarina un Žīdu ielas stūrī, netālu no geto žoga.

Policijas ikdienas darbs

- Arestēts Kārlis Kapsis (no Brīvības gatves 120, dz. 10) par to, ka nozadzis portfeli kādai ebreju sievietei, kas Deglava un Avotu ielas stūrī strādājusi tranšeju aizbēršanas darbos (1941. g. 5.–6. jūlija ziņojums).
- Apcietināti un atbruņoti divi Palīgpolicijas policisti, jo bez iemesla arestējuši pilsoni Aleksandru Tihomirovu un, piedraudot ar ieroci, izvarojuši viņu (5. iecirkņa ziņojums 1941. g. 6.–7. jūlijā).
- 6. iecirkņa teritorijā uz ielas atrasts miris ebrejs, līķis aizvests uz morgu.
- Vecākais policists Kārlis Ilgvess arestēts par ebreju sievietes izvarošanas mēģinājumu (1941. g. 8. jūlija ziņojums).
- 6. iecirkņa priekšnieks 9. jūlija ziņojumā žēlojas, ka citu iecirkņu policisti veic meklējumus 6. iecirkņa teritorijā, kas rada nekārtības un grauj disciplīnu (šī sūdzība gan liecina par pūlēm nodibināt kārtību, taču arī parāda, ka neatļautie meklējumi nebija nekas cits kā ebreju medīšana).
- 1941. g. 18. jūlijā 2. iecirknis ziņo, ka trīs palīgpolicisti un viens bijušais palīgpolicists arestēts par neatļautu dzīvokļu pārmeklēšanu.
- 3. iecirkņa priekšnieks Vārpa iesniedzis ziņojumu par Rūdolfu Priedi, kurš piesavinājies ebreju bēgļu mantas.
- 6. iecirkņa ziņojumā sacīts, ka 25. jūlijā Latgales ielā 39 par zagšanu arestēti divi vīri un nodoti Kriminālpolicijai.
- No Daugavas izvilkts ebreja līķis, kas nosūtīts uz morgu.
- 6. iecirkņa policisti arestējuši divus piedzērušos latviešus par ebreju traucēšanu veikalā.

Ebreju pašnāvības

- 1941. g. 23. jūlijā 3. iecirknis ziņo, ka divas ebreju sievietes – Role un Hanna Resmanes, kas dzīvojušas Skolas ielā 9, – noindējušās ar gāzi.
- 1942. g. 12. janvārī Marientālu ģimene – Hermanis, Heinrihs, Manfrēds un Fanija – savas māsas Sofijas Zingenas dzīvoklī (Alfrēda Rozenberga gatve 1, dz. 5) noindējusies. Atrasta zīmīte: "Mūsu neatlaidīgajiem vajātājiem, pavēļu izpildītājiem: lūdzam mūsu nāvē nevienu nevainot; mēs paši tā izlēmām. Mūsu pēdējā vēlēšanās ir tikt apglabātiem kopā." Viņi aizvesti uz slimnīcu. Kā atzīmējis 2. iecirkņa ziņotājs, māsa nav gribējusi viņus slēpt, un viņi nav spējuši aiziet.
- Sergejs Rokins izdarījis pašnāvību, izlecot no ceturtā stāva Saules ielā 9. Pašnāvība izdarīta, lai izvairītos no jauktās laulības uzrādīšanas.

Bēguļojošie ebreji

- Sergejs Jakobsons, pusebrejs, arestēts par dzīvošanu ārpus geto.
- 1942. g. 22. janvārī sākas Pāvila Kadiša lietas izmeklēšana. Viņš tiek apsūdzēts triju ebreju slēpšanā, kuriem mēģinājis dabūt pasi.
- 1942. g. 7. februārī Palcmaņa restorānā arestēts Izraels Sakss, kuram nav pastāvīgas dzīvesvietas un kurš dzīvojis ar pieņemtu vārdu. Arestēts arī Eduards Plūcis no Daugavpils ielas 5 par Saksa slēpšanu.
- 1942. g. 2. februārī Rīgas SD varas iestādes arestējušas Voldemāru Baltiņu, Teodoru Epšteinu un Noru Epšteinu; Baltiņu – par ebreju slēpšanu un abus ebrejus – par nelegālu dzīvošanu ārpus geto.
- 1942. g. 20. februārī arestēta Lilija Švarca par to, ka dzīvojusi ārpus geto un nav valkājusi Dāvida zvaigzni. Arī divi viņas brāļi – Jēkabs un Kurts – tiek turēti aizdomās par dzīvošanu ārpus geto.
- Beta Ostrovska no Fon der Golca loka 5 arestēta par dzīvošanu ārpus geto un savas nacionalitātes slēpšanu.
- 1941. g. 29. decembrī arestēts igaunis Pēteris Lapiksons un latvietis Boņislavs Zinkovičs, kas dzīvo Buldurostas stacijas ēkā, viņi slēpuši no Centrālcietuma izbēgušo ebreju Leonu Skuti.

Ebreju aresti

- 2. iecirknis ziņo, ka 1941. g. 7. jūlijā saskaņā ar vāciešu norādījumiem savākti 70 ebreji un nodoti vāciešiem izmantošanai sabiedriski derīgā darbā.
- Rīgas prefekts ziņo, ka 1941. g. 7.–8. jūlijā arestēti 277 cilvēki, no tiem 19 pēc vācu karavīru pavēles. Pārmeklēti 557 dzīvokļi (ziņojumā nav minēti arestēto vārdi, bet domājams, ka liela daļa no viņiem bijusi ebreji. Nav norādīts, kam piederējuši pārmeklētie dzīvokļi).
- 1941. g. 8. jūlijā 6. iecirkņa ziņojumā atzīmēts, ka 100 ebreji iesaistīti sabiedriski derīgā darbā; 2. iecirknī 34 ebreji pārvietoti no mājām uz pagaidu mitekļiem Jēzusbaznīcas ielā.
- 2. iecirkņa 1941. g. 12. jūlija ziņojumā atzīmēts, ka vācieši pieprasījuši 70 dzīvokļus, 50 ebreji izlikti no savas mājvietas.
- 7. iecirkņa ziņojumā 1941. g. 12. jūlijā vēstīts par 42 ebreju arestu – viņi izrādījuši "pārmērīgu" līksmību, kad pāri lidojušas padomju lidmašīnas. 1941. g. 20. jūlija ziņojumā teikts, ka ebreji esot signalizējuši lidmašīnām ar sarkanām lupatām un aplaudējuši. Tai pašā naktī 9. iecirknī ticis šauts uz patrulējošo policistu. Vainīgie nav atrasti.

- 2. iecirknī izlikti deviņu ebreju dzīvokļu iemītnieki, lai atbrīvotu tos vācu un citām "sabiedriskām" vajadzībām.
- 9. iecirknis ziņo, ka 22. jūlija naktī izdarītas pārbaudes ebreju slimnīcās Ludzas ielā 25 un Latgales ielā 24, kur arestēti trīs ebreji.
- 1941. g. 24. jūlijā prefektam ziņots, ka plkst. 23.30, kad padomju lidmašīnas nometušas bumbas, Elijas ielā 20 un Jēzusbaznīcas ielā 7 logos bijusi redzama gaisma, kas varētu liecināt par mēģinājumu signalizēt ienaidnieka gaisa spēkiem. Abas mājas pārmeklētas, arestēti 120 ebreji un 20 latvieši. Visi nosūtīti uz prefektūru.
- 1941. g. 24. jūlijā Dzelzceļa policijas priekšnieks ziņo, ka 24 ebreju bēgļi nosūtīti no Gulbenes uz Centrālcietumu.
- 1941. g. 19. jūlijā policists Pīniņš veda divas ebreju sievietes uz prefektūru, kad viņu aizturēja vācu kareivis (no 46412. vienības), kurš, par spīti paskaidrojumam, ka sievietes ir komunistes, aizliedza ievest sievietes prefektūrā.
- 1941. g. 19. jūlijā vācieši aizliedza latviešu policijai ņemt ebrejus darba klausībai no ēkas Valdemāra ielā 77. Vācieši atbruņoja latviešus, lai gan pēc tam ieročus atdeva.

Geto

- 1941. g. 27. decembrī 6. iecirkņa ziņojumā atzīmēts, ka Sadovņikova ielā 37 plkst. 2.00 izcēlies ugunsgrēks. Tas sācies starp otro un trešo stāvu vienā no lielākajām geto ēkām, vietā, kur šķirotas drēbes. Ugunsgrēka cēloņi tiek pētīti.
- 1942. g. 6. februārī plkst. 15.50 izcēlies ugunsgrēks Latgales ielā 95.
- Geto sargs Voldemārs Rozītis apsūdzējis policistu Krišu Akmeni par nelikumīgu ienākšanu geto teritorijā. Viņu aizturējis geto latviešu sardzes priekšnieks leitnants Danckops.
- 1942. g. 27. janvārī sākusies Veras Minčas (Daugavpils iela 21, dz. 31) nopratināšana, lai atklātu zagļu bandu, kas apzagusi geto ebrejus. Pārmeklējot viņas dzīvokli, atrasts daudz mantu. Līdz ar Minču apsūdzēti 11 cilvēki, to skaitā Ernests Strādnieks no 9. šucmaņu rotas.
- 1942. g. 22. maijā aizturēts kareivis Grūbe no 16. bataljona, kad viņš mēģinājis ieiet geto.

Viesītes policija spriež par ebreju mantu

Ienācis*
15. septembrī 1941. g.,
nr. 76 Protokols nr. 2

1941. g. 11. septembra Viesītes pils[ētas] atjaunošanas fonds pārvaldes sēdē valdes telpās, piedalījās pils[ētas] birģermeistars V. NEIMANIS, fonda pārvaldnieks J. BITENIEKS, viņa palīgs P. RUMBĒNS un fonda sekretārs E. LEJIŅŠ.

Sēdi atklāja plkst. 19, un to vadīja fonda sekretārs E. LEJIŅŠ un fonda pārvaldnieks J. BITENIEKS.

I. Norēķins par aizceļojošo žīdu naudu un vērtslietām.

Pilsētas birģermeistars ziņo, ka š. g. 19. jūlijā Viesītes pils[ētas] žīdi aizceļojot ziedojuši naudā rbļ. 5609, 28, par ko sastādīts akts, kurš tagad tiek nodots fonda pārvaldei. Min[ētā] summa izlietota Viesītes pils[ētas] pašaizsardzības nodaļas un iecirkņa vajadzībām, par ko fonda pārvaldei tiek sniegts sīks norēķins ar attaisnojošiem izdevuma dokumentiem. Tāpat žīdi aizceļojot ziedojuši vērtslietas pēc iesniegtā akta noraksta. Vērtslietas pēc min[ētā] saraksta caur Viesītes pašaizsardzības iecirkņa priekšnieku nosūtītas Jēkabpils apriņķa priekšniekam. Fonda pārvalde, caurlūkojusi birģermeistara iesniegtos dokumentus un uzklausījusi tā ziņojumu, atrod dokumentus par pietiekamiem norēķinā un tos pieņem zināšanai.

II. Par žīdu atstāto mantu izpārdošanu.

Papildam fonda pārvaldes š. g. septembra sēdes protokola nr. 1 p. 4. fonda pārvalde atrod par vajadzīgu daļu žīdu mantu izpārdot vietējās pašaizsardzības darbiniekiem par takses cenu ārpus izsolēm, t.i., no rokas, pie kam pašaizsardzības un citus sabiedriskus darbiniekus, kuriem mantas pārdot no rokas, pārvalde izvēlas pati, ņemot par pamatu darbinieku nopelnus Lielvācijas armijas atbalstīšanā. Tāpat fonda pārvalde atrod par vajadzīgu daļu žīdu mantu nodot lietošanā valsts, pašvaldību un sabiedriskām iestādēm, lai tādējādi tās varētu ātrāk organizēties un uzsākt radošu darbu Lielvācijas labā. Par iestādēm nodotām mantām sastādāmi pēc iestādēm atsevišķi akti, mantas novērtējamas un pēc iestāžu vēlēšanās pārdodamas no rokas par taksēto summu iestāžu īpašumā.

III. Atstāto žīdu mantu pārdošana vietējiem pašaizsardzības un sabiedriskiem darbiniekiem.

Fonda pārvaldei ienāk priekšlikums, izceļot dažu darbinieku izcilus nopelnus, pārdot tiem ārpus izsoles par taksēto cenu viņu pagaidu lietošanā nodotās žīdu atstātās mantas. Pārvalde šim ierosinājumam vienbalsīgi piekrīt. Kā kandidāti no darbiniekiem tiek uzstādīti: 1) Paulis TAURIŅŠ, 2) Jēkabpils apr[iņķa] policijas III iecirkņa priekšnieks Arturs SILENIEKS, 3) Viesītes pils[ētas] birģermeistars Vilis NEIMANIS, 4) Viesītes pils[ētas] birģermeistara vietnieks Pāvils RUMBĒNS, 5) Jēkabpils apriņķa policijas III iecirkņa priekšnieka palīgs Jānis BITENIEKS. Apsverot uzstādītos kandidātus, fonda pārvalde atrod, ka:

1) Lnt. Paulis TAURIŅŠ, Lielvācijas armijai ienākot Viesītē, nekavējoši ieradies Viesītē un no vācu armijas iecelts kā pirmais latviešu komandants Viesītē. Tūliņ organizējis un vadījis Viesītes pašaizsardzības nodaļu, kuras organizētājs un vadītājs viņš palicis līdz š.g. 1. septembrim, kad iecelts par Jēkabpils apriņķa policijas III iecirkņa rajona uzraugu. Kopā ar vācu armijas iecelto pirmo Viesītes birģermeistara v.i. Pāvilu RUMBĒNU noorganizējis š.g. 1. jūlijā Viesītes žīdu izraidīšanu no Viesītes pils[ētas] uz Ļudānu nometni. Lnt. Pauļa TAURIŅA vadībā Viesītes pašaizsardzības nodaļa laikā no š. g. 28. jūnija līdz 6. jūlijam saņēmusi gūstā 610 krievu armijas karavīrus.

2) Vlnt. Arturs SILENIEKS pēc Lielvācijas kara pieteikšanas Padomju Krievijai izbēdzis no armijas. Pēc tam noorganizējis Viesītes pašaizsardzības iecirkni ar 7 nodaļām un 669 dalībniekiem. Kā Viesītes pašaizsardzības iecirkņa priekšnieks noorganizējis un vadījis visas akcijas un pasākumus iecirkņa robežu iztīrīšanā. Pēc tam noorganizējis un ir Jēkabpils apriņķa policijas III iecirkņa priekšnieks.

3) Viesītes pils[ētas] birģermeistars Vilis NEIMANIS, Lielvācijas armijai ienākot, organizējis pagaidu pašvaldības iestādes Zalves, Mazzalves un Mēmeles pagastos. Pēc tam ieradies savā agrākā darbavietā un uzņēmies Viesītes pašaizsardzības priekšnieka palīga saimnieciskās lietās pienākumus. Kā pašaizsardzības darbinieks pašaizliedzīgi un bez ierunām pildījis vairākus priekšniecības speciālus uzdevumus attiecībā uz iztīrīšanu iekšzemē. Piedalījies organizācijas komisijā pie Viesītes žīdu izceļošanas š. g. 19. jūlijā no Ļudānu nometnes.

4) Viesītes birģermeistara vietnieks Pāvils RUMBĒNS bijis pirmais, kas, ienākot Lielvācijas armijai Viesītē, š. g. 29. jūnijā iecelts no vācu armijas par Viesītes pagaidu birģermeistaru. No pirmās dienas darbojies kopā ar divām meitām Viesītes pašaizsardzības nodaļā. Tāpat, Lielvācijas armijai ienākot, uzņēmies visu patērētāju biedrību uzņēmumu vadību. Kopā ar Viesītes pašaizsardzības nodaļas priekšnieku lnt. Pauli TAURIŅU pēc vācu armijas ienākšanas noorganizējis un nekavējoši realizējis š. g. 1. jūlijā visu Viesītes žīdu izraidīšanu uz Ļudānu nometni. Piedalījies organizācijas komisijā š. g. 19. jūlijā pie žīdu aizceļošanas no Ļudānu nometnes.

5) Bijušās Rīgas prefektūras uzraugs virs[nieka] vietn[ieks] Jānis BITENIEKS, Lielvācijas armijai ienākot, tūliņ ieradies Saukas pagasta namā, kur palīdzējis noorganizēt pašaizsardzības nodaļu. No š. g. 2. jūlija J. BITENIEKS pārgājis Viesītes pašaizsardzības

nodaļā un, dibinoties Viesītes pašaizsardzības iecirknim, ņēmis dalību tā organizēšanā kā iecirkņa priekšnieka operatīvais palīgs. Š. g. 19. jūlijā Viesītes žīdiem nošaujot Lielvācijas karavīru von Galenu, nekavējoši noorganizējis un vadījis visu Viesītes un apkārtējo žīdu aizceļošanu no Ļudānu nometnes. Izpildījis speciālus uzdevumus. Dibinoties Viesītes policijas iecirknim, ņēmis līdzdalību tā noorganizēšanā un tagad ir Jēkabpils apriņķa policijas III iecirkņa priekšnieka palīgs.

Ņemot vērā augstāk minēto darbinieku darbības raksturojumu Latvijas un tās atbrīvotājas Lielvācijas labā, fonda pārvalde nolemj: min[ētiem] darbiniekiem pārdot no rokas ārpus izsoles par taksēto summu viņu pagaidu lietošanā nodotās žīdu mantas. Par pārdodamām mantām katram darbiniekam sastādāms atsevišķs mantu saraksts un pārdošanas akts. Aktā uzrādāms sīks pārdoto mantu skaits un pārdodamās mantas novērtējums vienā kopējā summā.

(paraksts) (J. BITENIEKS)
Fonda pārvaldnieks

(paraksts) (V. NEIMANIS)
Pils[ētas] birģermeistars

Izpildīts.

Avots: Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V., *Kas ir Daugavas vanagi*, 33., 34. lpp. Lai gan šis dokuments nāk no apšaubāma avota, nav iemesla apšaubīt tā autentiskumu.

Iecirkņu policijas vadības struktūra Latvijā

Vācu varas pārstāvji	Vieta	Palīgpolicijas priekšnieki
I Rīgas apgabals Apgabala pol. komandieris žandarmērijas leitnants Rābe žandarmērijas *hptm.* Krauss virsleitn. Foigts	1. Rīgas apriņķa pol. 6 iecirkņi 2. Madonas apriņķa pol. 6 iecirkņi	Pulkv.-leitn. Veide Pulkv. Rūdolfs Kandis Leitn. Elmārs Cimdiņš Kapt. Valerians Reineke Maj. Sīmanis
II Valmieras apgabals Apgabala policijas komandieris žandarmērijas *bez. hptm.* Rīds	1. Cēsu apriņķa pol. 2 iecirkņi 2. Valmieras apriņķa pol. 3 iecirkņi 3. Valkas apriņķa pol. 3 iecirkņi	Pulkv. Mārtiņš Kasparsons Maj. Bergs Pulkv. -leitn. Aleksandrs Sināts Pulkv.-leitn. Jūlijs Kristaps Jaunsniķeris (7/41) Jānis Rāve (7/1941) Pulkv.-leitn. Eduards Hermanis Ozoliņš virsleitn. Arturs Bergs (7/41) virsleitn. Harijs Nātiņš (10/41)

Vācu varas pārstāvji	Vieta	Palīgpolicijas priekšnieki
III Liepājas apgabals	1. Liepājas apriņķa pol.	Pulkv.-leitn. Jēkabs Lējējs
SS un policijas vadītājs	2 iecirkņi	Maj. Eihelis
oberšturmbanfīrers		Pulkv.-leitn. Voldemārs Ginters
Dītrihs		Pulkv.-leitn. Eduards Griķis
Apgabala policijas komandieris žandarmērijas leitnants Aušrats	2. Aizputes apriņķa pol. 2 iecirkņi	Pulkv.-leitn. Lējējs Pulkv.-leitn. Uļuks Maj. Lapiņš
žandarmērijas *bez. hptm.* Hartvihs	3. Kuldīgas apriņķa pol. 2 iecirkņi	Pulkv.-leitn. Osvalds Meija Kapt. Sproģis Pulkv.-leitn. Jānis Vitenbergs Maj. Eihelis
	4. Ventspils apriņķa pol. 3 iecirkņi	Pulkv.-leitn. Kārlis Lobe (iesk. Kuldīgu) Maj. Uļuks Maj. Jumis Pulkv.-leitn. Alfreds Jūlijs Vēveris
	5. Talsu apriņķa pol. 2 iecirkņi	Maj. Neimanis Maj. Bergs Pulkv.-leitn. Alberts Kleinbergs
IV Jelgavas apgabals	1. Jelgavas apriņķa pol.	Vagulāns (6/29/41)
Apgabala komandieris žandarnmērijas leitn. Vāgners	5 iecirkņi	arī pulkv.-leitn. Augusts Apsītis-Apse Kapt. Valdis Jursons (8/41)
bez. hptm. Šprangers		Pulkv.-leitn. Augusts Dzenītis
	2. Tukuma apriņķa pol. 3 iecirkņi	Maj. Kamaldnieks Jānis Niedra (7/8/41) arī kapt. Saharāns Pulkv.-leitn. Jēkabs Zeltiņš
	3. Bauskas apriņķa pol. 3 iecirkņi	Kapt. Ūjerts Pulkv.-leitn. Jānis Druvaskalns (7/41) Pulkv.-leitn. Dzenītis Maj. Niedra (Jānītis) Maj. Uļuks
	4. Jēkabpils apriņķa pol. 4 iecirkņi	Pulkv.-leitn. Dzenītis Maj. Bonders
	5. Ilūkstes apriņķa pol. 3 iecirkņi	Pulkv.-leitn. Nikolajs Rusmanis (7/41) Maj. Hermanis Sīmanis (10/10/41)

Vācu varas pārstāvji	Vieta	Palīgpolicijas priekšnieki
V Daugavpils apgabals Apgabala komandieris žandarm. leitnants Vimmers žandarmērijas *bez. hptm.* Gnieda	1. Daugavpils apriņķa pol. 6 iecirkņi 2. Rēzeknes apriņķa pol. 6 iecirkņi 3. Ludzas apriņķa pol. 4 iecirkņi 4. Abrenes apriņķa pol. 4 iecirkņi	Pulkv. Arvīds Krīpens Maj. Kamaldnieks (7/7/41) Kapt. Krišs Blite (2/1/44) Kapt. Mačs (7/5/41) Pulkv.-leitn. Ernests Ankevics Kapt. Lasis (8/10/41) Maj. Eihelis (9/20/41) Pulkv.-leitn. Nikolajs Upītis Kapt. Akmeņkalns Leitn. F. Puzers-Millers (7/8/41) Maj. Bonders Kapt. Hāzners Maj. J. Pencis Kapt. Jānis Turks
VI Rīgas pilsēta Rīgas Šucpolicijas komandieris Heize; maj. Kvazbarts, maj. Kolbe SS un policijas vadītājs virsleitn. Šonhers, virsleitn. Fliks	1. Rīgas prefekt[ūra] 2. Rīgas pol. komand. 2 apriņķi un 16 iecirkņi	Roberts Štiglics Pulkv.-leitn. Roberts Osis Pulkv.-leitn. Pēteris Voldemārs Pommers Pulkv.-leitn. Indriķis Mārtņš Hermanis Jurka Pulkv.-leitn. Ādolfs Fricis Doniņš
VII Liepājas pilsēta oberšturmbanfīrers Dītrihs	Liepājas prefekt[ūra] 3 iecirkņi	Maj. Harijs Grauds
VIII Daugavpils pilsēta SS un policijas vadītājs pulkv.-leitn. Fogts	Daugavpils prefektūra 3 iecirkņi	Kapt. Pētersons (6/28/41) Kapt. Roberts Blūzmanis (7/41) Pulkv.-leitn. Rūdolfs Cieminš (8/15/41) Osvalds Stalis (10/11/42)

Avots: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Box 90 (Kārtības policijas galvenā direktora pavēles, 1944).

Attēlu saraksts

Ievads

1. att. Nacistu okupācijas laikā Latvijā noslepkavoto cilvēku skaits padomju iestāžu vērtējumā 1945. g. (Republikas Ārkārtējās komisijas "Apkopotās ziņas par vācu fašistisko ļaundarību upuriem Latvijas PSR", LVVA, P–132. f., 26. apr., 1. l., 1. lp.)

I nodaļa

2. att. Latvijas ģenerālapgabala Zemes pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektora O. Dankera aicinājums stāties Latviešu leģionā (*Tēvija*, 1943. g. 11. marts)

3. att. SS un policijas vadītāja Latvijā SS brigādefīrera V. Šrēdera izdotā pavēle par mobilizāciju Latviešu leģionā 1943. g. 19. martā (*Tēvija*, 1943. g. 20. marts)

II nodaļa

4. att. Ceļojošs ebreju tirgotājs Siguldā 20. gs. 20.–30. gados (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

5. att. Ebreju lauku veikals Iecavā 20. gs. 30. gadu beigās (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

6. att. Ebreju apģērbu veikals Rīgā, Marijas ielā 21a. 20. gs. 20. gadu uzņēmums (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

7. att. Padomju preses anticionistiska karikatūra (*Kampf*, 1940. g. 1. jūlijs)

III nodaļa

8. att. Pērkoņkrusta vadītājs Gustavs Celmiņš (*Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri: Biogrāfiska vārdnīca.* Rīga: Jāņa sēta, 1995, 112. lpp.)

9. att. Antisemītiska karikatūra nacistiskajā latviešu presē. Ebreji tiek rādīti kā Staļina režīma bendes un roklaižas (*Zemgale*, 1941. g. 3. septembris)

IV nodaļa

10. att. Latvijas ebreju masu slepkavības organizētājs Augstākais SS un policijas vadītājs Ostlandē un Ziemeļkrievijā SS obergrupenfīrers Frīdrihs Jekelns 1944. g. (*Saglabāt sudrabā: Latvija Otrā pasaules kara laikā.* Rīga: Jumava, 1999, 89. lpp.)

11 att. Ostlandes reihskomisārs Hinrihs Loze 1944. g. (*Saglabāt sudrabā: Latvija Otrā pasaules kara laikā*, 78. lpp.)

12. att. Okupēto Austrumu apgabalu reihsministrs reihsleiters Alfrēds Rozenbergs Dobelē 1942. g. (*Saglabāt sudrabā: Latvija Otrā pasaules kara laikā*, 60. lpp.)

V nodaļa

13. att. Presē publicētie aicinājumi stāties Drošības dienestā (*Nacionālā Zemgale*, 1941. g. 30. jūnijs; *Tēvija*, 1941. g. 4. jūlijs)

VI nodaļa

14. att. Viktors Arājs 1942. g. (LVA, 1986. f., 1. apr., 45285. l., 1. sēj., 84. lp.)

15. att. Viktors Arājs apcietinājuma laikā pēc 1945. g. angļu okupācijas zonā Vācijā (LVA, 1986. f., 1. apr., 45285. l., 1. sēj., 61. lp.; fotodokuments aploksnē)

16. att. Arāja komandas dalībnieku grupa pēc atgriešanās no SD skolas Firstenbergā 1942. g. (LVA, 1986. f., 1. apr., 45285. l., 1. sēj., 87. lp.)

VII nodaļa

17. att. Horālā sinagoga Rīgā, Gogoļa ielā. Ap 1930. g. (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

18. att. Nodedzinātās sinagogas drupas – holokausta upuru piemiņas vieta Rīgā (A. Caunes foto 1999. g.)

19. att. Ebreji pirms nošaušanas Biķernieku mežā. 1941. g. jūlijs (LVA, 1986. f., 1. apr., 45285. l., 2. sēj., 54. lp.)

20. att. Ebreju nošaušanas vieta Biķernieku mežā. Ar svītrām iezīmēta vieta, kur pēc liecinieka Anspaka liecībām atradies noslepkavoto cilvēku masu kaps (LVA, 1986. f., 1. apr., 45285. l., 3. sēj.)

VIII nodaļa

21. att. Rīgas geto shēma Rumbulas akciju laikā 1941. g. 30. novembrī un 8. decembrī, kad tika nogalināti 24 000 Rīgas geto ebreju (Ezergailis A. *The Holocaust in Latvia: 1941–1944*. Riga: The Historical Institute of Latvia, 1996, p. 252)

22. att. Ebreju nošaušanas vieta Rumbulā (A. Caunes foto 1999. g.)

23. att. Piemiņas plāksne ebreju nošaušanas vietā Rumbulā (A. Caunes foto 1999. g.)

24. att. Padomju varas laikā veidotā piemiņas plāksne ebreju masu slepkavības vietā Rumbulā (A. Caunes foto 1999. g.)

25. att. Piemiņas akmens ebreju masu slepkavības vietā Rumbulā (A. Caunes foto 1999. g.)

IX nodaļa

26. att. Ebreju tirgotavas Rīgas ielā Daugavpilī. 20. gs. 20.–30. gadi (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

27. att. Ebreju sīktirgotāju namiņi Daugavpils nomalē. 20. gs. 20.–30. gadi (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

28. att. Ieeja bijušajā Daugavpils geto. Pēckara fotogrāfija (LVA, 1986. f., 1. apr., 45112. l., 2. sēj., 10. lp.)

29. att. "Valnis" aiz Daugavpils cietokšņa, kur naktī pirms nošaušanas apsardzībā tika turēti Daugavpils un tās apkārtnes ebreji (LVA, 1986. f., 1. apr., 45140. l., 2. sēj., 225. lp.)

30. att. Nošaušanai atvestās ebreju sievietes un bērni konvoja apsardzībā. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris (LVA, 1986. f., 1. apr., 859. l., 28. lp.)

31. att. Upuru izģērbšana pirms nošaušanas. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris (LVA, 1986. f., 1. apr., 859. l., 28. lp.)

32. att. Nāvei nolemto grupa. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris (LVA, 1986. f., 1. apr., 859. l., 29. lp.)

33. att. Upuri bedres malā pēdējos mirkļos pirms noslepkavošanas. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris (LVA, 1986. f., 1. apr., 859. l., 30. lp.)

34. att. Masu kaps ar kārtējiem upuriem tā malā. Šķēde, 1941. g. 15.–17. decembris (LVA, 1986. f., 1. apr., 859. l., 30. lp.)

35. att. Ekshumācija Šķēdē 1945. g. (LVA, 1986. f., 1. apr., 45232. l., 8. sēj., 78. lp.)

36. att. Apsūdzētā M. Samoviča norādītā Vaiņodes ebreju nošaušanas vieta. Ar 1 apzīmēta nošaušanas vieta, 2 – taciņa, pa kuru ebreji vesti pie bedres. 1966. g. 23. novembris (LVA, 1986. f., 1. apr., 45117. l., 9. sēj., 74. lp.)

XI nodaļa

37. att. Rīgas ebreju geto izvietojuma shēma. Geto teritorija iekrāsota melnā krāsā (*Tēvija*, 1941. g. 23. augusts)

38. att. Rīgas ebreju geto shēma no 1941. g. 25. oktobra līdz 8. decembrim (Ezergailis A. *The Holocaust in Latvia*, p. 342)

39. att. Skats uz dzeloņdrātīm apjozto Rīgas ebreju geto. 1941. g. rudens (Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīvs, fotodokumentu fonds)

40. att. Ebreji pie Rīgas geto žoga. 1941. g. rudens (Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīvs, 101549–N)

41. att. Ebreju vecie kapi Rīgas Latgales priekšpilsētā. 20. gs. 30. gadi (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

42. att. Rīgas ebreju geto teritorijas pakāpeniska sašaurināšana līdz tā galīgai slēgšanai 1943. g. novembrī (Ezergailis A. *The Holocaust in Latvia*, p. 351)

43. *att.* Rīgas ebreju geto no 1942. g. janvāra līdz 1943. g. novembrim (Ezergailis A. *The Holocaust in Latvia*, p. 358)

44. *att.* Bijušā Rīgas ebreju geto ielas skats mūsdienās (A. Caunes foto 1999. g. 4. jūnijā)

XII nodaļa

45. *att.* Viena no Jēkabpils apriņķī noslepkavotajām – G. Leiboviča (stāv 2. no kreisās) kopā ar saviem bērniem Josifu un Cīvu. Krustpils, 1940. g. (LVA, 1986. f., 1. apr., 45050. l., 1. sēj., 277. lp.)

46. *att.* Ilūkstes tirgus laukums 20. gs. 30. gados (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

47. *att.* "Simkas bode" Neretā 1939. g. (prof. A. Caunes attēlu kolekcija)

Bibliogrāfija

Arhīvi

Berlin Document Center, Berlin

Bundesarchiv, Koblenz

Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Palo Alto, California. Latvian Central Committee Archives (LCK). Contains the Latvian Schutzmannschaften documents

Institut für Zeitgeschichte, München

VDK arhīvs Latvijas Valsts arhīvā (LVA)

Landgericht Hamburg, Hamburg.

Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA)

LCK files, Archives of the Hoover Institution on War, Revolution, and Peace

United States National Archives, Washington, D.C.

World Jewish Congress Archives, Cincinnati, Ohio

Yad Vashem Archives, Jerusalem

YIVO Archives, New York

Dokumentu krājumi

Bibliography of the Holocaust Memorial Resource and Education Center of Central Florida. 1990.

The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews July 1941–January 1943 / Eds by Y. Arad et. al. New York: Holocaust Library, 1989.

The Holocaust, Selected Documents in 18 Volumes. Vol. 10: *The Einsatzgruppen or Murder Commandos;* vol. 17: *Punishing the Perpetrators of the Holocaust: The Brandt, Pohl, and Ohlendorf Cases* / Ed. by J. Mendelsohn. New York: Garland Publishing Inc., 1982.

Nuremberg: International Military Tribunal – *Trial of the Major War Criminals, 14 November 1945 to 1 October 1946,* vol. 42. Nuremberg: International Military Tribunal, 1949.

Nuremberg War Crimes Trials Records of Case 9: Einsatzgruppen (SS). United States of America v. Otto Ohlendorf et al. September 15, 1947–April 10, 1948 / Ed. by J. Mendelsohn. Washington: National Archives and Records Service, 1978.

Reichskommissar für das Ostland, National Archives film series T-459.

Stahlecker's Consolidated Report of 15 October 1941. Nuremberg document L-180; National Archives microfilms, series M 895. Records of case 9, United States of America versus Otto Ohlendorf et al., Roll 8, frame 371.

Tiesas prāva: Par vācu-fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas padomju sociālistisko republiku teritorijā. Rīga: VAPP, 1946.

Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals. Vol. 4: *The Einsatzgruppen Case.* Nuremberg, October 1946–April 1949. Washington: U.S. Government Printing Office, 1949.

Tā rīkojās SS: Dokumenti par SS noziegumiem. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1962.

Verbrecherische Ziele – Verbrecherische Mittel: Dokumente der Okupationspolitik der Faschisten Deutschlands auf dem Territorium der U.S.S.R, 1941–1944. Moscow: Verlag für Fremdsprachige Literatur, 1963.

Kara noziedznieku tiesas prāvas Vācijā

V. Arāja tiesas protokoli: sk. Landgericht Hamburg.

Einzacgrupu lieta: sk. Nürnberg.

Landgericht Augsburg: K –, 1949

Landgericht Dortmund: Hugo Frīdriha Taberta tiesas protokoli, 1968.

Landgericht Düsseldorf: Dr. Heinca Gintera Vīzenera lieta (pazīstama arī kā Mežaparka koncetrācijas nometnes lieta), 1985.

Landgericht Hamburg. Hamburgas Zemestiesas prokuratūras arhīvā glabājas pasaulē lielākais izmeklēšanas un tiesu prāvu dokumentu krājums, kas attiecas uz kara noziegumiem Latvijā. To skaitā ir Viktora Arāja, Karla Čirskija, Heinca Georga Teodora Trīes, Arno Besekova, Gerharda Maivalda, Frīdriha Jānkes, Oto Tuhela, Maksa Neimana, Emila Dīdriha, Ernsta Hemikera, Maksa Neimana, Paula Dregera, Hugo Frīdriha Gintera Taberta, Heinriha Obervindera u.c. lietas.

Landgericht Hannover: Erharda Grauela, Eriha Handkes, Oto Reihes, Karla Emīla Štrota, Gerharda Kuketas, Paula Fārbaha, Fīlipa Krapa, Jozefa Mihalska, Georga Rozenštoka tiesu prāvu dokumenti, 1968–1971.

Landgericht Karlsruhe: Dr. Eriha Ērlingera tiesu prāvu dokumenti, 1961.

Landgericht Köln: Alfrēda Bekū tiesu prāvu dokumenti, 1968.

Landgericht München: Friča Šervica lieta, 1950.

Nürnberg: einzacgrupu lieta, 1947–1948. Oto Olendorfa, Martina Zandbergera un Eduarda Štrauha tiesu prāvu dokumenti.

Citu, arī nepabeigtu lietu dokumenti, kas varētu izraisīt pētnieku interesi par holokaustu Latvijā, atrodas dažādos tiesu arhīvos Vācijā. To skaitā ir Valtera Šrēdera, Hinriha Lozes, Paula Degnharta, Rūdolfa Baca, Eberharda Šīles, Arvīda Bajāra, Herberta Teidemaņa, Alberta Eiheļa un Kārļa Siljakova lietas.

Tiesātie Amerikas Savienotajās Valstīs

Bogdanovs Boļeslavs. U.S. District Court of Hartford, Connecticud, 1983. Miris, lieta nepabeigta.

Detlavs Kārlis. United States Immigration Court, Baltimore, Maryland, 1979. Attaisnots, miris.

Didrihsons Valdis. U.S. District Court Seattle, Washington, 1988. Lieta izbeigta bez tiesas. Miris.

Hāzners Vilis. United States Immigration Court, Albany, New York, 1977–1981. Attaisnots, miris.

Inde Edgars. U.S. District Court of St. Paul, Minnesota, 1988. Miris, lieta nepabeigta.

Kalējs Kondrāts. U.S. District Court, Chicago, Illinois, 1984. Izraidīts uz Austrāliju.

Kārkliņš Tālivaldis. 1981. Miris, lieta nepabeigta.

Kauls Juris. U.S. District Court, Phoenix, Arizona, 1988. Aizbēdzis no ASV un Vāciju.

Kiršteins Miķelis. U.S. District Court, Second Circuit, New York, 1988. Lieta izbeigta bez tiesas. Miris.

Laipenieks Edgars. U.S. Immigration Court, San Diego, California, 1982–1986. Attaisnots.

Maikovskis Boļeslavs. U.S. District Court, Second District New York, 1976. Atzīts par izraidāmu 1987. gadā. Aizbēdzis uz Vāciju. Viņa lietu sāka izskatīt Minsterē, bet B. Maikovska lielā vecuma dēļ tiesas prāva 1994. g. aprīlī tika pārtraukta.

Spoģis Elmārs. New York District Court, Eastern District of New York, 1982–1985. Attaisnots, miris.

Trucis Arnolds. United States Immigration Court, Philadelphia, Pennsylvania, 1980. Miris, lieta nepabeigta.

Tiesu prāvas Latvijā: bijušā VDK arhīva kriminālllietas

LVA, 1986. f., 1. apr.

18. bataljona prāva, 1961, lietas nr. 44109
21. bataljona prāvas, 1972, 1973, lietu nr. 45225, 45233, 45236
Āboliņš Ēriks, lietas nr. 1268
Āboliņš Teodors, lietas nr. 2725
Ābols Arturs, lietas nr. 29318
Amtmanis Arturs, lietas nr. 16219
Andersons Arturs, lietas nr. 29414
Antēns Ilmārs, lietas nr. 1299
Arājs Vladislavs, lietas nr. 1635
Arnis (arī Gulbis) Jāzeps (arī Jānis), lietas nr. 44564
Avotiņš Jānis, lietas nr. 38514
Balalaika Vladislavs, lietas nr. 40558
Bambers (arī Lācis) Arnolds (arī Gunārs), lietas nr. 34352
Barsa Pēteris, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Bēdelis Jānis, lietas nr. 28899
Bergmanis Ernests Jēkabs, lietas nr. 38796
Berovskis Kārlis, lietas nr. 9086
Bērziņš Eduards Osvalds, lietas nr. 1002
Bērziņš Jānis, lietas nr. 1498
Binders Francis, lietas nr. 44213
Biše Kārlis, lietas nr. 14467
Bībis Kārlis, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Blumbergs Voldemārs, lietas nr. 1463
Bokums Aleksandrs Gotfrīds, lietas nr. 28451
Brencis Jānis, lietas nr. 422
Briedis Jānis, lietas nr. 40573
Bumbērs Jānis, 18. bataljons, lietas nr. 44109
Burjots Pēteris, lietas nr. 1939
Burkovskis Augusts, lietas nr. 34374
Butlers Pēteris, lietas nr. 40558
Caune Roberts, 21. bataljons, lietas nr. 45236
Dinters Kārlis, 21. bataljons, lietas nr. 45233
Dobelis Eduards, lietas nr. 1628
Endols Kārlis, 21. bataljons, lietas nr. 45233
Enītis (arī Pavārs) Viktors (arī Kārlis), lietas nr. 695
Gailis Imants, lietas nr. 40558

Genevičs Aleksandrs, lietas nr. 5486
Glāznieks (arī Zvejnieks) Ēriks, lietas nr. 40563
Grīnbergs Raimonds Heinrihs Ansis, lietas nr. 41177
Grincevičs Visvaldis, lietas nr. 40558
Hrustaļevs Sergejs, lietas nr. 625
Kalniņš-Znūtēns Ludvigs, lietas nr. 635
Kapačs Staņislavs, lietas nr. 28661
Klievēns Klāvs, lietas nr. 2090
Kļava Fricis, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Konrāds Alberts, lietas nr. 28445
Koppe Teodors, 21. bataljons, lietas nr. 45233
Kreitāls Eduards, lietas nr. 16420
Krikmanis Gunārs, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Krūms Harijs, lietas nr. 39358
Kūla Alberts, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Kepats Alfrēds, 21. bataljons, lietas nr. 45233
Ķīselis Ansis Kārlis, lietas nr. 1814
Lapiņš Osvalds Jēkabs, 18. bataljons, lietas nr. 44109
Lapiņš Rihards, lietas nr. 3590
Laviņš Miervaldis, lietas nr. 40558
Lemešonoks-Eglājs Francis, 18. bataljons, lietas nr. 44109
Liepiņš Ernests, 21. bataljons, lietas nr. 45233
Limbēns Ainis, lietas nr. 1498
Līcis Edgars, lietas nr. 3633
Lokmanis Haritons, lietas nr. 40558
Lūsis Jevgēņijs, 18. bataljons, lietas nr. 44109
Magone Antons, lietas nr. 2882
Markus Edgars, lietas nr. 1694
Ogriņš Voldemārs, 18. bataljons, lietas nr. 44109
Okss Alfrēds, lietas nr. 28508
Ozoliņš Alberts, lietas nr. 45050
Ozols Arvīds, lietas nr. 2246
Pāvelkops Rūdolfs, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Pāvelsons Jānis, 21. bataljons, lietas nr. 45236
Poga Alfrēds, 21. bataljons, lietas nr. 45236
Pūce Konstantīns, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Renders Pauls, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Rigasts Arturs, lietas nr. 635
Rītiņš Juris, 21. bataljons, lietas nr. 45233

Rullis Laimonis, lietas nr. 28661
Rupšis Benedikts, lietas nr. 28518
Rusmanis Nikolajs, lietas nr. 28681
Sauķitēns Alberts Indriķis, lietas nr. 44853
Siļķe Edmunds, lietas nr. 2383
Skambergs Rolands, lietas nr. 1094
Skrastiņš Vilis, lietas nr. 1211
Skribis Kārlis, lietas nr. 38821
Skuja Miķelis, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Smāģis Miķelis, 21. bataljons, lietas nr. 45236
Smilkte Jēkabs, 21. bataljons, lietas nr. 45233
Stankevičs Pēteris, lietas nr. 40558
Širmahers Voldemārs, 18. bataljons, lietas nr. 44109
Šķeteris Eduards, 18. bataljons, lietas nr. 44109
Štibelis Juris, 21. bataljons, lietas nr. 45236
Tamsons Žanis, lietas nr. 2383
Tīds Jānis, 21. bataljons, lietas nr. 45236
Trulis Antons, lietas nr. 4044
Vanags Aleksandrs, lietas nr. 40558
Varba Voldemārs, lietas nr. 33071
Vecpuisis Krišs, lietas nr. 1808
Vecvagars Fricis, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Vecvagars Nikolajs, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Veisbergs Kārlis, lietas nr. 2383
Vējkājs Aleksandrs, lietas nr. 4490
Veters Ignāts, lietas nr. 1470
Vikelis Zigfrīds, lietas nr. 40558
Vilinskis Voldemārs, 21. bataljons, lietas nr. 45225
Vilnis Ernests, 18 bataljons, lietas nr. 44109
Vītols Jānis Imants, lietas nr. 1276
Volfarts Jevgeņijs, lietas nr. 29150
Zlamets Jāzeps, 18. bataljons, lietas nr. 44109

Grāmatas un raksti latviešu valodā

Ābols E. "No Voldemāra Vēža dienasgrāmatas", *Talsu Vēstis*, 1993, 14. aug.

Aizsilnieks A. *Dzīves šūpotnēs. Atmiņas.* Stokholma: Daugava, 1979, 167 lpp.

Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības vēsture, 1914–1945.* Stokholma: Daugava, 1968, 983 lpp.

Akmentiņš O. "Mēs atstājām Rīgu", *Treji Vārti*, 1988, nr. 124, 52.–57. lpp.

Andersons E. "Ģermanizēt?", *Treji Vārti*, 1987, nr. 119, 8.–11. lpp.

Andersons E. "Kurelieši", *Kara Invalīds*, 1988, nr. 33, 26.–38. lpp.

Andersons E. *Latvijas vēsture, 1920–1940, 2. sēj.: Ārpolitika.* Stokholma: Daugava, 1984, 697 lpp.

Andersons E. "Trīs bezvalsts tautas Latvijā", *Treji Vārti*, 1983, nr. 94, 9.–16. lpp.

Anerauds J. *Neprāta varā: Dokumentāls stāsts.* Rīga: Avots, 1990, 174 lpp.

Apse A. *Klosterkalns: Romāns – pašportrets.* [Vesterosa]: Ziemeļblāzma, 1964, 218 lpp.

Archīvs. Melburna, Austrālija (īpaši nr. 25 un 27).

Arklāvs B., Dzirkalis J., Silabriedis J. *Viņi bez maskas.* Rīga: Liesma, 1966.

Avens V. *Avis.* [B.v.]: LaRA Grāmatu klubs, 1989, 132 lpp.

Avens V. "Zilie autobusi", *Brīvā Latvija*, 1987, 23. marts.

Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V. *Kas ir Daugavas vanagi.* Rīga: LVI, 1962.

Baigais gads: Attēlu un dokumentu krājums par boļševiku laiku Latvijā no 17.VI 1940. līdz 1. VII 1941. Rīga: Zelta Ābele, 1942, 95 lpp.

Balabkins N. "Tautsaimnieks Kārlis Balodis", *Universitas*, 1970, nr. 26, 20.–27. lpp.

Balabkins N., Šneps M. *Kad Latvija būs labklājības valsts: Tautsaimnieks Kārlis Balodis.* Rīga: Zinātne, 1993, 166 lpp.

Balkins Š. "Šmerlī pulcēsies ļaudis, kas tur godā Latvijas neatkarību", *Diena*, 1991, 16. nov.

Bangerskis R. *Mana mūža atmiņas.* 2. grām. Kopenhāgena: Imanta, 1959, 378 lpp.

Belogrīvs I. "Grenadiera stāsts", *Avots*, 1990, nr. 2, 58.–63. lpp.

Bergers G. "Pat nāves briesmās būt cilvēkam", *Diena*, 1993, 15. jūn.

Bērsons I. "Ko stāsta arhīva lieta Nr. 42541", *Karogs*, 1990, nr. 9, 172.–182. lpp.

Bērziņš A. J. "Tur tālu kaujas laukā", *Daugavas Vanagu Mēnešraksts*, 1973, nr. 2, 20.–29. lpp.; nr. 3, 22.–25. lpp.; nr. 4, 18.–24. lpp.

Bērziņš I. "Leģionāru legalizācija", *Kara Invalīds*, 1978, nr. 23, 27.–36. lpp.

Bērziņš J. "Tanku medības", *Treji vārti*, 1979, nr. 73, 34.–57. lpp.

Bērziņš V. "Amerikāņu un angļu imperiālistu cionistiskās aģentūras darbība buržuāziskajā Latvijā", *Cīņa*, 1953, 23. marts.

Biezais H. "Bijušā ministra A. Bērziņa ceļš uz koncentrācijas nometni", *Treji Vārti*, 1989, nr. 130, 33.–37. lpp.

Biezais H. "Draudzība un manifestācija Nacionālā operā", *Treji Vārti*, 1986, nr. 109, 54.–57. lpp.

Biezais H. "Gustava Celmiņa Pērkoņkrusts dokumentu gaismā", *Treji Vārti*, 1989, nr. 127, 28.–37. lpp.; nr. 128, 28.–34. lpp.; nr. 129, 34.–38. lpp.

Biezais H. *Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki.* Itaka: Mežābele, 1991, 202 lpp.

Biezais H. "Latviešu akadēmisko aprindu organizētā pretestība vācu okupācijai", *Treji Vārti*, 1992, nr. 147, 45.–52. lpp.

Biezais H. "Latviešu leģions un dezertieri", *Kara Invalīds*, 1986, nr. 31, 14.–26. lpp.

Biezais H. "Latviešu tautas iznīcināšanas plāni", *Treji Vārti*, 1987, nr. 118, 8.–14. lpp.

Biezais H. *Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis.* [Īstlansinga]: Gauja, 1992, 534 lpp.

Biezais H. "Nacionālie partizāņi", *Kara Invalīds*, 1984, nr. 29, 12.–22. lpp.

Biezais H. "Neizvairīsimies dienas gaismas", *Treji Vārti*, 1987, nr. 118, 58.–60. lpp.

Biezais H. "Pateicība Hitleram", *Treji Vārti*, 1983, nr. 95, 8.–10. lpp.

Biezais H. *Saki tā, kā tas ir.* [Nebraska]: Gauja, 1986, 273 lpp.

Biezais H. "Slepenā Latvija", *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990, nr. 4, 4.–11. lpp.

Biezais H. "Tā zeme ir mūsu", *Kara Invalīds*. 1987, nr. 32.

Biezais H. "To Alfrēds Bērziņš nerakstīja savos memuāros", *Treji Vārti*, 1983, nr. 92.

Biezais H. "Vācu okupācijas priekšvakarā", *Kara Invalīds*, 1985, nr. 30.

Birze M. "Man ir grūti pierast pie brīvības", *Neatkarīgā Cīņa*, 1993, 30. sept.

Birznieks M. *No SS un SD līdz...* Rīga: Zvaigzne, 1979, 175 lpp.

Bīviņš F. "Žīdi – divu latviešu rakstnieku skatījumā", *Zemgele*, 1942, 7. febr.

Blāķis Ā. *Medaļas otrā puse: Okupācijas varu pavadā un jūgā, 1940–1945.* [Buenosairesa]: Aut. izd., 1956, 208 lpp.

Blanks E. *Hitlers, žīdi un Latvija.* Rīga: Aut. izd., 1933, 16 lpp.

Bojārs N. "Manas atmiņas par Daugavpili", *Treji Vārti*, 1981, nr. 82, 46.–51. lpp.

Braunfelds A. "Kā darbojas OSI un kur paliek 'Kapo'?" [intervija ar Ivaru Bērziņu], *Vaga*, 1987, nr. 13.

Ceihners A. *Latvijas boļševizācija, 1940–1941.* [Linkolna]: Gauja, 1986, 594 lpp.

Celmiņš G. *Eiropas krustceļos.* Eslingene: Dzintarzeme, 1947, 199 lpp.

Cielēns F. *Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas.* 3. sēj. Lidingo: Memento, 1964, 444 lpp.

Cilvēki bez sirdsapziņas. Rīga: Komitejas repatriācijas sekmēšanai un kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs Latvijas nodaļa, 1961, 62 lpp.

"Čekiste-žīdiete tīksmināja ar savu upuri, durot viņam miesā adatu", *Zemgale*, 1941, 18. okt.

Dankere I. "Hūvera institūts Kalifornijā", *Treji Vārti*, 1980, nr. 76, 9.–12. lpp.

Dankere I. *Maz tu man solīji...: Atmiņas.* [Īstlansinga]: Gauja, 1982, 579 lpp.

Dankers O. "Aizvesto piemiņas akts", *Treji Vārti*, 1981, nr. 82, 4., 5. lpp.

Dankers O. *Lai vēsture spriež tiesu: Atmiņas.* Toronto: Latvis, 1965, 193 lpp.

Dankers O. *No atmiņu pūra.* Toronto: Daugavas Vanagi, 1973.

Dāvis J. *Kāpēc vecā derība nav mācāma skolās un baznīcās?* Rīga: Aut. izd., [b.g.], 128 lpp.

Dāvis J. *Latvju nostāja žīdu jautājumā.* Rīga: Aut. izd., 1943, 84 lpp.

Dravnieks A. *Es atceros: Latvijas skolas un skolotāji.* [Bruklina]: Grāmatu Draugs, 1970, 318 lpp.

Dubins H. "Ebreju izglītības biedrības Latvijā", *Latvijas Vēsture,* 1993, nr. 2, 38.–42. lpp.

Dzintars J. *Neredzamā fronte.* Rīga: Zvaigzne, 1970, 223 lpp.

Dzirkalis J. *Kāpēc viņi bēga? Patiesība par latviešu nacionālo fondu Zviedrijā.* Rīga: Zvaigzne, 1965.

"Eduards Berklavs atzīstas", *Brīvā Latvija,* 1989, 27. nov.

Eglīte O. *Ēnas purvā: Dokumentāls apraksts par latviešu buržuāzijas militāri politiskajām avantūrām Lielā Tēvijas kara beigu posmā Vidzemē un "Kurzemes katlā".* Rīga: Avots, 1989, 232 lpp.

Eglītis A. "Brauciens uz Gotlandi", *Tēvija,* 1941, 9.–11. aug.; 14.–16. aug.; 18. aug.

Eglītis A. *Es nebiju varonis.* Bruklina: Grāmatu Draugs, 1984, 318 lpp.

Ezergailis A. "Antisemītisms pasaules un Latvijas vēsturē", *Neatkarīgā Cīņa,* 1993, 5. sept.

Ezergailis A. "Arāja komanda", *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis,* 1988, nr. 10, 113.–130. lpp.

Ezergailis A. *Emigranta elēģijas un mezgli.* Rīga: Eagles Systems Limited, 1991, 160 lpp.

Ezergailis A. "Galdā liekamas visas kārtis", *Diena,* 1992, 9. sept.

Ezergailis A. "Kļūdas par holokaustu Latvijā", *Diena,* 1992, 16. okt.

Ezergailis A. "Latviešu skaits SICHERHEITSDIENST kalpībā", *Saulainā Krasta Vēstis,* 1985, okt., 37.–43. lpp.

Ezergailis A. "Miķeļa Valtera pēdējā vēstule Ulmanim", *Jaunā Gaita,* 1991, nr. 183, 24.–30. lpp.

Ezergailis A. "Pētera Vilciņa padoms Hitleram", *Latvijas Vēsture,* 1993, nr. 3, 52. lpp.

Ezergailis A. ""Vadoņa pavēle" un SS brigādefīrera Dr. Valtera Štālekera 1941. gada 6. augusta memorands. Holokausta pētīšanas problēmas" [A. Ezergaiļa un M. Vestermaņa polemika par holokaustu Latvijā], *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls,* 1993, nr. 1, 108.–114. lpp., 126.–130. lpp.; nr. 2, 131.–138. lpp.

Ezergaiļa grāmata: Jāņa Ezergaiļa skices un atmiņas, 1898–1984 / Red. A. Ezergailis un I. Mikše. Itaka: ULISS, 1988, 247 lpp.

Feldmanis I. "Ulmaņa autoritārās valdības antivāciskie pasākumi", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls,* 1993, nr. 3, 112.–121. lpp.

Feldmanis I. "Vācu vēsturnieki par nacisma ietekmi Latvijas vāciešos 30. gados", *Latvijas Vēsture,* 1991, nr. 2, 40.–46. lpp.

Franks H. "Un laiks varbūt mazinās cietsirdību", *Temīda,* nr. 1.

Freimanis A. "Varonīga cīnītāja un latviešu drauga piemiņai", *Laikmets,* 1942, nr. 15, 2.–5. lpp.

Freimanis E. *Divas pasaules.* Toronto: Amber, 1976, 332 lpp.

Freimanis E. *Ticība.* Nebraska: Vaidava, 1978, 170 lpp.

Freimanis E. *Visādais Jēpis.* [B.v.]: Aut. izd., 1990, 229 lpp.
Gabris R. "Latvju virsnieks Nr. 35473", *Karogs,* 1989, nr. 9, 12.–63. lpp.; nr. 10, 13.–46. lpp.; nr. 11, 11.–40. lpp.; nr. 12, 16.–62. lpp.
Gordons F. *Dienas un nedienas.* Stokholma: Memento, 1988, 141 lpp.
Gore I., Stranga A. *Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija: 1939. gada septembris – 1940. gada jūnijs.* [Rīga]: Izglītība, 1992, 289 lpp.
Grava I. "1941. gada 14. jūnija deportāciju sagatavošanas dokumenti", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls,* 1993, nr. 3, 153.–162. lpp.
Grīnblats J. *Jaunkundz, nepareizi savienots!: Autobiogrāfisks stāstījums par pieredzēto avīžniecībā, agronomijā un sabiedriskā dzīvē.* [Ņujorka: Aut. izd.], 1973, 191 lpp.
Grīnblats J. "Mūsu pienākums", *Bauskas Vēstnesis,* 1941, 15. aug.
Ģērmanis U. *Pakāpies tornī!* Stokholma: Memento, 1992, 468 lpp.
Hausmanis V. *Ādolfs Alunāns: Aktieris. Režisors. Dramaturgs.* Rīga: Liesma, 1988, 222 lpp.
Hāzners V. A. *Varmācības torņi: Atmiņas.* 2. sēj. [Nebraska] Linkolna: Vaidava, 1985, 515 lpp.
Ieviņa M. "Septiņpadsmitais jūnijs toreiz", *Laiks,* 1990, 27. jūn.
Ilmājs J. "Brīnumi Jelgavas tirgū", *Zemgale,* 1941, 28. aug.
Informācija par latviešu leģionu / Sakārt. A. Plensners. Pinneberga: [B.i.], 1949, 30 lpp.
Inklāvs P. "Uz latviešu rakstniecības drupām", *Zemgale,* 1941, 3. sept.
Janovskis G. *Pilsēta pie upes, Laiks,* 1990–1991.
Janums V. *Mana pulka kauju gaitas.* Augustdorfa: Aut. izd., 1953, 293 lpp.
Jēruma-Krastiņa L. "Par latviešu rasisko būtību", *Tēvija,* 1941, 20. dec.
Kalniņš B. *Vēl cīņa nav galā.* Stokholma: Memento, 1983, 278 lpp.
Kalniņš J. "Aktīvā nacionālisma cīņa pret žīdismu Latvijā", *Zemgale,* 1941, 25., 28., 30. okt.
Kalniņš J. "Ģenerālis R. Bangerskis", *Treji Vārti,* 1980, nr. 76, 44.–49. lpp.
Kalniņš J. "Ģenerāļa Dankera lieta", *Treji Vārti,* 1980, nr. 77, 38.–46. lpp.
Kalniņš P. "Bez dzimtenes: Memuāru fragmenti", *Tautai un brīvībai: Rakstu krājums Dr. Paula Kalniņa piemiņai* / Red. K. Dziļleja. Stokholma: Dr. Paula Kalniņa Piemiņas fonds, 1952, 31.–47. lpp.
Kalns P. *Žīdi, nacionālsociālisti un "nacionālisti" Latvijā.* Rīga: Aut. izd., 1933, 31 lpp.
Kangeris K. "«Nodeva Reiham» – Latvijas ģenerālapgabala iedzīvotāji darbos Lielvācijā", *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis,* 1990, nr. 12, 34.–48. lpp.
"Kārļa Ulmaņa trimdas piezīmes", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls,* 1993, nr. 3, 153.–163. lpp.; nr. 4, 155.–166. lpp.; 1994, nr. 1, 146.–159. lpp.; nr. 2, 119.–130. lpp.
Kaut skujām sevi sedzam... Pa I Latvijas partizāņu brigādes cīņu takām / [Sast. J. Ruško un R. Samsone]. Rīga: Avots, 1984, 167 lpp.
Kažociņš I. "Krievi virs Rīgas", *Treji Vārti,* 1985, nr. 106, 62., 63. lpp.
Kleinhofs A. "Arī strādnieks ir cilvēks", *Treji Vārti,* 1986, nr. 109, 57.–62. lpp.
Kolbergs A. *Dumpis uz laupītāju kuģa: Dokumentāls autobiogrāfisks stāsts; Civilizēto krokodilu sindroms.* Rīga: Lauku apgāds, 1993, 363 lpp.

Kripēns A. "Lēmums ir pieņemts", *Tēvija*, 1942, 20. febr.

Krūmiņš V. "Ilgais ceļš uz demokrātiju", *Padomju Latvijas Komunists*, 1990, nr. 1, 82.–85. lpp.; nr. 2, 85.–90. lpp.; nr. 3, 79.–84. lpp.; nr. 4, 80.–87. lpp.

Krupņikovs P. "Mazā Nirnberga", *Reiz cēlās strēlnieks sarkanais. Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem.* 2. sēj. Rīga: Liesma, 1965, 323.–337. lpp.

Krupņikovs P. "Pagātnes liecības, kas apsūdz", *Atbalss*, 1984, nr. 3.

Ķīlītis J. *Es karā aiziedams: Mani raksturīgākie piedzīvojumi Otrā pasaules karā.* [B.v.]: Aut. izd., 1956, 279 lpp.

Lācis J. "Dzīve Augškurzemes pierobežā", *Treji Vārti*, 1989, nr. 127, 57.–66. lpp.

"Laikraksta "Zemgale" līdzstrādnieka Voldemāra Buka saruna ar Zemgales novada komisāru brīvkungu fon Medemu par pieminekļa "Jelgavas atbrīvotājiem" pārveidošanu", *Auseklis*, 1987, sept., nr. 1.

Lasmanis A. *Cerības un vilšanās: Latviešu karavīra dzīves stāsts.* [Stokholma]: Daugava, 1963, 272 lpp.

Latviešu karavīrs otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 1.–11. sēj. / Red. O. Freivalds u.c. Vāstarās; Toronto; Lincoln: Daugavas Vanagu izdevniecība, 1970.–1984.

Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri? / Sast. A. Ezergailis. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1998.

Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, 1941–1945. Rīga: Zinātne, 1966, 654 lpp.

Latvija skaitļos / Red. A. Maldups. Rīga, 1938.

Latvijas Korporāciju apvienība. Ņujorka: [Latvijas Korporāciju apvienība], 1990 [2. izd.], 96 lpp.

Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940: Dokumenti un materiāli / Sast. I. Grava, A. Stranga, I. Feldmanis, D. A. Lēbers. Rīga, 1995.

Latvijas PSR mazā enciklopēdija. 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1967, 726 lpp.

Latvijas PSR mazā enciklopēdija. 3. sēj. Rīga: Zinātne, 1967, 790 lpp.

Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas dokumenti, 1941–1945 / Sast. V. Samsons. Rīga: Zinātne, 1990, 199 lpp.

Laube A. "Latviešu darbdienestnieki Travemindē", *Kara Invalīds*, 1988, nr. 33, 55.–64. lpp.

Leitāns J. "Latviešu Rīgas brīvprātīgo pulks", *Treji Vārti*, 1977, nr. 61, 26.–29. lpp.

Lejiņš J. *Mana Dzimtene: Atmiņu un pārdomu atspulgā.* Vesterosa: Ziemeļblāzma, 1971, 333 lpp.

Lešinskis I., "Kalpības gadi", *Latvija šodien*, 63.–69. lpp.

Lifšics N. "Atceroties vecos laikus", *Neatkarīgā Cīņa*, 1993, 5. maijs.

Maldonis H. "Pirmie cīnītāji", *Daugavas Vēstnesis*, 1941, 23. okt.

Marnics H. *Kāvi pār Daugavu: Atceres un apceres par Latvijas likteņiem no 1941. līdz 1943. g.* [Veilheima]: Latvija, 1958, 144 lpp.

Martisons J. "Cīņa pret žīdismu", *Tēvija*, 1941, 1. dec.
Mēs apsūdzam: Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarībām Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā 1941.–1945. Rīga: LVI, 1965, 292 lpp.
Mauriņa Z. *Dzelzs aizbīdņi lūst.* [Toronto]: Astra, 1960, 375 lpp.
Metimne. "Mans pirmais kritušais", *Kara Invalīds*, 1978, nr. 23, 80.–86. lpp.
"Ministra Einberga liktenis", *Latvju Domas*, 1945, 1. dec.
Moreins G. "Ebreju kapakmeņi Latvijā", *Māksla*, 1988, nr. 6, 42., 43. lpp.
Neparts A. *Atmiņas par okupācijas laiku, 1940–1945.* Milforda, 1998.
Niedra A. *Kad mēness dilst.* Veiverlija: Latvju grāmata, 1955, 288 lpp.
No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā. 1940–1986. Noziegumos pret Padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999, 975 lpp.
Ozols E. *Mālupes pagasts: Laiki un cilvēku likteņi.* [Linkolna]: Vaidava, 1976, 171 lpp.
Ozols J. "Latviešu nacionālā pretestības kustība 1940–1945", *Kara Invalīds*, 1983, nr. 28, 27.–42. lpp.
Ozols J. "Latviešu politiskais noskaņojums", *Kara Invalīds*, 1988, nr. 33, 17.–25. lpp.
Ozols J. "Piezīmes par latviešu nacionālo pretestības kustību 1940–1945", *Kara Invalīds*, 1984, nr. 29, 23.–35. lpp.
Pāri jūrai, 1944./45. g.: 130 liecinieku atmiņas / Sakārt. V. Lasmane. [Stokholma]: Memento, [1990], 294 lpp.
Pārups Ē. "Rūgtā patiesība", *Saulainā Krasta Vēstis*, 1985, jūn./jūl.
Pārups Ē. "Sadarbība ar Valdmani", *Jaunā Gaita*, 1986, nr. 157, 14.–18. lpp.
Pelēcis V. *Malēnieša pasaule: Dzirdētais, redzētais, izjustais.* 3. grām. [Mineapolisa]: Tilts, 1971, 190 lpp.
Perro O. *Holmas cietoksnis: Atmiņu zīmējumi.* [Bruklina]: Grāmatu Draugs, 1982, 2. izd., 208 lpp.
Perro O. *Karavīksnas lokā.* [B.v.]: Aut. izd., 1988, 203 lpp.
Perro O. *Neuzvarēto traģēdija.* [B.v.: B.i.], 1987, 255 lpp.
Perro O. *Vēstures veidotāji.* [B.v.]: Aut. izd., 1985, 224 lpp.
[Pēteris L.] "Grenadiera stāsts", *Avots*, 1990, nr. 2, 58.–63. lpp.
Pētersons J. "Mans dzimtais pagasts", *Kosa* / Red. A. Plaudis. Melburna, 1982.
Piseckis J. "Senatnes liecības", *Literatūra un Māksla*, 1988, 25. nov.
Plaudis A. *Pretmeti: Atmiņas un izziņas.* [Melburna: Janson's Memorial Fund], 1979, 200 lpp.
Plensners A. "Neatrisināta bojā eja", *Laiks*, 1966, jūl.
Pomelnieks F. "Kāpēc žīds ir nīstams", *Smiltenietis*, 1941, 18. jūl.
Pulkvedis Aleksandrs Plensners: Tautai un tēvzemei veltīts mūžs. Rakstu kopojums: Pulkveža piemiņai. Grandrapida: Lettonias Aleksandra Plensnera piemiņas fonds, 1987, 336 lpp.

Pulkvedis Kārlis Lobe 70-gadnieks, 26.3.1965. / Sarakst. A. Strautmanis. [Stokholma: Pulkv. K. Lobes 70 g. jub. komit.], 1965, 47 lpp.

Putns J. "Notikumi Višķos: Patiess stāsts kāds necilvēcīgas slepkavības 45 gadu atcerei", *Treji Vārti*, 1987, nr. 115, 45.–47. lpp.

Raisters A. *Latvijas Universitāte: Sākuma gadi un tālākās gaitas.* [Linkonlna]: Vaidava, 1965, 207 lpp.

Raškevics A., Spoģe O. *Avangardā komunisti: LKP Lielā Tēvijas kara laikā, 1941–1945.* Rīga: Liesma, 1978, 191 lpp.

Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem. Rīga: Liesma, 1. sēj., 1965, 456 lpp.; 2. sēj., 1971, 400 lpp.

Rekšņa F. "Lielinkvizitora nedarbi un gals: Par fašistisko okupantu noziegumiem Latvijas teritorijā Lielā Tēvijas kara sākumā", *Padomju Jaunatne*, 1987, 4., 8., 23. sept.

Rīdzinieks R. *Zelta motocikls.* Bruklina: Grāmatu Draugs, 1976, 245 lpp.

Rode G. "Noslēptas Latvijas vēstures lappuses", *Kara Invalīds*, 1983, nr. 28, 43.–48. lpp.

Ronis I. "Latvijas valsts izveidošanās vēsturiskie priekšnoteikumi", *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1993, nr. 3, 112.–121. lpp.

Rudums J. "Vienīgā patiesība, kas man zināma", *Neatkarīgā Cīņa*, 1992, 29. jūl.

Rumberga J. "Ģenerāli Oskaru Dankeru pieminot", *Treji Vārti*, 1985, nr. 105, 47.–49. lpp.

Ruņģis A., Rīdzinieks R., Nollendorfs V. *Trīs lugas.* Annabora: Ceļinieks, 1980, 211 lpp.

Rutkis J. *Latvijas ģeogrāfija: Ar fiziskās, augu un dzīvnieku, politiskās, iedzīvotāju, saimniecības, satiksmes un reģionālās ģeogrāfijas nodaļām.* Stokholma: Zemgale, [1960], 794 lpp.

Salaspils nāves nometnē: Atmiņu krājums / Red. K. Sausnītis. Rīga: Liesma, 1973, 3. izd., 310 lpp.

Samsons V. "Alfrēda Valdmaņa 1942. gada memorands un baltvāciešu pretreakcija", *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1991, nr. 4, 127.–133. lpp.; nr. 5, 134.–140. lpp.

Samsons V. *Cauri puteņiem: Atmiņas un dokumentu komentāri.* Rīga: Liesma, 1983, 190 lpp.

Samsons V. *Deviņpadsmitais – sarkano partizāņu gads.* Rīga: Zinātne, 1970, 287 lpp.

Samsons V. *Kurzemes katlā: Partizāņu un frontes izlūku cīņas 1944–1945.* Rīga: Liesma, 1969, 426 lpp.

Samsons V. *Kurzemes meži šalc: Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē, 1944–1945.* Rīga: Liesma, 1974, 567 lpp.

Samsons V. "Latvijas valstiskuma ideja laika griežos: Pēc vācu okupācijas laika dokumentiem: 1942.–1943. gads", *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1990, nr. 4, 12.–22. lpp.

Samsons V. *Naida un maldu slīkšņā: Ieskats ekstrēmā latviešu nacionālisma uzskatu evolūcijā.* Rīga: Zinātne, 1983, 238 lpp.

Samsons V. *No Lovates līdz Zilupei: Atmiņas, dokumenti, komentāri.* Rīga: Avots, 1987, 223 lpp.

Samsons V. *Partizāņu kustība Ziemeļlatvijā Lielajā Tēvijas karā.* Rīga: LVI, 1950, 164 lpp.
Samsons V. *Pretim jaunam pavasarim: Atmiņas un dokumentu komentāri.* Rīga: Liesma, 1987, 199 lpp.
Samsons V. "Vācu drošības policijas un SD «Latgales akcijas»", *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis.* 1990, nr. 12, 109.–115. lpp.
Silabriedis J., Arklāvs B. *Politiskie bēgļi bez maskas.* Rīga: LVI, 1963, 207 lpp.
Silarājs A. "Visus spēkus dzīves jaunradei", *Nacionālā Zemgale,* 1941, 7. jūl.
Silgailis A. "Latviešu karavīrs – simbols tautas un tēvu zemes mīlestībai un cīņai par dzimto zemi", *Kara Invalīds,* 1978, nr. 23, 8.–15. lpp.
Silgailis A. *Latviešu leģions: Dibināšana, formēšana un kauju gaitas otrā pasaules karā.* Kopenhāgena: Imanta, 1962, 399 lpp.
Siljakovs K. *Mana atbilde: Kāda laikmeta memuāri.* [B.v.]: Gauja, 1. sēj., 1982, 299 lpp.; 2. sēj., 1985, 360 lpp.
Skujenieks M. *Latvija: Zeme un iedzīvotāji.* Rīga: Gulbis, 1927, 752 lpp.
Skujiņš Z. *Sarunas ar jāņtārpiņiem.* Rīga: Preses nams, 1992, 240 lpp.
Stabiņš E. *Kangari talāros.* Rīga, 1968.
Stranga A. "Arveds Bergs un Kārlis Ulmanis (1934–1940)", *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.* 1991, nr. 6, 121.–131. lpp.; nr. 7, 105.–116. lpp.; nr. 8, 123.–132. lpp.
Stranga A. "Brīvmūrnieki un «Jāņuguns loža» Rīgā (20.–30. gadi)", *Latvijas Vēsture,* 1991, nr. 2, 72.–74. lpp.; nr. 3, 70.–77. lpp.
Stranga A. "Sociāldemokrāti K. Ulmaņa režīma gados", *Latvijas Vēsture,* 1991, nr. 2, 20.–26. lpp.; nr. 3, 17.–23. lpp.
Stranga A. "1941. gada 4. jūlija atceres", *Izglītība,* 1992, 2. jūl.
Straubergs K. "Latvijas Universitāte 2. pasaules kara laikā", *Universitas,* 1963, nr. 12, 12.–14. lpp.
Straume A. "Starpnacionālās attiecības Latvijā", *Pretstatu cīņā: Latvija 1917–1950.* Rīga: Avots, 1990, 159.–175. lpp.
Strods H. "Divu VFR arhīvu materiāli 1918–1945. g. Latvijas vēsturei", *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis,* 1990, nr. 6, 133.–136. lpp.
Strods H. "Dokumenti liecina: Izprast patiesību, Kaltenbrenera ziņojums Himmleram par Latviešu leģionu", *Latviešu Strēlnieks,* 1990, nr. 2.
Stučka P. "Latvijas komunisti un to priekšteči. Vēsturisks apskats", *Nacionālais jautājums un latviešu proletariāts. Darbu izlase, 1906–1930.* Rīga: Liesma, 1972, 181.–189. lpp.
Stučka P., "Pret tautu naidu un tautisko ienaidu!", turpat, 225.–242. lpp.
Šilde Ā. *Ardievas Rīgai: Tikai atmiņas.* [B.v.]: Grāmatu Draugs, 1989, 351 lpp.
Šilde Ā. *Latvijas vēsture, 1914–1940: Valsts tapšana un suverēnā valsts.* [Stokholma]: Daugava, 1976, 782 lpp.
Šķiņķis A. *Kurzemes cietoksnis.* [B.v.]: Aut. izd., 1954, 1. sēj., 222 lpp.; 2. sēj., 319 lpp.
Šķiņķis A. "Slepkava atceras", *Treji Vārti,* 1973, nr. 37.

Štamera manuskripts: Latviešu žurnālista nepublicētās piezīmes par V. Arāja prāvas gaitu.

Šteimanis J. *Latvijas ebreju vēsture.* Daugavpils: Saule, 1995, 161 lpp.

Šteinbergs V. "Latvieši", *Tālavietis,* 1941, 5. aug.

Šteinbergs V. "Latviešiem ar gļēvām un "mīkstām" sirdīm", *Tālavietis,* 1941, 7. aug.

"Štuthofa", *Latvju Domas,* 1946, 24. janv., 23. maijs.

Švābs G. D. "Lībava, kādu to atceros", *Latvijas Ebreju Ziņnesis,* nr. 1, 1985, marts.

Švābs G. D. "Viena diena Lībavas geto", *Latvijas Ebreju Ziņnesis,* nr. 3, 1985, sept.

Tālavija, 1900–1965. Ņujorka: Tālavija, 1970.

Tenisons M. "Mazs bij' tēva novadiņis", *Treji Vārti,* 1987, nr. 117, 59.–61. lpp.; nr. 118, 53.–57. lpp.; nr. 119, 54.–59. lpp.

Treiguts-Tāle E. *Latvieši, karš ir sācies!: Atmiņas par liktenīgajiem gadiem.* [B.v.]: Gauja, 1. grām., 1990, 472 lpp.; 2. grām., 1990, 225 lpp.

Turks R. "Atmiņas", *Kara Invalīds,* 1988, nr. 33, 39.–49. lpp.

Unāms Ž. "18. novembris pirms 25 gadiem", *Treji Vārti,* 1968, nr. 11, 38.–45. lpp.

Unāms Ž. "Barbarosa Latvijā: Latviešu leģions nacionālpolitiskā perspektīvē", *Treji Vārti,* 1969, nr. 15, 40.–56. lpp.; nr. 16, 49.–58. lpp.

Unāms Ž. *Dzīvā Latvija.* [Linkolna]: Pilskalns, 1964, 335 lpp.

Unāms Ž. *Karogs vējā: Kara laika atmiņas.* 1. sēj. [Veiverlija]: Latvju grāmata, 1969, 193 lpp.

Unāms Ž. *Laiku atspulgā: Kārlis Ulmanis atmiņu vīzijās. Lielā spēle ap Latviju. Vācijas 1944. gada revolūcija un tās ietekme latviešu tautas likteņos.* Oldenburga: Logs, 1953, 156 lpp.

Unāms Ž. "Latvijas labad" [Sūtņa Dr. M. Valtera un Ž. Unāma diskusija par Latvijas valsts un vēstures problēmām], *Treji Vārti,* 1975, nr. 45/46, 7.–10. lpp.; nr. 47/48, 13.–15. lpp.; nr. 49, 7.–9. lpp.; nr. 50, 17.–19. lpp.

Unāms Ž. *Melnā vara toreiz un tagad.* Ektīna: Ozoliņš, 1955, 63 lpp.

Unāms Ž. "No otras puses", *Treji Vārti,* 1972, nr. 36, 51.–61. lpp.; 1973, nr. 37, 55.–58. lpp.; nr. 38/39, 109.–118. lpp.; 1974, nr. 40/41, 49.–53. lpp.

Unāms Ž. "Vēsturiskas norises un personas", *Treji Vārti,* 1982, nr. 86, 7.–11. lpp.; nr. 87, 14.–19. lpp.; nr. 88, 6.–9. lpp.; nr. 89, 20.–23. lpp.; nr. 90, 18.–20. lpp.; 1983, nr. 91, 7.–12. lpp.

Unāms Ž. *Zem Barbarosas šķēpa: Kara gadu pieredze, vērojumi, atmiņas.* Grandheivena; [Īstlansinga]: Aka; Gauja, 1975, 478 lpp.

Vagulāns M. "Nākotne", *Nacionālā Zemgale,* 1941, 30. jūn.

Vagulāns M. "No žīdu vadītām boļševiku laupītāju un slepkavu bandām brīvi", *Nacionālā Zemgale,* 1941, 3. jūl.

Valdmanis A. "Atmiņās kavējoties", *Treji Vārti,* 1983, nr. 95, 4.–8. lpp.; nr. 96, 15.–19. lpp. 1984, nr. 97, 11.–14. lpp.; nr. 98, 17., 18. lpp.

Vanags J. *Latvijas zemnieks vācu okupācijas varā.* Maskava: Cittautu lit. apg., 1943, 20 lpp.

Vanags K. *Boļševiku jūgā: Kārļa Vanaga piezīmes par latviešu tautas traģēdiju. 1. d.: 1939. g. – 1941. g.* Oldenburga: Liesma, 1951, 130 lpp.

Vācietis O. *Kopoti raksti: 10 sējumos.* 1. sēj. Rīga: Liesma, 1989, 685 lpp.

"Vācu-latviešu attiecības" / V. Samsona pēcvārds, *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis,* 1990, nr. 4, 115.–130. lpp.; nr. 5, 126.–135. lpp.

"Vecā režīma vīriem Latvijas jaunuzbūves darbā nav vietas", *Kurzemes Vārds,* 1941, 25. jūl.

Vestermanis M. "Cilvēcībai bija jāklusē", *Literatūra un Māksla,* 1988, 25. nov.

Vestermanis M. "Čigānu genocīds vācu okupētajā Latvijā (1941–1945)", *Latvijas Vēsture,* 1993, nr. 4, 37.–40. lpp.

Vestermanis M. "Par dažām holokausta izpētes problēmām Latvijā" [A. Ezergaiļa un M. Vestermaņa polemika par holokaustu Latvijā], *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls,* 1993, nr. 1, 114.–128. lpp.; nr. 2, 122.–131. lpp.

Vestermanis M. *Tā rīkojās vērmahts: Vācu militāristu loma nacistisko okupantu noziegumos Latvijā 1941–1945.* Rīga: Liesma, 1973, 185 lpp.

Vestermanis M. "Vēsture nezina cildenāku rīcību", *Diena,* 1993, 15. jūn.

Vīla M. "Lasītāju vēstules", *Jaunā Gaita,* 1985, nr. 155, 60 lpp.

Vilnis T. "Latviešu cīņas Pomerānijā", *Treji Vārti,* 1976, nr. 56, 14.–17. lpp.

Vītols H. *Staļina impērija patiesības gaismā.* Rīga: A. Gulbis, 1944, 216 lpp.

Vītols J. "Latvieši cīņā ar žīdiem", *Daugavas Vēstnesis,* 1941, 23. okt.

Vizule V. "Un laiks varbūt mazinās cietsirdību", *Temīda,* 1990, nr. 1, 11., 12. lpp.

Zalcmanis J. "Kad maskas krīt", *Zemgale,* 1942, 27. janv.

Zalcmanis J. "Lielā pagrīde", *Zemgale,* 1941, 18. sept.

Zaļinskis A. *Bez ienaida un bailēm: Latviešu gūstekņi Otrā pasaules karā. Laikmeta liecības, dienasgrāmatas, vēstules, atmiņu skices.* [B.v.]: Gauja, 1991, 423 lpp.

Zariņš J. *Kāvu gados: No karavīra dienasgrāmatas.* 1. sēj. [Linkolna]: Vaidava, 1971, 429 lpp.

Zariņš M. "Optimistiskās dzīves enciklopēdijas P-P-V (pēdējais pārstrādātais variants) 1992.IX/1993.II", *Karogs,* 1993, nr. 8, 14.–88. lpp.

Zariņš P. "Brauciens uz Kuldīgu un beidzamie Jāņi 1944. g. Kurzemē", *Treji Vārti,* 1983, nr. 93, 56.–58. lpp.

Zariņš V. "Laupītāju filozofija", *Avots,* 1988, nr. 8, 68., 69. lpp.; nr. 10, 52.–54. lpp.; nr. 11, 67.–72. lpp.; nr. 12, 52.–56. lpp.; 1989, nr. 1, 58.–65. lpp.; nr. 3, 52.–55. lpp.; nr. 4, 62.–67. lpp.; nr. 5, 51.–57. lpp.; nr. 6, 68.–71. lpp.; nr. 7, 52.–57. lpp.

Zeltiņš T. "Atmaskotais žīds latviešu daiļliteratūrā", *Daugavas Vēstnesis,* 1941, 7. nov.

Zeltiņš T. "Darba problēma āriskā skatījumā", *Zemgale,* 1941, 28. aug.

Zeltiņš T. "Kāpnes", *Zemgale,* 1941, 3. sept.

Zeltiņš T. *Pazudusē paaudze.* Bruklina: Grāmatu Draugs, 1959, 256 lpp.

Zeltiņš T. "Senlatviešu antisemītisms", *Zemgale,* 1941, 30. aug.

Zeltiņš T. "Žīdu varas tīklos", *Daugavas Vēstnesis,* 1941, 29. okt.

Zemgals B. *Dienās baltās nebaltās: Stāsts par Alfrēda Valdmaņa darbu tautai un tēvzemei.* Ženēva: Leonīds Zemgals, 1949, 168 lpp.

Zīverts M. *Pēdējā laiva.* Sidneja: Sala, 1970, 70 lpp.

Zobens V. "Lai runā atmiņa", *Treji Vārti,* 1986, nr. 111, 58.–64. lpp.; nr. 112, 50.–54. lpp.; nr. 113, 60.–64. lpp.; nr. 114, 53.–57. lpp.; nr. 115, 47.–49. lpp.

Zobens V. "Manas atmiņas par dienestu Liepājas garnizonā no 1925.–1940. gadam", *Treji Vārti,* 1988, nr. 122, 60.–64. lpp.; nr. 123, 47.–50. lpp.; nr. 124, 49.–52. lpp.; nr. 128, 56.–59. lpp.

Zommers K. "Slavas un sāpju vainags", *Atmoda,* 1991, 13. marts.

Zvanītāja V. "Ventspils Kurzemes cietoksnī", *Treji Vārti,* 1985, nr. 108, 55.–61. lpp.

Grāmatas un raksti svešvalodās

Adler H. G. *Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland.* Tübingen, 1974.

Aly G., Heim S. *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung.* Frankfurt: S. Fischer, 1991.

Aly G. *"Endlösung": Völkerverschießung und der Mord an den europäischen Juden.* Frankfurt: S. Fischer, 1995.

American Jewish Conference. Nazi Germany's War Against the Jews. New-York: The American Jewish Conference, 1947.

American Jewish Yearbook (1940–41), vol. 42.

Arendt H. *The Jew as Pariah.* New York: Grove Press, 1979.

Balabkins N., Aizsilnieks A., *Entreprenurs in a Small Country: Case Study against the Background of Latvia, 1919–1940.* Hicksville: Exposition Press, 1975.

Balabkins N. *West German Reparations to Israel.* New Jersey: Rutgers University Press, 1971.

Balodis K. *Pro Palästina. Heft 2: Palästina als jüdisches Ansiedlungsgebiet.* Berlin, 1918.

The Baltic States, 1940–1972. Stockholm: The Baltic Committee in Scandinavia, 1973.

Bar-On, A. Zwi. *The Jews in the Soviet Partisan Movement.* Jerusalem: Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance, 1960.

Basler W. *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und Baltikum.* Berlin, 1962.

Bauer Y. *A History of the Holocaust.* New York: Franklin Watts, 1982.

Bauman Z. *Modernity and the Holocaust.* Ithaca: Cornell University Press, 1989.

Bender R. J., Taylor H. P. *Uniforms, Organization and History of the Waffen-SS.* San Jose, 1986.

Benz W. *Dimension des Völkermordes: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus.* München: Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Bd. 33, Oldenburg, 1991.

Blank M. *Nationalsozialistische Hochschulpolitik in Riga (1941–1944): Konzeption und Realität eines Bereiches deutscher Besatzungspolitik in der UdSSR*. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1991.

Blum H. *Wanted! The Search for the Nazis in America*. New York: Quadrangle Books, 1977.

Bobe M., Michael I., Maor Z. *The Jews in Latvia*. Tel-Aviv: Association of Latvian and Estonian Jews, 1971.

Boehm, M. H. "Baltische Einflüße auf die Anfänge des Nationalsozialismus", *Jahrbuch des baltisches Deutschtums*, 1967.

Bracher K. D. *Die Deutsche Diktatur*. Köln, 1969.

Bračs J. "The Policy of Occupation Powers in Latvia, 1940–44", *The Baltic Peoples Want to Exist*, no. 4 (1950), p. 7–47.

Brand E. "Nazi Criminals on Trial in the Soviet Union (1961–1965)", *Yad Vashem Bulletin 19* (Oct. 1966), p. 36–44.

Brandt K. et al. *Germany's Agricultural Policies during World War II*. Stanford: Food Research Institute, 1953.

Bräutigam O. *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges*. Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1954.

Breitman R. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*. New York: A. A. Knopf, 1991.

Brockdorff W. *Kollaboration oder Widerstand: Die Zusammenarbeit mit den Deutschen in den besetzten Ländern während des zweiten Weltkrieges und deren schrecklichen Folgen*. München: Welsermühl, 1968.

Broszat M. "Die Nationale Widerstandsbewegung in Litauen im Zweiten Weltkrieg (1941–1944)", *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*. Bd. 2, S. 311–334. Stuttgart, 1966.

Broszat M. "Faschismus und Kollaboration in Ostmitteleuropa zwischen den Weltkriegen", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1966, S. 225–251.

Browder G. C. "Die Anfänge des SD: Dokumente aus der Organisationsgeschichte des Sicherheitsdienstes des Reichsführers SS", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 27* (1979), S. 299–324.

Buchbender O. *Das Tönende Ertz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart: Seewald Verlag, 1978.

Ceichners A. *Was Europa Drohte: Die Bolschewisierung Lettlands 1940–1944*. Riga: A. Ceichner, [o.J.]

Cohn N. *Warrant for Genocide*. New York: Harper and Row, 1967.

Collins C. *Latvian-Jewish Relations. The Tragic Plight of Latvians and Jews under Nazi Occupation of Latvia*. Esslingen: LCK Informācijas nodaļa, 1949.

Conot R. E. *Justice at Nuremberg*. New York: Harper and Row, 1983.

Cordreanu C. Z. *Die Erneuerungsbewegung Lettlands: Der Kampfverband "Perkonkrusts"*. Zürich: Nationaler Front-Verlag, 1938.

Czollek R. "Zwangsarbeit und Deportationen für die Deutsche Kriegswirtschaft 1941–1944", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, no. 3 (1970).

Dallin A. *German Rule in Russia, 1941–1944*. New York: St. Martin's Press, 1957.

Dallin A. *Popular attitudes and Behavior under the German Occupation 1941–1944* (Interim Report). Cambridge: Harvard University Press, 1952.

"Danes Commemorate Rescue of Jews from Nazis". *The New York Times*, 1993, 28 Sept.

Dawidowicz L. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981.

Dawidowicz L. *The War Against the Jews, 1933–1945*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1975.

Deak I. "The Incomprehensible Holocaust", *The New York Review Books*, September 1989.

Die Baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917 / Eds by A. Ezergailis and G. von Pistohlkors. Köln: Böhlau Verlag, 1982, S. 287–294.

Dubin H. "Der jüdische Bildungsverein in Lettland", *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. Lüneburg and München, 1991.

Dworzecki M. *Jewish Camps in Estonia, 1942–1944*. Jerusalem, 1970.

Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion, 1941/42: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD / Hg. Peter Klein. Berlin, 1997.

Eksteins M. *Walking Since Daybreak: Story of Eastern Europe, World War II, and the Hearth of the century*. New York, 1999.

Encyclopedia of the Holocaust / Ed. by I. Gutman. Jerusalem; New York: Macmillan, 1990.

Ereignismeldungen UdSSR (EM), 1–195, 23 June 1941 to 24 April 1942, National Archives microfilms, series T-175, Rolls 233 to 236.

The Ethnic Situation in Latvia Today. Rīga: Institute of Philosophy and Sociology, 1992.

Ezergailis A. *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution*. New York: Columbia University Press, 1983.

Ezergailis A. "Holocaust in Latvia, 1940–1945", in *Encyclopedia of the Holocaust*. Jerusalem; New York: Macmillan, 1990.

Ezergailis A. "Anti-semitism and the Killing of the Jews of Latvia", in *Anti-Semitism in Times of Crisis* / Eds by S. L. Gilman and S. T. Katz. New York: New York University Press, 1991.

Ezergailis A. "Latvian Reaction to the Holocaust", in *The World Reacts to the Holocaust* / Ed. by D. Wyman. Baltimore: John Hopkins University Press, 1994.

Ezergailis A. "War-Crimes Evidence from Soviet Latvia", *Nationalities Papers*, vol. 16. 1988, pp. 209–224.

Fein H. *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: The Free Press, 1979.

Fischer F. *Griff nach der Weltmacht*. Düseldorf, 1961.

Fleming G. *Hitler and the Final Solution*. Berkeley: University of California Press, 1982.

Frotscher E. *Ostland kehrt nach Europa zurück: Notizen von einer Reise des Reichskommissars Hinrich Lohse durch Litauen und Weissruthenien.* Riga, 1941.

Garber D. "Choir and Drama in Riga", *Soviet Jewish Affairs,* vol. 4, no. 1, 1974.

Gerber B. *Staatliche Wirtschaftslenkung in den besetzten und annektierten Ostgebieten während des 2. Weltkrieges, unter besonderer Berücksichtigung der treuhänderischen Verwaltung von Unternehmungen und der Ostgesellschaft.* Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1959.

Gilbert M. *The Macmillan Atlas of the Holocaust.* New York: Macmillan, 1982.

Gilboa Y. *The Black Years of Soviet Jewry, 1939–1953.* Boston, 1973.

Gilman S. L., Katz S. T. *Anti-Semitism in Times of Crisis.* New York: New York University Press, 1991.

Gordon F. *Latvians and Jews between Germany and Russia.* Stockholm: Memento, 1990.

Gottschalk G. *Der letze Weg.* Unpublished manuscript.

Guide to Unpublished Materials of the Holocaust Period / Eds by J. Robinson and Y. Bauer. Jerusalem: Hebrew University, 1970.

Guide to Jewish History under Nazi Impact / Eds by J. Robinsonand and Ph. Friedman. New York: Y. Vashem and YIVO Joint Documentary Project, Bibliographical Series, no. 1, 1960.

Gulbis M. *The Cheka (NKVD) at Work in Latvia: Documentary Evidence.* Stockholm: Latvian National Fund, 1952.

Hamburg L. *Indictment of Gerhard Kurt Maywald.* 1977.

Handrack H. D. *Das Reichskommissariat Ostland: Die Kulturpolitik der Deutschen Verwaltung zwischen Autonomie und Gleichschaltung. 1941–1944.* [o.P.]: Dittmer Typoscript, 1975.

Haupt W. *Baltikum 1941.* Neckargemünde: K. Vowinckel, 1963.

Hehn J., von. *Die Umsiedlung der Baltischen Deutschen: Das letze Kapitel baltisch-deutscher Geschichte.* Marburg: Marburger Ostforschung XL, 1982.

Herzog R. *Besatzungsverwaltung in den besetzen Ostgebieten: Abteilung Jugend.* Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1960.

Herzog R. *Grundzüge der Deutschen Besatzungsverwaltung in den Ost- und Südeuropäischen Ländern des 2. Weltkrieges.* Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1955.

Hesch M. *Letten, Litauer, Weisrussen: Ein Beitrag zur Anthropologie des Ostbaltikum, mit Berücksichtigung der Siedlungs und Stammesgeschichtlichen Grundlagen.* Wien: Anthropologische Gesellschaft, 1933.

Hesse E. *Der Sowjetsrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle.* Göttingen: Muster-Schmidtverlag, 1969.

Hilberg R. *The Destruction of European Jews.* 3 vols. New York: Holms & Meier, 1985.

Hilberg R. *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe. 1933–1945.* New York: Harper Collins, 1992.

The Holocaust: Problems and Perspectives of Interpretation / Ed. by D. L. Niewyk. Lexington: D.C. Heath and Co, 1992.

Iwens S. *How Dark the Heavens: 1400 Days in the Grip of Nazi Terror*. New York: Shengold Publishers, 1990.

Jahrbuch des Baltischen Deutscher, 1967, no. 16.

Jaspers K. *The Question of German Guilt*. New York: Capricorn Books, 1947.

Jewish Council's Activities Overview 1919–1929. Riga: The Ministry of Education, 1929.

Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946 / Eds by N. Davis and A. Polonsky. New York: St. Martin's Press, 1991.

Jews of Latvia. Memorandum submitted to the US State Department in 1942. Records of the Department of State relating to Latvia. Film M1177, Roll 17, frame 0340 ff.

Der Judenpogrom 1938: Von der "Reichskristallnacht" zum Völkermord / Red. von W. H. Pehle. 1988.

Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile gegen nationalsozialistische Tötungsverbrecher 1945–1966. Amsterdam: University Press Amsterdam, 1969.

Kangeris K. "Die baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944", *Baltisches Jahrbuch*, 1988.

Kangeris K. "Kollaboration vor der Kollaboration? Die Baltischen Emigranten und ihre 'Befreiungskommitees' in Deutschland 1940/1941", Conference "Europa unter Hakenkreutz" in Gosen bei Berlin, March 1992.

Kaplan J. "Arms in the Riga Ghetto", *Fun Letstn Churbn*, vol. 1 (January 1946), p. 4–6.

Katz J. *One Who Came Back: The Diary of a Jewisch Survivor*. New York: Herzl Press, 1973.

Kaufmann M. *Die Vernichtung der Juden Lettlands*. München: Deutscher Verlag, 1947.

Kaufmann M. "The War Years in Latvia Revisited", in *Jews in Latvia* / Eds by M. Bobe et. al., p. 365, 366.

Kleist P. *Zwischen Hitler und Stalin*. Bonn: Athenäum Verlag, 1950.

Koblik S. *The Stones Cry Out*. New York: Holocaust Library, 1988.

Krausnick H. "Denkschrift Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1957, S. 194–198.

Krausnick H., Wilhelm H.-H. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einzatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942*. Teil I: *Die Einsatzgruppen vom Anschluss Österreichs bis zum Feldzug gegen die Sowjetunion: Entwicklung und Verhaltnis zur Wermacht*. Teil II: Wilhelm H.-H. *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42: Eine exemplarische Studie*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981.

Kroeger J. E. *Eine Baltische Illusion: Tagebuch eines Deutsch-Balten aus den Jahren 1939–1944*. Lüneburg: Verlag Nordland-Druck GMbH.

Lapid M. "The Memorial at Rumbuli: A First Hand Account", *Jewish Frontier*, June 1971.

Latvia in 1939–1942. Washington: Latvian Legation, 1942.

Latvia Under German Occupation / Ed. by A. Bīlmanis. Washington, D.C.: Press Burean of the Latvian Legation, 1943.

Laserson M. M. "The Jews and the Latvian Parliament, 1918–1934", in Bobe M., Michael I., Maor Z. *The Jews in Latvia*. Tel-Aviv: Association of Latvian and Estonian Jews, 1971.

Laserson M. M. "Jewish Minorities in the Baltic Countries", *Jewish Social Studies*, vol. 14, no. 3 (1941).

The Latvian Legion: Selected Documents / Ed. by Mirdza Baltais. Toronto, 1999.

Lazaris V. "The Saga of Jewish Samizdat", *Soviet Jewish Affairs*, vol. 9. no. 1, 1979.

Lejiņš J. *Latvian-Jewish Relations*. Toronto: World Federation of Free Latvians, 1975.

Leszczynski K. *Fall 9*: Das Urteil im Einsatzgruppenprozess. Berlin, 1963.

Levin, D. "The Jews and the Sovietisation of Latvia, 1940–1941", *Soviet Jewish Affairs*, vol. 5, no. 1 (1975).

Levin D. "Arrests and Deportations of Latvian Jews by the USSR During the Second World War", *Nationalities Papers*, vol. 16, no. 1 (Spring 1988), p. 50–70.

Levin D. "On the Relations between the Baltic Peoples and Their Jewish Neighbors Before, During and After World War II", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 5, no. 1 (1990), p. 53–56.

Levin D. *Pinkas Hakehillot. Encyclopedia of Jewish Communities in Latvia and Estonia*. Jerusalem: Yad Vashem, 1988 [ivritā].

Levin N. *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival. Vol. 2*. New York: New York University Press, 1988.

Levinson I. *The Untold Story*. Johannesburg, 1958.

Lieven A. *The Baltic Revolution, Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven: Yale University Press, 1993.

Lohse H. "Ostland baut auf", *Nationalsozialistische Monatshefte*, (Berlin) XIII (Januar 1942).

Lumans V. O. *Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1933.

Mader J. *Hitler Spionage – Generals Sagen aus*. Berlin, 1970.

Manoschek W. "Das deutsche Heer beim Judenmord", *Die Zeit*, 3 Juli 1992.

The Marshall Cavendish Illustrated Encyclopedia of World War II: An Objektive Chronological and Comprehensive History of the Second World War / Text by E. Bauer. New York, 1985.

Martin Heidegger: Politik und Geschichte ein Leben und Denken. Berlin: Propyläen Verlag, 1992.

Mayer A. *Why did the Heavens Not Dark? The Final Solution in Hiestory*. New York: Pantheon Books, 1988.

Meiksiņš G. *The Baltic Riddle*. New York: L. Fischer, 1943.

Michelson P. *I Survived Rumbuli*. New York: Holocaust Library, 1979.

Misunas R. J. "Soviet Historiography on World War II and the Baltic States, 1944–1974", in *The Baltic States in Peace and War, 1917–1945* / Eds by V. S. Vardys and R. J. Misiunas. University Park and London: Pennsylvania State University Press, 1978.

Misiunas R. J., Taagepera R. *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980*. Berkeley: University of California Press, 1983.

Müller I. *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich*. Cambridge: Harvard University Press, 1991.

Müller N. "Massenverbrechen von Wehrmachtsorganen an der sowjetischen Zivilbevölkerung im Sommer/Herbst 1941", *Zeitschrift für Militärgeschichte* (1969).

Muted Voices: Jewish Survivors of Latvia Remember / Ed. by G. Schneider. New York: Philosophical Library, 1987.

Myllyniemi S. *Die Neuordnung der Baltischen Länder, 1941–1944*. Helsinki: Societas Historica Finlandiae, 1973.

New York Review of Books, 21 December 1989.

Nikitin M. N., Vagin P. I. *The Crimes of the German Fascists in the Leningrad Region*. London: [1944?].

Nolte E. *Der Europäische Bürgerkrieg 1917–1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen Verlag, 1987.

The Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940: Documents and Materials. Riga, 1995.

"One Day in the Libau Ghetto", *The Latvian Jewish Courier*, no. 3, September 1985.

Ordnungspolizei auf den Rollbahnen des Ostens: Bildberichte von den Einsätzen der Ordnungspolizei im Sommer 1941 im Osten. Berlin, 1943.

Padfield P. *Himmler: Reichsführer-SS*. New York: Henry Holt, 1990.

Paul A. *Katyn*. New York: Charles Scribner's Sons.

Pohl J. *Juden in der Sowjetunion zu Beginn der Herrschaft Stalins: Statistische Angaben aus jüdisch-sowjetischen Quellen*. Tilsit: Holzner, 1942.

Press B. *Judenmord in Lettland, 1941–1945*. Second revised ed. Berlin: Metropol, 1992.

Proctor R. *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Cambridge: Harvard University Press, 1988.

Quarrie B. *Hitler's Samurai: The Waffen-SS in Action*. Wellingborogh, 1986.

Rapoport L. *Stalin's War Against the Jews: The Doctors Plot and the Soviet Solution*. New York: The Free Press, 1990.

Rauch G., von. *The Baltic States: The Years of Independence*. Berkeley: University of California Press, 1974.

Das Recht der besetzen Ostgebiete Estland, Lettland, Litauen, Weissruthenien, Ukraine. München: Alfred Meyer, 1943.

Reitlinger G. *The Final Solution.* Northvale N. J.: Jason Aronson, 1968.

Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historian's Debate / Ed. by P. Baldwin. Boston: Beacon Press, 1990.

Rimscha H., von. "Zur Umsiedlung der Deutschen aus den baltischen Staaten während des zweiten Weltkrieges", *Osteuropa*, no. 11 (1961).

Rusinek A. *Like a Song. Like a Dream: A Soviet Girl's Quest for Freedom.* New York: Scribners, 1973.

Rückerl A. *NS-Verbrecher vor Gericht.* Heidelberg: Müller, 1984.

Ryan A. J. *The Quiet Neighbours: Prosecuting Nazi War Criminals in America.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1984.

Safrian H. *Eichmann und seine Gehilfen.* Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag, 1955.

Saidel R. G. *The Outraged Conscience.* Albany: State University of New York Press, 1984.

Schneider G. *The Riga Ghetto, 1941–1943*, a Ph.D. dissertation, Graduate Faculty of History, City University of New York, 1973.

Schneider G. *Journey into Terror: The Story of the Riga Ghetto.* New York: Ark House, 1979.

Schneider G. "Memoirs and Diaries of the Holocaust", *Herzl Institute Bulletin*, vol. 10, 28 (April 1973).

Schroeter L. *The Last Exodus.* New York: Universe Books, 1974.

Seewann H. *Bilder und Dokumente aus der versunkenen Welt des Jüdisch-nationalen Korporationswesen.* Graz: Eigenverlag, 1992.

Seglowitz B. "The Wehrmacht Guilt", *Yad Vashem Bulletin*, no. 21 (November 1967).

Silgailis A. *Latvian Legion.* San Jose: R. James Bender Publishing, 1986.

Silgailis A. "Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg", *Acta Blatica*, no. 21.

Simpson Ch. *Blowback.* New York: Weidenfeld and Nicolson, 1988.

SS im Einsatz: Eine Dokumentation über die Verbrecher SS. Berlin: Deutscher Militärverlag, 1964.

Streim A. "Zum Beispiel: Die Verbrechen der Einsatzgruppen in der Sowjetunion", in Rückerl A. *NS-Prozesse.* Karlsruhe, 1971.

Tenenbaum J. "The Einsatzgruppen", in *Jewish Social Studies*, no. 17 (1955).

Tessin G. "Die Stäbe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei", in *Zur Geschichte der Ordnungspolizei, 1936–1945.* Koblenz: Bundesarchiv Schriften, 1957.

Tolmans K. *The Jew in Latvian Literature.* Riga, 1938.

Tusa A., Tusa J. *Nuremberg Trials.* New York: Atheneum, 1948.

The Unfinished Road: Jewish Survivors of Latvia Look Back / Ed. by G. Schneider. New York: Praeger, 1991.

Vegesack S., von. *Als Dolmetscher im Osten: Ein Erlebnisbericht aus den Jahren 1942–1943.* Hannover-Döhren: Verlag Harro v. Hirschheydt, 1965.

Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wermacht, 1941–1944 / Hrsg. von H. Heer und K. Naumann. Hamburg: Hamburger Edition, 1995.

Vestermanis M. "Der lettische Anteil an der 'Endlösung'", in *Die Schatten der Vergangenheit* / Eds by U. B. Eckard et al. Frankfurt: Propyläen, 1989.

Vestermanis M. *Fragments of the Jewish History of Riga: A Brief Guide-Book with a Map for a Walking Tour*. Rīga: Latvian Society for Jewish Culture, 1991.

Vestermanis M. "Das SS-Seelager Dondangen – ein Modell für die geplante nazistische 'Neuordnung Europas'". *Militärgeschichte* 2 / Hrsg. von Militärgeschichtliches Institut der DDR. Berlin: Militärverlag der DDR, 1986.

Waite R. G. L. *Vanguard of Nazism: The Freikops Movement in Post-War Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1952.

Walter E. Das *Baltikum in Zahlen: Estland, Lettland, und Litauen, Memelgebiete*. Königsberg: Das Institut für Osteuropäische Wirtschaft, 1939.

Walter E. *Estland, Lettland, und Litauen: Die Geschichte der baltischen Staaten*. Berlin: Steinger-Verlag, 1939.

We Accuse the East – We Warn the West! Germany: Dzintarzeme, Scholar, 1948, 52 p.

Weiss R. *Journey Through Hell: A Woman's Account of Her Experience at the Hands of the Nazis*. London: Vallentine, Mitchell, 1961.

Wiesenthal S. *The Murderers Among us*. New York: McGraw-Hill, 1967.

Wilhelm H. H. "Wie geheim war die 'Endlösung'?" in *Miscellenea: Festschrift für Helmut Krausnick zum 75 Geburtstag* / Red. von W. Benz u. a. Stuttgart, 1980.

Wittrock H. *Kommissarischer Oberbürgermeister von Riga, 1941–1944: "Erinnerungen"*. Lüneburg: Verlag Nordland-Druck GmbH, 1979.

Wolff J. *Sadismus oder Wahnsinn*. Dresden: Sachsenverlag Druckerei, 1946.

Yahil L. *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945*. Oxford; New York: Oxford University Press, 1990.

Yiddish Ekonomik. 1937.

Zilberman D. *Recht auf Leben: The Story of Ella Medalje (manuscript)*, 1966.

Звонов М. *По евреям огонь*. Рига, 1993.

Левин А. *Черту через зубы*. Израель, 1986.

Утай А. *Нейштат, через три подполя*. Aliya, 1976.

Цейтлин Ш. *Документальная история евреев Риги*. Тель-авив, 1989.

Holokaustu pārcietušo liecības

Ardorfs Eliasars (Latvija) – 1948. g. februāris, Stokholma, Yad Vashem Archive.
Ašmans Salomons (Latvija) – Yad Vashem Archive, 02/878.
Atlass Samuels – 1949. g. 5. oktobris, ASV, Yad Vashem Archive.
Baruhs Valters (Vācija) – 1949. g. 5. aprīlis, Vācija, Yad Vashem Archive.
"Bericht über Lettland", 1942, Yad Vashem Archive, 02/903.
Bermans Jozefs (Latvija) – 1947. g. 1. decembris, Yad Vashem Archive.
Bermans Jozefs (Latvija) – 1949. g. 12., 14, 16. februāris, Londona, Yad Vashem Archive.
Bermans Jozefs (Latvija) – 1949. g. 7. aprīlis, Londona, Yad Vashem Archive.
Berners Izaks (Latvija) – Yad Vashem Archive.
Billiga Sofija (Vācija) – Yad Vashem Archive, 02/854.
Blanka Manija – 1949. g. 30. augusts, ASV, Yad Vashem Archive.
Buls Eliass (Latvija) – 1967. g. augusts, Rīga, V. Arāja prāvas materiāli.
De Jongs A. R. (Holande) – 1949. g. 13. decembris, Izraēla, Yad Vashem Archive.
Drabnins Jūlijs (Latvija) – Rīga, V. Arāja prāvas materiāli.
Efrats Jakobs (Latvija) – 1949. g. 11. maijs un 9. jūlijs, Dienvidāfrika, Yad Vashem Archive.
Engels Arnols (Latvija) – 1970. g. 3. marts, ASV, V. Arāja prāvas materiāli.
Engels Karls (Vācija) – "Meine Leiden und Erlebnisse...", Austrija, Yad Vashem Archive, E/13.
Fiskins Dāvids (Latvija) – 1948. g. 10. oktobris un 16. novembris, Minhene, Yad Vashem Archive.
Freijers Leons (Vācija) – Vācija, Yad Vashem Archive.
Fromermans Villijs (Latvija) – 1948. g. februāris, Stokholma, Yad Vashem Archive.
Gersteins Solomons (Latvija) – Yad Vashem Archive.
Glazers Iljaša (Latvija) – 1950. g. 5. aprīlis, Kanāda, Yad Vashem Archive.
Gotšalka Gerda (Vācija) – 1949. g. 23. oktobris, Vācija, Yad Vashem Archive.
Haita Zelda Rivka (Latvija) – 1979. g. 22. aprīlis, Telaviva, V. Arāja prāvas materiāli.
Haita (arī Šepšoļovica) Zelda Rivka (Latvija) – 1976. g. 4. maijs, Telaviva, V. Arāja prāvas materiāli.
Heifelds Alberts (Latvija) – 1945. g. 18. jūnijs, Rīga, Yad Vashem Archive, E/26-1-5.
Hiršs Volfs (Vācija) – 1949. g. 14. jūlijs, Vācija, Yad Vashem Archive.
Janskis (Čehoslovākija) – 1949. g. 25. maijs, Yad Vashem Archive.
Jofe Gustavs – 1946. g. 23. maijs, Parīze, Yad Vashem Archive.
Kēte S. J. (Vācija) – "Meinem Gori Gevidmet", 1956. g. 2. februāris, Yad Vashem Archive, 02/1020.
Kaplans Boriss (Latvija) – 1948. g. 31. decembris, Anglija, Yad Vashem Archive.
Kasparija Marija (Vācija) – 1949. g. 26. marts, Yad Vashem Archive.

Kaufmans Pauls (Vācija) – 1971. g. 3. augusts, Ņujorka, G. Maivalda prāvas materiāli.
Kleins Egons (Čehoslovākija) – 1958. g. augusts, Prāga, Yad Vashem Archive.
Kliote Boriss (Latvija) - Yad Vashem Archive, 02/942.
Kons Bertolds (Vācija) – 1948. g. 28. janvāris, Stokholma, Yad Vashem Archive.
Landaus Antonijs – 1946. g. 23. maijs, Yad Vashem Archive.
Lēmane Hilde (Vācija) – Stokholma, Yad Vashem Archive.
Levie Erna – ASV, Yad Vashem Archive.
Levija Lusija (Vācija) – 1948. g. 6. augusts, Hamburga, Yad Vashem Archive.
Levensons Hains (Latvija) – 1948. g. februāris, Stokholma, Yad Vashem Archive.
Martinovskis Salmans (Latvija) – 1963. g. marts, Telaviva, Yad Vashem Archive, 03/2595.
Mihelsons H. – 1949. g. 12. jūlijs, Londona, Yad Vashem Archive.
Mihelsons Izraels (Latvija) – 1948. g. marts, Zviedrija, Yad Vashem Archive.
Milruds Aleksis (Latvija) – 1949. g. 16. novembris, Minhene, V. Arāja prāvas materiāli.
Moševica Zelma – 1948. g. februāris, Zviedrija, Yad Vashem Archive.
Mošhevics Jaša (Latvija) – 1948. g. februāris, Zviedrija, Yad Vashem Archive.
Natana Emija (Vācija) – 1945. g. 11. oktobris, Zviedrija, Yad Vashem Archive.
Nuerta-Toherne E. (Čehoslovākija) – 1949. g. 5. aprīlis, Cīrihe, Yad Vashem Archive.
Pancis Leonīds (Latvija) – 1967. g. 11. jūlijs, Ņujorka, V. Arāja prāvas materiāli.
Reinigerova Malvīna (Čehoslovākija) – 1949. g. 11. novembris, Pāga, Yad Vashem Archive.
Reislere Annija (Vācija) – 1945. g. 24. augusts, "Aktion!", Yad Vashem Archive.
Rozenhains Heincs – 1948. g. februāris, Stokholma, Yad Vashem Archive.
Rozenkranca Mirca, pēc Rozenkranca Herberta stāstījuma – Austrijas ebreju deportācija uz Sibīriju, Yad Vashem Archive, 03/3358.
Rozenkrancs Herberts Jakovs – Austrijas ebreju deportācija uz Sibīriju, Yad Vashem Archive, 03/3358.
Rozentāla Johanna (Vācija) – 1945. g. 2. septembris, "Liebe Frau Levin", Yad Vashem Archive, 02/391.
Saburova Irina (Latvija) – 1954. g. oktobris, "Bericht über Rigaer Ghetto", Yad Vashem Archive, 02/371.
Salms Aleksis (Vācija) – 1949. g. 18. maijs, Yad Vashem Archive.
Sapirs Mozus (Latvija) – 1948. g. 29. janvāris, Zviedrija, Yad Vashem Archive.
Semjonovs Saša (Latvija) – 1975. g. 18. novembris, Sanfrancisko, Yad Vashem Archive.
Sigi (Vācija) – "Lieber Papa", Yad Vashem Archive, 02/225.
Skolniks-Gīnbergs (Latvija) – 1975. g. 11. novembris, Izraēla, V. Arāja prāvas materiāli.
Sprukts Dāvids (Latvija) – 1950. g. 4. februāris, Kanāda, Yad Vashem Archive.
Sprukts Dāvids (Latvija) – 1975. g. 2. februāris, Minhene, V. Arāja prāvas materiāli.
Spungins Ābrams (Latvija) – 1976. g. 1. janvāris, Izraēla, V. Arāja prāvas materiāli.

Šjulcs Herberts (Vācija) – 1947. g. 22. augusts, Gēteborga, Yad Vashem Archive.
Šloss Makss (Vācija) – Ņujorka, "Dünamünde", Yad Vashem Archive, 02/775.
Šmuškovica Frīda – 1949. g. 29. janvāris, Bavārija, Yad Vashem Archive.
Šneiders Karls (Vācija) – 1948. g. februāris, Stokholma, Yad Vashem Archive.
Šubs Rafaels (Latvija) – 1947. g. 27. oktobris, Vācija, Yad Vashem Archive.
Šubs Rafaels (Latvija) – 1948. g. 24. augusts, Yad Vashem Archive.
Šubs Rafaels (Latvija) – 1948. g. 23. decembris, Kanāda, Yad Vashem Archive
Šubs Rafaels (Latvija) – 1949. g. 12. aprīlis, Toronto, Yad Vashem Archive.
Šubs Rafaels (Latvija) – 1950. g. 27. februāris, Kanāda, Yad Vashem Archive.
Šulcs Herberts (Vācija) – Gēteborga, Yad Vashem Archive, 02/931.
Šulcs Herberts (Vācija) – 1948. g. februāris, marts, Gēteborga, Yad Vashem Archive.
Šteinharde Terēze un Marga (Vācija) – 1948. g. februāris, Zviedrija, Yad Vashem Archive.
Šteinvegs Kurts (Vācija) – Yad Vashem Archive, 02/858.
Šteinvegs Kurts un Valters (Vācija) – 1948. g. marts, Jenčēpinga, Yad Vashem Archive.
Tukačers Makss (Latvija) – 1948. g. 23. septembris, Minhene, Yad Vashem Archive.
Veisa Zina (Latvija) – Yad Vashem Archive, 02/474.
Veiss Villijs (Vācija) – 1949. g. 18. jūlijs, Vācija, Yad Vashem Archive.
Vinters Arturs (Vācija) – "Über das Schicksal der Kemptener Juden, die in December 1941 deportiert wurden", Yad Vashem Archive, E/930.
Vinters F. (Čehoslovākija) – 1948. g. 5. februāris, Stokholma, Yad Vashem Archive.
Zamuels Heincs (Vācija) – "Kurzer Bericht von unserem Leidensweg", Zviedrija, Yad Vashem Archive.
Zanders Helmuts (Vācija) – 1949. g. 15. jūlijs, Vacija, Yad Vashem Archive.
Zilbermans Dāvids (Latvija) – 1975. g. 30. decembris, Haifa, V. Arāja prāvas materiāli.
Zilbermans D. C. (Latvija) – Rīga, 1965. g. Кровавые миниатуры, Yad Vashem Archive.
Zimmaks Leonards (Vācija) – 1948. g. 5. februāris, Zviedrija, Yad Vashem Archive.

Padomju Latvijā dzīvojošo liecinieku liecības kara noziedznieku prāvās

Ābols Arturs (dz. 1920. g.) – liecība 1947. g. 16. oktobrī.
Adlers Izaks (dz. 1913. g.) – liecība 1945. g. 14. decembrī.
Babulis Jānis (dz. 1914. g.) – liecība 1976. g. 29. aprīlī.
Barinbaums Ārons (dz. 1905. g.) – prasība 1960. g. 30. septembrī.
Bedelis Jānis (dz. 1905. g.) – liecība 1976. g. 5.–6. janvārī, 1978. g. 19. jūnijā.
Bērziņš Jānis – liecība 1974. g. 2. aprīlī, 1975. g. 2. decembrī.
Brencis Jānis (dz. 1915. g.) – liecība 1971. g. 7. maijā, 1975. g. 21., 24., 26. novembrī.
Buls Eliass (dz. 1925. g.) – liecība 1967. g. 1. jūnijā.
Daugulis Jānis (dz. 1899. g.) – liecība 1949. g. 22. oktobrī.
Detlavs Teodors (dz. 1906. g.) – liecība 1976. g. 6. jūlijā.
Eliņš Osvalds (dz. 1907. g.) – liecība 1978. g. 15. jūnijā.

Franks-Pranks Jānis Alfrēds (dz. 1912. g.) – liecība 1974. g. 24. maijā, 1976. g. 5. martā.
Gulbis Roberts (dz. 1918. g.) – liecība 194. g. 19., 20., 28. novembrī, 4. decembrī.
Iklāvs Pēteris (dz. 1911. g.) – liecība 1976. g. 13. janvārī.
Jansons Leonīds – liecība 1971. g. 12. maijā, 1974. g. 20. februārī, 1975. g. 25. novembrī, 1978. g. 21. jūnijā.
Jekelns Frīdrihs – liecība 1946. g. janvārī un februārī.
Jurģītis Edgars – liecība 1974. g. 19. martā, 1975. g. 19., 20. novembrī, 1978. g. 20. jūnijā.
Kalniņš Jēkabs (dz. 1909. g.) – liecība 1975. g. 9. decembrī, 1978. g. 14. jūnijā.
Kārkliņš Ernests (dz. 1910. g.) – liecība 1976. g. 3. jūnijā, 1978. g. 16. jūnijā.
Labāns Jānis (dz. 1918. g.) – liecība 1947. g. 26. augustā.
Laukers Arnolds (1904–1948) – liecība Potsdamā 1946. g. 28. martā, 16. aprīlī; Rīgā 1946. g. 7. septembrī; spriedums Laukera lietā Rīgā 1946. g. 7. septembrī.
Līgotnis Rihards (dz. 1918. g.) – liecība 1944. g. 7. decembrī.
Lipāns Osvalds (dz. 1909. g.) – liecība 1976. g. 12. martā.
Lutriņš Matīss (dz. 1912. g.) – liecība 1978. g. 13. jūnijā.
Lāviņš Miervaldis (dz. 1918. g.) – liecība 1945. g. 3., 18. janvārī.
Maršavs Eduards (dz. 1919. g.) – liecība 1976. g. 16. jūlijā.
Medalje Ella (dz. 1913. g.) – liecība 1975. g. novembrī, 1979. g. 15. janvārī.
Millers Vulfs – liecība 1945. g. 14. decembrī.
Mūrnieks Genādijs (dz. 1907. g.) – liecība 1976. g. 4. maijā, 1978. g. 12. jūnijā.
Noims Hermanis – liecība 1974. g. 25. aprīlī.
Ozols Tālivaldis (dz. 1921. g.) – liecība.
Proškovičs Aleksijs (dz. 1910. g.) – liecība 1975. g. 16., 17. decembrī, 1978. g. 13. jūnijā.
Punkulis Indriķis (dz. 1903. g.) – liecība 1978. g. 17. jūnijā.
Rage Moisejs – liecība 1974. g. 15. aprīlī.
Rigasts Arturs – liecība 1969. g. 31. martā.
Rolmanis Voldemārs (dz. 1924. g.) – liecība 1976. g. 12. jūlijā.
Sīmanis Jānis (dz. 1912. g.) – liecība 1976. g. 19. jūlijā.
Šitka Arvīds – liecība 1971. g. 4. maijā.
Stankevičs Pēteris (dz. 1923. g.) – liecība 1945. g. 16. janvārī.
Strazds Kārlis (dz. 1918. g.) – liecība 1975. g. 25., 26. decembrī.
Šumskis Juris (dz. 1925. g.) – liecība 1945. g. 10. martā.
Upmalis Arnis (dz. 1920. g.) – liecība 1975. g. 21.–24. novembrī.
Vabulis Jānis (dz. 1914. g.) – liecība 1979. g. 16. janvārī.
Vainovskis Ilgonis (dz. 1920. g.) – liecība 1975. g. 28. novembrī.
Vanags Aleksandrs (dz. 1918. g.) – liecība 1945. g. 11., 19. janvārī.
Vanders Jānis (dz. 1905. g.) – liecība 1978. g. 16. jūnijā.
Volfs Aleksejs (dz. 1913. g.) – liecība 1945. g. 8. februārī.
Vulfovičs Mendels – liecība 1960. g. 15. oktobrī, 1975. g. 18. novembrī.

Personu rādītājs

Ābeltiņš Rūdolfs 382
Ābols Ernests 428
Ābols Vilis 459
Ādelts Vilhelms 260, 261, 262, 270, 476
Adlers 411
Ahamers-Pifraders Humberts 180
Aivens Sidnijs 26, 74, 314–318, 320, 350, 351, 424, 428
Aizsilnieks Arnolds 29, 74, 76, 97, 138, 162, 164, 168, 170, 201, 224, 226, 231
Akmenis Krišs 523
Akmeņkalns 528
Akots P. 381
Albrehts 181
Aleksandrs 48
Aleksandrs I 54
Aleksandrs III 54
Alhimovičs Juris Georgs 51, 136
Alnors Valters 51, 153, 266, 330, 349, 352
Altemeijers Verners 397
Althofs 148, 149, 346
Alunāns Ādolfs 83, 96
Amirs Moše 308, 350
Ancāns Jāzeps 441
Ancis 179
Ancītis Valdis 466
Anders Edvards 13, 338, 354
Andersons 381
Andersons Edgars 13, 48, 97, 131, 136, 167, 169
Andersons Ēvalds 146, 158, 166
Andrejs 48
Ankevics Ernests 528
Anšļēvičs 326
Antēns Pēteris 200
Antiņš Kārlis 458
Apelis 439
Apse 48
Apse Arnolds 30, 138
Apsītis 444, 445
Apsītis-Apse Augusts 527
Arāja Elvīra 203
Arājs Teodors 203
Arājs Viktors Bernhards 10, 12, 24, 30, 31, 34, 37, 39–41, 43, 47–52, 56, 62, 64–68, 70–76, 105, 106, 109, 119, 127–130, 132, 134, 137, 138, 151, 164, 166, 167, 180, 183–185, 191, 193, 194, 196–199, 201–231, 240, 244, 247, 249, 251–253, 255–258, 263–265, 267–270, 276–278, 280, 281, 283–285, 287–289, 295–298, 302–306, 309, 316, 319, 320, 323, 334, 341, 342, 353–355, 359, 368, 373, 381, 399, 409, 410, 412, 416, 425, 427–429, 434, 440, 456, 464, 469
Arklāvs B. 46, 356
Arnolds 381
Arnovics Bentons 14
Asaris Jānis 520
Auersvalds Vilhelms 182, 476
Aufrehts 411
Auļuciems 444
Auns Karls 97
Aušrats Heinrihs 330, 527
Auziņš 462
Aveniņš Voldemārs 443, 444
Avens Voldemārs 43, 51, 230
Avotiņš 179
Avotiņš E. 32, 47, 271, 356, 372, 524
Avotiņš Mārtiņš 467
Bacs Rūdolfs 177, 180, 255, 256, 258, 260, 333, 346, 476, 477, 491

Bahls 180
Bakhauss Gerhards 179, 181
Baklāns Roberts 371
Balabkins Nikolajs 13, 51, 134, 350, 351
Balkins Šaloms 97
Balodis 181
Balodis A. 352
Balodis Jānis 96
Balodis Jānis 228
Balodis Kārlis 37, 51
Balodis Nikolajs 211
Balodis Pēteris 371
Balodis T. 381
Baltiņš Voldemārs 522
Baltmanis Oskars 13, 367, 368, 434, 435, 438–442, 444, 446–457, 459–462
Baļulis Jānis 444, 445, 465
Bandomirs 451
Bangerskis Rūdolfs 29, 48, 166
Baranovskis Alberts 305
Bārbalis Jānis 467
Barcs Herberts 237, 476
Barts Horsts 254, 255, 476
Bārzdelis J. 381
Bata 181
Bauers Edijs 75
Bauers Jehuda 45
Baumans Zigmunts 17, 134, 171
Baumgartners Hanss 330
Baums 411
Bazilevičs 462
Bēglis 48
Begners 179
Behers Klauss 411
Bekers 178
Bekers Johanness 323, 324, 352
Bekū Alfrēds 260–262, 270, 476
Beķeris Arvīds 200
Belinskis 182
Bela Rebeka 520
Bēme 476
Bendereits 476
Benders Rodžers Džeimss 75
Bērends 410
Bergers Eliass 52
Berghauss 179
Bergs 229, 378
Bergs 526
Bergs Arturs 526, 527
Bergs Arveds 100, 102, 119, 127, 131, 134
Bergs Fēlikss 464
Berklavs Eduards 123, 124, 136
Berķis A. 48
Bermans Josifs 175, 196, 304, 422, 429
Bernackis 181
Bērsons Ilgonis 132
Bērziņš Alfrēds Jānis 138, 321, 350, 351
Bērziņš Alfrēds Jēkabs 146, 166
Bērziņš Arveds 376
Bērziņš Jānis 200
Bērziņš Pēteris 381
Bērziņš V. 99
Besekovs Arno 34, 196, 220, 230, 255, 256, 270, 476
Beversdorfs 416
Bībels 476
Biezais Haralds 8, 13, 29, 33, 74, 75, 95, 132, 160, 165–170, 231, 356, 379
Bigats Kazimirs 449, 466
Bīlmanis Alfrēds 159, 164
Birģelis Jānis 169
Birkāns Nikolajs 371
Bīrvags 181, 476
Birze Miervaldis 428
Birznieks M. 46
Bitcers 330, 353
Bite 223
Bite P. 137

Bitenieks Jānis 524–526
Bīviņš Fēlikss 133, 200
Blāķis Ādolfs 29, 48, 168
Blanke Pauls 476
Blanks Ernests 135, 168
Blaumanis Rūdolfs 83, 113
Blaus 281, 381
Blehs Leiba 112
Blekmans Kurts 476
Bletners 410
Blinere Lea 307
Blita Krišs 528
Blobels Pauls 237
Blumbergs 219, 269
Blūms Hovards 46
Blūme Valters 196, 267
Blūzmanis Roberts 44, 45, 52, 270, 312, 316, 351, 368, 528
Bobe M. 27, 48, 95, 97, 131, 350
Bobrova Soņa 293
Bočs 347
Bogdanovs Boļeslavs 228, 229, 342, 355
Bogens Jānis 169
Boims Makss Hildeberts 74
Bokiana Ida 34
Boldvins Pīters 8
Bonders 527, 528
Bonners Egons 389
Borgs 372
Borkovskis Bernharts 476
Bormans Martins 137, 142, 165, 166
Borskis Roberts Antona d. 459, 462
Borskis Roberts Jura d. 459, 462
Bose 476
Botlehs 476
Botors Pauls Antons 179, 255, 256, 270, 276, 290, 476
Brahers Karls Dītrihs 46
Brastiņš Ernests 102, 104
Brašs Frīdrihs 397, 401, 402
Brauns 355
Bredenfelds 226
Breikšs Leonīds 104
Breitmans Rihards 76, 265, 266, 306
Brencis Jānis 230
Brešlers 476
Brežņevs Leonīds 33
Brikners 238, 267, 328, 330, 332
Briners 428
Brīšs Ēvalds 378
Brocs Augusts 200
Brodi 441
Broitigams Oto 168, 384, 386
Brokāns 48
Broks Kurts 476
Broms 135
Brūns 181, 406, 476
Bučanovs 447
Buhholcs 410
Buiķis Krišjānis 453, 454, 467
Buks 355
Buks Volemārs 164
Bulle 165
Bulvāns Antons 340, 342, 354–356
Bumbērs Jānis 383
Burgdorfs 476
Burgmeisters 476
Burģelis K. 350
Burkevica Berta Anna 203, 226
Burkhards 476
Burmanis 520
Burovs Hermanis 476
Burtnieks 289
Bušs Ērihs 169
Bušs Ernests 371
Cāns 330, 353
Capfs 181
Caune Krišjānis 444

Caune Mārtiņš 466
Ceihners Alfreds 99, 122, 123, 136
Celle Pauls 165
Celmiņš Gustavs 29, 48, 65, 102–105, 132, 146, 198
Celmiņš Jānis 467
Centgrafs 180
Cieminš Rūdolfs 528
Ciesa Ādolfs 343, 354, 355
Cīglers Helmuts 74, 179
Cimdiņš Elmārs 526
Cimmermans 292
Cimmermans Erihs 276, 279, 476
Cindorfs Erihs 476
Cinglers Johanness 275, 279, 289, 302–304, 330
Cirponis 249
Cīrulis Alberts 200
Cīrulis Jānis 270
Cīrulis Jānis 451
Cīrulis Roberts 439
Cuhs 476
Cukurs Herberts 50, 210, 215, 222, 226, 229, 230, 284, 289, 295, 296, 304
Čaks Raimonds 66, 105, 110, 200
Čakste Konstantīns 168
Čemberlens Hjustons Stjuarts 17
Čeredničenko V. 46
Čigāns Ādams 364, 381
Čiršķijs Karls 237, 256, 476
Čolavskis Šaloms 374, 383
Čukurs 381
Čurišķis Jānis 444, 446, 447, 449, 465
Daibers Pauls 180, 476
Dalīge Kurts 378, 379
Dallins Aleksandrs 28, 163
Danckops Alberts 50, 278, 280, 281, 369–371, 382, 410, 412, 523
Dankere Irma 47
Dankers Oskars 29, 40, 47, 60, 63, 146, 157–161, 166, 169, 170, 217, 226, 361
Dardzāns 381
Dārmans 376
Dauge Aleksandrs 96
Daugmale Marija 364, 520
Dauve Vilhelms 476
Davidoviča Lusija 18, 19, 45, 46, 69
Dāvis Jānis 97, 99, 106, 132
Degenharts Pauls 274, 275, 277–279, 288, 298, 302, 304, 305
Deglavs Viktors 59, 63, 64, 144, 145, 148, 156, 157, 165, 166, 346, 347, 356
Deherings Hermans 428
Deibers 179
Demisova Akindija 326
Demjanjuks Ivans 7
Denkers 181
Dērings 476
Detlavs Kārlis 66, 75
Detlavs Teodors Fricis 225, 231, 381
Dībietis Fēlikss 43, 210, 220, 229, 252, 269, 456
Dīdrihs Emīls 279, 330, 335
Didrihsons Valdis 66, 75, 381
Dikmanis Arveds 184, 210, 218–220, 228, 230
Dīks Ištvans 98
Dīls 227
Dīns Martins 397
Dītrihs Fricis 465, 527, 528
Dobelis Eduards 355
Doku Atis 133
Dombrovskis Aleksandrs 460, 461
Dombrovskis Jānis 376
Doniņš Ādolfs Fricis 379, 528
Dorsters V. 326
Dostojevskis Fjodors 240
Dravenieks 355

Dregers Pauls 279, 302, 304
Drehslers 476
Dreiholcs Alfrēds 476
Dreimanis 381
Drekslers Oto Heinrihs 51, 74, 152, 153, 158–160, 166, 288, 349, 352, 391, 394, 403, 405, 425, 426
Dreslers Hanss Eižens 195, 209, 227, 476
Driļevskis 459
Dronke 410
Druss Viktors 468
Druvaskalns Jānis 270, 367, 527
Dubins Herberts 97
Dubins Mordehajs 86, 90, 98, 112
Dubovskis Andrejs 434, 446, 448, 449, 465
Ducmanis Pauls 44, 46, 372, 373, 383
Dumpis 347
Duvensī Heinrihs 378
Dzelzainis Alfrēds 381
Dzelzkalējs Alfrēds 194
Dzenītis Augusts 166, 270, 367, 527
Dzintars Jānis 32, 46, 265
Dzirkalis J. 32, 46, 47, 271, 356, 372
Eders 477
Edvards 48
Efrats Džeks 13, 284, 304, 305, 394, 423, 426, 429
Eglīte 134, 520
Eglīte Osvalds 304
Eglītis 439
Eglītis Anšlavs 48, 76
Eglītis Viktors 76, 104, 132, 135
Eihe 181
Eihelis Alberts 227, 229, 270, 323, 326, 367, 527, 528
Eihlers Horsts 477
Eihmans Ādolfs 11, 24, 426, 427
Eikmeijers 181
Eimerijs Džons 75
Einbergs Bernhards 156, 157, 168, 464
Ekerts Oto 477
Ekšteda Kēte 174, 196
Elgūts Arvīds 200
Elijs Gecs 76, 139, 163, 265
Eliņš Osvalds 215, 229
Elmūts Voldemārs 215
Elviks Arturs 376
Endls 275, 279
Entress 477
Epšteina Nora 522
Epšteins Teodors 522
Ercums Egons 372
Ērglis 48
Ērglis R. 350, 351
Ērlingers Erihs 176, 182, 309, 311–313, 315, 316, 321, 322, 324, 350, 351, 477, 491
Ermiks Fēlikss 264
Ernstzons Egons 179, 182
Esers 275
Essenbergs Žanis 342
Eša 381
Evans G. 46
Ēverss 197
Ezergailis Andrievs 14, 33, 50, 74, 98, 135, 137
Ezergailis Jānis 96
Ezeriņš Jānis 133
Falkins 462
Fārbahs Pauls 330, 334, 352, 477
Feders Johanness 383
Fedorenko Savelijs 324, 352
Fedorovs Vladimirs 353, 355
Feidelsone 326
Feina Helēna 46
Feldmanis Inesis 76, 98
Feldmanis Jūlijs 89, 98
Feldmans 410
Felikss Zigmunds 428

Fēnikss 48
Festers 180
Fidora 182
Finbergs Emīls 302, 477
Firkss, fon 477
Firkss, fon 477
Firons Oskars 468
Fišers Arturs 477
Fišers Frics 46
Fišers Leopolds 477
Flatovs 410
Fleišels Ginters 410
Flemings Džeralds 47, 76, 265, 266, 302
Fliks 277, 279, 291, 358, 378, 528
Fogts 528
Foigts 179, 526
Fords Henrijs 37
Forsters 179
Foss Herberts 477
Frankenbergs 411
Franks Hercs 99
Franks-Pranks Jānis 202, 220, 225, 230, 257, 270, 284, 285, 304, 305, 320, 351, 427
Fregins Frīdrihs 378
Freibergs Imants 95
Freimanis Alfrēds 355
Freimanis Arturs 63, 146, 157, 158, 166, 169, 196
Freimanis Eduards 30, 42, 51,138
Freimūts Roberts 43, 215
Freitāgs Gerhards 477
Freivalds Osvalds 48, 166
Fricsons Nikolajs 270, 347, 355
Fričs Teodors 132
Fridrihsons Harijs 330, 332, 353
Fromms Hanss 411
Fuhs Vilhelms 180
Fusts Joahims 153
Gaide 355
Galdiņš Juliāns 456–459, 467
Galejs Staņislavs 377
Galindoms Arturs 165
Galiņš Pēteris 270, 339, 342, 354, 355
Galperini 468
Gandorfers 477
Garbers Dāvids 307
Garbere Taube 520
Garkalni 285
Garumsons Harijs 355
Gauja Hugo 381
Gavacs 180
Gebelss Jozefs 117, 436
Gēgingers Kurts 179
Geidāns Leopolds 467
Geidāns Voldemārs 467
Geize 459
Gēlers Villijs 477
Gennerts Francis 477
Gerbers Kārlis 383
Gērings Hermanis 11, 22, 117, 142, 162, 166
Gilberts Martins 18, 45
Gilbo Jehošua 99
Gīlers 180
Gilmans Sanders L. 13, 45, 131
Gimihs Makss 182, 410, 411, 415, 477
Ginters 355
Ginters Voldemārs 527
Glekners 179
Gnieda 528
Gobino A., de 17, 37
Godins Abrahams 95, 97
Golcs 181
Gontards 180
Gopers Kārlis 51
Gordons Franks 13, 74, 118, 134
Gore Ilga 99, 132, 135
Gotšalka Grēta 27
Gotšalks Verners 178

Gradels 180
Grafs Antons 179
Graikste Žanis 355
Gramls Hermans 265
Grapmanis Emīls 165
Grauds Harijs 528
Grauels Erhards 34, 43, 50, 52, 119, 134, 176, 179, 182, 267, 309, 328–335, 341, 346, 347, 349, 352–356, 464, 477
Grava Ilga 98
Grēbe Kurts 144, 145
Greble Jānis 102
Grēfs 182
Greifs Herberts 477
Greilihs Josifs 179
Grēlerts 182
Grevis Pēteris 169
Grigorjevs 48
Grigors 287
Griķis Eduards 527
Grīnbergs 466
Grīnbergs Gustavs 200
Grīnblats Jānis 198, 200
Grīnvalds 411
Grīnvalds Ernests 223
Grīnvalds Pēteris 200
Grīnvalds V. 138
Grīva Paulis 346, 348
Grīze 180
Grosbergs 195
Grošs 181
Grotāns 459
Grots 347
Grūbe 523
Grunte Jēkabs 371
Gšvends 181, 477
Gudelis Staņislavs 450
Gulbis Augusts 380
Gvozdevs Filips 325, 352
Ģērmanis Uldis 13, 30, 138
Haimoviča 463, 468
Hāks Ekharts 477
Halders Francs 150
Hāmans Joahims 315–318
Hamills Pauls 13
Handke Erihs 330, 332, 334, 340
Handraks H. D. 28
Hannemans Ginters 179
Hansens Hermans 153
Hapa Betija 27
Haritonovs 223
Hārs Rūdolfs 410, 427
Hartmane Trīne 297
Hartmanis Arnolds 169
Hartmans Verners 332, 333
Hartvihs 527
Haselbahs 306, 415
Hāss Peters 179, 181, 477
Haupts Verners 168
Hausmanis Viktors 96
Hāze 182
Hāzners Vilis 48, 75, 244, 268, 304, 380, 528
Heflers Alberts 180
Heidegers Martins 8
Heidemans 268
Heidrihs Reinhards 7, 11, 12, 19, 20, 24, 35, 47, 56, 57, 59, 67, 69, 70, 73, 128, 149, 163, 174, 176, 180–182, 187, 197, 201, 202, 212, 232, 234, 237, 239–242, 265–267, 405, 409, 411, 436, 437, 478
Heiers Valters 179, 477
Heima Sūzanna 76, 139, 163, 265
Heinsels Egons 75, 76, 178, 180
Heize Karls 277–279, 281, 282, 284, 289, 291, 305, 358, 369, 370, 380, 528
Heizers Georgs 231
Hellmannuns Jakobs 86
Hemikers Ernsts 275, 278, 302–304

Hengelkaupts Ērihs 477
Hennings 477
Henške 477
Henze 477
Hermansons A. 381
Hesfers 278, 279, 283, 289
Hēzners 181
Hilbergs Rauls 19, 45, 47, 130, 171, 225, 232, 240, 266–268, 302, 426, 429
Hildmans 330
Himlers Heinrihs 11, 12, 19, 20, 22, 24, 39, 47, 57, 61, 62, 69, 70, 73, 92, 119, 121, 126, 128, 142–144, 147, 148, 150, 164, 174, 180, 196, 202, 212, 234, 237, 239–241, 258, 266, 267, 273, 274, 276, 281, 299, 302, 304, 357, 378, 397–399, 406, 415, 417, 426
Hince 179, 477
Hindenburgs Pauls, fon 164
Hiršs 428
Hitlers Ādolfs 8, 11, 17, 19, 20, 35, 47, 50, 56, 57, 69, 90–92, 105, 109, 117, 118, 120, 131, 133, 135, 137, 139–142, 147–149, 152, 153, 163–166, 186, 187, 195, 202, 233, 245, 246, 266, 268, 273, 275, 281, 302, 357, 359, 385, 436, 470
Hizgens 180, 182
Hmeļņickis Bogdans 78
Hofmans Hanss 428
Hofmans Valters 76, 164, 167, 302, 305, 425, 477
Hofšovics 410
Hoisers 383
Hojs 181
Holcmanis 355
Holcmanis Vilis 96
Holcs 165
Horšinskis Augusts 477
Hruščovs Ņikita 32, 373
Hukenholcs 330, 353
Hungerbergs 178, 477
Hupsons Laizers 520
Huterers 181
Ibskers-Rēders 477
Iezēns Jānis 48
Iklāvs Pēteris 113, 200
Ilgvess Kārlis 521
Ilmājs Imants 111, 200
Ilziņš Vilhelms 381
Indēns Donāts 371
Invans 459
Ivanovs K. 466
Ivans Bargais 53
Ivans Oskars 459
Jabotinskis Vladimirs 86
Jahils Leni 45
Jakāns Pēteris 224
Jakobsoni 468
Jakobsons Sergejs 522
Jakušs Alfons 378
Janevičs 179
Jānis 48
Jānke Frīdrihs 34, 76, 274, 279, 281, 282, 290–292, 298, 302–304, 306, 309, 378, 380, 382
Jankovskis Jegors 467
Janovskis Gunārs 30, 138
Jansons Aleksandrs 200
Jansons Egons 43
Jansons Kārlis 355
Jansons Leonīds 76, 228–230, 251–253, 270
Janševskis 351
Janševskis Jēkabs 83
Janums Vilis 48, 165
Jasperss Karls 44, 45, 52
Jauģietis 342, 354, 355
Jaunsniķeris Jūlijs Kristaps 190, 526
Jaunzems Valters 215
Javics 411

Jedike B. 166, 279, 358
Jefimovs Aleksandrs 224
Jēgermans 182
Jēgers Karls 491
Jēgers Leonharts 180
Jēkabsons Herberts 133
Jekelns Frīdrihs 10–12, 21–24, 32, 39, 40, 47, 51, 70, 147, 169, 173, 174, 180, 214, 215, 220, 222, 237, 240, 253, 258, 266, 272–280, 282, 287, 288, 292, 296–298, 302–305, 339, 354, 361, 374, 385, 397, 399, 401, 402, 406, 408, 410, 412, 426, 470
Jekste Alberts 200, 227, 244–246, 268
Jenčs 477
Jennats 477
Jensens Ivers 477
Jēruma-Krastiņa Lūcija 165
Jirgensons 229
Josts Heincs 180
Jozefs 411
Judickis 402
Juhnevičs Augusts 459
Jumis 346, 527
Jungers 411
Jungkuncs Alberts 330, 353, 477
Jungs Karls Gustavs 17, 469
Junkers 477
Jurevičs Jēkabs 169
Jurgšeits Kurts 330, 333
Jurģītis Edgars 229, 230
Jurjāne 268
Jurka Indriķis Mārtiņš Hermanis 381, 528
Jūrmastiņš 381
Jursons Valdis 185, 190, 200, 527
Kabanovs 468
Kacs Jozefs 26, 419–421, 423, 428, 429
Kacs Stīvens T. 45, 131
Kadeģis Andris 268
Kadis Pāvils 364,
Kadišs Pāvils 522
Kaija 48
Kaizers Augusts 330, 331
Kaizers Jozefs 330, 353
Kaķis Konstantīns 210, 215, 220, 228–230
Kalējs Kondrāts 191, 199, 222, 223, 228–231
Kalniņš 381
Kalniņš Alberts 210, 220, 228–230
Kalniņš Bruno 104, 204, 226
Kalniņš G. 106, 132
Kalniņš Hugo 371
Kalniņš Jēkabs 76, 112, 131, 199, 200, 208, 227
Kalniņš Jēkabs 160, 170
Kalniņš Roberts 137, 381
Kalpaks Oskars 63, 245
Kaltenbrunners Ernsts 180
Kamaldnieks 527, 528
Kancāns Pēteris 459
Kanders 223, 346–349
Kandis Rūdolfs 526
Kangeris Kārlis 13, 29, 30, 33, 51, 163, 169, 170, 200, 231
Kaniņš Jānis 136
Kāns 326
Kāns Gustavs 411
Kantāns Pēteris 467
Kants 347, 348
Kants Imanuēls 137
Kaplane Feiga 520
Kaplans Izraels 413, 427
Kaplinskis Nojs 383
Kapsis Kārlis 521
Kapteinis Oto 376, 377
Kārkliņš E. 381
Kārkliņš Laimonis 347
Kārkliņš (Limbažos) 270
Kārkliņš (Madonā) 270
Karlsons Nikolajs Alberts 165, 166

Karoluss 477
Kasparsons Mārtiņš 464, 526
Katrīna Lielā 54, 79
Kaufelds Hanss Makss 428, 429
Kaufmans 179, 194
Kaufmans Makss 20–23, 26, 34, 35, 46, 47, 50, 65, 75, 243–245, 247, 248, 250–252, 268–270, 298, 470
Kauķis 381
Kauliņš 460
Kauzurs Jānis 231
Kavelmahers (Gontards) 330
Keils Helmuts 477
Keipāns R. 350
Keitels Vilhelms 20, 46, 142, 162, 166
Kelbšs 180
Kellers 178
Kempgens Albrehts 179, 181
Kēnigs Augusts 477
Kerrs 217
Keršners 330, 345
Kevišs Mihails 467
Kīglers Volfgangs 50, 76, 176, 178, 265, 330, 333–335, 341, 343, 346, 354
Kīhlers Bruno 477
Kilovs 250
Kinkevskis Donāts 467
Kinkevskis Jāzeps 455, 467
Kinslers Boriss 48, 210, 211, 215, 229, 280
Kirsberga Lija 520
Kirste Arnolds 164, 179, 197, 215, 216, 220, 255, 265, 276, 279, 477
Kitels 182
Klausens Joahims 255, 477
Klāvsons Ēriks 355
Kleinbergs Alberts 527
Kleins Peters 163, 267
Kleists Peters 164
Klekners 179
Klēmans 421
Klimatis 76
Kliņģeris Vadims 48
Klumbergs Verners 195
Kļimovs Aleksejs 434, 447, 449, 466
Knape Teo 478
Knehts Makss 358
Knese Joni 313, 314, 350
Knoblihs Gerhards 478
Knops Francis 478
Knuts Frīdrihs 478
Kobliks Stīvens 98
Kočerovskis 223
Koitnerts Helmuts 179
Kokins Jānis 467
Kolbe 528
Kolbergs Andris 135
Kolenders 478
Kolinzs Čārlzs 97
Konots R.E. 465
Kons Normans 37, 51, 164
Kormans Geištands 178
Korols Antons 372
Korsaks Antons 444, 446
Kosba 351
Kosters 402, 403
Kovaļevskis Pauls 165, 195
Krācējs 355
Kramiņš 352
Kraps Filips 330, 331, 340
Krasovskis Juris 442–444, 446, 448, 449, 465
Krauklis Arvīds 520
Krausniks Helmuts 27, 46, 47, 196, 199, 265, 267, 302, 305, 307, 383
Krauss Oto 179, 330, 478
Krauze 48
Krauze Kurts 179, 181, 256, 370, 397, 410–412, 414, 478
Krauze (Mazais) 220

Krečmers Klauss 478
Krēgers Jirgens Ernsts 28, 50, 67, 76, 196, 197
Krehlaus Horsts 478
Kreišmanis Ernests 59, 63, 64, 148, 156, 157, 195, 227, 245, 246, 464
Krēsliņš Jānis 13
Krēsliņš Voldemārs 381
Krieviņš Edgars 146, 164
Krīgers 227
Krīgers Valters 180, 181
Krīpens Arvīds 217, 361, 379, 528
Kristopāns Donāts 372
Kristus Jēzus 38
Kriškijans Broņislavs 467
Kroders Arturs 50, 51, 74, 166, 195
Krohs 410
Kromans 431
Kronberga Emma 354, 355
Kronlogs 355
Krošels 428
Krūklis 179
Krukovskis Antons 459, 467
Krukovskis Pēteris 456–459, 467
Krūmiņš 462
Krūmiņš H. 350
Krūmiņš Raimonds 347
Krūmiņš Vilis 74
Krupņikovs Pēteris 23, 135
Kudrjašovs Ņikita 464
Kugels 289
Kuketa Gerhards 330, 332, 334, 352
Kummers 411
Kumpins (Kumpiņš) Kārlis 467, 468
Kuniks Teodors 371
Kuprišs Jānis 371
Kurelis Jānis 225
Kurikova Hildegarde 326, 327
Kurošins 48
Kuzkovskis Jozefs 299
Kuženko Apolinārijs 520
Kvarī Brjūss 75
Kvazbarts 382, 528
Kviesis Alberts 158
Ķerzums K. 352
Ķezbers Kārlis 200
Ķiķens (Ķiķēns) Voldis 467
Ķīlītis Jūlijs 48
Ķīselis Ansis 383
Ķullītis J. 226
Ķurbis 269
Labs Valters 378
Lācis Oļģerts 48
Lācis Pēteris 466
Lādvigs 478
Lambergs Pēteris 448, 449, 451, 466
Lammers Hanss Heinrihs 142, 166
Lancmans Klods 199, 225
Lange Rūdolfs 7, 11, 12, 24, 42, 66, 70, 166, 173–175, 177, 179, 180, 182, 191, 197, 201, 213, 215–217, 219, 220, 223, 224, 227, 229, 232, 237, 255, 256, 265, 276, 278, 279, 281, 320, 359, 367, 370, 403, 405–409, 411–413, 419, 426, 427, 477, 478
Langs Hanss 478
Lapa Oskars 342, 355
Lapids Mordehajs 307
Lapiksons Pēteris 522
Lapiņš Osvalds Jēkabs 383
Lapiņš 527
Lasers Georgs 478
Lasis 528
Lasmane Valentīna 138
Lasmanis A. 48
Laukers Arnolds 215, 225, 228, 231
Lauks 48
Lauks A. 226
Laumanis 341
Laursons Frīdrihs 226

Lauterbahs Ervins 478
Lauva Jānis 200
Lāviņš Miervaldis 137, 138
Lazaris Vladimirs 307
Lazersons Makss Matatjahu 84–86, 96, 97, 101, 131
Leandere Antonija 520
Lēbers Dītrihs A. 98
Leckis Vladimirs 463
Legzdiņa 305, 380, 381
Legzdiņš 347
Legzdiņš Juris 290
Leibovičі 437
Leibrants 408, 409, 425, 426
Leimanis Edvīns 215, 229
Leimanis Oskars 158
Leitāns Pēteris 281
Leizers Makss Izraels 410
Leja Haralds 48
Lejiņš E. 524
Lējējs Jēkabs 527
Lejiņš Jānis 41, 42, 51
Lelvics Valters 378
Lemešonoks-Eglājs Francis 383
Lencs V. 165
Leokens Imants 371
Lešinskis Imants 373, 383
Lēšs 478
Levenbergs S. 77
Levi Roberts 289, 305, 306
Levijs 411
Levijs Jups 421
Levina Nora 307
Levins A. 27, 99
Levins Dovs 13, 27, 46, 94, 99, 106, 135, 136
Levinsons Izaks 97
Librams Oto 75, 76, 179, 191, 197, 478
Līcis Arvīds 383
Līdeke 478
Liede A. 263, 264, 271
Lielausis Jānis 446
Lielausis Krišjānis 441–449
Liepiņš Antons 356
Liepiņš Harijs 215, 223, 229, 280
Liepiņš Kārlis 464
Liepiņš Oļģerts 200
Lietuvietis 221
Lifšics Boriss 51
Lifšics Naums 134
Limanovičs Konstantīns 447, 466
Limanovičs Pēteris 447, 466
Linarts Jāzeps 43, 52, 340, 353–355
Lipāns Osvalds 303
Liperts 478
Lipke Žanis 425
Līšens 275, 279
Līvens Anatols 99
Lobe Kārlis 44, 45, 52, 217, 346–349, 356, 527
Lomners 331
Longvorts Džordžs 13, 305
Lorencs 48
Lotmeijers Karls 353
Loze Hinrihs 10, 11, 13, 24, 47, 69, 70, 76, 140, 142, 152–154, 162–165, 167, 170, 172, 235–238, 253, 258, 266, 272, 273, 275, 281, 288, 302, 304, 305, 317, 384–389, 391, 393, 394, 397, 398, 401–403, 405, 406, 408–410, 418, 425, 426, 470, 471, 473
Lukins 182
Lūkins Jānis 346, 347
Lumans V. O. 164
Lūsis 381
Lūsis Jevgeņijs 383
Luters Mārtiņš 17, 132
Lutriņš Matīss 34, 50, 202, 225, 229, 249, 269, 293, 297, 305, 306

Ļebeds Jāzeps 458, 459
Ļeņins (Uļjanovs) Vladimirs 55
Ļitvinovs Maksims 123
Mačs A. 270, 321, 322, 367, 528
Magids 320
Maikovskis Boļeslavs 49, 75, 323, 324, 352
Maivalds Gerhards 34, 47, 174, 179, 412, 427, 428, 478
Maizels Noijs 86
Maizītis 382
Makšēvics Žanis 376
Maldone Velta 116, 200
Maldonis Harijs 200
Mālmanis 63, 64, 148, 227
Malohovskis 451
Manfreds 48
Mānkopfs Frīdrihs 478
Manovski, fon 217
Marientāle Fanija 521
Marientāls Heinrihs 521
Marientāls Hermanis 521
Marientāls Manfrēds 521
Marnics Harijs 28, 142, 165
Maršāns 48
Maršavs Eduards 427
Martinsons Jānis 110, 117, 133, 200
Maslovskis 351
Mataušeks 182
Maurics Villijs 179, 181
Mauriņa Zenta 53, 126, 137
Mazvērsītis Andrejs 190, 200
Medalje-Gūtmane Ella 34, 50, 202, 225, 293, 294–297, 306
Medems Valters, fon 76, 153, 164, 190, 199, 266
Medens 194
Meierovics Zigfrīds Anna 86, 96
Meija Osvalds 527
Meijers 411
Meijers Ādolfs 377
Meijers Arno 8
Meijers Hanss Tomass 165
Meiksners 180
Meitingers 238
Melderis Kārlis 377
Melliņš 146
Mellups Ēriks 381
Melnais 48
Menzenkampfs 195
Mežods Kaspars 200
Mīdingers 180
Miesnieks 381
Mige Kurts 179, 181, 410
Mihaeli Z. 97
Mihalskis Jozefs 330–332
Mihelsone Frīda 27, 34, 49, 74, 84, 96, 99, 281, 282, 284, 292–295, 304, 305
Mihelsons 371
Mihelsons Makss 294
Miķelsons 346
Mildenbergs 410
Millers 276, 279, 303
Millers Hanss 478
Millers Heinrihs 236, 436
Millers Ingo 133
Milliniemi Sepo 28, 137, 163, 166, 167, 169, 425
Milruds Alekss 228
Mincs 411
Minča Vera 523
Minhs Valters 175, 177, 196, 201, 225, 228, 237, 255, 256, 266, 270, 478
Misiņš Alfrēds 467
Misiņš Augusts 467
Misiņš Vilis 468
Miške Rihards 166, 230
Mollers 23
Molotovs Vjačeslavs 55, 56, 92–94, 98, 135
Moreins Gedalje 95
Moskaļovs 448

Možeiko Kazimirs 447, 466
Mrozeks 330, 353
Munds 180
Munters Vilhelms 90
Mūrnieks Genādijs 230, 252, 253, 257, 269, 270
Mūrnieks Jāzeps 381
Musolīni Benito 55, 88, 102
Muzikants 344
Nahimsons Semjons 135
Naktens Klauss 179, 180
Nārūns 179, 182
Natans Anatoli 410
Nātiņš Harijs 526
Nātriņš 229
Navoļskis Jānis 467
Neimanis 527
Neimanis Viktors 13, 50, 268, 269, 380
Neimanis Vilis 524–526
Neimans Ernsts 198, 303
Neimans Makss 179, 181, 279, 289, 302, 304, 331, 333, 410
Neirāts 275, 304
Neparts A. 428, 464
Nesterovs Grigorijs 520
Nīdergezēss 182
Niedra Andrievs 83, 96, 113
Niedra Jānis 527
Nīhēgens 180
Nikels Rihards 179, 420
Nirks 182
Nīviks Donalds L. 8
Nollendorfs Valters 48
Nolte Ernsts 8
Noviks Alfons 94, 125, 135, 136
Nuroks Markuss 86
Nusbaums 411
Oberlehners 181, 478
Obervinders Heinrihs 279, 302–304, 378
Obrams Roberts 200
Ofers 181
Ogriņš Voldemārs 383
Olavs Vilis 156
Oldermanis A. 381
Olendorfs Oto 196, 213, 237, 241, 267, 302, 491
Onckuls Staņislavs 458, 459
Osis Arnolds 381
Osis Roberts 59, 63, 64, 217, 277, 278, 280, 281, 283, 288, 290, 303, 304, 360–362, 369, 379, 528
Ostrovska Beta 522
Osvalds 182
Ozoliņš 380
Ozoliņš Ādolfs 459
Ozoliņš Arnolds 377
Ozoliņš Eduards Hermanis 526
Ozoliņš Ernests 377
Ozoliņš Pēteris 459
Ozoliņš Teodots Visvaldis 227
Ozoliņš Valentīns 460, 461, 468
Ozols Alfrēds 200
Ozols Gunārs 268
Ozols Kārlis 180, 194, 199, 214, 217, 225, 229, 231
Ozols Kārlis 210
Ozols Kārlis Aleksandrs 383
Ozols Rolfs 48
Paberžs Kārlis Voldis 458, 467
Paberžs Roberts 456, 467
Pāle Aleksandrs 364, 520
Palhubers 182
Pancingers Frīdrihs 180
Pancis Leonīds 269
Pancisa Lilija 400, 426
Pārups Ēriks 75, 137, 198, 218, 228, 229, 269, 292, 303, 305, 380
Pastere Alma 380
Paškēvičs 355
Patmaļnieks Meikulis 376

Paukulis Arvīds 200
Pauls 132
Pauls Alens 196
Pavlovskis M. 458, 468
Pavlovskis Pēteris 340, 354–356
Pedfilds Peters 196
Pekavs 48
Pelēcis Valentīns 30, 48, 136
Penaus Ernests 281
Pencis J. 355, 528
Pēpulis Kārlis 381
Pērkons Kārlis 355
Perls Herberts 410
Perro Oskars 48, 199
Petēns Henri 40
Pēteris L. 51, 75
Pēteris Lielais 53, 54
Petersons 160
Petersons 331
Pētersons 372
Pētersons 464
Pētersons (kapteinis) 270, 316, 367, 528
Pētersons Ervīns 165
Pētersons Herberts 381
Pētersons Jānis 135
Pētersons V. 32, 47, 271, 356, 372
Petrovevs Demitrijs 520
Pikards 180
Pīniņš 523
Pinka Jāzeps 325, 352
Pīpers Gustavs 478
Pīpers Leo 378
Piprims 382
Pismanovs (Borka) 427
Plakans Alfrēds 169
Plencmanis 226
Plensners Aleksandrs 48, 59, 63, 64, 74, 144, 145, 148, 157, 165, 166, 199, 346, 347, 356
Pleve Vjačeslavs 88
Plūcis Eduards 522
Pobedonoscevs Konstantīns 54, 88
Pocelts Valters 478
Podosinoviks Jakovs 448
Polis Kārlis 96
Polis Rihards 347
Pols 180
Poljaks 326
Pomelnieks F. 117, 200
Pommers Pēteris Voldemārs 369, 528
Popovs 179
Porietis K. 371, 382
Pormaļi 305
Poruks Jānis 96
Povišili Kārlis 465
Preišofs 330, 353
Prells Ārons 289, 304, 306
Prenners Antons 178
Press Bernhards 46, 47, 101, 118, 131, 134, 269
Prīcmanis Hanss Ādolfs 12, 23, 180, 235, 237, 258, 273, 302, 397
Priede Rūdolfs 521
Priede Voldemārs 169
Priedis 179
Priedītis Teodors Voldemārs 381
Priekulis Ēriks 456–459, 468
Prīgels 383
Prīmanis Mārtiņš 158, 169
Proškovičs Aleksejs 222, 230, 305
Pučka 459
Puherts Kārlis 355
Puntulis 326
Puriņš 223
Purkalītis J. 269
Purmalis 179
Puzers-Millers F. 528
Puzule Manfreds 48
Rābe 526
Radeckis Valdemārs 478

Radziņš N. 381
Raijens Allens 13, 20, 46
Rainfands Vilhelms 478
Rainis Jānis 32, 37, 51, 113, 135
Raisters Augusts 168
Rakovičs Antons 352
Rancels 411
Rapa Reinis 381
Rapoports Luijs 74
Rašina Sara 112
Raškevics Alfrēds 32
Rašs Oto 237
Raubiško Ādolfs 434
Rauhs Georgs fon 87, 97
Rauters 478
Rāve Jānis 526
Rebe Lubavithers 90
Rēbergs Rihards 277, 279, 291, 358
Reifs Herberts 478
Reihe Oto 330–332, 335, 352, 354
Reiherts 176, 330–333, 341
Reineke Valerians 229, 270, 367, 526
Reinhards Gustavs 101, 131
Reinhards Pauls 158, 160, 166, 169
Reiperts Alberts 180, 478
Reitlingers Džeralds 19, 45
Reivietis A. 381
Rekšņa Francis 199, 231
Remess 270
Repiņš J. 226
Resmane Hanna 521
Resmane Role 521
Rēze 478
Ribentrops Joahims, fon 55, 56, 92–94, 98, 135
Rīds 526
Rīdzinieks Rihards (Grīns Ervīns) 30, 42, 48, 51
Riekstiņš Jānis Rūdolfs 229, 231, 428
Rikards Fēlikss 157, 179, 184, 198, 213, 229
Riks 278, 381
Ristaus 180
Rode Hanss 478
Rodums 179
Rokelsbergs Vilhelms Augusts 478
Rokins Sergejs 521
Roks Ferdinands, de 158
Romanovi 78
Ronis Indulis 13, 22
Ropšs 347
Rošmans Eduards 179, 414, 478
Rothers 478
Rotšilds 411
Rozenbergs 270
Rozenbergs 381
Rozenbergs Alfrēds 57, 140, 142–144, 146, 152, 154, 158, 159, 162–168, 170, 272, 281, 378, 385, 386, 403, 406, 425
Rozenkranca Mirca 99
Rozenkrancs Herberts Jakovs 99
Rozenovs 478
Rozenštoks Georgs 331, 352
Rozentāls 268
Rozentāls 393
Rozentāls 411
Rozinskis Verners 478
Rozītis Voldemārs 523
Rožinskis Aleksandrs 444, 447, 465
Rožinskis Jānis 441
Rožkalns Arvīds 381
Rubenis Frīdrihs 372
Rubess Brunis 251, 270
Rudzis Andrejs 195
Rudzītis 355
Rumbēns Pāvels 263, 524, 525
Runcis 249
Runcītis 348
Ruņģis Aivars 30, 48

Rupeika 372
Rusineka Alla 307
Rusmanis Nikolajs 367, 368, 435, 440, 448, 449, 457, 527
Rutkis Jānis 77, 94, 95, 229, 465
Saburova Irina 304
Saharāns 527
Sakarnis Arvīds 312, 316, 350, 351
Sakss Izraels 522
Samovičs Matīss 343, 355, 356
Samsons Vilis 13, 32, 33, 49, 167, 429
Sanders Visvaldis 63, 131, 133, 146, 157, 158, 169
Saraks Antons 372
Sarkanbārdis Ernests 200
Sārts Jānis 76
Savickis Pēteris 448
Seglenieks Nikolajs 200
Sēja L. 168
Seļionovs 462
Serovs 136
Sikters 351
Silabriedis J. 46, 356
Silarājs A. 115, 200
Silenieks Arturs 525
Silgailis Artūrs 29, 59, 75, 76, 137, 165–167, 361
Sīlis Oskars 169
Siljakovs Kārlis Roberts 29, 74, 76, 97, 198, 229, 341, 352–355
Sīmanis Hermanis 526, 527
Simons Meta 411
Simpsons Kristofers 46
Sināts Aleksandrs 526
Sisiņš Edgars 347
Sisohs Staņislavs 520
Sīvans Haralds 97
Skačkovs 444
Skaistlauks Ilgvars 199
Skaistlauks Voldemārs Johans 227, 246, 269
Skorceni Oto 231
Skrēbers Arnolds 158
Skuja 296
Skujenieks Marģers 95, 350
Skujevics Jānis 158
Skujiņš Zigmunds 51, 91, 98
Skultāns Vilis 13
Skušķis 444
Skute Leons 522
Smilga 48
Sniķeris Žanis 341
Solovjovs 444
Soms Rūdolfs 231
Sordahovs Vareslavs 520
Sosipovs Jānis 520
Spāde 165
Spēks 351
Spoģe Olga 32
Springfīlds Stīvens 74, 99
Sproģis Elmārs 75, 221, 230, 264, 271, 527
Stabiņš E. 46
Stalbovs Edgars 200
Stalis Osvalds 528
Staļins Josifs 11, 49, 51, 52, 58, 68, 74, 88, 90, 91, 94, 125, 129, 164, 293, 327
Stankevičs 447
Stankēvičs Pēteris 278, 285, 287, 289, 304, 305
Staņķis Georgs 377
Starodubcevs 446, 449
Steļmahs Staņislavs 459, 462, 468
Stenders, Jaunais 83
Stepermanis Marģers 168
Stirna Ernests 355
Strādnieks Ernests 523
Stranga Aivars 33, 97–99, 131, 132, 134, 135
Straubergs Kārlis 168
Straume Aivars 97, 98, 101, 131

Strautmanis Arturs 356
Strautnieks Arnolds 200
Strauts 346, 347, 349
Strazdiņš 347
Strazdiņš Ludvigs 352
Strazdiņš Ž. 350
Strazds Kārlis 48
Strods Heinrihs 33, 75, 167
Stroķis Oto 355
Strūve Pauls 326
Stučka Pēteris 51, 84, 96, 108, 164
Sudrabiņš Oto Rūdolfs 440, 444, 447, 448
Suhomels Francs 199
Sveikats Pēteris 459, 461, 462
Svīķeris Harijs 199, 220, 222, 229
Šakajevs Naums 324, 352
Šalvigs Frīdrihs 478
Šarfs Karls 478
Šedveli Eduards 376
Šefels 181
Šeinsbergers Horsts 478
Šermane-Sandere Hilde 27
Šervics Eliass Fricis 478
Šilde Ādolfs 13, 66, 75, 105, 112, 131, 132, 135, 198, 200
Šīle Eberhards 178, 179
Šīmans Valdemārs 180, 478
Šimiņš Mārtiņš 200
Šīndovskis 478
Šinke 478
Šinkunas Francis 467
Širins Kazimirs 467
Širmahers Voldemārs 383
Šķelsts Ansis 380
Šķeteris Eduards 383, 468
Šķeteris Vilis 457, 468
Šķiņķis Arnolds 48
Šlēgers 479
Šleiere Dagnija 48
Šlesers 411
Šlezingers Francs Leopolds 179, 197, 227, 306, 427
Šlīters Ērihs 180
Šlosa Trudija Ullmane 421, 428
Šmīls Ervins 479
Šmits 229, 479
Šmits Arnolds 112, 200
Šmutovs 182
Šneidere Gertrude 13, 26, 27, 46, 47, 50, 97, 99, 174, 196, 306, 371, 382, 407, 408, 411, 414, 424–427
Šneiders Leo 479
Šneps Manfrēds 51
Šniclers 411
Šnornieks Arvīds 169
Šonhers 528
Šors Verners 479
Šprangers 527
Špungins Abrahams 422, 423, 428, 429
Šrēders Valters 23, 42, 61, 304, 358
Šroters Leonards 307
Štālekers Valters 8, 10–13, 23, 24, 36, 46, 50, 58, 59, 64, 66, 67, 69–71, 73, 74, 76, 91, 98, 109, 121, 122, 127–129, 135, 137–139, 145, 146, 149–151, 156, 160, 167, 169–178, 180, 182–136, 191, 195–199, 202, 206, 208–215, 218, 219, 225–227, 229, 230, 232–237, 239–242, 244, 245, 248–250, 253–266, 268–270, 272, 273, 277, 288, 302, 309, 316, 328, 333, 334, 346, 358–360, 362, 363, 378, 379, 384–388, 394, 396, 397, 418, 426, 433, 435, 438–440, 464, 471, 473, 475, 477, 478, 491
Štamers 226–229
Štedri Vilhelms 180
Štehmans 479
Šteinbahs 181
Šteinbergs Viktors 104, 115, 132, 134, 200

Šteinmanis V. 352
Šteins 328, 331, 353
Šteirs 411
Štekels Alfrēds 169, 170, 180, 181
Štekers 479
Štelmahers Jānis 106
Šterns 48
Štībers 179
Štiglics Roberts 146, 167, 177, 182, 184, 198, 208–210, 212, 213, 218, 219, 227, 277, 280, 281, 283, 302, 303, 363, 379, 380, 435, 528
Štorcs 479
Štrange Valdemārs 331
Štraus 383
Štrauhs Eduards 177, 180, 237, 352, 479
Štreihers Jūliuss 187, 436
Štrekenbahs Bruno 175, 233, 234, 239
Štrots Karls Emīls 330, 331, 340, 352, 479
Šubaks 479
Šulce Ludvigs 178, 180
Šulcs 411
Šulcs Valters 331
Šulmanis Valdemārs 48
Šumahers 181
Šumskis Juris 223, 224, 231
Šustins Semjons 94, 125, 228
Švābe Arveds 168
Švābs Georgs Dāvids 345, 353, 354, 356
Švarca Lilija 522
Šveigs 331
Švīterings Rūdolfs 479
Švungs 153, 352
Taberts Hugo Frīdrihs Ginters 174, 178, 196, 213, 309, 319, 320, 350–352, 479
Taube Georgs 383
Taumans Reinholds 378
Tauriņš 137
Tauriņš Andrejs 381
Tauriņš Paulis 263, 270, 525
Teidemanis Herberts 180, 183, 190, 191, 194, 213, 228, 229, 270
Teilors Hjū Peidžs 75
Tekmemeirs Oto 179
Tencers 179
Terentjevs 326, 327
Terentjevs Jākovs 326, 327
Tigecens Heincs 479
Tihomirovs Aleksandrs 521
Tiltiņš Nikolajs 382
Timbergs 457, 458, 468
Timofejevi 444
Tirphāgens Valters 68
Tobiass Arturs 260, 270
Točs Arnolds 383
Toifels Herberts 479
Tolkīns Kurts 179, 182
Tolmans K. 83, 96
Toma Velta 227
Tomaševskis 479
Tone Bruno 194
Toniņš Osvalds 520
Trampedahs Frīdrihs 144, 406
Trauberts 268
Trauts 180
Trebešs 330, 353
Trēgers 180, 181
Treiguts-Tāle Ernests 163, 195, 200, 226, 268
Trīe Heincs Georgs Teodors 47, 174, 196, 197, 225, 228, 255, 265, 266, 270, 429, 479
Trodlers Huberts 479
Trucis Arnolds Rihards 66, 75, 225, 231
Trumani 136
Trumlers Hanss 217
Tuhels Oto 279, 289, 290, 302, 304, 370, 398, 410
Tunkelis Vilis 452–454, 466

Turks Jānis 106, 528
Turks Rūdolfs 13, 137, 177, 178, 184, 197–199, 227, 228, 269
Ucs 479
Ujerts 527
Ullersbergers 141, 167, 198, 238, 246, 269, 360
Ulmanis Kārlis 37, 55, 56, 59, 63–66, 74, 83, 86–91, 93, 96–98, 100–102, 104–106, 112, 119, 124, 128, 129, 131–134, 146, 156, 157, 168, 184, 205, 208, 226, 244–246, 310
Uļuks 346, 347, 527
Unāms Žanis 29, 47, 48, 152, 156, 165, 166, 168, 169, 226
Ungers Herberts 479
Ungetīms 178
Ungurs 270
Upelnieks Kārlis 304
Upītis Nikolajs 528
Urķis 219
Useva Katerina 520
Užāns Pēteris 381
Vācietis Ojārs 42, 51, 299, 307
Vagars 137
Vāgners 201
Vāgners 527
Vāgners Rihards 17, 37
Vagulāns Mārtiņš 12, 44, 45, 66, 109, 117, 177, 184–191, 193, 196, 198, 200, 202, 212–214, 226, 253, 259, 260, 262, 267, 270, 367, 435, 464, 527
Vaite R.G.L. 164
Vaitemins 224
Valbrehts Bruno 179
Valdemārs Krišjānis 131
Valdis 48
Valdmanis Alfrēds 29, 48, 63, 64, 75, 158–161, 169
Valdmanis Jānis 452–454, 467
Valpēters Matīss 447
Valprehts 182
Valters 181, 479
Valters Miķelis 48, 64, 90, 98
Vanags Aleksandrs 138, 270, 354, 355
Vanags Jānis 76
Vanags Kārlis 168
Vanags Pēteris 158
Vanders (Tīģeris) Jānis 48, 199, 225, 231
Vands Makss 410, 427
Vārnemans 375
Vārpa Oļģerts 166, 381, 521
Vārsbergs Arvīds 376
Varšauers 411
Vasermans 179, 180
Vāveris Jūlijs 352
Vedekinds 275, 279, 304
Veide Jānis 278, 280, 304, 381, 526
Veigels Villijs 479
Veinbergs Frīdrihs 131
Veisa Reska 27, 423, 424, 429
Veiss 411
Veiss Voldemārs 59, 63, 148, 150, 158, 160, 167, 169, 183, 212, 217, 227, 243–245, 268, 269, 360, 362, 369, 380, 435, 464
Velke Johans 179
Veļajevs Sterna 520
Verners Rūdolfs 479
Veselis 347
Vesels Horsts 244, 245
Vesels Roberts 479
Vesets Jānis 200
Vestermanis Marģers 13, 32, 46, 49, 52, 76, 95, 96, 100, 119, 131, 134, 170, 195, 200, 265, 267, 268, 306, 352, 353, 378, 422, 425, 426, 428, 429
Vestermans Ārons 345, 354, 356
Vēvere 249
Vēveris Alfreds Jūlijs 527
Vēveris 466

Vēzis Voldemārs 428
Vicemans 479
Vīdemans 479
Vidlers 181
Vidušs Alberts 193, 223
Vīgands 411
Vīksne Rudīte 430
Vīla Mirdza 136
Vilcāns-Dzenis Jānis 468
Vilciņš Pēteris 50
Vilde Arveds 200
Vilhelms Hanss-Heinrihs 27, 28, 46, 47, 137, 196, 199, 265, 267, 302, 305, 307, 383
Vilnis Aleksandrs 287, 292, 305
Vilnis Ernests 383
Viļģilis 453
Vīmans 197
Vimmers 528
Vinskers 182
Viņģelis 355
Vīrigs Hermans 479
Visockis 23
Višinskis Andrejs 92
Vite 396, 479
Vitenbergs Jānis 527
Vitenbergs Simons 86
Vitke 479
Vitkovskis Antons 467
Vītols 48
Vītols Hugo 52
Vītols Jānis 13
Vītols Jānis 48, 356
Vītols Jēkabs 131, 200
Vītols Jūlijs (Edgars) 48
Vītols Oto 343, 344
Vītols Pēteris 75
Vitroks Hugo 28, 153, 154, 168, 305, 369, 389, 394, 396–398, 401–403, 411
Vītstruks Pauls 479
Vīzners Heincs Ginters 181, 427, 428
Vlasovs 359
Voiters 479
Voitkus Verners 165
Volfa Žanete 27
Volfs Jozefs 479
Vollencīns 180
Vovsi 320
Vulfsons Mavriks 135
Zafrians Hanss 426
Zāgars Voldemārs 158
Zaķis 381
Zaķis Arnolds 199
Zaķis Elmārs 377
Zalcmanis Jānis 111, 116, 134, 200
Zālītis Jānis 48
Zalomons Rudijs 411
Zaļinskis Auseklis 167
Zaļkalns Raimonds 48
Zamori V. 212
Zamuels 410
Zandbergers Martins 173, 176, 177, 196, 197, 209, 233, 234, 242, 268, 491
Zankevičs Juris 169
Zariņš 349, 356
Zariņš Jānis 377, 383
Zariņš Laimonis 355
Zariņš Marģeris 226
Zariņš Vilnis 33, 49, 50, 142, 165
Zārmans Hugo 479
Zaube 317
Zauers 179, 417, 428
Zaukelis Fricis 169
Zeibote Zelma 204, 208, 226
Zeibots Viktors 208
Zeidele Rošele G. 46
Zeidels 479
Zeiferts 331
Zeks Rūdolfs 179, 421

Zeltiņš Jēkabs 527
Zeltiņš Teodors 48, 66, 76, 95, 96, 111, 113, 116, 133, 200
Zembergs Alberts 200
Zetmahers Gerhards 479
Ziciuss Rūdolfs 479
Ziediņš Alberts 464
Ziglis Pēteris 479
Ziharts 195
Ziherts 372
Ziks 411
Zilbermans Dāvids 306, 425
Zilbermans Pins 446
Zilvers Alfrēds 382
Zingena Sofija 521
Zinkovičs Broņislavs 522
Zirnis Jānis Eduards 43
Zirnis K. 374, 383
Zīverss, fon 182, 479
Zīverts Mārtiņš 30, 48
Zlamets Jāzeps 383
Zobeks 331
Zommers K. 75
Zons Francs 378
Zorge Gustavs 428
Zuters 182
Zvaigzne Māris 13
Zvejnieks 48
Zvirbulis Jānis 459
Zvirbulis Pēteris 461
Zvonovs M. 33

SS dienesta pakāpju saīsinājumi

Stm. – šturmans – dižkareivis
Rtf. – rotenfīrers – vicekaprālis
Uschaf. – unteršarfīrers – kaprālis
Schf. – šarfīrers – goda seržants, jaunākais seržants
Oschaf. – oberšarfīrers – seržants
Hschf. – hauptšarfīrers – virsseržants, virsnieka vietnieks
Stschf. – šturmšarfīrers – virsnieka vietnieks ar 12 gadu izdienu
Ustuf. – unteršturmfīrers – leitnants
Ostuf. – oberšturmfīrers – virsleitnants
Hstuf. – hauptšturmfīrers – kapteinis
Stubaf. – šturmbanfīrers – majors
Ostubaf. – oberšturmbanfīrers – pulkvedis-leitnants
Staf. – štandartenfīrers – pulkvedis
Oberf. – oberfīrers – virspulkvedis

Saturs

Priekšvārds 7

Priekšvārds latviešu izdevumam 15

Ievads 17

Interpretāciju maiņa 19

Abvērs 19

Vērmahts 20

70. gadu vēstures skola 20

F. Jekelna trīs patiesības 22

Historiogrāfija 24

Dzīvi palikušie ebreji 26

Vācu autoru darbi 27

Trimdas latvieši 28

Padomju sacerējumi 30

Liecinieki 33

Kas nogalināja Latvijas ebrejus? 35

Spontanitāte vai pavēles 35

Latviešu dalības cēloņi 37

Propaganda 38

Augstākās pavēles 39

Latviešu dalībnieku skaits 39

Latviešu atbildība 40

Krimināla atbildība 44

Politiskā atbildība 44

Morālā un metafiziskā atbildība 45

I. Vēsturiskais un sociālais konteksts 53

Vēsturiskais fons 53

Latvija 1941. g. jūlijā 56

Partizāni un pašaizsardzības spēki 58

Militārās un pusmilitārās vienības 60

Latviešu SS brīvprātīgo leģions 61

Šucmaņu vienības 62

Sociālās elites un apakšgrupas 63

Ulmanieši 63

Kalpakieši 63

Valdmanieši ... 64
Aizsargi ... 64
Virsnieki ... 65
Pērkoņkrustieši ... 65
Korporeļi ... 66
Intelektuāļi ... 67
Deportēto radinieki ... 67
Repatrianti ... 67
Vācu politika ebreju jautājumā ... 68
H. Himlera un R. Heidriha plāni ... 70
Latviešu loma slepkavībās ... 72
Vārdi un uniformas ... 73

II. Latvijas ebreji ... 77
Ebreju skaita pieaugums un kritums ... 77
Latviešu un ebreju attiecības līdz 1914. g. ... 82
Ebreji latviešu skatījumā pirms 1914. g. ... 82
1905. g. revolūcija ... 83
Ebreji neatkarīgajā Latvijā ... 84
Ulmaņa režīms ... 87
Ebreji pirmās padomju okupācijas laikā ... 92

III. Antisemītisms ... 100
Pērkoņkrusts ... 102
Nacistu antisemītisms ... 106
Vispārīgais antisemītisms ... 110
Antisemītisms un Latvijas valsts ... 111
Antisemītisms un latviešu kultūra ... 113
Galējais antisemītisms: prasība pēc nogalināšanas ... 115
Antisemītisms un ebreju nogalināšana ... 117
Antisemītisms un latviešu piedalīšanās ebreju iznīcināšanās ... 119
Ebreju un boļševiku saikne ... 120
1940. g. 17. jūnijs ... 123
1941. g. 14. jūnija deportācijas ... 124
Kolaborācijas cēloņi ... 126

IV. Nacistu mērķi un politika ... 139
Nacistu mērķi ... 141
Attieksme pret rasu jautājumu ... 142

Latviešu kolaborantu meklējumi 144
Abvēra epizode 144
Drošības policija un SD 146
Okupēto Austrumu apgabalu ministrija 146
Latvieši un ieroči 1941. g. 147
Civilā pārvalde Ostlandē 152
Zemes pašpārvalde 156
Ekonomiskā izmantošana 162

V. SD Latvijā 171
Einzacgrupa A 175
SD palīgspēki Latvijā 181
Vagulāna komanda Jelgavā 184
Teidemaņa SD grupa Valmierā 190
Latviešu SD 1942.–1945. g. 191
SD skola Firstenbergā 194
SD prese un propaganda 194

VI. Arāja komanda 201
Īsa biogrāfija 202
Zonderkomandas dibināšana 208
Komandas struktūra 212
Komandas apjoms 213
Komandas militarizēšanās 215
SD skola Firstenbergā 216
Komandas darbība 217
Nakts akcijas 218
Sinagogu dedzināšana 219
Biķernieki 219
Zilo autobusu akcijas 221
Rumbula 221
Partizānu akcijas 222
Salaspils 223
Kāda Arāja komandas vīra karjera 223
Komandas gals 224

VII. Latvijas ebreju nogalināšana 232
Dokumentārie pierādījumi 233
Fīrera pavēle Latvijā 233

Martina Zandbergera liecība 233
V. Štālekera 1941. g. 6. augusta memorands 235
Ģenerālis F. Jekelns un Rumbulas akcija 237
Pret ebrejiem vērstie noteikumi, rīkojumi un pavēles 238
Likums par geto izveidošanu 238
H. Himlera un R. Heidriha pavēles 239
Einzacgrupa A Latvijā 240
Nogalināšanas šabloni 241
Pirmās slepkavības Latvijā 241
1. jūlijs Rīgā 243
2. un 3. jūlijs Rīgā 247
Nakts akcijas 248
Sinagogu dedzināšana Rīgā 249
V. Štālekera fāze: no jūlija līdz oktobrim 253
Masu slepkavības Rīgā, Biķerniekos 254
Slepkavības provincē 258
Provinces slepkavību līdzdalībnieki 259
Zemgale, Jelgava 259
Vidzeme 263

VIII. Rumbula 272
F. Jekelna ierašanās 272
Jekelna sistēma 273
Akcijas organizēšana 274
Transports 276
SD personāls 276
Kārtības policija 277
Pēdējās pavēles 277
Vācu tautības akcijas dalībnieki 278
Latvieši Rumbulas akcijā 280
Mazā geto izveidošana 281
Ziņas par nodomiem 282
1941. g. 30. novembris 283
1941. g. 8. decembris 292
Frīda Frīde-Mihelsone 293
Ella Gūtmane-Medalje 294
Matīss Lutriņš 297
Rumbulā nogalināto cilvēku skaits 298
Rumbulas atgūšana 299

IX. Iznīcināšanas pilsētās 308
Daugavpils 308
E. Ērlingera akcijas 309
J. Hāmana akcijas 315
G. Taberta akcijas 319
Rēzekne 320
Ebreji un Rēzeknes čeka 326
Liepāja 327
Liepājas ebreji 329
Liepājas SD – tās vadība un darbība 330
Reiherts 332
E. Grauels 332
V. Kīglers 333
Decembra slaktiņš 335
Latviešu tautības dalībnieki 340
Latviešu SD sardzes vads 341
Vaiņode 342
Aizpute 343
Grobiņa 345
Liepājas geto 345
Ventspils 346

X. Šucmaņu vienības 357
Šucmaņu vienību pirmsākumi 359
Nosaukums 360
Rīgas pilsētas policija 361
Ebreji un Rīgas policija 363
Policija un nežēlības 365
Šucmaņu vienības lauku apvidos 366
Vietējo policistu noziegumi 367
Policijas bataljoni 368
Geto apsardze 369
18. bataljons Baltkrievijā 372
Varšavas geto apsardze 375

XI. Geto un nometnes 384
H. Lozes plāns 384
Rīgas geto izveidošana 390
Ebreju īpašums 395

Geto iežogošana ... 397
Geto pēc Rumbulas ... 399
Stāvoklis geto ... 399
Civilā pārvalde pret SD ... 401
Reiha ebreji Latvijā ... 405
1941.–1943. g. hronoloģija ... 409
Koncentrācijas nometnes Latvijā ... 417
Mežaparka *(Kaiserwald)* nometne ... 417
Salaspils ... 419
Jumpravmuiža *(Jungfernhof)* ... 420
Strazdu muiža ... 422
Dundaga ... 422
Slepkavošanas 1944. g. ... 423

XII. Ebreju šaušana Ilūkstes apriņķī ... 430
Avoti par pašaizsardzībām: vecā režīma noslēpums ... 430
Pašaizsardzību rašanās ... 432
Pašaizsardzība, grautiņš un pašattīrīšanās Vācijā ... 436
Pašaizsardzības Ilūkstes apriņķī ... 437
Subate ... 441
Pašaizsardzības vienības rašanās ... 442
Pašaizsardzības darbība no 28. jūnija līdz 20. jūlijam ... 443
20. jūlijs ... 444
Šaušanas diena, 21. jūlijs ... 446
Pēc šaušanas ... 449
Ilūkste ... 449
Aknīste ... 452
Silene (Borovka) ... 455
Eglaine (Lašu pagasts) ... 459
Grīva un Kaplava ... 463

Noslēgums ... 469

Pielikumi

1. pielikums
V. Štālekera atbilde uz H. Lozes "Pagaidu vadlīniju projektu par attieksmi pret žīdiem Ostlandes reihskomisariāta apgabalā" ... 473

2. pielikums
Vācu un latviešu SD locekļi Latvijā 476

3. pielikums
Ebreji Latvijas Republikā 494

4. pielikums
Šucmaņu vienības un ebreji 520

Attēlu saraksts 529

Bibliogrāfija 533

Personu rādītājs 562

SS dienesta pakāpju saīsinājumi 584

Andrew Ezergailis
HOLOCAUST IN LATVIA OCCUPIED BY GERMANS
1941–1944

Institute of History of Latvia Publishers
Riga 1999

Latvijas vēstures institūta apgāds,
Akadēmijas laukumā 1 Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecība nr. 2-1095.
Iespiesta un iesieta a/s "Paraugtipogrāfija"
Puškina ielā 12 Rīgā, LV-1050.

Ezergailis A.

Ez 360 Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999. – 591 lpp.; il.

ISBN 9984–601–02–1 UDK 94(474.3)

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

6,25

LATVIJAS NACIONALA BIBLIOTEKA
0300039155

OBLIG
EKSEMPLĀRS

L 99-5
L 135

Šī grāmata ir uzrakstīta ticībā, ka patiesība ir nedalāma un viena saule spīd kā latviešiem, tā ebrejiem. Par šo brutālo pagātnes laiku ir samilzis daudz mītu gan latviešu, gan ebreju vidū. Padomju varas orgāni uzskatīja par lietderīgu šo cilvēces traģēdiju izmantot savai propagandai. Mans nolūks ir izklīdināt melus un apstiprināt patiesību. Šajā grāmatā lasītājs atradīs ne tikai atstāstījumu par "žīdu šaušanu", bet visas holokausta ēras analīzi Latvijā. Īsais vācu okupācijas laiks bija sarežģīts posms Latvijas vēsturē. 1941. gada vasarā ne latvieši, ne ebreji un pat ne vācieši neapjauta to ļaunumu un naidu, kas slēpās nacismā. Līdz ar grāmatas pārtulkošanu un izdošanu Latvijā sāksies tās otrā, iespējams, īstā dzīve. Nebija pareizi, ka pasaule par holokaustu Latvijā varēja uzzināt vairāk nekā latvieši paši. Ceru, ka ekstrēmisti atkāpsies un patiesība, izvārgusi, cauršauta un uz kruķiem, iznirs no kaujas dūmiem.

Andrievs Ezergailis